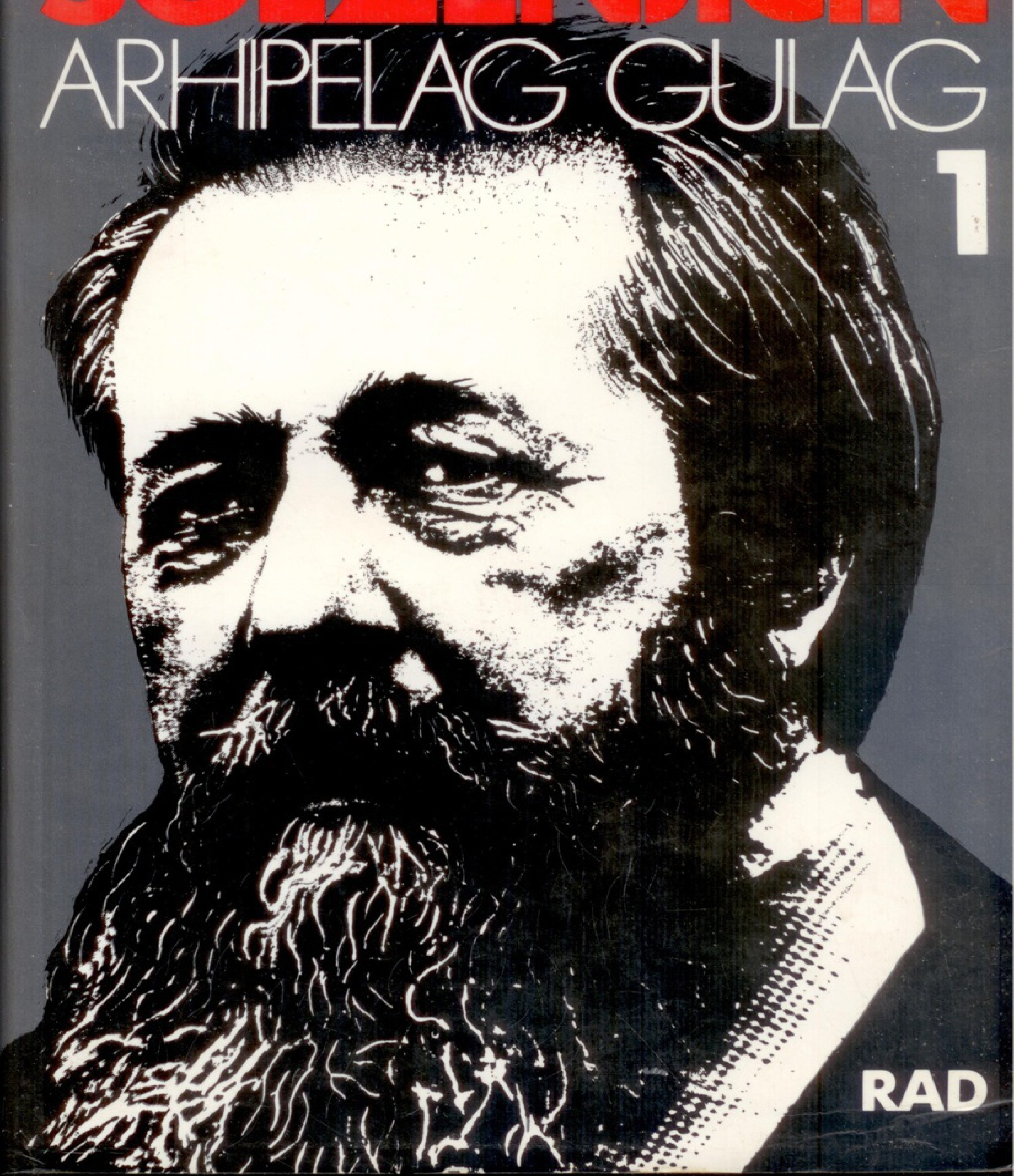
SOLŽENJICIN

ARHIPELAG GULAG

1

RAD

Sadržaj

SOLŽENJICIN

ARHIPELAG GULAG

1

RAD

KARTA ISTREBLJIVAČKIH RADNIH LOGORA
NOVA ZEMLJA
Murmansk
Amderma
Mončegorsk
KOLA
Kem
Narjan-Mar
Solovecka ostrva
Arhangelsk
Uhta
Knjaž-Pogost
Svir
Kronštat
Pečora
Ust-Vim
FINSKI ZALIV
Kargopolj
Kotlas
Vičegda
LENJINGRAD
Novgorod
Potma
Solikamsk
Stara Rusa
Kadi
Berezniki
Jaroslavlj
Molotovsk
Perm
Ribinsk
RIGA
Dvina
(Kirov, b. Nižnji Novgorod)
SVERDLOVS
Volokolamsk
Ivanovo
GORKI
MOSKVA
KAZANJ
Moskva
Katin
Smolensk
Rjazanj
MINSK
Kaluga
Oka
KUJBIŠEV
Ufa
Penza
Sizranj
Tambov
Kuznjeck
Saratov
Voronjež
Volga
KIJEV
HARKOV
Kamišin
Dnjepar
Donec
Don
STALJINGRAD
(Volgograd)
Ural
Dnjestar
Šahti
Rostov
Don
Volga
Odesa
Krasnodar
Astrahan
Sevastopolj
Kuban
CRNO MORE
KASPIJSKO JEZERO
TBILISI
BAKU

TAJMIR
Dudinka
Noriljsk
rkuta
Igarka
lehard
Jenisej
Tura
Ob
Irtiš
Tobolsk
SK
Ob
Marijinsk
Krasnojarsk
OMSK
Kemerovo
NOVOSIBIRSK
Čeljabinsk
Mignitogorsk
Verhne-Uraljsk
Akmolinsk
Bajan-Aul
Karaganda
Mointi
Aralsko jezero
Sir Darja
Balhaško jezero
Amu Darja
TAŠKENT
Frunze
Krasnovodsk
Samarkand

Aleksandar Isajevič Solženjicin rođen je 11. decembra 1918. godine u Kislovodsku, na jugu Rusije, u kavkaskim brdima. Danas milioni ljudi znaju za njegovo ime i njegovo književno delo. Život mu po dramatičnim događajima i preokretima nalikuje zapletima romana koje je pisao.

Najpre gorljivi komunista u mladosti, zatim uhapšen dok je kao artiljerac u Crvenoj armiji ratovao u istočnoj Pruskoj, bačen u zatvor, odveden u logor, gde će provesti niz godina, posle čega će se naći u progonstvu blizu kineske granice, bolujući od raka i prebolevši ga, Solženjicin je uz sve to postao najveći književni letopisac našeg stoleća. Svetsku slavu mu je doneo kratki roman ***Jedan dan Ivana Denisoviča***, objavljen u SSSR-u s dopuštenjem Hruščova. Postao je i kandidat za Lenjinovu nagradu. No, potom mu više nijedan roman neće biti publikovan u Sovjetskom Savezu. Tajna policija je opet počela da ga nadzire i proganja.

Dodeljena mu je, 1970. godine, Nobelova nagrada za književnost. Nasilno je, preko noći 1974. godine, proteran iz zemlje. Od 1976. godine živi kao usamljeni izgnanik u Vermontu, SAD, nadomak kanadske granice.

Osim spomenutog prvog romana, kod nas su do sada prevedeni i njegovi romani ***Avgust 1914***, ***Odeljenje za rak***, ***Prvi krug***. Međutim, krunsko, najglasovitije i najvrednije Solženjicinovo delo, ***Arhipelag Gulag***, tek danas jugoslovenski čitaoci imaju priliku da čitaju i ocenjuju njegov neuporedivi značaj.

Aleksandar Solženjicin

ARHIPELAG GULAG

1

Biblioteka
SVEDOČANSTVA

Urednik
JOVICA AĆIN

Preveo
VIDAK RAJKOVIĆ

Glavni i odgovorni urednik
DRAGAN LAKIĆEVIĆ

ALEKSANDAR SOLŽENJICIN

ARHIPELAG GULAG

1918–1956.

POKUŠAJ KNJIŽEVNOG ISTRAŽIVANJA

I—II

RAD • BEOGRAD

Naslov izvornika

Александр Солженицын

АРХИПЕЛАГ ГУЛАГ
1918–1956

Опыт художественного исследования
in СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ, 5–7

Вермонт • Париж • 1980

YMCA–PRESS

11, rue de la Montagne–Ste–Genevieve, 75005 Pariš

Recenzenti

DRAGAN LAKIĆEVIĆ
IVAN LOVRENOVIĆ
JOVICA AĆIN

Na Brjanskom frontu, 1943.

POSVEĆUJEM

svima kojima život bi kratak
da bi ovo mogli ispričati.
I neka mi oproste
što sve ne videh,
što se svega ne setih,
što sve ne odgonetnuh.

Hiljadu devetsto četrdeset devete nekoliko mojih prijatelja i ja naiđosmo na jednu značajnu belešku u časopisu Akademije nauka *Priroda*. U njoj je sitnim slogom pisalo da je prilikom nekih iskopavanja u bazenu reke Kolime bila otkrivena, nije važno kako, jedna santa podzemnog leda, u stvari davno zamrzio korito reke, a u njoj isto tako zamrzli predstavnici fosilne faune iz vremena zaleđivanja (od pre nekoliko desetina hiljada godina). Ove ribe, ili ovi tritoni, ostali su, prema svedočenju učenog dopisnika časopisa, tako sveži da su ih prisutni, samo što su led razbili, u slast pojeli.

Malobrojni čitaoci ovoga časopisa mora da su bili nemalo začuđeni kada su čuli da se meso ribe može toliko dugo očuvati u ledu. Međutim, još manji je bio broj onih koji su mogli uhvatiti pravo i epsko značenje ove neobazrive beleške.

A mi, mi smo odmah shvatili. Pred našim očima je iskrsla živa slika, do detalja jasna. Videli smo prisutne kako užurbano i razdraženo lome led, ni najmanje ne mareći za visoke interese ihtiologije; kako se probijaju laktovima i bore oko svakog komada hiljadama godina starog mesa, kako ga odvlače do vatre, otapaju i žderu.

Mi smo shvatili zahvaljujući tome što smo i sami bili od onih *prisutnih*, i sami bili članovi toga moćnog plemena *zekova* [1], jedinog na svetu koje može *u slast* jesti tritone.

Što se Kolime tiče, ona je najveće, najslavnije ostrvo, mesto najveće surovosti na toj čudnoj zemlji zvanoj Gulag, zemlji koju je geografija iscepkala kao kakav arhipelag a psihologija ujedinila kao kakav kontinent, zemlji skoro nevidljivoj, skoro nestvarnoj, zemlji koju je naseljavao upravo narod zekova.

Ovaj arhipelag je isprugao, isparcelisao i prekrio mrljama onu drugu zemlju na kojoj leži, urezao se u njene gradove, nadneo se nad njihove ulice. Uprkos tome, mnogi ama baš ništa od njega nisu odgonetnuli; drugi, vrlo brojni, načuli su ponešto maglovito o njemu; samo oni koji su na njemu boravili znaju sve o njemu.

Ali – kao da im je život na Arhipelagu jezik oduzeo – ovi su ostali nemi.

Jedan neočekivani zaokret u našoj istoriji učinio je da ponešto (no beskrajno malo) o Arhipelagu ispliva na površinu. Međutim, iste one ruke što su nam nekada nametale lisice danas nam pomirljivo pokazuju znak »stop«: »Ne!... Ne valja prevrtati po prošlosti!... Ko prošlost pomene, da mu se oko iskopa!« Samo, poslovica se ovako završava: »Ko je zaboravi, da mu se oba iskopaju!«

Godine, desetine godina prolaze, nepovratno brišu ožiljke i rane prošlosti. Jedno ili drugo od ostrva se raspuklo i raspalo, polarno more zaborava ih zapljuskuje svojom uspavankom. Jednoga dana u sledećem stoleću ovaj arhipelag, vazduh što se na njemu udiše, skeleti njegovih stanovnika zarobljeni u kakvoj ledenoj santi, ličiće na kakvog neverovatnog tri tona.

Ja se ne usuđujem da pišem istoriju Arhipelaga – ja do arhivskih dokumenata nisam mogao doći. A da li će to ikada ikome i uspeti? Oni kojima *sećanje* nije po volji imali su dosta vremena (i još će ga imati) da počiste arhive.

I pored toga, ja se nadam – ja koji onih jedanaest godina što sam ih onamo proveo nisam doživeo kao sramotu ni kao grozan košmar; koji sam kasnije, sticajem srećnih okolnosti, postao poverenik mnogih zakasnelih kazivanja i pisama – ja se nadam da ću uspeti da iskopam koju kost i nešto mesa od tog – još i danas uostalom živog – tritona.

U ovoj knjizi nisu izmišljeni ni događaji ni imena. Ljudi i mesta nazvani su pravim imenima. Kada su im navedena samo početna slova, to je bilo iz razloga lične prirode. Kada nisu nikako imenovani, to je zbog toga što ljudsko pamćenje imena nije zadržalo. Ali, sve se ovako desilo.

Stvaranje ove knjige premašivalo je mogućnosti jednog čoveka. Uz ono što sam izneo s Arhipelaga – kožom, pamćenjem, okom i uvom, materijal za ovu knjigu dali su mi svojim kazivanjima, uspomenama i pismima:

[spisak od 227 imena]

Ne želim da im ovde lično zahvaljujem: ovo je naš zajednički spomenik senima onih što su mučeni i umoreni.

Zeleo bih da iz spiska posebno izdvojim one koji su mi pomogli da ovaj rad snabdem bibliografskim navodima iz knjiga današnjih biblioteka ili iz onih koje su odavno povučene s polica i uništene tako da je za pronalaženje njihovih retkih primeraka trebalo mnogo upornosti, a posebno one koji su mi u jednom teškom vremenu pomogli da rukopis skrivam, i da ga umnožim.

No, vreme još nije došlo da bih to smeo učiniti.

Stari prognanik sa Solovaka Dmitrij Petrovič Vitkovski trebalo je da bude redaktor ove knjige. No pola života provedenog *onamo* (*Pola života* je i naslov njegovih uspomena s Arhipelaga) odrazilo se preranom paralizom. Već lišen moći govora, mogao je jedino da pročita nekoliko završenih glava i da se ubedi da će o svemu biti reči.

Ako bude dugo potrajalo da svetlost slobode obasja našu zemlju, te prenošenje ove knjige bude povezano s opasnostima, dužan sam isto tako da zahvalim njenim budućim čitaocima, u ime onih koji su umrli.

U času kada sam započinjao pisanje knjige 1958. nisam znao ni za čije memoare ili književna dela o logorima. U toku rada, do 1967, upoznao sam *Priče s Kolime* Varlama Šalamova i sećanja D. Vitkovskoga, J. Ginzburg, O. Adamove–Sliozberg, na koje se u toku izlaganja i pozivam, kao na svima poznate (tako će, na kraju krajeva, i biti) literarne činjenice.

Mimo svoje volje i želje, dali su mi neprocenjivu dokumentaciju za ovu knjigu, s mnogim važnim podacima i brojkama, pa i sa samim vazduhom što su ga udisali: čekist M. J. Sudrabs–Lacis, N. V. Krilenko, vrhovni javni tužilac za mnogih godina, pa njegov naslednik A. Višinski sa svojim pomoćnicima–pravnicima, između kojih ne mogu da ne istaknem I. L. Averbah.

Deo materijala dali su mi i trideset šest sovjetskih pisaca s Maksimom Gorkim na čelu, autora besramne knjige posvećene Belomorskom kanalu[2], prvog dela u ruskoj književnosti koje je slavilo robovski rad.

DEO PRVI

KAZNENA INDUSTRIJA

»U vreme diktature, i to onda kada smo sa svih strana bili okruženi neprijateljima, mi smo ponekad pokazivali previše blagosti, previše pitomosti.«

Krilenko, govor na procesu »Industrijskoj partiji«

Glava 1
HAPŠENJE

Kako se dospeva do toga tajanstvenog Arhipelaga? Prema njemu svakog časa lete avioni, plove brodovi, tutnje vozovi, ali nijedno od tih prevoznih sredstava nema odredišne table. I šalterski službenici i agenti Sovturista i Inturista bili bi nemalo začuđeni kad biste im zatražili kartu za to mesto. Oni ne znaju za Arhipelag, nikada ništa nisu o njemu čuli, ni o celom ostrvlju, ni o jednom jedinom od njegovih ostrva.

Oni što dolaze na Arhipelag da upravljaju njime prošli su kroz škole MVD[3].

Oni koji dolaze da ga čuvaju idu preko vojnih komesarijata.

Oni koji idu, kao vi i ja, dragi čitaoče, da onamo ostave kosti imaju samo jedan put, jedan jedini i obavezan – hapšenje.

Hapšenje! Treba li i govoriti da je to prekretnica u vašem životu, grom koji vas poražava, nepodnošljivi moralni potres koji svako ne može izdržati, od kojeg se poneko surva i u bezdan ludila.

Svet ima onoliko centara koliko je u njemu živih bića. Svako od nas je centar svog svemira; kad vam zašište: *»Vi ste uhapšeni!«,* vaš svemir se prolomi i sruši.

Ako ste vi uhapšeni, je li moguće da je iza te kataklizme išta ostalo?

Naš pomućeni mozak je nesposoban da shvati ovu svemirsku kataklizmu i mi – duše najtananije podjednako kao i najpriprostije – ostajemo zgranuti, ne nalazeći da iz čitavog našeg životnog iskustva izvučemo išta drugo do:

- Ja?! Zašto?!

Pitanje koje je milionima i milionima puta pre nas postavljeno, ali na koje niko nikada nije dobio odgovor.

Hapšenje vas u magnovenju, kao munja s neba, pogađa, prebacuje, presađuje, pretvara iz jednog stanja u drugo.

Mi smo toliko puta veselo žurili ili se tužno vukli duž ove dugačke krivudave ulice, uz nekakve ograde, ograde i ograde – trule drvene tarabe, zidove od ćerpiča, bedeme od betona i železa – i nikada se nismo upitali šta ima iza njih. Nikada pokušali da virnemo preko njih, ni okom, ni u mislima. A zemlja Gulag[4] počinje eto tu, na dva koraka od nas, pod našim nosom. Nikada nismo na tim zidovima zapazili to mnoštvo vratanaca, niskih vrata koja izvrsno pasuju i izvrsno su zakamuflirana. A ona su, sva ona, za nas pripravljena. I evo se jedna, za nas sudbonosna, širom otvaraju, da nas prime iz dva para muških ruku, belih ruku koje ne znaju za rad ali znaju da čvrsto uhvate, da ščepaju za nogu, za ruku, vrat, šapku, uvo i da čoveka kao vreću ubace unutra. Evo se i zalupe za nama, za celim našim prošlim životom.

Gotovo. Vi ste uhapšeni!

I vi još uvek ne nalazite ništa drugo da kažete, ama baš ništa osim što kao janjac problejite:

- Ja?! Zašto?!

Evo šta je hapšenje: zaslepljujuća svetlost i udar koji u jednom trenu potisnu sadašnjost u prošlost i od nemogućeg načine najstvarniju stvarnost.

I – gotovo. Vi više niste u moći da išta shvatite – ni za prvih šezdeset minuta, ni za prvih dvadeset četiri sata.

U očaju vam još uvek pred očima titra cirkuski mesec: »To je greška! Stvar će biti izvedena na čistinu!«

Sve ostalo, sve što danas čini tradicionalnu i literaturom osveštanu sliku hapšenja, sabraće se i srediti ne u vašem utučenom mozgu, nego u uspomeni vaše porodice i vaših suseda.

Noć. Pritisak na zvonce ili prostačko dobovanje na vratima. Lupa neutrvenih čizama. To ulaze operativci Državne bezbednosti, koji ne spavaju, i njima za leđima, utučeni svedok. (Zbog čega im, dovraga, treba svedok? Žrtva se ne usuđuje da ni sama sebi postavi to pitanje; operativci su zaboravili zbog čega, ali to je propisano i on će morati cele noći da tu dubi, da bi u zoru stavio svoj potpis. Kakvo mučenje za svedoka da mnoge noći zaredom bude izvlačen iz kreveta i teran da gaca tamo–amo i pomaže u hapšenju suseda i poznanika!)

Tradicionalno hapšenje – to je spremanje što ga neka drhtava ruka obavlja za onoga koga će uskoro odvesti: preobuka, parče sapuna, nešto hrane. A niko ne zna šta treba, šta se može obući ni kako se najprikladnije obući; operativci vas još i gone i prekidaju: »Ništa vam ne treba. Imaćete da jedete. Tamo je toplo.« (Same laži. A požuruju samo da bi vam ulili strah.)

Tradicionalno hapšenje – to je ono što se zbiva posle odvođenja uhapšenog nesrećnika. U vašem stanu će neka sila satima grepsti, parati, čupati i bacati sve sa zida, tresti, razbacivati, rezati. Na podu brda stvari. Krckanje pod čizmama. Za pretres nema ničega što bi bilo sveto! Kad su došli da uhapse mašinovođu Inošina, u sobi je bio mrtvački kovčeg s telom njegovog tek preminulog deteta. Naši *pravnici* su izbacili i mrtvo dete iz kovčega – pretraživanje dotle ide! Bolesnici se bacaju na pod, zavoji razvijaju.[5] Prilikom pretresa ništa se ne može smatrati ružnim. Kod kolekcionara–antikvara Četveruhina zaplenjeno je »toliko i toliko listova carskih ukaza«, to jest ukaz o okončanju rata s Napoleonom, o obrazovanju Svete alijanse, molepstvije protiv kolere 1830. godine. Našem najboljem poznavaocu Tibeta, Vostrikovu, konfiskovani su dragoceni stari tibetanski rukopisi. (Učenici pokojnika jedva su, trideset godina kasnije, uspeli da ih iščupaju iz KGB.) Prilikom hapšenja orijentaliste Nevskoga odneseni su njegovi tangutski rukopisi (njihovo dešifrovanje je, trideset godina kasnije, pokojnom autoru donelo Lenjinovu nagradu). Kargeru je razgrabljena dokumentacija o Ostjacima s Jeniseja, njegov sistem pisma i bukvar namenjeni njima zabranjeni su, tako da je ovaj mali narod bio lišen pismenosti. Dugo bi bilo opisivati sve ovo jezikom intelektualca; narod kad govori o pretresima, kaže: *traže ono što nisu ostavili.*

Konfiskovano se odnosi, a često je i sam uhapšenik primoran da nosi konfiskovane stvari. Tako

je Nina Aleksandrovna Paljčinska vukla na leđima vreću s papirima i pismima pokojnog muža, onog velikog, večno aktivnog ruskog inženjera, i to u *njihove* žvale – zauvek i bez nade na povraćaj.

Za one što ostaju posle hapšenja dolaze beskrajni dani opustošenog i poremećenog života. Pokušaji da se uhapšenom što doturi. Međutim, na svakom koraku dočekuje vas lavež: »Nema toga u našim spiskovima!«, »Nije ovde!« A dok ste do ovog šaltera došli, trebalo vam je u Lenjingradu šest dana i noći čekanja u redu i guranja, po ružnom vremenu. Proći će možda pola godine, godina pre nego zatvorenik sam da glasa o sebi, ili vam lanu: »Lišen prava dopisivanja.« Što znači: zauvek! *Lišen prava dopisivanja* skoro sigurno znači: streljan.

Jednom reči: »Živimo u ukletom vremenu kada čovek nestaje bez traga, a njegovi najmiliji, žena i majka... godinama ne znaju šta se s njim desilo.« Rečeno dobro? Loše? Ovo je potpisao Lenjin u nekrologu Babuškinu, 1910. godine. Samo, da objasnimo. Babuškin je bio s transportom oružja namenjenog pubuni, s njim je i ubijen. On je znao šta rizikuje. A za nas, zečiće, to se ne može reći.

Takva je naša predstava o hapšenju.

I zaista, hapšenje noću, onakvo kakvo je maločas opisano, uživa kod nas veliku milost. Jer, ono ima velike prednosti. Na prvi udarac na vratima svima u stanu se sledi krv u žilama. Žrtva je još bunovna, istrgnuta je iz tople postelje, još joj se muti u glavi. Operativci imaju prednost u sili: njih je nekolicina, a protiv sebe imaju samo jednoga, pa ni taj još nije uspeo da zakopča šlic na pantalonama. Za vreme priprema i izvođenja pretresa moguće pristalice žrtve neće nagrnuti gomilom pred njegova vrata. Operativa ne žuri, no i ne prestaje da upada, danas u jedan, u drugi stan; sutra u treći, u četvrti – što joj omogućava da svoje osoblje efikasno iskoristi i baci u zatvor mnogo više građana nego što ona ima operativaca.

Još jedna prednost noćnih hapšenja: ni susedi ni susedne ulice noću ne zapažaju koliko se ljudi odvodi. Iako su za najbliže susede ovakva hapšenja pravi užas, za one dalje ona ne predstavljaju neki događaj. Po istoj asfaltnoj traci u noći jurcaju crne marice, a sutradan – sa zastavama, cvećem i veselim pesmama – defiluje mlada generacija.

Međutim, oni koji *kupe,* oni čiji se posao sastoji upravo u hapšenju i jedino u njemu, za koje je strava uhapšenih žrtava samo nešto što se ponavlja i što postaje dosadno, oni imaju širu koncepciju o operaciji hapšenja. Imaju čitavu teoriju, ne mislite da nemaju. Hapsologija je važno poglavlje u kursu opšte penologije i oslanja se na ozbiljnu nauku o društvu. Hapšenje se klasifikuje po raznim kriterijima: danju, noću; u stanu, na radnom mestu, na putu; po prvi put, po drugi put; pojedinačno, grupno. Razlikuje se prema stepenu željenog iznenađenja, prema stepenu očekivanog otpora (premda u desetinama miliona slučajeva nikakav otpor nije dolazio u obzir i nije ga, u stvari, ni bilo). Razlikuju se prema ozbiljnosti pretresa koji treba učiniti, prema tome da li treba ili ne treba pre konfiskovanja sačiniti inventar, zapečatiti sobu ili stan; prema tome da li s mužem treba uhapsiti i ženu a decu poslati u dečji dom, ili svu ostalu porodicu prognati, ili treba i dedu i baku poslati u neki logor.

Postoji i cela jedna nauka o pretresima. Ja sam uspeo da dođem do brošure, namenjene vanrednim studentima prava u Alma–Ati. U njoj se na sva usta hvale pravnici kojima nije bilo teško da prilikom jednog pretresa prevrnu dve tone đubreta, šest metara ogrevnog

drveta, dvoja kola sena; koji su okinuli sneg s jedne svekolike okućnice, skinuli oblogu od cigle iz jedne peći, očistili jednu klozetsku jamu, pretražili klozetske šolje, pretresli štenare, kokošarnike, golubarnike, pocepali dušeke, otrgli tople obloge, pa čak i zubne proteze, da se uvere da pod njima nema mikrofilmova. Studentima se živo preporučuje da počnu od ličnog pretresa i da s njim završe (može čovek

štogod i latiti od pretresenoga), kao i da još jednom dođu na isto mesto, ali ne pre 24 časa, i opet izvrše pretres.

Hapšenja se začelo vrlo razlikuju jedno od drugoga. Mađarica Irma Mendelj se nekako bila snašla (bilo je to 1926. godine) da u Kominterni nabavi dve karte za prve redove partera u Boljšom teatru. U to vreme udvarao joj se islednik Klegelj i ona ga je pozvala. Proveli su divno i nežno veče, a posle predstave on ju je povezao autom – pravo u Lubjanku[7]. Anu Skripnikovu, lepu smeđokosu devojku punačkog lica, tek što je izišla iz dućana na Kuzneckom mostu, gde je bila kupila plavi materijal za haljinu, pozvao je u fijaker mlad dendi (kočijaš, kome je sve bilo jasno, namrštio se: od *Organa* novca neće videti). I ne pomislite da je to ljubavni sastanak: to je, kao i uvek, hapšenje. Uskoro će oni zavrnuti prema Lubjanki i ući u crno ždrelo kapije. Kada (dvadeset dva proleća kasnije) kapetan fregate Boris Burkovski, u beloj vojničkoj bluzi, namirisan skupocenom kolonjskom vodom, kupuje tortu za devojku, nemojte se zakleti da tu tortu neće umesto devojke raskomadati noževi izvršilaca pretresa i da ona neće poći s kapetanom u ćeliju. Ah, ne! praksa hapšenja danju nikada kod nas nije prestajala, ni praksa hapšenja na putu, ni usred mnoštva ljudi. Pa i ovako ono se obavlja bez greške. Žrtve, u potpunoj saglasnosti s onim što odgovara hapsiocima, ponašaju se što je moguće velikodušnije, nastoje da kod živih ne ostave ni trunke podozrenja da, eto, jedan od njih polazi na put bez povratka.

Ne možete svakoga hapsiti u stanu tako što ćete mu prethodno pokucati na vratima (uvek kao »nastojnik«, »poštar«), isto kao što se svako ne može hapsiti na radnom mestu. Ako je okrivljeni opasan, praktičnije je do njega doći kad je odvojen od svoje prirodne okoline – porodice, drugova na poslu, simpatizera, skrovišta. Ne sme mu se ostaviti vremena da što uništi, sakrije ili prenese. Istaknutim ličnostima u Partiji ili Armiji počesto je pre toga davana nova dužnost i vagon–salon na raspolaganje, da bi na putu bile uhapšene. Uzmimo sada slučaj nekoga običnog smrtnika. On je već hipnotisan strahom od tolikih hapšenja, a od pre jedne nedelje progone ga pogledi ispod oka pretpostavljenih. Sada ga iznenada pozivaju u mesni partijski komitet, gde mu razdragani ljudi predlažu plaćeni boravak u nekom odmaralištu u Sočiju. Kakvo uzbuđenje za našeg janjca: eto, sve su strepnje bile bez osnova! Van sebe od radosti, on zahvaljuje, on juri kući da se pakuje. Voz mu polazi za dva sata, pa kako da ne bi vikao na svoju smotanu ženu! A evo već i stanice! Dok on u čekaonici ili za šankom u bifeu ispija čašu piva, čuje kako ga neki mnogo simpatičan mladić zove: »Vi me ne prepoznajete, Petre Ivaniču?« Petar Ivanić je zbunjen: »Ne, čini mi se, ali...« Mladić je izdašan u izrazima simpatije: »Kako, bogamu! Ma, čekajte, ja ću vas podsetiti« i, pozdravljajući s mnogo poštovanja ženu Petra Ivanića, kaže: »Dozvolite, vraćam vam ga za *jedan minut!«* Supruga dozvoljava, nepoznati odvodi Petra Ivanića kao velikog prijatelja – na deset godina, ili zauvek!

Stanica živi svojim životom i niko ništa ne zapaža... Građani ljubitelji putovanja, ne smećite s uma da svaka stanica ima odeljenje GPU[8] s više ćelija!

Ovi lažni prijatelji znaju biti toliko drski da neko ko se u džungli logora nije dobro izveštio nije u stanju da ih skine s vrata. Nemojte misliti da vas neće uhapsiti u po bela dana, na samoj Ulici Gorkoga, do samoga Centralnog telegrafa, jer vi radite u američkoj ambasadi i ime vam je, da kažemo, Aleksandar Dolgan. Vaš nepoznati prijatelj će rupiti na vas probijajući se kroz gomilu, šireći ruke kao peraja: »Saša dragi! – nije to poziv samo za vas dvojicu, to sva sala čuje. – Koliko dana, koliko godina!... Hajdemo malo u stranu, da ne smetamo!« »U stranu«, uz trotoar, ustavlja se, kao

naručena, »pobeda«. – (Neki dan kasnije agencija TASS daje gnevnu izjavu: odgovorni organi ne znaju ništa o nestanku Aleksandra Dolgana.) Čudna mi čuda! Naši veseljaci su ovako hapsili usred Brisela (Žoru Blednova, na primer), a kamoli usred Moskve!

Organima treba odati dužno priznanje: u vreme kada i govori govornika, i pozorišni komadi, i krojevi haljina kao da izlaze s trake, u to vreme hapšenja su vrlo raznoobrazna. Portirnica u fabrici. Pokazali ste propusnicu, nešto su vas pozvali u stranu – uhapšeni! Mogu vas pokupiti i u vojnoj bolnici s 39° (Ans Bernštejn) a da lekar ne da ni najmanju primedbu (neka samo pokuša!), mogu i s operacionog stola dok vam operišu čir na želucu (N.M. Vorobjov, pokrajinski prosvetni inspektor, 1936) i odvesti u ćeliju krvavoga, polumrtvoga (seća se Harpunič). Tražili ste da vam se odobri viđenje s tek osuđenom majkom i dobili dozvolu – u stvari, to je suočenje i hapšenje (Nađa Levicka). Prehrambena prodavnica. Pozvani ste u odeljenje za narudžbe – uhapšeni. Hapsi vas i lutajući hodočasnik koga ste iz milosrđa primili na konak; hapsi službenik elektrodistribucije, koji je došao da skine stanje sa strujomera; hapsi biciklista pošto vas je udario na ulici. Kondukter u vozu, taksista, službenik štedionice, upravnik bioskopa – svako od njih može da vas uhapsi. A kad vam pokažu svoju duboko skrivenu knjižicu boje vinskog taloga, za vas je već sve prekasno.

Dešava se da hapšenje liči na pravu igru, toliko je u njega uneseno preterane oštroumnosti i samodovoljne energije, iako žrtva ionako ne bi pružala otpor. Žele li operativci da na ovaj način opravdaju svoj rad i svoju brojnost? U stvari, bilo bi dovoljno da se svim zečićima sa spiskova pošalju pozivi i oni bi u naznačeni čas i minut došli sa zavežljajima pred vrata Državne bezbednosti i zauzeli u ćeliji površinu poda koja im je namenjena. (Kolhoznike upravo ovako i hapse: neće valjda ići noću po bespuću do njihovih kuća! Pozovu ih u mesni sovjet i – pokupe. Fizičke radnike pozivaju u kancelariju preduzeća.)

Prirodno je da svaka mašina ima granice preko kojih ne može više gutati. U godinama 1945–1946, vremenu prenapetom i punom krvnih podliva, kada je iz Evrope stizala kompozicija za kompozicijom, trebalo je na brzinu gutati i ekspedovati za Gulag, pa se prestalo s nepotrebnom igrom i teorija hapšenja je izgubila mnogo od svog sjaja, obrela se lišena celog rituala. Hapšenje desetina hiljada lica svodilo se na jednostavnu prozivku: stanu sa spiskom u ruci, prozovu iz jedne kolone, prebace u drugu – eto ti hapšenje!

Desetinama godina odlika političkih hapšenja kod nas bila je u tome što su kupljeni ljudi koji nisu ništa bili skrivili, pa su, razume se, i za otpor bili nespremni. Bilo se stvorilo opšte osećanje fatalizma. Rodilo se uverenje (ne bez osnova, imajući u vidu naš sistem provere identiteta[9]) daje GPU–u i NKVD–u nemoguće umaći. U najvećem jeku hapšenja, onda kada su se ljudi odlazeći na posao pozdravljali s porodicom sa »zbogom«, čak ni tada skoro niko nije utekao (bilo je retkih slučajeva samoubistava). A upravo ovo se i tražilo. Ko se ovcom učini – kurjaci ga izjedu.

Ovakav stav je dolazio i zbog nepoznavanja mehanizma epidemija hapšenja. Organi najčešće nisu imali pravog razloga da ovoga ili onoga uhapse ili poštede. Za njih je bilo dovoljno da ispune normu. Izvršenje se moglo i odvijati po nekim pravilima, ali je moglo biti i puka slučajnost. U Novočerkasku 1937. ušla je jedna žena u čekaonicu zgrade NKVD da priupita šta da čini s odojčetom uhapšene majke, njene susetke. »Sačekajte malo, videćemo«, rekli joj. Čekala je dva sata, a onda su

je zgrabili i bacili u ćeliju. Plan nije čekao, trebalo ga je ispuniti. Broj saradnika koji se mogao uputiti u grad u hapšenje nije bio dovoljan, a ova je bila tu, na licu mesta! Suprotan primer: blizu Orše NKVD dolazi da uhapsi Andreja Pavela, Letonca. On im ne otvara vrata. Iskače kroz prozor i uspeva da umakne i pođe pravo za Sibir. Ništa što je tamo živeo pod sopstvenim imenom i što se iz isprava videlo da je iz Orše – on nikada nije bio ni zatvoren ni pozivan od Organa, niti za bilo šta sumnjičen. Treba imati u vidu da postoje tri vrste gonjenja: savezno, republičko i oblasno, i da u tim epidemijama za skoro polovinu uhapšenih potraga nije objavljivana na stepenu višem od oblasnoga. Onaj koga je trebalo uhapsiti iz slučajnih razloga, po dostavi suseda recimo, lako je mogao biti zamenjen drugim nekim susedom. Ako je neko bio slučajno uhapšen u kakvoj raciji ili u kakvom stanu koji je poslužio kao mišolovka, a imao je petlje, kao naš A. Pavel, da odmah, pre prvog saslušanja, uteče, taj više nije ni tražen ni pozivan da se prijavi. Kogod je ostao, nadajući se da će pravda biti pravična – bio je pečen za logor. A skoro svi, poražavajuća većina, zauzeli su ovaj stav, stav malodušnosti, nemoći, fatalizma.

Istina, u odsustvu željene osobe NKVD je tražio od bližnjih izjavu da se neće udaljavati od mesta prebivališta, tako da je posao oko legalnog hapšenja njih umesto begunca bio obična dečja igra.

Opšta nevinost imala je za posledicu opštu pasivnost. Dako me još neće? Dako se sve nekako sredi? A. I. Ladiženski je bio upravitelj škole u zabitom Kologrivu. Godine 1937. prilazi mu neki seljak i prenosi poruku: »Aleksandre Ivaniću, sklanjaj se, *na spisku* si!« On ostaje: čitava škola leži na meni, kod mene su i *njihova* deca, kako da mene uhapse?... (Uhapšen, neki dan kasnije.) Nije svakome kao Vanji Levitskome, tada četrnaestogodišnjaku, data sposobnost razumevanja stvari: »Svaki pošteni mora da se nađe iza brave. Sada je u ćorki tata. Kada budem porastao, strpaće i mene.« (Strpan kada mu je bilo dvadeset tri.) Ludo nadanje većinu umrtvi. S kojim razlogom da mene, mene nevinoga, uhapse?! To je greška! Već su te ščepali za jaku, a ti i dalje čikaš sudbinu: »To je greška. Stvar će biti izvedena na čistinu i ja ću biti oslobođen!« Tačno je: hapšenja su masovna, nije to baš lako shvatiti, ali đavo će ga znati šta tu ima! *Onaj*... ipak... možda tu nešto ima...? A ti – pa ti si u svakom slučaju sasvim nevin! Ti još uvek smatraš da su Organi ustanova koja radi po ljudskoj logici: videće da sam nevin, pa pustiti.

Zašto onda da bežiš?... I kako da se opireš?... Možeš samo gore učiniti, možeš samo pokvariti da se stvari razvide. I ti ne samo da se ne opireš nego, kada te vode niz stepenište, postupaš u svemu kako oni traže: ideš na vrhovima prstiju – da ne čuju komšije.

Koliko kajanja, kasnije u logorima, zbog toga! A šta da nijedan operativac kad je u noći odlazio u hapšenje ljudi nije mogao biti siguran da će se živ vratiti, da je svaki put morao svojima reći »zbogom«? Da su u vreme masovnih »ukrcavanja«, kao ono kad je u Lenjingradu strpana u zatvor četvrtina grada[10], ljudi, umesto da se kriju svako u svojoj rupi i premiru od straha svaki put kad čuju lupu na ulaznim vratima i uz stepenište, shvatili da nema više šta da izgube, da su po nekolicina sa sekirama, sa čekićima, žaračima, sa bilo čim što im dođe do ruke, zapadali u busije u svojim predsobljima? Jer su unapred vrlo dobro mogli znati da ove noćne ptice pod šapkama ne dolaze s dobrim namerama i da nije nikakav greh ako takvog ubicu mlatneš nečim po glavi. Ili, recimo, njihova crna marica što ih čeka na ulici i u njoj usamljeni vozač: dovoljno je bilo ili da se on otera, ili da se gume izbuše. Organima bi uskoro ponestalo osoblja i prevoznih sredstava i tada bi, ma kolika bila Staljinova žeđ, prokleta mašinerija stala!

Da je bilo što nije bilo...

A zatim – čemu zapravo pružati otpor? Tome što ti oduzimaju kaiš? Što ti naređuju da pođeš u

ugao sobe? Što su ti zapovedili da pređeš preko kućnog praga? Hapšenje se sastoji od sitnih uzgrednih stvari, od mnoštva sitnica oko kojih, kad se pojedinačno uzmu, ne valja ni diskutovati (u momentu kada se sve misli hapšenoga roje oko velikog pitanja »zašto?«), ali hapšenje se upravo i sastoji od sveukupnosti tih uzgrednih sitnica.

Šta se sve ne dešava u duši novopečenog uhapšenika! Samo o ovome bi se mogla napisati knjiga. Ima tu i osećanja o kojima mi ne možemo ni sanjati. Kada je, 1921, bila uhapšena Jevgenija Dojarenko, devetnaestogodišnja devojka, ona je ostala spokojna iako su tri mlada čekista prevrtala po krevetu i po šifonjeru s njenim donjim vešom: gde nema ničega, ništa se ne može ni naći. Najednom oni zgrabiše njen intimni dnevnik, koji ona ni rođenoj majci ne bi dala da pročita. To što njene pisane retke čitaju ovi mladići – i tuđinci i neprijatelji – pogodilo ju je više no sva Lubjanka i njene rešetke i podrumi. Kod mnogih ljudi povreda osećanja i ličnih naklonosti jača je od straha od zatvora ili od razmišljanja političke prirode. Čovek nepripremljen na nasilje slabiji je od onoga koji nasilje čini.

Retki su ljudi odvezani i odvažni čiji refleks radi u trenu. Direktor Geološkog instituta Akademije nauka, Grigorjev, kada su 1948. došli da ga uhapse, zabarikadirao se i puna dva sata nesmetano palio papire.

Ponekad je osnovno osećanje onoga koga hapse – olakšanje, pa i radost. Ovako nešto se događa u velikim epidemijama hapšenja. Svuda oko tebe bez prestanka kupe ljude tebi slične, a za tebe, zbog nečega, ne dolaze, oklevaju iz nekih razloga – ima tu od čega da te izda strpljenje. To je gore i od hapšenja, i to ne samo za ljude slabe volje. Vasilij Vlasov, neustrašivi komunista, čije ime ćemo imati prilike da pomenemo više puta, koji je odbio savete svojih pomoćnika, vanpartijaca, da se skloni, bio je na kraju snaga gledajući kako hapse sve ljude iz vlasti u rejonu Kadi (1937) dok njega još uvek zaobilaze. Za njega je bio samo žestoki udarac. I on ga je primio, i prvih dana po hapšenju predivno se osećao, prosto mu laknulo na duši. Otac Iraklij, sveštenik, bio je pošao u Alma–Atu da obiđe prognane vernike; u međuvremenu u njegov moskovski stan su tri puta dolazili da ga uhapse. Pri povratku, njegove parohijanke ga dočekuju na stanici i sprečavaju da ide kući. Skrivaju ga punih osam godina, čas u jednom čas u drugom stanu. Život progonjene zverke ga je toliko izmorio da je, kad su ga 1942. najzad uhapsili, sav srećan zahvalio bogu za milost.

U ovoj glavi govorimo samo o masi, o zečićima koji su bog sveti zna zašto bačeni u tamnice. No, u knjizi će biti reči i o onima koji su i u novom režimu ostali autentični *politički.* Vera Ribakova, studentkinja, socijaldemokratkinja, *sanjala* je na slobodi o suzdaljskom izolatoru, jedinom mestu gde se mogla nadati da će naći starije drugove (na slobodi ih više nije bilo) i s njima izgraditi svoj filozofski stav. Eserka Jekaterina Olicka je 1924. bila dotle došla da je sebe smatrala nedostojnom zatvora: najbolji sinovi Rusije, razmišljala je, prošli su kroz njega, a ona je još mlada i još ništa za Rusiju nije učinila. Ali i *sloboda* je već počinjala da je izbacuje iz naručja. Eto s kakvim osećanjima su obe one pošle u zatvor – ponosno i radosno!

»Otpor! Gde vam je bio otpor?« – ovako danas oni koji su imali sreće popuju onima koji su stradali.

Da, otpor je od tog momenta – od hapšenja – i morao početi.

No – početka bilo nije.

Evo – vode vas. Kod hapšenja danju obavezno postoji trenutak – on se više neće ponoviti! – u kojem vas, bilo kradom, po kukavičkom sporazumu, bilo javno i razmetljivo, s potegnutim pištoljima, *vode* kroz gomilu jednako nevinih kao vi i jednako osuđenih na zlu kob ljudi. Usta vam, svejedno, nisu zapušena, i vi biste mogli – i neizostavno morali – v i k a t i . Vikati da ste uhapšeni! Da prerušeni zlikovci love ljude! Da na osnovu lažnih prijava skaču ljudima kandžama za vrat! Da s milionima ljudi podmuklo sređuju račune! Da su naši sugrađani imali prilike da ovakve krike čuju više puta na dan, svuda po gradu, možda bi se nakostrešili, možda bi postalo teže hapsiti.

Godine 1927, u vreme kada nam pokornost još nije bila sasvim isprala mozak, dva čekista jednoga dana pokušavaju na Trgu Serpuhova da uhapse neku ženu. Ona se hvata za stub uličnog fenjera, nadaje dreku, rita se. Oko njih se okuplja gomila. (Potrebna je takva žena, ali i – takva gomila! Nisu svi prolaznici pokunjili glave i požurili da čas pre uhvate maglu!) Naši đilkoši, inače veliki domišljani, namah su izgubili prisustvo duha. Oni ne mogu da *rade* svima na videlo. Ušli su u kola i utekli. (A ona žena – umesto da odmah strugne na stanicu i zbogom mi ostajte! – vratila se kući. Iste noći je sprovedena u Lubjanku.)

Međutim, s *vaših* sasušenih usana ne silazi ni glaska, i bezbrižna gomila što promiče pored vas misli da ste vi i vaši dželati samo naćefleisani prijatelji.

Imao sam i sam više prilika da *vičem.*

Jedanaesti dan po mom hapšenju tri dembela iz *Smerša*[11], kojima su tri puna kofera ratnog plena bili veći teret od mene (bili su već stekli u toku dugog putovanja poverenje u mene), iskrcaše me na Beloruskoj stanici u Moskvi. Oni se zovu *specijalna pratnja,* ali im automati samo smetaju da nose one kofere, plen što su oni ili njihovi šefovi iz Smerša Drugog beloruskog fronta nagrabili u Nemačkoj i koji oni sada, pod vidom da me sprovode, nose svojima u zemlji. Četvrti kofer nosim ja. Nosim ga, a ne nosi mi se: u njemu su moje beležnice i književni radovi – sve sami dokazi protiv mene.

Nijedan od trojice ne poznaje grad, na meni je da biram najkraći put do zatvora, na meni da ih odvedem u Lubjanku, gde oni nikada nisu išli (a i ja sam je brkao s Ministarstvom unutrašnjih poslova).

Nakon dvadeset četiri časa provedena kod kontraobaveštajne službe armije, tri puta po dvadeset četiri časa kod kontraobaveštajne službe grupe armija, gde su mi drugovi iz ćelije i otvorili oči (o podlosti islednika, njegovim pretnjama i udarcima, o tome da neko ko je jednom uhapšen više slobodu ne viđa, o neizbežnoj *banci),* ja sam se, eto, na veliko čudo izvukao – ja već četiri dana idem kao *slobodan čovek* sa slobodnim ljudima, ništa što mi leđa još dobro pamte trulu slamu kod kible, što sam svojim očima video ljude premlaćene i lišene sna, što sam svojim ušima čuo istinu, osetio ukus zatvorskog čorbuljka. Pa zašto sam onda ćutao? Zašto nisam ništa učinio da obmanutoj masi otvorim oči, zašto nisam iskoristio te svoje poslednje časke među ljudima?

Ćutao sam u poljskom gradu Brodnici (tu niko ruski ne razume, zar ne?). Ni glaska od sebe na

ulicama Bjalistoka (šta se sve ovo tiče Poljaka?). Nisam ni na stanici Volkovisk ni reči izustio (bila je pusta). Štrapam kao da je sve u potpunom redu u društvu ovih razbojnika po peronu železničke stanice u Minsku (ona je još uvek sva razorena). I evo me sada kako ljude iz Smerša uvodim u gornju rotundu Beloruske stanice metroa, na liniju koja vodi prema centru. Ona se kupa u svetlosti. Odozdo, nama u susret, nabijeni na dva pokretna paralelna stepeništa, penju se Moskovljani. Izniču iz dubine, i iz dubine neznanja, u beskonačnoj povorci koja se rasipa pod obasjanom kupolom, kao da čekaju od mene reč, makar jednu reč istine. Zašto, zašto sam bio nem?...

Svako ima dobro tuce razloga da se opravda zašto se nije žrtvovao.

Jedni se i dalje nadaju povoljnom ishodu, pa se plaše da ga ne pokvare. (To zbog toga što mi s onu stranu nemamo nikakvih vesti, ne znamo da je od samog momenta kada su nas ščepali naša sudbina rešena, i to najnepovoljnije, i da ju je nemoguće pogoršati.) Drugi još nisu zreli za ideje koje se mogu sažeti u jedan jedini izvik gomili. Jedino revolucionar ima na usnama parole koje jedva čekaju da krenu u svet. A gde da on, naš mirni malograđanin, on koji nikada ni u šta nije bio umešan, – gde da on nađe takve parole? On prosto ne zna šta bi vikao. Napokon, postoji i treća kategorija ljudi – oni čije su grudi prepune, čije su oči videle previše da bi oni mogli u nekoliko nerazgovetnih krikova izliti svu tu bujicu.

A ja? Ja imam još jedan razlog da ćutim. Broj ovih Moskovljana nabijenih na pokretnim stepenicama za mene nije dovoljan, *previše je malen.* Moj urlik čulo bi tek dve stotine, dva puta po dve stotine – ali šta učiniti da dođe do dvesta miliona. Kao da kroz maglu vidim da ću jednog dana viknuti onima dvesta miliona...

A za to vreme stepenice me – nema – odvoze u carstvo mrtvih.

Jednako nem biću i na ulici Ohotni rjad.

Jednako i pred hotelom Metropol[12].

Neću podići ruke K nebu ni na Golgoti – na Trgu Lubjanke...

* * *

Moje hapšenje bilo je sigurno jedno od najlakših. Nije me istrglo ni iz zagrljaja bliskih, ni odvojilo od domaćeg ognjišta. Izvuklo me jednog od onih mlakih februarskih dana u Evropi iz klina isturenog prema Baltiku, gde se nije znalo ko je koga opkolio – mi Nemce ili Nemci nas, i samo me odvojilo od moje artiljerijske grupe u kojoj sam se bio obikao i lišilo me prizora tri poslednja ratna meseca.

Komandant brigade me beše pozvao u svoj KP. Zatraži mi, ne znam više pod kakvim izgovorom, da mu predam revolver, što ja i učinih ni najmanje ne pomišljajući na verolomstvo. Najednom, iz napregnute i nepokretne grupe oficira u uglu naglo se izdvojiše dva kontraobaveštajca, pređoše u

nekoliko koračaja prostoriju – i četiri ruke me zgrabiše za zvezdu na kapi, za epolete, za pojas i za torbu, uz dramatičan uzvik:

- Vi ste uhapšeni!

Opaljen kao munjom, prostreljen od glave do pete, ja ne nađoh ništa pametnije nego:

- Ja?! Zašto?!

Ovo pitanje obično ostaje bez odgovora. Ali, za veliko čudo, ja ga dobih. Ovo valja pomenuti zato što toliko odudara od naših naravi i običaja. Samo što me behu očerupali, samo što mi s torbom behu oduzeli i moja na hartiju stavljena politička razmišljanja i, iz straha od treske prozora od nemačkih granata, pošli žurno prema vratima gurajući me pred sobom – odlegnu iznenadan odsečan poziv upućen meni. Da, istina je: preko nevidljive provalije koja me beše odelila od onih što su ostali, provalije maločas iskopane teškim udarima rečenice »Vi ste uhapšeni«, preko te ograde za okužene, u koju nije smela preskočiti nijedna ljudska reč, pređoše nezamislive, nestvarne reči komandanta brigade:

– Solženjicin, povratite se!

Otrgoh se u naglom polukrugu od smeršovaca, pođoh nazad prema komandantu. Znao sam ga malo, on se nikada nije spuštao do mene, nikada se sa mnom nije upuštao u lične razgovore. Njegovo lice je za mene uvek značilo naređenje, komandu, ljutnju. Ovoga puta bilo je ozareno nekom unutarnjom svetlošću. Stid što je učestvovao u prljavom poslu? Nagli poriv volje da se uzdigne nad životom ispunjenim kukavnim potčinjavanjem? Deset dana ranije jedan njegov streljački divizion, dvanaest teških topova, bio je ostao u obruču, dok sam ja svoju izviđačku bateriju skoro netaknutu izvukao – a evo sada on mora pred jednim parčetom papira da me se odrekne!

- Da vi nemate – upita on, mereći reči – prijatelja na Prvom ukrajinskom frontu?
- Ne! Vi nemate prava! – povikaše put pukovnika kapetan i major kontraobaveštajne službe. Grupa štapskih oficira preplašeno ustuknu u ugao: prepali se, moglo bi se reći, i od sopstvenog prisustva nečuveno neumesnom ispadu komandanta (a oficiri političkog odeljenja, oni su već pripremali *materijal* protiv komandanta). Međutim, meni ovo nekoliko reči bi dosta: u tili čas bi mi jasno da sam uhapšen zbog sadržine moje prepiske sa školskim drugom, shvatih odakle mi dolazi opasnost.

Mogao je on, Zahar Georgijevič Travkin, na tome i ostati! E pa, nije! Nastavljajući da se čisti, da se u sopstvenim očima uzdiže, on ustade iza stola (nikada ranije nisam ga video da ustaje kad me dočekuje!), pruži mi preko ograde za okužene ruku (što u vreme kad sam bio slobodan nikada nije učinio) i – uz stisak ruke, na nemi užas grupe oficira, dok mu uvek strogo lice postade blago – progovori neustrašivo, razgovetno:

- Svaku sreću, kapetane!

Ne samo da više nisam bio kapetan nego sam bio i razobličeni neprijatelj naroda (jer kod nas onaj koga uhapse od tog istog momenta je i razobličen). On je, znači, sreću zaželeo – kome? – jednom neprijatelju!

Prozori su se tresli. Nemačke eksplozije prerivale su zemlju na nekih dvesta metara odatle, podsećajući da se *ovo,* ova scena, moglo zbiti samo ovde pod dahom bliske i za sve jednake smrti,¯a

da se tamo, u dubokoj pozadini zemlje, pod zvonom sleđenog života nikada ne bi mogla desiti.[13]

Ovo nije knjiga uspomena iz moga života. Neću stoga govoriti o smešnim zgodama iz moga hapšenja, koje ni jednom drugom nije ličilo. U toku noći moji smeršovci, očajni što ne mogu čitati kartu (nikada nisu ni mogli), poveriše mi je i rekoše da upućujem vozača kako da dođe do kontraobaveštajne službe armije. Dakle, ja sam i njih i sebe doveo do zatvora, a za zahvalnost, oni me odmah strpaše – ne u zatvor, u tamnicu. Ne mogu da ne kažem nešto o toj maloj šupici neke nemačke kuće što je poslužila kao privremena stroga ćelija.

Dužina – koliko da se čovek ispruži, širina – taman koliko mogu leći troje, a četvoro – samo ako se zbiju. Bio sam baš taj četvrti, ubačen nešto posle ponoći. Ona trojica što su već ležala napraviše kiselo lice dok me sanjivo posmatrahu na svetlosti petrolejke i pomakoše se dajući mi mogućnost da se udenem bokom i postepeno se zatim pod težinom uvučem. Na tlu posutom istrinjenom slamom bilo je, dakle, četiri para čizama okrenutih prema vratima i četiri vojničke kabanice. Oni su spavali, ja – ključao. Koliko sam pola dana ranije bio samozadovoljno zacopan u svoje kapetanstvo, toliko mi je sada ovo grčenje u dnu nekog ćumeza pričinjavalo bol. Ona trojica se jednom ili dvaput probudiše od nažuljenih bokova i mi se kao po komandi prevrnusmo na drugu stranu.

Ujutru, napokon odmorni, oni počeše da zevaju i protežu udove da su im sve zglobovi pucali, pa povukoše noge k sebi i zauzeše položaje svako u svom uglu, i poče upoznavanje.

- A ti, zbog čega?

Nejasni dah opreznosti me već bio zapahnuo pod zakuženim krovom Smerša, i ja se prostodušno začudih:

- Pojma nemam. Zar i kazuju, nitkovi!

Međutim, moji poznanici, tenkisti s crnim kapama, nisu skrivali osećanja. Bejahu to tri vojničke, tri poštene duše, jednostavni ljudi, ona vrsta kojoj sam u toku ratnih godina bio privržen, budući da sam sam manje jednostavan i manje dobar. Sva trojica su bili oficiri. Epolete im bejahu takođe počupane, konci tu i tamo još visahu. Svetla mesta na vojničkim bluzama svedočahu o otrgnutim odlikovanjima, zagasito–crvene brazde na licu – o ranama i izgorelinama. Na njihovu nesreću, divizion im je bio došao da se odmori u selu u kojem je bio Smerš 48. armije. Juče su u čast prekjučeranje bitke dobro cugnuli i upali u javno kupatilo na kraju sela za dvema *do–obrim* devojkama. Devojke su uspele da polunage umaknu pred njihovim neposlušnim pijanim nogama. Na nesreću, jedna od njih je bila cura – ne bilo čija – glavom šefa kontraobaveštajne službe Armije!

Da, rat je tek tri nedelje išao po nemačkoj zemlji, a mi smo neke stvari odlično znali: nemačke devojke – njih možemo kako stižemo da silujemo, ubijamo, to mu je ispadalo nekako kao junaštvo; poljske i naše deportirke – njih u najmanju ruku da jurimo gole po baštama i šljapamo po zadnjicama: vesela zabava, ništa strašno!

E, ali se u ovom slučaju radilo o »ratnoj ženi« šefa kontraobaveštajne službe, i trojici oficira s fronta je neki podoficir iz pozadine bez mnogo oklevanja zdrao oznake čina, koji su oni dobili na nivou grupe armija, i počupao odlikovanja, koja im je dao Prezidijum Vrhovnog sovjeta. Sada su ovi

veterani, što su se sve vreme rata tukli i što su zauzeli ne jednu neprijateljsku tranšeju, čekali da im sudi nekakav ratni sud, koji bez njihovih jurišnih tenkova nikada ne bi došao do ovoga sela.

Ugasismo lampu, bila je već potrošila sav vazduh za disanje. Na vratima beše otvor veličine dopisne karte, kroz koji nam je iz hodnika upadao odbijeni zrak svetlosti. Plašeći se, po svoj prilici, da s dolaskom dana naša rupa ne postane preširoka, *podmetnuše* nam i petoga! Nova crvenoarmejska kabanica, nova kapa – on načini korak da uđe i pokaza nam pred okancetom sveže lice, prćast nos i rumene obraze.

- Odakle ti, drugar? Ko si?
- *S onu stranu* – odgovori on, nimalo tunjavo. Ja sam špijun.

Mi, prestravljeni:

- Šališ se?! (Špijun koji sam to kaže – o nečem takvom ni Šejnin ni braća Tur nikada ništa nisu napisali!)
- Kako bi se neko mogao u ratno vreme šaliti! – uzdahnu s razlogom čovek. – A kako da se domogneš kuće kad si u zarobljeništvu, a! Ded vi to meni recite!

Samo što on poče svoju priču o tome kako su mu Nemci naredili da pređe preko linije fronta da bi špijunirao i organizovao dizanje mostova u vazduh a on pošao da se prijavi kod prvog bataljona, pa kako umorni i sanjivi komandant bataljona nije mogao da poveruje njegovoj priči nego ga upućivao u bolnicu da dobije sredstva za umirenje, – kad, iznenada, na našu rupu nahrupi gomila novih doživljaja:

- Na kenjanje, vi unutra! Ruke na leđa! – pozva nas kroz širom otvorena vrata nekakav vodnik iz soja *šifonjera,* kadar, reklo bi se, da ponese topovsku cev kalibra 122mm.

Sve dvorište je već bio opkolio lanac automatičara koji su čuvali za nas određeni prostor oko šupe. Ja pucam od jada što nama, nama oficirima, komanduje »ruke na leđa« nekakav prostak od vodnika, no tenkisti izvršiše, pa im se i ja pridružih.

Iza šupe bejaše livadica oblika kvadrata, na kojoj ugaženi sneg još ne bejaše okopneo. Sva prekrivena gomilicama ljudskog izmeta, u takvom neredu i tako nabijenima jedna uz drugu da je trebala prava majstorija da nađemo mesto da stanemo i čučnemo. Snađosmo se, na kraju, i počučkasmo tamo–amo. Dva vojnika mračno uperiše automate na nas; mi bejasmo na poduže začučnuli, ali ne prođe ni minut kad vodnik poče da nas grdi:

- Požuri malo, kod nas se to radi brzo!

Nedaleko od mene bejaše jedan od tenkista, iz Rostova na Donu, visok i namrđen poručnik, kome je sve lice bilo tamno od prašine i dima, ali se niz njega lako zapažao ožiljak od rane.

- A gde to *kod vas?* – upita on tiho, ne želeći ni najjnanje da žuri u šupu zagađenu petrolejom.
- U kontraobaveštajnoj službi, u Smeršu! – odrubi mu vodnik ponosito i glasnije nego je morao. (Kontraobaveštajci strašno vole tu reč, neukusno načinjenu od »smrt špijunima«. U njoj nalaze nešto zastrašujuće.)
- A kod nas – sve polako – odgovori zamišljeno poručnik. Šlem mu bejaše spao na zatiljak, videla mu se još neošišana kosa. Njegove preplanule zadnjice frontaša bile su izložene svežem prijatnom

povetarcu.
- A gde to *kod vas?* – zareža vodnik jače nego je situacija zahtevala.
- U Crvenoj armiji – odgovori sasvim mirno poručnik, još uvek čučeći i odmeravajući ovoga promašenog surlaša.

Takvi su bili prvi udisaji u mom novom životu zatvorenika.

.

Glava 2
ISTORIJA NAŠE KANALIZACIJE

Kada se danas na *samovolju kulta ličnosti* baca drvljem i kamenjem, neprestano se upire prstom na zlosrećne 1937–38. godine. Urezuju nam ih u mozak, kao da zatvaranja nije bilo ni *pre* ni *posle,* kao da su postojale samo 37. i 38.

Nemam pri ruci nikakve statistike, ali se ne plašim da kažem: *povodnja* iz 37–38. nije bila ni jedina, pa ni glavna, možda samo jedna od tri najveće koje su strašne i smrdljive vodove mreže naše kanalizacije prepunile do pucanja.

Pre je bila povodnja iz 29–30. godine, veličine, bez imalo preterivanja, Oba; ona je u tundru i tajgu dovukla sitnicu od petnaest (ako ne i više) miliona mužika. No, mužici su čeljad nema i nepismena, oni nisu pisali žalbe, oni ne pišu memoare. Islednici nisu noćima okapavali s njima, nisu traćili hartiju na zapisnike, za njih je bila dovoljna odluka seoskog sovjeta. Ova povodnja se prosula, upila u dubine večno zaleđene zemlje, tako da je se ni najvatreniji duhovi više ne sećaju. Moglo bi se pomisliti da od nje nije ostao čak ni ožiljak na ruskoj savesti. Međutim, Staljin (a s njim i vi, i ja) većeg zločina od ovoga nije počinio.

Posle je bila povodnja iz 44–46. – celi Jenisej: kroz cevi za odvođenje prljavštine poterani su čitavi narodi i milioni povratnika iz nemačkog zarobljeništva (koje je opet bilo naša krivica). (To je Staljin sagorevao žive rane da bi se što pre prekrile koricom – da narod ne bi osetio potrebu za predah, odmor i malo okrepljenja.) Ali i u ovoj povodnji bio je običan svet koji takođe ne piše memoare.

A povodnja iz 37. je zagrabila i izbacila na Arhipelag i ljude na položaju, ljude s partijskom prošlošću i obrazovane ljude. Iza njih je u gradovima ostalo mnogo uvređenih, među njima mnogo i onih koji znaju pisati. Sada su se svi ti dali na pisanje, na držanje govora, na sačinjavanje memoara: trideset sedma!, trideset sedma! Volga narodne nesreće!

Oprobaj da nekom Tatarinu s Krima, nekom Kalmiku ili Čečenu pričaš o »trideset sedmoj«. Oni će samo ramenima slegnuti. A za Lenjingrad – šta je za njega bila trideset sedma kad je on pre toga imao trideset petu! A šta za *ponavljače* i pribaltičke narode – zar njima 48–49. nije bilo teže? Prekore li me ljubitelji stila ili ljubitelji geografije da sam zaboravio druge ruske reke – molim, dajte mi malo vremena, dajte mi malo mesta – nisu još sve bujice pomenute! One će se sliti i obrazovati ostale reke.

Poznato je da svaki organ koji ne funkcioniše izumire.

Stoga – imajući u vidu da *Organima* (oni su sami sebe krstili ovim odvratnim imenom), koje toliko slavimo i stavljamo iznad svega živoga, ni najmanji od pipaka nije izumro, već im naprotiv neprestano izrastaju novi i jača im muskulatura – nije teško zaključiti da su oni radili bez prekida.

U vodovima je moglo doći do izvesnih pulsiranja, pritisak u njima je mogao biti čas jači čas

slabiji od predviđenoga, ali kanali naših zatvora nikada nisu ostajali prazni. Krv, mokraća, znoj iscеđeni iz nas nikada nisu prestajali da šikljaju duž njih. Istorija ove kanalizacije je istorija neprekidnog unošenja hrane u nju i odvođenja probavljenih materija. Jedino što su se periodi povodnje smenjivali s periodima pada voda, bujice bivale sad veće sad manje, dok su u međuvremenu sa svih strana priticali potoci, potočići, slivnice i obične kapi uhvaćene jedna po jedna.

Hronološko nabrajanje koje će čitalac naći dalje u tekstu, u kojem su na isti način pomenute i povodnje od miliona zatvorenika i potočići od kakvih jedva primetnih desetaka ljudi, daleko je od toga da bude potpuno. Ubogo je ono, ograničeno mojom nedovoljnom sposobnošću da proniknem u prošlost. Ljudi koji znaju a još su u životu imaće mnogo toga da dodaju.

* * *

Najteže u ovom nabrajanju jeste da ono otpočne. Najpre iz razloga što je decenija više za nama utoliko manje svedoka ostaje. Javno pamćenje je ugašeno ili zamagljeno, a anala nema ili su pod ključem. A zatim – nije sasvim ispravno da se u istom planu nađu godine izrazite ostrvljenosti (godine građanskog rata) s prvim godinama mira, kada je trebalo očekivati više milosti.

Međutim, i pre nego je izbio građanski rat zapaženo je da Rusija onakva kakva je bila nije bila spremna ni za kakav socijalizam, da je prepuna smeća. Jedan od prvih udaraca diktature sručio se na kadete[14] (pod carem – najgoru revolucionarnu bagru, pod diktaturom proletarijata – najgoru reakcionarnu bagru). Krajem februara 1917, na dan kada je trebalo da se konstituiše Ustavotvorna skupština, partija kadeta je stavljena van zakona i počelo je hapšenje njenih članova. U isto vreme otprilike *strpani* su »Savez za Ustavotvornu skupštinu«[15] i mreža »vojničkih univerziteta«[16].

S obzirom na smer i duh revolucije, nije teško pogoditi koji ljudi su tih meseci napunili zatvor Krstova, Butirke i njihove brojne posestrime u unutrašnjosti: bili su to krupni bogataši, istaknuti javni radnici, generali i oficiri, kao i činovnici ministarstava i sveukupnog državnog aparata koji nisu izvršavali naređenja nove vlasti. Jedna od prvih operacija Čeke bilo je hapšenje štrajkačkog komiteta Sveruskog saveza službenika. Jedno od prvih cirkularnih pisama NKVD, u decembru 1917, tražilo je: »Imajući u vidu sabotažu činovnika... na svakom mestu pokazati maksimum inicijative, ne prežući ni od konfiskacije, prinude i hapšenja«![17]

Mada je krajem 1917. V. I.Lenjin, u cilju uspostavljanja »strogo revolucionarnog reda«, zahtevao »da se bez milosti spreče pokušaji pijanaca, huligana i kontrarevolucionara i drugih lica da poseju anarhiju«[18], iz čega se vidi da je za njega glavna opasnost za oktobarsku revoluciju dolazila od pijanaca, dok su kontrarevolucionari bili tek na trećem mestu – ipak je on naznačio i šire ciljeve. U članku *Kako organizovati takmičenje* (7. i 10. januara 1918) Lenjin je proglasio da je jedini i sveopšti cilj trenutka – *»očistiti* rusku zemlju od svih štetnih insekata«[19]. Pod terminom *insekti* podrazumevao je ne samo sve socijalno tuđe elemente nego i »radnike zabušante«, kao što su

tipografi partijskih štamparija u Petrogradu. (Evo šta čini vremenska udaljenost. Mi danas teško možemo shvatiti kako su to radnici, samo što su postali diktatori, počeli da misle na zabušavanje na poslu što ga za sebe lično obavljaju.) I ovo: »...u kojem rejonu velikih gradova, u kojoj fabrici, u kojem selu nema... sabotera koji sami sebe nazivaju intelektualcima?« Oblici čišćenja što ih je Lenjin predlagao bili su zacelo različiti: ovde – baciti u zatvor, onde – uputiti da čisti klozetsku kanalizaciju, drugde – »kada odleži zatvor, dati mu žutu legitimaciju«[20], još drugde – *streljati parazita.* Mogao se isto tako izabrati zatvor, ili »kazna na najteže prisilne radove«[21]. Sve i predviđajući i sugerišući osnovne načine kažnjavanja, Lenjin je ostavljao da izbor najprikladnijih metoda čišćenja bude predmet takmičenja u »komunama i opštinama«.

Mi danas nismo u mogućnosti da damo iscrpnu studiju slučajeva koji se mogu podvesti pod ovaj široki naziv *insekata.* Stanovništvo Ruskog Carstva bilo je vrlo heterogeno. U njemu su postojale manje izolovane grupe, potpuno nekorisne, danas uglavnom zaboravljene. Insekti su, naravno, bili članovi zemstva[22], insekti – kooperanti[23]. Insekti – svi vlasnici zgrada. Nemalo ih je među gimnazijskim profesorima. U odborima parohijana – sve sami insekti. Insekti pevaju u crkvenim horovima. Svi sveštenici su insekti, a šta tek da se kaže za kaluđere i kaluđerice. Štaviše, i oni tolstojevci koji, zaposleni u sovjetskoj administraciji ili, na primer, na železnicama, nisu hteli položiti obaveznu pisanu zakletvu da će s oružjem u ruci braniti sovjetsku vlast, i oni su označeni kao insekti (kasnije ćemo izvestan broj tolstojevaca videti pred sudom). Pošto smo kod železnica, napomenimo da su se i tu krili brojni insekti kamuflirani pod uniformom železničara i da je bilo neophodno da se *iščupaju iz korena,* a neki i *likvidiraju.* I telegrafisti su, nije jasno zašto, masovno okoreli insekti koji ne simpatišu sovjetsku vlast. Ništa posebno dobro ne može se reći ni za VIKŽEL[24], kao ni za ostale sindikate, često krcate insektima–neprijateljima radničke klase.

I ovo nekoliko grupa što smo naveli čini već ogromnu masu. Dovoljno za nekoliko godina čišćenja.

A koliko je tek svih vrsta ukletih intelektualaca, večito nemirnih studenata, svakakvih osobenjaka, iskatelja pravde, jurodivih, od kojih je još Petar Veliki svim silama nastojao da očisti svetu Rusiju, koji su stalna smetnja svakom strogom i harmoničnom režimu!

Obaviti ovo sanitarno čišćenje, i to u ratno vreme, bilo bi nemoguće ako bi se poštovale pravne norme i zastarela sudska procedura. Zato se uvodi jedna sasvim nova forma: *vansudska represija,* a ovaj nezahvalni zadatak samopožrtvovano preuzima na sebe Večeka[25] – Straža Revolucije. Večeka, jedini represivni organ u istoriji čovečanstva koji je skoncentrisao u svoje ruke: praćenje, hapšenje, istragu, javno tužilaštvo, sud i izvršenje *presude.*

Godine 1918, da bi se ubrzala i pobeda kulturne revolucije, baca se na paranje i izbacivanje moštiju svetih ugodnika i na konfiskaciju liturgijskih predmeta. Narod se diže na pobune, hoće da zaštiti crkve i manastire od rušenja. Udare zvona na uzbunu, slegnu se pravoslavni, poneko i s motkom. Prirodno je da je i tu moralo biti *rashodovanih* na licu mesta i izvestan broj uhapšenih.

Razmišljajući danas o godinama 1918–1920, ostajemo u nedoumici: treba li one što su *rashodovani* pre nego su dovedeni do ćelije priključiti kaznenim bujicama? U koju rubriku uneti one

što su ih komiteti seoske sirotinje *smicali* iza stepeništa seoskog sovjeta i u zadnjem dvorištu. Da li su učesnici zavera, otkrivanih u grozdovima, tako da ih je svaka gubernija imala po neku (dve u Rjazanju, jedna u Kostromi, jedna u Višnji–Voločoku, jedna u Veližu, više njih u Kijevu i u Moskvi, jedna u Saratovu, jedna u Černigovu, jedna u Astrahanu, u Seligeru, u Smolensku, u Bobrujsku, jedna u konjici u Tambovu, jedna u Čembaru, u Velikim Lukama, u Mstislavlju, itd.) – da li su ili ne ovi učesnici uspevali da kao uhapšenici kroče na tlo Arhipelaga? I – u slučaju da nisu – da li imaju veze s predmetom našeg istraživanja? Da i ne govorimo o gušenju čuvenih pobuna (u Jaroslavlju, Muromu, Ribinsku, Arzamasu)? Ima i događaja za koje smo mi tek po imenu čuli, kao na primer masakr u Kolpinu 1918. Šta se desilo? Koga su to... ? Gde ubrojiti?

Teškoće druge vrste, i ne male: da li ovde, u zatvorske bujice, ubrojiti, ili ih pripisati građanskom ratu, desetine hiljada *talaca,* sve mirnih građana. Kako nisu bili predmet neke optužnice, njihovi spiskovi nisu čak ni sastavljani, ljudi su predavani istrebljenju radi zastrašivanja, kao odmazda nad neprijateljem ili pobunjenom masom. Posle 30. avgusta 1918.[26] u unutrašnjost je poslata direktiva da se »hitno pohapse *svi* desni eseri[27] i da se iz redova oficira i buržoazije zatvori *veći broj talaca«*[28]. (Ovo bi bilo kao da je nakon atentata grupe Aleksandra Uljanova uhapšena ne samo ova grupa nego i *svi* ruski studenti i *veći broj članova zemstva*.) Ovo se ovako otvoreno i objašnjavalo (Lacis, list *Crveni teror* od 1. novembra 1918): »Mi ne vodimo rat protiv pojedinaca. Mi istrebljujemo buržoaziju kao klasu. Ne tražite u istrazi materijalne dokaze za to da je okrivljeni delom ili rečju radio protiv sovjeta. Prvo pitanje koje mu morate postaviti jeste kojoj klasi taj pripada, kakvi su mu poreklo, vaspitanje, obrazovanje ili profesija. Ova pitanja i treba da odluče o sudbini okrivljenoga. U tome leži smisao i suština crvenog terora.« Dekretom Sovjeta odbrane od 15. februara 1919 – očigledno, predsedavao Lenjin – predloženo je Čeki i NKVD da se u krajevima gde se čišćenje snega sa železničkih pruga »ne obavlja na zadovoljavajući način« uzimaju od *seljaka* taoci i da im se daje na znanje da će »taoci biti streljani ukoliko sneg ne bude očišćen«[29]. Dekret Sovjeta narodnih komesara s kraja 1920. ovlašćivao je da se kao taoci mogu uzimati i socijaldemokrati.

No, i kad se striktno držimo samo uobičajenih hapšenja, moramo ukazati da je od proleća 1918. počela da šiklja povodnja socijalista–izdajnika, koja će teći još dugi niz godina. Sve ove partije – socijal–revolucionari, menjševici, anarhisti, narodni socijalisti – desetinama godina su se pretvarale da su revolucionarne, a u suštini samo su nosile masku revolucije. Njihovi članovi su i na robije išli samo da bi se bolje zakamuflirali. Tek se u silovitom revolucionarnom pokretu otkrila buržoaska suština ovih socijal–izdajnika. Šta prirodnije onda nego da se počnu hapsiti? Nakon obračuna s kadetima, raspuštanja Ustavotvorne skupštine i razoružavanja Preobraženskog puka[30] i nekih drugih vojnih jedinica, došli su na red, malo–pomalo, tajno u početku, i eseri i menjševici. Počev od 14. juna 1918, kada su izbačeni iz svih sovjeta, ova hapšenja postaju sve teža i sve masovnija. Od 6. jula počinju puniti zatvore i levi eseri, koji su se još duže i još perfidnije pretvarali da su saveznici jedine dosledne proleterske partije. Od tada dovoljno je da u bilo kojoj fabrici, u bilo kojem manjem gradu nastane kakav radnički nemir, kakvo strujanje nezadovoljstva, kakav štrajk (a štrajkova je bilo u velikom broju, još od 1918, a u martu 1921. potresli su Petrograd, Moskvu, pa Kronštat, i iznudili uvođenje NEP–a) da bi Čeka – tiho, noću – počela da grabulja menjševike i esere kao jedine krivce

za ove nemire, i to u isto vreme dok se olakšice daju šakom i kapom, dok se prave ustupci i zadovoljavaju opravdani zahtevi radnika. U toku leta 1918. i u aprilu i oktobru 1919. masovno su pohapšeni anarhisti[31]. U 1919. godini čitav deo Centralnog komiteta esera koji se našao na dohvatu bačen je u zatvor i čekao u Butirkama proces 1922. Te iste, 1922, jedan čekist iz prvog plana, Lacis, pisao je o menjševicima: »Takvi ljudi nam više nego smetaju. Mi ih zato i brišemo s puta da više nikada ne dođu da nam se pletu u noge... Stavljamo ih na izolovano mesto, u Butirke, i nasilno ih držimo u senci sve dok se ne završi borba rada protiv kapitala.«[32] U julu 1918. jedintca obezbeđenja Kremlja, sastavljena od Letonaca, uhapsila je sav kongres radnika nepartijaca i delegati umalo da nisu svi odmah poubijani u Taganki.

Već 1919. bilo je potpuno jasno koliko mogu biti sumnjivi ljudi koji se vraćaju iz inostranstva (zašto, s kakvim zadacima?), tako da su oficiri ekspedicionog korpusa u Francuskoj odmah po povratku puka pohapšeni.

Iste te, 1919. godine, pošto je bila široko razapeta mreža oko stvarnih ili izmišljenih zavera (»Nacionalni centar«, Vojna zavera) koje su osnovane u Moskvi, Petrogradu i drugim gradovima, izvršen je izvestan broj pogubljenja *po spiskovima* (to znači, hapšeni su slobodni ljudi i odmah streljani) i pokupljena, prosto zato da bi bila bačena u zatvore, inteligencija *bliska kadetima.* A »bliska kadetima« – šta to znači? Bila je to inteligencija ni monarhistička, ni socijalistička, to jest: svi naučnici, univerzitetski ljudi, književnici, i sav inženjerski stalež. Osim pisaca koji su pripadali ekstremnim strujama – teologa i teoretičara socijalizma – inteligencija je u osamdeset odsto slučajeva bila »bliska kadetima«. Ovoj kategoriji pripada, prema Lenjinu, i Koroljenko, na primer, taj »bedni ćifta, ogrezao u buržoaskim predrasudama«, i: »nikakav greh da slični ’talenti’ provedu koju nedeljicu u zatvoru«.[33] O pojedinim grupama uhapšenih mi saznajemo iz protesta Gorkoga. Iljič mu 15. septembra 1919. odgovara: »Nama je jasno daje i tu bilo grešaka«,[34] ali: »Kakva nesreća! Zamislite samo kakva nepravda!« I savetuje mu da »ne gubi vreme u cmizdrenju nad sudbinom trulih intelektualaca.«[35]

Od januara 1919. uvodi se obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda i stvaraju rekvizitorske grupe. One nailaze svuda na otpor koji se manifestuje čas kao otezanje da se proizvodi predaju, čas kao otvoreno i silovito suprotstavljanje. Slamanje ovog otpora stvorilo je dobru bujicu zatvorenika za pune dve godine (da i ne pominjemo one što su streljani na licu mesta).

Ovde namerno ostavljamo po strani poveći deo mliva Čeke, specijalnih odeljenja i revolucionarnih sudova, onaj vid koji je nastajao s napredovanjem fronta, sa zaposedanjem gradova i oblasti. Ista ona direktiva NKVD od 30. avgusta 1918. je naglašavala da se ima učiniti sve za »bezuslovno streljanje svih onih koji su umešani u akcije bele garde«. U ovakvim slučajevima, čovek može lako biti u nedoumici kuda da povuče demarkacionu liniju. Počev od 1920 – građanski rat nije ni potpuno ni svuda završen, ali u oblasti oko Dona jeste – iz Novočerkaska i iz Rostova upućuje se prema Arhangelsku, a odatle šlepovima na ostrva Solovke[36], masa oficira (više lađa je, kažu, potonulo u Belom moru, kao uostalom i u Kaspijskom jezeru): da H ovo staviti na račun građanskog rata ili na početke mirnodopske izgradnje? A onu trudnu ženu iz Novočerkaska koja je streljana zato što je skrivala muža oficira – u koju rubriku nju staviti?

Zna se za odluku iz maja 1920. »o subverzivnoj delatnosti u pozadini«. Iz iskustva znamo da svaka odluka uvodi i podstiče novi talas zatvaranja, da je njegov vidljiv znak.

Velika teškoća (no i velika zasluga!) za organizovanje ovih bujica dolazila je od nemanja krivičnog zakonika, bilo kakvog sistema krivičnog zakonodavstva, sve tamo do 1922. godine. Jedino je duh revolucionarne pravde vodio (nepogrešivo, naravno!) iskorenitelje i kanalizatore i pokazivao im koga uzeti i šta s njim učiniti.

U ovom pregledu neće se uzimati u obzir bujice kriminalaca i bitovika.[37] Ograničimo se samo na to da napomenemo da se nesreće i nestašice, nastale kao posledica reorganizacije administracije i institucija i promene svih zakona, mogle jedino da krađu, razbojništvo, nasilje, mito i nakupništvo (špekulaciju) – uveliko umnože. Ma koliko da za Republiku nisu predstavljala veliku opasnost, i ova su krivična dela proganjana i uskoro će žrtve ovih progona povećati bujice kontrarevolucionara. Postojala je i izričita politička špekulacija, što se vidi iz dekreta Sovjeta narodnih komesara, od 21. jula 1918, koji je potpisao Lenjin: »Lica okrivljena za promet, prekupništvo i držanje za promet životnih namirnica iz monopola Republike, a u cilju sticanja dobiti [Neki seljak čuva žito da bi ga prodao i stekao dobit... A kakvu drugu dobit može seljak ostvariti? – A. S.]... kazniće se kaznom lišenja slobode, koja ne može biti *ispod* deset godina, sa slanjem na *najteže* prisilne radove i konfiskacijom *celokupne* imovine.«

Počev od toga leta, selo, ionako preko svake mere prenapregnuto, godinu za godinom besplatno izručuje žito. Ovakvo stanje izaziva pobune, pa prema tome i njihova gušenja i nova hapšenja. (»Najtrudoljubiviji deo naroda je čisto istrebljivan« – piše Koroljenko Gorkom u pismu od 10. avgusta 1921.) Mi znamo (bolje reći, ne znamo) za proces »Sibirskom seljačkom savezu«, obavljen 1920; pri kraju te godine skršen je ustanak seljaka u Tambovu, kojim je rukovodio Savez radnog seljaštva (kao i u Sibiru). Ovoga puta procesa nije bilo.

Međutim, u selima tambovske gubernije najveći deo ujma u ljudstvu uzet je u junu 1921. Gubernija je prosejana koncentracionim logorima, stvorenima za porodice seljaka–ustanika. Oko golih polja postavljeni su stubovi i između njih razapeta bodljikava žica: ovde su po tri nedelje držane sve porodice iz kojih je neki član bio osumnjičen da je uzimao učešća u ustanku. Ako se onaj za ove tri nedelje ne bi prijavio da svojom kožom otkupi porodicu, ona mu je sva slata u progonstvo.[38]

Još ranije, u martu 1921. upućeni su na ostrva Arhipelaga, preko utvrđenja Trubeckoga Petropavlovske tvrđave[39], pobunjeni kronštatski mornari, osim onih koji su bili streljani[40].

Ova godina (1921) nastupila je zajedno s Naredbom br. 10 Večeke (od 8. januara 1921): »Pooštriti represiju nad buržoazijom.«

Građanski rat je završen, ali represija ne treba da jenjava; ona treba da se p o o š t r a v a ! Kakve su posledice bile na Krimu, vidi se iz nekih pesama Vološina[41].

U leto 1921. pohapšen je Javni komitet za pomoć žrtvama gladi (Kuskova, Prokopovič, Kiškin i

dr.), koji je pokušavao da spreči da se talas nezapamćene gladi ne izlije na Rusiju. Zato što ove ruke hraniteljke nisu bile one kojima se moglo dozvoliti da hrane gladne. Predsednik ovog Komiteta, Koroljenko, (on je bio pošteđen) okvalifikovao je sa samrtne postelje njegovo uništenje kao »najgore politikantstvo jer je vladino politikantstvo«. (Pismo Gorkom od 14. septembra 1921. Koroljenko nas u njemu podseća i na važnu osobenost zatvora 1921: »U njemu pustoši tifus.« Ovo su potvrdili i Skripnikova i drugi koji su u to vreme ležali u zatvorima.)

Ova, 1921. godina je već svedok i hapšenja *studenata,* kao na primer onih iz Akademije Timirjazeva, grupe J. Dojarenko, zbog »kritike poretka« (ne javne već u razgovorima između sebe). Ovakvi slučajevi su, očigledno, ipak još retki: članove gornje grupe saslušavali su lično Menžinski i Jagoda.

Ali, i ne baš tako retki. Čime se drugim nego hapšenjima mogao završiti neočekivani smeli štrajk studenata Moskovske visoke tehničke škole u proleće 1921? Još od godina ljute stolipinske reakcije u ovoj školi je postojala tradicija da se za njenog dekana bira njen profesor. Takav kandidat je bio i profesor Kalinikov (mi ćemo ga sresti opet, na optuženičkoj klupi), ali je revolucionarna vlast poslala nekakvog beznačajnog inženjera. Ovo se desilo u jeku ispita. Studenti su odbili da polažu ispite, sabrali se na buran zbor u dvorištu, odbacili upućenog dekana i zatražili da se sačuva samoupravni status škole. A zatim se sav zbor uputio pešice na Mohovu radi drugarskog susreta sa studentima Univerziteta. – Evo sada zagonetke: šta će uraditi vlasti? Zagonetka, da, ali ne i za komuniste. U carsko vreme uzavrela bi sva plemenita štampa, sav obrazovani svet: dole vlada, dole car! A sada – zapisali govornike, naredili zboru da se raziđe, prekinuli ispitni rok, i u toku letnjeg raspusta jednog po jednog u raznim mestima pokupili, sve koje je trebalo pokupiti. Neki tako nisu ni izučili inženjerske nauke.

Ove iste, 1921, učestala su i hapšenja članova drugih partija. U praksi se već bilo razračunalo sa svima političkim partijama Rusije, osim partije pobednice. (Ah, ne kopaj drugome jamu!) Ali da bi raspad partija bio nepovratan, bilo je nužno da se raspadnu i njihovi članovi, i tela njihovih članova.

Nema građanina ruske države koji je jednom u životu ulazio u neku partiju, osim boljševičke, da je izbegao ovu zlu kob (ukoliko se nije snašao, kao Majski i Višinski[42], da u pogodnom trenutku skoči na dasku spasa i prebegne komunistima). Moglo se desiti da ne bude odmah uhapšen, mogao je, u zavisnosti od opasnosti koju je predstavljao, preživeti do 1922, 32, čak i do 37, ali spiskovi su čuvani, red ga je čekao. Hapsili su ga ili ljubazno pozivali da bi mu postavili jedno, i jedino pitanje: je li bio član...

Od... do? (Mogli su ga pitati i o njegovoj neprijateljskoj delatnosti, no sudbonosno je bilo ovo pitanje, što se danas s udaljenosti od više desetina godina jasno vidi.) Njegova sudbina nakon toga je mogla biti različita. Jedni su odmah išli u neki od po zlu čuvenih centralnih zatvora carske Rusije (srećom zatvori su svi bili dobro očuvani, i neki socijalisti su se našli u istim ćelijama i kod istih čuvara koje su dobro poznavali). Drugima bi bilo ponuđeno da prošetaju malo u progonstvo, ne mnogo – dve–tri godinice. Ih, još milostivije: da im se u ličnu kartu stavi samo jedno *osim* (osim grada toga i toga), posle čega mogu sami birati mesto boravka i – malo strpljenja, molim! – ostati onamo i čekati na dobru volju GPU.

Ova operacija se protegla na dugi niz godina, jer joj je osnovni uslov bio da se obavlja bez buke, da prođe nezapažena. Važno je bilo da se bez promašaja obavi čišćenje Moskve, Petrograda, luka, industrijskih centara i, na kraju, naprosto svih sreskih mesta od svih vrsta socijalista. Bio je to nemušti i veličanstveni pasijans, čija pravila savremenici nikako nisu mogli shvatiti, ali im ni mi danas ništa više od obrisa ne naziremo. Neki dalekovidi um bio je isplanirao celu igru, pa zatim neke disciplinovane ruke u sekundu određeno vreme hvatale određenu kartu, koja se tri godine buđala u određenoj hrpi karata, i blago je prebacivale na drugu hrpu. Bili ste zatvoreni u kakvom centralnom zatvoru – sada ćete u progonstvo (što je moguće dalje); izdržali ste svoje »osim« – ići ćete takođe u progonstvo (samo, daleko od gradova koje je »osim« izuzimalo); već ste bili u progonstvu – ponovo u progonstvo, u drugo mesto, pa ponovo u centralni zatvor (ali ne isti). Osnovna osobina ovih igrača karata bila je strpljenje, strpljenja nikad dosta. Tako su brisani tragovi članova drugih partija. Postepeno, tiho, bez glasa protesta. Malo po malo, oni su gubili svaki kontakt s ljudima i mestima gde su bili poznati, gde se znalo za njihovu revolucionarnu aktivnost. Na ovaj način se, bez buke ali i bez uzmaka, pripremalo uništenje onih koji su nekada grmeli na studentskim mitinzima, koji su nekada gordo zveckali lancima carskih robija. (Koroljenko je pisao Gorkome, 29. juna 1921: »Istorija će jednoga dana zabeležiti da se boljševička revolucija raspravila s iskrenim revolucionarima i socijalistima istim sredstvima kao i carski režim.« O, da je bilo samo tako – svi bi oni ostali u životu!)

U operaciji »veliki pasijans« istrebljena je većina starih političkih robijaša. Jer su baš eseri i anarhisti, a nikako socijaldemokrati, dobijali od carskih sudova najviše kazne, upravo su oni bili osnovna populacija nekadašnjih robija.

Redosled uništavanja, to se mora priznati, bio je pravičan: u toku 20– tih godina predlagano im je da potpišu izjavu da se odriču svoje partije i njene ideologije. Jedni bi odbili i, sasvim prirodno, bili stavljeni u prvi red za istrebljenje; drugi bi potpisali i dobili za uzvrat odlaganje od nekoliko godina. No, njihov red je neumoljivo dolazio i jednako neumoljivo im glava išla s ramena.

Čovek se izbezumi kad pročita poneki članak u novinama. *Izvestija* od 24. maja 1959: Godinu dana posle dolaska Hitlera na vlast uhapšen je Maksimilijan Hauke zbog pripadanja – ne bilo kojoj! – komunističkoj partiji. Smaknut? Ne! Osuđen na d v e godine. Po izlasku – druga kazna, naravno? Ne! – pušten. Shvatite kako hoćete. Posle toga mirno živeo i organizovao tajni pokret otpora, zbog čega i ovaj članak o njegovoj neustrašivosti.

U proleće 1922. Specijalna komisija za borbu protiv kontrarevolucije i špekulacije[43], koja tek što beše uzela ime GPU, odluči da se umeša u crkvene poslove. Trebalo je da se izvrši i »crkvena revolucija«: da se poglavari uklone i novima zamene; ti novi bi samo jedno uvo okretali prema nebu dok bi drugo držali prema Lubjanki. Duhovnici »Žive crkve«[44] u svemu odgovarahu, ali se oni bez spoljne pomoći nisu mogli dokopati vlasti. Zbog toga je trebalo uhapsiti patrijarha Tihona i organizovati dva bučna procesa sa smaknućima: proces vernicima koji su rasturali patrijarhovu poslanicu po Moskvi i proces mitropolitu Venijaminu u Petrogradu, koji je onemogućavao predaju crkvene vlasti pristalicama »Žive crkve«. U gubernijama i srezovima se tu i tamo hapse mitropoliti i arhijereji, a kao i uvek za velikim ribama idu i jata malih: protojereji, kaluđeri i đakoni, o kojima novine nisu pisale. Hapse se oni koji ne žele da polože zakletvu bučnom pokretu za obnovu, »Živoj

crkvi«.

Obavezan deo godišnjeg ulova čine sluge kulta. Njihove bele brade mogu se zapaziti u svakom etapnom zatvoru prema Solovkama.

Od samog početka 20–tih godina love se tu i tamo i grupe teozofa, mističara, spiritista (kao što je grupa grofa Palena, koja vodi zapisnike svojih razgovora s duhovima), religioznih društava, filozofa iz kružoka Berđajeva. Uzgred su uništeni i bačeni u zatvore »istočni katolici« (učenici Vladimira Solovjova), kao i grupa A. I. Abrikosove. Što se tiče pravih katolika, poljskih sveštenika, oni sami tako reći hrle u zatvore.

Pa ipak, radikalno istrebljenje religije u ovoj zemlji, jedan od osnovnih zadataka GPU i NKVD 20–tih i 30–tih godina, može se izvesti samo masovnim hapšenjem vernika pravoslavne crkve. Intenzivno se kupe, zatvaraju i upućuju u progonstvo kaluđeri i kaluđerice, oni koji su svojim prisustvom onoliko zagađivali bivšu Rusiju. Hapse se i osuđuju najaktivniji vernici. Krug se sve više širi i dolazi do toga da se grabuljaju i obični vernici – stari ljudi, posebno žene. Ovima poslednjima se otada i počinje u etapnim zatvorima davati nadimak *kaluđerke.*

Njih, doduše, ne hapse i ne osuđuju zbog vere, već zato što svoja ubeđenja glasno izražavaju i u njihovom duhu vaspitavaju decu. Kako je pisala Tanja Hotkevič:

Slobodno moliti možeš,
No tako... da te samo Bog čuje.

(Ova pesma ju je koštala deset godina zatvora.) Čovek koji drži da je došao do duhovne istine mora tu istinu od svoje sopstvene dece skrivati! U 20–tim godinama davanje deci religijskog vaspitanja potpada pod član 58, tačka 10. Kontrarevolucionarna propaganda! Istina je, daje im se mogućnost da se pokaju pred sudom. Dešavalo se, iako retko, da se otac odrekne vere i ostane kod dece, a majka da pođe na Solovke. (Tokom ovih decenija žene su pokazale da su krepkije u veri.) Svi kojima se sudi zbog vere dobijaju *banku*, najvišu kaznu u to vreme.

(U akciji čišćenja velikih gradova, preduzetoj radi pripreme terena za stvaranje savršenog društva, na Solovke se tih godina, a posebno 1927, skupa s »kaluđerkama« upućuju i prostitutke. Ovim ljubiteljicama grešnog zemaljskog života sudi se na osnovu jednog »lakog« člana i kazne su im tri godine. Uslovi koji vladaju u etapnim zatvorima, u transportima, pa i na Solovkama njih ne sprečavaju da zarađuju upražnjavajući svoj veseli zanat i s vojnicima i sa šefovima iz straže i da se posle tri godine vrate onamo odakle su došle s punim koferima. Dok je za vernice svaka mogućnost da se jednoga dana vrate deci i zavičaju bila isključena.)

Od samoga početka 20–tih godina javljaju se i čisto nacionalne bujice, svakako još uvek mršave u odnosu na oblasti odakle dolaze, a utoliko više na ruske razmere: musavatisti[45] iz Azerbejdžana, dašnaci[46] iz Jermenije, menjševici iz Gruzije i turkmenski »basmači«[47], koji se opiru uspostavljanju sovjetske vlasti u Srednjoj Aziji. (Prvi sovjeti u Srednjoj Aziji imaju ogromnu većinu Rusa, te se i poistovećuju s ruskom prevlašću.) Godine 1926. uhapšeno je čitavo cionističko društvo »Hehaluc«, zato što nije kadro da se izdigne do neodoljive ideje internacionalizma.

Brojni su ljudi u kasnijim pokoljenjima koji su sebi uvezali u glavu da su dvadesete godine bile maltene poplave ničim neograničene slobode. U ovoj knjizi imaćemo prilike da se sretnemo s ljudima koji su te godine drukčije doživeli. Studenti vanpartijci vode u to vreme borbu za »autonomiju visokog školstva«, za pravo zbora, za rasterećivanje od prevelikog broja časova političkog obrazovanja. Odgovara im se hapšenjima. Ona se pojačavaju u vreme praznika (na primer, za 1. maj 1924). Godine 1925. lenjingradski studenti (stotinak) osuđeni su na zatvor i upućeni u politički izolator samo zbog toga što čitaju *Socijalistički vesnik* i bubaju Plehanova. U svojoj mladosti sam Plehanov je mnogo bolje prošao posle govora koji je održao na antivladinim demonstracijama ispred kazanske katedrale. Od 1925. počinje hapšenje najranijih trockista (svežeg datuma). (Prisećajući se ruske tradicije, dva priprosta vojnika Crvene armije kreću da skupljaju dobrovoljni prilog u korist uhapšenih. Oba strpana u politički izolator.)

Ne treba ni naglašavati da eksploatatorske klase nisu pošteđene. U toku svih 20–tih godina prže se na tihoj vatri bivši oficiri koji su do tada ostajali nedirnuti: i beli (koji u građanskom ratu nisu bili zaslužili da budu streljani), i belo–crveni (oni koji su se borili na obema stranama), i crveni caristi, oni koji nisu sve vreme proveli u Crvenoj armiji, ili su u ispravama imali neopravdane prekide. Kažem: »na tihoj vatri« zato što oni nisu odmah dobijali kazne, nego su morali – igra pasijansa! – proći prvo kroz mnoge kontrole, ograničenja u izboru službe ili prebivališta, hapšenja, puštanja, ponovna hapšenja. Samo su ovako, mic po mic, odlazili u logore, da se iz njih nikada više ne vrate.

Međutim, s njihovim odlaskom u logore stvar se ne okončava, već počinje. Ostaju majke, žene, deca oficira. Sociološkom analizom nije teško pretpostaviti u kakvom su oni duševnom stanju ispraćali očeve porodica. Stoga se mora pribeći i njihovom hapšenju. Nadire nova bujica!

Kozaci–učesnici građanskog rata su 20–tih godina bili amnestirani. Mnogi su se s ostrva Lemno vratili na Kuban, gde su i zemlju dobili. Kasnije će svi biti pohapšeni.

Pritajili su se, i zato ih treba loviti, i svi bivši činovnici. Vešto se zakamuflirali i vešto iskoristili što u našoj Republici lična karta još nije jedinstvena da se uvuku u sovjetsku administraciju. U ovakvim slučajevima dovoljno je da ti se jedna reč omakne, da te neko slučajno prepozna, da te neki komšija potkaže – oprostite, podnese operativni izveštaj. (Ponekad to može biti i puka slučajnost. Neki Mova je iz čiste ljubavi prema radu bio sačuvao kod sebe spisak svih gubernijskih činovnika suda. Spisak je 1925. slučajno nađen u njegovom stanu: svi činovnici sa spiska – pohapšeni i streljani.)

Tako su potekle bujice koje su odnosile ljude zbog »prikrivanja društvenog porekla«, zbog »ranijeg društvenog položaja«. Ove formulacije se shvataju u širem značenju. Kupe se plemići zbog svoje društvene pripadnosti. Kupe njihove porodice. Na koncu, bez mnogo ulaženja u suštinu stvari, kupi se i *lično plemstvo*[48], što prosto rečeno znači: ljudi koji su nekad završili visoke škole. A kad je neko odveden, povratku nazad se ne sme nadati – bilo je što je bilo. Straža Revolucije ne greši.

(Ne, ne! Ima ipak i povratka! To su male, mršave protivbujice, koje uprkos svemu ponekad uspevaju da se probiju nazad. Navešćemo ovde prvu od njih. Nije retkost da se među ženama i ćerkama plemića i oficira nađu žene visokih kvaliteta i privlačne spoljašnjosti. Izvesne među njima – mala bujica u suprotnom smeru, malena struja uz maticu – uspevaju da prokrče sebi put uz tok! To su

one koje se prisećaju da se život samo jednom daje i da od *našeg* života ništa dragocenije nema. Te Čeki i GPU predlažu svoje usluge obaveštajki, saradnica, i svega što se od njih želi. One koje su se dopale bivaju primljene i postaju najplodniji špijuni. Pružaju veliku pomoć službama GPU jer kod »bivših« uživaju veliko poverenje. Ovde se pominje ime poslednje kneginje Vjazemske, najvećeg ženskog njuškala revolucionarne epohe (i sin joj je na Solovkama isto tako bio njuškalo), ime Konkordije Nikolajevne Jose, žene, kako izgleda, sjajnih kvaliteta. Muž oficir joj je ubijen na njene oči; prognana na Solovke, ona je našla načina da se vrati i da blizu Lubjanke otvori salon, u koji dostojanstvenici ove kuće rado navraćaju. Tek je 1937. ponovo uhapšena, zajedno sa svojim klijentima iz Jagodine ekipe.)

Koliko god bilo smešno, Politički crveni krst iz doba bivše Rusije, po nekoj apsurdnoj tradiciji još se održava. On je imao tri filijale: moskovsku (J.Peškova), harkovsku (Sandomirska) i petrogradsku. Moskovska filijala se drži kako treba i sve do 1937. nije rasturena. Naprotiv, petrogradska (stari narodnjak Ševcov, hromi Gartman, Kočerovski) drži se drsko i nesvarljivo, meša se u politiku, traži da joj se dozvoli da pruža pomoć starima iz Šliseljburga[49] (Novoruskom, koji je nekada zatvaran po delu Aleksandra Uljanova) i pritiču u pomoć ne samo socijalistima već i *kaerima* – kontrarevolucionarima. Ona je 1926. zabranjena, njeni aktivisti upućeni u progonstvo.

Godine prolaze i iz našeg sećanja se briše sve ono što se uspomenama ne oživi. Kroz izmaglicu vremenske udaljenosti mi godinu 1927. doživljavamo kao godinu izobilja i bezbrižnosti još uvek nenačetog NEP–a. A ipak je to bila godina napeta, sva u grču, u njoj smo se tresli od propagandnih eksplozija u novinama i zato je doživljavali kao neko oružano bdenje uoči velike vojne za svetsku revoluciju. Ubistvo sovjetskog ambasadora u Varšavi preplavljuje u junu novinske strane, pa mu i Majakovski posvećuje četiri gromoglasne pesme.

Za veliku nezgodu, Poljska se izvini, usamljeni ubica Vojkova bi u ovoj zemlji uhapšen[50] – e pa, kako, protiv koga se odazvati na pesnikov poziv:

Zbijeni
kao jedan,
hladnokrvni –
U krvavom *obračunu*
puštenom čoporu
šiju zavrni!

Obračun – s kim? Zavrni šiju – kome? A upravo od toga događaja počinje popunjavanje *klase Vojkov.* Kao i uvek kada ima nemira i napetosti, kupe se *bivši,* anarhisti, eseri, menjševici i inteligencija, kratko rečeno. I stvarno: koga u gradovima hapsiti? Neće valjda radničku klasu! Inteligencija »bliska kadetima« je već od 1919. dobro prodrmana. Nije li krajnje vreme da se prodrma i inteligencija koja uobražava da je napredna? Da se dobro pročešljaju studenti? Opet je tu Majakovski:

Komsomol
imaj na umu
noć i dan!

Redove mu
osmatraj
pomnije.
Svaki
komsomolac
– Komsomolu odan?
Il’ se
– bagra
iza maske krije?

Filozofija u koju sve može stati rađa isto toliko komotan pravni termin: *društvena preventiva.* Termin je uveden i svi ga odmah prihvataju. (Uskoro će jedan od šefova belomorskih gradilišta, Lazar Kogan, otvoreno reći: »Ja verujem da vi lično ni najmanje niste krivi. Ali, kao obrazovan čovek, vi morate shvatiti da mi idemo u veliku bitku društvene preventive!«) Zacelo da idu. Kada inače strpati u zatvore nepouzdane saputnike, svu tu rulju, tu trulež inteligenata koji posrću – kada ako ne uoči velike vojne za svetsku revoluciju? Ako se čeka da ona počne, biće prekasno.

Stoga u Moskvi počinje, kvart za kvartom, sistematsko pročešljavanje. Pokupljenih mora svuda da bude. Parola je: »Mi ima da tako tresnemo pesnicom o sto da će svet od straha zadrhtati.« Sa svih strana sležu se prema Lubjanki, prema Butirkama, i danju jednako – crne marice, automobili, zatvoreni kamioni, otvoreni fijakeri. Gužva na kapiji, gužva u dvorištu. Uhapšene ne stižu da istovare, da popišu. (Ista slika i u drugim gradovima. U Rostovu na Donu, u podrumu Kuće br. 33, tih dana toliko je malo mesta na tlu da je novoprispela Bojko jedva našla gde da sedne.)

Evo jedan tipičan primer iz ove bujice. Više desetina mladića i devojaka sastajali su se, bez odobrenja GPU, na muzičkim večerima. Slušali muziku, pili čaj. Da čaj naplate skupljaju članarinu, od svakoga po nekoliko kopejki. Sumnje ne može biti: njima muzika služi samo kao pokriće za kontrarevolucionarnu nastrojenost i prikupljanje novca ne služi za naplaćivanje čaja nego za pomoć svetskoj buržoaziji na umoru. Uhapšeni su s v i i osuđeni na kazne od tri do deset godina (Ana Skripnikova – na pet), a kolovođe, koje su odbile da priznaju (Ivan Nikolajevič Varencov i drugi) – streljani!

Drugi primer. Te iste godine negde u Parizu sastaju se na tradicionalni »Puškinov dan« emigranti – bivši učenici Liceja u Carskom Selu. Novine obaveštavaju o tome. Očigledno, tu se radi o ujdurmi smrtno ranjenog imperijalizma – na redu je hapšenje s v i h bivših učenika Liceja koji se još nalaze u SSSR, a istovremeno i učenika Pravne škole (jedne druge privilegovane škole).

U tom momentu brojnost klase Vojkov se može porediti samo s dimenzijama SLON–a[51] – specijalnog logora na Solovkama. Ali, maligni tumor ahipelaga Gulag je već nastao i njegove metastaze će uskoro krenuti po čitavom telu zemlje.

Novi ukus je pronađen, a on će stvoriti novi apetit. Nije li krajnje vreme da se uništi tehnička inteligencija, koja je nešto mnogo uobrazila da je nezamenljiva i koja nikako da se navikne da mora izvršavati sva naređenja.

Da budemo jasni: mi, u stvari, u inženjere nikada nismo ni imali poverenja. Počev od prvih godina posle revolucije mi smo ove lakeje bivših kapitalističkih gazda stavili pod zdravu sumnju i kontrolu radničke klase. Ništa što smo im u vreme obnove dozvolili da rade u našoj industriji, a u međuvremenu svu ofanzivnu snagu klase ustremili smo protiv ostale inteligencije. Međutim, ukoliko više je sazrevalo naše privredno rukovodstvo – Visoki sovjet narodne privrede?[52] i Gosplan[53] – i ukoliko više se broj planova umnožavao tako da im je postajalo tesno i oni jedan drugi isključivali, utoliko više se ispoljavala štetočinska priroda starog inženjerskog staleža, njegova neiskrenost, prepredenost, potkupljivost. Straža Revolucije je zagledavala svuda do sitnice, i svuda gde je njeno škiljavo oko zirnulo, odmah je otkriveno neko štetočinsko gnezdo.

Ova akcija ozdravljenja krenula je 1927. punom parom i odmah jasno pokazala sve uzroke naših ekonomskih neuspeha i promašaja. U NKPS[54] (na železnicama) – štetočinstvo (eto zbog čega je teško doći do mesta u vozu, eto zbog čega nagli zastoji u prevozu roba). U MOGES–u[55] – štetočinstvo (prekidi struje). U naftnoj industriji – štetočinstvo (nema nafte). Štetočinstvo u tekstilnoj industriji (radni čovek nema šta da obuče). Ogromno štetočinstvo u rudnicima uglja (eto zašto crkavamo od zime). Gnojni čirevi štetočinstva posvuda: u metalurgiji, u naoružanju, u mašinogradnji, brodogradnji, hemijskoj industriji, rudarstvu, industriji zlata i platine, navodnjavanju! Neprijatelji naoružani šiberima sa svih strana! GPU se sav zadihao kidišući na štetočine i vukući se s njima. Komisije OGPU[56] i proleterski sudovi deluju u glavnim gradovima i provinciji, pršteći tu ljigavu gamad, i radni ljudi iz svojih novina – sve uz lele i kuku! – saznaju (a ponekad i ne saznaju) za poslednje crne rabote ovih štetočina. Saznali su za Paljčinskoga, Fon Meka, Velička.[57] Koliko li je tek imena ostalo nepoznato! Svaka grana, svaka radionica, svaka zanatska zadruga mora u svom krilu tražiti štetočine, i čim krene da ih traži, u onaj čas ih (uz pomoć GPU) nalazi. Ako neki predrevolucionarni inženjer nije već ranije demaskiran kao izdajnik, može se, bez bojazni da će se pogrešiti, staviti pod sumnju.

A kako su samo ti inženjeri prefrigani u svojim nedelima! S kakvom samo satanskom veštinom nalaze načine da prave štetu, i to svaki na svoj način! Nikolaj Karlovič fon Mek, u Narodnom komesarijatu saobraćaja, pretvarao se da je izgradnji nove privrede vrlo privržen, mogao je satima da govori tako zanosno o privrednim problemima socijalističke izgradnje, a tek kako je savete delio! Jedan od njih, najštetniji, bio je: teretne kompozicije produžiti, ne plašiti se teških kompozicija! Zahvaljujući GPU, s fon Meka je skinuta obrazina (i on je pogubljen), a da nije bilo toga, on bi izbacio iz upotrebe železničke pruge, vagone i lokomotive, i tako Republiku, u slučaju strane intervencije, lišio njenih železnica! Obrnuto, – kada nešto kasnije novi narodni komesar za privredu, drug Kaganovič, daje naređenje da se u saobraćaj uvedu iste te teško natovarene kompozicije, čak i dva do tri puta teže od normalne nosivosti šina (što mu, zajedno s četvoricom drugih rukovodilaca, donosi Orden Lenjina), ovi zlonamerni inženjeri još jednom nasrću. Samo, sada u ulozi *plafonista:* nadali se u dreku da je to previše, da se sredstva nepopravljivo uništavaju, za šta su – sasvim ispravno, tako će svako ko ne veruje u mogućnosti sovjetskih transportnih sredstava! – postreljani!

Bitka protiv *plafonista* traje više godina. Ti ljudi haraju .u svim granama, mašu nekakvim svojim proračunima, a nikako da shvate koliko mostovima i mašinama može da pomogne polet radnog osoblja. (Tih se godina bagatelisala sva narodna psihologija, podsmevalo se narodnoj mudrosti da žurba ničemu ne vodi, izokretala stara poslovica: preko preče...) Jedino što katkad usporava hapšenje

starih inženjera jeste što im zamena još nije spremna. Nikolaj Ivanovič Ladiženski, glavni inženjer u fabrici oružja u Iževsku, prvi put je uhapšen zbog »plafonističkih teorija«, zbog »slepe vere u koeficijent sigurnosti«: smatrao je, recimo, da su krediti koje je odobrio Ordžonikidze za proširenje fabrike nedovoljni. (A Ordžonikidze je, priča se, sa starim inženjerima razgovarao tako što bi pre toga na sto položio dva revolvera, na svaku ruku po jedan.) No, uskoro mu zatvor zamenjuju za strogi kućni pritvor, uz naređenje da se prihvati ranijeg položaja (bez njega je sve išlo u sunovrat). On vraća sve u red. Međutim, ako su krediti ranije bili nedovoljni, oni su i sada isto tako nedovoljni, i on je zbog »lošeg korišćenja kredita« ponovo stavljen iza brave. Bilo ih je malo! – to ih je glavni inženjer neumesno koristio! Godinu dana nakon toga Ladiženski umire na seči šume.

Na ovaj način je za nekoliko godina bio razbijen stari ruski inženjerski stalež, ponos naše zemlje, stalež iz kojeg su ponikli omiljeni junaci Garina–Mihajlovskog i Zamjatina.

Samo po sebi se razume da ova bujica, kao i svaka druga bujica, u svom naletu povlači i druga lica bliska žrtvama ili povezana s njima. Na primer, ne bismo želeli da na Stražin bronzani pozlaćeni lik bacamo senku, ali šta da radimo kad moramo – nesuđene uhode. Ova potpuno tajna bujica nikada nije izišla u javnost – molim čitaoca da je uvek ima u vidu, a posebno kad se radi o prvih desetak godina posle revolucije: u to vreme ljudi su još uvek vodili računa o svom ponosu, mnogi još uvek nisu prihvatali da je moral stvar relativna, da mu je značenje povezano samo s klasnim interesom; još je bilo ljudi koji su se usuđivali da odbiju ponuđene uloge – i svi takvi su nemilosrdno bili kažnjeni. Od mlade Magdalene Edžubove traženo je da špijunira upravo jedan inženjerski kružok. Ona ne samo da je odbila već je i ispričala sve svom mentoru (onom istom koga je trebalo da prati). Ovaj, pak, bi uskoro lišen slobode i sve priznade u istrazi. Magdalenu Edžubovu u to vreme trudnu, uhapsiše zbog »otkrivanja operativne tajne« i osudiše na streljanje. (Ona je, uprkos svemu, uspela da se izvuče s dugih dvadeset pet godina u više uzastopnih kazni.) U isto ovo vreme (1927), samo u drugoj sredini – među istaknutim komunistima u Harkovu, Nadežda Vitalijevna Surovceva odbi da uhodi i špijunira članove ukrajinske vlade. Zbog toga bi privedena u GPU; tek nakon četvrt veka uspela je da ni živa ni mrtva izroni na Kolimi. A ko nikada nije izronio? – O tima ne možemo ni znati ništa.

(Tridesetih godina ova bujica jogunaca svedena je na nulu. Pošto se od tebe traži da radiš kao potkazivač, u redu – što se mora mora se, iz toga se nećeš izvući. »Gde će šut s rogatim?«, »Ako ne ja, biće neko drugi«, »Cinkaroš za cinkaroša – bolje je da to budem ja nego neki gad.« Uostalom, dobrovoljaca za potkazivače tiskala se već čitava gomila: posao je unosan, posao je još i herojski.)

Godine 1928. odvija se u Moskvi bučni proces šahtanskoj aferi, bučan po publicitetu koji mu se daje, po zapanjujućim priznanjima i samošibanju optuženih (ali ovoga puta ne svih). Dve godine kasnije, u septembru 1930, sudi se uz veliku galamu *organizatorima gladi* (drž’te lopova!): četrdeset osmorici štetočina u prehrambenoj industriji. Krajem 1930, uz još više galame, odvija se proces Industrijskoj partiji. Sada su uloge savršeno naučene: svi optuženi terete sami sebe za svakakve krivice, bilo koliko da su besmisleno odvratne. Pred radnicima se, kao kakav spomenik, pojavljuje grandiozna i oštroumna konstrukcija, u kojoj se svi do tada demaskirani pojedinačni akti štetočinstva povezuju s Miljukovom, Rjabušinskim, Deterdingom i Poenkareom u jedan jedini satanski čvor.

Sada kada nam naša sudska praksa već postaje jasnija, vidimo da su procesi što su se odvijali svima na videlo bili samo krtičnjaci nad zemljom, a da se glavni posao rovanja odvijao pod

zemljom. U ovim procesima pokazuje se samo mali broj zatvorenih, samo oni koji su pristali da sebe i druge terete lažnim, neprirodnim optužbama, sve u nadi na milostiviju presudu. Što se većine inženjera tiče, onih koji su bili dovoljno razumni – i hrabri da odbiju islednikove budalaštine, njima je suđeno bez buke, a komisije GPU su i njima, bez obzira na to što nisu priznali, odrezivale iste *banke.*

Bujice teku kroz podzemne kanale, čiste život koji cveta na površini.

Upravo tada se preduzima veliki korak čiji je cilj da se u poduhvat kanalizacije uključi vas narod, da bi vasceli narod preuzeo odgovornost za njega. Oni čije telo još nije bilo upalo u otvore za kanalizaciju, oni koje kanali još nisu bili odneli na Arhipelag, morali su marširati na površini, vitlati zastavama, klicati sudovima i veseliti se zbog sudskih odmazdi. (Prosta predostrožnost: godine će proći, istorija će se probuditi iz mrtvila, islednici, sudije i državni tužioci neće biti krivlji od vas i mene, dragi sugrađani! Ako nam srebrne vlasi dostojanstveno krase slepoočnice, možemo za to biti zahvalni tome što smo u ono vreme glasali *za.)*

Ako ne računamo eksperiment Lenjina i Trockoga u vezi s procesom eserima 1922. godine, Staljin je prvu probu u tom smislu učinio povodom procesa *organizatorima gladi.* Kako je proba mogla da ne uspe onda kada su svi u bogatoj Rusiji bili gladni, onda kada su se svi osvrtali oko sebe pitajući se: gde li se to zagubiše naši zlatni klasovi? Pre sudske odluke, radnici i službenici u fabrikama i administraciji, svi zapenjeni od besa, glasaju za smrtnu kaznu ovim huljama od optuženih. A prilikom procesa Industrijskoj partiji imamo već i opšte mitinge i manifestacije (na koje se dovode i učenici). Masa od više miliona ljudi maršira i urla pod prozorima sudnica. »Na smrt! Na smrt! Na smrt!«

Dizali su se na ovom zaokretu naše istorije i usamljeni glasovi protesta ili uzdržavanja. Trebalo je mnogo, mnogo hrabrosti da se usred ovoga hora urlika kaže »ne!« Hrabrosti koja se ne može porediti s današnjim mogućnostima da čovek bude hrabar (koliko god da se ni danas mnogo ne protestuje). Koliko znamo, sve su to bili glasovi onih istih mekušnih, mlitavih intelektualaca. Na skupštini Politehničkog fakulteta u Lenjingradu profesor Dmitrij Apolinarjevič Rožanski (on je, vidite, bio protivnik smrtne kazne uopšte, tvrdio je, znate, da je smrtna kazna – da se izrazimo naučnim terminom – nepopravljiv čin). Smesta u bajbok. Uzdržao se i student Dima Olicki – smesta u bajbok. Protesti su ugušivani čim bi se pojavili.

Koliko znamo, naša danas sedobrka radnička klasa odobravala je ove procese. Koliko znamo, sva avangarda – od sjajnih komsomolaca do partijskih vođa i legendarnih vojskovođa – jednodušno je odobravala ove presude. Revolucionari, teoretičari i slavni proroci, sedam godina pre no će i sami neslavno završiti, pozdravljali su ovo urlanje gomile. I ne pomišljajući da dolazi i njihovo vreme, da će ova rika uskoro odvaljati i njihova imena kao »gadluk« i »đubre«.

Baš u to vreme se zaustavljalo istraživanje inženjera. Josif Visarionovič izreče u početku 1931. svojih *Šest uslova* privredne izgradnje i Njegovoj Egokratiji se dopade da kao peti uslov propiše: tehnička inteligencija se ne sme uništiti, nju treba privoleti na saradnju i treba se starati o njoj.

Starati se o njoj? A naš sveti gnev – ispario, šta li? A naše optužbe i pretnje – proćerdane? U

tom času odvijao se proces štetočinama u porcelanskoj industriji (i tu su oni načinili pustoš) i već su se svi optuženi nazivali svim imenima i priznavali svaku krivicu – kad najednom, u jednako savršenom horu, svi povikaše: nevini! I svi behu pušteni!

(Te se godine čak nazirala i jedna mala protivbujica: inženjeri koji su se zatekli pred sudom ili kod islednika vraćani su u život. Vratio se tada i D. A. Rožanski. Zar se ne bi moglo reći da je iz duela sa Staljinom on izišao kao pobednik? I da narod ako bi ispoljavao građansku hrabrost, nikada ne bi dao povoda da se piše ova glava, pa ni čitava ova knjiga?)

U martu 1931. godine Staljin dade još koju petu u tur menjševicima, koji su ionako već odavno ležali ničice na zemlji – na javnom procesu »Saveznom birou menjševika« sa Gromanom, Suhanovom i Jakubovičem na čelu (Groman je više kadet nego menjševik, Jakubovič je skoro boljševik, a Gimer–Suhanov – to je isti onaj teoretičar Februara u čijem se petrogradskom stanu na obali Karpovke sastao 10. oktobra 1917. boljševički CK i doneo odluku o oružanom ustanku). A zatim se iznenada zamisli.

Stanovnici belomorskih obala za plimu kada ona pred povlačenjem na časak kao okleva, kažu: voda *se zamislila.* Nije zaista u redu da se mutna Staljinova duša poredi s vodama Belog mora. A možda kod njega nije ni bilo nikakvog oklevanja. Možda ni nikakvog povlačenja. Te godine dogodi se drugo čudo. Odmah po procesu Industrijskoj partiji, bio je 1931. pripremljen grandiozni proces Seljačkoj partiji rada[58], nekakvoj tobožnjoj (nikada takve nije bilo!) širokoj tajnoj organizaciji koju su sačinjavali seoska inteligencija, aktivisti potrošačkih i zemljoradničkih zadruga i najnapredniji deo seljaštva, i koja je, navodno, pripremala svrgavanje diktature proletarijata. U procesu Industrijskoj partiji ova TKP je već pominjana kao otkrivena, dobro poznata. Istražni aparat GPU radio je bez promašaja, hiljade okrivljenih već su bile *priznale* svoju pripadnost TKP i svoje zločinačke ciljeve. Sve u svemu, bilo je obećano dvesta hiljada »članova«. »Na čelu« partije nalazio se Aleksandar Vasiljevič Čajanov, ekonomista i specijalista za agrarna pitanja, budući predsednik vlade N. D. Kondratjev, L. N. Jurovski, Makarov, Aleksej Dojarenko – profesor na institutu »Timirjazev«, budući »ministar poljoprivrede«.

A možda je bilo bolje da su tu stavljeni oni što su ovu dužnost obavljali u sledećih četrdeset godina. Eto šta je ljudska sudbina! Dojarenko je po svojim nazorima bio čovek van svake politike. Kad mu je jednom ćerka dovela u kuću studente kod kojih je zapazio da misle na eserovski način, on ih je izjurio iz kuće.

No, jedne lepe noći Staljin se predomisli. Zašto? To nećemo možda nikada saznati. Je li ovim hteo da se iskupi? Previše rano bi to bilo. Ili se možda ovim ispoljio njegov smisao za humor, možda mu je sve bilo postalo monotono, sve mu dojadilo. Niko Staljinu ne može zamerati što je imao smisla za humor! Evo šta će najpre biti. On je verovatno bio skontao da će selo ionako umreti od gladi – sveukupno selo, ne samo onih dvesta hiljada ljudi. Zašto se onda mučiti? Tek – TKP je isključena iz igre, svima koji su bili *priznali* predloženo je da povuku svoja priznanja (možete zamisliti njihovu radost!) i umesto svega toga na sud je dovučena samo grupica Kondratjeva i Čajanova.[59] (Ali, 1942. godine će Vavilova, koji je inače bio na kraju snaga, ovako okriviti: TKP je zbiljski postojala, i on, Vavilov, bio joj je na čelu.)

Godine i paragrafi se tiskaju, i nama je apsolutno nemoguće da izložimo redom sve ono što se

dešavalo (dok je GPU svoju dužnost obavljao savršeno, Državnoj političkoj upravi ništa nije moglo promaći!) Samo, moramo uvek imati u vidu sledeće:

- da vernike ne prestaju da gone u zatvore, to se samo po sebi razume. (Ovde izranjaju neki datumi i neki vrhunci. Na primer, »noć borbe protiv religije« na Badnje veče 1929. u Lenjingradu, tokom koje je pohapšen velik broj intelektualaca vernika, i to ne samo do svitanja, ne samo kao božićna bajka. Ili, opet u Lenjingradu, februar 1932, kada su mnoge crkve zatvorene i, istovremeno, izvršena masovna hapšenja sveštenika. No, još više je datuma i mesta na čiji trag nam niko nije ukazao.);
- da se ne prestaje s uništavanjem sekti, pa i onih koje simpatišu komunizam. Tako su 1929. potrpani u zatvore svi vernici, svi odreda, jedne verske *komune* koja se bila nastanila između Sočija i Hoste. Kod njih je sve bilo komunističko, proizvodnja i raspodela, i vladalo takvo poštenje kakvo zemlja neće postići ni za sto godina. Ali, avaj! Oni su bili previše obrazovani, previše upućeni u versku literaturu, a filozofija im nije bila ateizam nego mešavina baptizma, tolstojevštine i joge. Baš zato je takva komuna bila zločinačka i nije mogla narodu doneti sreću. Dvadesetih godina poveća grupa tolstojevaca bila je prognana na padine Altaja. Oni su onamo s baptistima obrazovali seoske komune. Kada je počela izgradnja Kuznjeckog kombinata, upravo one su ga snabdevale hranom. No, počeli su i njih hapsiti – najpre učitelje (nisu radili po državnim programima), deca su trčala za kamionima i vrištala, a zatim su na red došle starešine komuna;
- da su nekako morali biti raščišćeni (ne svi prevaspitanjem; poneko možda i olovom) oni rojevi besprizorne omladine što su dvadesetih godina opsadirali kotlove za topljenje asfalta, a od 1930. naglo nestali;
- da se ne propušta nijedna prilika da se zatvorom suzbije uzimanje i davanje milostinje (hapsi se i kad u pogonu prikupljate novac za ženu uhapšenog radnika);
- da se ne prestaje s premeštanjem karata socijalista u poduhvatu »veliki pasijans«; i to je samo po sebi jasno;
- da 1929. dolazi do hapšenja istoričara koji nisu bili na vreme izgnani u inostranstvo (Platonov, Tarle, Ljutovski, Gotje, Izmajlov), istaknutog stručnjaka za istoriju književnosti M.M.Bahtina, pa tada još mladog Lihačova;
- da nacionalne grupe pritiču čas iz jednog kraja zemlje, čas iz drugog.

Bacaju se u zatvore Jakuti nakon ustanka 1928. Bacaju Burjati–Mongoli nakon njihovog 1929. (Izgleda da ih je 35.000 poubijano. Nismo u mogućnosti da proverimo.) Bacaju Kazahstanci, pošto ih je 1930–31. razbila Buđonijeva konjica. U početku 1930. privodi se na sud Savez za oslobođenje Ukrajine (profesor Jefremov, Čehovski, Nikovski i drugi), a znajući odnos između onoga što se kod nas daje za javnost i onoga što se krije, možemo se zapitati koliko je još pošlo za navedenima, koliko ih je tajno pohapšeno?...

Polako ali neumitno dolazi red i na članove partije na vlasti da krenu u zatvore! Za sada (1927–29) stiže samo na »radničku opoziciju«[60], ili na trockiste, koji su izabrali nezgodnog šefa. Za sada – nekoliko stotina, uskoro – na hiljade. Težak je samo prvi korak! Kao što su trockisti spokojno gledali na hapšenje članova drugih partija, tako sada ostatak partije odobrava hapšenje trockista. Redom se krave ližu. Doći će zatim red na izmišljenu »desnu opoziciju«[61]. Žderući, počev od repa, komad po komad svog sopstvenog tela, čeljust će na kraju doći i do sebe same.

Dvadeset osme dolazi čas za obračun s poslednjim ostacima buržoazije – s nepovcima[62]. Najčešće im se udaraju sve teži porezi, tako da ih oni ne mogu platiti. Onoga dana kad odbiju da plate biće uhapšeni zbog neplaćanja poreza, a dobra im konfiskovana. (Sto se sitnih zanatlija tiče – brica, krojača i krpača primusa – dosta je da im se oduzmu dozvole za rad.)

Narastanje bujice nepovaca ima ekonomski značaj. Državi su potrebna dobra, potrebno joj je zlato a Kolime[63] još nema. Od kraja 1929. počinje čuvena *zlatna groznica.* Samo od nje pate ne oni što traže zlato, nego oni iz kojih se zlato istresa. Osobenost nove bujice: GPU ovim zečićima ništa ne zamera, spreman je da ih i ne šalje u zemlju Gulag, on samo želi da ih po zakonu jačega olakša od njihovog zlata. Zatvori su stoga krcati, islednici krepavaju od posla, dok se etape, etapni zatvori i logori srazmerno daleko manje popunjavaju.

Koga hapse u ovoj »zlatonosnoj« bujici? Sve one koji su petnaest godina pre imali kakav »biznis«, bavili se trgovinom, obavljali kakav fini zanat, a mogli su, po mišljenju GPU, sačuvati zlato. No, često se dešavalo da ga baš ovi nemaju. Sve je bilo nestalo, sve konfiskovano u revoluciji, ništa nije ostajalo ni od pokretnih ni od nepokretnih dobara. S velikom nadom se kupe zubari, juveliri, časovničari. Na osnovu dostave možete saznati da zlata ima kod onoga kod koga ga najmanje možete očekivati. Jedan »pravi pravcati« fabrički radnik je neznano gde nabavio i čuva 60 zlatnika Nikolaja II od po pet rubalja; slavni sibirski partizan Muravjov prispeo je u Odesu s vrećicom zlata (napljačkao se u građanskom ratu); svi petrogradski tatarski kiridžije čuvaju zlato. Istina? Laž? Stvar se može izbistriti samo u odaji za mučenje. Koga »zlatonosna« dostava okrzne, toga ništa ne spasi. Zaludu mu proleterska suština, zaludu revolucionarne zasluge. Sve se hapsi, sve trpa u ćelije GPU, u broju koji se do tada smatrao nemogućim. Utoliko bolje, tako će ga pre *predati!* Dolazi i do nezgodnih situacija: muškarci i žene su zatvoreni u istim ćelijama, moraju na kiblu zajedno, ali ko haje za takve tričarije. Zlato na sredu, hulje! Islednici ne prave zapisnike, čemu sve te papirčine. Hoće li im biti odrezana kazna zatvora ili ne, to nikoga ne interesuje. Važna je samo jedna stvar: tvoje zlato, huljo! Ono državi treba, a tebi – čemu ono tebi? Islednike već izdaje glas i snaga za pretnje i mučenje, no oni imaju i jedno sredstvo za opštu upotrebu: oni će u ćelijama podeliti samo slanu hranu, a vodu neće dati. Ko zlato izruči – dobiće vode. Jedan zlatnik za čašu vode!

Ljudi za metal umiru...

Ova se bujica razlikuje od prethodnih i budućih i po tome što bar jedan njen deo, ako ne i polovina, onih koje ona odvlači drže svoju sudbinu u svojim rukama. Ako stvarno nemaš zlata, položaj ti je bezizlazan: bićeš tučen, pečen, paren, mučen – sve dok te smrt ne odnese ili ti zaista ne poveruju. Ako ga, međutim, imaš, sam ćeš određivati granice mukama i granice otporu i svoju buduću sudbinu. Istinu reći, to psihološki nije lakše, to je čak i teže, jer se možeš prevariti i kasnije se uvek zbog toga živ jesti. Naravno, onaj ko poznaje naravi ove ustanove popustiće i izručiti zlato, tako je lakše. Samo – moraš voditi računa i o tome da ga previše lako ne izručiš: oni ti neće verovati da si ga u celosti predao, pa ćeš ti i dalje čamiti u zatvoru. Pazi isto da ne zatežeš previše: možeš tako otegnuti papke, ili ih možeš razjariti da ti odrežu vremensku kaznu. Jedan od tatarskih kiridžija o kojima smo već govorili izdržao je sva mučenja: nema zlata! Zatvorili mu ženu – opet stara pesma: nema zlata! Zatvorili mu ćerku – Tatarin nije izdržao: izručio sto hiljada rubalja. Tada su mu porodicu pustili, ali on je dobio vremensku kaznu. Najogavniji kriminalni romani i operete s razbojnicima

odigrale su se u stvarnom životu, i to na nivou jedne velike države.

Uvođenje sistema lične karte na početku 30–tih godina poslalo je ne mala pojačanja u logor. Isto kao što je Petar Veliki strukturu ruskog stanovništva uprošćavao uklanjanjem svih žlebova i pukotina između društvenih slojeva, isto tako je učinio i naš socijalistički režim lične karte: on je pomeo upravo insekte iz srednje klase, pogodio sloj beskućnika, onih koji žive ni na čemu. Osim toga, ljudi su u početku činili mnogo grešaka, pa su oni koji se ne bi prijavili ili odjavili upućivani na Arhipelag, bar na godinicu.

Bujice su tako ključale i šikljale, ali se preko svih zavaljala i razbila obale 1929–30. povodnja miliona *raskulačenih* seljaka. Bila je toliko ogromna povodnja da se ne bi ni mogla smestiti u inače razvijenu mrežu zatvora (zauzetih i »zlatonosnom« bujicom) da je nije zaobišla i ulila se direktno u etape i etapne zatvore, u Gulag–zemlju. Naglim narastanjem voda ova povodnja (ovaj okean) izlila se preko svih granica koje sebi može dozvoliti neki kazneni i sudski sistem, makar pripadao i nekoj ogromnoj državi. Ništa slično u istoriji Rusije do tada nije viđeno. Bila je to prava seoba naroda, etnička katastrofa. Međutim, kanali GPU–Gulag bili su tako pronicljivo planirani da gradovi ništa od svega toga ne bi ni zapazili da ih nije drmnula neobjašnjiva trogodišnja glad, glad ni od suše ni od rata.

Ova povodnja razlikovala se od drugih i time što u njoj više nije moglo biti cile–mile: uhapsiš oca porodice pa posle razbijaš glavu šta ćeš s ostatkom. Naprotiv, ovoga puta se pali po gnezdima, uzimaju se čitave porodice i čak se revnosno pazi da ne umakne ni dečje uvo, bilo da mu je petnaest, bilo deset ili šest godina. Sve odreda ima biti pograbuljano i upućeno na isto mesto, na isto uništenje. (Bio je to, u svakom slučaju, p r v i eksperiment te vrste u savremenoj istoriji. Kasnije će ga ponoviti Hitler na Jevrejima, pa još jednom Staljin na nevernim i za neveru osumnjičenim narodima.)

Broj pravih kulaka u ovoj povodnji bio je apsolutno mali, njihovo ime je samo poslužilo da odvrati pažnju. U ruskom jeziku »kulakom«[64] se označavao seoski nakupac, čovek žilav i nepošten, koji se bogati ne svojim radom nego tuđim, zelenaš i prekupac. Takvih trgovaca je u svakom mestu bilo vrlo malo i pre revolucije, a revolucija ih je sasvim lišila mogućnosti da upražnjavaju svoj posao. Zatim je, posle 1917. ime »kulak« počelo da se upotrebljava u pomerenom značenju (u propagandnim i zvaničnim tekstovima, odakle je prešlo u govorni jezik) za one koji su uzimali pod nadnicu poljoprivredne radnike, makar i zbog privremene radne nesposobnosti porodice. Ne izgubimo, međutim, iz vida da je posle revolucije bilo nemoguće nadničare nepravično nagraditi. Komiteti seoske sirotinje i seoski sovjeti budno su branili seoske nadničare – neka se samo pokušalo nasrnuti na njihova prava! A zar u našoj zemlji još uvek nije dozvoljeno pošteno iznajmljivanje rada?

Zvučno ime »kulaka« nastavilo je da se i dalje nadima, tako da su oko 1930. njime nazvani svi valjani seljaci, valjani na svom imanju, valjani u svom poslu, čak i kad su samo i jednostavno valjani u svorn ubeđenju. Nadimak »kulak« je iskorišćen da se razmrska sama osnova i *tvrđa* seljaštva. Podsetimo se, dođimo malo sebi: samo dvanaest godina prošlo je od velikog Dekreta o zemlji, onog istoga dekreta bez kojeg seljaci ne bi pošli za boljševicima, bez kojega oktobarska revolucija ne bi pobedila. Zemlja je bila podeljena prema broju usta koja treba da nahrani, svima p o d j e d n a k o . Jedva da je prošlo devet godina otkako su se mužici vratili iz Crvene armije i bacili se na tek

osvojenu zemlju. A sada najednom – kulaci, siromašni seljaci! Odakle oni? Nejednakost može da dođe od razlike u poljoprivrednim oruđima, a može i od srećnog ili manje srećnog sastava porodice. Ali zar pre svega toga nije rezultat truda i istrajnosti? Sada mesni propaliteti i ljudi što su pristigli iz gradova jurišaju da unište ove mužike, čije je žito 1928. prehranjivalo Rusiju. Ostrviše se, zaboraviše na ljudskost, zaboraviše na hiljadama godina stvarane norme i kao kopci jurnuše na najbolje proizvođače žita i na njihove porodice, da bi ih naposletku gole, bez igde ičega gurnuli u tundru i tajgu.

Ovako masovna seoba nije mogla proći bez komplikacija. Selo je trebalo osloboditi jednako i od seljaka koji su pokazivali odbojnost prema kolektivnom životu, životu koji ranije nikada nisu videli i za koji su pretpostavljali (sada vidimo koliko su bili u pravu) da će biti vlast lenčuga, prinude i gladovanja. Trebalo se osloboditi od seljaka (katkad ni najmanje bogatih) koji su smelošću, odlučnošću, fizičkom snagom, govorničkom veštinom na seoskim skupovima, smislom za pravdu osvajali simpatije svoga sela i zbog svog nezavisnog duha postajali opasni za rukovodstvo kolhoza. (Ovaj tip seljaka i njegova sudbina ovekovečen je u liku Stjepana Čausova u pripoveci S. Zaligina.) A zatim – u svakom selu bilo je ljudi koji su se mogli *lično* isprečiti na put mesnim *aktivistima.* Ljubomora, zavist, povređenost, što god hoćete, ali ovo je bio idealan trenutak za obračun s njima. Da bi se ovakve žrtve označile, bilo je neophodno da se nađe nova reč – i ona se rodi. Nije u njoj bilo ničeg socijalnog ni ekonomskog, ali je veličanstveno zvučala: *blizak kulacima*[65]. To znači: ja smatram da si ti sluga neprijatelja. Više od toga i ne treba! I najodrpaniji seoski nadničar može savršeno uspešno biti podveden pod pojam »blizak kulacima«. (Sećam se odlično koliko nam je u doba naše mladosti ovo bilo logično, ništa nam u tome nije bilo nejasno.)

Tako, samo dve reči bile su dovoljne da obuhvate sve koji su zdravo jezgro sela, njegova energija, njegov praktični duh, njegov samopregor, njegov otpor i njegova savest. Oni su uklonjeni – kolektivizacija je izvedena.

Međutim, kolektivizirano selo je rodilo nove bujice:

- bujicu *štetočina* u poljoprivredi. Svuda se krenulo na otkrivanje agronoma–štetočina, agronoma koji su do te godine sav svoj život časno i pošteno radili, a sada namerno gone korov da buja na ruskim njivama (naravno, po instrukciji Moskovskog instituta, koji je već potpuno razobličen). To su upravo onih dvesta hiljada ozloglašenih ali još u tamnice nebačenih članova TKP. Izvesni agronomi ne primenjuju dubokoumne direktive Lisenka (s jednom ovakvom bujicom je 1931. bačen u Kazahstan »kralj« krompira Lorh). Drugi ih odviše bukvalno primenjuju i tako otkrivaju njihovu arhiglupost (agronomi u Pskovu su 1934. posejali lan u sneg, tačno onako kako je Lisenko preporučivao. Seme se razbreklo, ubuđalo i uginulo. Za tu godinu ostala su ogromna polja pusta. Lisenko nije mogao reći da je sneg kulak, a ni da je on, Lisenko, glupak. Zato je agronome optužio da su kulaci koji su izvrnuli njegovu tehnologiju – i oni pođoše za Sibir.) Uz to, u skoro svakoj MTS[66] otkrivena su štetočinstva u opravci traktora (što je objašnjavalo neuspehe prvih godina kolektivizacije!);
- bujica zbog »gubitaka u žetvenim prinosima« (a ovi gubici su izvođeni u odnosu na proizvoljnu brojku što ju je svakog proleća određivala »Komisija za određivanje visine žetvenih prinosa«);
- bujica »zbog neispunjenja obavezne isporuke žita državi« (rejonski komitet dao obavezu, kolhoz je nije ispunio – u zatvor!);

- bujica *strižilaca klasova.* Striža klasova na njivama, noću, ručno! Potpuno novi oblik poljoprivrednog rada i ubiranja žetve! Nije ovo bila nekakva mršava bujica već desetine hiljada seljaka, ne uglavnom žena i ljudi u zrelim godinama nego mladića i devojaka, dečaka i devojčica koje bi stariji poslali noću u *strižu* klasova jer se nisu mogli nadati da će za svoj rad danju dobiti nešto od kolhoza. S ovima koji su se bavili ovim gorkim i slabo unosnim poslom (nikada u vreme kreposnog prava seljaci nisu bili dovedeni do nečega sličnog!) seoski sudovi se nisu mnogo zamarali oko visine kazne: za ovaj krajnje opasan napad na socijalističku svojinu, a na osnovu zloglasnog zakona od 7. avgusta 1932 (koji je zatvorski narod nazvao *zakon sedam osmina*) – deset godina.

Ovaj »zakon od sedmog osmog« dao je još jednu veliku bujicu koja je pristizala sa gradilišta dva prva petogodišnja plana, iz saobraćaja, iz trgovine, iz fabrika. NKVD je upravo bio dobio nalog da se pozabavi velikim proneverama. Moramo ubuduće uvek imati u vidu da ova bujica teče bez prestanka (posebno velika je u vreme rata) celih sedamnaest godina (do 1947, kada je zakon proširen i još pooštren).

Ali došao je – došao, bogu hvala! – čas da odahnemo. Konačno će prestati masovne bujice! Sedamnaestog maja 1933. drug Molotov je rekao: »Mi ne smatramo da se naš zadatak sastoji u masovnoj represiji.« Hu–uć! – i vreme je! Dalje, dalje od nas noćni košmari!

Samo, čuj, poslušaj! Na šta to laju psi? Drž' ga, garo, drži!

Aoj, jada velikoga! To počinje bujica *Kirov,* s izvorištem u Lenjingradu; tu je nastala takva napetost da se štabovi NKVD obrazuju pri svakom rejonskom izvršnom komitetu i uvodi se sudska procedura »po brzom postupku« (nije se ni ranije isticala sporošću), bez prava na žalbu (nije ga ni ranije bilo). Smatra se da je 1934–35. četvrtina Lenjingrada *počišćena.* Onaj ko zna tačnu brojku neka ovo demantuje i neka iznese svoj podatak. (Ova bujica nije se ograničila na Lenjingrad, već je imala osetan odjek svuda po zemlji u uobičajenom obliku, iako dosta nepovezano: iz aparata su oterani još uvek tu i tamo zatečeni sinovi sveštenika, bivše plemkinje, lica čiji su rođaci u inostranstvu.)

U tim svepotapajućim povodnjama redovno su se gubili skromni potočići, malo glasni, no uvek živi i ravnomerni, kao:

- članovi »Šucbunda«[67], koji su kada je on potučen u klasnim sukobima u Beču, došli da u državi svetskog proletarijata nađu utočište;
- esperantisti (Staljin je tu štetnu bagru žario u isto vreme kada i Hitler);
- krš što se još vukao od »Društva slobodnih filozofa«[68]; filozofski ilegalni kružoci;
- profesori koji se nisu složili s naprednom metodom nastave brigadno–laboratorijskog tipa. (Nataliju Ivanovnu Bugajenko zatvorili su 1939. u rostovskom GPU. Tokom trećeg meseca istrage videli su iz jedne odluke da je ta metoda štetna i pustili uhapšenicu.);
- saradnici Političkog crvenog krsta, koji su do tada, zahvaljujući naporima Katarine Peškove, nekako uspevali da se izvuku;
- pobunjeni gorštaci sa Severnog Kavkaza (1935). Nacionalne grupe ne prestaju da teku. (Na gradilištima Volgokanala nacionalne novine izlaze na četiri jezika: tatarskom, uzbečkom, turskom i kazaškom. Imao je ko da ih čita!);
- i opet vernici. Sada su to oni koji neće nedeljom da izlaze na rad (uvodila se radna nedelja od pet, odnosno šest radnih dana); kolhoznici koji sabotiraju u dane verskih praznika, kako su naučili u staro vreme kad su bili inokosni;
- i neprekidno oni koji odbijaju da budu dostavljači NKVD. (Ova bujica odvlači i sveštenike koji smatraju da su obavezni da čuvaju ispovednu tajnu. Organi su brzo shvatili koliko bi im bilo od koristi da imaju tajnu sa ispovedi: to bi bila jedina korist od religije.);
- i sve više se kupe članovi sekti;
- i bez zastoja ide premeštanje karata u poduhvatu »veliki pasijans«.

I na kraju, jedna povodnja koja do sada nije pominjana, ali koja nikada nije prestajala da teče – povodnja *tačke 10,* ili drukčije KRA (kontrarevolucionarna agitacija), ili drukčije ASA (antisovjetska agitacija). Povodnja tačke 10 bez sumnje je najpostojanija od svih, ona nikada nije presušivala, a prilikom izbijanja velikih povodnji, kao onih iz 1937,1945. ili 1949, njene vode bi posebno narasle.

Ova bujica nikada nije presahnjivala, mogla je zahvatiti bilo koga bilo kada. No, tridesetih godina se za istaknute intelektualce nalazilo i štošta prepredenije: bio bi im zakuvan kakav mali prestup koji čoveka izlaže ruglu (kao homoseksualnost; ili ono kada je profesor Pletnjov optužen da je svoje pacijentkinje kad bi se našao nasamo s njima ugrizao za dojke. O tome su pisale centralne novine, pa vi, izvolite, demantujte!).

* * *

Stvar paradoksalna: tokom svoje dugogodišnje delatnosti uvek budni i svuda prisutni Organi crpli su svoju snagu iz jednog jedinog člana od 158 koliko ih ima posebni deo Krivičnog zakonika iz 1926. godine.[69] Da bi se ovom članu izrekla dužna pohvala, moglo bi se naći više epiteta nego ih je nekada Turgenjev našao za ruski jezik, ili Njekrasov za matušku Rusiju: veliki, moćni, obilati, razgranati, raznovrsni, svekupeći član 58, član koji obuhvata celi svet, ne toliko svojom formulacijom koliko njenim širokim i dijalektičkim tumačenjem.

Ko od nas nije na svojoj koži osetio njegove čvrste zagrljaje. Nema, vaistinu, pod svodom nebeskim takve greške, ni namere, ni radnje, ni ne–radnje koje gvozdena šapa člana 58 ne bi mogla ščepati.

Tako široko nije ga bilo moguće formulisati, ali pokazalo se da mu je moguće dati tako široko tumačenje.

Član 58 ne čini u Zakoniku glavu o političkim deliktima, nigde nije rečeno da je on »politički«. Ne, on je povezan s napadom na oblik vladavine i s razbojništvom, uvršćen u glavu o »kriminalnim delima protiv države«. Na ovaj način Krivični zakonik u samom načelu odbija da ikoga na našoj teritoriji prizna za političkog prestupnika, za njega postoje samo kriminalci.

Član 58 imao je četrnaest tačaka.

Prva tačka nas obaveštava da je svaka radnja (a u smislu člana 6 i svaka ne–radnja) koja teži... slabljenju vlasti... kontrarevolucionarna.

> Široko tumačenje: ti odbiješ u nekom logoru da iziđeš na rad, zato što si izgladneo i iscrpljen – znači: težiš da oslabiš vlast. A to povlači streljanje. (Streljanja optuženih zbog »odbijanja da rade« tokom rata.)

Od 1934, ili od kad nam je vraćen termin Domovina, unesene su podtačke 1–a, 1–b, 1–v, 1–g o *izdaji domovine,* u smislu kojih se radnje koje nanose uštrb vojnoj moći SSSR kažnjavaju smrću (1–b) ili – ovo samo za građanska lica i samo pod olakšavajućim okolnostima – kaznom od deset godina

zatvora (1–a).

Široko čitanje: kada su naši vojnici zbog padanja u zarobljeništvo (nanošenja uštrba vojnoj moći) osuđivani na deset godina, to je rađeno iz čistog humanizma koji je bio na granici nezakonitosti! Po Staljinovom zakoniku svi bi morali, čim bi se vratili, biti streljani.

(Drugi primer širokog čitanja. Odlično se sećam jednog susreta u Butirkama u leto 1946. Bio je to neki Poljak, rođen u Lembergu, onda u sastavu Austro–Ugarske. Do drugog svetskog rata živeo je u svom rodnom gradu, sada u Poljskoj, pa pošao u Austriju, gde je radio i gde su ga naši 1945. uhvatili. Dobio je desetku na osnovu člana 54–1–a ukrajinskog Krivičnog zakonika[70], to jest za izdaju svoje domovine Ukrajine. Jer je – zar nije? – Lemberg tada bio postao ukrajinski grad Lavov! Nesrećnik nikako nije mogao u istrazi dokazati da u Beč nije išao s namerom da izda Ukrajinu. Eto kako je on postao izdajnik!)

Drugo važno proširenje tačke o izdaji: njegova primena s obzirom na član 19 Krivičnog zakonika, to jest »s obzirom na nameru«. To znači da nikakve izdaje nije moralo biti, ali ako islednik smatra da je postojala *namera* za izdaju, to je dosta da ti zaradi maksimum, isto kao da si stvarno izdao. Istina, član 18 je predviđao da se ima kazniti ne namera nego *priprema,* no dijalektičko čitanje omogućava da se namera smatra kao priprema. A »priprema se kažnjava na isti način [to jest istom kaznom] kao i zlodelo« (Krivični zakonik). Uopšte rečeno: »Mi ne razlikujemo *nameru* od samoga zločina, i upravo u tome leži superiornost sovjetskog zakonodavstva nad buržoaskim![71]«

Tačka 2 se odnosi na oružani ustanak, zauzimanje centralne ili lokalne vlasti, a posebno s namerom da se od SSSR silom otcepi neki deo njegove teritorije. Kazne: do smrtne (kao i u svakoj sledećoj tački).

Uopštavajući (to se nije moglo napisati crno na belo, ali revolucionarni smisao pravde zahteva da se čini tako), pod ovu rubriku bi se mogao uterati svaki pokušaj ma koje savezne republike da iskoristi svoje pravo na otcepljenje. Jer ako je rečeno »nasilnim putem«, nije i tačno određeno – u odnosu na *koga.* Čak i kad bi celokupno stanovništvo jedne republike želelo da se odvoji od Saveza, a Moskva ne, ovo odvajanje bi značilo *nasilni čin.* Tako bi svi estonski, letonski, litvanski, ukrajinski i turkestanski nacionalisti dobili svojih deset i dvadeset pet.

Tačka 3: »Pomoć pružena u ma kojem vidu stranoj državi koja je u ratnom stanju sa Sovjetskim Savezom.«

Ova tačka je davala mogućnost da se osudi bilo koji građanin koji se našao na okupiranoj teritoriji, makar da je samo ukovao potpeticu nemačkom vojniku ili mu prodao svežanj rotkvica, jednako kao i svaka građanka koja je nekom okupatorskom vojniku podigla moral pošavši s njim na igranku ili mu poklonivši jednu ljubavnu noć. Nije svima iz ove tačke suđeno (okupiranih je bilo sijaset), ali moglo se svima suditi.

Tačka 4 je govorila o (fantazmagoričnoj) pomoći internacionalnoj buržoaziji.

Na prvi pogled možemo se upitati: a koga se to može ticati? Međutim,

čitajući široko i oslanjajući se na revolucionarnu svest, lako se mogla naći čitava kategorija ljudi: svi emigranti koji su napustili našu zemlju do 1920 – nekoliko godina pre ovog Zakonika – a koje su naše trupe četvrt veka kasnije, 1944–45, stigle u Evropi, kažnjeni su po članu 58–4: deset godina, odnosno streljanje. Šta su inače mogli raditi u inostranstvu nego pružati pomoć svetskoj buržoaziji? (Primer onog muzičkog kluba nam je već pokazao da se ona mogla pružati i iz SSSR.) Pružali su je i svi eseri, svi menjševici (zbog kojih je član i načinjen), a kasnije i inženjeri Gosplana i VSNH.

Tačka 5: navođenje strane zemlje da objavi rat SSSR.

Mi smo ispustili priliku da ovu tačku primenimo na Staljina i njegovu diplomatsku i vojničku okolinu iz godina 1940–41. Jer, njihovo slepilo i njihova ludost upravo ovome su vodili. Ko je drugi ako ne oni doveo Rusiju do nečuvenih i sramnih poraza, poraza koji se ni u kojem slučaju ne mogu porediti s porazima carske Rusije 1904. i 1915? Poraza kakve Rusija nije zapamtila od XIII veka.

Tačka 6: špijunaža.

Predmet tako širokog čitanja, da bi, ako bi se sabrao broj svih kojima je po njoj suđeno, ispalo da u vreme Staljina naš narod nije živeo ni od poljoprivrede, ni od industrije, ni od bilo kojeg drugog zanimanja, nego samo od špijunaže u korist stranih sila i za račun njihovih obaveštajnih agentura. Špijunaža je za njih bila prosta neka stvar, zgodno neko zanimanje, nešto čime se može baviti i neobrazovan kriminalac, i učen pravnik, i novinar, i čitava javnost.[72] »Široko čitanje« sastojalo se u tome da se ne sudi neposredno za špijunažu već za: PŠ – sumnja da postoji špijunaža (ili NŠ – nedokazana špijunaža, što vam je ionako bilo dovoljno za ceo paket!) i čak za SVPŠ – poznanstva koja navode (!) na sumnju da postoji špijunaža[73]. Primer: prijateljica prijateljice vaše žene krojila je haljinu kod iste krojačice (saradnice NKVD, razume se) kod koje i žena nekog stranog diplomate.

I ove tačke – 58–6, PŠ i SVPŠ bile su zarazne: one su tražile strogi režim i neumorni nadzor (nego šta?, strane agencije su mogle pružiti svoje pipke od svojih ljubimaca sve do u same logore) i onemogućavale svako prevođenje u slobodnjake. Uopšte govoreći, sve što je bilo *član–sigla,* to jest: ne, nikako član, nego ove zastrašujuće kombinacije velikih slova (još njih ćemo sresti u ovoj glavi) nosilo je pečat stalne misterije. Čovek nikad nije mogao shvatiti da li su to bile izrasline člana 58, ili nešto samo za sebe i vrlo opasno. U mnogim logorima zatvorenici osuđeni po ovim siglama trpeli su mnogo više zla od osuđenih po čistom članu 58.

Tačka 7: štete nanete industriji, transportu, trgovini, novčanom opticaju i zadrugama.

Tridesetih godina ova tačka je harala, odnosila čitave mase pod prostijim i svima razumljivim terminom *štetočinstva.* I zaista, sve što je bilo nabrojeno u tački 7 degradiralo se iz dana u dan, tako očigledno, tako spektakularno, da je krivaca ipak moralo biti... Narod je vekovima gradio, vekovima stvarao, i uvek to činio pošteno, čak i kada je radio za gospodare. Nikada od vremena Rjurikoviča niko nije govorio o *štetočinstvu.* A sada kada

je po prvi put sve postalo svojina naroda, sada najednom vidiš kako su se njegovi sinovi, na stotine hiljada njih, bacili na štetočinstvo. (Ovom tačkom se nije predviđalo štetočinstvo, ali, kako se bez njega nije moglo objasniti zašto polja zarastaju u korov, zašto su žetve sve mršavije, zašto se lome mašine – dijalektički duh uvede i njega.)

Tačka 8: teror. (Ne radi se o teroru što ga je morao »zasnovati i legalizovati« sovjetski Krivični zakonik.[74])

Teror je shvaćen najšire što je moguće. Pod terorom se nije podrazumevalo ako si pod karuce gubernatora bacio bombu, ali napravio si teroristički akt ako si, na primer, svom ličnom neprijatelju, a taj je aktivista partije, Komsomola, ili radnik milicije, razbio njušku. Utoliko pre što ubistvo jednog aktiviste nikada nije bilo isto što i ubistvo običnog čoveka. (Uostalom, tako je bilo i u Hamurabijevom zakoniku iz XVIII veka pre nove ere.) Ako je ko ubio ljubavnika svoje žene a ovaj je vanpartijac, imao je sreće: član 136, običan bitovik, socijalno–bliski element, ne mora mu se određivati straža. No, ako je ljubavnik bio partijac, muž je postajao neprijatelj naroda: član 58–8.

Značenje mu se još više proširivalo kada je tačka 8 primenjivana u vezi sa članom 19, to jest kada se *priprema* poistoveti s namerom. Ne samo direktne pretnje nekom aktivisti ispred pivnice, kao: »Pokazaću ja tebi!«, nego i reagovanje kakve domaćice: »Guba ga razgubala!« kvalifikovano je kao TN – *terorističke namere* i bilo osnov za najstrožiju primenu člana. (Ovo izgleda preterano, ovo liči na lakrdiju! E, ali tu lakrdiju nismo izmislili mi, mi smo samo s tim ljudima ležali u zatvoru.)

Tačka 9: rušenja ili štete počinjene pomoću eksplozije, ili zločinačke paljevine (u kontrarevolucionarnom cilju, razume se), kratko – *diverzija.*

Proširenje značenja sastojalo se u tome da se učiniocima ovih prestupa pripiše kontrarevolucionarni cilj (islednik bolje zna šta se dešava u glavama počinilaca zlodela!) Nikakva slabost, nikakva greška, nikakav promašaj u poslu nisu opraštani, sve je uzimano kao diverzija.

Međutim, nijedna tačka člana 58 nije primenjivana tako široko i s toliko vatrene revolucionarne svesti kao tačka 10. Ona je ovako glasila: »Propaganda ili agitacija s pozivom na svrgavanje sovjetske vlasti, nanošenje uštrba sovjetskoj vlasti ili njeno slabljenje... jednako kao i rasturanje, pravljenje ili primanje literature s istom sadržinom.« U vreme *mira* ova tačka je određivala samo *donju* granicu kazne (ne manje od!, ne previše milosti!), dok se gornja n i j e o g r a n i č a v a l a .

Toliko je naša velika država bila hrabra pred r e č j u svojih podanika.

Najzloglasnija proširenja ove tačke bila su:

- pod »agitacija s pozivom« mogao se podrazumevati i neki prijateljski razgovor (pa i bračni) u četiri oka ili kakvo privatno pismo, a *poziv* je mogao biti i lični savet. (Mi izvodimo: »mogao«, »moglo biti« iz činjenice da se upravo *tako odigravalo.)*
- »podrivanje i slabljenje« vlasti bila je i svaka misao koja se nije slagala s onim što su

toga dana pisale novine, ili koja nije postizala istu visinu napetosti. Jer, sve što ne jača – oslabljuje. Jer, sve što se ne slaže potpuno – podriva!

I onaj
ko ne peva s nama
danas,
I on je
protiv nas!
(Majakovski)

- pod »pravljenje literature« podrazumevalo se sve što je napisano i u jednom primerku, kao pismo, beleške, ili lični dnevnik. Ovako srećno uopštena,
- koja to m i s a o – začeta, izgovorena ili zabeležena – ne bi mogla biti podvedena pod tačku 10?

Tačka 11 bila je od posebne vrste, bila je lišena sopstvene sadržine, ali je stajala kao otežavajući dodatak uz bilo koji od ranije navedenih delikata ako su radnje bile izvršene na organizovan način, ili ako su njihovi počinioci obrazovali neku organizaciju.

U stvari, ova tačka je tumačena toliko široko da nikakva organizacija nije ni bila potrebna. Ja sam eleganciju njene primene osetio na svojoj koži. Nas je bilo *dvojica* koji smo tajno razmenjivali misli, a to *znači* – začetak organizacije, a to znači – organizacija!

Više nego sve druge, tačka 12 je stavljala na probu savest građanina: ona se odnosila na *nedostavljanje* bilo kojeg od gore pomenutih prestupa. A za ozbiljni greh nedostavljanja k a z n a n i j e i m a l a g o r n j e g r a n i c e !

Ova tačka je sama po sebi toliko proširenje da je dalje nije ni trebalo proširivati. *Znao si a nisi prijavio* – isto je kao da si sam počinio prestup!

Tačka 13, očigledno poodavno bespredmetna, odnosila se na ljude koji su u svoje vreme služili u carskoj policiji. (Vršenje slične službe, ali u novije doba važilo je, naprotiv, za patriotsku vrlinu.)

Psihološki razlozi navode na sumnju daje Staljin mogao biti podveden i pod ovu tačku člana 58. Dokumenti što se odnose na ovu vrstu službe, nisu svi, daleko od toga, nadživeli februar 1917, niti dobili širok publicitet. Užurbano potpaljivanje policijskih arhiva u prvim danima februarske revolucije liči na jednodušnu želju nekih zainteresovanih revolucionara. I stvarno, zašto u trenutku pobede paliti tako interesantne arhive neprijatelja?

Tačka 14 kažnjavala je za »svesno neizvršavanje određenih obaveza, ili njihovo svesno nemarno izvršenje« – kažnjavala kaznama sve do smrtne. To se, ukratko, nazivalo »sabotaža«, ili »privredna kontrarevolucija«.

A što se tiče toga kako da se povuče razlika između svesnog i nesvesnog, jedino je islednik bio u mogućnosti da to učini, što je on i radio, oslanjajući se pri tom na revolucionarni duh pravde. Ova tačka je primenjivana na seljacima koji ne bi uspeli da isporuče državi obavezni otkup; na kolhoznicima koji ne bi sabrali dovoljan broj trudodana[75]; na zatvorenicima u logorima koji ne bi ispunili normu. Okolišnim putem, posle rata počela se primenjivati i na kriminalce za bekstvo iz logora: uopštavanjem se došlo do otkrića da bekstvo lopova nije želja za slatkom slobodom, već nastojanje da se podrije

sistem logora.

To je bio poslednji nabor u lepezi člana 58, u lepezi koja je zakriljavala sveukupno ljudsko življenje.

Sada kada smo završili s pregledom ovog velikog Člana, imaćemo manje prilike da se iščuđavamo. Gde je zakon, tu je i bezakonje.

* * *

Oštrica sablje dimiskije člana 58, isprobane 1927. odmah po izlasku s nakovnja, kaljene u svim bujicama sledećih godina, upotrebljena je i zviždala je koliko je mogla u vreme najezde Zakona na narod 1937–38. godine.

Treba reći da operacija iz 1937. nije ni u čemu bila spontana nego u svemu planirana i da su mnogi zatvori Sovjetskog Saveza tokom prve polovine te godine bili prepravljeni: izbačeni kreveti za samce, a na njihovo mesto napravljeni ležajevi od dasaka na jedan ili dva sprata. (Kao što nije bilo slučajno ni što je Velika kuća u Lenjingradu[76] bila završena 1934, upravo uoči ubistva Kirova.) Prema sećanju starih zatvorenika, prvi udar bio je usredsređen na jednu avgustovsku noć, u čitavoj zemlji istovremeno (u što ja, znajući nas kakvi smo zvrndovi, ne verujem mnogo). U jesen, onda kada se očekivala velika opšta amnestija u čast dvadesete godišnjice Oktobra, onaj lakrdijaš od Staljina dodade Krivičnom zakoniku nove kazne, do tada nepoznate: petnaest, dvadeset i dvadeset pet godina.

Nije potrebno ponavljati ovde o trideset sedmoj ono što je već naširoko opisivano i što će biti ne jednom ponovljeno: kako se oganj groma sručio na rukovodstvo Partije, na sovjetsku administraciju, na vojni komandni kadar i na sam GPU–NKVD. Teško je poverovati da je ostala ijedna oblast gde bi prvi sekretar komiteta i predsednik izvršnog komiteta oblasti[77] ostali na mestu. Staljin je više voleo pokornije.

Danas kada prisustvujemo kineskoj kulturnoj revoluciji (i onamo 16 godina posle konačne pobede), možemo se domišljati, bez bojazni da ćemo mnogo pogrešiti, da se radi o istorijskoj zakonitosti. S ovom pretpostavkom, Staljin počinje da nam izgleda samo kao njen slepi izvršilac.

Olga Čavčavadze priča šta se zbivalo u Tbilisiju. Trideset osme bi zatvoren predsednik gradskog izvršnog komiteta, njegov zamenik, svi šefovi službi (11), njihovi pomoćnici, svi šefovi računovodstva, svi referenti ekonomskih službi, i behu naimenovani novi. Protekla su dva meseca. I evo – ponovo hapšenje: predsednik, zamenik, svi šefovi službi (11), svi šefovi računovodstva i svi referenti ekonomskih službi. Ostaše na slobodi: niži računovođe, daktilografkinje, žene na pomoćnim poslovima, kuriri...

Za hapšenje običnih partijskih aktivista mora da je postojao neki tajni razlog koji nikada nije izričito naveden u zapisnicima i presudama: pohapsiti u prvom redu one koji su se učlanili *pre* 1924. Ovo pravilo je naročito doslovno primenjivano u Lenjingradu, gde je bila potpisana »platforma«

nove opozicije[78]. (A kako su je oni mogli ne potpisati? Kako su mogli »nemati poverenja« u svoj gubernijski komitet Lenjingrada?)

A evo kakva je bila situacija, evo jedne sličice iz tih godina. Partijska konferencija u jednom rejonu (u moskovskoj oblasti). Vodi je novi sekretar rejonskog komiteta, čiji je prethodnik iza brave. Na kraju konferencije čita se poruka s izrazima vernosti drugu Staljinu. Razume se, svi ustaju (isto kao što bi svi ustali kad god bi u toku konferencije bilo pomenuto njegovo ime). U maloj sali razležu se »burni aplauzi koji prelaze u ovacije«[79]. Tri minuta, četiri minuta, pet minuta oni su još uvek burni i još uvek prelaze u ovacije. Međutim, dlanovi počinju da bride. Ruke se koče od vodoravnog položaja. Sredovečni ljudi gube dah. Čak i oni koji iskreno bogotvore Staljina počinju da smatraju da je ovo nepodnošljivo glupo. Ali – ko da se usudi da *prvi* prestane. Mogao bi to učiniti sekretar komiteta, on koji je pročitao poruku i koji stoji na tribini. No, on je novajlija, on je na mestu jednog koji je u zatvoru, on se i sam plaši! Jer u ovoj sali stoje i pljeskaju i enkavedeovci, a oni dobro paze *ko* će prvi prestati!... I grme aplauzi u ovoj zabitoj sali koja je za Vođu na kraju sveta, grme punih šest minuta! Sedam minuta! Osam minuta! Propali su! Pukla im je pogibija!... Sada ih može ustaviti samo srčani udar! U dnu sale, u gužvi, može se malo i zabušiti, može se tući rede, s manje snage, manje pomamno. A šta da se radi na tribini, svima na videlo! Direktor lokalne fabrike papira, čovek čvrst i samostalan, stoji na tribini i aplaudira, iako mu je potpuno jasno koliko je situacija izveštačena i koliko bezizlazna. Pljeska evo već 9 minuta zaredom! Deseti minut! On pogleda utučeno na sekretara, ali ovaj ne sme da stane. Pa ovo je ludilo! Kolektivno ludilo! Rejonski rukovodioci će se zgledivati jedan na drugoga s mršavom nadom, no s izrazom sreće na licu, i pljeskati dok ne popadaju, dok ih na nosilima ne ponesu! A onima koji ostanu ni tada neće zadrhtati nijedan mišić na licu!... Jedanaestog minuta, direktor fabrike papira vraća licu poslovan izraz i seda. I – o čuda! Kamo se dede neopisivi i neodoljivi sveopšti zanos!? U isti mah, na isti pljesak svi prestaju, svi sedaju. Spašeni su! Izvukla se kuna iz zadimljene rupe!

E, ali nezavisni duhovi se upravo ovako mogu otkriti. Upravo ovako se oni mogu iskoreniti. Direktor fabrike je iste noći uhapšen. Nije mu teško prišiti deset godina, za nešto sasvim drugo. No, pošto je potpisao »član 206« (završni zapisnik u istrazi), islednik ga podseća:

- I nikada više nemojte prestati prvi da pljeskate!

(Ali, šta onda da se radi? Kako onda prestati?...)

Eto šta znači selekcija po Darvinu. Eto šta znači iznurivanje glupošću.

A danas nam stvaraju novi mit. Sve što se 1937. piše, svaki put kad se 37. pomene u štampi ili u knjigama, sve je neizbežno priča o tragediji komunista–rukovodilaca. Ubeđuju nas, a i mi im se svesno na to podlažemo, da se kaznena 1937/38. i sastoji baš u *kupljenju* komunista na rukovodećim položajima, i nikoga drugoga, kako izgleda. Međutim, od m i l i o n a što su u to vreme pohapšeni visoki partijski i državni rukovodioci nisu mogli činiti više od 10%. Cak su i u Lenjingradu u redovima pred zatvorskim kapijama proste žene, mlekarice, na primer, činile ogromnu većinu među onima koje su se mučile da proture kakav paketić.

Iz posrednih statističkih podataka s dosta pouzdanosti se može zaključiti, a izjave svedoka to

potvrđuju, da su specijalna naselja »raskulačenih«, koja nisu već bila izumrla 1937. bila prevedena na status Arhipelaga: neka preseljena u logore, neka na licu mesta stavljena u logorske žice. Ovako su se vode iz 1929. prelile u nabujale vode iz 1937, obogativši ih za neki milion.

Sastav skupine što ju je ova moćna povodnja ponela da bi je polumrtvu odložila na obale Arhipelaga toliko je zamršen, toliko šarolik da bi onaj ko bi krenuo da izvede naučne zakonitosti ubrzo uvideo uzaludnost posla. (A tek savremenicima – koliko su njima te zakonitosti bile nejasne!)

Sve u svemu, prava zakonitost ovih hapšenja nije bila ništa drugo do plan: ukupan broj što se mora ispuniti, provetravanje po kategorijama, preraspodela. Svaki grad, svaki rejon, svaka vojna jedinica imaju određenu kvotu koju moraju u određenim rokovima da ostvare. Ostalo zavisi od snalažljivosti operativaca.

Bivši čekista Aleksandar Kalganov seća se telegrama što je bio stigao u Taškent: »Pošaljite dvesta!« Oni su već bili pogrebli sve fijoke, izgledalo je da više nemaju »koga« uhapsiti. U redu, u rejonima je pokupljeno nekih pedesetak. Sjajna ideja: a kako bi bilo da se bitovici što ih je pohapsila milicija prekrste u »član 58«? Rečeno – učinjeno! Samo, kvota još nije domašena! Jedan milicionar podnosi izveštaj i pita: šta činiti s nekim Ciganima koji su se drsko utaborili na gradskom trgu? Sjajno! Cigani su opkoljeni i svi muškarci između 17 i 60 godina pokupljeni – po članu 58! Plan je ispunjen!

Druga priča iz tih godina: čekisti iz Osetije[80] (priča šef milicije Zabolovski) dobili kvotu od 500 lica za streljanje u Republici. Oni zamolili da im se broj poveća, i dobili odobrenje za dodatnih 250 pogubljenja.

Ovi telegrami, inače jedva šifrovani, stizali su običnim putem. U Temrjuku jedna telegrafistkinja potpuno naivno prenela je na liniju NKVD naredbu da sutradan bude otpremljeno u Krasnodar 240 sanduka sapuna. Ujutru je saznala za mnoga hapšenja u noći i odvoženja iz grada i dosetila se jadu. Ispričala nekoj drugarici ono o telegramu. Odmah i ona strpana u zatvor.

(Jesu li ljudska bića sasvim slučajno bila šifrovana kao *sanduci sapuna*? Ili se možda imala u vidu i saponifikacija?)

Izvesno, neke zakonomernosti mogu biti izvedene. U zatvor idu:

- Naši pravi špijuni u inostranstvu. (Često su to članovi Kominterne, ili najiskreniji čekisti, a među njima ima mnogo privlačnih žena. Njih pozovu u domovinu, uhapse na granici, zatim suočavaju s njihovim bivšim šefom iz Kominterne, Mirovom–Koronom, na primer. Ovaj potvrđuje daj e radio za neku obaveštajnu službu: i njegovi potčinjeni su, prema tome, to isto radili, i to utoliko usrdnije ukoliko su čestitiji!)
- Kaveždeovci. (Najednom se ispostavilo da su svi sovjetski službenici KVŽD[81], svi odreda, uključujući i žene, decu i bake – japanski špijuni. Treba, ipak, reći da su oni hapšeni i koju godinu ranije.)
- Korejci sa sovjetskog Dalekog istoka. (Prognani u Kazahstan. To je prvi eksperiment hapšenja po kriteriju krvi.)

- Lenjingradski Estonci (svi pohapšeni kao estonski beli špijuni, isključivo na osnovu prezimena).
- Svi letonski vojnici i čekisti. Da, da! Letonci, babice revolucije[82], oni koji su do nedavno ponos i armatura Čeke! Sve do komunista buržoaske Letonije razmenjenih 1921, da bi bili izbavljeni od teških kazni od po 2–3 godine na koje su bili osuđeni u svojoj zemlji. (U Lenjingradu se zatvara betonsko odeljenje Hercenovog Instituta, Letonski dom kulture, Estonski klub, Letonska tehnička gimnazija, ukidaju se letonske i estonske novine.)

U tom opštem džumbusu privodi se kraju premeštanje karata u poduhvatu »veliki pasijans«, kupe se još nepokupljeni. Nema više nikakvog razloga za igru žmurke, krajnje je vreme da se na sve stavi tačka. Sada socijaliste hapse ne po jedinkama već po mestima izgnanstva (kao one iz Ufe i Saratova), sude ih sve odjednom i krdima teraju na klanice Arhipelaga.

Na inteligenciju se ni u ranijim bujicama nikada nije zaboravljalo, pa se ni sada ne zaboravlja. Dovoljna je jedna studentska dostava (spajanje ove dve reči u jednu jezičku grupu odavno je prestalo da čudi) da profesor sve više navodi Marksa i Lenjina a ne Staljina, pa da taj profesor ne dođe na sledeće predavanje. A ako *nikako ne navodi?...* Svi lenjingradski orijentalisti iz srednje i mlađe generacije potrpani su u zatvore. Sav Institut za istraživanje Severa (osim tajnih saradnika) strpan je. Ne zaobilaze se ni profesori srednjih škola. U Sverdlovsku se fabrikuje delo trideset srednjoškolskih profesora, kojima na čelu stoji načelnik oblasnog odeljenja narodnog obrazovanja, Perel. Jedna od užasnih optužbi je da su organizovali božićne jelke *da bi zapalili škole*.[83] A po perčinu inženjera (sada već onih iz sovjetske generacije, ne više »buržoaskih«) toljaga bije u ritmu klatna. Zbog anomalije u rasporedu geoloških slojeva dva konvergentna tunela izbušena po proračunima inženjera geodezije Nikolaja Merkurevića Mikova ne sretaju se: 58–7, dvadeset godina! Šestorici geologa »zbog namernog skrivanja ležišta kalaja u nedrima zemlje [zbog toga što ga nisu otkrili!] da bi ono sačekalo Nemce« (a po tajnoj dostavi) – 58–7, svakome po deset godina!

Glavnim bujicama u stopu se priključuje *spec*–bujica: ž e n e , ČS[84] (članovi porodice)! Žene partijskih budzovana, a u nekim mestima (u Lenjingradu) i svih onih koji su dobili »deset godina bez prava dopisivanja«, što znači onih kojih više nema. Po opštem pravilu CS su osuđivani na *osmicu.* (Kazna je, opet, blaža od kazne za raskulačene[85], a i deca ostaju na kontinentu.)

Brda žrtava! Planine žrtava! NKVD ide u frontalni napad na grad:
- S. P. Matvejevoj su u istom talasu, ali po raznim »delima«, uhapšeni muž i tri brata (trojica od četvorice se nikad neće vratiti);
- u sektoru jednog električara prekinula se žica s visokim naponom; 58–7, dvadeset godina;
- u Permu radnik Novikov je optužen da se pripremao da digne u vazduh most na Kami;
- Južakov (isto u Permu) uhapšen tokom dana a tokom noći mu dolaze po ženu. Pokazuju joj neki spisak i naređuju da posvedoči da su lica s njega prisustvovala u njihovoj kući na sastancima menjševika i esera (takvih sastanaka, razume se, nikada nije bilo). Zauzvrat, obećavaju joj da će se vratiti kod svoje troje dece. Ona potpisuje, upropaštava sve one sa spiska, ali se ni sama ne vraća kući, ostaje u zatvoru;
- Nadežda Judenič uhapšena zbog svog prezimena. Istina, posle devet meseci je ustanovljeno da ona s generalom nema nikakve rodbinske veze i puštena je (a u međuvremenu joj je majka umrla od nervne napetosti. Vrlo važno!);

- U Staroj Rusi prikazan je film *Lenjin u Oktobru.* Neko je dobro zapazio rečenicu: »Paljčinski mora to znati.« A taj Paljčinski je bio branilac Zimskog dvorca. E, čekajte, čekajte – pa kod nas radi jedna bolničarka koja se upravo zove Paljčinska! Uhapsiti! Uhapšena. I ispostavlja se da je ona stvarno žena Paljčinskoga. Bila se nakon pogubljenja muža zaturila u ovom gluvom provincijskom budžaku;
- braća Boruško (Pavle, Ivan i Stjepan) došla 1930, tada su još bili dečaci, iz Poljske kod roditelja. Sada im se – sada su oni mladići – sudi za PŠ (sumnja da postoji špijunaža): deset godina;
- žena–vozač tramvaja u Krasnodaru vraća se pozno u noći pešice iz depoa kući i na periferiji, na svoju nesreću, prolazi pored kamiona koji se bio zaglavio i oko kojeg su ljudi nešto poslovali. Kamion je pun leševa – ruke i noge vire ispod cerade. Zapisali joj ime i sutradan je uhapsili. Islednik je upitao šta je videla. Ona iskreno kazala (selekcija po Darvinu). Antisovjetska propaganda: deset godina;
- vodoinstalater isključuje u svojoj sobi zvučnik svaki put kada radio prenosi beskrajna pisma Staljinu. (Sećate li ih se? Sećate li se pisama što se čitaju satima i satima? Spiker Levitan mora da ih se dobro seća, on koji ih je čitao s onoliko modulacija glasa, s onoliko uživljavanja.) Komšija ga potkazuje (gde li je on danas, taj komšija?): SOE, društveno opasan element – osam godina;
- polupismeni pekar voli da se u časovima dokolice *potpisuje:* to ga podiže u sopstvenim očima. Kako nema čistog papira, koristi se novinama. Jedne prekrivene parafima, koji su išli i preko lica Oca i Učitelja, komšije nalaze u vreći u klozetu zajedničkog stana: ASA, deset godina.

Staljin i njegova okolina voleli su svoje portrete. Čičkali su njima novine i rasturali ih u milionima primeraka. Muve, međutim, za njihovu svetost nisu marile, a bilo je još i šteta da se novine ne iskoriste: koliko samo zbog ovoga osuđenih nesrećnika?!

Hapšenja su se kao epidemija širila s kuće na kuću, s ulice na ulicu. Isto kao što ljudi i ne znajući za to prenose mikrob zaraze – stiskom ruke, dahom, predmetima, isto ovako – stiskom ruke, dahom, u susretu na ulici –jedan drugome je prenosio mikrob hapšenja, mikrob kojem se nije moglo umaći. Jer ako sutra tebi padne u deo da priznaš da si pripremao tajnu grupu za trovanje gradskog vodovoda a ja sam ti danas na ulici pružio ruku – izgubljen sam i ja.

Pre sedam godina grad je posmatrao kako se uništava selo i smatrao to sasvim prirodnim. Sada bi selo moglo malo posmotriti kako se uništava grad, ali ono nije još dosta pismeno za to, a osim toga, njegovo uništenje je još u toku:
- geometar (!) Saunin je zaradio 15 godina za... pomor stoke (!) u rejonu i za slabe letine (!) (a za isto to je postreljana vrhuška rejona);
- dovezao se u polja sekretar rejonskog komiteta da podstiče kolhoznike da ispune plan oranja i upitao ga neki stari mužik zna li on da kolhoznici *sedam godina* nisu dobili ni trudodana ni grama žita, dobili su samo slame, a i nje malo. Za ovo pitanje starac je dobio ASA, deset godina;
- drukčija sudbina je pogodila drugog mužika. Taj mužik je imao šestoro dece i zbog tih šest usta nije se žalio na kolhoznom poslu, sve se nadao da će štogod štrbnuti od kolhoza. I jeste – dobio je orden. Uručivali mu ga na konferenciji, držali govore. A kad je on uzeo reč da se zahvali, njemu se ražalilo, pa je rekao: »Eh, kad bi umesto ovoga ordena moglo... tako, bar pud brašna! Bi li moglo, stvarno?« Konferencija je prsnula u divlji grohot, a novi nosilac ordena sa svom svojom šestorkom otišao u progonstvo.

Sada bismo mogli sve svesti i zaključiti da su u zatvore trpani nevini ljudi. Da, ali mi smo

ispustili da kažemo da je pojam krivice ukinula još proleterska revolucija, a u početku 30–tih godina on je proglašen i *desnim oportunizmom*[86]. Tako da mi više ne možemo spekulisati s ovim zastarelim pojmovima krivice i nevinosti.[87]

Obrnuto kretanje iz 1939. je nešto neverovatno u istoriji Organa, mrlja na njima! No, uostalom, ova antibujica bila je mala, tek procenat–dva od onih što su pre toga uzeti – onih što su još bili neosuđeni, još daleko neupućeni, još ostali u životu. Mala, no vešto iskorišćena. Ovo je bila kopejka kusura od rublje, ovo je bilo potrebno da bi se sve svalilo na zlog Ježova[88], a istovremeno učvrstio novi gospodar Berija i istakao u punoj svetlosti Vođa. Ovom kopejkom znalački je preostala rublja nabijena u zemlju. Jer ako se »za neke stvar razvidela i oni su pušteni« (čak su i novine bez straha pisale o p o j e d i n i m oklevetanim ljudima), to znači da su oni što su ostali sigurno veliki podlaci. A pušteni su ćutali. Oni su potpisali. Bili su onemeli od straha. I dalje je sve išlo kao do tada: noću crne marice, danju – defilei.

Uostalom, nije dugo prošlo a kopejka je ponovo uzeta istih godina, sa istim kaznama i po istim tačkama Univerzalnog Člana. Ko je, na primer, 1940. zapazio bujicu žena koje su *odbijale da se odreknu muževa?* Ili – ko se još seća, i u samom Tambovu, da je u ovom gradu, te iste godine mira, čitav džez–orkestar, koji je svirao u Modernom kinu, uhapšen, jer je otkriveno da su svi muzičari neprijatelji naroda? Je li iko zapazio onih 30.000 Čeha koji su 1939. godine napustili okupiranu Čehoslovačku da bi našli utočište u slovenskoj matuški–domovini, Sovjetskom Savezu? Kako niko nije mogao biti siguran da bar jedan od njih nije špijun, svi su oni upućeni u logore na Severu (eto odakle se za vreme rata rodio Čehoslovački korpus). Trideset devete mi pružismo, zar ne, ruku bratske pomoći Zapadnim Ukrajincima i Belorusima, pa 1940. pribaltičkim narodima i Moldavcima. Ispostavi se, međutim, da je u vezi sa čišćenjem trebalo kod naše braće sve početi od samog početka, te zato iz svih ovih oblasti pokuljaše bujice *društvene preventive* – u severno progonstvo, u srednjoazijsko progonstvo – a to su bile mnoge i mnoge stotine hiljada. (Zanimljivo je pogledati šta im se *prišiva:* Zapadnim Ukrajincima – »saradnja s belom Poljskom«, Bukovincima i Besarabijcima – s belom Rumunijom. A Jevrejima što su prebegli iz nemačkog dela Poljske kod nas? Pa – saradnja s Gestapoom, razume se. M. Pinhasik.) Pohapšeni su previše bogati, previše uticajni, ali i nezavisni, inteligentni, viđeni. U bivšim poljskim teritorijama obilato su hapšeni Poljaci (tada se i došlo do budućih nesrećnih katinskih žrtava[89], tada je i stavljena u turšiju da se kiseli buduća armija Sikorski–Anders[90]). Oficiri su svugde hapšeni. Prodrmano ovako valjano, stanovništvo je ućutkano, lišeno svih onih koji bi mogli da se stave na čelo otpora. Tako je ono urazumljeno, tako su se raspali stari odnosi i stare veze.

Finska nam je predala samo jedan pusti zemljouz. Zato se četrdesete u Kareliji i Lenjingradu krenu na traganje i preseljavanje ljudi s finskom krvi. Mi ostali tu bujicu i ne zapazismo: u našim venama nije tekla finska krv.

Za vreme finskog rata je i započet prvi eksperiment suđenja našim vojnicima palim u zarobljeništvo kao izdajnicima domovine. Prvi eksperiment ove vrste u istoriji čovečanstva! A eto vidite – mi ništa, nama to nije palo u oči!

Samo što ova proba bi završena, grunu rat, a s njim i opšte povlačenje. Iz zapadnih republika što smo ih ostavljali neprijatelju trebalo je na brzinu, za nekoliko dana, pokupiti što se moglo pokupiti. Mi smo u Litvaniji, toliko nam se žurilo, ostavili čitave jedinice – pešadijske pukove, artiljerijske divizione, divizione protivavionske artiljerije, ali smo našli mogućnosti da odvedemo više hiljada porodica sumnjivih Litvanaca (četiri hiljade osoba od njih je zatim bačeno u logor u Krasnojarsku, da ih čerupaju noćne bande). Od 28. jula preduzeta su hitna hapšenja u Letoniji, Estoniji, ali gorelo je pod petama i moralo se što pre bežati. Zaboravili smo da preselimo čitava utvrđenja, kao na primer Brest–Litovsk, ali da postreljamo političke zatvorenike u ćelijama i zatvorskim dvorištima u Lavovu, Rovnu, Talinu i u mnogim drugim zapadnim gradovima – to zaboravili nismo. U zatvoru u Tartuu pogubljeno je 192 lica i njihovi leševi bačeni su u bunar.

Možemo li mi i zamisliti nešto takvo? Ti ni o čemu pojma nemaš, a otvaraju se vrata ćelije i dobijaš rafal u grudi. Vičeš u predsmrtnom ropcu, ali čuće te jedino zatvorsko kamenje, niko drugi, i niko neće ispričati šta se desilo. Priča se da je bilo i nedoubijenih. Možda ćemo jednoga dana pročitati neku knjigu o tome?

Četrdeset prve Nemci su tako brzo zaobišli i odsekli Taganrog da su na stanici u teretnim vagonima ostali zatvorenici što su bili pripremljeni za evakuaciju. Šta da se radi? Neće ih, valjda, pustiti! A neće ih ni Nemcima predati! Prignali cisterne s naftom, polili vagone, potpalili. Svi zatvorenici su živi izgoreli.

U pozadini prva ratna bujica sačinjena je od *pronosilaca lažnih glasina i izazivača panike,* na osnovu jednog specijalnog dekreta, koji inače nema veze sa Zakonikom, donetog prvih dana neprijateljstva. Bilo je to probno puštanje krvi, čiji je cilj bio da se narod malo popritegne. Svi ovi dobijali su po pet godina, ali ne po članu 58 (a ono malo što je preživelo logore ratnih godina bilo je 1945. amnestirano).

Ja sam i sam umalo osetio na svojoj koži ovaj dekret. U Rostovu na Donu bio sam stao u red pred vratima prodavnice hleba, kad me neki milicionar pozva i povede – prosto da mu broj popunim. I nije mi trebalo mnogo da svoj boravak na Gulagu otpočnem odmah, umesto da idem u rat, ali mi na svu sreću pomože jedna intervencija.

Zatim je naišla bujica onih koji nisu predali svoje radio–prijemnike ili delove za njih. Nađena vam je jedna jedina lampa (na osnovu dostave) – evo vam deset godina!

U isto vreme bila je i bujica *Nemaca:* Nemci s Volge, ukrajinski i severnokavkaski kolonisti i, uopšte rečeno, svi Nemci na teritoriji Sovjetskog Saveza. Kriterijum za njihovo identifikovanje bila je krv. I zaludu si bio heroj građanskog rata, zaludu stari partijac – ti si Nemac, moraš u progonstvo.

A o krvi se sudilo na osnovu prezimena. Konstruktor Vasilij Okorokov[91], smatrajući da je nezgodno da ovim prezimenom potpisuje svoje projekte, bio je promenio 30–tih godina, onda kada se to moglo, ime i uzeo novo: Robert Šteker – krasno, zar ne? – i usavršio odgovarajući potpis. Sada više ništa nije uspeo da dokaže, pokupljen je kao Nemac. »Je li to vaše pravo ime? Kakav zadatak su vam dale fašističke obaveštajne službe?...« A onaj Tambovljanin što je svoje nezgodno prezime Kaverznev[92] još 1918. promenio u Kolbe – kada je on iskusio sudbinu Okorokova?...

Deportovanje Nemaca je u suštini ličilo na deportovanje kulaka, s tim što je bilo manje surovo: njima je omogućavano da ponesu više stvari i nisu odvođeni u onako pogibeljne oblasti. Ali ni ovo, isto kao ni raskulačivanje, nije imalo nikakve pravne osnove. Jedna stvar je bila Krivični zakonik,

druga – progonstvo stotina hiljada ljudi. Bila je to prosto rečeno – Monarhova volja. Monarha je, između ostaloga, interesovalo i s teorijskog stanovišta, kao prvo iskustvo ove vrste u nacionalnom pitanju.

S kraja leta 1941, a od jeseni još i više, počela je da izvire i narasta povodnja *opkoljenih.* Radilo se o braniocima domovine, o onima istima koje su mesec dana ranije gradovi ispratili sa cvećem i fanfarama, o onima istima koji su morali izdržati najljuću vatru nemačkih oklopnih jedinica, da bi zatim u opštem metežu, onda kada više nisu mogli biti ni od kakve koristi, kada su bili samo rasturene borbene grupe, proveli neko vreme – o, ne u ropstvu, to nikako! – u obruču Nemaca, i na kraju uspeli da se izvuku iz okruženja. Pa umesto da na povratku budu bratski zagrljeni (što bi se desilo u ma kojoj drugoj armiji na svetu), umesto da im se da odmor i odsustvo da obiđu svoje i zatim se vrate u stroj, oni su odvođeni, uz puno nepoverenja i podozrenja, u razoružanim odeljenjima, lišeni svih prava, do centara za proveru i trijažu. Ovde su oficiri Specijalnog odeljenja svaku njihovu reč podvrgavali podozrenju, čak i sumnjali da su oni – oni! Metodi kontrole: unakrsna ispitivanja, suočavanja, međusobna optuživanja. Posle takve provere, jednom broju opkoljenih su vaspostavljani staro ime i čin, vraćano im poverenje, i oni su odlazili u novostvorene jedinice. Drugi deo, još uvek manji, stvarao je prvu bujicu *izdajnika domovine.* Osuđivani su po članu 58–1–b, samo što su u početku, pre nego je ustanovljena norma, dobijali kazne manje od deset godina.

Ovako se pročišćavala aktivna armija. No, postojala je i neaktivna, ona na Dalekom istoku i u Mongoliji. Ne dopustiti joj da zarđa – to je bila plemenita dužnost specijalnih odeljenja. Jezici junaka s Halhin–Gola i jezera Hasan su se nešto previše razvezali od lenčarenja, a tek koliko otkako su im dati na probu automati Dektjarjova i minobacači kalibra 120 mm, koji su do tada čuvani u tajnosti i od sopstvene vojske. S takvim oružjem u rukama, oni nisu mogli razumeti zašto se mi *na zapadu povlačimo.* Kako su oni, s onu stranu Sibira i Urala, mogli shvatiti da mi povlačenjem od po 120 km dnevno u stvari ponavljamo ratno lukavstvo Kutuzova, tj. mi navlačimo neprijatelja u unutrašnjost. Samo jedna *bujica* s izvorištem u Istočnoj vojsci mogla im je pomoći da ovo shvate. Posle toga, usta se začepiše i rodi se Čelična vera.

Samo po sebi je jasno da je iz visokih sfera potekla bujica odgovornih za slom (nije valjda Veliki Strateg bio kriv!). Bila je mala bujica od pedeset *generala;* oni su leto 41. proveli u moskovskim zatvorima, a u oktobru bili sprovedeni u logore. Među njima, naročito generali avijacije. Pored ostalih, glavnokomandujući vazduhoplovnih snaga Smuškevič i J.S.Ptuhin. (Ovaj je govorio: »Da sam znao, najpre bih moje bombe sručio na glavu našem rođenom Ocu, pa tek onda pošao u zatvor!«)

Pobeda pred Moskvom otvori novu bujicu – bujicu okrivljenih Moskovljana. Sada kada se stvar mogla posmatrati hladnokrvno, učinilo se da su oni Moskovljani koji nisu utekli, nisu evakuisani, nego su ostali u ugroženom i od vlasti napuštenom gradu samim tim bili sumnjivi: ili su slabili autoritet vlasti (58–10), ili iščekivali Nemce (58–1–a a u vezi s članom 19). Ova bujica je moskovskim i lenjingradskim islednicima obezbedila materijal sve do 1945.

Razume se, član 58–10 (ASA) nikada nije mirovao: samo on pa dosta jada i za front i za pozadinu tokom celog rata. Primenjuje se na evakuisane koji pričaju o strahotama odstupanja (dok su novine jasno, da jasnije ne može biti, pisale da se povlačenje odvija po utvrđenom planu); na one

koji u pozadini klevetnički govore da su sledovanja premršava; na one koji na frontu klevetnički tvrde da Nemci imaju moćno oružje; godine 1942. svuda na one koji prenose klevetničke glasove da narod u okruženom Lenjingradu umire od gladi.

Iste godine, nakon vojnog poraza kod Kerča (120 hiljada zarobljenih) i Harkova (još i više), u vreme velikog povlačenja Južnog fronta u pravcu Kavkaza i Volge, odvaljala se vrlo velika bujica, bujica oficira i vojnika koji nisu hteli da se bore do poslednje kapi krvi, nego su se povlačili bez odobrenja. Onih kojima, po rečima besmrtne Dnevne zapovesti br. 227 (jula 1942), Otadžbina nije mogla oprostiti za nanetu joj ljagu. Ova bujica, međutim, nije stigla do Gulaga: predata ubrzanom postupku divizijskih sudova, ona je sva pokuljala prema disciplinskim bataljonima i nestala bez traga u crvenom pesku prvih borbenih linija. Ovo je bio cement kojim su sazidani temelji staljingradske pobede, ali to nije ušlo u opštu istoriju Rusije – ostalo je za posebnu istoriju naše kanalizacije.

(Uostalom, ni mi ne nastojimo da idemo tragom drugih bujica osim onih koje su dolazile spolja i ulivale se u Gulag. Neprestano presipanje unutar Gulaga iz jednog rezervoara u drugi, ono što je nazivano *logorskim sudskim gonjenjem* i što je posebno haralo za ratnih godina, nije predmet ove glave.)

Poštenja radi, treba spomenuti i protivbujice iz vremena rata: već pomenuti Česi i Poljaci, a zatim kriminalci koji su bili pušteni na front.

Od 1943, od onda kada nam se ratna sreća okrenula, nastala je, i sve do 1946. narastala, povodnja od više miliona ljudi poreklom iz okupiranih teritorija i iz Evrope. Nju su činile dve matice:

- matica civila što su se našli na okupiranim teritorijama ili bili odvedeni u Nemačku (njima je odrezivana *banka* sa slovom »a«: 51–1–a);
- matica vojnih službenika što su se našli u vojnom zarobljeništvu (*banka* sa slovom »b«: 58–1–b).

Svi oni što su se našli na okupiranoj teritoriji morali su, šta bi drugo, nastaviti da žive, a to znači da obavljaju neki posao, a to je opet značilo da s nasušnim hlebom zarađuju i razlog za kasniju krivicu: ako ne za izdaju domovine, a ono barem za pomoć neprijatelju. Za njih je, do daljnjega, bilo dovoljno da se u broju serije lične karte naznači da je njen vlasnik živeo na okupiranoj teritoriji. Sve takve pohapsiti bilo bi ekonomski nerazumno: Ko da ostavi tolika prostranstva bez ljudi? Dovoljno je bilo da se radi podizanja opšte svesti u zatvore ubaci samo neki postotak – krivih, polukrivih i četvrtkrivih, i onih što su obesili čarape na istoj žici na kojoj i Nemci.

Izračunajmo: samo 1% od samog jednog miliona čini celo tuce srećnih logora.

Nemojte ni pomisliti da ste u nekoj tajnoj organizaciji pokreta otpora časno sudelovali, te da vas zato ova povodnja začelo neće zakačiti. Slučaj onog komsomolca iz Kijeva nije jedinstven: njegova tajna organizacija ga je bila poslala na službu u kijevskoj policiji da bi iz nje obaveštavao. Momak je u svemu savesno obaveštavao svoje drugove, ali kad naši stigoše – on dobi *banku.* Jer radeći u policiji, nije mogao a da se ne prožme duhom neprijatelja i da ne izvršava njegove naloge.

S još više strogosti i surovosti suđeno je onima koji su boravili u Evropi, makar kao

ostarbajteri[93], jer oni su virnuli na evropski način života i mogli o tome pričati, a takva pričanja nama nikada, a kamoli u godinama posle rata, godinama ruševina i rasula, nisu godila (osim, naravno, putnih utisaka blagorazumnih pisaca). A da priča da je u Evropi strašno, da je život krajnje nepodnošljiv – to svako nije umeo.

Iz istog razloga, a nikako samo zbog toga što su se bili predali, suđeno je i većini ratnih zarobljenika, a naročito onima koji su na Zapadu videli nešto više od nekog nemačkog logora smrti.

Ovo se nije odmah jasno ocrtalo: još od 1943. bilo je nekoliko zalutalih bujica što nisu ni na šta bile slične, kao bujice »Afrikanaca«, koji su na vorkutskim gradilištima još dugo tako nazivani. Bili su to ruski ratni zarobljenici koji su služili u pomoćnim službama u Romelovoj Afričkoj armiji (»hiwi«), zarobljeni zatim od strane Amerikanaca i vraćeni 1943. na »študebekerima« preko Egipta, Iraka i Irana. Odmah su bili stavljeni iza bodljikavih žica na jednom pustom zalivu Kaspijskog jezera, pošto su im poskidane vojne uniforme i olakšani od stvari što su ih bili dobili od Amerikanaca (u korist saradnika Organa, sigurno, a ne u korist države), upućeni do daljeg u Vorkutu. Zbog nedostatka iskustva, još im ni član, ni kazna nisu prišivani. U Vorkuti su živeli u nedefinisanom statusu: pod stražom nisu bili, ali ni jednog koraka nisu mogli učiniti bez propusnice koja im, uostalom, nije davana (s njima se postupalo kao s robijašima, iako su bili plaćeni kao slobodni radnici). Što se tiče onoga »do daljega«, ono nikada ne stiže. Na njih se bilo zaboravilo...

Ovo se jasno vidi iz činjenice da je i *internircima* suđeno po istom osnovu kao ratnim zarobljenicima. Prvih ratnih dana grupa naših mornara je izbačena na švedske obale. Ova grupa je ceo rat provela u Švedskoj, živeći slobodno u bogatstvu i komforu, koje nikada ranije nisu videli niti će ikada više. Dok je Savjetski Savez odstupao, nastupao, napadao, skapavao od gladi, ovi kreteni su krkali neutralnu slaninu. Posle rata Švedska nam ih vrati. Izdaja domovine – to je izvesno, ali opet nešto nije išlo. Stoga behu pušteni kućama, pa im se tek tada čorba zaprži: antisovjetska propaganda, zavodljive priče o slobodnom i sitom životu kapitalističke Švedske (grupa Kadenko).

S ovom grupom se kasnije dogodi nešto što liči na anegdotu. Oni Švedsku u logoru više nisu ni pominjali, da ne bi drugu kaznu zaradili. Međutim, u Švedskoj se nekako saznade, i u štampi se pojaviše klevetničke informacije o njihovoj sudbini. U međuvremenu naši momci su bili rastureni po raznim bližim ili daljim logorima. Iznenada, po specijalnim nalozima, svi oni behu pokupljeni u zatvoru Krstova u Lenjingradu. Dva meseca su kljukani kao za klanje, sačekalo se da im kosa poraste. Onda ih obukoše elegantno, ali po meri; pristupi se repeticijama onoga što treba da kažu, uz upozorenje da će svaki onaj gad koji bude lanuo nešto drugo dobiti »devet grama« u potiljak, pa ih izvedoše na konferenciju za štampu pred stranim novinarima, pozvanim za tu priliku, i pred ljudima koji su u Švedskoj dobro poznavali grupu. Bivši internirci pokazaše puno zanosa, ispričaše gde žive, uče i rade i izraziše svoje negodovanje zbog buržoaskih kleveta što su ih nedavno pročitali u zapadnim novinama (a one se kod nas prodaju na svakom kiosku!). Dopisali su se između sebe i našli se u Lenjingradu (problem putnih troškova nikome nije zadavao glavobolje). Njihova sveža i blistava lica bila su najbolji demanti zapadnoj novinskoj patki. Postiđeni novinari odoše da pišu svoja izvinjenja. Zapadnjačka mašta nije bila u stanju da objasni drukčije ono što se bilo desilo. Intervjuisane internirce odmah odvedoše u kupatilo, ošišaše, presvukoše u njihove prnje i vratiše svakoga u logor u kojem je bio. Kako su se bili dostojno poneli, nijedan nije dobio novu kaznu.

Usred opšte bujice lica oslobođenih ispod nemačke okupacije potekle su jedna za drugom, kompaktno i brzo, bujice nacija koje su se ogrešile:
1943: Kalmici, Čečeni, Inguši, Karačajevci;
1944: krimski Tatari.

Ne bi one tako brzo i tako silovito potekle prema zemlji večnog progonstva da Organi nisu dobijali pomoć regularnih trupa u vojsci i kamionima. Vojne jedinice bi hrabro opkolile aul[94], i u roku od 24 časa, brzinom operacije vojske koja maršira na neprijateljsku teritoriju, prevezle na stanicu, potrpale u kompoziciju i odmah oterale put Sibira, Kazahstana, Srednje Azije, ruskog Severa, njegove stanovnike, njih što su se u aulu bili za stoleća nastanili. Tačno 24 časa posle toga, njihove zemlje i nepokretna dobra predavani su u ruke novim vlasnicima.

Isto onako kao ruski Nemci u početku rata, svi ovi narodi prognani su jedino po krvnom kriterijumu, bez ikakvih dosijea. Članovi partije, heroji rada, heroji još neokončanog rata – svi su pošli na isti put.

Tokom poslednjih ratnih godina tekla je, naravno, bujica *ratnih zločinaca,* koji su povlačeni iz mreže logora za ratne zarobljenike i, preko sudova, odvođeni u mrežu Gulaga.

Iako rat s Japanom nije trajao više od dve nedelje, četrdeset pete bi uzet velik broj japanskih zarobljenika za hitne poslove na gradilištima Sibira i Srednje Azije, gde se pristupi istoj selekciji *ratnih zločinaca,* namenjenih Gulagu. (I pored toga što detalji nisu poznati, možemo biti ubeđeni da većini ovih Japanaca nije moglo biti legalno suđeno. Bio je to samo čin osvete i način da se radna snaga što duže zadrži.)

Od kraja 1944, kada je naša armija prodrla na Balkan, a naročito 1945, kada je ona stizala u Srednju Evropu, duž kanala Gulaga poče da kulja nova bujica, bujica ruskih *emigranata* – staraca, koji su ovamo bili pobegli od revolucije, i mladih, koji su ovde odrasli. Obično su za vraćanje u domovinu kupljeni muškarci; žene i deca su ostajali u emigraciji. Istina, ne ni svi muškarci, – samo oni koji su za proteklih dvadeset pet godina isticali, ma i stidljivo, svoja politička ubeđenja, ili su to činili ranije, u vreme revolucije. Oni što su samo vegetirali nisu dirani. Glavne bujice stigle su iz Bugarske, iz Jugoslavije, iz Čehoslovačke i, u manjoj meri, iz Austrije i Nemačke. U ostalim zemljama Srednje Evrope Rusa tako reći nije ni bilo.

Za ovima, 1945, poteče bujica emigranata i iz Mandžurije. (Neki ne behu odmah uhapšeni: prethodno su pozvani da se s porodicama slobodno vrate u zemlju, i tek u zemlji su razlučeni i poslani u progonstvo ili bačeni u zatvore.)

Čitave 1945. i 46. jurila je prema Arhipelagu velika povodnja konačno istinskih neprijatelja režima (vlasovci, Krasnovljevi Kozaci, pripadnici muslimanskih nacionalističkih vojnih jedinica obrazovanih pod Hitlerom), jedni neprijatelji po ubeđenju, drugi po moranju.

Istovremeno kad i ovi, ulovljen je i dobar milion sovjetskih građana–begunaca od sovjetskih vlasti: civila svih uzrasta, žena i ljudi koji su se bili uspešno sakrili na teritorijama pod kontrolom saveznika, a ovi ih 1946–47. perfidno izručili Sovjetima u ruke.[95]

Izvestan broj Poljaka pripadnika Otadžbinske vojske,[96] pristaša Mikolajčika, prošao je 1945. kroz naše zatvore na putu za Gulag.

Bio je izvestan broj i Rumuna i Mađara.

Od kraja rata izbila je i dugo godina obilato kuljala bujica ukrajinskih nacionalista (Banderinih partizana[97]).

Prema ovim džinovskim posleratnim migracijama miliona ljudi – ko je i zapazio tanušne tokove, kao:

- bujicu »devojaka zbog stranaca« (1946–47), tj. devojaka koje su dozvoljavale da im se stranci udvaraju. One su žigosane članom 7–35 (društveno–opasni elementi);
- bujicu španske dece. One iste dece što su bila dovedena tokom španskog građanskog rata a u svetskom već bili omladina. Mada podizana u našim internatima, ona su se vrlo slabo navikavala na

naš život, mnoga su patila za kućom. I na njih je primenjen član 7–35 (društveno–opasni elementi), a samo na posebno uporne član 58, tačka 6 (špijunaža u korist... Amerike).

(Pravičnosti radi, nećemo zaboraviti ni malu protivbujicu... sveštenika 1947. godine. Da, istina je, ma koliko to izgledalo čudno! Prvi put za trideset godina sveštenici su oslobađani! U stvari, za njih niko nije išao u logore, jedino ako se neko sa slobode setio nekoga i bio u stanju da kaže ime i gde se nalazi. Svi ovako imenovani bili su vraćeni u etapama na slobodu – da bi ojačali crkvu na njenom putu obnove.)

* * *

Valja da podsetimo da nam u ovoj glavi uopšte nije cilj da nabrojimo s v e bujice što su pristigle da Gulag učine plodnim, nego samo one s izvesnom političkom obojenošću. Isto kao što se na času anatomije na analizu limfnog sistema može preći tek kada se izvrši detaljna analiza krvotoka, isto tako bi se i ovde, ako bismo želeli da ispitamo bujice *bitovika* i prosto *kriminalaca,* moralo vratiti na 1918. godinu i pratiti sve do 1953. I ovaj opis bi uzeo poviše prostora. Ovde bi bili osvetljeni mnogi zloglasni dekreti, sada već uglavnom zaboravljeni (a nikada ukinuti) koji su nezajažljivom Arhipelagu dostavljali izobilje ljudskog materijala. Dekret o odsustvovanju s posla. Dekret o škartu. Dekret o nezakonitoj proizvodnji alkoholnih pića (radio punom parom 1922, ali u njegovo ime hapšeno svih 20–tih godina). Dekret kojim su kolhoznici kažnjavani za neispunjenje obaveznog broja trudodana. Dekret kojim su železnice podvrgnute vojnim zakonima (i koji nije donesen početkom rata već u aprilu 1943, onda kada smo već dobijali rat).

Ovi dekreti pojavljivali su se kao nešto što je hitnije od svega u zakonodavstvu i bez ikakvog usaglašavanja s prethodnim zakonima, čak ih i nipodaštavajući. Briga oko usaglašavanja poveravana je učenim pravnicima, ali se ovi zadatku nisu predavali previše radino, pa im ni posao nije išao od ruke.

Nicanje dekreta jednog za drugim imalo je za posledicu čudnu sliku učestalosti krivičnih dela i prestupa. Moglo se zapaziti da ni krađe, ni ubistva, ni nezakonita proizvodnja alkohola, ni silovanja, ne nastaju čas ovde, čas onde, kao posledica ljudskih slabosti, pokvarenosti i razuzdanosti strasti. Ne! Krivična dela su se širom zemlje manifestovala neobično jednodušno i jednoobrazno. Zemlja je vrvila čas samo od napasnika na žene, čas samo od ubica, čas samo od ilegalnih proizvođača rakije: zemlja se hitro odazivala na svaki poslednji dekret. Kao da je svaka prestupnost jedva čekala da se poda dekretu da bi što pre iščezla. Vrsta delikta što je svuda izbijala na površinu bila je upravo ona koju je naše mudro zakonodavstvo predviđalo.

Dekret o militarizaciji železnica otera pred sudove mnoštvo dečaka, devojčica i žena: oni nisu prolazili vojnu obuku, zato su najviše i zakašnjavali i narušavali red. Dekret o neispunjenju broja trudodana je u mnogome uprostio postupak za proterivanje nemarnih kolhoznika koji se nisu mogli zadovoljiti praznim *krstićima*[98]. Ako je do tada bila potrebna sudska presuda i primena člana o »ekonomskoj kontrarevoluciji«, sada je bila dovoljna odluka kolhoza koju je potvrdio rejonski izvršni komitet. Ni sami kolhoznici nisu mogli da ne osete izvesno olakšanje od ovoga: išli su u

progonstvo, ali ne kao izdajnici naroda! (Obavezna norma trudodana bila je različita od oblasti do oblasti. Kavkasci su imali najpovoljniju: 75 trudodana, ali dosta je i njih pošlo na osam godina u Krasnojarsku pokrajinu.)

Ipak, u ovoj glavi nećemo ulaziti u detaljniji opis povodnje kriminalaca i bitovika. Samo, ne možemo da, došavši do 1947, pređemo ćutke preko jednog od najgrandioznijih Staljinovih dekreta. Imali smo već, u vezi sa 1932. godinom, prilike da pomenemo čuveni zakon »sedam osmina« ili zakon od »sedmog osmog«, na osnovu kojeg se masovno gonilo u zatvore za jedan klas, za jedan krastavac, za dva krompira, za iver drveta ili za kalem konca (u zapisniku je navođeno: »Dvesta metara materijala za šivenje.« Bilo ih je ipak stid da napišu: »Jedan kalem konca.«), a kazna za sve ista –10 godina.

No, zahtevi vremena, onako kako je to Staljin razumeo, menjali su se, i *banka,* koja je izgledala dovoljna u vreme očekivanja surovog rata, sada, posle pobede koja je činila datum u istoriji sveta – učinila se premršavom. Ponovo prezirući Zakonik i zaboravljajući da već postoje mnogi članovi i dekreti koji sprečavaju krađu i prisvajanje, 4. jula 1947. bi objavljen novi dekret koji potuče sve prethodne i koga zatvorenici, uvek orni za šalu, nazvaše dekretom »četiri šestine«.

Preimućstvo novog dekreta počivalo je, u prvom redu, na njegovoj svežini. Delikti koje je on kažnjavao morali su prštati na sve strane od same njegove pojave i tako obezbediti bogatu bujicu novih osuđenika. Ali, još veća njegova zasluga bila je u visini predviđenih kazni. Ako neka devojka ne bi sama smela poći u branje klasova, već bi se obrazovalo društvance od troje (»organizovana banda«), ili ako je nekoliko njih od dvanaest godina bralo krastavce ili jabuke, kazna im je mogla biti i do dvadeset godina logora. Za fabrike najduže vreme kazne bi pomereno na dvadeset pet godina. (Ova kazna, četvrtak, bi uvedena da zameni smrtnu kaznu, ukinutu neki dan ranije, iz humanizma.)[99] Na kraju, ovaj dekret je ispravljao jednu staru nepravdu: do njega, samo neprijavljivanje neprijateljskih zločina smatrano je kao zločin prema državi; od njega se i to što niste prijavili prisvajanje državne ili kolhozne imovine kažnjavalo s tri godine logora ili sedam godina progonstva.

U godinama neposredno posle ovog dekreta čitave divizije gradskog i seoskog stanovništva behu upućene da obrađuju ostrva Gulaga, da zamene izumrle urođenike. Istina je da su ove bujice prošle preko milicije i običnih sudova, da nisu zapušavale kanale Državne bezbednosti, koji su u posleratnim godinama ionako bili preopterećeni.

Naravno, nova Staljinova linija prema kojoj je upravo sada, posle pobede nad fašizmom, trebalo energičnije, masovnije i na duže vreme trpati u zatvore, nije dugo čekala da se odrazi i na sudbinu političkih zatvorenika.

Godine 1948–49. obeležene u celokupnom životu pojačanim progonima i praćenjem, prođoše u znaku *ponavljača,* pojave do tada nečuvene, nečuvene čak i u istoriji staljinističkog bezakonja.

Tako su u jeziku Gulaga nazvani nedoklani nesrećnici iz 1937. godine, pretekli u životu nakon neizdržljivih deset godina da, iznureni i slomljeni, nesigurnim korakom stupe na tlo *slobode,* u nadi da će ono malo života što im je ostajalo tiho dokončati. Međutim, bog sami zna kakav divlji ćef (ili

žilava pizma, ili nezajažljiva zloća) gurnu Generalisimusa Pobednika da naredi da se svi ti bogalji, bez ikakve nove krivice, ponovo bace u zatvore. Ekonomski i politički gledano, bilo je upravo štetno da se probavni sistem Gulaga zakrčuje njegovim sopstvenim izmetom. Svejedno, Staljin baš tako reši. Bio je to jedan od onih slučajeva kada hir istorijske ličnosti podmeće nogu istorijskoj nužnosti.[100]

Tek su se oni bili malo navikli na novo mesto i nove porodice, dođoše da ih sve, sve odreda, isto onako mrtvo i umorno kako su se ovi kretali, pokupe. Ovoga puta žrtve su znale sve unapred, znale su sve stanice svoje golgote. Nisu pitale: zašto? i nisu rodbini govorile: vratiću se. Navukle bi što bi najprljavije našle, napunile škijom tabakere–uspomene iz logora i pošle da potpišu zapisnik. (Samo jedan: »Vi ste bili u logoru?« – »Da.« – »E, onda ćete dobiti još jednu *banku.«)*

Tu se Samodržac seti da ovako neće daleko stići. Vrlo važno, zatvoriti preživele iz 1937! Treba zatvoriti i d e c u tih prokletih neprijatelja! Ona stasavaju, može im pasti na pamet da se svete. (Moguće je da je neke večeri bio preobilno večerao, pa mu se ova deca pojavila u košmaru?) Računali, sortirali, hapsili decu – nekako malo ispadalo! Deca vojnih komandanata su još davno pohapšena, ali ne i sva deca trockista! I – poteče bujica »dece–osvetnika«. (U njoj su se našla i deca poput sedamnaestogodišnje Lene Kosireve i tridesetogodišnje Jelene Rakovske.)

Nakon velikog evropskog rusvaja, Staljin je 1948. uspeo da se ponovo bezbedno ogradi, da plafon još niže spusti i da u ovako suženom prostoru zgusne atmosferu kao ono u 1937. godini.

I – 1948, 1949. i 1950. potekoše nove bujice:

- izmišljeni špijuni (deset godina ranije nemačko–japanski; sada – anglo–američki);
- vernici (ovoga puta naročito članovi sekti);
- genetičari i selekcionari – učenici Vavilova i Mendeljejeva, oni koji su do tada bili umakli progonima;
- prosto intelektualci koji misle (a posebno surovo studenti), oni što se nisu koliko treba strašili Zapada.

Moglo im se prišiti:

VAT – hvaljenje američke tehnike,
VAD – hvaljenje američke demokratije,
PZ[101] – obožavanje Zapada.

Ove bujice su bile iste kao 1937, ali ne i kazna: norma više nije bila dobra stara patrijarhalna *banka,* već novi Staljinov četvrtak. *Banka* je sada postala obična, d e č j a kazna.

Ne malu bujicu stvorio je i novi dekret o odavanju državne tajne (a tajne su mogle biti: visina žetvenog prinosa u nekom rejonu, bilo koja statistika o bilo kakvoj epidemiji, delatnost najmanje radnje ili najbednije radionice, ime nekog civilnog aerodroma, linije gradskog prevoznog preduzeća, imena robijaša u logorima). Ovaj dekret je propisivao kazne od 15 godina zatvora.

Nisu zaboravljene ni nacionalne bujice. Bujica Banderinih partizana, tek uhvaćenih u šumama u jeku bitaka, tekla je bez zastoja. Istovremeno, osuđivani su na *banku* ili *peticu* logora ili progonstva

svi stanovnici sela Zapadne Ukrajine koji su na ovaj ili onaj način mogli doći u dodir s partizanima: dali im konak, dali im jednom da jedu, ili ih nisu prijavili. Od 1950. izbila je i bujica žena Banderinih partizana: da bi se što pre dočepalo muževa, njima je za neprijavljivanje udarana *banka.*

U to vreme pokret otpora u Letoniji i Estoniji bio je pri kraju. Zato 1949. otuda navreše bujice nove društvene preventive, čiji je cilj da otvori put za kolektivizaciju. Građani i seljaci tri baltičke republike gonjeni su čitavim kompozicijama u progonstvo. (U ovim republikama istorijski razvitak je bio izopačen. Ono što je ostala zemlja već bila prevalila one su morale da sada prevaljuju u kratkom roku.)

Godine 1948. stižu u progonstvo nove nacionalne bujice: Grci s obala Azovskog mora, s Kubana i iz Suhumija. Ovi se za vreme rata nisu bili obrukali u očima Oca; možda se on to svetio za neuspeh u Grčkoj – ko zna? Izgleda da je i ova bujica bila njegova lična mušica. Većina ovih Grka se našla u progonstvu u Srednjoj Aziji, a nezadovoljnici – u političkim izolatorima.

Oko 1950, i dalje iz osvete zbog izgubljenog rata, ili možda da ne bi bilo krivo onima što su bili prognani, on uredi da prema Arhipelagu poteku i sami Markosovi[102] partizani, što mu ih je Bugarska bila izručila.

Tokom poslednje godine Staljinova života jasno se nazirala bujica Jevreja (oni su od 1950. počeli, malo–pomalo, da idu u zatvore kao *kosmopoliti).* U tom cilju je i bila namontirana lekarska afera[103]. Po svoj prilici, Staljin se spremao da organizuje veliki pokolj Jevreja.

Međutim, ovo je bio i prvi neostvareni plan u njegovom životu. Gospod mu, uz pomoć ljudske ruke, izgleda, zapovedi da napusti svoj zemni oblik.

Iz izloženog je moguće videti, uvereni smo, da su uništenju miliona ljudi i naseljavanju Gulaga prethodile hladna umišljena logika i žilava upornost.

Da kod nas p u s t i h zatvora nikada nije bilo: bili su ili puni, ili krcati.

Da dok ste vi izvoljevali da se bavite bezazlenim tajnama atomskog jezgra, da izučavate uticaj Hajdegera na Sartra ili skupljate Pikasoove reprodukcije, dok ste pulman–kolima putovali u banju ili završavali daču u okolini Moskve – dotle su crne marice bez zastoja krstarile ulicama a pripadnici Državne bezbednosti lupali i zvonili na vratima.

Na kraju, smatram da je pokazano da Organi nikada nisu džabe jeli svoj hleb.

Glava 3
ISTRAGA

Da ste Čehovljevim intelektualcima, kojima su dani prolazili u odgonetanju šta će biti za dvadeset, trideset ili četrdeset godina, odgovorili da će za četrdeset godina okrivljeni u istražnom postupku biti mučen, da će mu stezati lobanju u železnom obruču[104], da će ga potapati u kadu s kiselinom[105], da će ga gola vezati i predavati za hranu mravima i stenicama, uvlačiti mu u čmar šipku od puške usijanu na primusu (operacija »tajno žigosanje«), da će mu đonom čizme gnječiti polne organe, propisivati mu – to kao milost – nesanicu i žeđ nedelju dana uzastopce, da će ga premlaćivati dok mu se meso ne pretvori u krvavu čorbu – nijedna Čehovljeva drama ne bi došla do kraja, svi njihovi junaci dopali bi duševne bolnice.

I ne samo Čehovljevi junaci! Koji bi zdrav i pametan Rus, pa i član Socijaldemokratske partije[106], početkom XX veka mogao otrpeti, mogao poverovati u takvo klevetanje naše svetle budućnosti? Ono što je nekako i išlo s vremenom Alekseja Mihajloviča[107], ono što je već pod Petrom Velikim ličilo na varvarstvo, što se pod Bironom[108] moglo i primeniti na deset–dvadeset ljudi, no pod Katarinom postalo skoro nemoguće – to je upražnjavano u zenitu našega slavnog XX veka, u društvu zamišljenom na socijalističkim načelima, u vreme kada su već leteli avioni, pojavili se radio i zvučni film – i to ne kao delo usamljenih kriminalaca na kakvom skrivenom mestu, nego kao čin desetina hiljada specijalno za ovo istreniranih ljudi–zveri i nad milionima bespomoćnih žrtava.

Da li je samo ova eksplozija atavizma – krštena danas »kultom ličnosti«, da joj se ne bi kazalo pravo ime – da li je samo ona strašna? Ili je strašno i to što smo mi tih istih godina proslavljali stogodišnjicu Puškinove smrti, bili bezočni da iste ove Čehovljeve drame igramo iako smo imali odgovore na njihova pitanja? Ili je još strašnije to što nam i posle trideset godina kažu: o ovim stvarima ne valja govoriti! Ako se podsećamo na patnje miliona ljudi, izgubićemo istorijsku perspektivu! Bacićemo u senku naša materijalna dostignuća čeprkajući po suštini naših naravi! Govorite o visokim pećima, o valjaonicama, o prokopanim kanalima... ovaj... ne o kanalima... o zlatu s Kolime... ovaj... ne ni o tome. Na koncu, možete o svemu, no mudro, slaveći...

Nije uopšte jasno zašto mi toliko proklinjemo inkviziciju? Nije li uz lomače bilo i svečanih službi? Ili – zašto mi toliko ne podnosimo krepostno pravo? Seljaku niko nije branio da svakoga dana radi. A na Božić je mogao da koledari od kuće do kuće, a devojke na Svetu Trojicu da pletu vence...

* * *

Izuzetnost koju danas pisana i usmena legenda pripisuje 1937. godini mnogi vide u pronalasku izmišljene krivice i primeni mučenja.

A to nije istina, to nije tačno. Nikoje godine, nikoje decenije istraga po članu 58 nije skoro nikada imala cilj dolaženje do istine, nego se uvek svodila na neizbežnu i prljavu operaciju: istrgnuti čoveka, katkad ponosnog, uvek nepripravnog iz slobode, presamititi ga i poterati kroz uzanu cev, čija će mu načičkana armatura žuljati bokove, u kojoj neće naći vazduha da udahne, tako da će smatrati za veliku milost ako vidi drugi njen kraj – na kojem će ga cev izbljuvati na obećanu zemlju kao gotovog urođenika Arhipelaga. (Ima i šašavaca koji ne prestaju da se opiru duž nje: oni sve misle da ulaz u cev može služiti i kao izlaz.)

Što se više godine bez pisanih tragova udaljavaju, sve je teže da se pokupe rasturena svedočanstva preživelih. A ona nam pokazuju da je fabrikovanje izmišljenih dela počelo još od prvih godina postojanja Organa, sve u cilju da se oseti važnost njihove stalne, nezamenjive i spasonosne aktivnosti. Nije nikako valjalo da broj neprijatelja opadne i jednog kobnog dana Organi *odumru*. Kako se može videti iz dela Kosireva[109], položaj Čeke je za neko vreme 1919. godine bio uzdrman. Čitajući novine iz 1918, naišao sam na zvaničnu izjavu o otkrivanju jedne velike zavere skovane od grupe od desetak osoba koje su nameravale (još uvek samo *nameravale)* da na krov Doma za nahočad (pođite pa vidite kolika je to visina!) izvuku *topove* da bi odozgo pucali na Kremlj. Bilo ih je desetoro (a među njima je moglo biti i žena i dece), a topova koliko – to se ne zna. Kao što se ne zna ni odakle su, ni kojeg su kalibra, ni kako ih je bilo moguće popeti stepeništem do tavana i kako ih na nagnutom krovu staviti u bateriju i osigurati da se od dejstva reakcije ne pomere. Zašto petrogradski policajci nisu na tavane iznosili oružje teže od mitraljeza? I pored svega, ljudi su ovu ekstravaganciju – presedan izmišljenim konstrukcijama iz 1937 – čitali! I verovali joj! Isto tako izmišljeno bilo je i »delo Gumiljov« iz 1921.[110] Iste godine je rjazanjska Čeka iz prstiju isisala lažnu aferu »zavere« mesne inteligencije (na sreću, protesti odvažnijih su još mogli dopreti do Moskve i ona je bila zaustavljena). Opet te 1921. postreljani su članovi komiteta »Sapropel«[111], koji je bio ogranak Komisije za zaštitu prirode. Kada se dovoljno poznaje sastav i duhovno stanje ondašnjih naučnih krugova i kada se digne dimna zavesa fanatizma s tog vremena, nisu potrebna nikakva iskopavanja da bi se shvatilo koliko je ovo delo vredelo.

Trinaestog novembra 1920. godine Đeržinski u pismu Večeki pominje da se u Čeki »često u postupak uzimaju klevetničke prijave«.

Evo kakve je uspomene J. Dojarenko sačuvala na 1921. godinu. Sala za prijem uhapšenika u Lubjanki, 40 – 50 drvenih ležajeva, čitave noći se dovode i odvode žene. Niko ne zna svoju krivicu, opšti utisak je da se hapsi bez razloga. U čitavoj ćeliji jedna jedina žena, neka eserka, zna zašto je tu. Prvo Jagodino pitanje: *»Zašto* ste vi ovde?«, to jest: daj ti sama argumente, pomozi nam da ti isfabrikujemo delo. Potpuno isto se priča za GPU u Rjazanju, 1930. godine! Stiče se opšti utisak da su svi zatvoreni bez stvarnog razloga. Optužnice su u tolikoj meri manjkave da je I. D. T–v optužen... da nosi lažno ime. (Iako je ono bilo pravo da pravije ne može biti, prišili su mu, po članu 58–10 a odlukom OSO, tri godine.) Ne znajući za šta da se uhvati, islednik je pitao: »Šta vam je zanimanje?« – »Planer.« – »Napišite belešku kao objašnjenje na temu: planiranje u fabrici i način kako se ono ostvaruje. Posle toga ćete saznati zašto ste uhapšeni.« (On će u belešci naći nešto za šta će moći da se uhvati.)

A zar nam desetinama godina nije usađivano uverenje da s *one strane* povratka nema? Ako se izuzme kretanje u suprotnom smeru iz 1939, i ono kratko i sračunato, samo nam retka svedočenja ukazuju na slučajeve kada se istraga završavala oslobođenjem okrivljenoga. Pa i tada bi oslobođeni bio ili ponovo strpan, ili pušten samo zato da bi bio *praćen.* Tako se stvarala tradicija da Organi nemaju škarta u proizvodnji. Ali – gde su onda nevini?

Rečnik Dalja pravi sledeće razlikovanje: »*Prethodna istraga* se razlikuje od *istrage* u tome što se ona otvara da bi se prethodno ustanovilo da li ima osnova za istragu.«

Svete li jednostavnosti! Naši Organi za nju, za prethodnu istragu, nikada nisu znali! Spiskovi poslati odozgo, prva sumnja, prijava nekog tajnog saradnika, pa i anonimna dostava[112] bili su dovoljni da se pokrene hapšenje, posle čega je obavezno sledilo okrivljavanje. Što se istražnog roka tiče, on nije korišćen da se delikt rasvetli, nego u 95% slučajeva da se uhapšenik izmori, iscrpi, ostavi bez snage, tako da on sam poželi da se sve to što pre završi, makar i bez glave ostao.

Od same 1919. glavno sredstvo u istrazi bio je: revolver na stolu.

To se radilo ne samo u istrazi političkih delikata nego i delikata iz građanskog prava. U procesu Centralnoj upravi za goriva (1921) optužena Mahrovska se požalila da je u istrazi dobijala kokain. Parada javnog tužioca[113]: »Kad bi ona izjavila da je s njom postupano grubo, da joj se *pretilo streljanjem, hajde i da verujemo.«* Revolver leži na stolu kao opomena, često i u vas uperen, islednik ne zamara svoj mozak razmišljanjem šta bi mogla biti vaša krivica, on samo ponavlja: »Hajde pričaj, ti to sam odlično znaš!« To je 1927. od Skripnikove tražio islednik Hajkin. To se 1.929. tražilo od Vitkovskoga. Ništa se ni četvrt veka kasnije nije bilo promenilo. Godine 1952. istoj Ani Skripnikovoj, kojoj je to već *peto* zatvaranje, šef istražnog odeljenja MGB u Ordžonikidzeu, Sivakov, uputio je ove reči: »Zatvorski lekar nas izveštava da imaš pritisak 240/120. Malo je i to, gaduljo jedna! (Ona se primiče šezdesetoj.) Uskoro ćemo ti ga popeti na 340, đubre jedno, pa da krepaš bez modrica i bez lomova! Dosta je da ti ne damo da zaspiš!« Kada bi se sutradan posle čitave noći saslušavanja Skripnikovoj u ćeliji same oči sklopile, čuvar bi skočio, zadrečao: »Otvori oči, da te ne svučem za noge s kreveta i privežem da džupriš uza zid!«

I 1921. godine većina saslušanja se obavljala noću, još tada su vam u oči upirali automobilske farove (rjazanjska Čeka, Steljmah). I u Lubjanki je 1926 (prema svedočenju Berte Gandalj) upražnjavan sistem grejanja Amosova, kojim se u ćeliju može uvoditi čas hladni čas smrdljivi vazduh. I postojala je ćelija obložena plutom, bez vazduha, a osim toga i pregrejana. Pesnik Kljujov se izgleda upoznao s jednom takvom, u takvoj je ležala i Berta Gandalj. Učesnik pobune u Jaroslavlju[114], Vasilij Aleksandrovič Kasjanov, pričao je da je takva ćelija zagrejavana sve dotle dok vam ne izbije krv na pore. Pošto bi se to ustanovilo kroz okance, zatvorenik bi bio bačen na nosila i odnesen da potpiše zapisnik. Zna se za »vruće« (i »slane«) metode iz »zlatonosnog« vremena. U Gruziji su 1926. okrivljenima pekli šake; u zatvoru Meteh[115] bacani su po potpunom mraku u bazen s nečistoćama. Sve ovo je verovatno, iz prostog razloga: ako se uhapšeni po svaku cenu mora okriviti, pretnje, nasilje i mučenje su neizbežni; istražni postupak je morao biti utoliko suroviji ukoliko je optužba bila fantastičnija. Kako je lažnih dela bilo uvek, uvek je moralo biti i nasilja i mučenja: nije to odlika samo 1937, u tome treba videti opšti i trajni simptom. Stoga začuđuje kada danas u

uspomenama nekih bivših zekova pročitamo da su »mučenja bila odobrena od proleća 1938«. Duhovne ili moralne zapreke kadre da spreči Organe od upotrebe mučenja nikada nije bilo. U toku prvih godina posle revolucije u *Nedeljnim novinama Večeke, Crvenom maču* i *Crvenom teroru* otvoreno se raspravljalo o tome da li je, s marksističkog stanovišta, dozvoljeno mučenje. Ako sudimo po rezultatima, odgovor izveden iz diskusije bio je pozitivan, pa iako ne svuda.

O 1938. bilo bi ispravnije da se kaže sledeće: pre te godine primena mučenja se morala na neki način formalno opravdati, moralo se za svaku pojedinačnu istragu dobiti odobrenje u tom smislu (neka je i dobijano lako), dok su 1937–38, s obzirom na vanrednost situacije (trebalo je kroz aparat individualne istrage u kratkom i ograničenom roku proturiti milione određene za Arhipelag, ono za što nije znala masovna bujica »kulaka« i nacionalnih zajednica), islednici dobili odobrenje da nasilju i mučenju mogu pribegavati bez ograničenja i prepušten im je izbor metoda zavisno od potrebe njihovog rada i istražnog roka. Nisu ni vrste mučenja bile određene, pa je svako pronalazaštvo bilo dopušteno.

Trideset devete je ovo odobrenje, ovako uopšteno i ovoliko široko, bilo ukinuto. Pisano odobrenje za mučenje ponovo je postalo obavezno, a moguće je i da ga nije bilo lako dobiti (što ne znači da su obične pretnje, ucene, kinjenje, iznurivanje nesanicom i strogom ćelijom ikada bili zabranjeni). No, od kraja rata i u posleratnim godinama bile su dekretom određene kategorije zatvorenika nad kojima se unapred dozvoljavala široka lepeza mučenja. Ovamo su dopali nacionalisti, posebno ukrajinski i litvanski, i posebno ako je postojala stvarna ili pretpostavljana tajna mreža, koju je trebalo iz korena istražiti, to jest od već uhapšenih dobiti imena svih njenih članova. Grupa Romualjdasa Prana Skirjusa, na primer, brojila je oko 50 Litvanaca. Oni su 1945. optuženi da su lepili antisovjetske letke. U to vreme u Litvaniji nije bilo dovoljno zatvora, pa su upućeni u logor kod Veljska, u arhangelskoj oblasti. Jedni su mučeni, drugi nisu izdržali kombinovani režim istrage i prisilnog rada – tek, rezultat je bio: svih pedeset bez izuzetka je *priznalo.* Prošlo je neko vreme, iz Litvanije javljaju da su otkriveni pravi krivci, da *svi prethodni nemaju nikakve veze s time!* U etapnom zatvoru u Kujbiševu ja sam sreo 1950. Ukrajinca iz Dnjepropetrovska. Tražeći njegove »veze«, mučili su ga svakojako, uključujući i strogu ćeliju u stojećem stavu; kroz ćeliju bi mu četiri od dvadeset četiri časa proturili prečku da se može osloniti (zaspati). Posle rata mučena je Levina, dopisni član Akademije nauka.

Bila bi još jedna greška da se 1937. godini pripiše »otkriće« da lično priznanje optuženoga zamenjuje sve druge dokaze, sve činjenice. Ova praksa se već od dvadesetih godina bila ustanovila. Trideset sedma je samo godina rođenja doktrine Višinskog. Samo, ona je tada bila saopštena isključivo islednicima i tužiocima za njihovu moralnu potporu, mi drugi smo za nju čuli tek nakon dvadeset godina, kada se počelo da se u kakvoj umetnutoj rečenici ili u zabačenom pasusu nekog novinskog članka ona izvrće ruglu, sve kao da se radi o svima i odvajkada poznatoj stvari.

Ispostavlja se da je te zlokobne godine Andrej Januarevič (kako čovek zaželi da mu se jezik zaplete: Jaguarevič!) Višinski održao predavanje, postalo otada slavno u krugovima stručnjaka. U duhu najtananije logike (koja se ne dozvoljava ni državnim podanicima, ni danas elektronskim mašinama, jer za njih je da – da, ne – ne), on je podsetio da apsolutnu istinu u odnosu na ljude nikada nije moguće ustanoviti, moguća je samo relativna. Odatle on pravi korak na koji se za dve hiljade

godina pravnici nisu smeli usuditi: on izjavljuje da, prema tome, ni istina do koje dolaze istraga i sud nije apsolutna nego samo relativna. S tog razloga, kada potpisujemo smrtnu kaznu, mi nikada i ni na koji način ne možemo *apsolutno* biti sigurni da smo kaznili krivca, već samo u granicama približnosti, uz izvesne pretpostavke, u izvesnom smislu. Možda je ova dijalektička uteha i Višinskom isto toliko bila potrebna koliko njegovim slušaocima. Onda kada je s podijuma tužioca vikao: »Neka ih sve pobiju kao besna pseta!«, on je vrlo dobro, sa svojom zloćom i inteligencijom, znao da su optuženi nevini. S toliko su se, verovatno, više strasti on i takva silesija marksističke dijalektike kao što je bio Buharin, iz sve snage upirali da sudsku laž uviju u dijalektičke ukrase: za Buharina je bilo previše glupo i očajno da pogine sasvim nevin – on je čak morao sebi naći krivicu! – dok je Višinskome bilo prijatnije da se oseća kao logičar a ne kao stoprocentna hulja.

Iz ovoga konkretno proizilazi da je traženje dokaznog materijala apsolutne vrednosti (on je sasvim relativan) i nepobitnih svedoka (i oni mogu protivrečiti) – čisto traćenje vremena. Što se *relativnih,* približnih dokaza tiče, njih islednik može lako naći i bez ikakvog dokaznog materijala, i bez svedoka, ne izlazeći iz kancelarije, »oslanjajući se ne samo na svoju inteligenciju nego i na svoj njuh člana Partije, na svoju *moralnu snagu* (na preimućstvo onoga ko je dobro spavao, dobro jeo i nije bio tučen) i na svoj karakter« (to jest, volju da bude surov)!

Ovo uobličavanje je, istina, mnogo tananije od Lacisovih instrukcija, ali suština je ostala ista.

Samo u jednom Višinski nije išao do kraja, odstupio je od dijalektičke logike: K u r š u m je za njega, ko zna zašto, ostao a p s o l u t a n ...

Tako se, razvijajući po spirali, naša avangardna pravna nauka vratila na antička ili srednjovekovna načela. Poput srednjovekovnih dželata, naši islednici, naši tužioci, naše sudije, svi su se složili da priznanje okrivljenoga prihvate kao glavni dokaz krivice.[117]

No naivni srednji vek je u cilju dobijanja željenog priznanja pribegavao dramatičnim i spektakularnim sredstvima: konj za mučenje, točak, ražanj, kolac. U XX veku se, međutim, zahvaljujući napretku medicine i prevelikom zatvorskom iskustvu (neko je ozbiljno da ne može biti ozbiljnije branio tezu iz ovoga) moralo uvideti da bi ovakva koncentracija moćnih sprava bila izlišna, a i preglomazna za masovnu upotrebu. Osim toga...

Osim toga, postojala je očigledno još jedna okolnost. – Kao i uvek, Staljin svoje misli nije do kraja izricao, čuvao je za sebe šakalovu rupu u koju bi se mogao povući i napisati *Vrtoglavicu od uspeha*[118], dok su podređeni sami morali odgonetati šta je on do kraja hteo reći. Planirano mučenje miliona ipak je prvi put u istoriji čovečanstva preduzimano i Staljin, uprkos svoj svojoj moći, nije mogao biti siguran u uspeh. Eksperiment je na ogromnom materijalu mogao poći drukčije nego na malom. Moglo je doći do neočekivane eksplozije, geoloških pomeranja tla, ili u najmanju ruku do razglašenja po svetu. U svakom slučaju Staljin je morao ostati pod oreolom anđeoske čistote. (Ali u cirkularnim pismima CK 1937. i 1939. bilo je instrukcija o »fizičkom uticanju«.)

Stoga možemo smatrati da lista mučenja i iznuđivanja nikada nije došla do islednika u štampanom vidu. Jedino se zahtevalo da svako istražno odeljenje preda sudu u određenom roku određeni broj zečića koji su sve priznali. U međuvremenu se *među nama govorilo* (usmeno, ali

često) da su sve mere i sva sredstva dobri jer su okrenuti višem cilju, da niko neće od islednika tražiti da polaže račune ako neki okrivljeni umre, i da zatvorski lekar mora da se pomanje meša u tok istrage. Verovatno je da su organizovane drugarske razmene iskustava i da se odlazilo na »učenje kod najproduktivnijih«, da je obećavana i »materijalna zainteresovanost«, to jest povećanje plate za noćni rad, nagrade za ubrzavanje istražnog postupka, a zatim i davano na znanje da islednici koji ne budu na visini radnog zadatka... Na ovaj način, ako bi u nekom oblasnom NKVD stvari pošle kako ne valja, njegov šef ostao bi neukaljan u Staljinovim očima: on nije davao izričita uputstva da se primenjuje mučenje. Ništa zato što je sve uredio tako da se ono upražnjava.

Videći da su stariji predostrožni, jedan deo običnih islednika (osim onih što su se ostrvljeno zabavljali) isto tako je nastojao da polazi od najblažih metoda, da bi ih zatim pooštravali, izbegavajući ipak metode koje bi mogle ostaviti vidljive tragove: izvađeno oko, otrgnuto uvo, polomljen kičmeni stub, ili modrice po čitavom telu.

Eto zašto u 1937. godini mi ne zapažamo, izuzev kad se radi o lišavanju sna, da se opšte jedinstvo u postupcima ne primenjuje u raznim oblasnim upravama, pa ni kod raznih islednika u jednoj istoj upravi. Priča se da su se Rostov na Donu i Krasnodar isticali u mučenju. Da je u Krasnodaru bilo izmišljeno i nešto originalno: naterali bi zatvorenika da potpiše prazan list, pa bi ga posle sami oni popunjavali lažima. Uostalom, mučenja nisu ni bila potrebna: trideset sedme nije bilo dezinfekcije, tifus je kosio, leševi su ležali kod nabijenih ljudi po pet dana, oni što bi u ćelijama sišli s pameti bili bi dotučeni motkama u hodniku.

Nešto je ipak bilo zajedničko – prednost koja je davana takozvanim b l a g i m metodama (videćemo u čemu se one sastoje). A to je bio put na kojem nije moglo doći do greške. Jer realne granice u kojima se smešta ravnoteža čoveka su vrlo približene, tako da nema potrebe ni za ražanj, ni za konja za mučenje da bi se prosečan čovek učinio neodgovornim.

Mi ćemo pokušati da nabrojimo neke od najprostijih postupaka koji lome volju i ličnost zatvorenika a pri tom ne ostavljaju tragove na njegovom telu.

Počnimo od *psihičkih* metoda. Za zečiće koji se nikada nisu pripremali za zatvorske patnje ove metode su izvanredno moćne, one su, štaviše, razorne. Nije ti lako ni tada kad imaš političko ubeđenje.

1. Otpočnimo od samih *noći.* Zašto se baš n o ć u obavlja glavni posao meljave duše? Zašto su Organi od prvih godina svoga postojanja uzeli noć za svoj rad? Zato što noću, otrgnut od sna (neka još i nije mučen lišavanjem sna), zatvorenik ne može imati onu ravnotežu što bi je imao danju, on se da bolje mesiti.

2. *Ubeđivanje* tonom iskrenosti. To je najprostija stvar. Zašto se igrati mačke i miša? Okrivljeni je proveo neko vreme u društvu drugih okrivljenih i već je, zar ne, shvatio kuda stvari idu. I islednik mu prijateljski, opušteno kaže: »I sam vidiš da kaznu izbeći ne možeš, ali ako budeš tvrdoglav, postaćeš ovde u zatvoru obična *crkotina,* izgubićeš zdravlje. A ako pođeš u logor, naći ćeš vazduh, svetlost... Prema tome, najbolje je da odmah potpišeš.« To je sušta logika. Oni koji pristanu i potpišu pokazuju koliko su pronicljivi, pod uslovom... Pod uslovom da se samo o

njima lično radi! No, retko je tako. I tada je borba neizbežna.

Druga varijanta, namenjena za člana Partije. »Ako u našoj zemlji ima nedostataka, pa i gladi, recite po savesti, kao pravi boljševik: može li biti sva Partija ili sva sovjetska vlast kriva za to? – Ne, naravno – žuri s odgovorom upravnik Centra za lan. – Onda budite čovek i preuzmite krivicu na sebe! I ovaj je preuzima!

3. Prostačke *psovke.* Evo postupka koji nije komplikovan a odlično deluje na vaspitane, nežne, po prirodi tanane osobe. Znam za dva slučaja sveštenika koji su pred psovkama popustili. Jedan od njih (Butirke, 1944) za islednika je imao ženu. U početku, u našoj ćeliji, nije mogao naći dovoljno reči da nahvali njenu uviđavnost. Ali, jednoga dana on dođe sav utučen i dugo ne htede ponoviti kako ga je, zabacivši nemarno nogu preko noge, znalački *zezala.* (Žalim što ovde ne mogu navesti jednu od tih divnih rečenica.)

4. Šok izazvan *psihičkim kontrastima.* Nagle promene: za vreme čitavog jednog dela saslušanja biti savršeno ljubazan, okrivljenog oslovljavati imenom i prezimenom po ocu[119], obećavati mu zlatna brda i doline. Zatim iznenada zamahnuti pritiskačem za papir i, isturivši ruke kao da smera ščepati za kosu i kao da na vrhovima noktiju ima igle, poći na okrivljenoga: »Čuj, gade jedan! Devet grama u potiljak!« (postupak odličan za žene).

Kao varijanta: dva islednika se smenjuju; prvi ključa od besa, drugi simpatičan, skoro srdačan. Okrivljeni svaki put drhti kad ulazi u kancelariju: koga će naći? Podležući kontrastu, on je gotov da onom drugom potpiše i prizna i ono što nije istina.

5. Prethodno *ponižavanje.* U zloglasnim podrumima GPU u Rostovu (»Kuća br. 33«), pod debelim staklima uličnog trotoara (bivše skladište), zatvorenike bi pre saslušanja ostavili nekoliko časova u zajedničkom hodniku licem prema zemlji sa zabranom da mogu podići glavu i pustiti bilo kakav zvuk. Zatvorenici bi ostajali ovako, kao kad muslimani klanjaju, sve dok čuvar ne bi došao, dodirnuo im rame i poveo ih na saslušanje. – Aleksandra O–va nije u Lubjanki dala traženu izjavu. Prebačena je u Lefortovo. Tamo, na prijemu, čuvarka joj naredi da se svuče, odnese njenu odeću, tobože zbog postupka prijema, i zatvori je nagu u boksu. Na to stigoše čuvari, muškarci, i nadadoše se da zure kroz okance, da se smejulje i raspravljaju o njenom telu. Moglo bi se, verovatno, od brojnih svedoka sakupiti još mnogo ovakvih primera. Cilj je uvek isti: stvoriti kod okrivljene stanje utučenosti.

6. Svaki postupak koji unosi *zbrku* u dušu okrivljenoga. Evo kako je saslušavan F. I. V. iz Krasnogorska, moskovska oblast (kako ga je ispričao A. P–ev). Islednica se tokom saslušanja poče najednom svlačiti pred njim, i to više puta (tura striptiza), ali ne prestajući da ga saslušava. Koračala bi po prostoriji kao da se ništa ne dešava, primicala mu se nastojeći da ga privoli da popusti u iskazu. Možda je ovo radila iz lične potrebe, a možda je bio i hladni proračun: okrivljenom će se svest pomutiti i potpisaće. Njoj, međutim, ništa nije pretilo: pištolj je tu, zvonce je tu.

7. *Zaplašivanje.* Ovaj metod je najlakši za primenu, a može da bude vrlo raznovrstan. Njega često prate *pokušaji zavođenja i obećanja,* lažnih naravno. Godine 1924: »Ne priznajete? U redu,

onda ćete poći malo na Solovke. A one koji priznaju, mi njih puštamo.« Godine 1944: »Od mene zavisi koji ćeš logor dobiti. Ima logora i logora. Imamo mi sada i logore za robijaše. Budeš li iskren, ići ćeš na neko lako mesto; budeš li tvrdoglav, onda si pečen za 25 godina s lisicama na rukama na podzemnim radovima!« Okrivljenog plaše surovijim zatvorom: »Ako budeš uporan, poslaćemo te u Lefortovo (ako si u Lubjanki), u Suhanovku (ako si u Lefortovu), tamo će se s tobom malo drukčije razgovarati!« Ti si se već navikao na svoj zatvor, režim ti malo–malo izgleda podnošljiv, a šta te *tamo* čeka? A s tim i transport... Da ne bi bilo bolje da popustiš?...

Zaplašivanje deluje izvrsno na one koji još nisu zatvarani, već su u Veliku kuću prosto pozvani. On (ona) ima još mnogo toga da izgubi, on (ona) plaši se svega, plaši se da ga (je) danas neće pustiti, da mu (joj) ne konfiskuju stvari, stan. On je spreman, da bi te opasnosti izbegao, na mnoge iskaze, na mnoge ustupke. Ona, naravno, ne poznaje Krivični zakonik, i najmanje što joj se može desiti biće da joj u početku saslušanja podmetnu falsifikovani odlomak iz Zakonika: »Upoznata sam da u slučaju da dam lažan iskaz... do 5 (pet) godina zatvora« (u stvari, član 95 traži do dve godine)... »u slučaju da odbijem da dam iskaz... do 5 (pet) godina... (u stvari, član 92 traži do tri meseca i to popravnih radova, a ne zatvora). Ovde već ulazi u ulogu druga istražna metoda, koja će ostati do kraja:

8. *Laž.* Mi jaganjci, mi nemamo prava da lažemo, a islednik, on sve vreme laže, njega se nijedan od ovih članova ne tiče. Mi smo toliko izgubili smisao za meru da čak i ne pomišljamo da ga priupitamo kolika je kazna predviđena za njegove laži. On nam može gurati pod nos onoliko zapisnika koliko sam želi s falsifikovanim potpisima naših bliskih i prijatelja: to mu dođe samo kao neki rafinirani istražni postupak.

Zaplašivanje povezano se zavođenjem i lažima je osnovni način pritiska na rodbinu okrivljenoga pozvanu da svedoči. »Ako ne budete dali iskaz ovako (onako kako oni hoće), pogoršaćete njegov slučaj... uništiti ga do kraja... (lako pogađate utisak na majku kad ovo čuje). Samo ako potpišete ovaj papir (koji vam trpaju pod nos), možete ga spasiti (uništiti ga).. .«[120]

9. Metoda koja se sastoji u poigravanju s vašom *privrženošću bliskima.* Ovo je i najefikasnija od svih mera zaplašivanja: njom se može slomiti i neustrašiv čovek (ah, koliko je poslovica »Ako nemaš dušmanina, majka ti ga je rodila« proročka!). Setite se onog Tatarina koji je sve podneo: svoje muke i muke svoje žena – ali ne i ćerkine. Godine 1930. islednica Rimalis je ovako pretila: »Ima da uhapsimo vašu ćerku i da je golu posadimo u ćeliju sa sifilističarkama!«

Prete vam da će vam sve vaše drage baciti u zatvor. Pokatkad i sa zvučnim efektima: žena ti je već u zatvoru i njena sudbina zavisi od tvoje iskrenosti. Slušaj! Tu u susednoj prostoriji upravo nju ispituju! I zaista, s druge strane zida čuju se ženski plač i krici (a ženski plač je svuda isti, a tek kroza zid, a da i ne govorimo da ste prenadraženi, da vaše duhovno stanje nije stanje nekog eksperta: ponekad je to samo plač sa glasom »tipične žene« – soprano ili kontraalto koji se vrti – nečiji patentirani pronalazak). No, evo ti je i izistinski pokazuju: gledaš je kroza staklena vrata – ona korača bez ijedne reči, tužno pognute glave. Da, ona je! Ona u hodniku Državne bezbednosti! Upropastio si je ti svojom tvrdoglavošću. Ona je uhapšena (a ona je samo pozvana za kakvu sitnicu u postupku; u datom momentu su je pustili na hodnik i rekli joj: ne ispravljaj glavu, inače nećeš odavde izići!). Ili ti čitaju pismo koje kao da je ona pisala: Ja te se odričem! Posle svega što mi je o tebi ispričano više

mi ne trebaš! (Zašto se u našoj zemlji ne bi i našlo žena koje bi tako nešto mogle napisati? Ništa ti drugo ne preostaje nego da po svojoj volji i savesti odlučiš da li je i tvoja od tih.)

Islednik Goljdman pokuša da od V. A. Kornejeve (1944) dobije pomoću pretnje iskaze protiv drugih lica: »Kuća će ti biti konfiskovana, tvoji stari izbačeni na ulicu.« Ubeđena i krepka u veri, Kornejeva se nije nimalo plašila za sebe, bila je spremna na patnju. Ali, zakoni su naši takvi da su Goljdmanove pretnje morale biti ozbiljno uzete u obzir, pa je Kornejevu sudbina bliskih mučila. Kada jednog jutra, posle noći provedene u odbacivanju i cepanju zapisnika, Goljdman krenu da piše četvrtu varijantu, po kojoj je samo ona bila optužena, Kornejeva, sa osećanjem moralne pobede, radosno potpisa. Mi nismo sačuvali ni onaj najprostiji nagon čoveka da se opravda i odbaci lažne optužbe. Daleko od toga! Srećni smo kad uspemo da svu krivicu uzmemo na sebe![121]

Isto kao što u prirodi nikakva klasifikacija ne može imati čvrstih pregrada, ni ovde nam nije moguće da jasno razlučimo psihičke od *fizičkih* metoda. Čemu, na primer, priključiti sledeću zabavu:

10. *Zvučni* postupak. Okrivljenog sedaju na 7–8 metara i naređuju mu da govori i ponavlja sve jače i jače. Za već iscrpljena čoveka to nije ni malo lako. Ili naprave dva zvučnika od kartona i dvojica se primiču tik uz zatvorenika i viču mu na uvo: »Priznaj, fukaro!« Zatvorenik je zaglušen, ponekad gubi i sluh od toga. Ali, ovaj postupak nije ekonomičan; islednici prosto zažele da se u svom monotonom radu zabave i svaki izmišlja ono što ume.

11. *Golicanje.* I ovo je zabava. Zatvorenika svežu ili mu čvrsto uhvate noge i ruke a zatim mu ptičijim perom golicaju nos. Zatvorenik se uvija, ima utisak da mu vrte u mozgu.

12. Postupak koji se sastoji u tome da se na koži okrivljenoga *ugasi cigareta* (o njemu je već bilo reči).

13. *Svetlosni* postupak. Direktno električno osvetljenje dvadeset četiri časa u ćeliji ili boksu gde se zatvorenik nalazi, lampa jačine nesrazmerne s tako malim prostorom i uz to belo okrečenim (električna struja što je učenici i domaćice štede!). Upale se očni kapci, užasno peče. U istražnoj kancelariji ponovo će na njega biti upereni veliki sobni reflektori.

14. Evo jednog drugog pronalaska. U noći 1. maja 1933. u harkovskom GPU Čebotarjov je čitave noći, *dvanaest* časova uzastopce, bio – ne ispitivan nego – *vođen* na saslušanje! Taj i taj, ruke na leđa! Vode ga iz ćelije, on brzo grabi uz stepenište u kancelariju islednika. Stražar je otišao. Islednik ne samo da ga ništa ne pita, nego, pre nego će ovaj sesti, grabi telefon: »Uzmite ovo iz kancelarije 107!« Odvode ga, vraćaju u ćeliju. Jedva da je legao na ležaj, brava zaškripi: »Čebotarjov, na saslušanje! Ruke na leđa!« Gore: »Uzmite ovo iz 107!«

Uostalom, metode pritiska mogu početi mnogo pre istražne kancelarije.

15. Zatvor otpočinje s *boksom* koji nije ništa drugo nego sanduk ili plakar. Čovek, koga tek što su istrgli iz slobode, još uvek nošen unutarnjim porivom, oran je da stvari izvodi na čistinu, da se objašnjava, da se bori, ali od prvoga koraka u zatvoru njega spremaju u kutiju, ponekad unutra ima lampa i on može da sedne, a ponekad je u kutiji mrak i on može samo da stoji, a mogu još da ga i vrata pritiskuju. Drže ga tamo nekoliko sati, dan ili noć, dan i noć. Časovi puni neizvesnosti!

Možda je ovde zamandaljen zauvek? On nikada ništa slično nije doživeo, on ne može da odgonetne! Prolaze ti prvi časovi kada još sve u njemu vri, kada se vrtlog osećanja u njemu nije još stišao. Jedni gube hrabrost – a to je pravi momenat kada ih treba podvrgnuti prvom saslušanju! Drugi su iznervirani: tim bolje, opsovaće islednika, načiniti kakvu glupost, pa će im tako lakše biti nešto natovariti.

16. A kada boksova nije bilo, i ovako se postupalo: u novočerkaskom NKVD smestili su Jelenu Strutinsku na šamlicu u hodniku, ali tako da se nema na što osloniti, da ne može zaspati, ni pasti, ni ustati. Tako za šest dana i noći! Oprobajte to – samo šest sati!

Kao varijanta: zatvorenik može biti posađen na visoku stolicu, kao što su one u laboratorijama, tako da mu noge ne dodiruju tlo, noge u tom položaju brzo zateknu. Neka posedi malo, samo osam do deset sati!

Ili ga za vreme saslušanja, kada im je pred očima, posade na stolicu, ali na samu ivicu (još malo napred!, napred još malo!), tako da ne može pasti a da ga ivica u toku čitavog saslušanja bolno kolje. Zabranjuju mu duge sate da mrdne. I to je sve?! Da, sve.. Oprobajte samo!

17. U zavisnosti od mesnih uslova, boks može biti zamenjen *divizijskom jamom,* kako je to rađeno u vojnim logorima u Gorohovecu za vreme drugog svetskog rata. Zatvorenik bi bio bačen u jamu od tri metra dubine i dva u prečniku i ostajao , i u njoj više dana uzastopno, pod vedrim nebom, često pod kišom, rov mu služio i kao ćelija i kao nužnik. Trista grama hleba i voda su spuštani na kanapu. Zamislite sebe u takvom položaju, a zamislite i da ste tek uhapšeni i da u vama sve ključa.

Da li zbog istovetnosti uputstava svim specijalnim odeljenjima Crvene armije, ili zbog sličnosti njihovih smeštajnih uslova, ovaj postupak se brzo širio. Tako, u 36. diviziji motorizovane pešadije, koja je učestvovala u bitkama na Halhin–Golu, a 1941. godine bila stacionirana u mongolskoj pustinji, sasvim novi zatvorenik bi dobio lopatu (dao bi mu je šef specijalnog odeljenja Samuljov) i naređenje bez objašnjenja da iskopa jamu dimenzija groba (imamo tu i psihičku metodu!). Kada bi se zatvorenik ukopao do iznad pasa, morao je da prestane i da sedne na dno: glava mu se već nije videla. Više sličnih jama čuvao je samo jedan stražar, a sticao se utisak da je sve uokolo pusto[122]. Okrivljeni su ostavljani gologlavi pod užarenim sačom mongolske pustinje, i bez odeće na noćnoj studi. Nisu podvrgavani ni najmanjem mučenju: čemu rasipati snagu na njihovo mučenje. Za hranu im je davano *sto grama hleba i čaša vode* na dan i noć. Poručnik Čuljpenjov, dvadesetogodišnji bokser džinovskog rasta, proveo je tako mesec dana. Posle deset dana po njemu su vrvile uši. A na saslušanje je pozvan tek nakon petnaest dana.

18. Okrivljenog *kleknu na kolena,* ne u figurativnom smislu nego u pravom. Na kolena, i to tako da se ne može opreti na pete i da kičmu mora držati uspravno. U takvom položaju ga mogu ostaviti, u kancelariji islednika ili u hodniku zatvora, dvanaest, dvadeset četiri, četrdeset osam sati. (Što se islednika tiče, on može poći kući, spavati, zabavljati se, sistem je razrađen: pred čovekom na kolenima postavlja se stražar koji se redovno smenjuje[123].) Ko je dobar za klečanje? Onaj ko je slomljen, ko već naginje predaji. Žene takođe. Ivanov–Razumnik daje jednu varijantu ove

metode: pošto je kleknuo mladog Lordkipanidzea, islednik mu se pomokrio po licu! I šta vi mislite – mladića ništa nije moglo slomiti, a pred ovim je pokleknuo. Deluje, znači, s dobrim učinkom i na gorde.

19. Ili pak jednostavno nateraju okrivljenog da *stoji.* Za vreme saslušanja, na primer, ovo je način da se on zamori i slomi. Može mu se dozvoliti i da sedi na saslušanju, ali da između dva saslušanja odstoji (postave mu stražara koji pazi da se on ne osloni uza zid, a ako zaspi i svali se, ovaj ga gurne da ustane). Ponekad je dovoljno ostaviti ga da stoji dan i noć pa da izgubi svu snagu i da da sve *željene iskaze.*

20. Tokom svih ovih stajanja, koja traju tri, četiri, pet dana, *voda se ne daje.*

Kombinacija psihičkih i fizičkih metoda se vidi sve jasnije. Jasno je i što su sve prethodne mere povezane s lišavanjem sna.

21. *Lišavanje sna,* tu vrednost srednji vek nije bio po zasluzi ocenio: on nije znao koliko je prostor u kojem čovek održava svoju ličnost uzan. Lišavanje sna (kombinovano uz to s dugim stajanjem, žeđu, jakim osvetljenjem, sa strahom i s nepoznatim – šta su prema tome srednjovekovna mučenja!) muti razum i podriva volju, čovek gubi identitet. (To je ono Čehovljevo: »Spava mi se«[124], ali tamo je sve mnogo lakše, Čehovljeva devojčica može na časak i da prilegne, da utekne iz svesti i da tako makar na trenutak spasonosno osveži mozak.) Čovek je upola ili potpuno nesvestan, tako da mu se ne bi smelo zameriti zbog njegovih iskaza...

Zamislite u tom stanju pomućenosti još i stranca koji ne zna ruski a daju mu nešto da potpiše. Upravo u ovim okolnostima je Bavarac Jup Ašenbrener potpisao izjavu u kojoj je stajalo da je radio u »gasnoj komori«. Tek 1945, u logoru, uspeo je da dokaže da je u to vreme u nekoj stručnoj školi u Minhenu učio – električno zavarivanje.

Govoreno vam je: »Niste iskreni u izjavama, z b o g t o g a vam se ne dozvoljava da spavate!« Ponekad radi više rafiniranosti, nisu vas terali da stojite nego da sedite na mekanom kauču, koji vas prosto mami na san. (Čuvar je pored vas, i svaki put kad sklopite oči, gurne vas nogom.) Evo kako jedna žrtva (pre toga ona je, za još veće jade, boravila dvadeset četiri sata u boksu punom stenica) opisuje svoje utiske posle ovih muka: »Izgubio sam mnogo krvi i tresem se kao da imam groznicu. Očni kapci su mi suvi kao da su mi pred očima držali komad usijanog gvožđa. Jezik je od žeđi nadebljao i na najmanji pokret bode kao jež. Grčevi gutanja razdiru grlo...«

Lišavanje sna je viši način mučenja: ono ne ostavlja nikakvog vidljivog traga i, neka bi sutradan i banula najnemogućija inspekcija,[125] vi se ne biste imali na što žaliti. »Nisu vam dali da spavate? Ovo i n i j e o d m a r a l i š t e! Nisu ni službenici spavali!« (ali će oni to nadoknaditi tokom dana). Može se reći da je lišavanje sna postalo od strane Organa svuda korišćeno sredstvo, tako da je ispalo iz kategorije mučenja i postalo pravilo Državne bezbednosti. Zato mu se pribegavalo na najekonomičniji način, bez postavljanja stražara. U jednom istražnom zatvoru ne možete, od ustajanja do leganja, trenuti ni na časak (u Suhanovki i nekim drugim zatvorima tokom dana krevet dižu uza zid; u drugima je prosto zabranjeno da legnete ili čak da spustite kapke dok sedite). A glavna saslušanja se odvijaju noću. Automatski ispada: okrivljeni čija je istraga u toku nema vremena za san, u najmanju ruku tokom pet dana i noći u nedelji (subotom i nedeljom veče islednici se postaraju da se

odmore).

22. Usavršeni prethodni postupak: *lančano saslušanje.* Ne samo da ne spavate nego vas i tri–četiri dana neprekidno lančano saslušavaju.

23. Već pominjani *boks sa stenicama.* U nekom ormaru od dasaka razmnoženo je stotine, možda i hiljade stenica. Zatvoreniku uzimaju sako ili vojničku bluzu i izgladnele stenice se namah iz pregrade i s tavanice bacaju na njega. On se u početku krvavo bori, pršti ih po sebi i po zidovima, smradež od njih ga guši; posle nekoliko časova on se predaje i pušta da ga ispijaju.

24. *Stroga ćelija.* Ništa što vam je u ćeliji loše – stroga ćelija je još gora, u njoj vam ćelija uvek liči na raj. U strogoj ćeliji iscrpljuju glađu i, obično, *studom* (u Suhanovki ima i *vrelih* strogih ćelija). Stroge ćelije u zatvoru u Lefortovu nikad se ne zagrevaju, radijatori greju samo hodnike: čuvari šetaju u ovim »zagrejanim« hodnicima u valjenkama i u vatiranim jaknama. A zatvorenika svlače do donjeg veša, ponekad i do gaćica, i on mora tri do pet dana ostati nepokretan, jer je malo mesta (topli čorbuljak mu daju tek trećega dana). Prvih minuta ti se učini da nećeš izdržati ni jedan sat, ali ne znam kakvim čudom, čovek uspeva da izdrži svih pet dana, ako možda ne uhvati neku bolest za ostatak života.

Stroge ćelije imaju izvesne varijante: vlaga, voda. Posle rata u zatvoru u Černovcima, Maša G. je držana dva sata *golih nogu do članaka u ledenoj vodi:* priznaj! (Imala je osamnaest godina. Kakva nesreća da u tim godinama ubogaljiš sebi noge. Koliko ćeš još godina morati da živiš s takvima!)

25. Da li za varijantu stroge ćelije treba smatrati i mučenje koje se sastoji u tome da se zatvorenik smesti u *stojećem stavu* u nekoj *niši?* Još 1933. u GPU–u u Habarovsku su tako mučili. S. A.Čebotarjov je bio podvrgnut sledećem mučenju: bio je zatvoren u betonskoj niši tako da nije mogao ni kolena saviti, ni ruke premestiti, ni glavu okrenuti. To nije sve! Pustili su hladnu vodu da mu kaplje na teme (pravi odlomak za čitanku!...) i da mu se sliva niz telo. Naravno, nije mu rečeno da je tu za dvadeset četiri časa. Da li je baš ovo bilo strašno ili ne – ali on izgubi svest, sutradan ga tako reći mrtvoga nađoše, tek se u bolnici osvestio. I to uz pomoć amonijaka, kofeina i masaže. Nije se odmah mogao setiti odakle dolazi i šta mu se prethodnog dana desilo. Za mesec dana je čak bio nepodoban za saslušanje. (Usuđujemo se reći da niša i njena kap–po–kap nisu bili sagrađeni jedino za Čebotarjova. Moj drug iz Dnjepopetrovska je 1949. bio zatvoren u sličnoj niši iako bez sistema kap–po–kap. Možemo valjda pretpostaviti da su između Uabarovska i Dnjepopetrovska – a u rasponu od šesnaest godina – postojala i druga mesta u kojima je ovaj postupak primenjivan?)

26. *Glad* je već pominjana kod opisa kombinovanog postupka. Izbijanje priznanja glađu nije retko sredstvo. Bolje reći, isto kao i upotreba noći, glad je ušla u opšti sistem pritiska na okrivljenoga. Mršava porcija hleba zatvorenika od 300 grama 1933. u vreme mira, od 450 grama u Lubjanki 1945, igra dozvole i zabrane da se primaju pošiljke i da se koriste kantine – ovo važi za sve, ovo je opšta pojava. Međutim, postoji korišćenje gladi: Čuljpenjov, recimo, nije čitav mesec dobijao više od 100 grama dnevno. Posle toga, kada su ga doveli iz jame, ispred njega su postavili vojničku porciju dobrog masnog boršča i pola vekne belog hleba, posečene ukoso (reći ćete: što je važno kako je bila sečena? Ali Čuljpenjov na tome i danas

nastoji: hleb je bio koso sečen naročito za to da me dovede u iskušenje!). Islednik mu nije dao ni da kusne. Kako je sve ovo staro, kako sve to smrdi na feudalizam, na pećinsko doba! Jedina novina je u tome da je primenjeno u socijalističkom društvu! Nije retko da i drugi ljudi govore o sličnim postupcima. Ali mi ćemo opet navesti nešto što se dogodilo Čebotarjovu, utoliko radije što je to rezultat kombinacije s drugim metodama. On je bio 72 sata zatvoren u istražnoj kancelariji; jedina dozvola: odlazak u klozet. Za ostalo: zabrana da jede, zabrana da pije (pored njega je boca vode), zabrana da spava. U kancelariji su neprestano tri islednika, koji rade u smenama. Jedan bez prestanka piše (bez ijedne reći, ne smetajući ni u čemu okrivljenom, drugi spava na kauču, treći hoda po prostoriji i čim Čebotarjov usne, odmah ga počne tući. Zatim zamene dužnosti (možda su za neuspeh i sami pod zabranom da napuste kancelariju). Iznenada Čebotarjovu prinesoše obrok: masni ukrajinski boršč, ćuftice na sote krompiru, crveno vino u kristalnoj flaši. Kako čitavog života nije podnosio alkohol, Čebotarjov se ne maši za vino i pored svih nastojanja islednika (a ovaj nije mogao odviše napirati da ne bi sve pokvario). Posle obroka mu rekoše: »A sada potpiši izjave koje *si dao pred dva svedoka!«* – to jest ono što je bilo isfabrikovano u tišini, u prisustvu jednog uspavanog i jednog budnog islednika. Od prve strane Čebotarjov utvrdi da je zamalo pa koze čuvao sa svim istaknutim japanskim generalima i da je od svih dobio špijunski zadatak. On se dade na precrtavanje stranica. Premlatiše ga i oteraše. Jedan drugi službenik Kinesko–istočne železnice, uhapšen u isto vreme, Blaginin, pred sličnim iskušenjem popi vino, potpisa u stanju blažene opijenosti: streljan. (Zamislite samo kakav učinak može imati jedna jedina čaša vina na čoveka koji tri dana nije jeo. A onamo je bila puna flaša!)

27. *Udarci* koji ne ostavljaju traga. Tuku gumenom palicom, drvenim čekićem, vrećicom s peskom. Kada vas udaraju po kostima, vrlo je bolno, kao recimo kad vas islednik udara čizmama po golenicama na mestu gde je kost najbliže površini. Komandant brigade Karpunič–Braven je tučen zaredom dvadeset jedan dan. (Danas on kaže: »I nakon trideset godina bole me kosti i glava.«) Iz sopstvenih uspomena i iz onoga što je čuo, on nabraja pedeset dva načina mučenja. Evo još jedne metode: okrivljenom pritežu ruke pomoću specijalne sprave tako da su dlanovi okrenuti stolu, pa biju ivicom lenjira po zglobovima. Ima zaista čovek od čega da urla! Treba li odvojiti u zaseban vid tuče polomljene zube (Karpuniču je polomljeno osam).

Među zubima koji su bili polomljeni G. Kuprijanovu, sekretaru oblasnog komiteta Karelije, uhapšenom 1949, jedni su bili obični i o njima nije vođeno računa, dok su drugi bili zlatni. Najpre su mu dali priznanicu da su u magacinu. Zatim su se predomislili i priznanicu mu oduzeli.

Kao što svako zna, udar pesnicom u solarni pleksus prekida dah a traga ne ostavlja. Posle rata pukovnik Sidorov u zatvoru Lefortovo šutirao bi iz sve snage kaljačama u mošnice (fudbaleri koje je lopta pogađala u prepone znaju šta znači taj udarac). Ovaj bol se ne može ni sa čim uporediti, i po pravilu, od njega se gubi svest.[126]

28. U novosibirskom NKVD bila je izmišljena mala sprava za prštenje noktiju. Nakon toga se u etapnim zatvorima moglo zapaziti da su mnogi zatvorenici iz Novosibirska bez noktiju.

29. A luđačka košulja?

30. A *prelom kičmenog stuba?* (U istom GPU u Habarovsku, 1933.)

31. A *zauzdavanje (lasta)?* Ova metoda je bila na snazi u Suhanovki, ali se za nju znalo i u zatvoru u Arhangelsku (islednik Ivkov, 1940). Preko usta vam stavljaju dugačak ubrus od grubog platna (uzde), iza leđa ga prekrste i krajeve svežu za pete. Pa ostanite potrbuške, s telom u luku, dok vam leđa pucaju, bez vode i hrane, ostanite bagatelu od dva dana i dve noći!

Treba li nastaviti s nabrajanjem? Još koliko da nabrajamo? Šta sve nisu kadri da izmisle dokoni, najedeni, bezosećajni ljudi?...

Brate? Nemoj da osuđuješ one koje je ovo zadesilo zato što su ispali slabići i potpisali i ono što nije trebalo...

* * *

No, imajte na umu: ni ova mučenja, pa ni »najblaži« postupci, nisu neophodni da bi se od većine iznudili iskazi, da bi se ovi nepripravni jaganjci koji tako žude da se vrate u topli dom uhvatili u železne čeljusti. Odviše je nejednak odnos snaga i položaja.

Oh, kako nam sada iz kancelarije islednika naš prošli život izgleda drukčiji: mislili smo da je tako jednostavan, a on je upravo vrveo od opasnosti, bio je prava afrička džungla!

Vi, A, i vaš drug, B, godinama ste se družili i imali puno poverenja jedan u drugoga. Kada ste se viđali, govorili ste otvoreno o maloj i velikoj politici. Trećega s vama nije bivalo. Ni nekoga da vas prisluškuje. I nijedan od vas nipošto nije drugoga odao.

Ali evo, ko zna zašto, na vas je pao izbor i vi ste uhvaćeni za uši, izvučeni iz stada, zatvoreni. I đavo će ga znati kako – nečija li dostava, vaš li strah da ne povučete za sobom svoje bliske, nesanica li, bajbok li – tek vi ste rešili da otpišete sebe, ali druge nipošto da ne uvučete u to! Potpisujete četiri zapisnika iz kojih se vidi da ste zakleti neprijatelj sovjetske vlasti jer ste pričali viceve o Vođi, poželeli nekad da na izborima imate dva kandidata, ušli u kabinu za glasače da biste ono jedino ime na listi precrtali, ali mastila u mastionici nije bilo, ili ste na svom prijemniku imali kratke talase i pokušavali da kroz šumove za ometanje uhvatite mrvice zapadnih emisija. Vaša *banka* je tu, ali rebra su vam nedirnuta, još nemate zapaljenje pluća, niste nikog upropastili – može se pomisliti da ste se pametno izvukli. I vi već izjavljujete u ćeliji da je vaša istraga pri kraju.

Ma neće baš tako biti! Ne prestajući da se divi svom rukopisu, islednik počinje da sastavlja zapisnik br. 5. Pitanje: da li ste bili u prijateljskim odnosima sa B? Da. Jeste li govorili iskreno o političkim pitanjima? Ne – u njega nisam imao poverenja. Ali vi ste se često viđali? Pa i ne baš prečesto. Kako to: ne prečesto? Po izjavama vaših suseda on je samo ovog poslednjeg meseca bio kod vas toga i toga i toga datuma. Je li istina? – Pa, možda. – I zapaženo je da kao i uvek niste pili, ni pravili galamu, da ste razgovarali tiho, niko vas sa hodnika nije mogao čuti. – (Oh, prijatelji, pijte, lomite flaše, iz sveg glasa psujte – tako ćete biti ljudi u koje se ne sumnja!) – U redu, pa šta? – Vi ste išli kod njega; rekli ste mu preko telefona: proveli smo onda krasno veče. Posle toga ste zapaženi na

raskrsnici! Ostali ste po zimi pola sata i bili namrđeni, se izrazom nezadovoljstva i – pogledajte ovo! – vi ste čak snimljeni za vreme tog razgovora (tehnika agenata, prijatelji, tehnika!). O čemu ste, dakle, razgovarali prilikom vaših susreta?

O čemu? Teško pitanje! Prva misao: zaboravili ste o čemu ste pričali. Da li se morate i sećati? U redu, prvi razgovor ste zaboravili. A drugi? A treći? A one krasne večeri? A ono što ste govorili dok ste stajali na raskrsnici? I vaši razgovori sa V? Pa sa G? Ne, kažete vi sebi, »zaboravio sam« nije nikakvo rešenje, takav stav nije održiv. Vaš mozak, koji je pretrpeo udar od hapšenja, uhvaćen u klešta od straha, zamagljen nesanicom i glađu – vaš mozak traži neko prihvatljivo lukavstvo, nešto što bi vam omogućilo da nadmudrite islednika.

O čemu?... Srećni ste ako ste razgovarali o hokeju (prijatelji, to je u svakom slučaju najsigurnije!), o ženama, o nauci, čak: u tom slučaju možete sve ponoviti (nauka nije daleko od hokeja, samo, u naše vreme sve što se tiče nauke je državna tajna i vi rizikujete da upadnete u greh odavanja državne tajne). Ali ako ste – u stvari, razgovarali o novim hapšenjima u gradu? O kolhozima (loše, naravno, jer – ko o njma i priča dobro?), o sniženju proizvodnih cena? Mrdili ste se pola sata na raskrsnici – o čemu je bilo govora?

Možda je B zatvoren (islednik vas uverava da jeste i da je već dao iskaz koji vas tereti, evo sad će ga dovesti na suočenje). Možda on mirno leškari u kući, ali će ga odatle dovući na saslušanje i upravo odatle početi: smrknuti na raskrsnici – šta je to bilo?

Sada kad je kasno, vi shvatate: život je takav da ste se svaki put kad ste se rastajali morali priupitati: *o čemu smo ono danas razgovarali,* složiti se oko odgovora i dobro to utuviti. Tada bi svako saslušanje davalo iste odgovore. No, vi se niste dogovorili! Vama ni na kraj pameti nije moglo biti da je život takva džungla.

Da li da kažete da ste se dogovarali da idete na pecanje? Ali B će reći da nije bilo govora o pecanju. Da ste razgovarali o dopisnoj školi. Ne samo da ste tako olakšali sebi u istrazi nego ste se još više zapetljali: o čemu, o čemu, o čemu?

Na pamet vam pada misao – srećna, kobna? – treba ispričati držeći se što je moguće bliže istini (naravno ublažavajući krajnosti i ispuštajući sve što je opasno) – zar se ne veli da kad lažeš, treba da se što bliže istini držiš?

Dako istu ideju bude imao i B i ispriča nešto približno: iskazi će se poklopiti, i ostaviće vas na miru.

Kroz mnogo godina shvatićete da to nimalo nije bilo pametno i da je mnogo bolje izigravati savršenog kretena: ne sećam se nijednog dana iz moga života pa me i na komade sekli? Ali vi ste probdeli tri dane i noći, vi jedva uspevate da nekako povežete misli i da sačuvate izraz ravnodušnosti na licu. Vi nemate ni minuta za razmišljanje. A na vas su napala dva islednika (oni vole da jedan drugome dolaze u goste): o čemu? o čemu? o čemu?

I vi dajete iskaz: govorili smo o kolhozima (nije baš sve kako valja, ali će uskoro i to biti). Govorili smo o sniženju tarifnih stavki... Sta ste o tome rekli? Milo vam je bilo? Ali, normalni ljudi

ne mogu tako da govore, to bi bilo neverovatno! Tako, malo se žalili jedan drugom što nas je sniženje zakačilo.

A islednik piše sam zapisnik i on prevodi na svoj jezik: tokom tog razgovora klevetali smo partijsku i vladinu politiku plata. Onda će ti jednog dana B prebaciti: ma pusti, ti si smetenjak! A ja im kazao da smo se dogovarali za izlazak na pecanje...

Hteli ste da budete prepredeniji i dovitljiviji od islednika! Sinula vam pametna ideja! Intelektualac! Da niste malo preterali...

U *Zločinu i kazni* Porfir Petrovič se obraća Raskoljnikovu izuzetno tananom primedbom, koju je mogao izreći samo onaj koji je i sam prošao kroz tu igru mačke i miša. Rekao je: s vama intelektualcima ja nemam potrebe da izgrađujem svoju sopstvenu verziju, vi ćete je sami izgraditi i ponuditi mi je potpuno gotovu! Da, zaista je tako! Intelektualac ne može da odgovara s takvim divnim neskladom Čehovljevog »zlotvora«. On se obavezno upinje da svu priču oko onoga za što ga optužuju izvede u potpunom skladu, pa neka je i krajnje neverovatno.

No, islednik–kasapin se ne da upecati na taj sklad, on se hvata za dve–tri rečenice. On zna šta radi. A mi – mi nismo pripremljeni.

Nas obrazuju i pripremaju od mladih dana – za struku, za dužnosti građanina, za vojnu službu, da negujemo svoje telo, da se pristojno ponašamo, pa i da razumemo lepo (tome ne mnogo, svejedno). Ali nas ni obrazovanje, ni vaspitanje, ni životno iskustvo ni najmanje ne pripremaju za najveće iskušenje života: za hapšenje ni zbog čega i za istragu ni o čemu. Romani, pozorišni komadi, filmovi (kada bi njihovi autori mogli sami popiti čašu Gulaga!) predstavljaju nam ljude u isledničkim kancelarijama kao vitezove istine i čovekoljublja, kao prave očeve. O čemu li nam se ne drže predavanja! Pa nas još i teraju na njih! Ali niko nam i nikada neće održati čas o pravom i o širokom značenju krivičnih zakona. Niti se ovi zakoni nalaze na policama biblioteka, ne prodaju se na kioscima, ne dolaze u ruke bezbrižnoj omladini.

Nama liči na bajku da tamo negde preko gora i mora okrivljeni može da zatraži pomoć advokata. To jest, da u najtežem trenutku borbe ima pored sebe nekog ko je obavešten, ko poznaje zakone!

Jedno od načela naše istrage sastoji se u tome da se okrivljeni liši poznavanja zakona.

Uručuju vam optužnicu... (tim povodom: »Potpišite!« – »Ne slažem se s tim.« – »Potpišite!« – »Ali ja sam potpuno nevin!«)... optuženi ste po članovima 58–10, stav 2 i 58–11 Krivičnog zakonika RSFSR. – Potpišite! – »Ali, o čemu govore ovi članovi? Dajte mi Zakonik da pročitam!« – »Nemam ga.« – »Onda ga potražite kod šefa službe.« – »Ni on ga nema. Potpišite!« – »Ali, molim vas, pokažite mi ga!« – »Ne moramo vam ga pokazivati, nije on pisan za vas no za nas. A zatim, vi za to i nemate potrebe, ja ću vam objasniti. Ovi članovi se odnose upravo na ono o što ste se vi ogrešili. A osim toga, vi sada ne potpisujete da se slažete nego da ste pročitali optužnicu, da ste sa njom upoznati.«

Na jednom od papira iznenada se pojavljuje nova kombinacija slova: ZKP. Vi ste na oprezu: kakva razlika ima između KZ i ZKP? Ako je u tom času dobre volje, on će vam objasniti: Zakon o

krivičnom postupku. Kako? Nije, dakle, samo jedan zakon o kojemu ništa ne znate, nego čitava dva, a upravo na osnovu njihovih pravila su predvideli da vas srede!

...Od tada je prošlo deset, petnaest godina. Grob moje mladosti je prekrila gusta trava. Odležao sam kaznu, pa i kaznu doživotnog progonstva[127]. A nigde – ni u »vaspitno–kulturnim službama« logora, ni u rejonskim bibliotekama, čak ni u bibliotekama srednjih gradova, nigde nisam očima video, ni rukama opipao, ni mogao kupiti, ni naručiti, čak ni posuditi Krivični zakonik sovjetskog prava! Među stotinama zatvorenika koje sam sreo, koji su prošli istragu i sud, i to ne jednom, koji su izdržali kazne logora i progonstva – nijedan nikada nije video Zakonik, nikada ga nije imao u rukama! (Oni koji znaju u kakvoj atmosferi nepoverenja mi živimo razumeće zašto se Zakonik nije mogao dobiti u narodnom sudu ili kod rejonskog izvršnog komiteta. Vaše interesovanje za Zakonik bilo bi nešto vrlo čudno: vi ili se pripremate za zločin, ili hoćete da zatrete tragove nekog što ste ga već počinili.)

Tek kada su ova dva zakona napunila trideset pet godine svoga postojanja, uoči njihove zamene novima, video sam ih, video ta dva bratića bez korica, KZ i ZKP, na tezgi prodavnice u moskovskom metrou (odlučili da ih izlože na pazar pošto više nisu potrebni).

A sada ih raznežено čitam. Na primer, ZKP:

Član 136 – Islednik nema prava da iznuđuje iskaze, odnosno priznanja silom i pretnjama. (Kao da su očima gledali!)

Član 111 – Islednik je dužan da rasvetli okolnosti koje bi mogle da oslobode okrivljenog krivice, odnosno da mu krivicu ublaže.

(»Ali, ja sam se borio za sovjetsku vlast u Oktobru!... Ubijao sam kolčakovce!... Ja sam raskulačivao!... Ja sam državi dao deset miliona rubalja uštеđevine!... Ja sam u ovom ratu dva puta ranjavan!... Ja sam tri puta odlikovan!...«

»Mi vam ne sudimo za to!« – Kezi vam se istorija zubima islednika. Ono što ste dobro uradili nema s ovim veze.)

Član 139 – Okrivljeni ima pravo da sam piše svoje iskaze i da zahteva ispravke u zapisniku koji je sačinio islednik.

(Ah, da smo to na vreme znali! Ili bolje: da je stvarno tako bilo! A mi smo kao milost molili, i uvek uzalud, da islednik ne piše: »moje besramne klevetničke izmišljotine« umesto »moje pogrešne reči«, »naše tajno skladište oružja« umesto: »moj zarđali nož«.)

Ah, da su okrivljenima najpre održali nastavu iz nauke o zatvorima! Da su najpre uvežbavali istragu u probama, pre nego će ih privesti na onu pravu!... S *ponavljačima* iz 1948. se i nije upuštalo u ovu igru istrage, bilo je besmisleno. A novi ni znanja, ni iskustva, niti koga da im pruži savet nemaju.

Usamljenost okrivljenog – evo još jednog uslova za uspeh nepravične istrage! Čitava mašinerija

je dužna da svom svojom ogromnom težinom zgnječi usamljenu i već ugnjetenu volju. Od samog hapšenja, i tokom čitave prve *udarne* faze istrage, zatvorenik mora, po pravilu, biti sam: u ćeliji, na hodniku, na stepeništu, u kancelarijama – nigde ne sme sresti sebi slične; ni u čijem osmehu, ni u čijem pogledu potražiti sapatnju, savet, podršku. Organi sve čine da mu zamrače budućnost, izobliče sadašnjost: oni će ga navesti da misli da su mu bliski i prijatelji pohapšeni, da su nađeni materijalni dokazi. Oni će preuveličati svoje stvarne mogućnosti odmazde nad njim i njegovima, svoja prava da oproste (oni ta prava i nemaju). Oni će povezivati iskreno »kajanje« s olakšicama u kazni i režimu logora (takve veze nikada, ama baš nikada, nije bilo). Za kratko vreme dok je zatvorenik u stanju šoka, iscrpljen i neuračunljiv, oni će nastojati da od njega dobiju najviše što je moguće nepopravljivih izjava, da upletu što je moguće više ni za šta krivih ljudi (neki su toliko izbačeni iz koloseka da traže da im se zapisnici ne čitaju – nemaju više snage za to – samo potpisuju, potpisuju). Tek tada će okrivljenom biti dozvoljeno da iziđe iz samice, tek tada će biti prebačen u zajedničku ćeliju, gde će sa zakasnelim ogorčenjem postati svestan svojih grešaka i sabrati ih.

Kako se i ne prevariti u tom dvoboju? Ko se ne bi prevario?

Rekli smo: »Po pravilu, mora biti sam.« Svejedno, u stanju prenaseljenosti ćelija 1937. a i 1945. ovo idealno pravilo o izdvojenosti novopečenih okrivljenika nije moglo biti poštovano. Skoro od prvih časova zatvorenik se nalazio u dupke punoj zajedničkoj ćeliji.

Ali ovo je istovremeno s prednostima imalo i nedostatke. Prenaseljena ćelija nije služila samo kao skučeni boks ćelijskog režima, već je bivala i *mučenje* prvoga reda, utoliko efikasnije što je to trajalo neprekidno danima i nedeljama bez ikakvog učešća islednika: zatvorenike su mučili sami zatvorenici! Toliko ih je bacano u ćeliju da nisu mogli naći mesta, da su morali jedan drugome sedeti na nogama. Tako se u ćelije preventivnog zatvora u Kišinjevu 1945. trpalo u samici *osamnaest* osoba; u Lugansku, 1937. – *petnaest*[128]*;* u običnoj zatvorskoj ćeliji u Butirkama 1938. predviđenoj za dvadeset pet Ivanov–Razumnik je bio u društvu sa *sto četrdeset* zatvorenika (klozeti su bili toliko opterećeni da su zatvorenike tamo vodili samo jednom u toku dana i noći, a ponekad čak i noću, ista stvar i sa šetnjom!). Isti on je u »štenari« prijemne sale Lubjanke, izračunao da je čitavih nedelja bivalo po tri lica na jedan kvadratni metar poda (zamislite šta to znači, zauzmite mesto![129]). U ovoj »štenari« nije bilo ni prozora, ni provetravanja; od toplote stvorene telima i dahom zatvorenika temperatura se pela na 40 do 45 °C; svi su bili samo u gaćicama (sedeli su na zimskoj odeći); naga tela su bila nabijena i koža se u dodiru sa znojem suseda pokrivala ekcemom. Tako su ostajali *nedeljama,* bez vazduha, bez vode (dobijali su samo čorbuljak i, ujutru, čaj).

Iste godine u Butirkama novouhapšeni zatvorenici (podvrgnuti pre toga operaciji kupanja i boksa) ostajali bi više dana na stepeništima čekajući da etape oslobode ćelije. T–v je u Butirkama ležao sedam godina pre toga, 1931, i on kaže: pod ležajevima je sve bilo krcato, ljudi su spavali pravo na asfaltnom podu. Ja sam se u njima našao sedam godina kasnije, 1945: isti prizor. Nedavno sam od M. K. B–č dobio dragoceno svedočenje o gužvi koja je vladala u Butirkama 1918: u oktobru te godine (drugi mesec crvenog terora) zatvor je bio toliko prepun da je 70 žena bilo smešteno čak u perionici! Pa kada je onda zatvor u Butirkama bio prazan?

A ako je, uz to, kibla bila jedini način da se obavi nužda (ili ako ni nje nije bilo kao u nekim sibirskim zatvorima); ako ste po četvoro jeli iz jedne činije, jedan drugome se oslanjajući na kolena; ako su neprestano izvlačili po nekoga na saslušanja, a na njegovo mesto vraćali drugoga – premlaćenog, malaksalog od nesanice i potpuno slomljenog; ako vam je prizor ovih skršenih ljudi bio

ubedljiviji od svih islednikovih pretnji; i ako su onima koji mesecima nisu pozivani bilo kakva smrt i bilo kakav logor izgledali lakši od ovoga zgrčenog stava – sve to je možda sasvim zamenjivalo idealnu usamljenost iz teorije. U takvom haosu ne možeš se uvek odlučiti da se nekome otvoriš, ne možeš naći nekoga da te posavetuje. I pre ćeš poverovati u mučenje i logore kad ti to sami ljudi pokažu, nego kad ti islednik preti.

Od samih žrtava ćeš saznati da možeš biti podvrgnut slanoj kupki kroz grlo i da će te potom više dana u boksu mučiti žeđ (Karpunič). Ili ti mogu rendom trljati leđa do krvi, pa ih zatim premazati terpentinskim uljem (komandant brigade Rudolf Pincov bio je podvrgnut i jednom i drugom, i još su mu nabijali igle pod nokte i punili ga vodom do samog pucanja stomaka: traženo je da potpiše zapisnik da je za vreme oktobarske parade *hteo* da baci svoju tenkovsku brigadu na vladu).[130] A iz usta Aleksandrova, bivšeg šefa umetničkog odeljenja Sveruske organizacije za kulturne odnose s .inostranstvom, koji je zbog loma kičme naheren na stranu i koji se ne može suzdržati da pri tom ne prospe suze, možete saznati kako bije (1948) Abakumov[131] lično.

Da, da, nije greška – glavom ministar Državne bezbednosti Abakumov ne libi se da obavlja ovaj prljavi posao (on je Suvorov iz prve borbene linije!), ne libi se da ponekad uzme gumenu palicu. Utoliko bolje bije njegov pomoćnik Rjumin[132]. Ovaj to obavlja u Suhanovki, u pravom »generalskom« istražnom kabinetu. Zidovi su obloženi orahovinom, na prozorima i na vratima obešeni svileni zastori, na podu razastrt veliki indijski tepih. Da ne bi ovu divotu pokvario, stavljaju preko njega prljavi vuneni zastirač, sav umackan krvlju. Da bije, Rjuminu ne pomaže običan čuvar, pomaže mu pukovnik. »Tako, znači«, kaže Rjumin ljubazno, milujući gumenu palicu od otprilike četiri centimetra debljine – »vi ste nesanicu pošteno podneli. (Aleksandar Dolgan je lukavstvom uspeo da bez sna izdrži čitav mesec: spavao je stojeći.) Sada ćemo da isprobamo palicu. Kod nas duže od dve–tri ture niko ne može izdržati. Spustite pantalone, ležite na stazu!« Pukovnik seda žrtvi na leđa. Dolgan se priprema da broji udarce. On još ne zna šta znači udarac palicom po bedrenom živcu, kada su vam od dugog gladovanja zadnjice nestale. Udarac se ne oseća tamo gde je pao, već imate utisak da vam glava puca. Žrtva od prvog udarca poludi od bola, zarije nokte u zastirač. Rjumin bije, bira pravo mesto. Pukovnik pritiska svim svojim mesištem, ovo je ono što treba da radi neko s tri velike zvezdice na epoletama – da asistira svemoćnom Rjuminu! (Posle ture žrtva ne može da ide, ali je, naravno, ne odnose već odvlače. Uskoro zadnjice toliko oteknu da ne može zakopčati pantalone, a tragova skoro da nema. Nastupa užasni proliv i Dolgan dok sedi na kibli u svojoj ćeliji, prska u smeh. On ima da podnese još drugu, pa treću turu. Koža će pući, Rjumin će početi od besa da bije po stomaku, probušiće mu trbušnu maramicu, creva će ispasti u vidu ogromne kile, zatvorenik će biti odveden u bolnicu u Butirkama s upalom trbušne maramice i pokušaj da ga nateraju na nečasno delo privremeno će biti odložen.)

Evo na kakve muke možete i vi biti stavljeni! Posle ovoga, ono kada islednik iz Kišinjeva, Danilov, bije sveštenika Viktora Šipovaljnikova žaračem po potiljku i vuče ga za pletenice – liči na očinsko milovanje. (Sveštenika je zgodno vući za pletenice; laika možete uhvatiti za bradu i tegliti ga iz jednog ćoška kancelarije u drugi. A Riharda Aholu, finskog crvenogardejca koji je učestvovao u hvatanju Sidneja Rejlija i komandovao jednom četom u ugušivanju kronštatske pobune, dizali su kleštima, hvatajući ga čas za jedan čas za drugi njegov veliki brk i držali ga po deset minuta ovako

podignutog od tla.)

Ali evo ono najstrašnije što ti mogu učiniti: svući te ispod pasa, leći te leđima na tlo, razmaknuti ti noge, onda ti dva potčinjena (slavni podoficirski stalež!) sesti na njih i držati te za ruke dok ti islednik – ni žene se ne ustežu – staje među raskrečene noge i vrhom cipele pršti uz tlo, sve jače, sve po taktu, ono što te nekad činilo muškarcem, i gleda te za to vreme u oči, i ponavlja neumorno svoja pitanja ili poziv na izdaju. Ako ne napre odviše rano, ti ćeš se boriti petnaest sekundi pre nego vikneš da sve priznaješ, da si spreman da staviš u zatvor i onih dvadeset osoba čija ti imena traže, ili da oblatiš u štampi sve što ti je najsvetije...

Bog neka ti je sudija, ne ljudi!...

- Izlaza nema! Treba sve priznati! – šapću *kvočke* nalegnute u ćeliji.
- Račun je prost: treba sačuvati zdravlje, govore ti trezni ljudi.
- Zube ti neće niko zameniti, klima neko ko ih više nema.
- Priznao ti ili ne, u svakom slučaju bićeš osuđen, zaključuju oni koji su shvatili suštinu stvari.
- One koji ne potpišu – streljaju, prorokuje neko iz ugla. – Iz osvete. Da ne bi ostalo traga od načina kako je istraga vođena.
- A ako umreš u istražnoj kancelariji, porodici će ti saopštiti da si osuđen na logor bez prava dopisivanja. Pa neka ona traži!

Ako si pravoverni komunista, drugi neki komunista pravoverac ti se prišunjava, podozrivo razgledajući oko sebe da se uveri da vas svetina ne sluša, počinje da ti vatreno kucka u ovo:

- Naša dužnost je da pomognemo sovjetskoj istrazi. Mi smo u jeku borbe. Sami smo krivi: bili smo previše meki, zemlju je zahvatila trulež. Ispodmukla se vodi surovi rat. Evo i ovde oko nas – sve sami neprijatelji, čuješ li šta zbore? Partija ipak nije dužna da svakome od nas polaže račune i izlaže ciljeve i razloge. Traži se – znači, treba potpisati!

Opet vam se neki pravoverac prikrade:

- Ja sam dao iskaz protiv trideset pet lica, protiv svih koje poznajem. To i vama preporučujem! Izvucite što više imena, povucite za sobom što više ljudi! Onda će postati jasno da je to apsurd i sve će pustiti.

E pa, Organima upravo to i treba! Politička svest pravoveraca i ciljevi NKVD prirodno se poklapaju. NKVD–u baš treba ta lepeza imena, baš to stalno razmnožavanje imena. To je i znak njegovog rada i reperi na koje će nabaciti nova lasa. »Tvoji saučesnici! Tvoji saučesnici! Tvoje pristalice!«, uporno se nastojalo istresti od svih. (Priča se da je R. Ralov kao svog saučesnika imenovao kardinala Rišeljea, ime je ušlo u zapisnike i niko se zbog toga nije zapanjio, sve do saslušanja za rehabilitaciju 1956.)

Kad smo kod pravoveraca: za takvu *čistku* bio je potreban Staljin, ali bila je potrebna i takva partija. Većina onih što su bili na vlasti i sami su pre svog hapšenja bez milosti bacali u zatvore, pokorno uništavali sebi slične, na osnovu tih istih instrukcija predavali uništenju dojučerašnje prijatelje i saborce. Svi važni boljševici, koje danas obavija oreol mučenika, imali su vremena da budu dželati drugih boljševika (ne uzimajući u obzir da su pre toga s v i oni bili dželati nepartijaca). Možda je trideset sedma bila i neophodna da bi pokazala pravu vrednost *pogleda na svet* kojim su toliko barjačili dok su Rusiji skidali sleme, rušili temelje, skrnavili svetinje – onoj Rusiji u kojoj ni

n j i m a i s t i m a takav obračun nikada nije pretio. Boljševičke žrtve između 1918. i 1936. nisu se nikada ponašale tako jadno kao visoki partijski dostojanstvenici onda kada se oluja na njih sručila. Kad se detaljno prouči istorija hapšenja i procesa od 1936. do 1938, neće najodvratniji ispasti Staljin i njegovi potčinjeni, već optuženi koji su se spustili do ljudskog šljama, jer je njihov moralni pad dolazio posle toliko oholosti i tvrdokornosti.

...Ali, kako, kako da se odupreš – ti, koga bol muči, koji si slab, koji imaš žive ljubavi, koji nisi pripremljen...

Šta učiniti da bi bio jači od islednika, jači od čitave te kljuse?

Treba u zatvor ući ne drhteći za napušteni topli život. Treba da u momentu kada prekoračiš prag kažeš sebi: moj život je završen, nešto ranije nego što je trebalo, ali šta je tu je. Na slobodu se nikada više neću vratiti. Osuđen sam na propast, sada ili nešto kasnije: što kasnije, to gore; što pre – to bolje. Nemam više ništa. Moji bliski su mrtvi za mene, mrtav sam i ja za njih. Od danas moje telo više nikome ne služi, ono mi je strano. Samo mi duh i savest ostaju važni i dragoceni.

Naspram takvog zatvorenika istraga će zadrhtati.

Pobediće samo onaj koji će se svega odreći!

Samo – kako svoje telo pretvoriti u kamen?

Eto, recimo, od članova kružoka Berđajeva su uspeli da stvore sudske marionete, ali ne i od samog Berđajeva. Hteli su ga odvući na kakav sudski proces, hapšen je dva puta, vođen je (1922) Đeržinskom na noćno saslušanje, bio je tamo i Kamenjev (što svedoči da se ni on nije libio ideološke borbe uz pomoć Čeke). Berđajev se nije ponizio, nije hteo da moli, on im je odlučno izložio religijska i prirodna načela koja mu nisu dozvoljavala da prihvati novoustoličenu vlast u Rusiji. Ne samo da su prosudili da je za sud nepotreban, već su ga i oslobodili. Pokazao čovek da ima stav!

N. Stoljarova se seća svoje susetke s ležaja 1937. u zatvoru Butirkama, neke starice. Saslušavana je svake noći. Dve godine ranije neki bivši mitropolit bio je utekao iz progonstva i na putu preko Moskve prenoćio kod nje. »Samo, to nije bivši mitropolit, on je i sadašnji! Tačno je, imala sam čast da ga primim.« – »Dobro, ali posle toga, kod koga je otišao iz Moskve?« – »Znam, ali neću da kažem!« (Jedna veza vernika bila je izvela mitropolita u Finsku.) Islednici su se smenjivali, okupljali, tresli staroj pesnicom pod nos, ali ona im je odgovarala: »Od mene vam koristi nema, makar me isekli. Vi se plašite od šefova, vi se plašite jedan od drugoga, vi se čak plašite i da me ubijete (»izgubićete vezu«). A ja se ničega ne plašim! Pripravna sam da ovoga časa izađem pred Gospoda!«

Bilo je, da, bilo je trideset sedme ljudi koji se posle saslušanja nisu vratili u ćeliju za svoj zavežljaj. Koji su izabrali smrt, ali koji nisu ni protiv koga potpisali.

Ne bi se moglo reći da je istorija ruskih revolucionara dala najbolje primere postojanosti. Uistinu, nije ni poređenje moguće, jer naši revolucionari nikada nisu znali šta je istinski *dobra* istraga, s arsenalom od pedeset dva različita postupka.

Šeškovski nije mučio Radiščeva. A ovaj je znao odlično da će, po ondašnjem običaju, njegovi sinovi i tako i tako biti oficiri u gardi i da im niko neće život upropastiti. Da mu niko neće posed nasleđen od oca konfiskovati. Pa ipak, tokom kratke, od samo dve nedelje, istrage ovaj velikan odrekao se svojih ubeđenja i svoje knjige i zatražio pomilovanje.

Nikolaju I nije palo na pamet da pohapsi žene dekabrista, da ih tera da se deru u susednoj istražnoj kancelariji, niti da dekabriste podvrgne torturi. On, zapravo, nije za to ni imao potrebe. Istraga dekabristima bila je savršeno slobodna, čak je u kazamatu davano da okrivljeni razmisle o pitanjima. Niko od dekabrista nije se kasnije sećao da su odgovori nesavesno tumačeni. Nisu izvedeni na odgovornost oni koju su »znali o pripremanju pobune a nisu prijavili«. Još manje je senka pala ne rođake osuđenih (ima u vezi s tim poseban manifest). I, naravno, svi vojnici što su bili uvučeni u pobunu bili su pomilovani. Ali čak je i Riljejev »odgovorio do sitnica, iskreno, ništa ne krijući«. Čak je i Pestelj *propevao* i imenovao svoje prijatelje (još uvek na slobodi) kojima je bio dao da zakopaju *Rusku istinu,* i odao i samo mesto. Retki su bili oni koji su, kao Lunin, blesnuli nipodaštavanjem i prezirom prema istražnoj komisiji. Naprotiv, većina se pokazala nesposobnom, kompromitovali su jedni drugi, mnogi se i ponizili da traže milost! Zavališin je sve svalio na leđa Riljejeva. E. P. Obolenski i S. P. Trubeckoj su požurili čak da lažno optuže Gribojedova – čemu ni Nikolaj I nije poverovao.

Bakunjin se u svojoj *Ispovesti* ponizio pred Nikolajem I, oblatio se, i tako izbegao smrtnu kaznu. Niskost? Revolucionarno lukavstvo?

Moglo bi se pomisliti: koliko su morali biti izabrani u samopožrtvovanju ljudi koji su preduzeli da ubiju Aleksandra II! Jer oni su znali na šta idu. Ali, dok Grinjevicki deli carevu sudbinu, Risakov ostaje u životu i pada u ruke istražnih sudija. I istog dana *otkucava* kuće tajnih sastanaka i imena zatvorenika. Iz straha za svoj mlađani život on žuri da vladi saopšti više nego je ova i pretpostavljala da on zna! On pokajnički rida, predlaže da »skine veo sa svih anarhističkih tajni«.

Pri kraju prošlog i početkom ovog veka oficir tajne policije je smesta povlačio svoje pitanje čim bi okrivljeni primetio da nije umesno ili da je mešanje u privatni život. Kada su u zatvoru Krstova 1938. starog političkog zatvorenika Zelenskog isekli šipkom za pušku, zavrnuvši mu pre toga kao kakvom derištu pantalone, on je u ćeliji briznuo u plač: »Carski istražni sudija se nije usuđivao ni da me sa 'ti' oslovi!« Ili, evo drugog primera, izvučenog iz jedne savremene studije.[133] Ona nam saopštava da su agenti carske tajne policije bili zaplenili rukopis Lenjinovog članka *O čemu misle naši ministri,* ali *nisu umeli* da pomoću njega dođu do njegovog autora:

»Tokom saslušanja agenti tajne policije, *kako je i trebalo očekivati* (ovde i niže podvlačim ja – A. S.) nisu od Vanejeva (studenta) mnogo saznali. On im je sve u svemu izjavio da su rukopisi koji su nađeni kod njega bili povereni na čuvanje neki dan pre pretresa u paketiću s nekim drugim hartijama od strane nekoga koga on *ne želi da imenuje.* Istražnom sudiji *nije drugo preostajalo* (kako to? – a ledena voda do članaka?, a kupka u slanoj vodi?, a Rjuminova palica?...) nego da rukopise preda ekspertizi!« I ništa se nije otkrilo. – Peresvetov je, kako se čini, i sam *odmardeljao*[134] koju godinicu i lako je mogao navesti sve što je istražnom sudiji preostajalo da učini kad je pred sobom imao čuvara članka *O čemu misle naši ministri?*

Kako kaže S. P. Meljgunov u svojim uspomenama: »To je bio caristički zatvor, zatvor iz srećnih uspomena, zatvor kojeg se politički zatvorenici – to im jedino i ostaje – sećaju skoro sa radošću.«[135]

Ima ovde izvestan napredak u načinu kako se poimaju stvari, jedan sasvim drugi aršin. Jednako kao što predgogoljevske kiridžije ne bi mogle zamisliti brzinu mlaznog aviona, tako ni oni koji nisu prošli kroz mlin za meso na ulazu u Gulag nisu u stanju da zamisle istinske mogućnosti istrage.

U listu *Izvestija* od 24. maja 1959. čitamo: Juliju Rumjancevu odvode u unutrašnji zatvor jednog nacističkog logora da bi od nje saznali gde se nalazi njen muž koji je utekao iz istog logora. Ona zna, ali odbija da odgovori. Evo primera herojstva za neupućenog čitaoca. Za onoga koji za sobom ima gorko iskustvo stanovnika Gulaga, tu se pre radi o nespretnosti islednika: Julija nije umrla pod mukama i nije poludela – ona je jednostavno nakon jednog meseca puštena – živa i zdrava!

* * *

U ono vreme, sve te ideje po kojima čovek treba da se pretvori u kamen bile su mi nepoznate. Ne samo da nisam bio pripravan da raskinem tople veze što su me držale za ovaj svet, nego me je i tako beznačajna stvar, kao što je oduzimanje prilikom hapšenja stotinak zaplenjenih olovaka »faber« dugo mučilo. Vraćajući se s tamničkog odstojanja na svoju istragu, nisam imao razloga da budem ponosan. Mogao sam, naravno, imati čvršći stav i veštije se izvući. Pomračenje uma i obeshrabrenost pratile su me tokom prvih nedelja. Jedini razlog što mi ova sećanja ne izazivaju grižu savesti jeste što sam, hvala bogu, izbegao da bilo koga dovedem u zatvor. A nije mi mnogo trebalo da to učinim.

Uzrok zbog kojeg smo se našli u zatvoru (ja i Nikolaj Vitkevič, uhapšen po istom delu) bio je skoro detinji, premda smo već bili oficiri na frontu. Mi smo se dopisivali tokom rata, između dva sektora fronta, i nismo mogli da, uprkos vojnoj cenzuri, ne pustimo na volju skoro otvorenom političkom negodovanju i psovkama na račun Najmudrijeg od Mudrih, koga smo providno prekrstili iz Oca u *Gazdu*[136]. (Svaki put kad bih potom pričao o svom *delu,* naša prostota je izazivala samo smeh i čuđenje. Govorili su mi da takva dva teleta nije moguće ni zamisliti. I sam sam se u to uverio. Jednoga dana, čitajući neku studiju o aferi Aleksandra Uljanova, saznao sam da se njegova grupa upecala na isti način – nesmotrenom prepiskom, i da je upravo to otkriće spasio 1. marta 1887. život Aleksandra III).

Jedan član grupe, Andrejuškin, poslao je prijatelju u Harkovu pismo, u kojem ništa nije krio: »Ja čvrsto verujem da će jednog dana (kod nas – A.S.) nastati najnemilosrdniji teror i da taj dan nije daleko... Crveni teror – ja uvek o njemu kao baba o uštipku... Brinem se za jednog od mojih drugova s kojima se dopisujem (ovako pismo mu nije bilo prvo)... Ako on... ovaj, mogu onda i mene... ovaj, a to nije dobro jer bih povukao za sobom mnogo vrlo aktivnih ljudi.« Počev od Harkova, policija se dala u potragu za pošiljaocem pisma iz Petrograda; potraga je trajala punih pet nedelja. Ime Andrejuškina je otkriveno tek 28. februara, i bombaši bili pohapšeni 1. marta na Aveniji Nevskoga, s bombama u rukama, pred sam atentat!

Kancelarija mog islednika I. I. Jezepova bila je visoka, prostrana, svetla, s ogromnim prozorom (zgrada Osiguravajuće kompanije »Rusija« nije bila sagrađena za mučenje). Koristeći njenih pet metara visine, u njoj su bili obesili portret, u stojećem stavu visine četiri metra, moćnog Vlastodršca,

protiv koga sam ja, maleno zrnce peska, bio uperio svoju mržnju. Islednik bi ponekad ustao uz njega i teatralno se kleo: »Za njega smo gotovi da položimo život! Spremni za njega da pod tenkove legnemo!« Pred tom skoro oltarskom veličinom portreta moje mucanje o nekakvom tamo očišćenju lenjinizma bilo je prava beda, a ja – bezbožni bogohulnik, dostojan samo smrti.

Sadržaj naših pisama je za ono vreme pružao sasvim dovoljno materijala da obojica budemo osuđeni. Od momenta kada su se ona našla na stolu operativaca cenzure, moja i Vitkevičeva sudbina bile su rešene, nama je samo ostavljano da dovršimo rat, da budemo još neko vreme korisni. Međutim, bilo je još nešto teže: već čitavu godinu svako od nas nosio je, uvek sa sobom, u poljskoj torbi, da bi se, ma šta da se desi, sačuvala ako bi jedan od nas ostao živ – *Rezoluciju br. 1,* što smo je bili sastavili na jednom od susreta na frontu. Ova *Rezolucija* je bila energična sažeta kritika sveukupnog sistema obmane i ugnjetavanja u našoj zemlji; zatim je, kao što i priliči političkom programu, sadržala opšte stavove o tome kako da se popravi država, i na kraju je bio zaključak: »Izvršenje svih ovih zadataka nije moguće bez *organizacije.«* I bez ikakvog isledničkog natezanja ovo je bio dokument o rađanju nove partije. A to su potvrđivale i rečenice iz pisama o tome kako ćemo posle pobede mi povesti »rat posle rata«. Stoga moj islednik u mojem slučaju nije ni imao potrebe da izmišlja, samo se borio da baci petlju na sve one kojima sam ja ikada pisao ili koji su meni pisali. Mojim vršnjacima i vršnjakinjama pisao sam drske, izazovne i zavereničke misli, a moji su mi prijatelji, ne znam zašto, i dalje pisali. Čak i u njihovim odgovorima mogli su se naći sumnjivi izrazi.[137] Sada je Jezepov, kao kakav Porfir Petrovič, tražio od mene da mu sve objasnim i povežem: pošto smo se tako izražavali u pismima koja podležu cenzuri, šta smo tek mogli kazati u prisnom razgovoru! Nisam ga mogao ubediti da sva ta oporost naših reči nije izlazila iz granica naše prepiske. S mojim pomućenim mozgom morao sam da izmišljam priču, ali priču koja se drži, o našim prijateljskim susretima (o njima se govorilo u pismima) tako da imaju istu boju kao pisma, da se kreću po žici, pravo uz politku, ali da ipak ne padnu pod udar Krivičnog zakonika. I još da objašnjenja iziđu iz srca i uspeju da starog vuka u svom zanatu, moga islednika, ubede u moju suštu prostotu, bezazlenost i iskrenost. Tako da mom lenom islednику ne bi, ni bože sačuvaj, palo na pamet – to je bilo najvažnije – da krene da pregleda sadržinu mog kofera – proklet da je i on i što je bilo u njemu! – četiri sveske mojih ratnih dnevnika, pisane tvrdom i bledom olovkom, te sitne, kao iglicom ispisane beleške koje su već tu i tamo počinjale da se brišu. Ove sveske su bile rezultat moje želje da postanem pisac. Nisam verovao u moć naše volšebne memorije, pa sam tokom svih ratnih godina nastojao da zapišem sve što sam video (ovo bi bilo samo pola zla) i sve što sam čuo iz usta ljudi. Ja sam neoprezno, beležeći i vrlo providno (ja još nisam imao posla s NKVD) ko mi je to pričao zapisivao cela kazivanja svojih saboraca – o kolektivizaciji, o gladi u Ukrajini, o trideset sedmoj godini. Od samog hapšenja, od momenta kada su operativci ubacili ove dnevnike u moj kofer, zapečatili i predali mi kofer da ga nosim u Moskvu — meni kao da su srce kidala usijana klešta. Sada su sva ova kazivanja, tako prirodna na prvoj liniji fronta, oči u oči sa smrću, bila pod nogama četirimetarskog Staljina i pretila memljivom tamnicom za moje čiste, hrabre, nemirne ratne drugove.

Ovi dnevnici su mi više od svega pritiskali dušu u istražnom postupku. Da islednik ne bi pošao da se znoji nad njima, da ne bi u njima došao do živca slobodnog bratstva ratnika, ja sam se onoliko koliko sam mogao, pokajao i priznao da sam svestan svojih političkih grešaka. Iscrpljivao sam se ovako hodajući po oštrici sečiva, sve do onog trenutka kada sam zapazio da nikoga ne dovode na

suočenje, do onda kada mi je postalo jasno da dolazi kraj istrage, do onog dana nakon četiri meseca kada su sve sveske mojih dnevnika bile gurnute u paklenu čeljust lubjanske peći, kada su planule crvenim buketom žarovnica još jednog u Rusiji uništenog rukopisa i poletele kao crni leptiri čađi kroz najveći dimnjak.

Mi smo šetali u podnožju tog dimnjaka – u betonskoj kutiji na krovu Velike Lubjanke, u visini petog sprata. Zidovi su i iznad petoga išli za tri visine čoveka. Moskva je dopirala do naših ušiju kao automobilske trube što se dozivaju. Ali, videli smo samo taj dimnjak, jednog od stražara na kuli na šestom spratu i ono malo neba gospodnjeg kojem je palo u deo da visi iznad Lubjanke.

Ah, ta čađ! Ona je ovog prvog posleratnog maja padala i padala. Nje je pri svakoj našoj šetnji bilo toliko da smo između sebe zaključili da to Lubjanka pali svoje arhive još iz davnog vremena. Moj jadni dnevnik bio je samo minutni izbačaj u ovoj poplavi čađi. Sećao sam se jednog martovskog jutra, sunčanog ali mrazovitog, kada sam zbog nečega sedeo kod islednika. On mi je postavljao svoja uobičajena prostačka pitanja i beležio, iskazujući ih, moje odgovore. Sunce je igralo svoju igru kroz ledeni vez što se otapao na velikom prozoru kroz koji sam katkada dobijao želju da skočim – da bih se Moskvi pokazao kao kakva kratkotrajna sablast, da bih se sa četvrtog sprata spljeskao na pločniku, onako kako je to u vreme mog detinjstva u Rostovu na Donu učinio jedan od mojih neznanih prethodnika (iz »Kuće br. 33«)[138]. Kroz mesta gde se led bio otopio nazirali su se moskovski krovovi, krovovi u nedogled, a iznad njih razigrani dimovi. Ipak nisam gledao onamo nego na gomilu rukopisa koja je prekrivala pustoš polupraznе istražne kancelarije veličine tridesetak kvadratnih metara, gomilu tek istovarenu i još neprebranu. Rukopisi u sveskama, u fasciklama, u domaćem povezu, u obliku povezanih ili nepovezanih snopića, ili samo kao rasuti listovi – pogrebna humka pokopanog ljudskog duha. Ova humka je svojim kupastim vrhom nadvisivala sto islednika, skoro pa da mi ga zakloni. Ja sam se bratski sažalio nad radom onog neznanca, uhapšenog prethodne noći, čiji je pretreseni kabinet toga jutra izručio svu tu žetvu na parket kancelarije za mučenje, pod noge četiri metra visokog Staljina. Sedeo sam i pokušavao da odgonetnem: čiji je to neobični život dovučen ove noći na mučenje, rastrzanje i, na kraju, paljevinu?

Ah, koliko je samo planova, koliko rada poginulo u ovoj zgradi! Čitava jedna potonula civilizacija. Ah, čađi, čađi Lubjankinih dimnjaka! Najuvredljivije je to što će naši potomci ovu generaciju smatrati glupljom, nesposobnijom, nemuštijom nego je bila!...

* * *

Za jednu pravu dovoljne su dve tačke.

Godine 1920, kako kazuje Erenburg, Čeka mu je postavila ovakvo pitanje: »Dokažite *vi* da *niste* Vrangelov špijun!«

Godine 1950. jedan od istaknutih pukovnika MGB, Toma Tomič Željezov, izjavio je zatvorenicima: »Mi se nećemo mučiti da mu (zatvoreniku) dokazujemo krivicu. Ima on da *nama*

dokaže da nije imao neprijateljskih namera.«

A na ovoj ljudožderski jednostavnoj pravoj koja povezuje te dve tačke redaju se nebrojene uspomene miliona ljudi.

Kakvo ubrzavanje i kakvo uproštavanje istrage, za kakvo do tada čovečanstvo nije znalo! Organi su se sasvim ratosiljali muke da traže dokaze! Tek uhvaćeni zečić, sav bled, drhteći kao u groznici, lišen prava da bilo kome piše ili telefonira, da išta spolja donese, lišen sna, hrane, hartije, olovke, dugmadi čak, posađen na dasci kakve šamlice u kutu islednikove kancelarije, mora sam da pronađe i izloži svom zgubidanu isledniku dokaze da n i j e imao neprijateljskih *namera!* Ako ih ne nađe (odakle da ih dobije?), on tim samim pruža istrazi *približne* dokaze o svojoj krivici!

Ja znam za slučaj starca – pre toga bio je zatvorenik u Nemačkoj – koji je, sedeći na svojoj šamlici i preturajući golim prstima, uspeo da svom čudovištu od islednika dokaže da n i j e izdao domovinu, pa i da n i j e imao takve namere! Nešto skandalozno! – Znači – oslobođen? Ma, nipošto! To mi je on pričao u zatvoru Butirke, ne na Tverskom bulevaru! Drugi islednik pridruži se glavnom, provedoše sa starim prijatno veče u prisećanju na prošlost, a zatim oba dadoše izjave *kao svedoci* da se te večeri izgladneli i pospani starac bio upustio u antisovjetsku propagandu! Razgovaralo se bez zlobe, ali slušalo sa zlobom! Starac je predat trećem isledniku, koji ga od neosnovane optužbe za izdaju domovine oslobodi, ali mu odreza, po propisu, istu *banku* za antisovjetsku propagandu tokom istrage.

Pošto je prestala da bude istraživanje istine, istraga je za islednike postala, u teškim slučajevima, obavljanje dželatske dužnosti, a u lakim – obično provođenje vremena, zarađivanje plate.

A lakih slučajeva bilo je uvek, čak i one famozne trideset sedme. Primer: Borotko je bio optužen da je šesnaest godina pre toga redovno išao u Poljsku bez pasoša. (Njegovi tata i mama su živeli na deset vrsta od njega, ali su diplomati bili potpisali sporazum po kojem je ovaj deo Belorusije bio ustupljen Poljskoj, a ljudi 1921. godine nisu još bili na to navikli i odlazili su onamo kao oduvek.) Istraga ne potraje duže od pola sata: »Išao si tamo?« – »Jesam.« – »Kako?« – »Na konju.« – »Evo ti deset godina za KRD!« (Za kontrarevolucionarnu delatnost.)

No, takva brzina miriše na stahanovštinu, koja svejedno nije kod plavih šapki našla pristalica. Zakon o istražnom postupku je rok istrage ograničavao na dva meseca, ali je u slučaju teškoća moglo da se od javnog tužioca zatraži jedno ili više produženja od po jednog meseca (prirodno, tužioci nisu odbijali). Bilo bi blesavo da čovek uništava svoje zdravlje, da ne iskoristi ove dopunske rokove i, kako bi se u fabričkom žargonu reklo, da ne *naduva* svoje norme. Pošto bi se naradio i grlom i pesnicom tokom prve nedelje – udarne faze svake istrage – i rashodovao na taj način svoju volju i *karakter* (po Višinskom), islednik bi u daljem toku nastojao da razvuče postupak, da bi imao što više starih i uhodanih dela a što manje novih. Smatrano je da je prosto nepodobno istragu političkog dela završiti za dva meseca.

Ovim svojim nedostatkom elastičnosti i poverenja državni sistem je sam sebe kažnjavao. On nije verovao čak ni svojim elitnim kadrovima, čak je i njih primoravao da se prilikom ulaska i izlaska

upisuju; za zatvorenike pozvane na saslušanje ovo je, u svakom slučaju, bilo obavezno, u cilju kontrole. Šta je islednicima ostajalo da urade da bi obezbedili broj časova potreban za platu? Da pozovu jednog od svojih okrivljenih, da ga sednu u ćošku, da mu postave kakvo strašno pitanje, zatim da ga tu zaborave dok iščitavaju novine, pišu kratak sadržaj časa političke nastave, obilaze kolege (a kao pas čuvar ostaće stražar). Islednik i njegov prijatelj koji mu je u poseti spokojno trle lan na kauču; on se s vremena na vreme seti okrivljenog, baci na njega pogled pun pretnje i lane:

»Vidi ti hulje! Vidi fukare kakva se retko rađa! Neka – nećemo mi za njega žaliti *devet grama!«*

Moj islednik se osim toga obilato koristio i telefonom. Zvao bi, recimo, kući i govorio ženi, a za to vreme se na mene zlobno osvrtao, da će čitave noći biti zauzet saslušavanjem, te neka ga ne očekuje do zore (srce bi mi se steglo: znači – cele noći!). Međutim, on bi odmah počeo da bira broj svoje ljubavnice i predući kao mačak, obećavao joj da će odmah doći da provede noć kod nje (u redu, biće spavanja, laknulo bi mi na duši).

Tako su ovaj sistem bez mana ublažavale samo mane njegovih izvršilaca.

Neki islednici, radoznaliji od drugih, voleli su da »jalova« saslušanja koriste za bogaćenje svog životnog iskustva. Oni bi okrivljenoga bombardovali pitanjima o frontu (o onim istim nemačkim tenkovima pod koje im nekako nikada nije ispadala prilika da legnu), o običajima u evropskim i prekomorskim zemljama u kojima je okrivljeni boravio, o tamošnjim prodavnicama i robi, a naročito o organizaciji inostranih burdelja i o ženama.

Po Zakonu o krivičnom postupku predviđeno je da tužilac neumorno bdi nad ispravnosti svake istrage. Ali u naše vreme njega niko ne vidi pre onog što se zove »saslušanje u prisustvu tužioca«, što znači da je istraga okončana. Bio sam i ja odveden na takvo saslušanje.

Potpukovnik Kotov, smeđa mirničina, uhranjen, bezličan, ni dobar ni loš, sve u svemu – niko i ništa, sedeo je u svojoj kancelariji i, zevajući, po prvi put pregledao moj dosije. Upoznavao se s njim jedno petnaest minuta u mom prisustvu, bez ijedne reči (ovo saslušanje bilo je obavezno, kao i njegovo registrovanje, pa je bilo glupo da dosije izučava u neko drugo vreme osim u prisustvu okrivljenoga, zašto bi detalje iz njega morao pamtiti nekoliko časova). Ja mislim da on od toga što je čitao ništa nije povezivao. Zatim je nezainteresovano skrenuo pogled na zid i nemarno me upitao šta imam da dodam iskazima.

Morao me je pitati da li želim da uložim žalbu na tok istrage, da nisam slučajno podvrgavan nasilju, izrugivanju, da nije zakonitost povređena. Ali tužioci odavno već nisu postavljali takva pitanja. A što, i kad bi ih postavili? Jer, čitava ta zgrada Ministarstva, sa svojih hiljadu prostorija kao i svih pet hiljada njoj podređenih zgrada, vagona, pećina i čatrlja razasutih po čitavom Sovjetskom Savezu, živele su samo od nasilja nad zakonom: nismo, valjda, nas dvojica mogli tu nešto izmeniti. A i svi tužioci na iole vidnijem položaju bili su na njemu uz saglasnost iste te Državne bezbednosti, koju su... tobože kontrolisali.

Njegova mlitavost, pomirljivost, zamor od svih tih glupih dela bez kraja i konca preneše se nekako i na mene. Tako ja i ne pokrenuh s njim pitanje o istini. Zamolih ga samo da popravi jednu odviše očiglednu besmislicu: mi smo bili dvojica optuženih, ali su naša dela odvojeno istraživana

(moje u Moskvi, a moga prijatelja na frontu): prema tome bio sam u mom delu jedini okrivljeni, pa ipak bio sam okrivljen po tački 11, to jest kao *grupa.* Zatražih, s razlogom, od njega da izbaci ono što se odnosi na tačku 11.

On nastavi još pet minuta da prelistava dosije, uzdahnu, raširi ruke i reče:

»Pa šta? Jedan čovek, to je jedan čovek; dva čoveka, to su ljudi.«

On pritisnu dugme da dođu po mene. Uskoro, jedne večeri krajem maja, u kasne sate, moj islednik naredi da me odvedu u istu kancelariju tužioca, u kojoj se isticao izrezbaren sat s klatnom na mermernoj ploči kamina, radi obavljanja formalnosti »dvesta šest«. To je bio član Zakona o krivičnom postupku koji je nalagao da je okrivljeni dužan da pregleda svoj dosije i stavi poslednji potpis. Ne sumnjajući ni trenutka da će i moj dobiti, islednik je već bio seo i na brzinu sricao optužni zaključak.

Otvorih povez debelog dosijea i pročitah na unutrašnjoj stranici štampanim slovima zaprepašćujuću stvar: ispada da sam tokom istrage imao pravo da ulažem pisane žalbe na uočene neregularnosti i da je islednik bio dužan da ih unosi u dosije po redu ulaganja! U toku istrage! Ne na kraju...

Na žalost, nijedan od hiljada zatvorenika koje sam nakon toga sreo nije znao za to pravo.

Nastavih da prevrćem strane. Videh fotokopije svojih pisama i njihovo sasvim izopačeno tumčenje od strane nepoznatih komentatora (kao kapetana Libina). Videh i hiperboličnu laž u koju je kapetan Jezepov bio uvio moje obazrive iskaze. Na koncu pročitah i ovaj apsurd: iako sâm, bio sam optužen kao »grupa«!

»Ne slažem se. Vi ste delo istraživali na nepropisan način«, rekoh, ne baš sigurno.

- E pa, u redu, onda ćemo sve ispočetka, reče on preteći stežući usne. Aknućemo te tamo gde čuvamo policaje[139].

On čak krenu rukom da mi uzme »dosije«. (Ja ga zadržah prstom.)

Negde iza prozora četvrtog sprata Lubjanke sijalo je zlatno sunce predvečerja. Negde tamo bio je maj. Prozori kancelarije, kao i svi spoljni prozori Ministarstva, bili su hermetički zatvoreni, papirne trake, stavljene za zimu, još nisu bile odlepljene, tako da topli dah i miris prolećnog cveća nisu mogli probijati u te tajnovite prostorije. Poslednji sunčev zrak nestade s bronzanog sata na kaminu, sat tiho odzvoni.

Ispočetka!... Učini mi se daje bolje umreti nego sve početi ispočetka. Ispred sebe sam ipak nazirao neki život. (Da sam znao kakav!...) A tek ono mesto gde drže gestapovce? A nije ga valjalo ni ljutiti, jer će opšti ton kojim će on napisati optužni zaključak od toga zavisiti...

Ja potpisah. Potpisah, znači i povezivanje s tačkom 11. Tada nisam ni znao njenu ozbiljnost. Bilo mi je rečeno samo da zbog nje kazna neće biti duža. A zbog tačke 11 ja sam se kasnije našao u logoru za prisilne radove. A zbog tačke 11 sam posle »oslobođenja« prognan u večito progonstvo bez ikakvog suđenja.

Možda je tako i bolje. Zato što bez jednoga i drugoga ne bih ni napisao ovu knjigu?

Moj isledník nije na mene ništa specijalno primenio, izuzev lišavanja sna, laži i zaplašivanja, sasvim legalnih metoda. Zbog toga nije ni imao potrebe kao njegove kolege, koje se ovim osiguravaju zbog počinjenog zla, da mi u momentu potpisivanja člana 206 poturi pod nos »obavezu o neširenju«: ja dole potpisani taj i taj obavezujem se pod krivičnom odgovornošću (član nepoznat) da nikada nikome neću govoriti o metodama istrage moga dela.

U nekim oblasnim upravama NKVD ova mera je primenjivana serijski: štampani formular obaveze o neširenju je tutkan u ruke zatvorenicima u isto vreme kad i presuda OSO. (Kasnije, kada je oslobađan, morao je potpisati obavezu da nikome neće govoriti o tome kako funkcionišu logori.)

Pa šta? Naša navika da se pokoravamo, naša savijena (ili slomljena) kičma nisu nam dozvoljavale da odbijemo, niti da se usprotivimo toj banditskoj metodi zapretavanja stvari.

Mi smo izgubili osnovnu meru slobode. Nemamo više čime da određujemo gde ona počinje i gde se završava. Mi smo azijatski narod, i ko god želi, može nas nagnati da potpisujemo i potpisujemo, i opet potpisujemo, te večite obaveze o neširenju.

Mi nismo, štaviše, sigurni ni da li imamo pravo da govorimo i o događajima iz našeg ličnog života.

Glava 4
PLAVI ŠIRITI

Tokom celog tog drobljenja pod vodeničnim kamenom slavne Noćne ustanove, pod kojim nam melju dušu a meso nam landara u dronjcima, mi previše patimo, previše smo bolom opsednuti da bismo na ove blede noćne dželate, naše mučitelje, mogli baciti proročki prodoran pogled. Unutrašnja teška patnja zatvara nam oči – inače bili bismo i te kakvi istoričari naših mučitelja! Jer oni sami nikada se neće opisati u krvi i mesu. Na žalost, svaki bivši zatvorenik iako se do detalja seća svoje istrage, kako su ga davili i kakve gadluke od njega iznuđivali, vrlo često se ne seća ni imena islednika, a da i ne govorimo da se o njemu kao čoveku mogao malo zamisliti. Ja sam se više sećam, i više i zanimljivije, bilo kojeg od mojih drugova iz ćelije, nego kapetana Državne bezbednosti Jezepova, prema kojem sam, inače, mnogo puta sedeo oči u oči u njegovoj kancelariji.

Jedna uspomena nam je zajednička svima, i nepogrešna – uspomena na trulež, na prostor sav zahvaćen truljenjem. I desetine godina kasnije, kada su nam se uspomene slegle, mržnja i zla volja staložile, mi zadržavamo ovaj sigurni utisak o ljudima zlim, ciničnim, nečasnim i, možda, zavedenim.

Znamo za posetu koju je Aleksandar II, onaj isti koga su revolucionari imali toliko na oku i sedam puta pokušali da ubiju, učinio kući istražnog zatvora u ulici Drvoreda (tetka Velike kuće) i naredio da ga zatvore u samici 227, i u njoj proveo više od jednog sata, želeći da shvati kako se osećaju oni koje tu drži.

Ne možemo poreći da je ovo s monarhove strane bio moralan potez – potreba i pokušaj da stvar vidi s duhovnog stanovišta.

A mi ne možemo ni zamisliti da je ijedan od naših islednika, uključujući i Abakumova i Beriju, ikada zaželeo da se stavi, ma i na jedan sat, u kožu zatvorenika i da ostane da malo razmisli u nekoj samici.

Njihova dužnost im ne traži da budu obrazovani, da imaju široku kulturu, otvoren duh – zato oni i nemaju ništa od toga. Njihova dužnost ne zahteva od njih da logički misle – i oni to i ne čine. Dužnost od njih zahteva samo da izvršavaju direktive, dlaku u dlaku, i da na patnje drugoga budu neosetljivi – ove osobine oni imaju, one su tu. Mi koji smo prošli kroz njihove ruke, mi se počinjemo gušiti čim pomislimo na ovaj stalež, koji ne zna ni za jednu od priznatih ljudskih vrednosti.

Kako kome, ali islednicima je bilo očigledno da su *dela* lažna. Ne uzimajući u obzir savetovanja, oni ipak nisu mogli jedan drugome ili samima sebi reći ozbiljno da razobličavaju prestupnike! Ništa zato, oni su ispunjavali stranice i stranice zapisnika, čiji je cilj bio da nas upute da istrunemo u logorima! Po zakonu podzemlja: »Danas krepaj ti, sutra ću ja!«

Oni su shvatali da su dela izmišljena, no to ih nije sprečavalo da .godinu za godinom nastavljaju svoj posao. Kako to objasniti?... Ili su nastojali da ne misle (ali, to je već uništenje čoveka), jednostavno prihvatali da to mora biti tako, onaj ko piše instrukcije ne može se prevariti.

Ako me pamćenje služi, i nacisti su iznosili isti argument?

Od poređenja Gestapoa s MGB niko ne može uteći: poklapaju se previše i vreme, i metodi. Njega su još bolje razumevali oni koji su bili prošli i kroz Gestapo, i kroz MGB, kao Aleksej Ivanovič Divnič, emigrant, pravoslavni propovednik. Gestapo ga je optuživao za komunističku aktivnost među ruskim radnicima u Nemačkoj, MGB – za kontakte s međunarodnom buržoazijom. Njegov zaključak ne ide u korist MGB: mučen je bio i tamo i ovamo, no Gestapo je ipak tražio da utvrdi istinu, i u momentu kada bi optužba pala, uhapšenik je puštan. MGB nije tražio istinu i nikada nije imao nameru da nekoga pusti iz svojih kandži.

Ili je ovo bila posledica doktrine Avangarde, granitne ideologije? Kada je M. Lurje, direktor kombinata Krivoj Rog pristao bez mnogo opiranja da potpiše iskaze koji će ga oterati na drugu logorsku kaznu, islednik strašnog Orotukana (disciplinske jedinice na Kolimi, 1938) omekša i – sad je imao vremena – reši da malo poćaska. Reče Lurjeu: »Ti misliš da nama pričinjava zadovoljstvo da *ubeđujemo?«* (Ovo je kod njih izraz od milja za reč »mučiti«.) »Mi samo moramo da radimo ono što od nas Partija traži. Ti, kao stari član Partije, reci šta bi na našem mestu činio?« I Lurje se, izgleda, gotovo složi s njim (možda je zato i potpisao tako lako?). Ubedljivo, zacelo.

No, najčešće se radi o cinizmu. Plavi širiti su dobro razumevali svoju ulogu mlina za meso i voleli su je. Islednik Mironenko iz logora Džidi govorio je (1944) Babiču, čija je sudbina već bila zapečaćena, ponosan na logiku svog rasuđivanja: »Istraga i presuda su samo pravno uobličavanje, one ne mogu ništa izmeniti u vašoj sudbini, ona je unapred određena. Ako bi vas trebalo ubiti, ma i sasvim nevinog, bili biste ubijeni. Ako bi, pak, trebalo da budete oslobođeni (ovo se očito odnosi na *njihove* – A. S.), bilo šta da ste zgrešili, bili biste oprani i oslobođeni.« Šef prvog istražnog odeljenja Državne bezbednosti za zapadno–kazahstansku oblast, Kušnarjov, odbrusio je Adolfu Civiljku: »Kad si Lenjingrađanin (to jest, stari partijac) – puštanja ti nema.«

»Dajte mi čoveka, *delo* ću mu uvek namestiti«, govorili su mnogi od njih u šali, bila je to kod njih poslovica. Ono što mi zovemo mučenjem, za njih je – dobro obavljen posao. Žena islednika Nikolaja Grabiščenka (kanal Volga) raznežено je govorila susedima: »Moj Kolja je odličan službenik. Bio je tamo jedan koji je dugo odbijao da prizna – dali ga njemu. Kolja je popričao jednu noć s njim – i onaj je sve priznao.«

Zašto su se oni uprezali s toliko žara u ovu trku čiji cilj nije istina nego broj osoba koje treba obraditi i osuditi? Zato što je to za njih bio najpodesniji način da ne iskoče iz opšte kolotečine. Jer, ti su brojevi za njih značili isto što i spokojan život, dodatak na platu, nagrade, napredovanje, a istovremeno i širenje i prosperitet samih Organa. Kada bi brojevi postali zadovoljavajući, oni bi mogli da se malo opuste, da malo i prekovremeno zarade i da sebi priušte noć lumpovanja (što su i radili). Niski brojevi, naprotiv, značili su za njih otpuštanje, nazadovanje, gubitak ove unosne službe, jer Staljin nije mogao ni zamisliti da u bilo kojem trenutku postoji neki rejon, grad ili vojna jedinica koji ne gaje neprijatelja u nedrima.

Eto zbog čega se kod njih nije rađalo osećanje sažaljenja, već pizme i zlobe prema tim bandoglavim gadovima koji nikako da uđu u njihove brojeve, koji se opiru nesanici, i strogoj ćeliji, i gladi. Odbijajući da priznaju, oni to čine na uštrb ličnom položaju islednika! Oni tako hoće da njega obore! E onda, onda su sve metode – one prave! Ti tražiš rat – evo ti rat! Dobićeš crevo u ždrelo – nalokaćeš se slane vode!

Samo, prirodom svoga posla i načinom života što su ga izabrali, života lišenog više sfere bivstvovanja, sluge Plave ustanove su utoliko punije i gramzivije živele u nižoj sferi. Ono što je njima vladalo i što ih je vodilo, bili su instinkti (pored jela i seksa) koji vladaju u ovoj sferi: instinkt vlasti i instinkt šićara. (Naročito vlasti. Tokom naših poslednjih decenija, ona se pokazala jačom od novca.)

Vlast je otrov, za to se zna hiljadama godina. Neka niko ne dobije fizičku vlast nad nekim drugim! Za onoga koji veruje da postoji nešto iznad svih nas, te zna za svoje granice, vlast još i nije pogibeljna. Ali za ljude koji ne znaju za tu višu sferu vlast je otrov koji za sobom ostavlja lešine. Ništa ih od njegove zaraze ne može spasiti.

Setite se šta je Tolstoj pisao o vlasti.[140] Ivan Iljič je stupio na funkciju koja mu je omogućavala da može *uništiti svakoga koga zaželi! Svi ljudi bez izuzetka bili su u njegovim rukama; mogao je narediti da mu kao okrivljenoga dovedu i najvažnijega od njih.* (Pa, to je reč o našim ljudima u plavom ? Nema šta da se doda!) Svest o ovoj moći (»i mogućnost da je ublaži«, dopušta Tolstoj, ali ovo se već ni najmanje ne odnosi na naše momke) predstavljala je za njega *glavni interes i privlačnost ove funkcije.*

Privlačnost? Šta ja to velim? *Opijenost!* I stvarno, šta bi moglo biti opojnije od toga! Ti si još mlad, ti si, uzgred budi rečeno, još balavac; sasvim nedavno tvoji roditelji su kukali tražeći gde da te smeste; kreten jedan, neće ni da čuje za učenje. Ali ti si proveo tri godine u *onoj* školi – kako si se od tada popeo! Koliko ti se položaj u životu promenio! Kako su ti se pokreti, pogled, pa čak i način kako okrećeš glavu izmenili! Zaseda naučno veće fakulteta, ti ulaziš i svi to zapažaju, svi se trzaju. Ti ne zauzimaš počasno mesto – neka, neka predsedava i znoji se dekan, ti sedaš po strani, ali svi znaju da si ti prvi, ti – predstavnik Specijalne službe. Možeš posedeti pet minuta i otići, ima važnijih poslova. Ali potom, kad budeš pregledao njihovu odluku, ti ćeš se namrštiti (ili, još bolje, napućiti usne) i reći: »Nemoguće! *Zbog izvesnih razloga...«* I to je sve. I sve njihove odluke – u vodu! Ili, ako si pripadnik specijalne službe u vojsci, smeršovac, dosta ti je da imaš čin poručnika: neki stari već otežali pukovnik, komandant jedinice, ustaje kad ti ulaziš, muči se da ti ugodi, laska ti, neće s načelnikom štaba poći na piće a da i tebe ne pozove. Ništa što ti imaš samo dve zvezdice, one se mere po sasvim drukčijoj skali od skala običnih oficira (a ponekad, u specijalnim misijama, dozvoljavaju ti da natakneš i, recimo, majorske epolete. Ovo mu dođe kao neki dogovoreni pseudonim). Ti nad svim ljudima neke vojne jedinice, fabrike ili rejona imaš vlast neuporedivo veću od komandanta jedinice, direktora fabrike ili sekretara rejonskog komiteta. Ovi su gospodari karijere, plate ili dobrog glasa svojih podređenih, a ti, ti si gospodar njihove slobode, i niko neće smeti na nekom sastanku što govoriti o tebi – ne samo loše, nego ni *dobro!* Kao da si neko svesveto božanstvo: ni ime ti se ne sme izgovoriti! Ti jesi, svi tvoje prisustvo osećaju, a opet – ti kao da nisi. Zato si ti, kako natučeš tu božansku kapu, iznad svih vlasti koje deluju otvoreno. Ono što ti radiš niko neće poći da proverava; tvojoj kontroli – svako je podložan. Eto zašto pred takozvanim običnim građanima (za tebe su oni obični klikeri) tebi najdostojanstvenije izgleda da zauzimaš zagonetnu i dubokoumnu pozu. Jer ti si jedini koji zna *specijalne razloge,* drugi niko ih ne zna. Eto zbog čega si ti uvek u pravu.

Svejedno, ima jedna stvar koju nikada ne smeš smetnuti s uma: i ti bi bio samo kliker da nisi

imao sreću da postaneš karika u Organima, tom živom biću, elastičnom i organski jedinstvenom, koje živi u telu države kao pantljičara u utrobi čoveka. Sada je sve tvoje, sve za tebe. No, samo pod uslovom da si veran Organima. Oni će se uvek zauzeti za tebe. Oni će ti pomoći da proždereš svakoga ko bi te uvredio, da ukloniš sve što ti se na putu isprečI. Ali moraš biti veran Organima! Čini sve što oni narede! Oni će misliti i za tebe i za tvoje mesto: danas si u specijalnoj službi, sutra ćeš sesti u fotelju islednika, a potom ćeš možda biti poslat kao etnograf na obale jezera Seliger (1931. godine, Iljin), malčice i zato da izlečiš nerve. Možda ćeš iz nekog grada u kojem si se previše po zlu pročuo, poći na drugi kraj zemlje u svojstvu delegata za crkvena pitanja (opaki jaroslavski islednik Volkopjalov, delegat za crkvena pitanja Moldavije). Ili ćeš postati sekretar Saveza pisaca (drugi Iljin, Viktor Nikolajevič, bivši general–lajtnant Državne bezbednosti). Nemoj se ničemu čuditi: Organi jedini znaju istinsko opredeljenje i rang ljudi. Ostalima oni ostavljaju samo da se malo poigraju: šta je za njih tamo neki virtuoz ili neki heroj socijalističkog rada? Duneš – i kao da ga nije ni bilo. (»Ko si ti?« – upitao je general Serov Timofejeva–Resovskog, biologa svetskog glasa, u Berlinu. – »A ti?« – uzvratio mu je, ne davši se zbuniti, ovaj, s nasledenom kozačkom drskošću. – »Aha, vi ste naučnik?« – popravio se Serov.)

Istina je, zanat islednika zahteva da se čovek pomuči: treba dolaziti danju, noću, satima i satima sedeti: ali da razbijaš glavu nad »dokazima« nemaš nikakve potrebe (neka za to okrivljenoga boli glava). Nije tvoje de se pitaš da li je on kriv ili nevin. Radi ono što je Organima potrebno, i sve će biti u najboljem redu. Samo od tebe će zavisiti hoćeš li istragu okončati na najpovoljniji način, hoćeš li se umoriti, a što da ne – i nešto ućariti, ili se malo razonoditi. Satima sediš kao prikovan na stolici i najednom ti padne na pamet nova metoda *ubeđivanja.* Eureka! Telefoniraj prijateljima, obiđi kancelarije, ispričaj im: zabavno, zar ne? Čuj, momci, kako bi bilo da oprobamo? A na kome? Znate, ovo je ubitačno, uvek ista stvar, do guše ti je ruku koje se tresu, molećivih pogleda, kukavičke pokornosti. Da je bar jedan koji bi se malo opirao! »Ja volim jake protivnike! Njima slomiti kičmu pravo je zadovoljstvo!« (rekao je G. G–vu lenjingradski islednik Sitov).

A ako ti padne u ruke neki toliko jak da se nikako ne predaje, da su ti sve metode uzaludne? Onda pobesniš. I ne uzdržavaj se nimalo! Kakvo zadovoljstvo, kakav zanos kada svoj bes razuzdaš i pustiš mu na volju! U takvom stanju možeš pljunuti okrivljenome i u usta, nabiti mu lice u punu pljuvaonicu (slučaj s Vasiljevom kod Ivanova–Razumnika). Samo u takvom stanju možeš sveštenika vući za pletenice i pomokriti se u lice nekom ko klekne! Posle nastupa jarosti postaješ pravi muškarac!

Ili saslušavaš neku devojku »zbog stranaca« (Esfir R., 1947). U redu, prvo dolaze psovke, pa mirnije: »I šta, Amerikancima je on poliran, šta li?... Biće da ti je malo bilo ruskih?« I najednom ti sine: ona mora da je nešto kod tih stranaca naučila. Priliku nemoj ispustiti, to je kao da si bio na službenom putu u inostranstvu! I ti počinješ da navaljuješ: *kako?* u kojim položajima?... I još?... Ne izostavljaj ništa! Ni ovolicko! (može mi ovo poslužiti, a i drugarima ću ispričati). Devojka je sva zajapurena, u suzama, pokušava da kaže da ona nema veze s delom. »Kako da ne? Govori!« Eto šta ti znači vlast! Ona ti priča sve do sitnica; ako želiš, ona će ti to nacrtati ili telom pokazati, njoj nema drugoga izbora, od tebe zavisi njena stroga ćelija i dužina kazne.

Tražio si stenografkinju (islednik Pohiljko, iz kemerovske Državne bezbednosti) da zapiše

saslušanje, poslali ti jednu lepuškastu, i ti se odmah daješ na drpanje s njom, u prisustvu okrivljenog dečaka (učenika Miše B.). Da se zastidiš? – zašto? Pa dečak nije ljudsko biće.

A pred kim bi, uopšte uzev, i imao da se ustručavaš? Ako voliš žene (a ko ih ne voli?), bio bi zaista budala da priliku ne iskoristiš. Jedne će privlačiti tvoja moć. Druge će se podati iz straha. Ako si gde sreo kakvu lepu devojku i bacio na nju merak – biće tvoja, nema kud. Zapazio si kakvu udatu ženu, biće tvoja, eliminisati njenog muža je prava dečja igra.

Ja odavno imam siže za priču *Satrvena žena*. Međutim, izgleda da ga neću razviti, pa ga evo ovde izlažem. U nekoj vazduhoplovnoj jedinici na Dalekom istoku, uoči korejskog rata, jedan potpukovnik, vrativši se s puta, saznaje da mu je žena u bolnici. Lekari mu ne kriju da je imala povredu polnih organa u nenormalnom odnosu. Potpukovnik juri kod žene i iznuđuje priznanje: u pitanju je neki poručnik Specijalnog odeljenja njihove jedinice (po svoj prilici ni ona nije imala ništa protiv). Potpukovnik, lud od besa, trči kod poručnika u njegovu kancelariju, vadi pištolj, preti da će ga ubiti. Ali ga poručnik odmah umiruje i udaljava, onako jadnog i utučenog, uz pretnju da će ga poslati da istrune u nekom od najstrašnijih logora, gde će boga preklinjati da mu podari smrt. Još mu naređuje da ženu prihvati takvu kakva je (nešto je bilo nepopravljivo pozleđeno), da živi s njom i da ni slučajno ne pomišlja na razvod ili da se žali: samo će tako ostati na slobodi! I potpukovnik sve izvršava. (Ovo mi je ispričao vozač tog smeršovca.)

Slučajeva ove vrste mora da ima dosta: ovo je baš područje u kojem je vrlo primamljivo iskoristiti vlast. Jedan gebeovac natera (1944) ćerku nekog armijskog generala da ga uzme, preteći da će joj, ako ne pristane, baciti oca u zatvor. Devojka je imala verenika, ali da bi spasla oca, udade se za gebeovca. Tokom kratkotrajnog braka vodila je intimni dnevnik koji je, pre nego što će izvršiti samoubistvo, predala vereniku.

Da, stvarno, da shvatite šta znači biti plava šapka, treba to da doživite! Što god si zapazio – tvoje je! Prokljuvio si negde neki stan – tvoj je! Bilo koja ženska – tvoja! Bilo kakav neprijatelj – zbrisan s puta! Zemlja koju gaziš – tvoja; nebo iznad tebe – tvoje! I ono je plavo!

Što se materijalne koristi tiče, ona je zaista svima strast. Kako ne biste iskoristili toliku vlast i toliko odsustvo kontrole da se obogatite? Svetac bi trebalo biti!...

Ako bismo morali da otkrivamo tajni pokretač izvesnih hapšenja, začudili bismo se da – sve s opštom zakonitošću *trpanja* – pojedinačan izbor *koga* potrpati i sudbina određenog lica zavise u tri od četiri slučaja od pohlepe i osvete, a za polovinu od ovih – od koristoljubivih računa mesnih ustanova NKVD (i od tužioca, naravno, nećemo ga izdvajati).

Kako je, na primer, V. G. Vlasov počeo svoje devetnaestogodišnje putovanje po Arhipelagu? Kao upravnik mesne potrošačke zadruge, on je organizovao prodaju tkanina (koje danas niko ne bi ni pogledao...) za članove Partije (što to nije bilo i za narod, to se nikoga nije ticalo), ali žena javnog tužioca nije uspela da kupi: ona nije bila tu, tužilac Rusov se snebivao da priđe tezgi, a Vlasovu ni na kraj pameti da kaže: »Ostaviću je za vas na stranu« (uostalom, on to ne bi nikad ni rekao, takav je bio). I još ovo: tužilac Rusov je jednom doveo u trpezariju određenu za članove Partije nekog prijatelja koji na nju nije imao pravo (to jest, bio je nižeg ranga), a šef trpezarije nije dozvolio da ovaj bude poslužen. Tužilac je zatražio od Vlasova da ga kazni, ali Vlasov to nije izvršio. Povrh svega, on je negde ranije bio ljuto uvredio rejonski NKVD. Uključen u desnu opoziciju!...

Motivi i radnje plavih širita su ponekad toliko ćiftinski da se čudu ne možete načuditi. Operativni delegat[141] Senčenko uhapšenom armijskom oficiru oduzeo je fasciklu za karte i kožnu torbu i njima se služio u njegovom prisustvu. Drugom zatvoreniku je, pomoću podmukle nameštaljke u

zapisniku, izmamio rukavice strane proizvodnje. (Kada su naše trupe napredovale, ove tipove je posebno mučilo što neće biti prvi u pljački.) Pripadnik kontraobaveštajne službe 48. armije, koji je mene uhapsio, bio je uzmeračio moju tabakeru – ma, to i nije bila tabakera već obična kutija iz neke nemačke kancelarije. Ali je bila primamljivo purpurno obojena. Za to malo ništarije izvede on celi profesionalni manevar: najpre je ne unese u zapisnik (»Ovo možete zadržati«), zatim naredi da me opet pretresu iako je odlično znao da više ništa nemam u džepovima. »Ah, pazi! Oduzmite mu ovo.« I, da ja ne bih protestovao, dodade: »Vodite ga u ćeliju!« (Koji bi se agent carske policije usudio da postupi ovako s jednim braniocem domovine?) Svaki islednik imao je pravo na izvestan broj cigareta namenjenih za mamac zatvorenicima koji su na pragu priznanja i za mito dostavljačima. A bivalo je i onih koji su ih sve trpali sebi u džep. Čak su nalazili mogućnost da podvaljuju i na broju noćnih časova istrage, koji su se više plaćali. Mi smo u noćnim zapisnicima zapažali, pod rubrikom »od... do«, da je trajanje razvučeno.

Islednik Fjodorov (stanica Rešoti, poštanski fah 235) lično je ukrao ručni časovnik dok je pretresao stan slobodnog građanina Korzuhina. Islednik Nikolaj Fjodorovič Kruškov je u vreme blokade Lenjingrada rekao Jelisaveti Viktorovnoj Strahovič, ženi okrivljenog K. I. Strahoviča, kojim se on bavio: »Treba mi vatirani jorgan. Donesite mi jedan.« Ona mu je odgovorila: »Soba u kojoj čuvam stvari za zimu je pod pečatom.« Pošao je u stan, ne povređujući pečat Državne bezbednosti, odbio celu bravu (»Evo kako se u NKVD radi« – objasnio joj je likujući) i dao se po sobi u sabiranje stvari za zimu; pa mu i to bilo malo, nego je mimogred stao da trpa kristalne stvari u džepove. (I J. V. Strahovič je krenula da odnese svoje sopstvene stvari. »Dosta, dosta, prekinite!« – zaustavio ju je on, ne prestajući sam da se služi.)

Pedeset četvrte, ova energična i nepopustljiva žena (njen muž je bio sve oprostio, pa i to što je osuđivan na smrt, i pokušavao je da je odgovori od toga) svedočila je na sudu protiv Kruškova. Kako Kruškovu ovo nije bio prvi slučaj i kako su ovim narušavani interesi Organa, on je dobio 25 godina. Ali, da li će ih, i koliko izdržati?...

Ovakvih slučajeva ima beskrajno mnogo, moglo bi se objaviti hiljadu »belih knjiga« (počinjući i od 1918. godine): dovoljno bi bilo da se sistematski ispitaju bivši zatvorenici i njihove žene. Možda ima, možda je bilo i onih plavih širita koji nisu nikada krali, koji nisu ništa za sebe odvukli, ali ja zaista ne mogu da takvog nekog zamislim! Prosto ne bih mogao da prihvatim da ih je nešto moglo zadržati, s obzirom na njihove poglede, da ne uzmu nešto što im se dopada. Od samog početka tridesetih godina – onda kada smo mi bili samo jungšturmovci[142] i ispunjavali prvi petogodišnji plan – oni su provodili večeri u aristokratskim zapadnjačkim salonima, kao što je bio salon Konkordije Jose, a žene su im se već kicošile u inostranoj . odeći. A odakle sve to?

A i njihova prezimena! Prosto da čovek kaže da te ljude skupljaju po prezimenima! Na primer, u Državnoj bezbednosti kemerovske oblasti, početkom pedesetih godina, bili su: tužilac Trutnjov, načelnik istražnog odeljenja major Škurkin, njegov pomoćnik potpukovnik Balandin, islednik Skorohvatov. Ovo se ne može ni izmisliti! I svi u istom mestu! (Ne vraćam se na Volkopjalova i Grabiščenka.)[143] Da li je moguće da imena ljudi ništa ne kazuju, i još kad su ovako skoncentrisana?

Još jednom nas je naše robijaško pamćenje izneverilo: I. Kornejev je zaboravio ime pukovnika Državne bezbednosti, prijatelja Konkordije Jose (izlazi da im je ona bila zajednička prijateljica), s kojim je ležao u vladimirskom izolatoru. Ovaj pukovnik je bio sušto ovaploćenje žudnje za vlašću i

šićarom istovremeno. Početkom 1945, u jeku odnošenja »plena«, uspeo je da uđe u službu, u one Organe koji su (na čelu s Abakumovom) kontrolisali tu pljačku, a to znači da su se svesrdno starali da zdipe sve što mogu, ne za državu već za sebe lično (i načinili čuda na tom planu). Naš junak je preselio čitave vagone, sagradio više dača (od kojih jednu u Klinu). Posle rata živeo je na tako visokoj nozi da je jednoga dana na novosibirskoj stanici naredio da se iz restorana izbace svi gosti i doteraju za njega i njegove drugove devojke i žene, koje su morale igrati na stolovima. I ovo bi ostalo bez posledica da nije, kao Kruškov, narušio jedan drugi važan zakon: nagazio je na *svoje.* Prvi je Organe varao, a ovaj je činio još gore: on se kladio da će zavesti udate žene, ne bilo čije nego žene njegovih drugova čekista. Ovo mu zaista nije moglo biti oprošteno! Zatvorili su ga u politički izolator, po članu 58. Bio se pomamio što su se usudili da njega stave iza brave i nije sumnjao da će se predomisliti. (Možda i jesu.)

Ova kobna sudbina – da se sami oni nađu u zatvoru – nije baš redak slučaj kod plavih širita. Pravoga načina da se od toga zaštite nema, ali, ne znam zbog čega, oni slabo pamte pređene lekcije. I ovde je, bez sumnje, uzrok nedostatak više inteligencije; a niža im šapće u uvo: to se retko dešava, to samo retke pogađa, nekako ćeš se izvući, a neće te valjda ni tvoji pustiti.

Njegovi se, stvarno, muče da ne ostave druga u nesreći, sve njih povezuje prećutni dogovor: stvoriti za svoje bar olakšan položaj (kao pukovniku I. J. Vorobjovu, u specijalnom zatvoru u Marfinu, ili kao onom istom V. N. Iljinu, u Lubjanki – za vreme duže od osam godina). Oni koji su zatvarani individualno, za lične greške, prolazili su uglavnom dobro, zahvaljujući staleškoj predusretljivosti, i to objašnjava osećanje nekažnjivosti što ga ispoljavaju svakodnevno pri obavljanju službe. Zna se, ipak, za neke logorske *opere* bačene na robijanje u obične logore. Ovde su se mogli sresti i sa zatvorenicima koji su im nedavno bili u vlasti, i onda im se nije dobro pisalo (tako je Munšin, koji je Pedeset osmi pomamno mrzeo i koji se oslanjao na lopove, od tih istih lopova bio osuđen da živi pod ležajem). Mi, međutim, nemamo mogućnosti da o ovome pribavimo više pojedinosti koje bi nam olakšale objašnjenje pojave.

Međutim, kada gebeovcima pripreti neka *bujica* (jer i oni imaju svoje bujice!...), njihov rizik je potpun. Bujica je stihijna sila, nešto jače i od samih Organa, i tu vam niko neće priteći u pomoć, da ne bi i sam bio odvučen u ponor...

Ali, ako si na vreme obavešten i imaš izoštren njuh čekiste, ti možeš i u poslednjem minutu izbeći lavinu dokazujući da se ona tebe ne tiče. Tako je kapetan Sajenko (ne onaj stolar–čekista iz Harkova koji je 1918 – 1919. postao slavan po broju streljanih, po prosvrdljavanju tela sabljom, po lomljenju cevanice, po prštenju glave pod teškim tegovima[144]) učinio grešku da se iz ljubavi oženi službenicom Kinesko–istočne železnice, po imenu Kohanska. I evo, baš u momentu kada je talas nastajao, on saznaje da će službenici ove železnice biti pohapšeni. Tada je bio načelnik operativnog odeljenja GPU u Arhangelsku. Ne gubeći ni časka – šta mislite, šta je učinio? Bacio u zatvor ljubljenu svoju ženu! I to ne kao službenicu Kinesko–istočne železnice, ne – izmislio joj je delo! I ne samo da je ostao zdrav i čitav, on je i napredovao: postao načelnik NKVD u Tomsku. (Opet tema za roman – koliko je toga! Možda će nekom dobro doći.)

Bujice su se rađale po nekom misterioznom zakonu obnove Organa: kao male povremene žrtve

čiji je cilj bio da oni koji ostanu imaju utisak da su pročišćeni. Organi su se morali obnavljati po ritmu bržem od normalnog ritma rasta i starenja generacije. Jata pripadnika Državne bezbednosti morala su uginuti isto onako neizbežno kao što morune idu u smrt na rečno kamenje da bi ostavile mesto podmlatku. I kraljevi, i ministri, i budžovani Organa polagali su, u nebom naznačeni čas, glavu pod sopstvenu giljotinu.

Prvo jato pošlo je za Jagodom. Verovatno je velik broj slavnih ličnosti, kojima ćemo imati prilike da se još divimo kada budemo govorili o Belomorskom kanalu, odveden s ovim jatom i njihova imena zatim izbrisana iz pesama.

Drugo jato uskoro će za sobom povesti kratkovečni Ježov. Neki od najslavnijih vitezova iz 1937. poginuli su u ovoj bujici (ali ne treba preterivati, nisu svi najbolji, daleko od toga). Ježov je tokom istrage tučen i jadno je izgledao. Posle ovakvih hapšenja Gulag je ostajao kao kakvo siroče. Tako su, istovremeno s Ježovom, bili pohapšeni načelnik Finansijske uprave, načelnik Sanitarne uprave i načelnik Vohre Gulaga[145], pa čak i vrhovni načelnik Operativnog čekističkog odeljenja Gulaga, to jest glavni gazda logorskih »kumova«!

Zatim je naišlo Berijino jato.

Što se debelog uobraženog Abakumova tiče, on se spotakao pre Berije, bez veze s drugima.

Istoričari Organa će nam jednoga dana ispričati sve stopu po stopu (ako arhive ne izgore) uz kišu brojki i blesak imena.

A ja o ovome mogu kazati tek nešto malo: priču o Rjuminu i Abakumovu, koju sam slučajno čuo (neću ponavljati ono što sam ranije imao prilike da o njima ispričam[146]).

Rjumin, bliski prijatelj Abakumova a i dužnik za svoj uspon, dođe krajem 1952. godine kod njega da mu saopšti senzacionalnu novost: profesor–lekar Etinger priznao je da je nepropisno lečio Ždanova i Ščerbakova (s ciljem da ih usmrti). Abakumov odbi da poveruje u to, prosto zato što je ovu kuhinju dobro poznavao, i izrazi mišljenje da on, Rjumin zaista prelazi granice. (A Rjumin, pak, bolje je osećao šta Staljin želi.) Da bi stvari proverili, urediše iste večeri unakrsno saslušanje Etingera i iz saslušanja izvukoše različite zaključke: Abakumov da »lekarske afere« nipošto nema, a Rjumin – da ima. Trebalo je s proveravanjem nastaviti sutradan ujutru, ali, po jednom od čudnih čuda Noćne ustanove, Etinger *umre iste noći!* I istoga jutra, zaobilazeći Abakumova i ni o čemu ga ne obaveštavajući, Rjumin pozva telefonom Centralni komitet i zatraži da ga Staljin primi! (Ja mislim da ovo nije bio njegov odlučujući korak. Odlučujući korak, posle kojeg je Rjuminova glava već bila na trupini, desio se prethodnog dana, onda kada se nije složio s mišljenjem Abakumova, a možda i tokom noći, kada je ubio Etingera. Ali, ko će tajne onih Dvorova znati? Možda je Rjumin već odranije bio u dosluhu sa Staljinom?) Staljin primi Rjumina, dade zeleno svetio lekarskoj aferi i naredi da uhapse Abakumova. Izgleda da je posle toga Rjumin vodio lekarsku aferu kako je hteo, čak i uprkos Beriji! (Postoje izvesni znaci da je Beriji pred Staljinovu smrt pretila opasnost, pa bi, prema tome, Staljin bio njegova žrtva.) Jedan od prvih poteza nove vlade bio je odricanje od lekarske afere. Tada Rjumin bi zatvoren (dok je Berija još bio na položaju), ali Abakumov ipak ne bi pušten! U Lubjanki se zavedoše nova pravila, i prvi put u njenoj istoriji jedan tužilac prekorači preko njenog

praga (D. S. Terehov). Rjumin se vladao nervozno, ponizno. – »Ja nisam kriv, drže me bez razloga.« Zamoli da bude saslušan. Po navici, sisao je kiseli bombon, i kada ga Terehov zbog toga opomenu, on ispljunu bombon u ruku, govoreći: »Izvinite!« Abakumov je, kao što smo već rekli, prsnuo u smeh: »To je neka mistifikacija.« Terehov mu pokaza nalog za kontrolu unutrašnjeg zatvora MGB. – »Takvih papira može se načiniti pet stotina!« – uzvrati Abakumov. Ono što ga je kao »patriotu Organa« najviše pogađalo nije bilo što je on u zatvoru, već što se pokušavalo da se unize Organi, oni nad kojima ne sme biti ništa na svetu! U julu 1953. Rjuminu je suđeno (u Moskvi) i on je pogubljen. A Abakumov osta i dalje u zatvoru! U toku jednog saslušanja on dobaci Terehovu: »Imaš prelepe oči, *biće mi jako žao da te streljam!* Nemoj da se baviš mojim delom, odlazi dok si čist!«[147] Jednoga dana Terehov ga pozva i dade mu da pročita novine u kojima je bilo saopštenje da je Berija razobličen. Ova novost je u ono vreme bila skoro kosmička senzacija. Abakumov pročita izveštaj i, okom ne trepnuvši, okrenu list i pređe na novosti iz sporta! Drugi put, kada je saslušanju prisustvovao neki važan pripadnik Državne bezbednosti, koji je do nedavno bio podređen Abakumovu, Abakumov ga upita: – »Kako ste mogli dozvoliti da istragu Berijinog dela vodi Tužilaštvo, a ne MGB! (Još uvek ga je mučila ista sablast!) – I ti misliš da će meni, ministru Državne bezbednosti, biti suđeno?« – »Da« – »E, onda kupuj sebi šešir, *Organa* više nema!...« (on je, naravno, suviše pesimistički gledao na stvari, ovaj prostak od kurira). U zatvoru u Lubjanki Abakumov se nije plašio suda, već da ne bude otrovan (i tu se pokazao kao dostojan sin Organa!). Odbijao je svaku zatvorsku hranu i jeo samo jaja što ih je kupovao u kantini. (Eto koliko nije poznavao tehnologiju: kao da se jaja ne mogu zatrovati!) Iz vrlo bogate zatvorske biblioteke u Lubjanki uzimao je samo Staljinova dela (istoga onoga Staljina koji ga je tu strpao...). Međutim, to je radio pre iz razmetanja ili iz računa, budući uveren da će staljinisti ipak nadjačati. U zatvoru je morao provesti dve godine. Zašto ga, dakle, nisu puštali? Pitanje nije naivno. Tačno je, ako bi se sabrali svi zločini koje je počinio protiv čovečnosti, krv bi mu preplivala preko glave. Ali, on nije bio sam! A svi drugi su ostajali netaknuti. I ovo je tajna: šapuće se da je u svoje vreme on lično isprebijao Hruščovljevu snahu, Ljubu Sedih, ženu njegovog najstarijeg sina, osuđenog pod Staljinom na disciplinski bataljon, gde je i kožu ostavio. Eto zbog čega je on, zatvoren od strane Staljina, suđen pod Hruščovom (u Lenjingradu) i streljan 18. decembra 1954.[148]

A sekirao se bez potrebe: Organi nisu zbog toga ništa manje živi.

* * *

Ali, narodna mudrost kaže: viči na vuka na toru, ali viči i na goru.

Kako se pojavio u našem narodu ovaj čopor kurjaka? Nema li on iste korene kao i mi? Nije li on iste krvi?

Neka niko ne pohita da navuče prečistu svetačku košulju, neka se svako priupita: a da moj život nije pošao drugim putem, ne bih li i ja postao jedan od tih dželata?

Užasno pitanje, ako hoćemo na njega pošteno da odgovorimo.

Sećam se moje treće godina na Univerzitetu, u jesen 1938. Nas mladiće – komsomolce zovu u rejonski komitet komsomola, prvi put, pa drugi put i skoro i ne tražeći od nas mišljenje, trpaju nam pod nos formulare: dosta je fizičara, dosta matematičara i hemičara, vi ćete Domovini biti korisniji ako se upišete u škole NKVD. (Tako je uvek: nikad ovo ili ono ne treba nekome, već uvek Domovini lično, i uvek se nađe neki činovnik koji zna šta njoj treba i koji u njeno ime govori.)

Godinu dana ranije isti rejonski komitet vrbovao nas je da se upisujemo u vazduhoplovne škole. Ni onda se nismo dali (žao nam je bilo da napustimo univerzitetske studije), no ne tako odlučno kao sada.

Možete, četvrt veka kasnije, pomisliti: pa da, vi ste odlično shvatali situaciju oko vas: masovna hapšenja, mučenje u zatvorima, hoće da vas u blato uvedu. Ma, nikako! Jer crne marice su kružile noću, a mi smo bili oni koji su danju defilovali pod zastavama. Kako smo o hapšenjima išta mogli znati, i zašto smo morali na to misliti? Neka se i sve oblasno rukovodstvo promeni – bilo nam je sasvim svejedno! Uhapšena su dva–tri profesora, ali mi na igranke nismo s njima išli, još su nam ispiti ispali lakši. Imali smo dvadeset godina, koračali u redovima vršnjaka Oktobra, pred nama – njegovim vršnjacima bila je najsvetlija budućnost.

Nije lako izraziti ono unutrašnje, ni na čemu opipljivom zasnovano osećanje koje nas je sprečavalo da se upisujemo u škole NKVD. Ovo osećanje nije ni u kojem slučaju dolazilo od predavanja iz istorijskog materijalizma. Naprotiv, ova su jasno isticala da je borba protiv neprijatelja u punom razgaru i da je čast uzeti u njoj učešće. Naš stav je čak bio u kontradikciji s našim praktičnim interesima: u ono vreme iz provincijskog univerziteta mogli smo dospeti samo u neku provincijsku školu u kakvoj zabiti, za bednu platu, dok su nas škole NKVD zasenjivale materijalnim privilegijama i dvostruko ili trostruko višom platom. Ono što smo osećali bilo je bez imena (ako ga je i imalo, previše smo se plašili da ga jedan drugome poverimo). Osećaj otpora u nama nije dolazio iz glave već iz grudi. Može se desiti da ti odasvud viču: »treba«, da ti i tvoja glava kaže: »treba«, ali grudi ti se bune: ja neću, gadi mi se na to! Činite kako vam volja, ali bez mene.

Dolazilo je ovo iz davnine, možda još od Ljermontova. Od onih ruskih godina kada za poštena čoveka goreg i gnusnijeg zanata od zanata policajca nije bilo, što se tada govorilo otvoreno i glasno. Ne, još od ranije. I nesvesni toga, mi smo svoju slobodu otkupljivali bakrenjacima i srebrenjacima preostalim od dukata naših predaka, iz onog vremena kada moral nije smatran za relativnu stvar i kada se zlo od dobra prosto srcem razlučivalo.

Svejedno, gdekoji od nas su se i upisali. Smatram da bi i sve nas slomili, samo da su čvršće pritisli. I evo šta još pokušavam da zamislim: da sam u momentu rata već nosio *čvarke* na plavim našivcima, šta bi bilo sa mnom? Sada, naravno, mogu sebi laskati: srce mi ne bi otrpelo, pobunio bih se, zalupio bih vrata. Ali ja sam na zatvorskim ležajevima preispitivao moju oficirsku prošlost, onakvu kakva je uistinu bila – i bio sam zapanjen.

Nisam u oficire stupio pravo sa studija, s glavom punom integrala. Pre toga sam šest teških meseci služio kao običan vojnik, i mislim da sam dovoljno osetio na svojoj koži šta to znači morati, uvučena trbuha, uvek biti gotov na poslušnost i onima koji ti možda nisu ravni. Zatim sam sledećih šest meseci muštran u vojnoj školi. Morao sam, dakle, zauvek shvatiti gorčinu života običnog vojnika,

zauvek pamtiti svoju smrzlu kožu koja otpada? Ma, ne! Za utehu su mi zakačili na epoletama dve zvezdice, zatim treću, četvrtu i – ja sam sve zaboravio!

Ali, bar sam sačuvao studentsko slobodarstvo? Mi ga nikada nismo ni imali. Imali smo ljubav prema postrojavanju, prema maršovanju.

Sećam se vrlo dobro da sam upravo u toj oficirskoj školi počeo da osećam radost zbog vraćanja u jednostavan život: biti vojnik i ne postavljati sebi nikakva pitanja; radost zbog utapanja u način života koji svi vode, koji je prihvaćen u našoj vojničkoj sredini. Radost što zaboravljam nekakve tamo iz detinjstva dovučene duševne tananosti.

U našoj školi smo uvek bili gladni, uvek spremni da maznemo parče više, ljubomorno vrebajući jedni druge, prežeći onoga koji bi uspeo da se snađe. Ono čega smo se, uprkos svemu, bojali bilo je da ne ostanemo bez poručničkih oznaka (neuspele pitomce slali su na Staljingrad). Dresirali su nas kao mladu zverad: razdraživali i podjarivali da bismo se zatim na najjeftinijem iskalili. Naspavali se nikada nismo: mogli su nas i posle povečerja naterati da sami samciti (uz komandovanje kakvog vodnika) po kazni izvodimo strojevi korak. Ili bi, kasno u noći, dizali i postrojavali u vrstu celi vod ispred kakve slabo očišćene čizme: evo, ova će hulja sada da čisti čizmu, sve dok ne bude sijala kao sunce, a vi ćete mi svi za to vreme tu stajati!

Strastveno iščekujući naše *čvarke*[149], uvežbavali smo mačiji hod oficira i metalni glas za izricanje komandi.

I evo ih imam – svoje oznake poručnika. Otprilike mesec dana kasnije, formirajući bateriju u pozadini, ja već gonim svog aljkavog vojaka, maloga Berbenjova, da posle povečerja, pod komandom neposlušnog vodnika Metlina, maršira strojevim korakom... (Ovo sam bio zaboravio, zaista zaboravio, mnogo godina! Tek sam ga se sada setio, sada – nad ovim listom hartije...) Neki stari pukovnik iz inspekcije koja se tu zadesila pozvao me i izbrusio. A ja (ništa što sam dolazio iz univerzitetskih klupa!), ja sam se pravdao: tako su nas učili u vojnoj školi. Što će reći: o kakvim se tu humanističkim razlozima može govoriti, nismo li mi u armiji?

(A tek kako je u Organima?)

Srce urasta u oholost, kao prase u slaninu.

Razbacivao sam se naređenjima kojima podređeni nisu mogli pogovarati, ubeđen da su najbolja moguća. Štaviše, i na frontu, gde bi se moglo očekivati da nas smrt izjednači, poverena vlast mi je brzo napunila glavu da sam čovek više vrste. Oni bi stajali u stavu mirno, a ja sam ih slušao sedeći. Prekidao sam ih, davao im naređenja. Obraćao sam se na »ti« očevima porodice i dedovima (a oni meni, razume se, na »vi«). Slao sam ih da pod granatama vežu pokidane žice, samo da se ne prekine zvučno izviđanje i da ja ne navučem ukor pretpostavljenih (tako je Andrejašin i poginuo). Jeo sam maslac i oficirski keks nimalo se ne pitajući zašto ja na to imam pravo a moji vojnici nemaju. Naravno, imali smo nas dvojica posilnog (to se lepše kaže – ađutant) i on je morao tegliti kao magarica, baviti se mojom personom, pripremati mi odvojeno obroke (islednici u Lubjanki nemaju ađutanta, bar za ovo im se ne može prebacivati). Gonio sam vojnike da rintaju, da mi kopaju poseban

zaklon na svakom novom mestu i da do onamo guraju što deblje oblice, ne bi li meni osigurali bezbednost i gospodluk. Čekaj malo! A imade li, ono, i u mojoj bateriji izvesno mesto za hapšenje? Ah... da! Usred šume – šta je ono moglo biti? Bila je to isto onakva jama kao u Gorohovecu, istina bolja od gorohovečkih: bila je pokrivena i u njoj su davali pravo vojničko sledovanje: Vjuškov je bio u njoj zato što je bio izgubio konja, a Popkov zato što se slabo starao o karabinu. Čekaj, čekaj! – još nečega se prisećam: napravili meni fasciklu za topografske karte od nemačke kože (ne od ljudske, svakako – od nekog šoferskog sedišta), ali je falio kaiš. To mi je mnogo smetalo. Jednoga dana vidimo mi tačno onakav kaiš kod nekog partizanskog političkog komesara (iz tamošnjeg rejonskog komiteta). Uzmemo mu ga: mi smo armija, zar ne? Mi smo stariji! (Operativca Senčenka, sećate li se njega?) A zatim, da završim – moja purpurna tabakera, kako mi je bilo stalo do nje: baš zato i nisam zaboravio način kako mi je bila konfiskovana...

Eto šta epolete učine od čoveka. Gde su se deli saveti moje bake pred dragom ikonom! Gde – pionirske sanje o nastupajućem carstvu svete Jednakosti!

I onda kada mi u KC komandanta brigade smeršovci potrgaše one proklete epolete, skinuše opasač i gurnuše me ispred sebe prema automobilu, kada mi se sudbina potpuno preokretala – najgore što mi je padalo bila je pomisao da ću morati onako degradiran proći kroz odeljenje za telefoniste: zar da me redovi ovakvoga vide?!

Pođoh sutradan po hapšenju na svoj »vladimirski put«[150]: kontraobaveštajna služba armije ekspedovala je sveži ulov etapnoj kontraobaveštajnoj službi grupe armija. Gonili su nas pešice od Osteroda do Brodnica.

Kada su me izvukli iz stroge ćelije i priključili koloni uhapšenih, njih je već bilo sedam, u tri reda po dva i jedan sam. Gledao sam im u leđa. Šestorica su nosili pohabane šinjele ruske vojske, čija se boja nije mogla od starosti odrediti. Na leđima su im bila ucrtana velika bela postojana slova: »SU«, što je značilo »Sowiet Union«, taj znak sam već poznavao, više puta sam ga viđao na leđima ruskih ratnih zarobljenika, koji su se tužno i pokajnički vukli u susret armiji *osloboditeljici.* Da, oni su bili oslobođeni, ali se to oslobođenje nije okretalo u radost: njihovi zemljaci su ih zlobnije gledali nego Nemce, i evo šta su im malo dalje od fronta radili: trpali ih u zatvore.

A sedmi uhapšenik je bio nemački civil, obučen u crni komplet, crni mantil, sa crnim šeširom. Visok, odnegovan, nešto preko pedeset godina, belo lice uhranjeno najboljom hranom.

Staviše me u četvrti red, i komandir straže, neki vodnik Tatarin, dade mi znak da uzmem svoj zapečaćeni kofer koji je ležao po strani. Ovaj kofer je sadržavao sav moj vojnički pribor i sve moje konfiskovane pisanije – moju propast.

Kako – kofer? On bi hteo, on jedan običan vodnik, da ja, oficir, uzmem i nosim kofer! To jest, kabastu stvar, kao da nova pravila u armiji to nisu zabranjivala! A da šest *običnih vojnika* idu pored mene praznih ruku! I još jedan predstavnik pobeđene nacije!

Nisam se s vodnikom objašnjavao baš ovako komplikovano, samo mu kazah:

»Ja sam oficir. Neka ga Nemac nosi!«

Niko se od uhapšenih ne okrenu na ove reči: bilo je zabranjeno. Samo me onaj što je bio pored mene, i on SU, zaprepašćeno pogleda (onda kada su oni ostavili našu armiju, stanje još nije bilo ovako).

Međutim, vodnik kontraobaveštajne službe se ne začudi. Neka u njegovim očima i nisam bio više oficir, ono što su nas, mene i njega, naučili potpuno se poklapalo. On pozva Nemca, koji sa svim tim nije imao veze, i naredi mu da uzme kofer. Bogu hvala što on nije razumeo ništa od našeg razgovora!

Svi mi drugi prekrstismo ruke na leđa (ratni zarobljenici nisu imali nikakav zavežljaj, vraćali su se u otadžbinu onako kako su i otišli – praznih ruku) i naša se kolona, od osam ljudi, u dve vrste pokrenu. Sa stražarima nismo mogli da razgovaramo, razgovor među nama bio je apsolutno zabranjen: na putu, na zastanku, na konaku... Budući okrivljeni, morali smo da idemo kao ispregrađivani nevidljivim zidovima, kao da je svako od nas nosio svoju ćeliju – samicu.

Bilo je varljivo vreme ranog proleća. Čas bi se naturila retka magla i mi smo pod čizmama klečkali dosadni žitki glib, čak i na putu s tvrdom podlogom. Čas bi se nebo razvedrilo, i žućkasto sunce, još nesigurno, neuvereno u svoju moć, ogrejalo bi gotovo okopnele brežuljke i jasno nam pokazivalo svet koji moramo da napustimo. Čas bi se podigao đavolski vihor, otkinuo od onih oblaka pramen snega i njime nas ošinuo po licu, leđima, nogama, natopio nam šinjele i obojke.

Šest leđa ispred mene, šest leđa stalno i bez promene. Imao sam vremena da gledam i da se nagledam oznaka »SU«, presavijenih, groznih, i crnog štofa na Nemcu. Imao sam isto tako vremena i da preispitam sav svoj prošli život i da se preberem u pameti o onom što me čeka. No – nisam mogao. Ošamućen, kakav sam bio, nisam bio za to sposoban.

Šest leđa. U njihovom klaćenju ni traga odobravanja ili osude.

Nemac se uskoro umori. Poče da premešta kofer iz ruke u ruku, da se maša prema srcu, da straži daje znak da više ne može. Tada njegov sused, neki ratni zarobljenik koji je u nemačkom ropstvu verovatno bog zna šta podneo (ali je možda i samilost doživeo), uze dobrovoljno kofer i ponese ga.

Zatim ovoga smeniše ostali zarobljenici, bez ikakvog naređenja od strane straže. Pa opet Nemac.

Ali – ne i ja.

I niko mi ni reči ne reče.

Na putu sretosmo dugu kolonu vojnih zaprežnih kola. Vozači su nas posmatrali s interesovanjem, neki bi se i dupke poboli na taljigi, piljili u nas, i ja uskoro shvatih da su njihova živost i zlovolja upereni protiv mene. Ja sam se oštro razlikovao od drugih: moj šinjel je bio nov, dugačak, skrojen po meri, kao saliven uza struk, našivci na reverima još nisu bili rašiveni, a još nepotrgana dugmad na jarkom sunčevom zraku bleštala sjajem lažnog zlata. Bilo je sasvim jasno da sam oficir, još skorašnji, nedavni ulov. Možda ih je i samo ovo svrgnuće delimično prijatno nadraživalo (kao neki refleks pravičnosti), ali će pre biti da se njihove glave pune puncate političkih govora nisu mogle pomiriti s tim da se jedan komandir čete može tek tako uhapsiti, pa su u horu zaključili da sam ja s *one* strane.

»Jesu li te ukebali, ološu jedan vlasovski!«...

»Trebalo bi ga ubiti, đubre jedno!...«, vikali su vozači u vatri, u nastupu pozadinskog gneva (patriotizam je u pozadini uvek veći) i upućivali mi još slađe psovke.

Oni su u meni videli internacionalnog kombinatora koji je na koncu dolijao – a od toga će sada ofanziva na frontu biti brža i rat će se ranije završiti.

Šta sam im mogao odgovoriti? Bilo mi je zabranjeno da izustim ijednu reč, a trebalo je da svakome od njih ispričam sav svoj život. Kako sam im mogao kazati da nisam nikakav diverzant, da sam njihov prijatelj, da sam ovde zbog njih? Osmehivao sam se... Gledao ih iz etapne kolone uhapšenika i osmehivao im se! Ali se njima taj široki, iskreni osmeh učinio kao najgore ruganje, i oni su još češće i pomamnije sipali uvrede i pretili pesnicama.

Ja sam im se osmehivao, ponosan što sam uhapšen ne zbog krađe, ne zbog izdaje ili dezerterstva, nego zbog toga što sam snagom zaključivanja prodro u zločinačke Staljinove tajne. Osmehivao sam se da bih im rekao da želim, da sam možda za to i sposoban, da koliko–toliko popravim naš ruski život.

A u međuvremenu su moj kofer drugi nosili!...

I to mi nije ni najmanje smetalo. Da mi je sused, ispijena i bleda lica, uraslog u petnaestodnevnu bradu, i očiju punih patnje i spoznaje života, prebacio da sam, tražeći pomoć od straže, povredio zatvoreničku čast, da se ističem iznad drugih, da sam uobražen, ja ne bih r a z u m e o ! Ja jednostavno ne bih shvatio o č e m u on to priča! Jesam li ja oficir, ili ne!

Da su nešto sedmorica od nas morala na putu umreti a osmoga straža mogla spasiti, šta bi me tada sprečilo da viknem: »Vodniče! Morate mene spasiti: Ja sam oficir!...«

Eto šta znači biti oficir, čak i kad mu epolete nisu plave!

A tek ako su plave! Ako su mu u glavu utuvili da je on i među oficirima – cvet oficirstva. Da je od većeg poverenja nego ostali i da je, prema tome, dužan da okrivljenima nabija glavu među noge i da ih u tom položaju ćuška u kanalizacionu cev!

Zašto ih ne bi i ćuškao?...

Dičio sam se svojom nesebičnošću i samopožrtvovanjem, a bio sam, u stvari, na pragu da postanem dželat. Da sam se, pod Ježovom, našao u nekoj školi NKVD – pod Berijom bih možda već bio sasvim zreli dželat?...

Neka čitalac zatvori knjigu ako očekuje da će ona biti političko razobličavanje.

Kad bi stvari bile tako proste, kad bi negde bilo ljudi crnih u duši koji podmuklo vrše crna dela, i kad bi se sve sastojalo u tome da ih od drugih razlučimo i onda uklonimo! Međutim, granična linija koja deli dobro od zla prolazi kroz srce svakog čoveka. A ko je taj ko će uništiti deo sopstvenog srca?...

Tokom života ova se linija premešta unutar srca, čas skače pod pritiskom demona zla, čas ustupa mesto nagonu dobra. Jedan te isti čovek može da bude vrlo različit, zavisno od starosti i situacija u

koje ga život stavlja. Čas je bliže đavolu, čas svecima. No, njegovo ime se ne menja i mi sve njemu pripisujemo.

Sokrat nam je ostavio u amanet: poznaj sebe samoga!

Na ivici groba, u koji se već pripravljamo da gurnemo naše neprijatelje, mi se zaprepašćeni zaustavljamo: zaboga, da nije samo slučaj hteo da dželati ne budemo mi nego oni.

Da je kojim slučajem Maljuta Skuratov[151] pozvao n a s , ni mi mu ne bismo dužni ostali!...

Od dobra do zla – jedan korak, kaže poslovica.

Prema tome, i od zla do dobra.

Čim se u društvu pokrenu sećanje na nasilje i mučenja, sa svih strana počeše da pišu, da odgovaraju, da nam objašnjavaju: bilo je t a m o (u . NKVD–MGB) i dobrih.

Znamo mi njih, te »dobre«: to su oni koji su starim boljševicima šaputali na uvo: »Izdrži!«, ili su im čak potajno davali kakav sendvič, a za to vreme su ostale punili petama.

Kako – zar nije bilo onako ljudski, onako nepartijno dobrih?

Uopšte uzev, takvih onamo nije moglo biti: njih su izbegavali da regrutuju, a oni što su bili regrutovani prolazili su kroz sito i rešeto.

A zatim, oni su se i sami snalazili da se izvuku. Za vreme rata, jedan avijatičar, rodom iz Lenjingrada, izlazeći iz vojne bolnice, kumio je, preklinjao lekare antituberkuloznog dispanzera: »Nađite mi nešto! Teraju me da stupim u Organe!« Radiolozi mu izmislili začetak tuberkuloznog procesa. Tada ga se Državna bezbednost manula.

A oni što su se greškom našli u Organima – ti bi se uklopili u sredinu, ili bi iz nje bili odstranjeni, odbačeni, pa čak su i sami mogli »pasti na šine«.

Ali, za boga miloga, ipak ih je moralo ostati?...

U Kišinjevu neki mladi poručnik Državne bezbednosti dođe kod Šipovaljnikova mesec dana pre njegovog hapšenja: odlazite, odlazite, hoće da vas uhapse! (Da li je to sam učinio, ili ga je mama poslala da bi spasila sveštenika?) Posle hapšenja, upravo je na njega pao žreb da sprovede oca Viktora, i on je kukao: »Zašto niste otišli?«

Ili ovo. Za komandira voda imao sam poručnika Ovsjanikova. Nisam na frontu imao bliskijeg čoveka. Tokom pola rata jeli smo iz iste porcije – pod neprijateljskom vatrom, između dve eksplozije, da se supa ne bi ohladila. Bio je to momak sa sela, tako čiste duše, tako nesebičnih očiju da ga ni ona famozna škola, ni oficirski čin nisu ni najmanje bili pokvarili.

I samoga mene načinio je boljim u mnogim stvarima. On je to što je bio oficir shvatao samo kao zadatak: sačuvati život i snagu vojnika (bilo je među njima i postarijih). On mi je prvi pričao šta se zbiva sa selom i kolhozima. (O tome je on govorio bez ljutnje, bez protesta, onako kao što jezero u

šumi odražava drveće do najsitnijih grančica.) Kada sam bio uhapšen, on je bio duboko potresen, napisao je o meni najbolje mišljenje koje se moglo napisati i odneo ga komandiru diviziona na potpis. Posle demobilizacije, on je i dalje tražio mogućnost preko mojih rođaka da mi pomogne (a to je bilo 1947, godine nimalo lakše od 1937). Zbog njega sam se upravo najviše i plašio da tokom istrage ne potraže da pročitaju moj ratni dnevnik: u njemu su bila njegova kazivanja. Kada sam 1957. bio rehabilitovan, imao sam žarku želju da se s njim ponovo vidim. Setio sam se njegove adrese na selu. Napisao sam mu jednom, drugi put – odgovora nije bilo. Uđoh mu u neki mali trag: studirao je na Pedagoškom fakultetu u Jaroslavlju. Otuda mi odgovoriše: »Poslat na rad u organe Državne bezbednosti.« Tako znači! Ali, stvar je ovako postojala interesantnija! Napisah mu na njegovu adresu u gradu: odgovora nije bilo. Prođe nekoliko godina, dođe do objavljivanja *Ivana Denisoviča.* E, ovoga puta će dati znake života! – Ne! Još tri godine kasnije zamolih jednog od mojih prijatelja u Jaroslavlju da ga potraži i uruči mu pismo na ruke. Ovaj to učini, pa mi napisa: »Izgleda da on nije ni pročitao *Ivana Denisoviča...«* I stvarno, čemu bi njima služilo da znaju šta se dalje zbiva s osuđenicima?... Ovoga puta Ovsjanikov više nije mogao oćutati, odgovori: »Posle fakulteta, predložili su mi da uđem u Organe, a meni se učinilo da ću i ovde isto tako uspeti. *(Uspeti* – u čemu?...) Na ovom novom poprištu nisam bio mnogo uspešan, bilo je stvari što mi se nisu sviđale, ali radim ’bez toljage’; osim nehotično, mislim da nikad neću druga ostaviti na cedilu. (Evo opravdanja: drugarstvo.) Danas više na budućnost ne mislim.«

I to je sve... A prethodna moja pisma kao da nije ni primio. Ne želi da se sretnemo. (Da smo se sreli, ova glava bi sigurno bila bolje napisana.) Poslednjih godina Staljinova života on je već bio islednik... U vreme kad su 25 godina svima kačili. Kako se sve to prelomilo u njegovoj svesti? Koliko se ona pomračila? Međutim, znajući onog nekadašnjeg momka, njegovu čistotu vode sa izvora, mogu li verovati da je sve to nepopravljivo? Da u njemu nije ostalo živih pupoljaka?...

Kada je islednik Goljdman dao Veri Kornejevoj da potpiše član 206, ona shvati koja prava ima i stade da detaljno pregleda delo šesnaest članova njihove »verske grupe«. Islednik se zapeni od besa, ali odbiti nije mogao. Da mu ne bi dosađivala, on je odvede u neku veliku kancelariju, gde se nalazilo petoro–šestoro raznih službenika, i iziđe. Kornejeva je čitala svoj dosije; ne znam kakvim povodom – možda iz dosade – službenici stupiše u razgovor s njom i Vera krenu da im drži versku pridiku. (Trebalo ju je poznavati. To je sjajan čovek, živa duha, lako se izražava iako je na slobodi bivala samo bravar, konjušar, domaćica.) Oni su je slušali bez daha, s vremena na vreme postavljali neko pitanje. Za sve njih – nešto najneočekivanije. Soba se puna napunila, došli su iz drugih kancelarija. Nisu to bili islednici već daktilografkinje, stenografkinje, službenici kojima je dužnost da podšivaju dosijea, no svejedno bila je to *njihova* sredina, sredina Organa, 1946. godine. Ovde nije moguće ponoviti njen monolog, dotakla je mnoge teme. I o izdajnicima otadžbine: zašto ih nije bilo za vreme otadžbinskog rata 1812. u vreme krepostnog prava, zašto? Zar to u ono vreme nije bilo prirodnije? A posebno o veri i vernicima. Ranije, rekla im je, vi ste pre svega išli na razuzdavanje strasti (»pljačkaj ono što je opljačkano!«) i onda su vam vernici, naravno, smetali. A danas, kad hoćete da *gradite* i uživate na ovom svetu, zašto najbolje svoje sugrađane proganjate? I za same vas oni su najdragoceniji materijal: nikakve potrebe nema da se oni kontrolišu, vernik neće ukrasti, neće zabušavati na poslu. Vi mislite da stvarate novo društvo s profiterima i zavidljivcima? Eto zašto vam sve ispada iz ruku. Zašto vi pljujete u dušu najboljih ljudi? Dozvolite Crkvi da se istinski odvoji od države, ne dirajte je, ništa s tim ne možete izgubiti! Vi ste materijalisti? Onda imajte poverenja u

razvoj obrazovanja, ono će razbiti veru. Zašto hapsiti ljude?... U to ulazi Goljdman i hoće da je prostački prekine. Svi se nadaju u viku na njega: »Zaveži!... Umukni!... Govori, govori ženo!« (Kako bi je inače i oslovili? Građanko? Drugarice? Ovo je sve zabranjeno, nemaš kud od konvencija. Ženo! Ovako je Hrist govorio – ovako se ne možeš prevariti.) I Vera nastavi u prisustvu islednika!

Recite – zašto se slovo jedne beznačajne zatvorenice tako dojmilo ovih slušalaca Kornejeve, usred kancelarije Državne bezbednosti?

Spomenuti D. P. Terehov se i danas seća svog prvog osuđenika na smrt: »Bilo mi ga je žao.« To sećanje – gde je ono moglo ostati ako ne u nekom kutku srca? (Ali od tada je mnoge druge zaboravio, njih nije ni brojao.)

Evo epizode s Terehovom. Pokazujući mi kako je sudski sistem pod Hruščovom pravilan, on je energično udarao rukom po staklenoj ploči na stolu i tako poseče šaku o ivicu ploče. Pozvoni. Ljudi – na gotovs! Dežurni oficir mu donese jod i vodonikov superoksid. Ne prekidajući razgovor, on morade čitav sat da drži natopljenu vatu na rani, krv mu je, čini se, slabo koagulirala. Tako mu Gospod jasno pokaza granice ljudske moći – njemu koji je osuđivao, koji je smrtne presude prosto sipao...

Koliko i da je ledeno čuvarsko osoblje u Velikoj kući, ipak jedno maleno jezgro duše – jezgrašce u jezgrašcu – moralo se zadržati u njima. N. P–va priča kako ju je jednoga dana na saslušanje vodila neka stražarka, žena neosetljiva, nema i slepa za ljudske patnje. Najednom su, nedaleko od Velike kuće, počele da drmaju bombe, izgledalo je da će im se u taj čas sručiti na glavu. Stražarka se bacila na svoju zatvorenicu, čvrsto je od straha zagrlila, tražeći kao neko sjedinjenje s ljudskim bićem, neku sapatnju. Bombardovanje je prestalo. Ona je navukla svoju hladnu masku: »Ruke na leđa! Napred!«

Istina je da nije velika zasluga ako u užasu smrtnog časa postaneš čovek. Isto kao što nije dokaz dobrote što čovek voli svoju decu (»on je dobar otac« – kažemo često da bismo opravdali neku hulju). Hvale predsednika Vrhovnog suda I. T. Goljakova, kažu da je voleo da radi u bašti, da je voleo knjige, obilazio antikvarnice, znao odlično Tolstoja, Koroljenka, Čehova. Ali, šta je on iz ovih knjiga izvukao? Koliko hiljada ljudi je poslao u smrt? Ili, drugi primer. Onaj pukovnik, prijatelj Joseovice, koji bi se i kao zatvorenik u izolatoru u Vladimiru počeo smejati čim bi se setio starih Jevreja koje je zatvarao u podrumu s ledom: u svoj toj razuzdanosti on se iznad svega plašio da mu za to ne sazna žena – jer ona mu je verovala, ona ga je držala za plemenita čoveka, a njemu je bilo mnogo stalo do njenog mišljenja. Samo, smemo li mi ovo osećanje uzeti kao znak dobra u njegovu srcu?

Zašto – ima već dva veka – oni toliko drže do boje neba? U vreme Ljermontova bilo je: »A vi, plave uniforme!« Zatim su došle plave šapke, plave epolete, plavi našivci. Narediše im potom da ne budu tako uočljivi. Plavi ukrasi neprestano su uzmicali pred narodnom zahvalnošću, sve više su . se ograničavali na glavu i ramena, i uskoro ostaše samo širiti, uzani pervazi. Ali – i dalje plavi!

Da li je to samo igra prerušavanja?

Ili – makar s vremena na vreme – sve što je crno mora da se veže za nebo.

Bilo bi lepo kad bi se tako moglo misliti. Međutim, kad čovek sazna kako se, na primer, Jagoda dizao do svetosti... Jedan očevidac (iz blizine Gorkoga, koji je u to vreme bio prisan s Jagodom)

priča: na Jagodinom imanju, u okolini Moskve, bile su na ulazu u saunu postavljene ikone naročito za to da bi Jagoda i prijatelji mogli nagi, pre nego će ući da se kupaju, pucati na njih iz pištolja.

Zločinac – šta to znači? Kako da shvatimo taj pojam? Ima li zločinaca na ovome svetu?

Bilo bi nam lakše da kažemo da ih nema, da ih ne može biti. Mi se ne bunimo kada nam se u bajkama zločinci onako slikaju: to je za decu, to je da slika bude prostija. Međutim, kad nam velika svetska književnost prošlih vekova izmišlja i izmišlja slike najcrnjih zločinaca – bio to Šekspir, Šiler ili Dikens – nama se sve nekako čini kao da ovi izlaze iz kakvog vašarskog pozorišta, oni nam za naš današnji senzibilitet izgledaju vrlo nevešti. Pogledajte samo kako su naslikani ovi zločinci. Oni su potpuno svesni svog zločinjenja i crnila svoje duše. Oni ovako rezonuju: ja ne mogu da živim a da zlo ne činim. Jedan, dva, tri – idem da podbadam moga oca na mog brata! Jedan, dva, tri – idem da uživam u patnjama moje žrtve! Jago kaže bez uvijanja da su mu ciljevi i motivi crni, da ih je mržnja rodila.

A to nije tako! Da bi činio zlo, čovek mora pre toga da zlo vidi kao dobro, ili kao logičan i od svih prihvaćen čin. Takva je, na sreću, čovekova priroda da on uvek nastoji da svoje činove *opravda.*

Opravdanja su za Magbeta bila slaba, te on postaje žrtva griže savesti. A ime Jago – ne znači li »jagnje«? Maštovitost i unutrašnja snaga Šekspirovih zločinaca se zaustavljaju na desetak leševa. Jer, oni nisu imali i d e o l o g i j u .

Ideologija! Ona je ta koja pruža opravdanje za zločinstvo i istrajnost neophodnu zločincima. Upravo ova socijalna teorija pomaže zločincu da svoje činove obeli u svojim očima i u očima drugih, da bi slušao ne pokude i prokletstva već pohvale i poštu. Tako, inkvizitori su se oslanjali na hrišćanstvo, osvajači na veličanje domovine, kolonizatori na civilizaciju, nacisti na rasu, jakobinci (od juče i danas) na jednakost, bratstvo i sreću budućih pokolenja.

Zahvaljujući upravo ideologiji, palo je XX veku u deo da doživi zločinstva milionskih razmera. Zločinstva koja je nemoguće opovrći, zaobići, prećutati. Kako bismo onda mogli biti bezočni da uporno ponavljamo da zločinaca ne može biti? A ko je onda smakao one grdne milione? Bez zločinaca, ne bi bilo ni Arhipelaga.

U godinama 1918 – 1920. pronosila se glasina da petrogradska i odeska Čeka ne streljaju sve one koji su osuđeni na smrt, već neke (žive) bacaju da ih zveri iz gradskih menažerija pojedu. Ja ne znam da li je ovo istina ili kleveta, ni koliko se puta desilo ako se dešavalo. No, ja ne bih ni preduzeo da tražim dokaze: poslužio bih se onom lepom navadom plavih širita i predložio im da nam oni dokažu da je tako nešto bilo nemoguće. Gde bi se, inače, za vreme tih gladnih godina mogla naći hrana za zoološki vrt? Da nisu uzimali od usta radničke klase? Ovi zatvorenici su i ovako i onako morali da umru – zašto svojom smrću ne bi pomogli podizanje Republikine zveradi, i na taj način dali doprinos našem kretanju napred? Zar ovo nije *svrsishodno?*

Evo granice preko koje ne može preći Šekspirov zločinac, ali koju zločinac naoružan ideologijom prelazi lako a da mu pri tom ni oko ne potavni.

Fizika poznaje veličine i pojave s *pragom.* One ne nastaju pre nego se preskoči izvesni prag, za

koji zna priroda i koji ona određuje. Zaludu na litijum projektuješ žutu svetlost, iz njega se elektroni neće osloboditi; pređi samo ovalaš plavom – oni će biti otrgnuti (prag fotoelektričnog efekta je preskočen!). Ohladite kiseonik na minus sto i više, stavljajte ga pod pritisak koliko želite – gas ostaje, ne da se. Ali, čim pređe granicu od sto osamdeset stepeni ispod nule, on poteče: sada je on tečnost.

I zločinstvo je, izgleda, veličina s pragom. Da, celog svog života čovek okleva, koprca se između dobra i zla, klizi, pada, puzeći se penje, kaje se, nanovo srlja u slepilo, ali – sve dok nije preskočio prag zločinstva, uvek ima mogućnost da se povrati, uvek ostaje u granicama nade. A desi li se da najednom pređe taj prag, učestalošću svojih zlih dela, stepenom njihovog zla, karakterom apsolutne vlasti kojom raspolaže – on se isključuje iz čovečanstva. Bez povratka, možda.

* * *

Od nezapamćenih vremena, predstava ljudi o pravdi ima dve strane: vrlina pobeđuje, porok se kažnjava.

Mi smo imali tu sreću da poživimo dovoljno dugo da upoznamo i vreme kada vrlini, uprkos svemu, ne jure po tragu nahuškani psi, pa tako ona i ne pobeđuje. Premlaćena, bolešljiva, u dronjcima, vrlina danas može ući i skloniti se u nekom ćošku – pod uslovom da ni jedne ne zucne.

Ali zato, o poroku niko ne sme reč prosloviti. Da, s vrlinom smo se sprdali – ali poroka bilo nije! Da, izgubljeni su milioni ljudi – ali krivaca bilo nije! I ako neko, na svoje zlo, samo zausti: »Dobro, *a oni koji*...«, sa svih strana zagrakću na njega s prekorima, prijateljski u početku: »Čekajte, druže, šta vam je? Čemu stare rane pozleđivati!« (Čak i posle pojave *Ivana Denisoviča* plavi penzioneri baš su zbog ovoga prigovarali: zašto povređivati rane *onima koji su bili u logorima?* Kao vele, *njih* treba čuvati!) A zatim dolazi batina: »Pst! nedoklani! Za zlo smo vas toliko iznarehabilitovali!«

U Zapadnoj Nemačkoj osuđeno je do 1966. **osamdeset šest hiljada** nacističkih zločinaca,[152] a mi se gušimo, mi ne štedimo ni novinske strane, ni radio–sate, mi ostajemo i posle radnog vremena na mitinzima, mi glasamo: n e d o v o l j n o ! I 86 hiljada je malo! Dvadeset godina roka za gonjenje – to je malo! Treba nastaviti!

Kod nas (po podacima Vojnog kolegijuma Vrhovnog suda) osuđeno je t r i d e s e t a k lica.

Ono što se zbiva između Odre i Rajne – nas to muči. A to što se zbiva u predgrađu Moskve i u okolini Sočija, iza zelenih drvoreda, a to što ubice naših dedova i naših očeva gledamo kako se vozikaju na našim ulicama, gde im se moramo uklanjati s puta – to nije ništa, to se nas ne tiče, to bi bilo »prevrtanje po prošlosti«.

Međutim, ako bismo, vodeći računa o proporcijama, pretvorili u Ruse onih 86 hiljada Nemaca iz Zapadne Nemačke, za našu zemlju bi to bilo **četvrt miliona!**

A mi, ni nakon četvrt veka, nismo nijednog našli, nijednog pozvali pred sud, mi se plašimo da ne povredimo *njihove* rane. I Molotov, živi simbol svih tih ljudi, živi u ulici Granovskog, broj 3: samouveren, ograničen, sav ogrezao u našoj krvi, odbijajući sve do sada da išta shvati. On kao neki plemić prelazi trotoar da bi se zavalio u kakvoj prostranoj, dugačkoj limuzini.

Evo zagonetke kojoj mi savremenici ne uspevamo da nađemo ključ: *zašto* je Nemačkoj dato da kazni svoje zločince, a Rusiji nije? Kako će naš put biti koban, ako nam nije dato da se očistimo od nečistoće što se u našem telu raspada? Kakav primer će Rusija moći da pruži svetu?

Tokom procesa u Nemačkoj, tu i tamo bi se desila čudna pojava: okrivljeni se obema rukama uhvati za glavu, prestane da se brani i od suda ništa više ne traži. Izjavljuje da kad ga podsete i vrate na trag niza njegovih zločina, prema sebi oseća samo gađenje i nema više želje za životom.

To i jeste ono najviše što sud može da postigne: da se porok toliko osudi da sam zločinac od njega ustukne.

Zemlja koja je sa sudskog podijuma osamdeset šest hiljada puta osudila porok (i neopozivo mu presudila u književnosti i kod omladine) čisti se od njega: malo–pomalo, godinu za godinom, stepenicu za stepenicom.

A mi, šta mi da radimo?... Jednoga dana naši potomci će ovu generaciju videti kao neku krpicu: mi smo najpre dozvolili da nas na milione kolju, da bismo na kraju nežno i usrdno tetošili ubice u njihovoj komfornoj starosti.

Šta, dakle, činiti, ako je njima stara ruska tradicija pokajanja neshvatljiva i čini im se smešnom! Šta činiti ako je njihov životinjski strah da otrpe makar i stoti deo onoga što su drugima činili jači od svakoga nagona za pravdom. Ako su se oni gramzivo uhvatili za gomilu zlata skupljenog na krvi pobijenih?

Istina, oni koji su, recimo trideset sedme, obrtali ručicu mlina za meso više nisu mladi, njima je između pedeset i osamdeset, oni su svoje najbolje godine proveli u izobilju, bogatstvu i komforu, pa svaka *pravična* kazna dolazi odviše kasno, ne može se više izvršiti. U redu! Budimo velikodušni, nemojmo ih zalivati slanom vodom, ne posipajmo ih stenicama, ne zauzdavajmo ih u »lastavicu«, ne nagonimo ih da nedelju dana stoje bez sna, ne prebijajmo ih udarcima čizama i gumenih palica, ne utežimo im lobanju u gvozdeni obruč, ne nabijajmo ih u ćelijama jednog preko drugog kao kofere, ne činimo im ništa od onoga što su oni nama činili. Ali, radi naše zemlje, radi dece naše, dužnost nam je da ih sve g o n i m o i da s v i m a s u d i m o ! Manje njima, više njihovim zločinima. Da ih do toga dovedemo da svaki glasno kaže:

- Istina je, bio sam dželat, bio sam ubica.

Neka ova rečenica bude kazana s a m o od strane četvrt miliona (prema srazmeri, da ne ostanemo dužni Zapadnoj Nemačkoj), možda će i to biti dovoljno?

Ne može se, ipak, u XX veku, decenijama uporno ne praviti razlika između svireposti koje treba da se nađu pred sudom i »starog« koje »ne valja prevrtati«...

Mi smo dužni da javno osudimo svaku *pomisao* da jedni ljudi mogu drugima činiti nasilje. Prećutkujući porok, gušeći ga u našem telu da ne izađe napolje, mi ga s e j e m o , i on će u budućnosti od toga samo hiljadu puta češće izrasti. Time što porok ne kažnjavamo, pa čak ni zločince ne podvrgavamo moralnoj osudi, mi ne samo da štitimo njihovu ništavnu starost – mi pod nogama novih pokoljenja podrivamo i same temelje pravde. Eto zbog čega rastu ona »ravnodušna« – a ne zbog »nedovoljnog vaspitnog rada«. Mladi se prožimaju idejom da se ovde nitkovluk nikada ne kažnjava, već da je uvek izvor blagostanja.

Kako će biti tesno, kako strašno živeti u takvoj zemlji!

Glava 5
PRVA ĆELIJA – PRVA LJUBAV

Kako to: ćelija, a uz to – ljubav? Ah da, moguće je: ti si u Veliku kuću strpan za vreme lenjingradske blokade, je li to? Onda je jasno: ti i jesi živ upravo zato što si u nju zavrljačen. U Lenjingradu je to u ono vreme bilo najbolje mesto, ne samo za islednike, koji su živeli u njoj i imali za slučaj artiljerijskog bombardovanja kancelarije u podrumima. Šalu na stranu, Lenjingrađani se tada nisu umivali, lice im je prekrivala crna skrama, dok su zatvorenici svakih deset dana imali topli tuš. Istina, ćelije nisu zagrejavane, zagrejavani su samo hodnici, za čuvare, no uvek su imale tekuću vodu, a postojali su i nužnici. Gde se tako nešto moglo naći u Lenjingradu? Hleba kao na slobodi: sto dvadeset pet grama. I jednom dnevno supa. Na mesu od zaklanih konja! I žitka kaša!

Pozavidela mačka psu na njegovu životu! A stroga ćelija? A *smrtnik?*

Ne, nije zbog toga. Nije zbog toga...

Sedni, zažmuri i dobro se preberi u pameti: koliko si ćelija promenio u toku izdržavanja kazne? Teško ih je i izbrojati. I u svakoj ljudi, ljudi... U jednoj dva čoveka, u drugoj – sto pedeset. Negde si priseo pet minuta, negde odsedeo čitavo dugo leto.

Međutim, ti uvek izdvajaš prvu ćeliju. Onu u kojoj si sreo sebi slične, na istu kob osuđene. Nje ćeš se sećati dok si živ, s takvim uzbuđenjem kao što se valjda sećaš prve ljubavi. I onih ljudi što si, dok si sav svoj prošli život doživljavao na nov način, delio s njima pod i vazduh kamenog kubika – i njih ćeš se nekada setiti kao porodične čeljadi.

Tih dana oni su ti bili jedina porodica.

Ono što si doživeo u svojoj prvoj istražnoj ćeliji ne može se porediti ni sa čim što si u životu, ni *pre* ni *posle,* doživljavao. Zatvori su postojali hiljade godina pre tebe, isto toliko će ih biti i posle tebe (kako bi bilo lepo da požive kraće...) – ali jedina i neponovljiva je samo tvoja istražna ćelija.

Možda je ona za jedno ljudsko biće i bila užasna. Duvara puna ušiju i stenica, bez prozora, bez vazduha, bez ležaja, prljavog poda – kutija što je zovu KPZ, a nalazi se pri seoskom sovjetu, u stanici milicije, na stanici, ili na pristaništu[153] (KPZ i DPZ – njih je po licu naše zemlje najviše rasejano, u njima je masa nas). Samice arhangelskog zatvora, čija su stakla premazana minijumom da bi vam božja svetlost stizala kao purpurna, i sijalica od petnaest vati vam dan i noć morala sijati s tavanice. Ili »samice« u gradu Čojbalsanu, u kojima ste po četrnaestorica mesecima sedeli u stisci, na šest kvadratnih metara poda, i pod sobom podvučene noge odmenjivali po komandi. Ili neka od lefortovskih »psihičkih« ćelija, III na primer, u crno ofarbana i s isto tako danonoćnom dvadesetvatnom lampom, a ostalo kao u svakoj drugoj lefortovskoj: pod vama asfalt, ručica grejanja u hodniku u vlasti čuvara, a najgore – višečasovno urlanje što te prosto razara a dolazi od aerodinamične cevi susednog Centralnog aerohidrodinamičkog instituta, ali je nemoguće ne posumnjati da ti to nije naročito udešeno, urlanje od kojeg vibriraju čaša i tanjir i padaju sa stola, urlanje pri kojem uzaludno pokušavaš da nešto kažeš, ali možeš iz svega grla pevati, ne moraš se

plašiti da će te čuvar čuti. Kada se ono utiša, nastaje blaženstvo veće i od same slobode.

Nisi ti zavoleo prljavi pod, ni crne zidove, ni smradež kible – zavoleo si iste one ljude s kojima si se prevrtao po komandi: nešto što među vašim dušama damara; njihove katkad zadivljujuće reči; i misli koje su se u tebi upravo ovde rodile, tako oslobođene, tako lagane, do kojih ne tako davno nisi mogao ni prhnuti, ni uzleteti.

A koliko te je tek koštalo probijanje do te ćelije. Držali su te u jami, ili u boksu, ili u podrumu. Niko ti nije rekao ljudsku reč, niko uputio ljudski pogled – samo ti železnim kljunom kljuvali mozak i srce. Ječao si, vikao si – oni su se smejali.

Nedelju ili mesec bio si samcit među dušmanima, pamet i život su te već izdavali, već si namerno padao s radijatora da bi na gvozdenoj slivnici prosuo svoj mozak – i najednom, evo te živog, i sastavljenog s prijateljima. Povratio ti se i – razum.

Eto, to je prva ćelija.

Tu si ćeliju iščekivao, maštao o njoj maltene kao o oslobođenju, a tebe su vucarali iz mišje rupe u rupu pacova, iz Lefortova – u nekakvu đavolovu, po zlu čuvenu Suhanovku.

Suhanovka je najstrašniji zatvor koga ima MGB. Njom nas zastrašuju, njeno ime islednici izgovaraju uz zloslutno šištanje. (A od onih koji su u njoj boravili nećeš ništa dokučiti: oni ili nisu više među živima ili buncaju nešto nerazgovetno.)

Suhanovka je bivši samotnjački manastir svete Katarine i ima dva paviljona: paviljon za izdržavanje kazne i istražni paviljon sa 68 monaških ćelija. Do tamo crne marice voze dva sata, a malo ko zna da je taj zatvor na nekoliko kilometara od Lenjinskih Gorki i od bivšeg imanja Zinaide Volkonske. Okolina mu je predivna.

Ovde te od samog prijema ošamute stojećom strogom ćelijom, opet tako uskom da ako ne izdržiš da stojiš, moraš da se kolenima opreš o zid i da tako visiš. Drugog izbora nemaš. U takvoj strogoj ćeliji drže te više dana i noći, da bi ti se duh pokorio. U Suhanovki daju finu ukusnu hranu, kao nigde više kod MGB, zato što se donosi iz odmarališta za arhitekte – nemaju kuhinje za spravljanje hrane za svinje. No, ono što pojede jedan arhitekt – i pržena hrana i ćuftica – ovde se deli na dvanaestoricu. Stoga si ne samo večito gladan, kao i svuda, nego si još i bolno razdražen, kao da si otrov pojeo.

Ćelije – nekada monaške – ovde su sve za dvoje, ali okrivljene najčešće drže po jednoga. One su veličine jedan i po metar prema dva.[154] U kameni pod uzidane su dve okrugle stoličice, nešto kao panjevi, i na svaki panj, kako čuvar otključa sigurnosnu bravu u zidu, iz zida ispadne polica sa slamaricom veličine kao za dete, koja će ostati tu sedam noćnih sati (što znači sedam sati određenih za istragu, danju se ona ovde nikada ne obavlja). Stoličica je danju slobodna, no ti na nju ne smeš sesti. I još – umesto stola – nešto kao daska za peglanje preko četiri uspravne cevi. Okance na vratima je stalno zatvoreno, samo ga ujutru čuvar otvori jednom kukom na desetak minuta. Staklo malenog prozorčeta okovano rešetkom. Šetnje nikada nema, obavljanje nužde samo u šest ujutro, to jest kada to ničiji želudac ne traži. Uveče ga nema. Na sedam ćelija dolaze dva čuvara, pa te okance motri onoliko često koliko je čuvaru potrebno da prođe dvoja vrata i stigne do trećih. To i jeste cilj

gluve Suhanovke: ne dopustiti ti ni trena sna, ne dozvoliti da ukradeš nijedan minut za svoj lični život – stalno si motren i stalno u njihovoj nemilosti.

Ali ako si dvoboj s ludilom izdržao do kraja, ako si se odupro svim iskušenjima samoće – zaslužio si svoju prvu ćeliju! I sada ćeš u njoj zaceliti dušu.

No, i kad si se brzo predao, u svemu ustupio i sve prijatelje izdao – i tada si sazreo za prvu ćeliju, iako bi ti bolje bilo da taj srećni trenutak nisi doživeo nego da si u podrumu umro kao pobednik, ne potpisavši nijedan jedini list.

Sada ćeš prvi put videti ne neprijatelje već druga živa bića[155] koja idu istim putem kao i ti, s kojima se možeš sjediniti uz pomoć blagoslovene reči *mi*.

Da, ova reč, koju si na slobodi možda prezirao, onda kada ti je ona podvaljivana kao zamena za tvoju ličnost (»svi mi kao jedan«, »mi žestoko negodujemo!«, »mi zahtevamo«, »mi se kunemo!« ...), ova ti reč sada postaje mila: ti nisi sam na ovom svetu! Ima još mudrih duhovnih bića – l j u d i !

* * *

Posle četiri dana i noći dvoboja s islednikom dočekao sam da na dati znak legnem u svom zaslepljujućem električnom boksu. No, tek što sam to učinio, čuvar je počeo da otključava vrata. Sve sam čuo, ali sam hteo da pre nego on kaže: »Ustanite! Na saslušanje!«, ostanem još tri stota dela sekunde s glavom na jastuku i zamišljajući da spavam. Ipak, čuvar ovoga puta ne ponovi naučenu rečenicu nego: »Ustanite! Pokupite postelju!«

U nedoumici i ozlojeđen, jer je to bilo najdragocenije vreme, uvih obojke, nazuh čizme, nabacih šinjel i zimsku šubaru i pokupih u naručje zatvorski dušek. Čuvar, idući na vrhovima prstiju i sve vreme mi dajući znak da ne pravim buku, povede me kroz grobnu tišinu hodnika trećeg sprata Lubjanke, pored stola oficira paviljona, pored blistavih brojeva na vratima ćelija i maslinastih kapaka spuštenih na okanca i otvori mi ćeliju broj 67. Ja uđoh, on zaključa za mnom.

Iako je posle znaka za počinak bilo prošlo tek nešto oko četvrt sata, kada ja uđoh – okrivljenima je vreme za san toliko kratko, krhko i neizvesno – žitelji 67. ćelije su već na svojim metalnim krevetima spavali, s jednom rukom na pokrivaču.

Razne mere prinude, kao dopuna starim zatvorskim merama, iznalažene su u unutrašnjim zatvorima GPU–NKVD–KBG postepeno. Oni koji su u njima ležali početkom 20–tih godina nisu znali za ovu; osvetljenje se tada po noći gasilo, kao što rade svi normalni ljudi. Svetlost se počela ostavljati uz logičko objašnjenje: zatvorenike svakog minuta treba imati na oku (a gore je kad se svaki put kad se želi pogledati na njih osvetljenje upali). A naređenje da zatvorenik drži ruke iznad pokrivača bilo je dato tobože zbog toga da se zatvorenik ne bi ispod njega ugušio i tako umakao pravičnoj istrazi. Prilikom eksperimentalne provere ustanovljeno je da čovek zimi uvek želi da ruke zaguči i ugreje, pa se zato ovakva mera na kraju i ustanovila.

Od škripe vrata sva trojica se drmnuše i digoše za tren glavu. Očekivali su i oni da će neko biti pozvan na saslušanje.

I te tri pripodignute glave, ta tri neobrijana, prepadnuta, zgužvana bleda lica učiniše mi se tako ljudskima, tako dragima da ostah da stojim, onako s dušekom u naručju i razvukavši od sreće usne u osmeh. Osmehnuše se i oni. Ja sam taj izraz lica već bio zaboravio. Za samo jednu nedelju!

- Sa slobode? – upitaše me. (Uobičajeno prvo pitanje novajliji.)
- Ne, ne! – odgovorih. (Uobičajeni odgovor novajlije.)

Za njih je *sa slobode* značilo da sam nedavno uhapšen. Dok ja, posle devedeset šest časova istrage, nisam nikako mogao smatrati da sam sa »slobode«: zar nisam već okušani zatvorenik?... Pa ipak, bio sam sa slobode! I evo se golobradi starčić crnih, vrlo živahnih obrva već raspituje o vojnim i političkim novostima. Kakvo čudo! Iako su to bili poslednji dani februara, ovi ovde nisu znali ništa ni o konferenciji u Jalti, ni o okruženju Istočne Pruske, niti nešto o našoj ofanzivi kod Varšave od sredine januara, čak ništa ni o tužnom decembarskom povlačenju saveznika[156]. Zatvorenici pišu smeli ništa znati o spoljnom svetu – takve su bile instrukcije, i oni nisu ništa ni znali.

Bio sam pripravan da im pola noći pričam o svemu, i to s ponosom, kao da su sve pobede i sva okruženja bili delo mojih ruku. Ali dežurni čuvar unese moj krevet, koji je trebalo namestiti bez buke. Pomože mi mladić mojih godina, takođe vojnik: njegova avijatičarska bluza i kapa visile su na jednoj nozi kreveta. Ovaj mi se bio i pre starčića obratio, samo ne s pitanjem o ratu, već za duvan. No, ma koliko da je moja duša bila otvorena za nove prijatelje i ma kako malo reči da je bilo utrošeno za tih nekoliko minuta, mene od tog vršnjake i druga s fronta zapahnu nešto neprijateljsko i ja se za njega zasvagda zatvorih.

(Ja još nisam znao za reč *kvočka*[157]*,* niti da je u svakoj ćeliji morala biti po jedna; ja još nisam bio ni razmislio ni zaključio da mi se taj čovek, taj G. Kramarenko, ne sviđa, a već je kod mene bio proradio neki duhovni relej i zauvek me isključio za njega. Ne bih ni pominjao ovaj slučaj da mi je on bio jedini. Ali sam ja zbog tog releja–detektora uskoro počeo, uz čuđenje, uznemirenost i oduševljenje, osećati u sebi kao neku stalnu prirodnu osobinu. Godine su prolazile, ja ležao na istom ležaju, išao u istoj koloni, radio u istim brigadama sa stotinama ljudi, a taj tajanstveni relej–detektor, u čijem stvaranju nije bilo ni trunčice mog doprinosa, stavljao se u dejstvo i pre nego bih se ja njega setio, proradio bi čim bih zapazio lice, oči, čim bih čuo prve tonove glasa, i širom bi me otvorio prema čoveku, ili bi mu odškrinuo tek jednu zvirku mene, ili bi me nagluvo zatvorio. I to tako nepogrešivo da mi je sva muka opera da nas snabde uhodama ličila na običnu detinjariju. Jer onome ko je krenuo stopama izdaje, to je jasno napisano na licu, u glasu, kod nekih vešto prikriveno, no, svejedno, uvek nešto mutno. Zauzvrat, moj detektor mi je pomagao da izdvojim one kojima od prvih trenutaka smem otkriti i ono što je u meni najskrovitije, one zapretane tajne zbog kojih i glava ide. Proveo sam tako osam godina zatvora, tri godine progonstva, pa šest godina tajnog pisanja, ništa manje opasnih – i u toku svih tih sedamnaest godina ja sam se bez premišljanja otvarao pred desetinama ljudi, i nijednom se nisam spotakao! O ovoj pojavi nigde ništa nisam čitao i ovo pišem za ljubitelje psihologije. Čini mi se da su ovakvi duhovni instrumenti kod mnogih, samo što kao ljudi ovog odviše tehniziranog i intelektualiziranog veka mi to čudo prenebregavamo, ne dozvoljavamo mu da se razvije u nama.)

Krevet namestismo, i sada sam mogao da pričam (šapatom, naravno, i bez pripodizanja, da iz ovog prijatnog skrovišta ne bih pogodio u strogu ćeliju), ali naš treći cimer, koji me je gledao ne baš

mnogo ljubazno, reče tonom strogim, svojstvenim severnjacima:

- Sutra. Noć je za spavanje.
I to je zaista bilo nešto najrazumnije. Ma koga od nas, u ma koje vreme, mogli su da izvuku na saslušanje i drže na njemu do šest ujutru, do časa kada islednik odlazi na spavanje, a ovde je ono već zabranjeno.

Jedna noć nepomućenog sna važnija je od svih sudbina planete!

Još nešto mi zapade u dušu, od prvih rečenica moje priče, nešto u što se odmah ne može biti siguran a treba i poviše vremena da se definiše: kod nas (sa hapšenjem) dolazi do promene svetskih polova ili izokretanja za 180° svih pojmova, tako da je ono što sam ja bio s toliko zanosa počeo da pričam za *nas* ovde bilo nešto što nas možda ni najmanje ne raduje.

Oni mi okrenuše leđa, pokriše maramicama oči da se zaštite od dvestovatne sijalice, uviše izbačenu ruku u ubrus, dok drugu lopovski uvukoše u postelju, i usnuše.

A ja sam ležao, pun svetkovine što sam među ljudima. Jer samo čas ranije ni sanjati nisam mogao da će me s nekim sastaviti. Mogao sam lako okončati s kuršumom u potiljak (islednik mi je to neprekidno obećavao) nikoga ne videvši. Nada mnom je, kao i ranije, lebdela istraga, ali – koliko je samo odstupila! Sutra ću pričati ja (ne o mom *delu,* naravno), sutra će pričati oni – kako će biti zanimljiv sutrašnji dan, jedan od najlepših u životu! (Ovo je saznanje kod mene nastalo vrlo rano i vrlo jasno: zatvor za mene nije provalija, nego najvažniji zaokret u mom životu.)

Svaka me sitnica u ćeliji zanima, san mi je odleteo i, kada me okance ne gleda, ja kradom posmatram. Eno, na vrhu zida je malo udubljenje, koliko da su izvađene tri cigle, a preko njega je obešen plavi zastor od hartije. Već su mi odgovorili: to je prozor – da, u ćeliji ima i prozor! – a zastor je protivavionska kamuflaža. Sutra će biti slabe dnevne svetlosti, a oko podne će na nekoliko minuta ugasiti zaslepljujuću lampu. Koliko samo to znači – živeti danju na dnevnoj svetlosti!

U ćeliji ima još i sto. Na njemu, na najisturenijem mestu, čajnik, šahovska tabla, gomilica knjiga. (Ja još nisam znao zbog čega na najisturenijem. A to je zato – opet neki lubjanski red – da čuvar kod svakominutnog posmatranja mora biti siguran da ti pokloni administracije nisu zloupotrebljeni: da se čajnikom ne buši zid, da niko ne guta šahovske figure i tako rizikuje da ode bogu na amanet, a SSSR liši jednog građanina, i da niko nije krenuo da potpaljuje knjige s namerom da zapali zatvor. I naočare, lična svojina zatvorenika, označeni su kao oružje toliko opasno da noću ne smeju ostati čak ni na stolu, već ih administracija do ujutro oduzima.)

Kakvog li ugodnog života! Šah, knjige, kreveti na federe, ugodni dušeci, čisto rublje. Pa ja se ne sećam da sam u toku čitavog rata tako ugodno spavao. Uglancani parket. Od prozora do vrata skoro četiri koraka da prošetaš. Ne, stvarno je taj centralni politički zatvor prava banja.

Ni granate ne padaju... Sećam ih se, čas kako jauknu nad glavom, čas njihovo sve jače fijukanje i jeku eksplozije. I toga kako mine nežno zviždе. I kako se sve strese od četiri nemačka minobacačka ćupa. Setio sam se rasklečkanog gliba pod Vormditom, gde su me uhapsili i gde sada naši gacaju po blatu i muzgavici da ne bi Nemce pustili iz obruča. Idite u đavola! Ne želite da ratujem – neka vam

bude!

* * *

Među mnogim aršinima što smo ih izgubili jeste i aršin za visoko vrednovanje onih ljudi koji su pre nas govorili i pisali na ruskom. Čudno što oni nisu već opisani u našoj dorevolucionarnoj književnosti. Kod nas su opisani čas suvišni ljudi, čas mlakonje i neprilagođeni maštari. Iz ruske književnosti XIX veka skoro da je nemoguće shvatiti na kome je deset vekova Rusija počivala, ko ju je držao. Uostalom, zar nije zahvaljujući njima ona preživela i ovih poslednjih pedeset godina? Zahvaljujući njima, najviše.

A tu su i – maštari. Oni su videli previše toga da bi se mogli opredeliti za samo jedno. Oni su previše težili uzvišenom da bi se mogli čvršće osloniti na tlo. Uoči propasti nekog društva uvek postoji ovakav sloj mudrih mislećih – samo mislećih, ništa više od toga – ljudi. A mi – koliko smo se samo mi nad njima cerekali! Koliko se s njima ačili! I za ime im ništa drugo nismo mogli naći – do *trulež*. Ovi ljudi bili su pre vremena dospelo cveće, odviše finog mirisa, zato je i palo pod kosačicu. U ličnom životu su ovi ljudi bili posebno bespomoćni: nisu se znali ni pognuti, ni pretvoriti, ni uklopiti. Svaka im je reč – misao, zanos, pobuna. Kosačica ovakve i kupi, drobilica ovakve i drobi.[158]

Upravo kroz ove naše ćelije su oni prošli. Ali zidovi ćelija – otada su tapeti skidani, i malterisano, i krečeno, i farbano ne jednom – zidovi ćelija nam nisu prenosili ništa iz prošlosti (naprotiv, oni su se naprezali da nas mikrofonima prisluškuju). O bivšim zatvorenicima ovih ćelija, o razgovorima koji su ovde vođeni, o mislima s kojima se odavde išlo na streljanje ili na Solovke – o svemu ovome nigde ništa nije zapisano, ništa rečeno. Takvog toma, koji bi bio vredan koliko četrdeset vagona naše literature, sigurno neće više ni biti.

A oni koji su još živi pričaju nam svakakve koještarije: ranije su ovde bivali drveni kreveti, dušeci su bili nabijeni slamom. Ranije su, kažu oni, pre nego su na prozore postavljene *brnjice,* stakla bila zamazana kredom do samoga vrha, već 1920. godine, a *brnjice*[159] su bile već 1923 (a mi ih Beriji pripisivali). Opštenje kucanjem, kažu, bilo je još uvek dozvoljeno tih 20–tih godina: još je kako–tako živela ružna tradicija iz carskih zatvora, po kojoj uhapšeni ne bi imao šta da radi ako ne bi kuckao u zid. I još ovo: tokom svih 20–tih godina svi čuvari redom bili su Letonci (iz letonskih streljačkih .jedinica i od drugde), a obroke su raznosile pozamašne Letonke.

Koještarije? – U redu, ali se ima nad čim i zamisliti.

Meni lično bilo je baš potrebno da me dovedu, hvala na usluzi, u ovaj glavni politički zatvor Sovjetskog Saveza: ja sam mnogo razmišljao o Buharinu, želeo da sve to dočaram sebi. Ipak, mi smo o sebi mislili da smo samo iskosina, da je za nas dosta i kakav oblasni *unutrašnji zatvor*[160]. Lubjanka – to je velika čast, nema šta.

S ovima što sam zastao ovde nije se moglo dosađivati. Imao sam koga poslušati, imao se s kim porediti.

Onoga starčića sa živahnim obrvama (u svojoj šezdeset trećoj on ni najmanje nije ličio na starca) zvali su Anatolij Iljič Fastenko. Bio je on pravi ukras naše lubjanske ćelije, i kao čuvar starih ruskih robijaških tradicija, i kao živa istorija ruskih revolucija. On kao da je onim što je pamtio davao razmere svemu što se događalo i što se događa. Takvi ljudi ne samo što su dragoceni u ćeliji, njih nedostaje i u celom društvu.

Prezime Fastenko pročitali smo ovde u samoj ćeliji, u jednoj knjizi o revoluciji 1905. godine, koja nam je pala u ruke. Bio je on tako davnašnji socijaldemokrat da se činilo da je i prestao da to bude.

Svoju prvu robijašku kaznu dobio je još kao mladić 1904, ali ga je manifest od 17. oktobra oslobodio izdržavanja cele kazne.

Ko od nas nije naučio i nabubao iz školskog *Kratkog kursa*[161] da je taj »provokativni podli manifest« bio izrugivanje slobodi, da je car bio naredio: »mrtve na slobodu – žive u zatvor«? Ovaj epigram je, međutim, lažan. Po manifestu, sve političke partije su dozvoljene, sazvana je Duma, a amnestija je bila poštena i srazmerno široka (druga je stvar što je bila iznuđena), ona je oslobodila ni manje ni više nego sve političke zatvorenike, nezavisno od dužine i vrste kazne. Jedino su kriminalci ostali da leže. Dok je Staljinova amnestija od 7. jula 1945 (ona, istina, nije bila iznuđena) postupila zapravo obrnuto: ona je sve političke ostavila da leže.

Interesantno je njegovo kazivanje o uslovima pod kojima je objavljena ova amnestija. Tih godina, razume se, nije se o »brnjicama« na zatvorskim prozorima imalo pojma, pa su iz ćelija belocrkovskog zatvora, u kojem je Fastenko ležao, zatvorenici slobodno gledali u zatvorsko dvorište, na one što dolaze i odlaze, na ulicu, gde su dozivali koga su hteli od slobodnih. I tako 17. oktobra, doznavši na osnovu telegrafske vesti, slobodni su novost preneli zatvorenicima. Politički su stali da od radosti orgijaju, da lupaju prozorska stakla, lome vrata i da traže da ih upravnik zatvora bez odlaganja pusti. Neko je na licu mesta premlaćen udarcima čizama po njušci? Neko možda strpan u strogu ćeliju? Neka ćelija bila lišena knjiga ili prava na kantinu? Ma, nikako! Upravnik zatvora, sav izgubljen, trčao je od ćelije do ćelije i molio: »Gospodo, preklinjem vas, budite razumni! Ja nemam prava da vas oslobodim na osnovu jedne telegrafske vesti. Moram čekati naredbu direktno od svojih pretpostavljenih u Kijevu. Molim vas, vi morate ovde prenoćiti!« I zaista, kakvo varvarstvo! zadržali su ih još dan i noć!... (Nakon Staljinove amnestije, a o tome će biti još govora, amnestirani su zadržavani po dva–tri meseca, i pri tom morali dirinčiti, i to se nikome nije učinilo nezakonitim!)

Našavši se na slobodi, Fastenko i njegovi drugovi bacili su se odmah na revoluciju. Godine 1906. Fastenko je dobio 8 godina robije, što je značilo 4 godine u okovima, 4 u progonstvu. Prve četiri godine odležao je u sevastopoljskom zatvoru, iz kojeg je, uzgred budi rečeno, za njegovog robijanja bilo jedno masovno bekstvo, organizovano spolja udruženim delovanjem revolucionarnih partija: esera, anarhista i socijaldemokrata. Zatvorski zid je bio probijen bombom, toliko da je kroz rupu mogao bez muke proći konjanik, i oko dve desetine zatvorenika (ne svi koji su hteli, samo oni što su ih njihove partije bile odredile i odranije, još u zatvoru, snabdele – preko čuvara! – pištoljima) bacilo se na rupu, i svi su, osim jednog, utekli. A Anatoliju Fastenku RSDRP je bila odredila da ne

beži, nego da izaziva zbrku i tako skreće pažnju čuvara.

Zato u jenisejskom ropstvu nije dugo ostao. Kad uporedimo njegove priče (a zatim i drugih preživelih) sa činjenicom koju svi znamo da su naši revolucionari stotinama i stotinama bežali iz progonstva, i sve više u inostranstvo, sve više dolazimo do ubeđenja da iz carskih progonstava samo lenštine nisu bežale, tako je to bilo jednostavno. Fastenko je »pobegao«, to jest prosto otputovao iz mesta progonstva, bez pasoša. Otputovao je za Vladivostok, računajući da će se uz pomoć nekog poznanika tamo ukrcati na parabrod. To zbog nečega nije uspelo. Onda je, i dalje bez pasoša, mirno prešao vozom svu matušku Rusiju i došao do Ukrajine, gde je ranije radio kao ilegalni boljševik i gde je i bio uhapšen. Tamo je dobio tuđi pasoš i krenuo je da pređe austrijsku granicu. Tako je ta rabota bila bezopasna stvar i tako je Fastenko malo mislio na moguću poteru da je pokazao začuđujući nehat: došavši do granice i predavši policijskom činovniku pasoš, on se najednom prisetio da ne pamti svoje novo prezime! Šta da radi? Putnika je bilo četrdesetak, a činovnik je već bio počeo da proziva, Fastenku sinu u glavi: napravi se da spava. Čuo je da su razdeljeni svi pasoši, slušao kako prezime Makarova prozivaju više puta, no ni tada nije bio siguran da je to njegovo prezime. Na kraju, aždaja carskog režima se nagnula nad ilegalcem i dotakla ga učtivo za rame: »Gospodine Makarov! Gospodine Makarov! Molim, uzmite svoj pasoš!«

Fastenko je otputovao za Pariz. Znao je tamo Lenjina, Lunačarskog. Pri partijskoj školi Lonžimo obavljao je neke domaćinske dužnosti. Istovremeno je učio francuski jezik, osvrtao se oko sebe – i nešto ga je povuklo da se otisne dalje, da vidi sveta. Pred rat prešao je u Kanadu, gde je radio kao radnik, boravio neko vreme u Sjedinjenim Američkim Državama. Sloboda, već čvrsto ukorenjeni način života tih zemalja, prenerazila je Fastenka i on je zaključio da tamo neće nikada biti proleterske revolucije, pa čak i to da je ona tamo skoro i nepotrebna.

U međuvremenu je u Rusiji izbila – pre nego ju je iko očekivao – ta dugoželjena revolucija, i svi su se vraćali. Pa odmah za njom još jedna. Fastenko već nije u sebi osećao nekadašnji zanos za te revolucije. Svejedno, vratio se potčinjavajući se istom zovu koji goni ptice na selidbu.

Uskoro za Fastenkom vratio se u domovinu i njegov kanadski poznanik, bivši mornar s »Potemkina«[162], koji je bio prebegao u Kanadu i tu postao bogat farmer. Ovaj »potemkinac« je rasprodao farmu i stoku, i s novcem i novim traktorom došao u zavičaj da izgrađuje socijalizam iz snova. Upisao se u jednu od prvih komuna[163] i predao joj traktor. S traktorom je radio kome se strnulo i on je ubrzo propao. I »potemkinac« je uskoro uvideo da ništa nije onako kako je on punih dvadeset godina zamišljao da će biti. Upravljali su ljudi koji nikada ne bi smeli upravljati i naređivali da se radi ono što je našem kućevnom domaćinu bilo sušta besmislica. Uz to, on se uskoro i u struku stanjio, uskoro je i odeću iznosio, a malo mu je što i od kanadskih dolara, zamenjenih za rublje u asignacijama, ostalo. Zamolio je da ga puste s porodicom, prešao granicu nimalo bogatiji nego onda kada je utekao s »Potemkina«, preplovio Okean, opet kao mornar (novca za kartu nije imao) i u Kanadi počeo iznova kao nadničar.

Ovde ja već nisam dosta toga uspeo da shvatim kod Fastenka. Za mene je najglavnije i najčudesnije bilo što je on lično znao Lenjina, a sam je on to pominjao sasvim hladno. (Takvo je onda bilo moje duhovno stanje: neko je u ćeliji oslovio Fastenka prosto po njegovom prezimenu po ocu: »Iljič, danas ćeš ti kiblu iznositi?« Ja sam uvređen ključao: to je za mene bilo bogohuljenje, ne samo zbog takvog spoja reči, nego i zato što je bogohuljenje bilo i nazivati Iljičem bilo koga, osim jednog jedinog čoveka na zemlji!) S toga razloga ni Fastenko mi nije mogao mnogošta objasniti onako kako je želeo.

Govorio mi je jasno, ruski: »Ne gradi sebi idola!« A ja nisam shvatao!

Videći koliko sam opčinjen, on mi je uporno ponavljao: »Vi ste matematičar, vi ne smete smetnuti s uma Dekarta: stavi sve pod sumnju!, podvrgni sve pod sumnju!« Kako to – s v e ? Ne, valjda – s v e ? Činilo mi se: podvrgao sam sumnji dosta toga – dovoljno je!

Ili je govorio: »Starih političkih robijaša više skoro i nema, ja sam od poslednjih. Stare robijaše su sve uništili, a društvo naše rasterali već tridesetih godina.« – »A zašto?« – »Da se ne okupljamo, da ne raspravljamo.« I pored toga što su te jednostavne, izrečene bez imalo uzbuđenja, reči morale da zavape prema nebu, da razbiju stakla, ja sam u njima video samo još jedan Staljinov zločin. Kao mučnu činjenicu, no bez korena.

Potpuno je jasno da sve što ulazi u naše uši ne ulazi i u našu svest. Ono što odviše odudara od naših osećanja gubi se, da li u samim ušima ili kasnije, ali se gubi. Tako, ja odlično pamtim mnoga Fastenkova kazivanja, ali njegova rasuđivanja su u mojim uspomenama mutna. On bi mi spominjao razne knjige i preporučivao da ih jednom, na slobodi, pročitam. On sam nije računao da će, s obzirom na svoje godine i zdravlje, preživeti, pa mu je nada da ću ja misli iz tih knjiga nekada prigrliti pričinjavala zadovoljstvo. Zapisivati je bilo nemoguće, pamtiti se u zatvorskom životu imalo šta i bez toga, ali sam naslove koji su odgovarali mom ondašnjem ukusu zapamtio: *Misli u nevreme* Gorkoga (Gorkoga sam ja tada visoko cenio, jer je on sve ruske klasike prevazilazio samim tim što je bio proleterski pisac) i *Jednu godinu u domovini* Plehanova.

Pošto se Fastenko vratio u RSFSR, njega su zbog starih zasluga u ilegalnom radu uporno gurali napred i mogao je zauzeti važno mesto, ali on to nije želeo. Stupio je na skromnu dužnost u izdavačkoj kući *Pravda,* a zatim na još skromniju – prešao je u privredno udruženje »Мосгорофрмление«[164] i radio onamo sasvim nezapažen.

Ja sam se čudio: »Zašto takvo izbegavanje?« On mi je nejasno odgovorio: »Matorog psa lancu ne nauči!«

Shvatajući da se ne može uraditi ništa, Fastenko je želeo, onako kako je i svaki drugi želeo, da ostane živ. Već je bio prešao na malu mirnu penziju (ne nikako personalnu...,[165] jer bi to ukazivalo da je bio blizak sa mnogima streljanima) i možda bi tako dogurao do 1953. Ali, za nesreću, uhapšen je njegov sused u stanu, večito pijani i razvratni književnik L. Solovjov, koji se negde pod alkoholom hvalisao pištoljem. Pištolj obavezno znači teror, a Fastenko sa svojom davnom socijaldemokratskom prošlošću – sušti terorist. I islednik mu je sada *prišivao* teror i istovremeno, razume se, rad u kanadskoj i francuskoj obaveštajnoj službi, pa je prema tome morao biti i obaveštajac carske tajne policije.[166] I 1945. užireni islednik, za masnu platu, prelistavao je arhive provincijskih uprava političke policije, najozbiljnije što je umeo, i najozbiljnije što je umeo pisao zapisnike sa saslušanja o konspirativnim imenima, lozinkama i odzivima i tajnim sastancima one 1903. godine.

A starica žena (dece nisu imali) donosila mu je svakog desetog dana – toliko je bilo dozvoljeno – ponoške od onoga što je mogla dobaviti: parče od trista grama crnog hleba (njega je morala nabavljati na pijaci a koštao je sto rubalja kilogram!), tuce barenih oljuštenih (a na pregledu još i

isprobijanih) krompira. Sam pogled na te uboge – zaista svete – ponoške kidao mu je srce.

Toliko je ovaj čovek za šezdeset tri godine poštenja i sumnji bio zaslužio!

* * *

Četiri kreveta u našoj ćeliji ostavljali su po sredini uzan prolaz, gde je bio smešten sto. Ali, nekoliko dana po mom dolasku kod nas su ubacili petog i krevet za njega je namešten poprečno.

Novajliju uvedoše na jedan čas pre ustajanja, taj najslađi časak, kada se mozak kupa u blaženstvu, i niko od nas trojice ne podiže glavu, samo Kramarenko skoči da izmoli malo duvana (a možda i materijala za islednika). Oni počeše da nešto šapuću, dok smo mi nastojali da ih ne slušamo, ali nije bilo moguće ne čuti šapat novajlije: glasan, uzbuđen, napregnut, čak blizak plaču, što smo mogli da protumačimo kao da je u našu ćeliju upao nesvakidašnji jad i čemer. Novajlija je pitao da li se mnogi osuđuju na streljanje. Ne okrećući glavu, ja im skrenuh pažnju da ne galame.

A kada na znak za ustajanje istovremeno ustadosmo (izležavanje može da se završi strogom ćelijom), mi videsmo – generala! Tačnije, on nije imao nikakvih oznaka čina, čak ni tragova od paranja ili odvrtanja, čak ni našivaka. Samo skupa bluza, mekani šinjel, pa stas i lice! – ne zaista, ovo mora da je general, tipični general, i to neizostavno onaj pravi, a ne nikako neki tamo general–major. Bio je omanjeg rasta, zdepast, vrlo širok u grudnom košu i ramenima, prilično ugojenog lica, ali ta debljina od hrane nije odavala ni trunke dobrodušnosti i jednostavnosti u ophođenju, već važnost i pripadnost višem soju ljudi. Lice mu se završavalo – ne gore, nego dole, istina – čeljušću buldoga, u kojoj je bilo središte njegove energije, volje, želje za gospodarenjem, onih osobina koje su mu i omogućile da do svojih srednjih godina dođe do tog čina.

Počelo je upoznavanje s njim i ispostavilo se da je L. V. Z–v još mlađi nego što izgleda, ove godine će napuniti samo trideset šest (»ako me ne streljaju«), i još nešto čudnije: on nije nikakav general, ni pukovnik, čak uopšte nije vojno lice. On je inženjer!

Inženjer?! Ja sam se podizao upravo u inženjerskoj sredini i odlično se sećam inženjera dvadesetih godina. Otvoren duh od kojeg zrači, slobodan i nevin humor, lakoća i širina misli, lakoća s kojom se kreću iz jedne inženjerske oblasti u drugu i uopšte rečeno, od tehnike na društvena pitanja, na umetnost. Pa vaspitanost, tananost ukusa, odnegovan govor, tečan i bez prostačkih reči; kod jednoga malo muziciranja, kod drugoga malo slikarstva, a kod svih produhovljenost na licu.

Od početka 30–tih godina s tom sam sredinom izgubio vezu. Zatim je došao rat. I evo sada preda mnom stoji – inženjer. Od onih što su došli na mesto uništenih.

Jedna prednost mu se nije nikako mogla poreći: bio je mnogo jači, jači nutrinom od o n i h. On je očuvao čvrstinu ramena i ruku, iako mu je odavno i jedno i drugo bilo nepotrebno. Breme uviđavnosti ga nije sputavalo, gledao je strogo, govorio odsečno, ne očekujući da ga iko može osporiti. On je drukčije porastao od o n i h, drukčije radio.

Otac mu je, u pravom značenju, orao zemlju. Lenja Z–v bio je jedan od onih raščupanih i zapuštenih seljačkih mališana, čije propadanje talenata su oplakivali i Bjelinski i Tolstoj. Lomonosov bio nije, niti bi dospeo u Akademiju, ali pametan i talentovan jeste. Da nije bilo revolucije, orao bi i on zemlju, postao imućan. Za to su mu zaloga bili živahnost i bistrina, možda bi dogurao i do kakvog trgovčića.

U sovjetsko vreme on je ušao u komsomol, i to komsomolstvo ga je izvuklo iz mraka, iz nizina, sa sela, i kao raketu prenelo preko radničkog fakulteta[167] u Industrijsku akademiju. U nju je stigao 1929. godine, upravo u vreme kada su o n i inženjeri buljucima gonjeni u Gulag. Bilo je nužno na vreme odgojiti svoje – svesne, odane sto odsto sovjetske inženjere, koji bi bili manje inženjeri, više privredni preduzetnici, ili sovjetski biznismeni. Bio je to onaj trenutak kada su čuveni *visoki komandni položaji* u industriji, koju je tek trebalo izgrađivati, ostali upražnjeni. I sudbina garniture novih bila je da ih popune.

Život Z–va postao je otada lanac uspeha, kruna koja se vinula u visine. Tih iznurujućih godina, od 1929. do 1933, kada se građanski rat više nije vodio s mitraljezima nego s policijskim psima, kada su se redovi živih mrtvaca vukli prema železničkim stanicama ne bi li se kako domogli grada, jedinog mesta gde je klasala pšenica, ali su, kako im karte nisu davane a oni sami nisu umeli otputovati, umirali na stanicama i od njih ostajale pod ogradama povale leševa, kaftana i opanaka od kore – tih godina, dakle, Z–v ne samo da nije znao da se građanima hleb daje na kartice nego je primao i *studentsku* stipendiju od 900 rubalja (fizički radnik dobijao ih je 60). Za selom, koje je otresao s prašinom s nogu, nije bolovao: njegov novi život se već svijao ovde, među pobednicima i rukovodiocima.

On nije imao kada da bude prost grupovođa, njemu su se odmah počeli potčinjavati deseci inženjera, a radnika hiljade; bio je glavni inženjer velikih podmoskovskih gradilišta. U početku rata, razume se, bio je oslobođen službe u vojsci i evakuisan sa svojom glavnom direkcijom u Alma–Atu, gde je na reci Ili baratao još većim gradilištima, samo što su ovoga puta kod njega radili robijaši. Izgled tih sivih čovečuljaka tada ga je malo zanimao, nije mu zadržavao pažnju, nije ga navodio na razmišljanje. Za blistavu orbitu po kojoj je jurio važne su bile samo cifre kojima ovi ljudi izvršavaju plan. Z–vu je bilo dovoljno da kazni objekat, logor, šefa gradilišta, neka se oni snalaze kako će postići norme. Koliko sati su robijaši radili, na kakvoj hrani – u takve detalje on nije ulazio.

Ratne godine, duboko u pozadini, bile su najlepše u životu Z–va! Rat je takav, uvek i svuda: ukoliko se na jednom polu sabira više zla, utoliko više se na drugom oslobađa radosti. Z–v je imao ne samo čeljust buldoga nego i brz i vešt poslovni hvat. On je odmah znalački uhvatio novi ritam ratne privrede: sve za pobedu. Čupaj i zavlači – rat će sve otpisati! Ratu je učinio samo jedan ustupak: odrekao se građanskog odela i kravate i, utapajući se u sivo–zelenkastu boju, naručio sebi čizme, nadenuo generalsku bluzu, baš onu s kojom je i došao kod nas. Bilo je to onda opšta moda – tako obučeni niste izazivali invalide rata i prekorne poglede žena.

Međutim, žene su ga češće pogledavale na drugi način: one su mu dolazile da se prihrane, prigreju, malo razonode. Kroz njegove ruke su prolazile zle pare. Njegov novčanik za rashode bio je kabast kao burence, deset rubalja za njega je bilo – kopejka, hiljada – rublja; Z–v ih nije žalio, nije ih

zgrtao, nije brojao. Brojao je samo žene koje je propuštao kroz ruke, a na posebnom računu one koje je deflorisao. – Ovo računovodstvo mu je bilo hobi. Nas u ćeliji je uveravao da ga je hapšenje prekinulo na nekoj dvesta devedesetoj, baš šteta što nije ispunio trista! Moglo mu se i poverovati: vreme ratno, žene usamljene, a kod njega, osim vlasti i novca, i muška snaga kakvog Rasputina. Bio je spreman da nam pripoveda događaj za događajem, ali naše uši nisu to rado prihvatale. Iako mu nikakva opasnost niotkuda nije pretila, on je, onako kao što vi s tanjira uzmete raka, zgrizete ga i isišete, pa se za sledećeg mašite, grozničavo hvatao poslednjih godina žene, gužvao ih i šutirao.

Toliko se bio navikao da mu se sve podaje, da juri po zemlji čvrstim korakom vepra! (Na momente, kada bi bio naročito razdražen, on bi po ćeliji jurio upravo kao silan vepar koji bi iz zaleta – čini nam se – bio kadar i hrast da obori.) Toliko se navikao da su rukovodioci svi njegovi ljudi, da se s njima može u svemu saglasiti, sve s njima srediti, sve zamazati! Zaboravio je da ukoliko više uspeva, čovek utoliko više rađa zavisti u okolini. Sada je u istrazi saznao da je njegov dosije otvoren još 1936. zbog neke anegdote bezbrižno ispričane u podnapitom društvu. Nadodavale su se dostave i obaveštenja agenata (žene moraš voditi u restorane, a ko te tamo sve ne može videti!). Postojala je još dostava da 1941. nije hteo da otputuje iz Moskve, već da je čekao Nemce (on se stvarno onda zadržao, verovatno zbog neke žene). Z–v je dobro pazio da mu privredne kombinacije budu čiste, ali je prevideo da postoji član 58. Svejedno, moglo se desiti da se ova gromada i ne sruši na njega, ali on se bio previše uobrazio i usudio se da nekom tužiocu ne da građevinski materijal za daču. Onda se njegov dosije probudio, stresao i zavaljao nizbrdo. (Još jedan primer da sudska *dela* imaju početak u koristoljublju plavih ...)

Intelektualni profil Z–va bio je ovaj: on je smatrao da postoji *američki* jezik, u ćeliji za dva meseca nije pročitao nijedne knjižice, čak nijedne cele stranice, a ako je ponekad i pročitao neki pasus, učinio je to samo da bi se odvojio od teških misli o istrazi. Iz razgovora se lako moglo zaključiti da je na slobodi čitao još manje. Za Puškina je znao samo kao za junaka skarednih anegdota, a o Tolstoju verovatno samo to da je – deputat Vrhovnog sovjeta.[168]

Ali zato je sigurno bio stoprocentni sovjetski čovek? Jedan od onih najsvesnijih proletera, vaspitanih da zamene Paljčinskoga i Fon Meka? E pa, ma koliko to izgledalo porazno – ne! Jednom smo slučajno raspravljali o opštem razvoju rata i ja sam izjavio da od samog početka nijedne sekunde nisam sumnjao u našu pobedu nad Nemcima. On me oštro pogledao, nije mi poverovao: »Zar je moguće?«, uhvatio se za glavu, »Ali, Saša, Saša, ja sam bio siguran da će Nemci pobediti! Tu i leži moja pogibija!« Znači tako, on – »organizator pobede«, a svaki dan je verovao u Nemce i iščekivao ih kao neminovnost! Ne zato što ih je voleo, nego jednostavno zato što je o našoj privredi trezveno sudio (što ja, naravno, nisam znao, pa sam verovao).

Svi smo mi u ćeliji bili u teškom duševnom stanju, ali niko nije bio tako pao duhom kao Z–v, niti je svoje hapšenje uzimao tako tragično. Prihvatio je, uz našu pomoć, da ga čeka ne više od desetke, da će za te godine, razume se, biti šef gradilišta, da zlo neće videti, kao što ga ni pre nije okusio. Međutim, to ga ni najmanje nije utešilo. Slom toliko krasnog života ga je odviše potresao. Jer njega je svih trideset i šest njegovih godina samo on, taj jedini život dat nam na zemlji, interesovao! Ne jednom, sedeći na krevetu za stolom, poduprevši debeljuškastom rukom svoju ugojenu glavu, dok mu se u zamagljenim očima očitavala izgubljenost, počinjao bi on, tiho, otežući monotono:

Zaboravlje–en, odbače–en,
Od mali–ih moji–ih godina–a,
siročić osta–ah ja–a...

Dalje od toga nikad ne bi nastavio, briznuo bi u plač! Svu svoju ogromnu snagu koja se otimala da se oslobodi, ali ipak kroz zidove nije mogla, upotrebljavao je samo na to da oplakuje svoju zlu kob.

I zlu kob svoje žene. Njegova žena, koju je već odavno bio prestao da voli, sada mu je svaki deseti dan (češće nije bilo dozvoljeno) donosila obilne ponoške – najbelji hleb, kajmak, crveni kavijar, teletinu, morunu. On bi nam pružio po sendvičić, duvana koliko za jednu cigaretu, a zatim bi se nalaktio nad razastrtim jelima (kako uporediti njihove mirise i boje sa zelenkastim krtolama staroga ilegalca!) i ponovo, ali dvaput jače, prolio suze. Sećao se naglas ženinih suza, mnogih godina njenih suza: ili od ljubavnih pisamaca, nađenih u pantalonama, ili od gaćica kakve dame u džepu mantila, strpanih u žurbi u automobilu i zaboravljenih. I kada bi ga samosažaljenje raskravilo i spao s njega pancir satanske energije – pred nama bi se pojavio izgubljen ali očigledno dobar čovek. Čudio sam se kako može tako da jeca. Estonac Arnoljd Suzi, naš cimer, čija glava je bila procvetala sedim injem, objasnio mi je: »Surovost obavezno leži na osećajnosti. To je zakon komplementarnosti. Kod Nemaca, na primer, ova veza čini čak nacionalnu crtu.«

A Fastenko je, naprotiv, bio najhrabriji u ćeliji, bez obzira na to što njemu jedinome godine nisu dozvoljavale da se nada da će preživeti i vratiti se na slobodu. Hvatajući me za ramena, on bi recitovao:

Velika stvar – *stajati* čvrsto za pravdu!
Ded za pravdu ti malo – *odleži!*

Ili bi me učio da pevam njegovu pesmu, robijašku:

Umremo li mi pod zemljom,
Il' u memli kazniona –
Odjeknuće naše delo
Do budućih miliona!

Verujem! Neka ove stranice pomognu da se zbude njegova vera!

* * *

Šesnaestočasovni dani naše ćelije siromašni su spoljašnjim događajima, ali su tako zanimljivi da je meni, na primer, bilo mnogo dosadnije da čekam trolejbus šesnaest minuta. Događaja dostojnih pažnje nema, ali uveče ti je žao što je vreme opet bilo kratko, dan opet tako brzo proleteo. Događaji su sićušni, ali ti prvi put u životu učiš da ih posmatraš kroz uveličavajuće staklo.

Najteži časovi dana su prva dva: na grmljavu ključa u bravi (u Lubjanki nema »korita«[169], pa je i za reč »Ustajanje!« potrebno da se otvore vrata) mi hitro skačemo, pospremamo krevete i onda sedamo na njih i prazno i beznadežno blenemo, dok električno svetio još uvek gori. Mučno je ovo nasilno jutarnje bdenje od šest sati, mozak ti je još toliko len da ti i sav svet izgleda mrzak, i tvoj život propao, a u ćeliji vazduha ni da dahneš; posebno je to gadno za one što su u toku noći bili na

saslušanju i što su tek nedavno usnuli. Svejedno, ni pomisliti nemoj da obmanjuješ! Desi li ti se da slučajno pridremaš, oslonjen kao nehotice uza zid ili nagnut nad stolom – interesuje te tobože neka šahovska kombinacija – ili opušten nad knjigom koju si namerno za to otvorio na kolenu, o vrata će tresnuti udarac ključem kao opomena, ili još gore: vrata, koja su malo pre bila s onoliko buke zaključana, sada će biti otvorena bez šuma (tako su uvežbani lubjanski čuvari) i nemo, kao sablast kroza zid stvoriće se mlađi vodnik, proći tri koraka preko ćelije, isklepati te dok ti još uvek dremaš, a može se desiti i da pođeš u strogu ćeliju, da celoj tvojoj ćeliji budu oduzete knjige, ili da cela ćelija bude lišena šetnje – surova i nepravična kolektivna kazna; njih, kazni, ima još sročenih u zatvorskom kućnom redu. Pročitaj ga, on je na zidu svake ćelije.

Uostalom, ako su ti za čitanje potrebne naočare, nećeš za ta dva teška sata pročitati ni knjigu, ni onaj svesveti kućni red: naočare su ti oduzete za noć, ali opasno je da ih i za ova dva sata imaš. U toku ta dva sata niko ništa ne donosi u ćeliju, niko ne dolazi, niko ništa ne pita, niko nikoga ne poziva – islednici još slatko spavaju, zatvorska administracija je još bunovna, bdi jedini *vrtiključ*[170] i svakog minuta otvara kapak okanceta.

Ipak se jedna stvar u toku ta dva sata obavlja: jutarnja nužda. Još kod ustajanja čuvar je izdao važno saopštenje: odredio je ko će danas u vašoj ćeliji imati dužnost i čast da iznese kiblu. (U samostalnim, neoriginalnim zatvorima zatvorenici imaju toliko slobode dogovora i samouprave da to pitanje sami mogu rešavati. No, u ovom glavnom političkom zatvoru takav događaj nije za prepuštanje stihiji.) I, evo, stajete u red jedan za drugim, s rukama na leđima, a na čelu kolone odgovorni kiblonosac nosi na grudima osmolitrenu kantu od belog lima s poklopcem. Na cilju vas ponovo zatvore, no pre toga ste dobili onoliko papirića veličine dve železničke karte koliko vas ima. (U Lubjanki ovo je nezanimljivo: listići su prazni. A ima takvih privlačnih zatvora u kojima vam daju parčad od listova kakve knjige. Što je to lektira! Imaćete da pogađate iz koje su knjige, da ih s obe strane pročitate, da zapamtite sadržaj, ocenite stil – ocenićete ga uprkos tome što su reči isečene! – da izvršite razmenu s drugovima. Može vam se desiti da dobijete isečke iz nekada napredne enciklopedije *Granat,* a katkad to mogu biti – strašno je i da se kaže! – isečci iz *klasika,* ne mislim uošte na klasike lepe književnosti...[171] Poseta klozetu ovako postaje čin obrazovanja.)

No, nije do smeha! Ovo je ona gruba potreba o kojoj se u knjigama ne govori (mada je i u njima rečeno s besmrtnom lakoćom: »Blažen ko u ranu zoru...«). U tom tobože prirodnom početku robijaškog dana već se zatvorenicima zapinje kljusa na ceo dan, kljusa i za duh, što je posebno uvredljivo. Uz zatvorsku nepokretnost i oskudicu u hrani, a posle bespomoćnog mrtvila vašeg sna, vi nipošto niste u stanju da ovu prirodnu nuždu obavite odmah po ustajanju. A vas će uskoro vratiti i zatvoriti do šest uveče (u nekim zatvorima i do šest ujutru). Nailaze uzbuđenja od približavanja vremena za dnevna saslušanja i od ostalih dnevnih događaja, uzimanje sledovanja hleba, vode i čorbuljka ali vas na ovo slavno mesto, čije slobodno korišćenje slobodan čovek ne zna da ceni, niko više neće pustiti. Ova dosadna lična potreba može vam iz dana u dan pripadati upravo iza onog jutarnjeg obreda, pa vas ceo dan razdirati, mučiti, oduzimati vam slobodu govora, čitanja, pa i uzimanja ono mršave hrane što dobijate.

Ponekad se u ćeliji raspravlja: kako je nastao lubjanski, i uopšte svaki kućni red, da li je ovo zverstvo umišljeno, ili je došlo samo od sebe? Ja mislim: svakojako. Ustajanje je, razume se, po

poganom proračunu, dok je mnogo toga drugoga nastalo najpre potpuno mehanički (kao i mnoga zverstva u našem životu uopšte), pa je naknadno od viših zatvorskih vlasti prihvaćeno kao korisno i dozvoljeno. Smene se menjaju u osam ujutru i uveče – najprirodnije je da se zatvorenici na obavljanje nužde izvode pri kraju smene. (Puštati pak zatvorenike pojedinačno u toku dana bio bi samo suvišan posao i zahtevao bi mere predostrožnosti, a za to se ne plaća.) To isto važi i za naočare: zašto bi se brinulo o njima od samog ustajanja, vratiće vam ih uoči predaje noćne smene.

Čuje se već kako ih dele: vrata se otvaraju. Tako je moguće saznati da li neko u susednoj ćeliji nosi naočare (da ih ne nosi okrivljeni po vašem delu? Kucanjem u zid ne možemo se sporazumeti, za to sleduju stroge kazne). Evo i našima ih donose. Fastenku služe samo za čitanje, dok ih Suzi stalno ima. On ih je već nataknuo, prestaje da žmiri. S naočarima, a njegove imaju okvir od roga i gornju stranu pravu, lice mu postaje strogo, pronicljivo, onako kako jedino možemo zamisliti obrazovanog čoveka našeg vremena. On je još pre revolucije studirao u Petrogradu, na istorijsko–filološkom fakultetu, i za dvadeset godina nezavisne Estonije očuvao je najčistiji ruski jezik, i to pravi, bez stranog akcenta. Potom je u Tartuu dobio pravničko obrazovanje. Osim maternjeg, estonskog jezika, on vlada još i engleskim i nemačkim; tokom svih tih godina bez prekida je pratio londonski *Ekonomist* i referativnu nemačku naučnu periodiku, proučavao ustave i zakonike raznih zemalja i sada on u našoj ćeliji dostojno i suzdržano dostojanstveno predstavlja Evropu. Bio je istaknuti advokat Estonije, zvali su ga »kuldsuu« (zlatousti).

U hodniku novi pokret: to nam dembel u sivom radnom mantilu – zdravik, zašto nije na frontu? – donosi na poslužavniku naših pet sledovanja hleba i deset kockica šećera. Naša *kvočka* se mota oko njih, uprkos tome što ćemo mi evo sad za sve bacati žreb: sve je važno – i kora, i broj narezaka, i koliko kora prianja za sredinu, neka sudbina reši. (A gde se to nije dešavalo? To je naša dugogodišnja opštenarodna poluglad. I u armiji je svako deljenje hrane prolazilo na ovaj način. Nemci, koji su se naslušali toga iz svojih rovova, rugali su nam se: »Kome? – Komesaru!«) *Kvočka* želi da ih bar malo prihvati da bi mu koji molekul hleba i šećera ostao na dlanovima.

Tih četiristo pedeset grama nenaraslog, nepečenog hleba, čija je sredina pola od krcmpira i liči više na glib, naš su tain i glavni događaj dana. Život počinje! Dan počinje – dan tek sada počinje! Sada svaki od nas ima da reši tušta problema: da li je jučeranje sledovanje pravilno upotrebio? Da li da ga reže koncem? Ili da ga pohlepno odlama? Ili da ga štrba kao da krade? Da li da čeka čaj ili da navali odmah? Da li da ostavi i za večeru ili samo za ručak? I koliko?

No, osim tih sirotinjskih nedoumica, ovo parče od četiristo grama, s više vode nego brašna (uostalom, objašnjava Fastenko, sada takav jedu i radni ljudi Moskve), izaziva tako bogate rasprave (jezici su nam slobodniji, s hlebom mi postajemo ljudi!). Da li u tom hlebu ima uopšte hleba? Koje su zamene? (U svakoj ćeliji ima poneki znalac zamena za hleb, jer ko ih nije jeo u toku tih desetina godina?) Počinju razglabanja, uspomene se bude. A kakav beli hleb je čak i dvadesetih godina pečen! Okrugle vekne, meke kao sunđer i sve u šupljine, a gornja im kora rumena, rumena, namašćena, dok je na donjoj ostalo malo pepela, ili parče ugljena s poda pekare. Hleb koji smo nepovratno izgubili! Ljudi rođeni tridesete godine nikad neće znati šta je to h l e b ! Dosta, dragi moji, to je već zabranjena tema! Dogovorili smo se: o jelu ni reči!

U hodniku ponovo kretanje. Raznosi se čaj. Neka nova momčina u sivom radnom mantilu, s

kofama. Mi mu u hodnik isturamo svoj čajnik i on sipa kofom bez noska – u čajnik i, pored njega, po hodniku. A hodnik je izglancan, sija se kao u hotelu prve kategorije.

Uskoro će dovesti ovamo iz Berlina biologa Timofejeva–Resovskoga, o kome je već bilo reči. Ništa ga, izgleda, neće tako uvrediti kao ovo prosipanje čaja po podu. U ovome on će videti ubedljiv dokaz profesionalne nezainteresovanosti tamničara (i nas svih) za obavljanje posla. Kad bude pomnožio 27 godina postojanja Lubjanke sa 730 puta u godini i 111 ćelija, biće očajan što je lakše bilo 2.188.000 puta preliti vruću vodu na pod i dolaziti s krpom da se to očisti nego načiniti kofe s noscima.

To je sva naša hrana. A ono što se kuva dolazi nam jedno za drugim: u jedan i u četiri popodne, i tada se pozdravi za dvadeset i jedan sat! (Nije ni ovo iz zverskih pobuda: jednostavno, osoblje kuhinje hoće da što pre skuva i pođe.)

Devet sati. Jutarnji obilazak. Dugo vremena čujemo posebno bučna okretanja ključa, posebno glasna otvaranja vrata – to jedan od dežurnih poručnika na spratu, koji sada preuzima smenu, stupa, skoro u stavu »mirno«, dva koraka u ćeliju i strogo nas osmatra, dok mi stojimo (ne smemo ni da se setimo da politički ne bi morali ustajati). Izbrojati nas nije velika muka, treba samo da pređe očima. Ali taj mig znači iskušenje naših prava, jer i mi imamo nekakva prava, samo. što ih ne znamo. Mi ih ne znamo, a njegova je dužnost da nam ih utaji. Sva snaga lubjanskog nauka leži u savršenom automatizmu: ni izraza na licu, ni intonacije, ni suvišne reči.

Prava koja poznajemo su: da prijavimo obuću za opravku, da se prijavimo kod lekara. Pozovu li te kod lekara, nećeš biti srećniji: tamo će te posebno poraziti lubjanski automatizam. U očima lekara ne samo da se ne vidi zabrinutost nego ni prosta pažnja. On te neće upitati: »Na šta se žalite?« To bi bilo previše reči i ovu rečenicu nije moguće izgovoriti bez intonacije; ne, on će ti osorno: »Žalbe?« A ako budeš počeo opširno da pričaš o bolesti, on će te prekinuti. Jasno je ionako. Zub boli? Izvaditi. I mišomor, što da ne! Lečenje? Kod nas se ne leči. (To bi povećalo broj pregleda i stvorilo atmosferu čovečnosti.)

Zatvorski lekar je isledniku i dželatu najbolji pomoćnik. Premlaćeni ste, dolazite k svesti na podu – čujete glas lekara: »Može još, puls normalan.« Nakon pet dana i noći studene stroge ćelije lekar razgleda ukočanjeno telo i kaže: »Može još.« Smrt je usledila od batina – on potpisuje nalaz: smrt prouzrokovana cirozom jetre, infarktom. Hitno ga pozivaju da dođe kod nekoga na umoru u ćeliji – njemu se mnogo ne žuri. A lekara koji se drukčije ponaša ne drže u našim zatvorima. Doktor F. P. Gaz kod nas ne bi dugo ostao.

No, naša *kvočka* je upoznata bolje s pravima (ako je verovati onome što kaže, on je pod istragom već jedanaest meseci, na saslušanje ga samo danju vode). Evo, on istupa napred i moli da ga prijave kod – upravnika zatvora. Kako to – kod upravnika cele Lubjanke? Da, da. Njega zapisuju. (Uveče, posle znaka za počinak, kada su islednici već na svojim mestima, njega će pozvati i on će se vratiti sa škijom. Grubo, kao sekirom – naravno; ali, do sada ništa bolje nisu smislili. Da pređu na potpunu mikrofonizaciju, to bi bio prevelik rashod: neće valjda svih sto jedanaest ćelija osluškivati povazdan, dara bi prevršila meru. Uhoda je jevtiniji i njime će se dugo još koristiti. – Međutim, Kramarenku je s nama teško. Ponekad se on iz sve snage upinje da štogod načuje, ali ne razume – vidi mu se to na licu.)

Evo još jednog prava – sloboda upućivanja žalbi (to mu dođe u zamenu za slobodu štampe,

zbora i govora, koju smo izgubili istovremeno kad i slobodu). Dva puta mesečno jutarnji dežurni pita: »Ko ima da piše žalbu?« I zapisuje bez odbijanja sve koji žele. Oko podne pozvaće te u susedni boks i zaključati u njemu. Možeš pisati kome ti padne na pamet: Ocu naroda, CK, Vrhovnom sovjetu, ministru Beriji, ministru Abakumovu, Vrhovnom tužilaštvu, Vrhovnom vojnom tužilaštvu, upravi zatvora. Istražnom odeljenju; možeš se žaliti na hapšenje, na islednika, na upravnika zatvora! U svakom slučaju tvoja žalba neće ništa postići, neće biti nigde priključena. Najstariji koji će je pročitati biće tvoj islednik, no ti to nikako nećeš moći dokazati. A pre će biti da je ni on neće pročitati, zato što je uopšte niko ne može pročitati: na tom komadiću papira od 7 x 10 cm, jedva nešto većem od onoga što ujutru daju za veliku nuždu, ti ćeš jedva uspeti, s razvrljenim i zavrnutim percetom, iz mastionice pune zavaljanog taloga ili s vodom umesto mastila, da naškrabaš: »ŽAL...« a slova su se već razlila, rasplinula po nikakvoj hartiji i »ba« se već ne može završiti u retku, i sve je već probilo na drugu stranu.

Možda vi imate još i još prava, međutim dežurni ćuti. A nećete verovatno mnogo ni izgubiti ako ih ne saznate.

Kontrola je prošla – počinje dan. Negde tamo pristižu već islednici. Čuvar vas na vrlo tajanstven način proziva: on izgovara samo prvi glas vašeg prezimena (pa i ovako: »ko je na Si«, »ko je na Fe«, pa i: »ko je na Am?«). Vi ste obavezni da budete usrdni i da se predložite za žrtvu. Ovakav postupak je zaveden da bi se zaštitilo od grešaka čuvara: moglo bi se desiti da on u pogrešnoj ćeliji glasno izgovori prezime i mi bismo onda mogli znati koga još ima u zatvoru. No, koliko god da smo izolovani od čitavog zatvora, mi nismo bez malih međućelijskih vesti. Stoga što žele da što više nabiju u zatvor, oni zatvorenike premeštaju kao karte i svaki koji prelazi donosi u novu ćeliju iskustvo stare. Tako mi koji ležimo samo na trećem spratu znamo da postoje i podrumske ćelije, i za boksove u prizemlju, i da na prvom, gde su žene, vlada mrak, i za to da se četvrti sastoji od dve galerije, i za najvišu brojku na četvrtom – 111. Sa mnom, u našoj ćeliji, bio je dečji pisac Bondarin, a pre toga bio je na ženskom spratu s nekim poljskim novinarom, a ovaj poljski novinar je sedeo s feldmaršalom Paulusom – tako nam sve podrobnosti o Paulusu postaju poznate.

Vreme proziva na saslušanje je prošlo i za one koji su ostali u ćeliji počinje dugi prijatni dan koji ti dosta toga nudi, a ne postavlja pred tebe bogzna kakve obaveze. Od obaveza može nam pasti da dva puta mesečno aparatom za zavarivanje parimo krevete. (Šibice su u Lubjanki kategorički zabranjene: kad hoćemo da zapalimo cigaretu, moramo da strpljivo »glasamo« prstom u momentu kada se otvori okance, moleći tako vatru od čuvara, dok nam aparate za zavarivanje mirno poveravaju.) Može nam pasti i nešto što liči na pravo, dok je u praksi samo obaveza: jednom nedeljno jednog po jednog pozivaju nas u hodnik i tamo nam tupom mašinom šišaju lice. Može doći još i obaveza glancanja parketa u ćeliji. (Z–v taj posao uvek izbegava – on ga ponižava, kao uostalom i svaki drugi.) Mi se brzo zadišemo, jer smo gladni; ova obaveza bi inače mogla biti svrstana u prava: takav je to veseo, zdrav rad: bosom nogom četku napred, telo nazad, pa opet napred–nazad, napred–nazad – i više se ni na šta ne žališ. Parket kao ogledalo! Potemkinov zatvor![172]

Uz to, mi se već ne stiskamo u našoj ranijoj 67. ćeliji. Sredinom marta pridali su nam šestoga, a kako se ovde ne zna za spojene drvene krevete i za ležanje na podu, nas su u punom sastavu prebacili u lepoticu br. 53. (Iskreno savetujem: ko u njoj nije bio, neka pođe malo!) To nije ćelija! To je

gostinska soba u nekom dvorcu! Osiguravajuće društvo »Rusija«[173] je na ovom krilu, ne vodeći računa o ceni koštanja izgradnje, visinu sprata popela na pet metara. (Kakve li bi samo ovde četvorospratne drvene ležajeve skrpio šef kontraobaveštajne službe na frontu i smestio, garantovano, sto ljudi!) A prozor tek! Takav prozor da s donje ivice čuvar jedva domaši do prozorčića za provetravanje, jedno njegovo okno može slobodno biti prozor na kući. Jedino nas zanitovani čelični listovi *brnjice* podsećaju da nismo u dvorcu.

Svejedno, za vedrih dana nam preko te *brnjice* iz bunkera unutrašnjeg dvorišta Lubjanke dolazi, pošto se odbije od nekog stakla na petom ili šestom spratu, bleda sunčeva zraka.[174] Za nas je to pravi zečić – živo i milo biće. Mi ga nežno gledamo kako se premešta preko zida, njegovo kretanje za nas je puno značenja: nagoveštava vreme šetnje, odbrojava do ručka nekoliko puta po pola sata, da bi nas uoči ručka napustio.

Dakle, sada možemo: odlaziti u šetnju, čitati knjige, pričati jedan drugom o prošlosti, slušati i učiti, raspravljati i vaspitavati se! A za nagradu – ručak od dva jela! Ko bi poverovao!

Za prizemlje i dva prva sprata Lubjanke šetnja je loša: njih vode u donje, vlažno dvorište – dno uskog bunara među zatvorskim zgradama. Naprotiv, uhapšenike trećeg i četvrtog sprata izvode na orlovo sletište – na krov četvrtog. Betonski pod, betonski zidovi visine tri ljudska rasta, pored nas naoružani stražar, a na tornju stražar s automatom – ali mi imamo pravi vazduh i pravo nebo! »Ruke na leđa! Dva po dva! Bez razgovora! Bez zastajanja!« – ali zaboravljaju da zabrane da podignemo glavu! I, razume se, ti je podigneš. I vidiš sunce – ono pravo, ne njegov odraz, odsjaj – vidiš pravo, večno živo sunce, ili ga vidiš kako se, tačno kao neka zlatna prašina, prosipa kroz prolećni oblak.

Proleće obećava svima sreću, a uhapšeniku desetostruko više! O, aprilsko nebo! Ništa zato što sam u zatvoru. Mene, očito, neće streljati. Zauzvrat, ja ću ovde postati mudriji. Ovde ću mnogo toga shvatiti, o, nebo! Još ću i moje greške ispraviti – ne pred *njima* – pred tobom, Nebo! Ovde sam ih shvatio, i ispraviću ih!

Kao iz jame, duboko odozdo, s trga Đeržinskoga, penje se k nama neprekidna promukla pesma automobilskih sirena. Onima koji jure pod njihovom muzikom, one izgledaju kao trube pobede, dok je odavde njihova beznačajnost očigledna.

Šetnja traje svega dvadeset minuta, a koliko briga oko nje, koliko toga treba uraditi da ona uspe!

Prvo, vrlo je važno da dok te vode tamo i nazad, uhvatiš raspored čitave tamnice, kao i to gde se nalaze naša viseća dvorišta, tako da nekad u budućnosti kad kao slobodan budeš prolazio trgom, možeš znati gde si to šetao. Mi mnogo puta skrećemo na našem putu i ja iznalazim ovaj sistem: počev od ćelije, svako skretanje udesno računam kao plus jedan, svako ulevo – minus jedan. Ma koliko nas oni požurivali, ja ne moram žuriti da to predstavim sebi u slici, biće mi dovoljan samo rezultat. A još ako uzgred kroz neko stepenišno prozorče ugledaš s leđa Lubjanske najade što su se prislonile uz kulu s kolonadom nad samim trgom, a pri tom pamtiš i rezultat, tada ćeš u ćeliji sve povezati i na kraju saznati kuda gleda vaš prozor.

Zatim, na šetnji moraš što je moguće više usredsrediti pažnju na to da dišeš, prosto da dišeš.

Ali, i tamo, na osami, pod jarkim nebom, treba da sebi predočiš svoj budući svetli, nepogrešni i bezgrešni život.

To je, opet, najprikladnije mesto da se popriča o najopasnijim temama. Na šetnji je zabranjeno govoriti, no nije važno – treba samo to umeti činiti. Upravo ovde vas ne prisluškuje ni uhoda ni mikrofon.

Suzi i ja nastojimo da za šetnju padnemo u isti par. Mi razgovaramo i u ćeliji; međutim, volimo da nedorečeno dorečemo ovde. Poduže nam treba da usaglasimo shvatanje, ne dolazi to najednom, ali on je već uspeo da mi mnogo toga ispriča. S njim vaspitavam kod sebe novu osobinu: da strpljivo i dosledno shvatam ono što nikad nije bilo u mom planu i kao da nema nikakve veze s jasnim odredištima moga života. Ja, nekako, od detinjstva znam cilj: istorija ruske revolucije, i mene se ostalo savršeno ne tiče. A da shvatim revoluciju, meni odavno ništa drugo osim marksizma ne treba, sve drugo što se lepilo za mene ja sam odbacivao, i odvraćao glavu od njega’. Sudbina me je, evo, sastala sa Suzijem, koji je živeo u sasvim drugoj atmosferi, i on mi sada poneseno kazuje sve o svom cilju. Njegov cilj je Estonija i demokratija. I, mada mi nikada ranije nije padalo na pamet da se zanimam za Estoniju, za jednu buržoasku demokratiju uz to, ja slušam i slušam njegovo zaljubljeno pripovedanje o dvadeset godina slobode tog malog naroda, trudoljubivog i negalamdžijskog, koji čine ljudi krupnog rasta, sporih pokreta i stamenog ponašanja; unosim se u načela estonskog ustava, izvedena iz najboljeg evropskog iskustva, i u to kako ga je izrađivala jednodomna skupština od sto ljudi. Ne znam z b o g č e g a, ali sve mi se to počinje dopadati, sve to se počinje taložiti u mom iskustvu. Ja rado ponirem u njihovu kobnu istoriju: između dva malja, tevtonskog i slovenskog, stoji od davnina mali estonski nakovanj. Udarali su u njega redom i sa istoka i sa zapada, i nije bilo kraja tom ređanju, nema ga ni do dana današnjega. Poznato je (potpuno nepoznato...) kako smo hteli da ih prigrabimo na prepad 1918. godine, no oni se nisu dali. Kako ih je, zatim, Judenič prezirao kao prljave Čukče, dok smo ih mi častili nazivom belih bandita, a u to isto vreme estonski gimnazijalci su se javljali u dobrovoljce. Udarili smo po njoj i četrdesete, pa četrdeset prve, pa četrdeset četvrte: jednu njenu decu uzimala je ruska armija, drugu nemačka, a treća su bežala u šumu. Postariji talinski intelektualci su tumačili da je nužno samo da se Estonci izvuku iz začaranog kruga, da se nekako odvoje i počnu samostalan život. (Predsednik vlade će im biti, recimo, Tiif, a ministar narodne prosvete, recimo, Suzi.) No, za njih nisu marili ni Čerčil, ni Ruzvelt, mario je samo »ujka Džo« (Josif). Čim je ušla naša vojska, svi su ti maštari prvih noći pokupljeni iz svojih talinskih stanova. Sada ih je petnaestak ležalo u Lubjanki, u raznim ćelijama po jedan, okrivljeni po članu 58–2, za zločinačko stremljenje k samoopredeljenju.

Povratak iz šetnje je svaki put malo hapšenje. I u našoj veličanstvenoj ćeliji posle šetnje vazduh se čini ustajao. Čovek posle šetnje poželi da nešto prezalogaji, ali – cic! Ostavi te misli! Zlo ako neki od onih kojima donose spolja prostre u nevreme hranu i počne da jede. Ništa, izoštravaćemo samosavladavanje! Zlo ako te autor knjige koju čitaš izneveri i počne da temeljno uživa u jelima. Dalje s takvom knjigom! Gogolja – dalje! I Čehova – dalje! Previše je kod njega jela! »Nije mu se jelo, ali svejedno pojeo je (kučkin sin!) teletinu i popio pivo.« Treba čitati nešto za duh! Za zatvorenike je Dostojevski! Ipak, dozvolite, i ovo je njegovo: »Deca su gladovala, već nekoliko dana nisu viđala ništa osim hleba i *kobasice*«?

Biblioteka Lubjanke – to je njen ukras. Istina, bibliotekarka je odvratna: plavokosa devica, s dosta konjskog u telu, sve je i sama učinila da bude ružna, na njenom licu je toliko belila da ono više liči na nepokretnu masku lutke, usne su joj ružičaste, a počupane obrve crne. (Pošteno reći, to je njena stvar, ali nama bi bilo milije da je ona neki vetropir. Možda je upravnik Lubjanke imao sve to u vidu.) No, kakvo čudo! Kada jednom u deset dana dođe da pokupi knjige, ona sasluša naše narudžbe. Sasluša onim istim neljudskim lubjanskim automatizmom da je nemoguće utvrditi da li je čula imena autora i naslove, da li je uopšte čula naše reči? Ona odlazi. Mi doživljavamo nekoliko radosnih i, istovremeno, uzbudljivih časova. U toku njih prelistavaju se i proveravaju sve knjige koje smo predali: da nismo slučajno ostavili male bušotine ili tačkice ispod slova (postoji i takav način zatvorske prepiske), ili zarezotina noktom na mestima koja su nam se dopala. Mi smo uzrujani premda znamo da nismo krivi: a šta ako dođu i kažu: otkrivene su tačkice, a oni moraju biti u pravu, kao i uvek njima dokazi nisu nužni – i mi smo za tri meseca lišeni knjiga, ako još i svu ćeliju ne prevedu na režim stroge ćelije. Bila bi velika nesreća da se tih najboljih zatvorskih meseci, pre nego utonemo u logorsku jamu, lišimo knjiga! Mi ne samo da se bojimo, mi drhtimo, kao kad u mladosti uputiš ljubavno pisamce i iščekuješ odgovor: doći će, neće doći, kakav će biti?

Na kraju, knjige nam dolaze i određuju sadržaj sledećih deset dana: ili ćemo više navaliti na čitanje, ili su nam doneli koješta, i onda ćemo više razgovarati. Knjiga donose onoliko koliko ima ljudi u ćeliji. To je računica rezača hleba a ne bibliotekara: jednome – jedna, šestorici – šest. Mnogoljudne ćelije tu dobijaju.

Ponekad devojka tako divno ispunjava naše narudžbe! No, i onda kada ih ne ispuni, ipak dobijamo zanimljive stvari. Zato što je i sama biblioteka Velike Lubjanke nešto jedinstveno. Moguće je da je sačinjena od konfiskovanih ličnih biblioteka – knjigoljupci koji su ih skupljali već su dali bogu dušu na amanet. Ovo drugo je ipak najvažnije: cenzurišući i škopeći sve biblioteke redom u zemlji, Državna bezbednost je zaboravljala da počisti svoj budžak, te je tako u samom njenom brlogu moguće čitati Zamjatina, Piljnjaka, Pantelejmona, Romanova i ma koji tom iz izabranih dela Mereškovskoga. Neki bi zbijali šalu: mi smo za nih pokojni, zato nam i daju na čitanje zabranjenu literaturu. Ja ipak mislim da lubjanski bibliotekari – iz lenjosti i potpunog neznanja – pojma nemaju šta nam posuđuju.

U vreme uoči ručka čita se s velikom pažnjom. Ali jedna rečenica može te izbaciti i poterati od prozora ka vratima i od vrata ka prozoru. Hteo bi da nekome pokažeš šta si pročitao i šta se iz toga može zaključiti, i – prepirka je već tu. I sporovi su u to vreme napregnuti!

Ja i Jurij Jevtuhovič se često dohvatimo.

* * *

Onog martovskog jutra u koje su nas preveli u raskošnu ćeliju br. 53 doveli su nam i šestoga.

Ušao je, učinilo nam se, kao senka, kao da ne dodiruje čizmama pod. Ušao i, nesiguran da će izdržati, prislonio se leđima uz direk vrata. U ćeliji lampa nije gorela, jutarnja svetlost još je bila

mutna, ali novajlija nije gledao širom, već je škiljio. I ćutao.

Po štofu njegove kratke vojničke bluze i pantalona nije se mogao svrstati ni u sovjetsku, ni u nemačku, a ni u poljsku ili englesku vojsku. Lice izduženo, ne mnogo rusko. A mršav! I visoki rast, koji još više ističe mršavost.

Postavismo mu pitanje na ruskom – on oćuta. Suzi mu se obrati na nemačkom – on oćuta. Fastenko na francuskom, na engleskom – on oćuta. Tek lagano, postepeno, na njegovom žutom, krajnje iznurenom, polumrtvom licu – smešak, takav smešak ja nikada ni pre ni posle nisam video.

- Lju–udi... – jedva promuca, kao da se vraća u svest, ili kao da je svu noć čekao streljanje. I pruži slabu, stanjenu ruku. Ova ruka je držala zavežljajčić u nekakvoj krpi. Naša *kvočka* je već bila shvatila šta je to, baci se, dohvati i razveza ga na stolu. Bilo je u njemu oko dvesta grama duvana, i on je već savio sebi cigaru za četiri pušenja.

Tako je, posle tronedeljnog boksa u podrumu, dospeo kod nas Jurij Nikolajevič Jevtuhovič.

Još od vremena sukoba na Kinesko–istočnoj železnici, 1929. godine, širom zemlje pevana je pesmica:

Grudima čeličnim brišuć dušmana,
Stoji na straži Dvadeset sedma.

Komandant artiljerije te Dvadeset sedme divizije, formirane još u građanskom ratu, bio je carski oficir Nikolaj Jevtuhovič (setio sam se ovog prezimena, sreo sam ga pre toga među autorima našeg artiljerijskog udžbenika). U teretnom vagonu s grejanjem, u društvu svoje žene, koja se nikada od njega nije odvajala, presecao je on Volgu i Ural, čas na istok, čas na zapad. U tom vagonu proveo je svoje prve godine i sin Jurij, rođen 1917, vršnjak revolucije.

Od toga dalekog vremena njegov otac se naselio u Lenjingradu, u Akademiji, živeo u blagostanju istaknutog čoveka, i sin mu je završio vojnu akademiju. U vreme finskog rata, onda kada je Jurij goreo od želje da pođe u rat, očevi prijatelji su sina uspeli da upute za ađutanta u štabu armije. Juriju nije zapalo da puzi na finskim položajima, ni da upada u obruč kao izviđač, ni da pod mecima snajpera mrzne u snegu; svejedno, orden Crvene zastave – ništa manje! – nataknut mu je na bluzu. Tako je on završio finski rat, uveren u njegovu pravičnost i u svoj doprinos njemu.

Međutim, sledećeg puta nije mu pošlo tako glatko. Jurij je odlično vladao nemačkim govornim jezikom, zato je preobučen u uniformu zarobljenog nemačkog oficira i s njegovim dokumentima upućen u izviđanje. On je zadatak izvršio, obukao se za povratak u sovjetsku uniformu (s ubijenoga), ali je ovoga puta i sam pao u ropstvo Nemcima. I bio upućen u koncentracioni logor kod Vilnusa.

U svakom životu ima jedan događaj koji rešava sudbinu čoveka – i njega i njegovog ubeđenja i njegovih poriva. Dve godine u tom logoru su dobro prodrmale Jurija. Ono što je taj logor bio nije bilo moguće izreći rečima, ni zabašuriti silogizmima: u tom logoru se moralo umreti; ko nije umro, morao je izvesti neke zaključke.

Preživeti su mogli samo *ordneri,* policajci unutar logora, naši ljudi. Prirodno, Jurij nije mogao

biti ordner. Još kuvari su mogli nekako preživeti. I još prevodilac, a prevodioci su traženi. Ali, Jurij je krio da zna nemački. Shvatio je da će prevodilac morati da bude izdajnik. Smrt se mogla još odložiti i kopanjem grobova, ali za to je bilo i jačih i snalažljivijih. On je izjavio da je umetnik. I stvarno, on je u svom raznoobraznom domaćem vaspitanju imao i časove slikanja i nije loše slikao u ulju; samo želja da oponaša oca, kojim se gordio, odvukla ga je da se ne upiše u umetničku školu.

Zajedno s nekim drugim umetnikom, starim čovekom (žao mi je što njegovo prezime ne pamtim), dobio je zasebnu kabinu u baraci, gde je Jurij besplatno pravio za nemačke oficire svoje mazotine: Neronov pir, kolo Elfa, za šta bi dobio ponešto da pojede. Splačina na koju su zarobljeni oficiri od šest ujutro čekali s porcijama u redu, dok su ih ordneri tukli batinama a kuvari kutlačama, nije mogla da održi život čoveka. U večeri, s prozora svoje kabine, Jurij je video onu jedinstvenu sliku za koju mu je bila podarena veština palete: nad livadom, na blatnjavoj obali, večernja izmaglica, okolo bodljikave žice, po ledini mnoge vatre, oko njih ono što se nekada zvalo ruski oficiri a sada vrsta zverolikih bića koja glođu kosti lipsalih konja i peku lepinje od krompirovih ljusaka, puše đubre i uvijaju telom da bi se odbranili od ušiju. Još svi ti dvonošci nisu izdahnuli. Još nisu svi izgubili artikulisanu reč, i kroz rumene odsjaje vatre može se videti kako se poslednja zraka razuma pojavljuje na tim licima što podsećaju na neandertalska.

Jad i čemer! Život koji je Jurij još sačuvao nije mu mio. Jurij nije od onih koji lako zaboravljaju. Palo mu je u deo da preživi, zato mora da izvede zaključke.

Oni već znaju da nisu Nemci krivi, ili bar ne sami Nemci, što među zarobljenicima mnogih nacija samo sovjetski tako žive i tako umiru, niko gore od sovjetskih. Čak i Poljaci i Jugosloveni imaju mnogo snošljivije uslove. A već za Engleze, ili Norvežane, da se i ne govori – oni su zatrpani pošiljkama od Međunarodnog crvenog krsta, od kuće, oni jednostavno ni ne traže nemačko sledovanje. Tamo gde su blizu, saveznici od meka srca bacaju našima milostinju kroz bodljikavu žicu, i naši se bacaju na nju kao čopor pasa na kost.

Rusi sav rat nose na svojim leđima – a na ovo su osuđeni! Zašto?

Otud–odovud, objašnjenje se nalazi: SSSR ne priznaje ruski potpis pod Haškom konvencijom o ratnim zarobljenicima, ne preuzima nikakve obaveze prema tuđim zarobljenicima kod sebe i ne traži zaštitu svojih vojnika koji su pali u ropstvo.[175] SSSR ne priznaje Međunarodni crveni krst. SSSR ne priznaje svoje dojučerašnje vojnike: nema računa da im pomaže u ropstvu.

Srce ovog ushićenog vršnjaka Oktobra se pretvara u led. U kabini on se sudara i spori sa starim umetnikom (Jurija se to teško doima, Jurij se opire, a starac mu otkriva sloj po sloj). O čemu se tu radi? Staljin? Da ne bude premnogo da se svali na Staljina, na njegove kratke ruke? Ko samo do pola puta izvede zaključak, nije ga uopšte izveo. A ostali? Tamo oko Staljina, i nešto ispod, i svuda po Domovini, uopšte svi oni kojima je Domovina pustila da govore u njeno ime?

Kako postupiti pravilno ako vas je majka prodala Ciganima – ne, još gore: bacila psima? – Je li nam ona i dalje majka? Žena nam je pošla u burdelj – da li nas i dalje može vezivati vernost? Otadžbina koja je izdala svoje vojnike – da li je ona i dalje Otadžbina?

Kako je Juriju sve pošlo naopako! Ocu se divio – sada ga je prokleo! Zamislio se prvi put i zaključio da je njegov otac u suštini bio pogazio svetu zakletvu onoj armiji koja ga je stvorila, da bi izgradio, evo, ovaj poredak koji sada izdaje svoje vojnike. Zašto bi njega morala da veže zakletva tom izdajničkom poretku?

Kada su u jesen 1943. godine u logor stigli agenti da vrbuju za prve ruske »legije«, bilo je onih koji su odlazili da bi se spasili od gladi.

Jevtuhovič je pošao iz jasnog opredeljenja. U legiji se on, međutim, nije mnogo zadržao – kad ti kožu oderu, ne kukaj za vunu. Jevtuhovič je sada prestao da sakriva znanje nemačkog i uskoro ga je neki *šef* Nemac iz Kasela, čiji je zadatak bio da stvori špijunsku školu s ubrzanom vojnom obukom, uzeo kod sebe kao svoju desnu ruku. Tako je počeo pad koji Jurij nije bio predvideo, tako je počelo podmetanje i zamena vrednosti. Jurij je .žarko želeo da spasava Otadžbinu, a njemu su poturali da priprema špijune. Nemci imaju svoje planove. A granica, gde je ona?... Koja crta se ne sme preći? Jurij je postao poručnik nemačke armije. Sada je u nemačkoj uniformi krstario po Nemačkoj, bio u Berlinu, posećivao ruske emigrante, čitao ranije nedostupnog Bunjina, Nabokova, Aldanova... Očekivao je da kod svih njih, da kod Bunjina svaka stranica krvari živom ranom Rusije. Šta se to dešava s njima? Na šta su oni straćili svoju dragocenu slobodu? Opet počinju o ženskom telu, o eksploziji strasti, o zalasku sunca, o lepim plemićkim glavicama, o anegdotama iz godina po kojima je napadala prašina. Pisali su kao da u Rusiji nije uopšte bilo revolucije, ili kao da im je bilo odviše teško da je objasne. Ruske mladiće su ostavljali da sami traže orijentire. Tako se Jurij batrgao, jurio da vidi, da sazna, a u međuvremenu, po ruskom običaju od iskona, sve češće i sve dublje je svoju pomućenost utapao u votki.

Šta je bila njihova špijunska škola? Ne nikako prava, naravno. Za šest meseci njih su mogli naučiti samo toliko da rukuju padobranom, eksplozivom i radio–stanicom. A nije mnogo ni verovano u njihove sposobnosti. Bacali su ih daleko od fronta da bi ih zavarali da imaju u njih poverenja. Za beznadno odbačene ruske zarobljenike koji su umirali, ove škole su, po mišljenju Jurija, bile dobar izlaz: ovde bi se momci najeli, odenuli u toplo i novo, a još bi im napunili i džep sovjetskog novca. Učenici su se (kao, uostalom, i učitelji) pravili da će sve biti kao što je predviđeno: špijuniraće u sovjetskoj pozadini, dizati u vazduh označene objekte, povezivati se radio–stanicama i vraćati se nazad. U stvari, oni su tu školu koristili da uteknu od smrti i ropstva. Hteli su da žive, ali ne po cenu da pucaju na svoje na frontu.

Prirodno, naša istraga takva objašnjenja nije mogla prihvatiti. Otkud njima pravo da žive kad su porodice s povlašćenim kartama [176] ionako dobro živele? Kao olakšica im nije priznavano ni to što nemački karabin nisu uzimali u ruke. Za njihovu špijunsku igrariju prišivan im je najteži paragraf, 58–6, a baška i namera za diverziju. A to je značilo: zatvor do lipsavanja.

Njih su puštali preko fronta, a dalje je sve zavisilo od njih samih, od njihove svesti. Trinitrotoluol i stanicu, sve bi odmah bacili. Razlika je bila samo u ovome: da li se vlastima predati tu, odmah (kao moj prćonosi »špijon« iz armijske kontraobaveštajne službe), ili se pre nalumpovati i nabekrijati s poklonjenim novcem? No, niko se nikada nije vraćao preko fronta Nemcima.

Neočekivano, uoči nove 1945. godine, jedan domišljati mladić se vrati i podnese izveštaj da je ispunio zadatak (ko ne veruje, neka pođe da vidi!). To je bilo nešto neobično. Šef je bio siguran da ga

je poslao Smerš i rešio je da ga strelja (sudbina svakog savesnog špijuna!). Jurij je, naprotiv, bio uporan da ga treba nagraditi i podići u očima kursista. A špijunčina koja se vratila predloži Juriju da ispiju jednu bocu, i sav crven u licu, naže se preko stola da mu nešto otkrije: »Jurij Nikolajevič! Sovjetska komanda vam obećava oproštaj ako sada pređete kod nas.«

Jurij se trže. Njegovo srce je već bilo kameno, već je sa svim bilo raskinulo, ali sada se istopilo. Otadžbina?... Kleta, nepravična, a ipak draga! Oproštaj?... Može se vratiti porodici? I proći po Kamenoostrovskom prospektu? Pa šta, i mi smo Rusi! Oprostite nam, mi ćemo se vratiti, i bićemo tako dobri!... Ta godina i po, otkada je izišao iz logora, nije Juriju donela sreću. Kajao se nije, ali ni budućnosti pred sobom video nije. U susretima za votkom s istim takvim zlosrećnim Rusima, oni su jasno videli: oslonca nema, život nije onaj pravi. Nemci manipulišu njima kako im se sviđa. Sada, kada su Nemci očevidno gubili rat, Juriju se u pravi čas pokazao izlaz: šef ga je voleo i poverio mu se da u Španiji ima rezervno imanje, kamo će kidnuti kada Rajh izgori. Ali pijani zemljak se naginjao preko stola i mamio, rizikujući i sam svoj život: »Jurij Nikolajevič! Sovjetska komanda ceni vaše iskustvo i znanje, hoće da ih preuzme od vas, hoće organizaciju nemačke obaveštajne službe...«

Dve nedelje se Jevtuhovič rastrzao. I, u vreme sovjetskog prodora preko Visle, odvevši svoju školu duboko u pozadinu, on naredi da se svrati na neko mirno poljsko seosko imanje, postroji pitomce i objavi im: »Ja prelazim na sovjetsku stranu! Neka svako od vas slobodno izabere!« I ti vajni špijuni, ta luda deca, koja su se maločas pravila da su odana nemačkom Rajhu, viknuše oduševljeno u horu: »Ura–a! I mi–i!« (Ura budućem robijaškom radu...)

Onda se njihova špijunska škola pritaji u punom sastavu do dolaska sovjetskih tenkova, a potom i Smerša. Svoje momke više nije video. Odvojili su ga, prinudili da deset dana opisuje sav istorijat škole, programe, zadatke za diverzije, i on je stvarno mislio da »njegovo iskustvo i znanje«... Već se pominjao i polazak kući, kod ukućana.

Tek je u Lubjanki shvatio da bi iz daleke Salamanke[177] bio bliže svojoj Nevi... Mogao je očekivati streljanje, nipošto manje od dvadeset godina.

Čoveka nepopravivo vuče dim sa strane zavičaja... Kao što zub ne prestaje da boli dok mu živac ne ubiju, tako ni mi, izgleda, ne prestajemo da se odazivamo na zov otadžbine sve dok ne gucnemo mišomora. Lotofazi iz »Odiseje« su protiv ovoga imali neki lotos...[178]

Samo tri nedelje je Jurij proveo u našoj ćeliji. Za sve te tri nedelje ja i on nismo prestajali da se prepiremo. Ja sam govorio da je naša revolucija bila veličanstvena i pravedna, samo ju je užasno unakazila 1929. godina. On me sa sažaljenjem posmatrao i nervozno grizao usne: trebalo je pre nego se uhvatimo u revoluciju istrebiti stenice. (U ovom se on, začudo, približavao Fastenku, iako su dolazili s oprečnih strana.) Ja sam govorio da su dugo vremena samo ljudi uzvišenih namera i samopregorni vodili sve velike poduhvate u našoj zemlji. A on – ljudi Staljinovog testa, od samog početka. (Da je Staljin zločinac, u tome se nismo razilazili.) Ja sam Gorkoga vaznosio u oblake: kakav istinski pogled na svet! Kakav veliki umetnik! On je parirao: ličnost ništavna i dosadna! Sam sebe je izmislio i izmislio svoje junake, a knjige – sve mu odreda izmišljene. Lav Tolstoj – to je patrijarh naše književnosti!

Zbog tih svakodnevnih svađa, vatrenih sa mladosti obojice, nismo se mogli više približiti i zagledati jedan drugom u dušu.

Njega su uzeli iz ćelije i od tada, ma koliko da sam se raspitivao, nisam čuo da je iko ležao s njim u Butirkama, niti da ga je iko sreo u etapnim zatvorima. Čak i obični vlasovci, svi su propali bez traga, ili bolje – u zemlju; drugi ni sada nemaju dokumenta da bi mogli poći iz severne pustinje. A sudbina Jurija Jevtuhoviča nije ni onamo mogla biti obična.[179]

Ovde i dalje upotrebljavam reč »vlasovac« u onom nejasnom ali žilavom značenju s kojim se ona rodila i ustalila u našem jeziku i koje se nikada nije objasnilo, pošto je za nepozvana lica to bilo opasno a za pozvana – nepoželjno. »Vlasovac« je svaki sovjetski građanin koji je s oružjem u rukama stao na stranu naših neprijatelja u ovom ratu. Trebaće mnogo godina i knjiga da se to značenje izanalizira, da se razluče razne kategorije, i tada će ono što ostane biti vlasovci u pravom značenju, to jest direktne pristalice i potčinjeni generalu Vlasovu od vremena kada je on u nemačkom zarobljeništvu dozvolio da se pod njegovim imenom osniva antiboljševički pokret. Ovakvih pristaša se, u pojedinim mesecima, moglo brojiti jedino u stotinama; istinska armija, potčinjena određenom centru i, uopšte, sa suštinskim odlikama armije, nikada nije uspela da se oformi. No, decembra 1942. godine Nemci su izveli propagandni trik: saopštili su da je održana (nikada takve nije bilo!) »osnivačka sednica« »Ruskog komiteta« u Smolensku, a taj komitet je, reklo bi se – ali sve nekako mutno, jer iz saopštenja se ništa tačno nije moglo zaključiti – pretenđovao da bude nešto kao ruska vlada, a proglas je potpisan imenima general– lajtnanta Vlasova i general– majora Mališkina. Nemci su ovakvu ujdurmu – da objave, pa da potom ne priznaju, ili da rade suprotno od toga – mogli sebi dozvoliti, ali leci su prhnuli s aviona, popadali po našim frontovskim poljima, zalegli u našim glavama i o »vlasovskom komitetu« se prirodno stvorila predstava kao o kakvom pokretu, kao o kakvoj naoružanoj sili, i kada su se u nemačkoj vojsci stali pojavljivati protiv nas naši naoružani građani – Rusi ili pripadnici nacionalnih manjina – njima se prišila jedna jedina kod nas poznata reč »vlasovci«, a naši komesari to nisu suzbijali. Ovako se uslovno, ali trajno, sav taj pokret vezao za ime Vlasova.

A takvih naših sugrađana što su uzeli oružje protiv svoje zemlje – koliko ih je bilo? »Ne manje od 800 hiljada sovjetskih građana ulazilo je u ratne operacije protiv sovjetske države« – tvrdi jedan istraživač (Thonvald: *Wenn sie verderben wollen...,* Stuttgart, 1952). Na približnoj brojci ostaju i drugi (na primer Sven Steenberg, u: *Wlassov – Verrater oder Patriot?,* Koln, 1968). Teškoća da se dođe do tačne brojke delom je i u tome što je dolazilo do sukoba raznih struja između nemačke administracije i vojne komande, s jedne strane, i nižih stepenica vlasti, koje su bile realistične, s druge: brojku je trebalo umanjivati da se vrhovi ne bi prepali od rasta antiboljševičkih ali ne i pronemačkih snaga. Sve se to desilo mnogo pre stvaranja posebne Ruske oslobodilačke armije krajem 1944. godine.

* * *

Evo, na kraju, i lubjanskog ručka. Mi odavno čujemo radosnu zveku u hodniku, zatim, kao u restoranu, unose na poslužavniku svakome po dva tanjira od aluminijuma (ne činije): jedan s kutlačom supe, drugi s kutlačom najređe i najposnije kaše.

U prvom uzbuđenju okrivljenom ništa ne ide u gušu; ima ih koji nekoliko dana i noći ni hleb ne diraju, ne znaju šta će s njim. No, postepeno apetit se vraća, potom dolazi stanje postojane izgladnelosti koje rađa i proždrljivost. Zatim, ako uspeš da se umeriš, želudac se skupi, navikne se na oskudicu; postane mu taman ovdašnje bedno sledovanje. Za to je potrebno samovaspitanje, moraš se odvići da ispod oka gledaš na onoga ko jede nešto više, moraju se zabraniti po creva zatvorenika opasni razgovori o jelu i što je moguće više uzdizati se u više sfere. U Lubjanki je to utoliko lakše što je dozvoljeno dva časa ležanja posle ručka – još jedno čudo dostojno banje! Mi ležerno okrenuti leđima okancetu, otvaramo i izlažemo knjige – čitamo bajagi – i dremuckamo. Istinsko spavanje je zabranjeno, ali čuvari, iako vide da se knjiga dugo ne lista, u to vreme ne kucaju na vrata. (Ova se humanost može ovako objasniti: ko ne sme da spava, taj je u to vreme na dnevnom saslušanju. Za tvrdoglavce koji neće da potpisuju zapisnike kontrast je ovako jači: on dolazi, a to je već kraj mrtvog

vremena.)

San je najbolje sredstvo protiv gladi i protiv pogruženosti u teške misli; tokom sna niti ti gori organizam, niti ti mozak, uvek iznova, prebira greške što si ih počinio.

Tada donose i večeru: još po kutlačicu kaše. Život žuri da ti izloži sve svoje darove. Sada, pet–šest časova do leganja, nećeš ništa staviti u usta, ali to već i nije strašno, uveče se lako da navići na lišavanje hrane. To je odavno poznato u vojnoj medicini, u rezervnim pukovima se takođe uveče ne daje hrana.

Sada je na redu večernje obavljanje nužde, koje si s toliko muke iščekivao. Kako začas ceo svet postane lepši! Kako začas svi veliki problemi u njemu postaju prosti! Jesi li to zapazio?

Lepršaste lubjanske večeri! (Samo, one su lepršaste ako ne očekuješ noćno saslušanje.) Lepršasto telo, taman onoliko zadovoljeno kašicom da ti dušu ne davi. Kakve tek misli – lake, slobodne! Kao da smo se uzneli na sinajske visine, gde nam se istina pojavljuje iz plamena. Nije li o tome i Puškin sanjao:

Hoću život, da mislim i patim.

E pa, mi mislimo i patimo i ničega drugog nema u našem životu. Kako je samo bilo lako postignuti taj ideal...

Naravno, mi se i svečeri prepiremo, prekidajući partiju šaha sa Suzijem ili čitanje neke knjige. Najčešće od svih sukobljavamo se ja i Jevtuhovič zato što su svi problemi eksplozivni, kao onaj o ishodu rata. Evo, bez reči i bez izraza na licu, ušao je u ćeliju čuvar i spustio niz prozor pravi zastor za kamuflažu. Tamo iza zastora večernja Moskva počinje grmljavu pobedničkih salvi. Isto kao što ne vidimo nebo izbrazdano salvama, ne vidimo ni kartu Evrope, ali nastojimo da je detaljno zamislimo i da pogodimo koji su gradovi zauzeti. Jurija te salve posebno izbacuju iz koloseka. Prizivajući sudbinu da popravi njegove greške, on je uveren da se rat ni u kom slučaju ne završava, da će sada Crvena armija i Angloamerikanci nasrnuti jedan na drugoga i tek onda ima da počne pravi rat. Takva predviđanja ćelija dočekuje sa žednim interesovanjem. A kako će se završiti? Jurij tvrdi da će se završiti brzim porazom Crvene armije (i našim oslobođenjem, ili streljanjem?) Ovde se ja usprotivljujem, i mi padamo u žučnu raspravu. Njegovi dokazi su da je naša armija krajnje iznurena, da je krvlju istočila, slabo snabdevena i, ono što je najvažnije, neće hteti da se tako žestoko bije protiv saveznika. Ja, pak, na osnovu poznavanja jedinica koje sam vodio, branim tezu da je ona u iskustvu stekla više nego što joj iznurenost oduzima: sada je i jaka i opaka. Desi li se tako nešto, saveznike ima da temeljnije smrvi nego što je to učinila s Nemcima. »Nikada!«, viče (ali polušapatom) Jurij. – »A Ardeni?«, vičem (polušapatom) ja. Umeša se i Fastenko i ruga se obojici, mi ni jedan ni drugi ne razumemo Zapad, sada saveznike niko ne može naterati da zarate protiv nas.

Pa ipak, uveče nemamo toliko želju da se prepiremo, više nam je stalo da čujemo nešto zanimljivo i umirujuće i da budemo saglasni u razgovorima.

Jedan od takvih je razgovor o zatvorskim tradicijama, o tome kako se *ranije ležalo.*[180] Mi imamo Fastenka, pa to slušamo iz prve ruke. Više od svega nam se dopada da je ranije biti politički

zatvorenik bilo ponos. Ne samo da ih se pravi rođaci nisu odricali, nego bi doputovale i nepoznate devojke i dobijale dozvolu za viđenje, prikazujući se kao verenice. A stara opšta tradicija prazničnih ponuda zatvorenicima? Niko u Rusiji ne bi na kraju posta počeo da se mrsi a da ne odnese ponude za zajednički kazan zatvorenika. Nošene su božićne pršute, bureci, pite, uskršnje pogače. Vidite i neku siromašnu staricu kako nosi desetak šarenih jaja – biće joj posle toga lakše na duši. Kuda se dela ta ruska dobrota? Zamenila ju je svest! Kako su samo žestoko i neizlečivo isprepadali naš narod i odvikli ga da misli na one koji pate. Sada bi onako nešto bilo nezamislivo. Hajde, predložite sada u nekoj ustanovi skupljanje priloga za pretpraznični poklon zatvorenicima u mesnom zatvoru – to će se uzeti skoro kao antisovjetska pobuna! Takve smo zveri postali!

Koliko su za zatvorenike bili važni ti praznični pokloni! Nisu oni bili samo ukusno jelo. Bili su melem na dušu: ima neko na slobodi ko misli na tebe, ko se brine za tebe.

Fastenko nam priča da je i u sovjetsko vreme postojao Politički crveni krst, ali mi – ne da mu ne verujemo – ne možemo tako nešto da zamislimo. On kaže da je J. P. Peškova, koristeći svoju ličnu neprikosnovenost, putovala u inostranstvo, skupljala onamo novac (kod nas se nema bog zna šta naći) za koji je, kod nas, kupovana hrana za političke zatvorenike bez rođaka. Za sve političke? Ovde ispada delo na videlo: za *kaere* – ne, to jest ne za kontra–revolucionare (ne, na primer, za inženjere, ne za sveštenike). Samo za članove bivših političkih partija. Aha, tako znači!... Uostalom, i sam Crveni krst, osim Peškove, uglavnom je ispozatvaran...

Ima još nešto o čemu je slatko uveče pričati – ako ne očekuješ saslušanje. O oslobođenju. Da, kažu, dešavaju se i takva čuda da ponekoga oslobode. Od nas su poveli Z–va »sa stvarima«. – Možda to za njega znači slobodu? Istraga se nije mogla tako brzo završiti. (Kroz deset dana, on se vraća: vukli ga u Lefortovo. Onamo je krenuo, zna se, da brže potpiše i vratili su nam ga.) Oslobode li samo tebe – čuj, tvoje delo je tako reći ništa, ti sam to veliš – obećaj ovo: pođi do moje žene i neka, kao znak da si bio, u sledećoj pošiljci budu recimo dve jabuke... – »Ali, jabuka sada nigde nema.« – »Onda tri pereca.« – »Možda u Moskvi nema ni pereca.« U redu, onda četiri krompira! (Dogovore se tako, a onda N. stvarno uzimaju sa stvarima, i M. dobija u pošiljci četiri krompira. Kakvo čudo! To je nezamislivo! Oslobodili su ga, njega čije je delo mnogo ozbiljnije od moga, i mene će možda uskoro? U stvari, bilo je ovako: ženi M. se peti krompir zgnječio u torbi, a N. sada u trapu parabroda putuje za Kolimu.

Porazgovaramo tako o svemu i svačemu, setimo se i smešnih zgoda, i postane ti veselo i divno među tim zanimljivim ljudima koji uopšte ne pripadaju tvom životu, koji su daleko od tvog iskustvenog kruga, a već je prošla i nema večernja kontrola, i naočare su ti već uzeli, i lampa već tri puta žmirka. To znači – za pet minuta biće dat znak za počinak!

Brzo, što brže, mi se hvatamo za pokrivače! Kao što na frontu nisi siguran da ti se, evo sad, ovoga časa, tu pored tebe, neće obrušiti roj granata, tako ni mi ne znamo kad će nam pasti naša kleta noć saslušanja. Ležerno, jednu ruku isturamo preko pokrivača, mučimo se da iz glave odagnamo klupko misli. Spavanje!

U takav čas jedne aprilske večeri, uskoro pošto smo ispratili Jevtuhoviča, zagrmi brava naše ćelije. Srca nam se stegoše: koga će? Sada će čuvar zašištati: »na S«, »na Z«. No, on ne zašišta. Vrata

se zatvoriše, mi popridigosmo glave. Uz vrata stajaše jedan novi: mršav, mlad, u običnom plavom odelu i plavom kačketu. Nikakvih stvari nije imao. Izgubljeno se osvrtao.

- Koji broj ćelije? – upita uznemireno.
- Broj 53.
On se lecnu.

- Ne–e! – stradalnički odmahnu glavom.
- Kada si uhapšen?
- Juče ujutru.
Mi se dadosmo u smeh. Imao je prosto, vrlo nežno lice, obrve gotovo sasvim bele.

- A zašto?
(Ovo pitanje nije pošteno – na njega odgovor ne možete očekivati.)

- Ma, ne znam… sitnice…
Tako odgovaraju svi, svi leže zbog sitnica. A naročito se to čini sitnicom okrivljenome.

- Ali, ipak?
- Pisao sam neki apel. Apel ruskom narodu.
- Šta, šta?! (Takvu »sitnicu« još nismo čuli!)
- Hoće li me ubiti? – izduži se njegovo lice. Prelazio je prstima po štitu još neskinutog kačketa.
- Ma ne, bogati – umirivali smo ga. Sada nikoga ne ubijaju. A *banka,* to ti je zagarantovano.
- Vi ste radnik? Službenik? – socijaldemokrata je ostajao veran svom klasnom pristupu.
- Radnik.
Fastenko je ispružio ruku i viknuo u trijumfu prema meni:

- Eto vidite, A. I., vidite raspoloženje radničke klase!
I okrenuo se da spava, smatrajući da je sve rekao i da nema šta da čuje.

Prevario se.

- Kako to – apel, tek onako? U čije ime?
- U svoje lično ime.
- Ma, ko ste vi?
Novajlija se, kao uhvaćen u grešci, osmehnu:

- Imperator Mihail.
Trgosmo se kao da smo struju dohvatili. Pridigosmo se još više, zagledasmo se. Ne, njegovo stidljivo mršavo lice nije nimalo ličilo na Mihaila Romanova. Ni godine...

- Sutra, sutra. Spavanje! – reče strogo Suzi.
Upadali smo u san, unapred se radujući što nam ona dva sata pre jutarnjeg sledovanja neće biti dosadna.

Uneše mu krevet i postelju, i imperator poslušno leže uz kiblu.

* * *

Hiljadu devetsto šesnaeste godine u kuću mašinovođe Belova ušao je nepoznat krupan starac ruse brade i pobožnoj ženi mašinovođe rekao: »Pelageja! Ti imaš sina od godine. Čuvaj ga za Gospoda Boga! Doći će čas – navratiću!« I nestao je.

Ko je bio starac, Pelageja nije znala, ali govorio je jasno i strogo, njegove reči su pokorile majčino srce. Dete je čuvala kao zenicu oka. Viktor je izrastao u tihog, pokornog, pobožnog dečaka; u san su mu često dolazili anđeli i Bogorodica. Ali, sve ređe. Starac se više nije javljao. Viktor je izučio za šofera. Godine 1936. uzet je u armiju, odveden u Birobidžan, gde je služio u autočeti. Nije nimalo bio nápadan, ali možda baš zbog te mirnoće i krotkosti koje ne idu sa zanatom šofera, začarao je neku devojku iz porodice vojnog službenika i tako stao na put svom komandiru voda, koji je želeo da osvoji istu devojku. U to vreme došao im je na manevre maršal Bljuher, i desilo se tako da se njegov lični šofer razboleo. Bljuher je zatražio od komandira čete da mu pošalje najboljeg šofera u četi; komandir čete je pozvao komandira voda, a ovaj se namah dosetio da mu utrapi svog suparnika Belova. (U armiji često biva tako: unapređuju ne onoga koji je zaslužio nego onoga koga treba da se otarase.) Belov ne pije, dobar je radnik, neće izneveriti.

Belov se dopao Bljuheru i ostao kod njega. Bljuhera su uskoro pozvali, iz tobože opravdanih razloga, u Moskvu (tako su maršala odvojili, pred hapšenje, od poslušnog mu Dalekog istoka), a on je tamo poveo i svog šofera. Ostavši siroče, Belov se našao u kremaljskoj garaži i počeo da vozi čas Mihajlova (LKSM[181]), čas Lozovskoga, čas nekoga drugoga i, na kraju, Hruščova. Nagledao se tada (mnoge stvari i nama ispričao) Belov moskovskih pirova, navika, mera predostrožnosti. U svojstvu predstavnika običnog moskovskog proletarijata prisustvovao je i procesu Buharina u Domu sindikata. Od svih svojih domaćina samo je o Hruščovu govorio toplo: samo u njegovom domu su šoferi sedani za zajedničku trpezu a ne u kuhinji, samo tu se, tih godina, čuvala radnička jednostavnost. U život zaljubljeni Hruščov zavoleo je Viktora Aleksejeviča i odlazeći 1938. godine za Ukrajinu zvao ga svesrdno sa sobom. »Nikad se od Hruščova ne bih odvojio«, govorio je Viktor Aleksejevič. Nešto ga je, međutim, zadržalo u Moskvi.

Četrdeset prve, nekako u početku rata, imao je zbog nečega prekid na poslu, nije radio u vladinoj garaži, pa ga je tako nezaštićenog odmah mobilisao vojni komesarijat. Ipak, zbog slabog zdravlja nije upućen na front već u radni bataljon, najpre pešice u Inzu[182], a zatim na kopanje tranšeja i gradnju puteva. Posle bezbrižnog sitog života poslednjih godina, ovo je ispalo mučno. Kao da ga je grom pogodio. Zagrabio je punom kašikom nemaštine i jada, i video oko sebe da narod u početku rata nije počeo bolje da živi, već je još i pao u krajnju bedu. Našavši jedva spas u oslobođenju zbog bolesti, vratio se u Moskvu, gde se opet malo snašao: vozio je Ščerbakova,[183] zatim narodnog komesara za naftu Sedina. Ali se Sedin dao na lupeštvo (samo 35 miliona), pa su ga tiho odstranili i Belov je zbog nečega opet ostao bez rada kod visokih rukovodilaca. Pošao je da radi kao šofer u nekom transportnom servisu, odakle je, u slobodnim časovima, zarađivao na crno sve do Krasne Pahre.

No, njegove su misli već bile drugde. Četrdeset treće našao se jednom kod majke; ona je prala rublje i bila izišla s kofama na česmu na ulici. Tada su se vrata otvorila i u kuću je ušao krupan starac bele brade. Prekrstio se prema ikonama, pogledao strogo na Belova i rekao: »Zdravo da si, Mihailo! Bog te blagoslovio!« – »Ja sam Viktor«, odgovorio je Belov. – »Bićeš Mihail, imperator svete Rusije!«, nije se predavao starac. Na to je ušla majka, skljokala se od straha i prolila vodu: bio je to onaj isti starac koji je dolazio pre dvadeset sedam godina, sed, istina, ali on isti. »Bog te čuvao, Pelageja, ti si sina sačuvala«, rekao je. Onda se usamio s budućim imperatorom, venčao ga, kao patrijarh, za presto. Uzbuđenom mladiću je otkrio da će 1953. godine doći do promene vlasti i da će on postati sveruski imperator[184] (eto zašto gaje broj 53 ćelije tako porazio), a za to valja 1948. početi prikupljati snage. Kako prikupljati snage, to starac nije do kraja rekao. A Viktor Aleksejevič se nije snašao da pita.

Odsad zbogom miru i jednostavnom životu! Drugi bi možda i odbacio zamisao tako nesrazmernu, ali se baš Viktor bio očešao o one najviše, nagledao se Mihajlovih, Ščerbakovih, Sedinih, naslušao o sličnima od drugih vozača i postalo mu je jasno da za to ne treba neka neobičnost. Naprotiv.

Novovenčani car, miran, savestan, osetljiv kao Fjodor Ivanovič poslednji Rjurik, osetio je svu težinu Monomahove kape[185]. Beda i čemer naroda oko njega, za što se do sada nije mogao smatrati odgovornim, sada su mu pali na leđa i on je postajao kriv što takvo stanje još uvek traje. Učinilo mu se čudnim da čeka do 1948, te je u jesen te iste 43. napisao svoj prvi proglas ruskom narodu i pročitao ga četvorici radnika u garaži Komesarijata za naftnu industriju...

... Od ujutru smo okružili Viktora Aleksejeviča i on nam je sve mirno ispričao. Nismo dugo bili svesni kako je on detinje poverljiv, bili smo se zaneli u neobičnu priču i nismo ga na vreme – to moramo priznati – upozorili na uhodu. Nije nam ni na kraj pameti bilo da sve to što nam je on tako prostodušno ispričao ne zna islednik!... Po svršetku priče Kramarenko je počeo da se prijavljuje te »kod upravnika zatvora za duvan«, te kod lekara, i uskoro bio pozvan. Tamo je *otkucao* ona četiri iz Komesarijata za naftu, za koje niko nikad ne bi saznao... (Sledećeg dana, došavši sa saslušanja, Belov se čudio kako islednik zna za njih. To nas je i štrecnulo...) »Naftaši« su pročitali proglas, odobrili sve – i n i k o imperatora n i j e p r i j a v i o ! No, on je sam osetio da je s tim rano, prerano krenuo, i spalio je proglas.

Prošlo je godinu dana. Viktor Aleksejevič je radio kao mehaničar u garaži transportnog servisa. U jesen 1944. ponovo je napisao proglas i dao da ga pročitaju d e s e t o r i c i – šoferima, bravarima. Svi su odobrili! I n i k o n i j e p r i j a v i o ! (Niko od desetorice, u to vreme potkazivanja, retka stvar! Fastenko se nije prevario kad je zaključio o »raspoloženju kod radničke klase«.) Istina, imperator je pribegavao i nevinim mamcima: naguckivao je da u vladi ima jaku potporu jednog čoveka, obećavao putne naloge svojim pristalicama koji bi išli u razna mesta da okupljaju i zbijaju monarhističke snage.

Meseci su prolazili. Imperator se poverio i dvema devojkama u garaži. E, ovoga puta okresalo nije – devojke su bile na idejnoj visini! Srce Viktora Aleksejeviča je odmah počelo da štreca, osećalo je propast. Prve nedelje posle Blagovesti, išao je pijacom, noseći proglas sa sobom. Jedan stari radnik i istomišljenik sreo ga je i rekao: »Viktore, ne bi bilo loše da spališ onaj papir, a?«

Osećao je i Viktor jasno: zaista je prerano, treba ga spaliti. »Imaš pravo, odmah ću da ga spalim.« Pošao je kući da ga spali. Međutim, tu na pijaci, pozvala su ga dva simpatična mladića: »Viktore Aleksejeviču, pođite s nama!« I malim kolima ga dovezli u Lubjanku. Ovde su tako žurili, tako bili uzbuđeni da ga nisu ni pretresli kako ritual zahteva. Imperator je čak imao šansu i da proglas uništi u klozetu, ali je pomislio da će oni onda još gore zapeti: gde je, gde je? Bez odlaganja popeli su ga liftom kod generala i kod pukovnika, i general je svojom rukom istrgao proglas iz otromboljenog džepa.

Samo jedno saslušanje je bilo dovoljno da se Velika Lubjanka uspokoji: sve je ispalo tako malo strašno. Deset hapšenja u garaži transportnog servisa, četiri u garaži Komesarijata za naftnu industriju. Istragu su već poverili potpukovniku, koji se grohotom smejao čitajući apel:

- Evo, vi ovde pišete, Vaše Veličanstvo: »Mom ministru poljoprivrede ću narediti da prvog proleća raspusti kolhoze« – ali kako ćete podeliti inventar? To kod vas nije razrađeno... Zatim pišete: »Pojačaću stambenu izgradnju i svakoga ću nastaniti u blizini radnog mesta... povećaću platu radnicima...« A kako, s kojim mućkom, Vaše Veličanstvo? Ili ćete novac na presi štampati. Jer, vidite, vi *zajmove* ukidate!... A zatim ovo: »Kremlj ću zbrisati s lica zemlje.« A gde ćete onda smestiti vašu vladu? Da li vam, recimo, odgovara zgrada Velike Lubjanke? Biste li je malo razgledali?...

Pristizali su i mladi islednici da se malo pokrevelje nad sveruskim imperatorom. I u svemu nisu našli ništa osim smešnog.

Ni mi u ćeliji nismo se uvek mogli uzdržati od smeha. »Onda ni nas iz 53. nećete, nadam se, zaboraviti?« – govorio je Z–v i namigivao nam.

Svi su mu se smejali...

Viktor Aleksejevič, mladić sedih obrva, žuljevitih ruku, prostodušan, dobio bi od svoje majke, nesrećne Pelageje, krompira i njima nas častio, nije delio na »moje« i »tvoje«: »Jedite, samo jedite, drugovi...«

Smešio se sramežljivo. Odlično je shvatao kako je nesavremeno i smešno biti sveruski imperator. No, šta da radi ako je izbor gospodnji na njega pao?!

Uskoro su ga odveli iz naše ćelije.[186]

* * *

Uoči prvog maja skinut je s prozora zastor za kamuflažu. Rat se, očigledno, bližio kraju.

Bilo je te večeri, kao nikada ranije, tiho u Lubjanki. Nailazio je drugi dan Uskrsa, te godine praznici su se ukrštali. Islednici su svi šetali po Moskvi, na saslušanje niko nije vođen. U tišini se

čulo kako je neko počeo da protestuje protiv nečega. Toga su odveli iz ćelije u boks (mi smo sluhom naslućivali raspored svih vrata) i dugo ga tukli pri otvorenim vratima boksa. U zlokobnoj tišini što se nadvijala razgovetno smo čuli svaki udarac u meko i u usta koja su se zasopila od jecaja.

Drugoga maja Moskva je grunula trideset artiljerijskih salvi, što je značilo: još jedna evropska prestonica je zauzeta. Još dve su ostajale nezauzete – Prag i Berlin, trebalo je da odgonetnemo za koju su ti plotuni.

Devetog maja doneli su ručak i večeru zajedno, što se u Lubjanki radilo samo za 1. maj i 7. novembar.

Samo po tome smo shvatili da je rat završen.

Uveče je zagrmeo još jedan pozdrav od trideset salvi. Nezauzetih prestonica više nije bilo. A te iste večeri grmnuo je još jedan pozdrav – od četrdeset salvi, valjda – to je već bio kraj svih krajeva.

Mi bivši ratni zarobljenici, bivši frontaši gledali smo preko brnjice našeg prozora, i drugih prozora Lubjanke, i svih prozora moskovskih zatvora na vatrometom išarano i u svetle pruge izbrazdano moskovsko nebo.

Boris Gamerov, sasvim mladi protivtenkista, demobilisan kao invalid (neizlečiva povreda pluća) i već strpan sa svojim studentskim društvom, sedeo je te večeri u mnogoljudnoj butirskoj ćeliji, gde ih je polovina bilo ratnih zarobljenika i frontaša. Taj poslednji pozdrav opisao je u recima škrtoj pesmici od osam stihova najsvakodnevnijim jezikom: bili su već legli po ležajevima, pokrili šinjelima, razbudili od grmljavine, pridigli glave, zažmirili prema *brnjici:* aha, počasni plotun! Ispružili su se

„I ponovo se pokrili šinjelima.”

Onim istim šinjelima – umazanim ilovačom rovova, posutim pepelom vatri, iscepanim nemačkim granatama.

Pobeda nije bila i naša pobeda. Proleće četrdeset pete nije bilo i naše proleće.

Glava 6
PROLEĆE ČETRDESET PETE

Tokom juna 1945.godine svakog jutra i svake večeri do prozora butirskog zatvora dopirali su limeni zvuci udaljenih orkestara, s Lesne ili s Novoslobodske ulice. Sve su to bili marševi, iznova i iznova započinjani.

Stajali smo iza širom otvorenih prozora zatvora, kroz koje vazduh ni ovako nije ulazio, iza mrkozelenih *brnjica* od armiranog stakla, i slušali. Maršuju li to vojne jedinice? Ili trudbenici iz zadovoljstva posvećuju svoje slobodno vreme strojevom koraku? Mi to nismo znali, ali smo već bili načuli da se za 22. juni, četvrtu godišnjicu od početka rata, na Crvenom trgu priprema velika parada pobede.

Kamenju što se uziđuje u temelje dato je da upada i da stenje, ne da zgradu krasi. No, onima koji su, besmisleno gurnuti, pa odbačeni, čelom i grudima primili prve udarce rata i tako osujetili pobedu tuđinaca – njima nije bilo dozvoljeno ni časno stajanje u temeljima.

»Što blaženi zvuci izdajici znače?...«[187]

Proleće 45.godine bilo je u našim zatvorima prvenstveno proleće ruskih *ratnih zarobljenika.* Oni su se kao haringe u okeanu, u nevidljivim gustim sivim jatima kretali kroz zatvore Sovjetskog Saveza. Meni se prvi prednjak iz jednog takvog jata pokazao u liku Jurija Jevtuhoviča. A sada me celog, sa svih strana, okružuje njihovo jato nabijeno i samouvereno, kao da odlično zna svoje krajnje odredište.

Nisu tada samo ratni zarobljenici prolazili kroz ćelije, tekla je kroz njih bujica svih onih koji su neko vreme boravili u Evropi: i emigranti građanskog rata, i ostarbajteri novog nemačkog rata, i oficiri Crvene armije, previše žustri i dalekovidi u zaključivanju, od kojih je Staljin lako mogao zazirati da iz pohoda na Evropu ne donesu evropsku slobodu, kako su sto dvadeset godina ranije jedni to već bili učinili.[188] I bilo je više mojih vršnjaka, ne čak ni mojih, nego *vršnjaka Oktobra,* onih koji su se rodili zajedno s Oktobrom, koji su se 1937. godine, za dvadesetogodišnjicu revolucije, vedri, ničim pomućeni, utapali u masovne demonstracije i valjali se s njima, i čije je godište na početku rata upravo sačinilo aktivnu armiju, zbrisanu i razmetnutu za nekoliko nedelja.

Tako je to čamotno zatvorsko proleće, pod muzikom marševa pobede, postalo proleće ispaštanja moje generacije.

Za to su nam, znači, pevali nad kolevkom: »Sva vlast Sovjetima!« Za to smo mi preplanulim dečjim ručicama izmašivali prema piršci pionirske trube i na povik: »Budite spremni!« – salutirali: »Uvek spremni!« Za to smo u Buhenvald unosili oružje i tamo stupali u komunističku partiju! A sada smo se našli među šugave ovce – samo zato što smo, uprkos svemu, ostali u životu. (Preživele buhenvaldske robijaše su baš zato i trpali u zatvor: kako si mogao ostati živ u logoru smrti? Ima tu nešto mutno!)

Još dok smo presecali Istočnu Prusku, imao sam prilike da vidim turobne kolone ratnih zarobljenika u povratku: onda kada se oko njih sve živo radovalo, oni su svi odreda bili očajni, i mene je već tada prenerazila njihova potištenost, premda još nisam shvatao njen uzrok. Silazio sam na zemlju, prilazio tim dobrovoljno obrazovanim kolonama. (Zašto u kolonama? Zašto su se postrojavale? Pa, na to ih niko nije prisiljavao, ratni zarobljenici svih nacija vraćali su se bez ikakvog reda. A naši su želeli da dođu što pokorniji...) Na meni su bile kapetanske epolete – pod njima, pa još i uzgred, nisam ni mogao saznati: zašto, zašto su oni tako tužni? Ali, eto, sudbina je i mene pognala tragom tih robova, i ja sam već išao s njima iz kontraobaveštajne službe armije u kontraobaveštajnu službu fronta, gde sam čuo njihove prve, meni još nejasne priče, potom mi je sve razotkrio Jurij Jevtuhovič, a sada pod kupolama butirskog dvorca, sazidanog od crvenih cigala, osećam da me ta priča miliona ruskih ratnih zarobljenika za svagda k sebi prišiva, kao što čioda prišije stenicu. Ispostavilo se da je moja lična priča o dopadanju zatvora sušta malenkost, i prestao sam da tugujem zbog otrgnutih epoleta. Ja se samo slučajno nisam našao onamo gde su bili moji vršnjaci. Shvatio sam da mi je dužnost da poturim ramena ispod jednog kraja njihovog zajedničkog tereta i da nosim dok me snaga ne izda, dok me teret ne zadavi. Osetio sam to tako kao da sam zajedno s tim dečacima i ja pao u ropstvo na Solovjovskom prelazu, u harkovskom obruču, u Kerčenskim kamenolomima,[189] kao da sam i ja, s rukama na leđima, nosio svoj sovjetski ponos iza žica koncentracionih logora, satima na studeni stajao u redu za kutlaču ohlađene divke, zabadao nos u zemlju pre nego dođem do kazana, u oflagu 68 (Suvalka) riljao rukama i poklopcem od porcije rupu u vidu zvona da zimu ne bih prezimio pod otvorenim nebom, dok je neki podivljali robijaš puzio prema meni da mi, dok se hladim, zagrize u još mlako meso pod laktom; kao da je i meni, sa svakim novim danom sve budnije gladne svesti u baraci za tifusare ili pod bodljikavom žicom susednog logora za Engleze, jasna misao prožimala mozak što se gasio: Sovjetska Rusija se odrekla svoje dece u agoniji, njoj su »gordi sinovi Rusije« bili dobri dok su zalegali pod tenkove, dok ih je mogla bacati na juriše. A u ropstvu da ih hrani? Suvišna usta. Nepotrebni svedoci sramnih poraza.

Mi ponekad hoćemo da slažemo, ali jezik nam to ne dozvoljava. Tako, mi ove ljude nazvasmo izdajnicima, ali se poprilično ogrešismo o jezik. I sudije, i tužioci, i islednici. I sami osuđenici, i ceo narod, i novine – svi su ponavljali, i uveli u upotrebu tu grešku, ukazujući tako nesvesno na pravu istinu: htelo se da se ovi ljudi predstave kao neverni domovini, no niko nije govorio, ni pisao, štaviše ni u sudskim odlukama, drukčije nego: »neverni Domovine«.[190]

To si ti rekao! Oni su bili, znači, ne n j o j neverni nego n j e n i neverni. Nisu, dakle, ovi nesrećnici domovini neveru učinili, nego je proračunata domovina učinila njima neveru, i to t r i p u t a .

Prvi put ih je bez trunke pameti izdala na polju bitke – onda kada je Domovini tako mila i draga vlada učinila sve da izgubi rat: uništila fortifikacijske linije, isturila avijaciju na uništenje, rastavila tenkove i artiljeriju, lišila armiju pametnih generala i zabranila armijama da se suprotstavljaju.[191]

Ratni zarobljenici su upravo oni čija su tela primila udarac i zaustavila Vermaht.

Drugi put ih je njihova domovina bez srca izdala kada ih je ostavila da crkavaju u ropstvu.

Treći put ih je njihova domovina bez savesti izdala kada ih je namamila na majčinsku ljubav (»Domovina je oprostila! Domovina vas zove!«), pa im na granici nabacivala petlju na vrat.[192]

Kakva podlost s milionima žrtava: izdati svoje borce, pa ih nazvati izdajicama!

I kako smo ih mi lako precrtali iz našeg računa: izdao? – sramota! – otpiši! No, njih je i pre nas otpisao naš Otac: on je cvet moskovske inteligencije bacio u vjazemski mlin za meso s berdankama modela 1866, i to s jednom na petoricu. (Koji novi Lav Tolstoj će nam naslikati to Borodino?) Obratite pažnju kako Veliki Strateg jednim tupavim potezom svog užirenog kratkog prsta u decembru 41. godine maloumno, sumanuto, samo radi jednog lepog novogodišnjeg saopštenja, prebacuje preko Kerčenskog moreuza **sto dvadeset hiljada** naših dečaka, skoro isto onoliko koliko je na Borodinu bilo ukupno sukobljenih, i sve ih, bez bitke, izručuje Nemcima!

Pa opet, sami nagađajte zašto izdajnik nije on, nego su izdajnici – oni.

Kako samo olako podležemo predrasudama i etiketiranju, kako smo se samo lako složili da te izdane smatramo izdajnicima! U jednoj od butirskih ćelija bio je tog proleća stari Lebedev, metalurg, profesor po zvanju, ali po spoljašnjosti više snažni plećati fabrički radnik iz prošlog veka, ili pre iz pretprošlog, iz fabrika Demidova. Široka ramena, široko čelo, brada Pugačova, a šačetina – za nju je topioničarska kašika trebalo da bude ne manja od četiri puda. U ćeliji je nosio sivi oveštali radni mantil neposredno na rublju; bio je prljav, lako biste ga uzeli za pomoćnog zatvorskog radnika, sve do momenta kada sedne da čita i kada mu lice ozari nenameštena, davno usvojena plemenita misao. Oko njega smo se često okupljali. O metalurgiji nije mnogo pričao; zato bi dubokim basom talambasa objašnjavao da je Staljin isto takva džukela kao i Ivan Grozni (»Ubijaj, davi, milosti nema!«), da je Gorki mlakonja i vrdalama, zastupnik dželata. Ja sam se divio Lebedevu: kao da je tu pored mene stajao ceo ruski narod, u krvi i mesu, ovaploćen u tom trupu kao planinski greben, u toj pametnoj glavi, tim rukama i nogama težaka. Koliko li je sam taj misli premislio? Učio sam od njega da shvatam svet; kad jednom, iznebuha, pošto je zamahnuo svojom ručerdom, on probubnja da su *jedan–be* izdajice i da za njih nema oproštaja. A taj »jedan–be« trpao se tu oko nas, na drvenim ležajevima. Kako su samo momci bili uvređeni! Starac je samouvereno prorokovao u svoje ime i u ime trudbeničke Rusije, pa im je bilo i teško i sramota da se još na ovom frontu brane. Ostalo je na meni i na dva momka okrivljena po »tački deset« da ih branimo. Ali, monotona državna laž postiže veliki stepen pomračenosti svesti. I oni sa najdubljim poimanjem, i oni uspevaju da shvate samo ono parče istine na kojem su sami posrnuli.

O tome opširnije piše Vitkovski (odnosi se na 30–te godine): veliko je čudo da nabeđeni štetočinci, koliko god da dobro znaju da nisu nikakvi štetočinci, misle da je ispravno što se vojnim licima i sveštenicima *istresaju buve.* Vojnici pak za sebe znaju da nisu bili u službi inostranih obaveštajnih agencija, da nisu nanosili štetu Crvenoj armiji, ali rado veruju da su inženjeri štetočinci a sveštenici dostojni ništa manje nego uništenja. Sovjetski građanin koji je ležao u zatvoru ovako je sudio: ja lično sam nevin, ali za njih, za neprijatelje sve metode su ispravne. Lekcije sa saslušanja i iz ćelija ove ljude nisu prosvećivale; oni su i kao osuđenici zasvagda ostajali u stanju zaslepljenosti *slobode:* verovanje u sveopštu urotu, trovanja, štetočinstvo, špijunažu.

Mnoge ratove je Rusija vodila (kamo sreće da ih je bilo manje!). A koliko je bilo u svim tim ratovima izdajnika? Da li je ikada bilo zapaženo da je ruskom vojniku izdajstvo ukorenjeno u duši? A sada najednom – u najpravičnijem društvenom uređenju i u najpravičnijem ratu – milioni izdajnika iz običnog naroda. Kako to da prihvatimo? Čime da objasnimo?

U isto vreme kad i mi, s Hitlerom je ratovala kapitalistička Engleska, čija radnička klasa, po leporečivim opisima Marksa, živi u patnji i bedi, ali se kod n j i h ovoga rata ne nađe više od jednog jedinog izdajnika – onog trgovca, »lorda Gau–Gau«. A kod nas milioni! Kako to?

Plašim se i usta da razvežem: možda je ipak problem u državnom uređenju?...

Naša prastara poslovica ovako opravdava padanje u zarobljeništvo: »Od roba išta, od groba ništa.« Za vreme cara Alekseja Mihajloviča za *čamljenje u ropstvu* davana je plemićka titula! Svih kasnijih ratova zadatak društva bio je da svoje zarobljenike povrati pomoću zamene, da ih prigrli i ugreje. Svako bekstvo iz plena slavilo se kao najveće herojstvo. Tokom čitavog prvog svetskog rata prikupljan je u Rusiji prilog za naše ratne . zarobljenike, a našim milosrdnim sestrama je dozvoljavano da putuju u Nemačku, u posetu našim zarobljenicima, i svaki broj novina je podsećao čitaoce da njihovi sugrađani čame u ljutom ropstvu. Svi zapadni narodi su to isto radili i ovoga rata: pošiljke, pisma, svaka vrsta podrške tekli su preko neutralnih zemalja. Zapadni ratni zarobljenici se nisu ponižavali da uzimaju iz nemačkog kazana, oni su s prezirom razgovarali s nemačkom stražom. Zapadne vlade su svojim bivšim zarobljenicima vreme zarobljeništva uračunale u staž, u vreme za napredovanje, čak i u platu.

Jedini na svetu, vojnik Crvene armije *ne predaje se!* To je bilo zapisano i u vojnom pravilniku. (»Evan plen niht!«, dovikivali su nam Nemci iz rovova), ali ko je mogao predvideti pravo značenje toga? Rata ima, smrti ima, a predaje nema! Otkriće! To znači: ti idi i umri, a mi ćemo ostati da živimo. A ako se iz ropstva vratiš – i bez nogu, na štakama, samo da si živ (Lenjingrađanin Ivanov, komandir mitraljeskog voda u finskom ratu, posle u logoru u Ustvimlagu) – biće ti suđeno.

Jedino se naš vojnik, koga je Domovina odbacila a neprijatelji i saveznici prezreli, vukao pomijama što su mu donošene iz svinjaca Trećeg Rajha. Jedino su njemu vrata za povratak kući bila zatvorena, ma koliko da mlade duše nisu mogle verovati da postoji neki član 58–1–b, po kojem, u ratno vreme, nema manje kazne od streljanja. Zbog toga što nije pristao da umre od nemačkog taneta, posle rata će morati umreti od sovjetskog. Kako koga, a nas će ubiti naši.

(Uostalom, naivno je reći: *zbog toga.* Vlade svih vremena nisu ni najmanje moralističke. One nisu nikada zatvarale i ubijale *zbog* nečega; zatvarale su i ubijale *da ne bi!* Svi su ti zarobljenici, pozatvarani, naravno, ne *zbog* izdaje domovine, jer je i budalama jasno bilo da se samo vlasovcima može suditi za izdaju. Svi drugi su zatvarani da ne bi među svojim seljanima pominjali Evropu. Što ne znaš, kako da za tim čezneš?...)

A koji putevi su se otvarali pred ruskim ratnim zarobljenicima? Zakonit samo jedan – leći i pustiti da te zgaze. Svaka se travčica probija svojim nežnim stabalcem da bi živela. A ti – legni i pusti da te gaze! Umri sada – ma i sa zakašnjenjem – kada nisi znao umreti na bojnom polju. U tom slučaju ti neće biti suđeno.

Spavaju borci. Svoje su rekli
I već su zauvek ispravni.

Svi drugi putevi, svi koje tvoj očajni mozak može zamisliti, vode na sudar sa Zakonom.

Bekstvo u domovinu, kroz logorske žice, preko pola Nemačke, pa preko Poljske ili Balkana, završavalo se u Smeršu i na optuženičkoj klupi: kako to da si ti utekao a svi drugi ne mogu? Ima tu nešto mutno! Govori, gade, s kakvim si *zadatkom* upućen? (Mihail Burnacev, Pavel Bondarenko , i mnogi, mnogi drugi.)

U našoj kritici postalo je pravilo da se piše da je Šolohov u svojoj »besmrtnoj« pripoveci *Čovekova sudbina* iskazao »gorku istinu« o »toj strani našega života«, »razotkrio« to pitanje. Prinuđeni smo da odgovorimo da je u ovoj inače sasvim slaboj priči, u kojoj su stranice o vojničkom životu blede i neubedljive (vidi se da autor ovaj poslednji rat ne poznaje), u kojoj su likovi Nemaca načinjeni anegdotski stereotipno, ravni kiču (uspela je samo žena junaka, ali ona je čista hrišćanka Dostojevskoga) – da je, dakle, u ovoj priči o sudbini ratnog zarobljenika istinski problem zarobljeništva prikriven ili izvrnut.

1. Izabran je najmanje tipičan slučaj padanja u zarobljeništvo: junak pada u ropstvo u stanju onesvešćenosti – to da bi slučaj bio »nesporan«, da bi se zaobišao sav problem. (A šta ako je zarobljen pri punoj svesti, kako se većinom i dešavalo? Šta tada, kako tada?)

2. Glavni problem padanja u ropstvo predstavljen je ne tako da nas je domovina napustila, da nas se odrekla, da nas je proklela (o tim stvarima ni reči kod Šolohova), š t o upravo i stvara situaciju bezizlaza, nego t a k o kao da su tamo među nama izdajnici. (Kad bi to bilo glavno, on bi morao da malo počeprka, da objasni odakle se oni obretoše četvrt veka nakon revolucije koju je sav narod prihvatio.)

3. Izmišljeno je fantastično bekstvo iz detektivskih priča s masom nategnutih situacija, samo da se ne bi pojavila obavezna i neizbežna procedura prihvatanja begunaca iz zarobljeništva: Smerš, pa neki logor za proveru i selekciju. Sokolova ne samo da ne stavljaju iza bodljikavih žica, kako to nalaže instrukcija, nego – o čuda! – on još dobija od pukovnika mesec dana odsustva! (To jest, slobodu da izvrši *zadatak* fašističke obaveštajne službe? Kako bi, u tom slučaju, i pukovnik brzo poleteo o n a m o !)

Bekstvo kod partizana na Zapadu, kod snaga otpora, samo je odlagalo tvoju punu odgovornost pred sudom, a zbog toga si postajao još opasniji: živeo si slobodno kod evropskih ljudi, mogao si se prožeti vrlo štetnim uticajem. I ovo: kad se nisi plašio da utekneš i da se nakon toga boriš, ti si odlučan čovek, ti si dvostruko opasan za domovinu.

Proživeti u logoru na račun zemljaka i drugova? Postati policaj unutar logora, komandant, pomoćnik Nemaca, pomoćnik smrti? Staljinov zakon ovo nije strože kažnjavao od uključivanja u snage otpora: član je bio isti, kazna ista (lako je pogoditi zašto je t a k a v čovek manje opasan!) No, unutrašnji zakon, neobjašnjivo kako usađen u nama svima, osim nitkova, zabranjivao je taj put.

Kada odbacite ta četiri puta, od kojih vam jedni premašuju snagu a druge vi ne prihvatate, ostaje vam peti: čekati agente da vas zavrbuju, čekati da vas neko pozove nekuda.

Ponekad bi, na vašu sreću, dolazili opunomoćenici od seoskih opština i skupljali nadničare za bauere, i od firmi, koje su tražile inženjere i radnike. Po visokom Staljinovom zakonu, ti si bio dužan da porekneš da si inženjer, da skriješ da si kvalifikovani radnik. Ti si konstruktor ili električar, ali češ patriotsku vrlinu samo onda sačuvati ako ostaneš u logoru da kopaš zemlju i prevrćeš po izbačenim kuhinjskim ostacima. Tako bi, za č i s t u izdaju domovine, mogao gordo uzdignute glave računati na deset godina i pet godine *brnjice*[193]. Međutim, za izdaju domovine sa otežavajućim okolnostima – radio si za neprijatelja i još u svojoj specijalnosti – ti moraš pognuti glavu i dobiti – deset godina i pet *brnjice!*

Fina zlatarska preciznost hipopotama koja je tako krasila Staljina!

Ponekad bi dolazili agenti sasvim drugoga soja – Rusi, obično donedavno crveni politički rukovodioci; belogardejci se te rabote nisu prihvatali. Agenti bi sazvali miting u logoru, izružili sovjetsku vlast i pozvali na upis u škole ili u vlasovske jedinice.

Onaj ko nije gladovao kao naši ratni zarobljenici, ko nije oglodavao u logor slučajno zalutale slepe miševe, ko nije kuvao stare đonove, teško će shvatiti kakvu neoborivu materijalnu snagu ima svaki poziv, svaki argument ako se iza njih, s onu stranu logora, dimi pokretna kuhinja i ako svakoga onoga ko se odazove na licu mesta nahrane kašom od iznutrica. Makar i jednom, makar to bilo još jedan jedini put u životu!

Iznad kaše što se dimi i poziva agenta letela je sablast slobode i istinskog života. Neka zovu kud hoće: u bataljone Vlasova, u kozačke pukove Krasnova, u radne bataljone – na betoniranje budućeg atlantskog bedema, u norveške fjordove, na libijski pesak, u *»hiwi«, Hilfswillige* – dobrovoljne pomoćnike nemačkog Vermahta (u svakoj nemačkoj četi bilo je po dvanaest hiwi–ja)! Na kraju, i u seoske žandare sa zadatkom da gone i love partizane (od kojih će se, od mnogih, domovina isto tako odreći). Neka zove gde zove, samo da ne lipšem ovde kao skot!

Čoveka kog smo doveli dotle da glođe slepe miševe, m i s a m i smo oslobodili svake dužnosti ne samo prema domovini nego i prema čovečanstvu!

A naši dečaci koji su dozvolili da budu zavrbovani u privremene špijune još nisu bili izveli krajnji zaključak o svojoj odbačenosti, još su delali kao patrioti. U tome su oni gledali najlakši način da se iščupaju iz logora. Skoro svi su ovako razmišljali: čim ih Nemci budu prebacili preko granice, oni će se u taj isti čas predati vlastima, predati opremu i instrukcije i smejati se, zajedno s dobrodušnom komandom, glupim Nemcima, obući crvenoarmejsku uniformu i vratiti se veselo u stroj boraca. Recite sami – kad se pogleda ljudski, ko je mogao nešto drugo i očekivati? Kako se drukčije i moglo desiti? Bila su to dobrodušna deca, mnoge od njih sam upoznao, deca jednostavnih okruglih lica, sa simpatičnim vjatskim ili vladimirskim naglaskom. Oni su veselo išli u špijune – ti mladići s četiri–pet razreda osnovne škole i s nikakvim iskustvom s kompasom i kartom.

Pa sad bi se moglo pomisliti da su nalazili najbolji izlaz. I da je od strane nemačke komande ovo bila jedna velika neumesna i rasipnička rabota. Nije nego! Hitler je svirao muziku za svog brata po tronu! Špijunomanija je bila jedna od osnovnih crta Staljinovog bezumlja. Staljinu se činilo da mu zemlja vrvi od špijuna. Svi Kinezi koji su živeli na kineskom Dalekom istoku dobili su špijunski paragraf 58–6, odvedeni u severne logore, gde su i kosti ostavili. Ista sudbina zadesila je i Kineze učesnike građanskog rata ako se nisu snašli da blagovremeno strugnu. Nekoliko stotina hiljada Korejaca proterano je u Kazahstan, svi pod istom sumnjom. Svi sovjetski građani koji su bilo kada boravili u inostranstvu, koji su bilo kada usporili korak kod hotela »Inturist«, bilo kada se našli na fotografiji s kakvom inostranom fizionomijom, ili su sami snimili neku znamenitu zgradu u gradu (recimo Zlatna vrata u Vladimiru), optuživani su po istom osnovu. I po istom svako ko bi se previše dugo zazjavao pred železničkom prugom, pred mostom, ispod fabričkog dimnjaka. Svi mnogobrojni strani komunisti zatečeni u Sovjetskom Savezu, svi krupni i sitni kominternovci odreda, bez individualnih razlikovanja, optuživani su, pre svega, za špijunažu.[194] I letonski strelci, najsigurniji bajonet prvih godina revolucije, prilikom njihovog masovnog hapšenja 1936. godine bili su optuženi

za tu istu špijunažu! Staljin kao da je izvrnuo i umnožio izreku zavodnice Katarine: on je radije slao devetsto devedeset devet nevinih da istrunu samo da onaj hiljaditi pravi krivac ne bi umakao. Kako se onda moglo verovati ruskim vojnicima, koji su stvarno bivali u rukama nemačke obaveštajne službe?! Kakvo li tek olakšanje za dželate MGB kada hiljade vojnika što se tiskaju iz Evrope uopšte ne kriju da su dobrovoljno zavrbovani špijuni! Kakva velika potvrda prorokovanja Najmudrijeg od Mudrih! Nagrnite, navalite, maloumni! Paragraf i odmazda vas odavno čekaju!

Bilo je, ipak, i onih koje niko nije zavrbovao, nigde u svojoj specijalnosti nisu kod Nemaca radili, nisu bivali logorski ordneri, *koji su ceo rat proveli, nosa ne pomolivši, u logorima za ratne zarobljenike,* a opet, ma koliko to bilo neverovatno, nisu umrli! Izrađivali su, na primer, od metalnih otpadaka upaljače, kao elektrotehničari Nikolaj Andrejevič Semjonov i Fjodor Fjodorovič Karpov, i tako se prihranjivali. S razlogom se može pitati: zar i njima domovina nije oprostila za padanje u zarobljeništvo?

Ne, nije oprostila! Ja sam se sa Semjonovom i Karpovom upoznao u Butirkama, kada su već bili dobili svoju zakonsku kaznu od ... koliko? Promoćurni čitalac već zna: *deset, i pet brnjice.* A oni su kao izvrsni inženjeri bili odbili nemački predlog da rade u svojoj specijalnosti! A 41. godine potporučnik Semjonov je dobrovoljno otišao na front. A 42. još je nosio praznu futrolu umesto pištolja (i islednik nije shvatio kako se on nije ubio iz prazne futrole). A iz zarobljeništva je bežao tri puta. A 45. posle oslobođenja iz konclogora, bio je, kao disciplinski kažnjenik, određen na jedan tenk (tenkovski desant) i zauzimao Berlin, i dobio medalju Crvene zvezde, a tek posle toga bio konačno zatvoren i dobio kaznu. Eto, to je pravo ogledalo naše Nemezide[195].

Malo ko od sovjetskih ratnih zarobljenika je prešao sovjetsku granicu kao slobodan čovek, a ako se neko u gužvi i provukao, pokupljen je kasnije, makar i 46–47. godine. Neke su hapsili u sabirnim punktovima u Nemačkoj. Druge su – izgledalo je kao da ih ne hapse – vozili od granice u teretnim vagonima pod stražom u neki od logora za proveru i selekciju (PFL[196]). Ovi logori se nisu razlikovali od ITL; osim što njihovi stanovnici još nisu imali određenu kaznu, koju će dobiti tek u logoru. Svi ovi PFL su isto tako bili privredno aktivni, pri nekoj fabrici, rudniku, gradilištu: bivši zarobljenici su vraćenu im domovinu gledali kroz iste bodljikave žice kroz koje su posmatrali Nemačku; od prvoga dana su mogli biti uključeni u desetočasovni radni dan. U slobodno vreme – uveče i noću – saslušanjima je vršena provera, zbog toga je u PFL bio veliki broj operativaca i islednika. Kao i uvek, istraga je počinjala od tvrdnje da si ti, sasvim očigledno, kriv. A ti si, ne izlazeći preko žice, morao dokazati da *nisi.* Za to si mogao samo da se pozoveš na svedoke – druge ratne zarobljenike, koji su lako mogli ne biti u tvom PFL, već u nekoj tamo tridesetoj oblasti. Onda bi kemerovski operativci tražili izveštaje od solikamskih operativaca, ovi bi saslušavali svedoke i slali odgovore, a i svoje zahteve za svedočenje, pa bi i ti bio saslušan kao svedok. Na određivanju tvoje sudbine moglo je tako proći i godina, i dve, ali Domovina tu ništa nije gubila: nisi li joj ti svaki dan kopao tako žuđeni ugalj. A ako bi neko od svedoka svedočio nešto što ti ne bi išlo u prilog, ili se živih svedoka nije našlo – kriv si sam: već si pečen da postaneš izdajnik domovine i već ti sud, na zasedanju van svog sedišta, udara mur na tvoju *banku.* Ako bi pak, okreni–obrni, ispalo da ti uistinu nisi služio Nemcima, i glavno: nisi ni virnuo na Amerikance i Engleze (ako su vas iz ropstva oslobodili ne naši nego njihovi, to je bila jako otežavajuća okolnost), onda bi operativci rešavali

kakav si stepen izolacije zaslužio. Nekima bi odredili promenu mesta boravka (to uvek narušava veze čoveka s okolinom, čini ga ranjivijim). Drugima bi milostivo predložili da idu na rad u Vohru[197], tj. militarizovanu logorsku stražu: ti si, na izgled, ostajao slobodan, ali si gubio svaku ličnu slobodu i odlazio u daleku zabit. Trećima bi stisnuli ruku i – mada je za čistu predaju takav jedan, svejedno, zasluživao streljanje – puštali ih humano kući. Zla im radost! Tajnim kanalima specijalnih službi delo nekog ovakvog stizalo je pre nego on sam u njegov zavičaj. Ti ljudi su zauvek ostajali *ne–naši,* i kod prvog masovnog hapšenja, kao 48–49. godine, njih bi pokupili, sada po tački agitacije ili po nekoj drugoj. Ja sam robijao s takvima.

»Ah, da sam samo znao!...« bila je glavna pesmica zatvorskih ćelija toga proleća. Da sam znao da će me ovako sresti, obmanuti! Da mi je propisana ova sudbina! Zar bih se vraćao u zemlju? Nipošto! Probio bih se do Švajcarske, do Francuske, otišao bih preko mora, preko Okeana, preko tri okeana!

Uostalom, zarobljenici i kada su znali, često su ovako postupali. Vasilij Aleksandrov je u ropstvo pao u Finskoj. Tu ga je pronašao neki stari petrogradski trgovac, proverio mu ime i rekao: »Ja sam vašem tati ostao dužan od 1917. godine poveću sumu, nisam imao prilike da mu vratim. Sada, molim izvolite.« Stari dug – nova nafaka! Posle rata Aleksandrov je primljen u krug ruskih emigranata, našao među njima verenicu, koju je istinski zavoleo. Budući tast, da bi ga informisao, dao mu je da čita *Pravdu***,** onakvu kakva je bila od 1918. do 1941. godine, bez zaglađivanja i popravki. Istovremeno mu je pričao o, recimo, istorijatu b u j i c a , onako kako je to ispričano kod nas u drugoj glavi. Pa opet ništa... Aleksandrov je ostavio verenicu i blagostanje, vratio se u SSSR, i dobio – lako ćete se setiti – d e s e t godina i p e t *brnjice.* Pedeset treće pare bi dao da se mogao zakačiti za neko brigadirsko mesto...

Staloženiji su ispravljali: greška je učinjena ranije. Šta nas je gonilo da 41. trčimo u prve redove. Onaj koji je bežao, dobro je prolazio. Trebalo je od samoga početka obezbediti kakav miran posao u pozadini; takvi su danas heroji. Ili bolje: dezertirati – i koža ti sigurno cela, i nećeš dobiti deset, već osam, sedam godina. U logoru te neće ukloniti ni s kakvog lepšeg posla, jer dezerter nije neprijatelj, nije izdajnik, nije politički – on je jedan od naših, običan *čovečuljak.* Ovima bi, u vatri, odgovarali: zato će dezerteri svu kaznu odležati i istrunuti, njima oproštaja nema. A nas, nas amnestija uskoro čeka, nas ima sve da puste. (Tada još nismo znali za onu glavnu olakšicu za dezertere!)

Oni koji su, okrivljeni po tački 10, pošli u zatvor iz svog stana ili iz Crvene armije, često su zavideli ratnim zarobljenicima: đavo ga znao! – za *te iste pare* (za tu kaznu) oni su videli sigurno interesantne stvari, lepe krajeve! A mi ima da polipsavamo u logorima, ne videvši ništa više od onog našeg smrdljivog stepeništa. (A oni iz 58–10 nisu krili svoje pobedničko predosećanje da će prva amnestija biti za njih!)

Jedino vlasovci nisu uzdisali: »Ah, da sam znao« (znali su oni na šta su išli), niti su čekali na amnestiju, niti milost.

* * *

Još mnogo pre nego smo se neočekivano našli zajedno na zatvorskim ležajevima, dosta sam toga znao o njima i već sam sebi zadavao pitanja u vezi s njima.

Najpre su to bili mnogo puta pokisli i mnogo puta osušeni leci što su zapadali u visokim, već treću godinu nekošenim travama prifrontovskog pojasa kod Orela. Na lecima je bio snimak generala Vlasova i njegova biografija. Na nejasnom snimku, to lice je podsećalo na lice kakvog uspelog uhranjenog čoveka, kao što ga imaju svi naši generali sovjetskog vremena. (U stvari, to nije tako. Vlasov je bio visok i mršav, a na detaljnijoj fotografiji ličiće vam više na mužika koji je završio nešto škole i nadenuo naočare.) I biografija mu je u neku ruku potvrđivala uspešan život: u godinama opšteg trpanja u zatvore, on je odlazio kao vojni savetnik kod Čang Kaj Šeka. No, čemu se uopšte u ovoj biografiji i moglo verovati?

Andrej Andrejevič Vlasov rodio se 1900. godine u seljačkoj porodici u njiželgorodskoj guberniji. Uz pomoć svog brata, seoskog učitelja, završio je duhovnu školu, a da završi semenište omela ga je revolucija. Godine 1919. pozvan je u Crvenu armiju i krajem te godine već je bio komandir voda na frontu prema Denikinu. Građanski rat je završio kao komandir čete i ostao je u armiji. Završio je 1928. godine kurs »Pucanj«, pa je pošao na rad u štabu. Od 1930. postaje član SKP(b), što mu je otvorilo put daljeg napredovanja. U zvanju komandanta puka poslat je 1938. u Kinu kao vojni savetnik. Očigledno, nepovezan s višim vojnim i partijskim krugovima, on se, prirodno, našao u onom Staljinovom »drugom ešalonu«, koji se uzdizao smenjujući poklane komandante armija, divizija i brigada. Godine 1938. dobio je diviziju, a 1940, kad su usvojeni novi (stari) vojni činovi, postao je general–major. Iz onoga što će se pokazati, može se zaključiti da je u generalskoj smeni, u kojoj je bilo mnogo i neiskusnih i tupih, Vlasov bio među najsposobnijima. Njegova 99. streljačka divizija, do tada najzaostalija u Crvenoj armiji, ističe se za primer: dobila je »Crvenu zvezdu«, a u ratu nije iznenađena Hitlerovom najezdom. Naprotiv, dok smo se mi povlačili na istok, ona je pošla na zapad, zauzela Peremišlj i držala ga šest dana. Maltene preskočivši dužnost komandanta korpusa, Vlasov 1941. godine kod Kijeva, već komanduje 37. armijom. Iz ogromnog kijevskog obruča izvlači se s velikom jedinicom. U novembru dobija od Staljina 20. armiju, počinje da vodi bitke odmah iza Himki, polazi u kontranapad do Rževa i postaje jedan od spasilaca Moskve. (U izveštaju Informacionog biroa za 12. decembar nabrajanje generala ide ovim redom: Žukov, Leljušenko, Kuznjecov, Vlasov, Rokosovski...) S brzinom svojstvenom za one mesece, on je uspeo da postane zamenik komandanta Volhovskog fronta (Mereckova), a u martu, kada je 2. udarna armija bila odsečena zbog brzopletog nastupanja radi probijanja lenjingradske blokade i bila tako reći u obruču, preuzeo je komandu nad njom. Poslednji zimski putevi su se još držali, ali Staljin je zabranjivao povlačenje: naprotiv, opasno uklinjenu armiju je terao da i dalje nastupa – po području u kojem su se blata bila raspustila, bez hrane, bez oružja, bez pomoći iz vazduha. Posle dvomesečnog gladovanja i iznurivanja armije (njeni vojnici su mi potom, u butirskim ćelijama pričali da su strugali kopita lipsalih i raspadnutih konja, kuvali tu strugotinu i jeli) počela je 14. maja 1942. koncentrična nemačka ofanziva na opkoljenu armiju (i na nebu, razume se, samo nemački avioni). I tek je tada, kao za sprdnju, bila dobijena dozvola od Staljina za povratak na Volhov. I tada je došlo do onih beznadežnih pokušaja da se obruč probije, sve do početka jula.

Ovako je (kao da je ponavljala sudbinu 2. armije Samsonova, jednako bezumno bačene u obruč) poginula 2. udarna armija Vlasova.

Naravno, to je bila izdaja! Naravno, to je bila gnusna egoistična nevera! Ali – Staljinova. Izdaja ne mora biti uvek za novac. Neznanje i nehat u pripremama za rat, izgubljenost i kukavičluk u njegovom početku, ludo žrtvovanje armija i korpusa samo zato da bi sačuvao maršalsku uniformu – može li jedan vrhovni komandant počiniti goru izdaju?

Za razliku od Samsonova, Vlasov se nije ubio, tumarao je i dalje po šumama i močvarama i 12. jula se predao u oblasti reke Siverske. Uskoro se obreo u Vinici, u zasebnom logoru za više oficire–zarobljenike što ga je bio oformio grof Štaufenberg, budući zaverenik protiv Hitlera. Ovo pokroviteljstvo opozicionih vojnih krugova (mnogi od njih će izići na površinu i postradati u zaveri protiv Hitlera) prati sledeće dve godine Vlasovljevog života. Prvih nedelja, međutim, on i pukovnik Bojarski, komandant 14. gardijske divizije, sastavili su izveštaj: većina sovjetskog stanovništva i armije pozdravili bi svrgavanje sovjetske vlade, pod uslovom da Nemačka prizna novu Rusiju za sebi ravnopravnu. (Moguće je da je na brzo donošenje ovakve odluke imalo uticaja i lično Vlasovljevo iskustvo: roditelji njegove žene bili su »raskulačeni«; ona ih se za spoljni svet bila odrekla, ali ih je tajno pomagala. Sada su i ona i sin postajali žrtva novog generalovog ponašanja: nekog neodređenog dana oni nestaju u čeljustima NKVD.)

Držeći u rukama taj letak, teško se moglo poverovati da je to neki veliki čovek, ili ovako: ovaj je verno islužio sovjetsku službu, ali odavno i duboko pati za Rusijom. A sledeći leci, koji su saopštavali o stvaranju ROA, »Ruske oslobodilačke armije«, ne samo da su bili napisani lošim ruskim jezikom, nego i u tuđem duhu, nemačkom očigledno, čak i nezainteresovano za ono o čemu su govorili, ali zato s prostačkim samohvalisanjem zbog dobre kuhinje i veselog raspoloženja njenih vojnika. U tu armiju nije se moglo ni poverovati, a ako je i postojala – kako se moglo govoriti o veselom raspoloženju? Ovako je, zaista, samo Nemac mogao lagati.

U stvari, nikakve ROA, sve do samog kraja rata nije ni bilo. Tokom svih godina rata nekoliko s t o t i n a h i l j a d a dobrovoljnih pomoćnih vojnika, Hilfswillige, bilo je rastureno po svim nemačkim jedinicama, s punim, ili delimičnim vojničkim pravima. I još dobrovoljačke protivsovjetske jedinice, obrazovane od nedavnih sovjetskih građana, ali s nemačkim oficirima. Prvi su Nemce podržali Litvanci (dobro smo im, znači, za samo jednu godinu nasolili!). Zatim se od Ukrajinaca skupila jedna dobrovoljačka divizija SS, od Estonaca SS–odredi. U Belorusiji je delovala *narodna milicija* protiv partizana (i došla do 100 hiljada ljudi!). Pa turkestanski bataljon. Pa, na Krimu, tatarski. (I sve su to posejali sami Sovjeti. Na Krimu, na primer, maloumnim nasrtanjem na džamije, koje je, suprotno od toga, dalekovida osvajačica Katarina i s državnim sredstvima gradila i dograđivala. I hitlerovcima isto tako nije bilo teško da zaključe da treba da štite džamije.) Kada su Nemci zauzeli naš jug, broj dobrovoljačkih bataljona je porastao: po jedan gruzijski, jermenski, severno–kavkaski i 16 kalmičkih. (A sovjetskih partizana na jugu skoro i da nije bilo.) Kada su Nemci odstupali s Dona, s njima je otišla i kolona zaprežnih kola sa zbegom od oko 15 hiljada, od kojih oko polovine sposobnih da nosi oružje. Kod Lokota (brjanska oblast) 1941, još pre dolaska Nemaca, mesno stanovništvo je raspustilo kolhoze, naoružalo se protiv sovjetskih partizana i stvorilo do 1943. godine autonomnu oblast (s inženjerom K. P. Vojskobojnikovom na čelu) s naoružanom jedinicom od 20 hiljada vojnika (i zastavom s Georgijem Pobedonoscem), koja se zvala RONA, Ruska oslobodilačka narodna armija. Svejedno, prava sveruska armija nije stvorena, iako se maštalo i pokušavalo da se stvori – a pokušavali su sami Rusi koji su težili da oružjem oslobode zemlju, i Nemci sa srednjim položajem u službi i ograničenim uticajem, ali s realnim gledanjem na stvari, ubeđeni da se s neobuzdanom Hitlerovom kolonizatorskom politikom ne može dobiti rat protiv Rusije. Među ovim oficirima bilo je dosta baltičkih Nemaca, pa i onih što su bili oficiri u bivšoj carskoj armiji, a takvi su posebno živo osećali ruske prilike, kao na primer kapetan Strik–Strikfeld. Ova grupa je, bez uspeha, pokušavala da ubedi hitlerovske vrhove u neophodnost nemačko–ruskog saveza. U njihovim maštarijama bilo je izmišljeno i ime armije, i njen budući statut, našivka na rukavu (s poljem sv. Andreja) na nemačkoj uniformi. U naselju Osintorf kod Orše 1942. je, uz pomoć nekoliko ruskih emigranata (Ivanov, Kromijadi, Igor Saharov, Grigorij Lamsdorf), stvorena »probna jedinica« od sovjetskih zarobljenika, sa sovjetskim uniformama, sovjetskim oružjem, ali sa starim epoletama i nacionalnom kokardom. Ova jedinica je 1942. brojala 7 hiljada vojnika, 4 bataljona, koji je trebalo da prerastu u pukove, i samu sebe je smatrala za začetak RNNA, Ruske narodne nacionalne armije. Dobrovoljaca je bilo više nego što ih je jedinica mogla da prihvati. Ali, samouverenosti nije imala. Zato što nije verovala, i to s pravom, Nemcima. Godine 1942. jedinica je dobila naređenje da se rasformira: da po bataljonima i u nemačkoj uniformi uđe u sastav različitih nemačkih jedinica. Te iste noći 300 ljudi je otišlo u partizane.

U jesen 1942. Vlasov je posudio svoje ime radi ujedinjenja svih antiboljševičkih jedinica; isto tako, u jesen 1942. Hitlerov Glavni štab odbacio je pokušaje srednjih armijskih krugova da utiču da se Nemačka odrekne planova za kolonizaciju Rusije i da ih zameni stvaranjem ruske nacionalne oružane sile. Samo što se bio odlučio na sudbonosno rešenje, samo što je bio učinio prvi korak na svom putu, Vlasov se već našao nepotreban za nešto više od toga da služi za propagandne svrhe. I tako je ostalo do samog kraja. Vojni krugovi – njegovi pokrovitelji, držeći da će njihova zamisao sama od sebe stati na noge, rešili su se za ovaj proglas »Smolenskog komiteta« (on je nad sovjetskim frontom rasturan 13. januara 1943) s obećanjem svih demokratskih sloboda, ukidanja kolhoza i prinudnog rada. (A opet, u januaru 1943. godine, bile su zabranjene ruske jedinice brojnije od bataljona...) Uprkos zabrani, proglas je bio rasturen i u oblastima pod Nemcima i izazvao je veliko uzbuđenje i iščekivanja. Partizani su ga razobličavali: nema nikakvog Smolenskog komiteta, niti ikakve Ruske oslobodilačke armije, sve je čista nemačka laž. Jedan plan rađao je drugi – agitacioni obilasci Vlasova po oblastima pod Nemcima (samovlasni i oni, bez znanja i odobrenja Glavnog štaba i Hitlera. Za našu totalitarnu svest takvo samovlašće je teško i zamisliti, kod nas nijedan korak ne može biti učinjen bez vrhovne dozvole; ali i naš sistem je nesravnjivo bio čvršći od nacističkoga, mi smo tada imali za sobom četvrt veka učvršćivanja, a nacisti samo deset godina). U ručno skrojenom šinjelu kafene boje, s crvenim generalskim reverom i bez znakova čina, Vlasov je obavio prvi obilazak u martu 1943 (Smolensk–Mogiljov–Bobrujsk) i drugi u aprilu (Riga–Pečori–Pskov–Gdov–Luga). Ovi obilasci su oduševili rusko stanovništvo, oni su bili očigledan dokaz da se rađa nezavisni ruski pokret, da nezavisna Rusija može vaskrsnuti. Vlasov je nastupao u punim pozorišnim dvoranama u Smolensku i Pskovu, govorio o ciljevima oslobodilačkog pokreta, otvoreno – da je za Rusiju nacional– socijalizam neprihvatljiv, ali da se ni boljševizam ne može svrgnuti bez Nemačke. Otvoreno su mu, isto tako, i pitanja postavljana: da li je istina da Nemci nameravaju da Rusiju pretvore u koloniju, a ruski narod u tegleću marvu? Zašto do sada nije niko javno rekao šta će biti s Rusijom posle rata? Zašto Nemci ne dozvoljavaju rusku samoupravu u okupiranim oblastima? Zašto se dobrovoljci protiv Staljina drže samo pod nemačkom komandom? Vlasov je odgovarao snebivajući se, ali s više nade nego što mu se i samome, u to vreme, činilo da može imati. A nemački Glavni štab se na ovo odazvao naredbom feldmaršala Kajtela: »S obzirom na nekvalifikovana, bestidna izjašnjavanja ruskog ratnog zarobljenika generala Vlasova za vreme obilaska Severne armijske grupe, koji je obavljen bez Firerovog i mog znanja, naređujem da se Vlasov bez odlaganja prevede u logor za ratne zarobljenike.« Generalovo ime se moglo koristiti samo za propagandu; ako on još jednom istupi u svoje ime, mora biti predan Gestapou i onemogućen.

Proticali su poslednji meseci u kojima su još uvek milioni sovjetskih ljudi ostajali van domašaja Staljinove vlasti, još mogli da uzmu oružje protiv svog boljševičkog ropstva i uspeju da sebi obezbede nezavisan život, ali nemački rukovodioci nisu se kolebali: upravo 8. juna 1943, uoči kursko–orelske bitke Hitler je potvrdio da ruska oslobodilačka armija nikada neće biti stvorena i da su Rusi potrebni Nemačkoj isključivo kao radna snaga. Hitler nije mogao da shvati da je jedina istorijska mogućnost da se komunistički režim svrgne – pokret samog stanovništva, dizanje izmučenog naroda. O v a k v e Rusije i o v a k v e pobede Hitler se plašio više od svakog poraza. Čak i posle Staljingrada i gubitka Kavkaza, Hitler nije zapažao ništa novo. U vreme kada je Staljin prisvajao ulogu najvišeg zaštitnika Otadžbine, vraćao stare ruske epolete i Pravoslavnu crkvu i raspuštao Kominternu, Hitler mu pomaže koliko može: naređuje 1943. da se *razoružaju sve dobrovoljačke jedinice* i da se upute u rudnike uglja, pa naređenje preinačuje: dobrovoljačke jedinice prebaciti na Atlantski bedem

protiv saveznika.

Takav je u suštini bio kraj čitave ideje o nezavisnoj ruskoj armiji. A šta je Vlasov radio? On delom nije znao koliko stvari stoje loše (nije znao da je posle obilazaka ponovo uključen u ratne zarobljenike i da je u opasnom položaju), delom je nepopravljivo išao putem propasti – putem nade i nagodbi sa Zveri, ne vodeći računa o tome da je s apokaliptičkim zverima jedino nepopustljivost od prvog do poslednjeg minuta – put spasa. Uostalom, da li je oslobodilački pokret ruskih građana uopšte i imao takav jedan minut? Od samog početka, on je bio obrečen za žrtvu na još neohlađenom oltaru 1917. godine. Prva ratna zima, 1941/42, koja je uništila nekoliko miliona sovjetskih ratnih zarobljenika, samo je nastavila lanac od kostiju tih žrtava, počet još tokom leta od narodne vojske nenaoružanih ljudi podignutih da spasavaju boljševizam.

Ovde bi se, smatramo, mogli uporediti Vlasov i komandant 19. armije general–major Mihail Lukin, koji je još 1941. pristajao na borbu protiv staljinskog režima, ali je tražio g a r a n t i j e nacionalne nazavisnosti za nekomunističku Rusiju i, pošto takve garantije nije dobio, nije iz logora za ratne zarobljenike ni kročio. A Vlasov se upecao na puste nade i na tom putu sve više popuštao pred umirujućim argumentima svojih savetnika. On je želeo da se zaustavi, da odustane, da se poreče, ali se uvek spoticao o argumente: razoružaće sve dobrovoljačke jedinice, ratni zarobljenici će konačno propasti, pogoršaće se položaj ostarbajtera (tj. ruskih radnika u Nemačkoj). I u kandžama tih argumenata, Vlasov u oktobru 1943. godine potpisuje otvoreno pismo dobrovoljcima, koji su prevođeni na zapadni front, o tome da je to privremena mera i da joj se treba potčiniti...

Ovako je bio izgubljen i poslednji smisao, ionako slabašan, ovoga gorkog dobrovoljaštva: dobrovoljci su upućivani kao meso za topove protiv saveznika, i još gore – protiv francuskog pokreta otpora, protiv onih istih prema kojima su Rusi u Nemačkoj, koji su nemačku surovost i uobraženost na sebi samima bili iskusili, jedino gajili simpatije. Podlokavana je tajna nada i u Angloamerikance, kojom se uspavljivala Vlasovljeva okolina: ako saveznici podržavaju komuniste – kako će tek podržavati u ratu protiv Hitlera demokratsku nekomunističku Rusiju!... A naročito kada bude padao Treći Rajh, kada će se jasno pokazati sovjetska težnja da svoje uređenje prenese na Evropu i na ceo svet – zar će Zapad i dalje moći da podržava boljševičku diktaturu. Ovde su se rusko i zapadno poimanje stvari razilazili, i sada se razilaze. Zapad je rat vodio *samo* protiv Hitlera, zato je smatrao da su dobra sva sredstva i s v i saveznici, a naročito Sovjeti. Više nego da nije mogao – Zapad n i j e h t e o , njemu bi to smetalo, njega bi to bunilo, da prihvati da narodi SSSR mogu imati i *svoje* ciljeve, koji se ne poklapaju s ciljevima komunističke vlade. Tragikomično je, ali u dobrovoljačke antiboljševičke bataljone što su bili došli na zapadni front saveznici su rasturali apele: ko prebegne o b e ć a v a mu se da će, bez odlaganja, biti upućen u Sovjetski Savez!...

Vlasovljeva okolina smatrala je sebe, u maštanjima i nadanjima, »trećom silom« – između Staljina i Hitlera – ali i Staljin, i Hitler, i Zapad izbijali su joj takve nade: za Zapad oni su bili nekakva čudna vrsta nacističkih pomagača, i ništa više od toga.

Da zaista ima Rusa koji su protiv nas i da se biju žešće od svih esesovaca, u to smo se uskoro uverili. U julu 1943. godine kod Orela, vod Rusa u nemačkim uniformama štitio je, na primer, Sobakinske Viselke. Tako očajnički su se tukli, kao da su te Viselke oni sami bili sagradili. Jednoga su naši uterali u podrum, bacali na njega ručne granate: on bi ućutao, no čim bi naši pomolili nos da uđu unutra, on je ponovo kosio automatom. Tek kada su mu grunuli protivtenkovsku granatu, videli su: u podrumu je imao još jednu jamu, u kojoj se krio pred eksplozijama od ručnih granata. Treba samo zamisliti u kakvom je stanju ošamućenosti, kontuzovanosti i beznadja, on i dalje pucao.

Štitili su oni, na primer, i neosvojivi mostobran na Dnjepru, južnije od Turska, gde su se, za koju stotinu metara, dve nedelje vodile bezuspešne borbe, ljuti bojevi na isto tako ljutim mrazevima (decembar 43.godine). U tom đavolskom paklu od višednevnih zimskih borbi bili smo i mi i oni •– u maskirnim odelima, koja su prekrivala šinjel i kapu. Pričalo se da se kod Malih Kozloviča desio ovakav slučaj. Prilikom prebacivanja kroz neki borik našli su se jedan do drugoga dva borca i pucali, ni sami ne znajući kuda pucaju, ni u koga. Automati su kod obojice bili sovjetski. Jedan drugom su dodavali metke, sokolili jedan drugoga, psovali zamrznuto ulje na automatima. Na kraju, kad oružje više nije slušalo, rešili su da zapuše, zabacili s glava bele kapuljače i – jedan drugome na kapi videli orla, odnosno zvezdu petokraku. Skočili su! Automati ne pale. Latili su ih kao motke i počeli da se gone: više se tu nije radilo o politici i domovini–majci, već o golom nepoverenju pećinskog čoveka –

ako ja njega ostavim na miru, neće on mene.

U istočnoj Pruskoj provedoše ivicom puta, na nekoliko koraka od mene, trojicu zarobljenih vlasovaca, a baš u to vreme putem drndaše jedan T–34. Najednom, jedan od zarobljenika se istrže, skoči i kao ptica plesnu pod tenk. Tenk skrenu, ali ga ipak zgnječi krajem gusenice. Zgnječeni čovek se još uvijao, na usta mu je izbijala crvena pena. Nije ga bilo teško shvatiti. Više je voleo vojničku smrt od vešala u kakvom mučilištu.

Oni izbora nisu imali, morali su se tako tući. Tući se s više predostrožnosti – nije im bilo mogućno. Ako smo »čisto« zarobljeništvo već smatrali za neoprostivu izdaju domovine, šta reći za one koji su prihvatili neprijateljevo oružje? Naša propaganda je, po svom krvožedno grubom običaju vladanje ovih ljudi objašnjavala: 1. porivom izdaje (biološka izdaja?, izdaja koja teče u venama?) i 2. kukavičlukom. Samo – kukavičluk ne! Nikako! Kukavica traži gde ima popusta, snishodljivosti. A u »vlasovske« odrede Vermahta njih je mogla odvesti jedino krajnja nužda, jedino očaj, jedino neugasiva mržnja prema sovjetskom uređenju, jedino prezir prema sopstvenom životu. Znali su: ovde kod nas neće naći ni trunke samilosti. Mi smo ih streljali čim bismo ih zarobili i čuli iz njihovih usta rusku reč. U ruskom zarobljeništvu, kao i u nemačkom, najgore od svih prolazili su Rusi.

Ovaj rat nam je otkrio da je na zemlji najgore od svega biti – Rus.

Sa stidom se sećam kako sam prilikom zauzeća (to jest pljačke) bobrujskog obruča išao drumom usred povaljenih i polomljenih nemačkih vozila, usred razbacanog ratnog plena. Odozdo, ispod puta, gde su se bile zaglibile zaprege i auta, gde su izgubljeno lutali nemački konji za vuču i dimile vatre iz tog istog plena, čuo sam vapaj za pomoć: »Gospodine kapetane! Gospodine kapetane!« To je na čistom ruskom jeziku tražio od mene pomoć pešak u nemačkim pantalonama, nag do pojasa, sav iskrvavljen po licu, grudima, ramenima, leđima, dok ga je vodnik–smeršovac, iz sedla gonio korbačem napirući na njega konja. Sekao ga je po golom telu, ne dajući mu da se okrene da bi pozvao u pomoć, rezao mu kožu sve u crvene pruge.

Ovo se nije desilo u punskom, ni u grčko–persijskom ratu! Svaki oficir s iole vlasti u kojoj bilo armiji na zemlji dužan bi bio da spreči ovo bestijanje. Svaki, da – a naš?... S našom besomučnom i apsolutnom podelom čovečanstva? *(Ko nije s nama,* ko nije naš, itd., taj je dostojan samo prezira i uništenja.) Tako sam se i ja *prepao* da zaštitim vlasovca od smeršovca, nisam ništa rekao ni učinio, prošao sam kao da ne čujem, da ta svima dobro znana kuga ne bi prešla na mene. (A šta ako je taj vlasovac neki strašni zločinac?... a šta ako specovac pomisli za mene..., a šta ako...?) I još prostije: imajući u vidu ondašnju situaciju – da li bi taj specovac i obratio pažnju na jednog trupnog kapetana?

Specovac je zverski iskeženog lica nastavio da šiba i tera nezaštićenog čoveka kao neku marvu.

Ta slika me neprestano progoni. Ona je nešto kao simbol Arhipelaga: ona bi mogla da stoji na koricama ove knjige.

Sve su to oni predosećali, unapred znali, a svejedno našivali su na levom rukavu nemačkog mundira štit sa belo–plavo–crvenim pervazom, poljem svetoga Andreja[198] i inicijalima ROA.

Brigada Kaminskoga iz Lokota Brjanskoga imala je 5 pešadijskih pukova, artiljerijski divizion, tenkovski bataljon. Ona je jula 1943.

branila deonicu fronta kod Dmitrovsk– Orlovskog. U jesen je jedan njen puk čvrsto branio Sevsk i u ovoj odbrani sav bio uništen: sovjetski vojnici su ubijali i ranjenike, a komandanta puka su privezali za tenk i vukli ga dok nije umro. Iz svog lokotskog rejona brigada je odstupala s porodicama, s kolonom zaprežnih vozila, više od 50 hiljada duša. (Može se zamisliti kako je, kada mu se primakao, NKVD pročešljavao ovaj autonomni antisovjetski rejon!) Iza Brjanska čekalo ih je gorko potucanje, ponižavajuće stajanje kod Lepela, upotreba protiv partizana, zatim odstupanje u Gornju Šleziju, gde je Kaminski dobio naređenje da guši varšavski ustanak i, ne snašavši se da odbije, poveo 1700 neporodičnih ljudi u sovjetskoj uniformi sa žutim trakama. Tako su Nemci razumevali sve trobojne kokarde, polje sv. Andreja i Georgija Pobedonosca. Ruski i nemački jezik nisu se mogli prevoditi jedan na drugi, nisu imali ništa zajedničko.

I bataljonima iz rasformirane osintorfovske jedinice dodeljena je sudbina da se bore protiv partizana, ili da budu prebačeni na zapadni front. Kod Pskova (u Stremutci) stajala je 1943. »gardijska brigada ROA« od nekoliko stotina ljudi, bila u dodiru s okolnim ruskim stanovništvom, no njeno narastanje je ometala nemačka komanda.

Jadne novinice dobrovoljačkih jedinica prolazile su ispod sekire nemačke cenzure. I vlasovcima je ostajalo jedino da se biju i biju, a u slobodno vreme – votka i votka. Crni očaj – eto to je bilo njihovo življenje za sve vreme rata i tuđine. Bez izlaza i bez nade.

Hitler i njegova okolina, premda u odstupanju na sve strane, nadomak propasti, nisu ipak mogli savladati svoju žilavu nepoverljivost prema zasebnim ruskim jedinicama, nisu mogli dopustiti ni senku nezavisne njima nepotčinjene Rusije. Tek u tutnjavi poslednjih dana brodoloma, u septembru 1944, Himler je dao saglasnost da se obrazuje ROA od celih ruskih divizija, čak i sa sopstvenom avijacijom, a u novembru 1944. bio je dozvoljen zakasneli spektakl: saziv Komiteta narodnog oslobođenja Rusije. Tek od jeseni 1944. general Vlasov je dobio prvu – po prilici realnu, ali sigurno zakasnelu – mogućnost da deluje.

Federalistički princip odbijao je mnoge: Bandera, koga su Nemci (opet 1944) oslobodili iz zatvora nije pristao na savez s Vlasovom; separatističke nacionalističke jedinice videle su u Vlasovu ruskog imperijalistu i nisu prihvatale njegovo zapovedništvo; a u ime Kozaka je odbijao savez general Krasnov, i tek je deset dana pre pada Nemačke, 28. aprila 1945(!) Himler dao saglasnost da se kozački korpus potčini Vlasovu. U nacističkom rukovodstvu već je nastupao haos: jedni šefovi su dozvoljavali da se ruske dobrovoljačke jedinice okupljaju u ROA, drugi su to ometali. I realno gledano, teško je bilo svaki takav odred izvući s prve linije fronta, isto kao što nije bilo lako ni ostarbajtere koji su želeli da se priključe ROA iščupati s njihovog pozadinskog rada. A istina je da Nemci nisu mnogo ni žurili da ruske ratne zarobljenike oslobode za Vlasovljevu armiju, za oslobođenje njihova mašina se nije pokretala. I pored svega, u februaru 1945. godine bila je obrazovana 1. divizija ROA (s pola sastava od Lokoćana) i počelo se s formiranjem Druge. Bilo je već kasno i da se pretpostavi da će ova divizija ratovati u saradnji s Nemačkom i, odavno zapretavana, sada se u vlasovskom rukovodstvu užižala nada na sudar Sovjeta i saveznika. Ovo se isticalo i u izveštaju nemačkog Ministarstva propagande (februar 1945): »Pokret Vlasova ne smatra sebe vezanim na život i smrt s Nemačkom, u njemu su jake anglofilske simpatije i pomišljanja o promeni kursa. Pokret nije nacionalsocijalistički i jevrejsko pitanje se u njemu uopšte ne postavlja.«

Dvostrukost položaja odrazila se i u *Manifestu Komiteta oslobođenja naroda Rusije,* objavljenom u Pragu (da bi bilo na slovenskoj zemlji) 14.novembra 1944. Izbeći ono o »imperijalističkim silama na čelu s plutokratima Engleske i SAD, čija se veličina gradi na eksploataciji drugih zemalja i naroda« i koji »svoje prestupničke ciljeve prikrivaju parolama o zaštiti demokratije, kulture i civilizacije« nije se moglo, ali nikakvog neposrednog klanjanja nacionalsocijalizmu, antisemitizmu ili Velikoj Nemačkoj nije bilo, izuzev što su među »slobodoljubive narode« bili navedeni svi neprijatelji saveznika. Zatim se pozdravljala »pomoć Nemačke pod uslovima koji ne diraju u čast i nezavisnost naše domovine« i polagala nada u »častan mir s Nemačkom«, koliko častan pitanje je, ali sigurno ne nečasniji od brestlitovskoga, a situacija mu je dozvoljavala da bude i bolji, a morao bi biti podvrgnut izmenama u vezi s evropskim mirom. U *Manifestu* se mnogo nastojalo da se pokret označi kao demokratski, federalistički (s pravom nacija na otcepljenje), i geguckala je u njemu obazrivim nožicama tada još nesazrela i nesamouverena ideja iz sovjetske kolevke: tu je bio i »preživeli carski režim«, i »ekonomska i kulturna zaostalost stare Rusije« i »narodna revolucija 1917. godine«... Jedino je antiboljševizam ostajao dosledan.

Sve se ovo slavilo u Pragu s predstavnicima »Češkog protektorata«, što znači s nemačkim činovnicima trećeg reda. Sav *Manifest* i emisije u vezi s njim slušao sam tada na frontu na radiju i sticao utisak da je to spektakl neprikladan vremenu i osuđen na propast. U zapadnom svetu ovaj manifest nije ni najmanje bio zapažen, nije ni za dlaku doprineo boljem razumevanju, ali je imao znatan uspeh kod ostarbajtera: govori se da je bila lavina molbi za stupanje u ROA (Sven Stenberg piše: 300 hiljada), i sve to u mesece kada se nije imalo čemu nadati, kada je Nemačka sasvim sigurno propadala, a ovi nesrećni izgubljeni sovjetski ljudi mogli za zaustavljanje najezde Crvene armije računati samo na snagu svoje odvratnosti prema boljševizmu.

Kakve je planove mogla imati ta armija u formiranju? Po svoj prilici: da se probije u Jugoslaviju, da se u njoj pridruži Kozacima, emigrantskom korpusu, i Mihajloviću, i da brani Jugoslaviju od komunizma. Samo, trebalo je i na drugo računati: zar je nemačka komanda mogla dozvoliti da joj se, u najtežim mesecima, u pozadini formira bez zapreke zasebna ruska armija. Ona je netrpeljivo slala na front – čas protivtenkovski odred (I.Saharova–Lamsdorfa) u Pomeraniju, čas celu Prvu diviziju na Odru – a Vlasov, šta on? On je pokorno davao, po opštem zakonu jednom već prihvaćene linije ustupaka, uprkos tome što je davanjem jedine do tada oformljene divizije obesmišljavao ceo plan stvaranja armije. Argumenti će se uslužno uvek naći: »Nemci nam ne veruju. Prva divizija će ih ratnim

operacijama ubediti, i tada će formiranje ROA krenuti brže.« A ono je loše išlo. Druga divizija i rezervna brigada, zajedno 20 hiljada ljudi, ostale su do samog maja 1945.godine samo gomila ljudi bez oružja, ni pešačkog, a kamoli artiljerije, pa čak i loše obučena. Prva divizija (16 hiljada) bila je određena za beznadežnu i smrtno opasnu operaciju, i samo je totalno rušenje Nemačke omogućilo komandantu Bunjačenku da je samovoljno povuče s prve linije fronta i da se uprkos protivljenju generala probije u Češku. (Uz put je oslobađala sovjetske ratne zarobljenike, a ovi su joj se pridruživali »da bi Rusi bili zajedno«.) Stigla je blizu Praga početkom maja. Ovde su je pozvali u pomoć Česi, koji su se u prestonici podigli na ustanak 5.maja. Bunjačenkova divizija je ušla u Prag 6.maja i u žestokom boju 7. maja spasila ustanak i grad. Kao za posprd, da bi se potvrdila dalekovidost najnedalekovidnijih Nemaca, Prva Vlasovljeva divizija je u svom prvom i poslednjem samostalnom dejstvu nanela udar upravo Nemcima, oslobodivši tako svu zloću i čemer što su se bili nakupili u grudima Rusa tokom tri surove i glupe godine sužanjstva. (Česi su Ruse sretali sa cvećem – onih dana oni su znali, ali da li su i potom svi pamtili k o j i Rusi su im spasili grad? – Mi danas smatramo da je Prag oslobodila sovjetska vojska – i doista, po Staljinovoj želji, Čerčil tih dana nije žurio da Pražanima da oružje, dok su Amerikanci zadržali nastupanje da bi Prag zauzele sovjetske jedinice, a Jozef Smrkovski, vodeći praški komunist tih dana, ne prozirući budućnost, na sva usta blatio je izdajnike – vlasovce i žudeo za oslobođenjem samo iz sovjetskih ruku.)

Svih tih nedelja Vlasov se ne pokazuje kao vojskovođa; on je izgubljen, bezizlazno sapet. On ne upućuje Prvu diviziju u prašku operaciju, ostavlja u nedefinisanom smislu Drugu i manje jedinice, a vreme brzo odmiče i niko ne nalazi snage da izvrši zamišljeno spajanje s Kozacima. Vlasov dosledno odbija samo svoje lično bekstvo (avion za Španiju ga je čekao) i u očiglednoj paralizi volje čeka kraj. Njegova jedina aktivnost poslednjih nedelja sastoji se u slanju tajnih delegacija i traženju kontakata s Angloamerikancima. I drugi članovi štaba (generali Truhin, Meandrov, Bojarski) to isto rade.

Jedino u tome, jedino da sada, pri kraju, budu od ruke saveznicima imalo je smisla dugotrajno visenje vlasovaca u nemačkoj petlji. Sve vreme je u njima tinjala – ne, gorela – nada: dolazi kraj rata, sad dolazi čas da moćni Angloamerikanci zatraže od Staljina promenu unutrašnje politike, sad će se armije sa Zapada i sa Istoka približiti i sudariti se nad lešom Hitlera. Zato je Zapadu od koristi da *nas* sačuva i iskoristi. Jer, on dobro zna da je boljševizam – neprijatelj celog čovečanstva.

Ne, oni ni ono što svako vidi nisu videli! O, zapadna demokratska gluposti: kako? – vi kažete da ste politička opozicija? Pa ima li kod vas uopšte opozicije? A zašto se ona nije nikada javno oglasila da postoji? Ako ste Staljinom nezadovoljni – vratite se u zemlju i na prvim izborima ne glasajte za njega, to će biti častan način da ga se otarasite. A zašto ste se morali laćati oružja, pa još nemačkoga? Ne, mi smo sada obavezni da vas predamo, ne valja nam drukčije, mogli bismo zbog vas još i pokvariti odnose s našim dičnim saveznikom!

U drugom svetskom ratu Zapad je branio s v o j u slobodu i odbranio je z a s e b e , a nas (i Istočnu Evropu) uterao u dvaput dublje ropstvo.

Poslednji pokušaj Vlasova bio je izjava da je rukovodstvo ROA spremno da se pojavi pred međunarodni sud, da je predaja armije sovjetskim vlastima sigurna smrt, u protivrečnosti s međunarodnim pravom kao predaja opozicionog pokreta. Njegovu pisku niko nije ni čuo, a većina američkih komandanata je čak sa zaprepašćenjem saznavala da ima i Rusa koji nisu sovjetski ljudi i bilo je prirodno da se oni predaju u sovjetsku nadležnost.

ROA nije kapitulirala pred Amerikancima kako se obično kapitulira, ona je *molila* da joj se prihvati kapitulacija, ali s garantijom da neće biti predata Sovjetima. I srednji američki oficiri, koji se u veliku politiku nisu razumeli, ponekad i iz prostote, obećavali su. (Sva su ova obećanja zatim bila pogažena, zarobljenici prevareni.) Ali, svu Prvu diviziju (11. maja kod Plzena) i skoro svu Drugu, Amerikanci su o d b i l i da prime u ropstvo, nisu ih pustili u svoju zonu: Čerčil i Ruzvelt su u Jalti bili potpisali obaveznu repatrijaciju svih sovjetskih građana, a naročito vojnih lica; da li će to biti nasilna ili dobrovoljna repatrijacija – o tome nije bilo ni pomena, jer gde je na Zemlji ta

domovina u koju njena deca ne žele da se vrate? Sva kratkovidnost Zapada sublimovala se u nalivperima s Jalte.

Amerikanci nisu primali vojnike što su kapitulirali, a sovjetski tenkovi su prelazili poslednje kilometre. Preostajalo je – ili stupiti u poslednju bitku, ili... Bunjačenko i Zverev (Druga divizija) izdali su naređenje u ovom drugom smislu: bitke nije bilo. (I ovo je ruski karakter: a šta ako neočekivano?... ipak su svoji... Prema zatvorskim kazivanjima, znam za mnoge slučajeve nesmotrene ili pijane predaje – svojima.) Dvanaestog maja, pod kompletnim naoružanjem i u punom sastavu, Prva divizija dobila je u šumi naređenje: »Raziđi se!« Oblačili su se u civilno, kidali oznake čina, palili dokumenta, ubijali se. Tokom noći sovjetska vojska je pošla u hajku. Ubijeno je i zarobljeno oko deset hiljada, ostali su se probili u američku zonu, ali i od njih je veliki deo predat sovjetskoj vojsci, kao i iz Druge divizije, avijacije, samostalnih jedinica. Za neke se boravak u američkim logorima produžio na mnoge mesece (grupa Meandrova). Da li iz američkog nipodaštavanja, da li se tako davao znak »sami se razbežite« – držani su gladni, kao i kod Nemaca pre toga, udarani petama i mlaćeni kundacima, slabo čuvani. Poneko je i utekao, ali najviše ih je ostalo. Poverenje u Ameriku? Od Amerike se ne može očekivati izdaja? Ostali su da čekaju svoju strašnu sudbinu, već i u procesu razlaganja od sovjetskih agitatora, od samooptuživanja i pada morala, i grupa za grupom – generali, oficiri, vojnici – 1945. i 1946. godine izručeni su na odmazdu Sovjetskom Savezu. (2.avgusta 1946. sovjetske novine su objavile saopštenje o odluci Vojnog kolegijuma Vrhovnog suda o smrti vešanjem Vlasova i 11 njegovih najbližih saradnika.)

U maju 1945. godine, isti takav lojalan saveznički korak (iz obične skromnosti o njemu se kod nas ne govori) učinila je i Engleska u Austriji predajući sovjetskoj komandi Kozački korpus (40 – 45 hiljada ljudi), koji se bio probio iz Jugoslavije. Ova predaja bila je podla, u duhu tradicionalne engleske diplomatije. Stvar je bila u tome što su Kozaci bili nastrojeni za borbu: ili smrt, ili da im se omogući da idu preko Okeana, bilo u Paragvaj, bilo u Indokinu, samo da se živi ne predaju. I Englezi su Kozake stavili na pojačanu hranu, dali im odličnu englesku uniformu, obećali službu u engleskoj armiji, priređivali već i smotre. Stoga, kad su Kozacima predložili da predaju oružje, pod izgovorom da hoće da ga unificiraju, to nije izazvalo sumnju. Dvadeset osmog maja svi oficiri, od eskadrona pa naviše (više od 2 hiljade) pozvani su odvojeno od vojnika u grad Judenburg, kao da će razgovarati s feldmaršalom Aleksanderom o sudbini Korpusa. Na putu su obmanuti, stavljeni pod jaku stražu (Englezi su ih tukli do krvi), zatim je automobilska kolona puštena da je opsadiraju sovjetski tenkovi, i tako je u Judenburgu ušla u poluokruženje crnih marica, pored kojih je već stajala straža sa spiskovima. Nije se imalo čak čime ni ubiti ili zaklati – sve oružje bilo je oduzeto. Bacali su se s visokog vijadukta na kamenje i u reku. Među predatim generalima većina su bili emigranti, saveznici tih samih Engleza iz prvog svetskog rata. U građanskom ratu Englezi su im bog zna koliko bili zahvalni, sada su im ovako vraćali dug. U danima što su nailazili isto ovako prevrtljivo Englezi su predali i redove – njih vozovima, u opletu od bodljikave žice. (17.januara 1947. sovjetske novine su objavile vest o vešanju kozačkih generala Petra Krasnova, Škura i još nekih drugih.)

U međuvremenu stigla je iz Italije povorka zaprega s 35 hiljada duša, »Kozački tabor«, i zaustavila se kod Lienca na Dravi. Bilo je u njoj i ratnika, ali i mnogo starih, dece i žena – niko nije želeo da se vrati na rodne kozačke reke. Ipak, englesko srce nije bilo ganuto, niti se demokratski razum pomračio. Engleski komandant major Devis, čijem imenu je osigurano mesto barem u ruskoj istoriji, koji je, prema potrebi, znao biti servilno predusretljiv, ili nemilosrdan, odvojivši na prevaru oficire, otvoreno je objavio prisilnu predaju l. juna. Iz hiljada grla njemu je odgovoreno: »Nećemo poći!« Nad logorom zbega pojavile su se crne zastave, u taborskoj crkvi obavljana su neprekidno bogosluženja: živi su sami sebi služili zaupokojnu službu... Stigli su engleski tenkovi i vojnici. Preko glasnogovornika Kozacima je naređeno da se penju u kamione. Gomila je pevala zaupokojnu molitvu, sveštenici su podigli krstove, mladići sastavili krug oko staraca, žena i dece, Englezi tukli kundacima i batinama, hvatali ljude, bacali njih i ranjenike kao bale u kamione. Pod pritiskom onih što su uzmicali porušio se podijum za sveštenike, pa logorska ograda, masa se bacila na most preko Drave, engleski tenkovi joj presekli put, poneko od Kozaka se s porodicom bacao u reku, u smrt, engleska vojska je lovila i ubijala begunce po okolini. (Groblje ubijenih i pogaženih čuva se u Liencu.)

Istih tih dana i isto tako podlo i nepoštedno, Englezi su i jugoslovenskim komunistima izručili hiljade neprijatelja njihovog režima (svoje saveznike iz 1941!) – na streljanje i uništenje bez suda.

I niko u slobodnoj Velikoj Britaniji s njenom nezavisnom štampom za 25 godina nije poželeo da ispriča o ovoj izdaji, nije podigao društvo na uzbunu.

(U svojim zemljama Ruzvelt i Čerčil poštuju se kao prauzor državničke mudrosti, i, s vremenom, cela Engleska će se možda prekriti spomenicima njenom velikom mužu. A nama u ruskim zatvorima, dok smo diskutovali o tome, pokazivala se njihova očevidna i poražavajuća kratkovidost, čak glupost. Kako su mogli, prešavši put od 1941. do 1945, ne osigurati nikakvu garantiju nezavisnosti Istočne Evrope? Kako su mogli za smešnu igračku podele Berlina, u stvari svoju buduću Ahilovu petu, ustupiti prostrane oblasti Saksonije i Tiringije? A kakvo vojno i političko opravdanje mogu naći za izručivanje u ruke Staljina – u zagrljaj smrti – nekoliko stotina hiljada naoružanih sovjetskih građana odlučno rešenih da se ne predaju? Kažu da je to bila naplata za prihvatanje Staljina da uzme učešće u japanskom ratu. Imali su atomsku bombu, a opet podmićivali Staljina da se ne odrekne od okupacije Mandžurije, da neizostavno učvrsti pozicije Mao Zedunga u Kini, i u pola Koreje – Kim Il Sunga!... Kako da ne padne u oči beda političke računice? Kada je nakon svega odstranjivan Mikolajčik, kada su okončavali svoje živote Beneš i Masarik[199], kada je blokiran Berlin, plamtela i davila se Budimpešta, dimila Koreja, a u to isto vreme konzervativci bežali sa Sueca – zar se ni tada, ni oni koji duže pamte, nisu setili bar epizode s Kozacima?)

I ovo je bio tek samo početak. Tokom čitave 1946. i 1947. godine verni Staljinovi saveznici nisu prestajali da mu predaju na odmazdu, protiv njihove volje, sovjetske građane – i bivše vojnike, i čisto civilna lica, samo da bi skinuli s vrata tu ljudsku gungulu. Predavali su ih i iz Austrije, Nemačke, Italije, Francuske, Danske, Norveške, Švedske, iz američke zone. U engleskoj zoni su tih godina postojali K o n c l o g o r i, koji verovatno nisu ni u čemu ustupali nacističkima. (Na primer, logor Volfsberg u Austriji: ženama se naređuje da se sagnu, ali sesti ne smeju, i da makazicama kidaju j e d n u p o j e d n u travčicu, jedanaest travčica da vežu dvanaestom u »snop«, i ovako satima i satima.[200] Da se ovo može desiti i pri britanskoj parlamentarnoj tradiciji, tera nas da se duboko zamislimo nad debljinom kore naše civilizacije.) Mnogi Rusi su mnoge godine nakon rata živeli na Zapadu s falsifikovanim dokumentima, iz teškog straha da ne budu izručeni Sovjetskom Savezu, i plašili su se američke administracije kao nekada NKVD–a. A tamo gde nisu izručivani, tamo su bez prepreke snovali sovjetski agenti i bez smetnji u po bela dana krali žive ljude, pa i s ulica zapadnih prestonica.

Pored obrazovane ROA, ne mali broj ruskih manjih jedinica nastavljao je da se kiseli u turšiji u dubini nemačke armije, u uniformama što ih nisu činile različitima od Nemaca. Ovi su kraj rata dočekali na raznim sektorima i na razne načine.

Nekoliko dana pre moga hapšenja našao sam se i ja pod vlasovskim kuršumima. U istočnopruskom obruču, u koji smo bili stavili Nemce, bilo je i Rusa. Jedne noći krajem januara neka njihova jedinica pošla je na probijanje na zapad kroz naše položaje, ćutke, bez artiljerijske pripreme. Pošto nije postojala neprekinuta linija fronta, oni su se brzo uklinili i stavili u klešta moju isturenu bateriju za zvukovno izviđanje, tako da sam jedva uspeo da je izvučem jedinim preostalim putem. Ali, kasnije sam se vratio da izvučem jedno oštećeno vozilo i video pred svit kako se iz snega podižu gomile ljudi u maskirnim odećama i uz »ura« bacaju se na vatrene položaje 152–milimetarskog diviziona kod Ađlig Švenkitena i zasipaju granatama dvanaest teških topova, ne dozvoljavajući im ni da opale. Poslednja grupa naših bežala je pod vatrom njihovih obeležavajućih zrna tri kilometra po snežnom celcu, sve do mosta preko rečice Pasarge, gde su gonioci zaustavljeni.

Ja sam uskoro uhapšen, i evo nas, uoči parade pobede, skupa na butirskim ležajevima kako jedan od drugoga pozajmljujemo cigarete da ih dopušimo, kako ja s ponekim od njih iznosim limenu kiblu od sedamdesetak litara.

Mnogi »vlasovci«, isto kao i »privremeni špijuni« bili su mladići, između 1915. i 1922. godišta, isto ono »pleme mlado, neznano«, koje je u ime Puškina bio požurio da pozdravi tašti Lunačarski. Većina njih se u vojnim formacijama našla po istoj slučajnosti po kojoj su se njihovi drugovi iz susednog logora našli među špijunima, sve je zavisilo od toga ko ih je vrbovao.

Agenti za vrbovanje su podrugljivo – bilo bi podrugljivo kad ne bi bilo istina – objašnjavali: »Staljin se vas odrekao!« »Fućka se Staljinu za vas!«

Sovjetski zakon ih je stavio van zakona i pre nego su oni sami sebe izlučili.

I – oni su se upisivali... Jedni samo da se izvuku iz logora smrti. Drugi s namerom, da pređu partizanima (i prelazili su, i ratovali za partizane, ali to po Staljinovom merilu ni najmanje nije olakšavalo njihovu sudbinu). Ponekoga od njih tištala je sramna Četrdeset prva, zapanjujući poraz iza tolikih godina hvalisanja; poneko je za vinovnika tih istih neljudskih logora držao glavom Staljina. I ti su izišli iz stroja da kažu ko su, šta znaju i misle, jer oni su delić Rusije i žele da utiču na njenu budućnost a ne da budu igračke tuđih grešaka.

Reč »vlasovac« nama zvuči kao »gubavac«. Čini nam se da su nam se usta opoganila samim tim

što smo je izgovorili, zato se niko i ne usuđuje da izusti dve rečenice sa subjektom »vlasovac«.

A istorija se tako ne piše. Sada, nakon četvrt veka, kada se većina njih zatrla u logorima a preživeli dokončavaju na krajnjem severu poslednje dane, ja sam pokušao da ovim stranicama ukažem na tu u svetskoj istoriji dosta čudnu pojavu: da nekoliko stotina hiljada mladića između dvadesete i tridesete godine starosti podignu pušku na svoju domovinu a u savezništvu s njenim najljućim neprijateljem. Treba se zamisliti: ko je veći krivac – ova mladež, ili njena seda domovina? Biološka izdaja ovo ne može objasniti, uzroci mora da su društveni.

Jer, stara poslovica veli: *Ne beže konji od punih jasala.*

Sliku treba ovako zamisliti: polje, a po njemu tumaraju zapušteni, izgladneli, poludeli konji.

* * *

Bilo je onog proleća u ćelijama i mnogo ruskih emigranata.

To je više ličilo na san: povratak prohujale istorije. Tomovi o građanskom ratu davno su već bili ispisani i preklopljeni, njegovi problemi već odavno rešeni, njegovi događaji se već odavno našli u hronološkim tablicama udžbenika. Učesnici belog pokreta odavno već nisu bili naši savremenici na zemlji, no aveti minulog vremena. Ako je ruska emigracija, rasejana surovije od plemena Izrailjeva, u našoj predstavi sovjetskih građana negde i dokusurivala svoje dane, bilo je to kao muzikanti–pijanisti u prljavim restoranima, kao lakeji, pralje, prosjaci, uživaoci morfijuma, kokaina – sve živi leševi. Do rata 1941. ni po čemu, u našim novinama, u uzvišenoj lepoj književnosti, u umetničkoj kritici, nije bilo moguće ni zamisliti (a naši najedeni umetnici nisu nam pomogli da nešto saznamo) da je Rusko Inostranstvo jedan veliki duhovni svet, da se u njemu razvija filozofija, da je onamo Bulgakov, Berđajev, Frank, Loskin, da ruska umetnost pleni svet, da su onamo Rahmanjinov, Šaljapin, Benua, Djagiljev, Pavlova, kozački hor Žarova, da se onamo obavljaju dubinska istraživanja Dostojevskoga (kod nas, u ono vreme, anatemisanog), da postoji divni pisac Nabokov–Sirin, da je još u životu Bunjin i da se za tih dvadeset godina piše, da izlaze književni časopisi, daju se predstave, okupljaju kongresi zemljaka i na njima se čuje ruska reč, i da emigranti–muškarci nisu zaboravili da se žene emigrantkinjama, koje im rađaju naše vršnjake.

Predstava o emigrantima bila je dotle izvitoperena da sovjetski građani nikada ne bi mogli poverovati: u Španiji je bilo emigranata koji nisu ratovali za Franka nego za republikance; u Francuskoj su se Mereškovski i Gipijus našli izolovani među ruskim emigrantima jer se nisu bili odbili od Hitlera. Pričao se vic, pričao se i kao da je bilo zbilja, kako je Denjikin želeo da ide da ratuje za Sovjetski Savez protiv Hitlera, i kako ga Staljin u neko vreme zamalo nije vratio (ne kao ratnu silu, već kao simbol nacionalnog objedinjenja). Kao i Zapadu u celini, i ruskoj emigraciji za onih 25 godina nedostajalo je živo iskustvo sovjetske svakodnevice da bi razumela događaje. Otuda je kod emigracije i nastala zbrka pojmova, kao: »Može li se vlasovcima pružiti ruka?« (jedni se pitaju zato što su »uvek za Rusiju«, drugi – zato što su »uvek za demokratiju«). Između starih emigranata i novih, sovjetskih, nicalo je dosta sporova, nerazumevanja, i u vreme rata, kod Nemaca, i

posle rata u savezničkim logorima. Istina, bio je sastavljen emigrantski dobrovoljački streljački korpus za upućivanje na istočni front (15 hiljada vojnika), ali su ga Nemci poslali protiv Tita, i rata među njima nije bilo – neutralno nemešanje u tuđe stvari. U vreme okupacije Francuske mnogi ruski emigranti, stari i mladi, približili su se pokretu otpora, a posle oslobođenja Pariza gomilama su išli u sovjetsku ambasadu s molbama za povratak u zemlju. Kakva je da je – Rusija je! bila je njihova parola, čime su dokazali da je i ranije nisu varali kad su joj izražavali ljubav. (U zatvorima 1945–46. oni su bili zamalo pa srećni što su rešetke i čuvari – svoji, ruski; oni su s čuđenjem gledali sovjetske mladiće kako se češu po potiljku: »Za kog vraga smo se morali vraćati? Šta – bilo nam je tesno u Evropi?«)

No, po istoj Staljinovoj logici po kojoj je svaki sovjetski građanin koji je neko vreme živeo u inostranstvu morao da dopadne logora – kako bi ta sudbina mogla zaobići emigrante? Sa Balkana, iz Srednje Evrope, iz Harbina, hapsili su ih čim bi tamo stigle sovjetske armije, uzimali iz stanova, kupili s ulica, kao da su oni njihovi građani. Kupili, zasad, samo muškarce, i to još ne sve, samo one koji su se na ovaj ili onaj način glaskali u političkom smislu. (Kasnije su njihove porodice prebacivali na mesta ruskih progonstava, a bilo je i onih koje su tako ostavili u Bugarskoj, u Čehoslovačkoj.) U Francuskoj su s uvažavanjem primani u sovjetske građane, dovoženi uz svu udobnost u domovinu, da bi ih tek tu pokupili. – Duže je potrajalo s emigrantima u Šangaju: četrdeset pete onamo nisu dosezale naše ruke. Došao je zato izaslanik sovjetske vlade i objavio dekret Prezidijuma Vrhovnog sovjeta: prašta se svim emigrantima? Pa kako da čovek ne poveruje? Neće vlada lagati! (Bio takav proglas ili ne, to ni u kojem slučaju Organima nije vezivalo ruke.) Šangajski emigranti su se oduševili. Dozvoljeno im je da sa sobom uzmu onoliko stvari koliko žele i koje žele (oni su uzimali i automobile, domovini će dobro doći), da se nasele gde god hoće u Sovjetskom Savezu i, naravno, da se zaposle u struci koja im odgovara. Iz Šangaja su dovoženi brodovima. Već i sama sudbina tih brodova bila je različita: na nekima zbog nečega nije davana hrana. Različita sudbina ih je čekala i od pristaništa Nahotki (jednog od glavnih punktova Gulaga za prekrcavanje). Skoro sve su tovarili u kompozicije teretnih vagona, kao uhapšenike, samo što još nije bilo stroge straže i pasa. Jedne su dovozili do izvesnih naseljenih mesta, do gradova i stvarno im dozvoljavali da dve–tri godine požive. Druge bi kompozicijom dovozili direktno u logor, negde ih u Zavolžju iskrcavali s visokog nasipa, u šumi, skupa s belim klavirima i sanducima za cveće. U godinama 1948–49. pokupljeni su za logore i preostali dalekoistočni povratnici iz emigracije.

Kao devetogodišnji mališan ja sam radije čitao plave sveske V. V. Šuljgina, tada slobodno prodavane na našim kioscima za knjige, nego i samoga Žila Verna. Bio je to glas iz jednog tako dalekog sveta da ni u najneverovatnijoj fantaziji nisam mogao pretpostaviti da će se za nepunih dvadeset godina moji i autorovi koraci nevidljivom tačkastom linijom ukrstiti na nemim hodnicima Velike Lubjanke. Istina, mi se nismo sreli tada nego tek dvadeset godina kasnije, ali sam tog proleća 1945. imao vremena da upoznam mnoge emigrante, i stare i mlade.

S konjičkim kapetanom Borščom i pukovnikom Marijuškinom sreo sam se na lekarskom pregledu, s kojeg i danas držim u sećanju izgled njihovih golih naboranih tamnožutih – ne tela! – moštiju. Njih su pohapsili pred samom rakom i doveli ih preko nekoliko hiljada kilometara u Moskvu, i ovde, 1945. godine, poveli istragu o… njihovoj borbi protiv sovjetske vlasti 1919. godine!

Mi smo se već toliko privikli na brda istražnih i sudskih nepravdi da više nismo u stanju ni da ih upoređujemo. Taj kapetan i taj pukovnik bili su vojnici, po pozivu, ruske carske armije. Obojica su već bili prevalili četrdeset godina, služili u armiji po dvadesetak, kada je telegrafom grunulo saopštenje da je u Petrogradu svrgnut imperator. Dvadeset godina služili su oni zakleti caru, i sada, tužna srca (možda i gunđajući u sebi: »Bolje umri, bolje se raspadni!«), zakleli se još i Privremenoj vladi. Više im niko nije ni predlagao da polažu zakletvu, svaka se armija bila raspala. Njima se nije sviđalo kada su oficirima skidane epolete, kada su oficiri ubijani i, naravno, oni su se udružili s drugim oficirima da bi se borili protiv takvog poretka. Prirodno je što se Crvena armija tukla protiv njih i bacala ih na more. Međutim – u zemlji u kojoj ima i trunke pravne misli – po kakvoj osnovi bi se moglo njima *suditi,* i to sa zakašnenjem od četvrt veka? (Sve to vreme oni su živeli kao privatna lica: Marijuškin do samoga hapšenja; Boršč se, istina, zatekao u kozačkoj komori u Austriji, ne dakle u jedinici pod oružjem, već u komori među starcima i ženama.)

Ipak, te 1945. godine, njih su u centru naše jurisdikcije optuživali: za delovanje upravljeno na *svrgavanje* vlasti radničkih i seljačkih sovjeta; za oružani *upad* na sovjetsku teritoriju (tj. zato što se nisu odmah pokupili iz Rusije koja je iz Petrograda proglašena sovjetskom); za davanje pomoći međunarodnoj buržoaziji (koju oni ni u snu nisu videli); za služenje kontrarevolucionarnim vladama (to jest, svojim generalima kojima su se celog života potčinjavali). I – sve te tačke (1–2–4–13) člana 58 pripadale su Krivičnom zakoniku, donesenom... 1926. godine, to jest šest–sedam godina po okončanju građanskog rata! (Klasično sraman primer retroaktivnog dejstva zakona.) Osim toga, član 2 Zakonika propisivao je da je on primenjiv isključivo na građane zatečene na teritoriji RSFSR. Ali, desnica GB je trgala i ne–građane iz svih zemalja Evrope i Azije![201] A o zastarelosti ni govora: za nju je bilo elastično predviđeno da se ne primenjuje za dela iz člana 58. Zastarelost se primenjuje samo na domaće dželate *(»zašto po prošlosti prevrtati?...«),* koji su uništili mnogo puta više građana nego sav građanski rat.

Marijuškin je bar sve jasno pamtio, pričao je o evakuaciji iz Novorosijska. A Boršč, kao da je bio podetinjio, prostodušno je tepao o tome kako je u Lubjanki praznovao Vaskrs: čitave Cvetne i čitave Strasne nedelje jeo je samo pola sledovanja hleba, drugu polovinu je ostavljao i zamenjivao postepeno bajato svežim. Tako mu se za mrsne dane sabralo sedam sledovanja i on se gostio tri puna dana praznika.

To što su oni sada bili pod istragom i na sudu ni najmanje ne dokazuje njihovu stvarnu krivicu, štaviše ni u prošlosti, dokazuje samo osvetu sovjetske vlade za to što su se oni suprotstavljali komunizmu četvrt veka pre, iako su posle toga životarili životom nezbrinutih izgnanih beskućnika.

Konstantin Konstantinovič Jasevič odudarao je od ovih beznadežnih mumija. Za njega kraj građanskog rata nije značio i kraj borbe protiv boljševika. Čime se on mogao boriti onamo, gde i kako – nije mi pričao. No, osećanje da je i sada u stroju bilo je vidljivo i u ćeliji. Usred zbrke pojmova koja je kod većine nas bila u glavama, on je, očigledno, imao jasan, razgovetan pogled na okolinu, a od tako jasnog životnog stava i telo mu je ostajalo uvek krepko, žilavo, delatno. Bilo mu je ne manje od šezdeset, glava – gola ćela, bez ijedne dlačice; već je bio prošao kroz istragu (i čekao presudu kao i mi svi), a pomoći, naravno, nikakve niotkuda nije primao, ali je bio sačuvao mladu, pa i rumenu kožu, jedini od cele ćelije obavljao je jutarnju gimnastiku i pljuskao se pod slavinom (dok

smo svi mi drugi čuvali kalorije od zatvorske porcije). On nikada ne bi propustio čas kada bi se među ležajevima oslobodio prolaz da se na tih pet–šest metara dobro iznahoda – čvrstim korakom, odsečna profila, ruku skrštenih na grudima, upirući pogled svojih svetlih mladih očiju nekuda s onu stranu zidova.

I upravo zato što smo se svi mi čudili zbog onoga što se dešavalo s nama dok njega ništa nije iznenađivalo, on je u ćeliji ostajao potpuno usamljen.

Ja sam tek kroz godinu dana mogao pravilno da ocenim njegovo ponašanje u ćeliji. Bio sam ponovo u Butirkama, i u jednoj od njenih 70 ćelija sreo mladiće okrivljene po istom delu kao i Jasevič i već osuđene na po deset do petnaest godina. Presuda celoj njegovoj grupi bila je otkucana na cigaret–papiru i oni su je, ne znam zašto, imali kod sebe. Prvi na spisku bio je Jasevič i njegova kazna streljanja. Eto, to je on predvideo, to je video kroz zidove svojim mladalačkim pogledom dok je marširao od stola ka vratima i natrag! Njemu je svest da je ostao veran svojoj životnoj stazi davala tu neobičnu snagu.

Među emigrantima se našao i moj vršnjak Igor Tronko. Sprijateljio sam se s njim. Oba oslabeli, suvi, žuto–siva koža razapeta na kosturu. (Ne bih se začudio kad bi neko upitao zašto smo se bili ovako upustili. Smatram da je to bilo zbog duševne utučenosti.) Obojica mršavi, izduženi, obojicu zanosi i letnji povetarac u butirskim dvorištima za šetnju, a mi pipavim korakom starca, šetamo jedan uz drugog i razgovaramo o našim paralelnim životima. Rođeni smo iste godine, oba na jugu Rusije. Još smo oba sisali mleko kada se sudbina mašila rukom u svoju oveštalu torbu i izvukla: za mene kratku, za njega dužu slamku. Njega je bacila preko mora, iako mu je otac bio, evo, kakav »belogardejac«: običan telegrafista koji živi u oskudici.

Meni je bilo interesantno da kroz njega vidim moje pokoljenje sunarodnjaka što se našlo s onu stranu granice. Oni su rasli uz dobar porodični nadzor, s vrlo skromnim, ili oskudnim sredstvima. Svi su bili odlično vaspitani i, po mogućnosti, obrazovani. Rasli su ne znajući za strahove i pritiske, bez obzira na to što se izvestan pritisak belih organizacija ne može poreći, sve dok nisu ojačali. Porasli su a da ih se poroci veka što su harali po celokupnoj evropskoj omladini (visoki kriminalitet, ležernost, praznina misli, ćerdanje života) nisu dotakli. Jer, živeli su kao u nekoj senci neizbrisive nesreće svojih porodica. I bilo u kojoj zemlji da su rasli, jedino su Rusiju držali za svoju domovinu. Duhovno su sazrevali na ruskoj književnosti, sada utoliko draže što se na njoj zaustavljala i otadžbina, što iza nje ni prvobitne fizičke otadžbine nije bilo. Savremena štampana reč bila im je šire i obimnije dostupna nego nama, ali sovjetska izdanja su malo dolazila do njih, i ta praznina im je smetala više od svega drugoga. Činilo im se da baš zbog toga ne mogu shvatiti ono najglavnije, najuzvišenije i najdivnije o sovjetskoj Rusiji, da je to što do njih dolazi nepotpuno, izopačeno, lažno. Predstave o našoj stvarnosti bile su im vrlo oskudne; ali žal za domovinom toliki da bi svi, samo da ih je četrdeset prve neko pozvao, pohrlili u Crvenu armiju, i to radije da nađu smrt nego da prežive. U uzrastu od 20 do 25 godina ova mladež je već imala neke svoje nazore i čvrsto stajala iza njih, nazore različite od nazora starih generala i političara. Na primer: Igorovljeva grupa bila je – »neopredeljeni«. Smatrali su da ko nije podneo s domovinom u minulim decenijama sve teškoće nema prava da o budućnosti Rusije išta odlučuje, pa ni da nešto predlaže; ima samo to pravo da pođe i prisajedini svoj napor u ono što narod odluči.

Puno vremena smo nas dvojica proveli ležeći jedan prema drugome na ležajevima. Ja sam njegov svet shvatio onoliko koliko sam mogao, i taj susret mi je otkrio (a kasniji drugi potvrdili) da je odliv velikog dela duhovnih snaga u građanskom ratu odvojio od nas velik i važan rukavac ruske kulture i da svako ko je istinski voli mora težiti da se oba njena rukavca – onaj iz matice i onaj iz dijaspore – objedine. Samo tako će ona postati puna, samo tako sposobna za zdrav razvitak.

Želja mi je da dočekam taj dan.

* * *

Slabo je, slabo čovek biće. Na kraju krajeva, i najtvrdoglaviji među nama su onoga proleća želeli oproštaj, bili spremni da u mnogome popuste za samo još jedno parče života. Kružila je ovakva anegdota: »Okrivljeni, vaša poslednja želja?« – »Molim da me pošaljete gde hoćete, samo da je tamo sovjetska vlast. I – sunce...« Da ostanemo bez sovjetske vlasti nije nam pretilo, pretilo nam je da ostanemo bez sunca... Nikome se nije išlo preko polarnog kruga, u skorbut, u distrofiju. Bila je zbog nečega u ćelijama naročito živa legenda o Altaju. Oni retki koji su nekada tamo bivali, a posebno oni koji nisu bili, pripovedali su svojim drugovima iz ćelija bajne snove: kakva li je samo Altaj divota! Em sibirske širine, em topla klima! Obale od pšenice a reke od meda. Stepa i planine. Stada ovaca, divljač, riba. Mnogoljudna, bogata sela...

Moguće je da zatvorenička maštanja o Altaju čine nastavak stare seljačke mašte o njemu? Na Altaju su bile takozvane zemlje Kabineta Njegovog Veličanstva, zbog čega je duže vremena ostalom svetu bio zatvoren za naseljavanje. Seljaci su baš zato i želeli tamo (pa i selili se). Da ne leži u tome poreklo te žilave legende?

Ah, kako bi bilo krasno da se izgubiš u takvoj tišini. Čuti čisti zvonki poj petla u prozračnom vazduhu! Pomilovati kakvog konja po dobroj, setnoj glavi! I nek' su prokleti svi veliki problemi, neka o njih glavu lomi neko drugi, neko gluplji. Odahnuti onamo od psovki islednika, od dosadnog razmotavanja celog tvog života, od grmljave zatvorskih brava, od ustajalog smrdljivog vazduha ćelije. Dat nam je samo jedan život, mali kratki život, a mi ga zločinački poturamo pod nečije mitraljeze ili ga odvlačimo, njega neporočnog, na političko smetlište. Živeo bih, tamo na Altaju, čini mi se, u nekoj najmanjoj i najmračnijoj udžerici na kraju sela, do šume. Išao bih – ne u pečurke, ne u drva – otišao bih, jednostavno u šumu, zagrlio dva drveta: mili moji, meni više ništa ne treba!...

I samo ono proleće – proleće u kojem je završen tako veliki rat – pozivalo je na milosrđe. Videli smo da nas, zatvorenika, teku milioni, da nas još više miliona dočekuje u logorima. Zar je moguće da tolike milione ostave u zatvorima posle najveće svetske pobede? Nas prosto drže da bi nas zaplašili da neke stvari bolje utuvimo u glavu. Biće, sigurno, velika amnestija i svi ćemo mi uskoro biti pušteni. Neko se, štaviše, kleo da je lično u novinama čitao kako je Staljin odgovarao nekom američkom dopisniku (prezime? – ne sećam se...) i rekao da će kod nas, kad se završi rat, biti amnestija kakve svet do sada nije viđao. A nekome drugome je islednik g l a v o m rekao da će uskoro opšta amnestija. (Istrazi su ovakva govorkanja bila dobrodošla – ona su slabila našu volju: potpisaću, neka sve ide dođavola, i tako i tako nije za dugo.)

No, *za milost – razum treba.*

Mi nismo hteli da slušamo one malobrojne trezvene među nama koji su zlokobno graktali da, za ovo četvrt veka, amnestije političkih nikada nije bilo i da je nikada neće ni biti. (Poneki znalac iz ćelije, neko od doušnika, dobacio bi žustro na to: »Ali, dvadeset sedme, za desetogodišnjicu Oktobra, svi zatvori su bili prazni, na njima su *visile bele zastave!«* Ova zavodljiva slika belih zastava na zatvorima – zašto baš belih? – posebno se doimala našega srca.)[202] Mi nismo hteli da čujemo one razborite među nama koji su objašnjavali da milioni nas leže upravo zato što se rat završio: na frontu više nismo potrebni, u pozadini smo opasni, a na velikim gradilištima bez nas se u zid neće položiti ni jedna jedina opeka. (Nismo bili dovoljno svesno samopožrtvovani da bismo mogli proniknuti u ako ne pakosnu a ono bar prostu domaćinsku Staljinovu računicu: ko bi od demobilisanih zaželeo da ostavi porodicu i kuću i pođe na Kolimu, na Vorkutu, u Sibir, u bespuća na beskućišta. Ovo je već pa zamalo bio zadatak za Gosplan – da MVD–u odredi broj ljudi za hapšenje.) Mi smo hteli amnestiju! Žarko smo, žedno smo čekali velikodušnu široku amnestiju! U Engleskoj, kažu, čak i za godišnjice krunisanja, a to će reći svake godine, ima amnestija!

Za tristotu godišnjicu dinastije Romanovih[203] mnogi politički su bili amnestirani. Zar je moguće da i sada, posle pobede stoleća, i više od toga, Staljinova vlada ostane tako sitničavo osvetoljubiva i zlopamtilo prema svakom svom malom podaniku koji se spotakao ili okliznuo?

Jednostavna istina, ali za koju treba propatiti: blagoslovene su ne pobede u ratovima već porazi! Pobede su potrebne vladama, porazi – narodu. Posle pobede traže se nove pobede, posle poraza – sloboda, i ona se najčešće dobija. Porazi su potrebni narodima, kao patnje i nesreće pojedincima: oni nas gone da se okrenemo našem unutrašnjem životu, da se duhovno uzdignemo.

Poltavska pobeda bila je za Rusiju nesreća: ona je povukla za sobom dva veka velikih napora, razaranja, neslobode i sve novih i novih ratova. Za Šveđane je poltavski poraz bio spasonosan: izgubili su volju za ratovanjem i postali najprosperitetniji i najslobodniji narod Evrope.[204]

Mi smo se toliko navikli da se dičimo našom pobedom nad Napoleonom da ispuštamo iz vida: baš zbog nje oslobođenje seljaka nije izvršeno pola veka ranije. (A što se tiče francuske okupacije, ona za Rusiju nije bila realnost.) Dok nam je krimski rat doneo slobode.

Mi smo onoga proleća verovali u amnestiju, ali u tome ni najmanje nismo bili originalni. Iz razgovora sa starim zatvorenicima postaje ti jasno: žarka želja za milost i vera u nju nikada ne napuštaju sumorne zatvorske zidove. Desetine godina razne bujice zatvorenika nisu prestajale da iščekuju i da gaje nadu: čas u amnestiju, čas u novi zakonik, čas u opštu reviziju dela (a Organi su uvek sa sračunatom obazrivošću podjarivali takva nadanja). Za bilo koju godišnjicu Oktobra, za bilo koju Lenjinovu godišnjicu, za Dan pobede, Crvene armije ili Pariške komune, za svaku novu sednicu VCIK–a, za završetak svakog petogodišnjeg plana, za svaki plenum Vrhovnog suda – za šta sve zatvorenička uobrazilja nije vezivala taj dugoočekivani silazak anđela slobode! I ukoliko su hapšenja više mahnitala, ukoliko više su zatvorske povodnje bivale homerskije, ukoliko više je od njih pamet stajala – utoliko više se rađala – ne trezvenost! – vera u amnestiju!

Sve izvore svetlosti možemo na ovaj ili onaj način porediti sa Suncem. A Sunce ne možemo ni sa čim. Tako se i sve nade mogu porediti s nadom na amnestiju, ali nada u amnestiju ne može se porediti

ni sa čim.

U proleće 1945. svakog novog bi pre svega upitali: šta je čuo o amnestiji? A kada bi dvoje ili troje bilo izvedeno iz ćelije *sa stvarima,* znalci bi odmah uporedili njihova dela i izveli zaključak da su ona najlakša i da su oni, razume se, zato i oslobođeni. Počelo je! U toaletima i kupatilu, tim hapseničkim poštama, naši aktivisti su svuda tražili tragove i zapise o amnestiji. I najednom u čuvenom ljubičastom izlaznom predsoblju butirskog kupatila, pročitasmo, početkom jula, ogromno proročanstvo sapunom po ljubičastim politiranim pločicama, daleko iznad rasta čoveka (znači, neko je pisca držao na ramenima da bi natpis što duže ostao neizbrisan):

»Ura!!! 17. jula amnestija!«[205]

Koliko samo likovanja! (»Jer, da ne znaju tačno, ne bi ni napisali!«) Sve što je u telu bílo, pulsiralo, teklo sve se zaustavljalo od šoka radosti: evo sad, sad će se otvoriti vrata...

Ali – za milost razum treba...

Polovinom jula, čuvar posla jednog starca iz naše ćelije da opere nužnik i tamo ga u četiri oka (kod svedoka se na to ne bi odlučio) upita, posmatrajući samilosno njegovu sedu glavu: »Po kojem članu, starino?« – »Po pedeset osmom«, obradova se starac, za kojim su kod kuće plakala tri pokolenja. – »Ne dolaziš u obzir...«, uzdahnuo je čuvar. Budalaština! prokomentarisala je ćelija. Čuvar je nepismen, u tome je sve.

U toj ćeliji bio je mladi Kijevljanin Valentin (prezimena se ne sećam), velikih ženskih lepih očiju, teško isprepadan istragom. On je, bez sumnje, bio vidovnjak, makar u ondašnjem uzbuđenom stanju. Više puta se desilo da pređe preko ćelije i pokaže: danas će tebe i tebe uzeti, to sam video u snu. I uzeli bi one! Baš njih! Duša zatvorenika je, uostalom, toliko sklona mistici da predviđanja prihvata skoro bez čuđenja.

Valentin je, 27. jula, prišao meni: »Aleksandre! Danas je red na mene i tebe.« I ispričao mi san koji je po svemu ličio na zatvorske snove: preko mutne rečice brvno, pa krst. Ja sam se počeo pripremati, i ne uzalud: posle jutarnje vrele vode, mene i njega odvedoše. Ćelija nas je ispratila bučnim željama za srećan put, mnogi su nas uveravali da odlazimo u slobodu (tako je proizilazilo iz upoređenja naših »lakih« dela).

Možeš ti iskreno tome ne verovati, ne dozvoljavati sebi da veruješ, možeš se podsmehom od toga braniti, ali te vruća klešta – od njih vrućih na zemlji nema – iznenada uhvate, uhvate tvoju dušu: a šta ako je istina?...

Sabrali su nas dvadesetak iz raznih ćelija i najpre nas poveli u kupatilo (zatvorenik na svakom životnom zaokretu mora pre svega proći kroz kupatilo). U njemu smo imali dosta vremena, oko sat i po, da se predajemo razmišljanju i nagađanju. Posle čega su nas, isparene, raznežene, proveli preko smaragdnozelene baštice butirskog dvorišta, u kojem su celim horom pevale ptice (samo vrapci, najpre će biti), dok je zelenilo drveća izgledalo nepodnošljivo jarko za oči odviknute od njega. Nikada kao toga proleća moje oči nisu tako intenzivno opažale zelenilo lišća! I ništa sličnije raju

videle od te butirske baštice što se asfaltiranom stazom mogla preći za trideset sekundi![206]

Odvedoše nas u butirsku *železničku stanicu* (mesto prijema i otpremanja zatvorenika; ovo ime mu vrlo priliči, a uz to i glavno predsoblje mu liči na lepu stanicu), uteraše u velik, prostran boks. U njemu je vladao polumrak, ali vazduh je bio čist i svež: jedino prozorče bilo je visoko gore i nije imalo *brnjice.* I gledalo na istu onu sunčanu bašticu, tako da nas je kroz otvoreno gornje krilo zaglušivao ptičji cvrkut, a na njegovom ekranu se njihala jarkozelena grančica i svima nama naveštavala slobodu i rodni dom. (Pogledajte samo! Nikada nismo bili u ovako lepom boksu! To nije slučajno!)

Svi mi ovde čekali smo sudbinu od OSO[207], a ispadalo je, eto, da smo svi ležali ni zbog čega.

Tri sata niko nas nije dirao, niko vrata otvorio. Mi smo hodali po boksu, hodali i hodali, i kada više ne bismo mogli, sedali smo na keramičke pločice klupe. A grančica nije prestajala da ide gore–dole po prozoru niti vrapci da se dozivaju kao ludi.

Iznenada se, uz tresak, otvoriše vrata i jedan od nas, jedan mirni knjigovođa od oko trideset pet godina, bi pozvan. On iziđe, vrata se zatvoriše. Mi se, kao da smo na vatri, još jače rashodasmo po našem sanduku.

Opet tresak: pozvaše drugoga, a prvoga vratiše. Mi se bacismo na njega. Ali to više ne beše on! Život na njegovu licu bejaše prestao. Njegove širom otvorene oči bejahu slepe. Kretao se po glatkom podu boksa nesigurnim pokretima i jedva uspevajući da održi ravnotežu. Kontuzovan? Udaren daskom za peglanje?

- Reci! Zbori! – nismo ni mi bili živi od straha. (Ako ne dolazi s električne stolice, onda mora da mu je saopštena smrtna kazna.) Kao da saopštava o smaku Vasione, knjigovođa procedi:
- Pet!! Pet godina!!!

Vrata opet grmnuše – vraćali su tako brzo kao da su odvođeni u nužnik po maloj nuždi. Ovaj se vrati sav ozaren. Oslobođen, očigledno.

- Kaži! – opkolismo ga, povraćene nade. On odmahnu rukom, jedva zaustavljajući smeh:
- Petnaest godina!

Sve to postade odviše šašavo da bismo odmah mogli da poverujemo.

Glava 7
U DAKTILOGRAFSKOM ODELJENJU

U boksu do butirske »stanice« – takozvanom *boksu za pretrese* (ovde su pretresani novodošli; poveliki prostor omogućavao je da pet–šest čuvara obrade u jednoj turi i po dvadeset zekova) sada nikoga nije bilo, grubi stolovi za kojima je vršen pretres bili su prazni, samo je po strani, za malim stočićem kome tu očigledno nije bilo mesto, pod električnom lampom, sedeo uredan crnomanjasti major NKVD. Na licu mu izraz dosade koju on ipak savladava: samo što, dok mu zekove tako – jednog po jednog – dovode i odvode, traći vreme; zar ne bi mogao sve te potpise mnogo brže pokupiti?

On mi pokaza na hoklicu s druge strane stola, priupita me za ime. Pred njim, levo i desno od mastionice, ležahu snopići belih papira veličine polovine lista za pisaću mašinu, ili formata na kojem vam u stambenoj upravi daju priznanicu za grejanje a u ustanovama nalog za nabavku sitnog kancelarijskog materijala. Major prelista desni snopić i nađe papir koji se odnosi na mene. Izvadi ga, pročita brzo i ravnodušno (ja shvatih da sam dobio osam godina) i bez zadržavanja poče nalivperom pisati na poleđini da mi je dana toga i toga saopštena njegova sadržina.

Srce mi ni za pola udara više ne pokaza da je uzbuđeno – toliko mi se sve to učini običnim. Zar je moguće da je to stvarno moja presuda – presuda prekretnica u mom životu? Želeo sam da se uzbudim, da taj tren duboko preživim, ali nisam uspeo. A major mi je već poturao papir s njegove poleđine. Preda mnom je već bila jevtina đačka pernica s lošim percetom, na kojem je visio dronjak taloga iz mastionice.

- Ne, želim da sam pročitam.
- Pa, ja vas neću, valjda, prevariti? – lenjo se pobuni major. – U redu, čitajte.

I ispusti nevoljko papir iz ruke. Ja ga prevrnuh i počeh da ga namerno sporo iščitavam, ne reč po reč nego slovo po slovo. Tekst beše otkucan na mašini, ali preda mnom nije bio prvi primerak već kopija:

I z v o d

iz odluke OSO NKVD od 7. jula 1945. godine[208]

Br. ...

Zatim je sve bilo podvučeno tačkastom linijom i sličnom linijom vertikalno podeljeno.

Saslušali	*Odlučili*
Optužbu protiv toga i toga (ime i prezime, godina rođenja, mesto rođenja)	Da se tome i tome (ime i prezime) za antisovjetsku agitaciju i pokušaj stvaranja antisovjetske organizacije odredi kazna u visini od 8 (osam) godina popravno–radnog logora
Kopija odgovara originalu.	Sekretar ....

Da li je trebalo da prosto potpišem i ćutke iziđem? Poglednuh na majora – valjda će mi nešto reći, objasniti? Ne, on tako nešto nije nameravao. Naprotiv, klimnu glavom čuvaru kod vrata: sledeći.

Da bih tom trenutku pridao nešto više važnosti, upitah ga pomalo tragično:

- Pa to je strašno! Osam godina! Za šta?

Osetih i sam koliko mi reči zvuče lažno: ni on ni ja nismo osećali ništa strašno.

- Ovde, ovde – još jednom mi major pokaza gde da se potpišem.

Potpisah se. Prosto nisam znao šta bih drugo mogao da uradim.

- Dozvolite da ovde kod vas napišem prigovor. Presuda je zaista nepravedna.
- To po određenom redu – mahinalno se složi major i stavi moj papir na levi snop.
- Prolazite! – naredi mi čuvar.

I ja *prođoh.*

(Ja se očigledno nisam snašao. Georgij Teno, kome su, istina, dali listić s dvadeset pet godina, ovako je odgovorio: »To jest: doživotno! U stara vremena, kada bi nekoga osudili na doživotnu robiju, doboš bi grmeo, sabirao narod. A vi – vi kao da sapun delite: dvadeset pet, i tornjaj se.«

Arnoljd Rapoport je uzeo pernicu, i na poleđini krasnopisom: »Kategorički protestujem protiv terorističke nezakonite presude i zahtevam da bez odlaganja budem oslobođen.« Oficir je najpre strpljivo čekao, a kad je pročitao, u jarosti je pocepao papir zajedno sa izvodom iz odluke. Ništa važno, kazna je i dalje bila punovažna: to je bila samo kopija.

A Vera Kornejeva je očekivala petnaest, i bila je sva ushićena kada je na papiru pročitala samo – pet. Počela se smejati svojim ozarenim smehom i pohitala da stavi potpis pre nego joj izmaknu hartiju. Oficir kao da nije bio načisto šta se s njom dešava: »Jeste li vi shvatili šta sam vam pročitao?«

- »Da, da, hvala vam mnogo! Pet godina popravno–radnog logora!«

Janošu Rožašu, Mađaru, pročitali su njegovu desetogodišnju kaznu u hodniku, na ruskom bez prevoda. On je potpisao i ne znajući da se radi o presudi; dugo vremena nakon toga očekivao je suđenje; mnogo kasnije mu je ovaj događaj kao kroz maglu došao u svest, i tek tada se dosetio jadu.)

Vratih se u boks, s osmehom na licu. Začudo, na duši mi je iz minuta u minut bilo sve lakše i sve veselije. Svi su se vraćali s *bankama,* pa i Valentin. Najbezazleniju kaznu u današnjoj kompaniji dobio je onaj knjigovođa koji je skrenuo pameću (i sve do sada ostao neuračunljiv). Posle njegove, najbezazlenija je bila moja.

Grančica na prozoru nije prestajala da se, sva okupana u suncu, njiše na julskom povetarcu. Mi smo oživljavali, počeli smo da čavrljamo. U boksu je tu i tamo sve češće nastajao smeh. Smejali smo se i što je sve ispalo tako lako, smejali i uzrujanom knjigovođi, smejali našim jutrošnjim nadama i tome kako su nas iz ćelija ispraćali, kako su slali poruke pomoću dogovorenih znaka: četiri krompira, dva đevreka...

- Amnestije mora biti – tvrdili su jedni. – To nas samo forme radi plaše, toliko da ih ne zaboravimo. Staljin je jednom američkom dopisniku rekao...
- A kako se taj dopisnik zove?
- E, to ne bih znao...

Na to nam zapovediše da pokupimo stvari, postrojiše nas u dve vrste i vratiše preko onog bajnog vrtića, prepunog leta. A kuda bi ako ne opet u kupatilo!

To izazva gromoglasan smeh: klipani! Svukosmo se sve uz kikotanje, obesismo odeću na iste kuke, odgurnusmo u istu komoru za dezinfekciju u koju smo je jutros ubacivali. Kikot nije prestajao ni kad smo dobili svako po jezičak odvratnog sapuna i pošli u prostranu, bučnu kupaonicu, u kojoj ćemo se oprati, kao što se pere posle ludih noći sa ženskinjem. Što smo se ispljuskali, što vruće vode prolili po sebi, što đavola prosuli!, – čovek bi rekao da smo đaci koji su maločas položili poslednji ispit. Nije to bio nikakav bolesni smeh već olakšanje, očišćenje, živa zaštita i spas organizma.

Dok se brisao, Valentin mi je govorio utešne, umirujuće reči.

- Ništa strašno! Mi smo još mladi, život je pred nama. Važno je da se od sada ne spotaknemo. Kad u logor dođemo, ni sa kim ni reči, da nam ne pripišu novu kaznu. Ima pošteno da radimo i kao ribe da ćutimo.

I verovao je tom svom programu, i nadao se – on, nevino zrnašce u Staljinovom žrvnju! Kako bi bilo lepo kad bi se čovek mogao složiti s njim, izdržati kaznu u miru, pa zatim preživljeno izbrisati iz sećanja!

Samo, u meni se već sve bunilo: ako čovek treba da *ne živi* samo zato da bi živeo, da li je i vredno...?

* * *

Ne bi se moglo reći da je OSO izmišljen posle revolucije. Još je Katarina II svom nezgodnom novinaru Novikovu odalamila petnaest godina po nekoj vrsti OSO: ne privodeći ga na sud. I svi drugi carevi imali su s vremena na vreme običaj da nezgodne pošalju, onako po očinski, u progonstvo. Šezdesetih godina XIX veka izvršena je korenita sudska reforma. Kao da se i kod vlastodržaca i kod podanika počinjao izgrađivati pravni pogled na društvo. Pa i uprkos tome, Koroljenko je zabeležio u 60– tim i 70–tim godinama slučajeve administrativnog gonjenja umesto suđenja. Sam on je, s još dva studenta, bio, po zapovesti pomoćnika ministra državnih imanja, 1876. godine prognan bez istrage i bez suda (tipičan primer OSO). Drugi put je, isto tako bez suda, proteran s bratom u Glazgov. Koroljenko navodi slučaj Fjodora Bogdana, koji je kao zastupnik svog sela bio došao do samog cara – i prognan; zatim Pjankova, koga je sud bio oslobodio krivice, ali to nije smetalo da po najvišoj volji bude prognan; i još nekih drugih.–

Vidi se da je ova tradicija postojala, samo nekako previše rasklimana. Nema tu ni naše obezličene odgovornosti: ko je nekada bio to OSO? Pa, bio je ili car, ili gubernator, ili pomoćnik ministra. Pojava nema ni razmah – kako govoriti o nekom razmahu ako se mogu *navesti* i slučajevi i

imena?

Ovo je uzelo maha dvadesetih godina, kad su radi stalnog zaobilaženja sudova stvorene stalno aktivne *trojke.* U početku se to s ponosom naglašavalo: trojka GPU! Sudijama ne samo da imena nisu skrivana, već im je i reklama pravljena. Ko na Solovkama nije znao za čuvenu moskovsku trojku: Gljeba Bokija, Vulja i Vasiljeva?! A – kakvu su samo reč izabrali: trojka! Podseća ona i na praporce pod lukom jarma, i na pokladnu terevenku, i na nešto vrlo tajnovito zapleteno: zašto baš trojka, šta mu to znači? Ni sud nije četvorka, ali opet – trojka sud nije! A najveća zagonetka: ona sudi u odsustvu optuženoga! On ni na sudu bio, ni sud video – a papirić stiže: potpis molim! Ispala trojka strašnija i od samog revolucionarnog suda. Pa se još i izdvojila, umotala se u sto haljina, zatvorila se u zasebnoj sobi, imena sudija duboko zapretala. I mi se navikli da članovi Trojke niti što jedu, niti piju, da ih među ljudima nema. Otkako su se izdvojili jednom na većanje, jednom zauvek, stižu nam samo odluke – preko daktilografkinja. (I to kao povratna pošta: takav dokument se ne sme uručivati na ruke.)

Ove trojke (za svaki slučaj, pišemo množinu, kao da se o božanstvu radi: ko zna gde ono boravi) odgovarale su datoj nuždi: ako je neko uhapšen, taj više ne sme videti slobodu (kao da GPU ima odeljenje tehničke kontrole: škarta biti ne sme). Ako ispadne nevin i apsolutno nepodložan sudu, neka mu bar Trojka da svoje »minus trideset dva« (gubernijski centri), ili malo progonstva od kakvih dve–tri godine, ali za tebe dovoljno, tebi više ne treba: vrh uva ti je porezan, zauvek si obeležen, odsad pa nadalje bićeš »recidivist«.

(Neka nam čitalac oprosti: opet smo se našli na poziciji desnog oportunizma – s našim pojmovima o »krivici«, »krivom« i »nevinom«. Kao da nikada nismo čuli za zvanična tumačenja o tome da se *ne radi o krivici već o društvenoj opasnosti:* može i nevini biti uhapšen, samo ako je društveno stran; i krivi pušten – ako je društveno blizak. Zašto da nam i ne oprosti, nama bez pravničkog obrazovanja, kad je i sam Zakonik iz 1926. godine, u čijem smo majčinskom krilu živeli dvadeset pet godina, kritikovan zbog »nedopustivog građanskog prilaza«, zbog izvesnog »građanskog odmeravanja kazne prema težini počinjenog dela«.[209])

Na žalost, nije nama suđeno da napišemo zanimljivu istoriju tog organa. Da li je sve godine svoga postojanja Trojka GPU u suđenju bez prisustva optuženoga imala pravo da donosi odluku o streljanju (kao poznatom knezu–kadetu Pavlu Dolgorukovu 1927, kao Paljčinskom, Fon Meku i Veličku 1929)? Da li su trojke uzimale samo slučajeve bez dovoljno dokaza, ali su optuženi bili ličnosti očigledno društveno opasne, ili su bile slobodnije u izboru? I kako se zatim 1934, kada je došlo do tužnog preimenovanja OGPU u NKVD, Trojka u belokamenoj Moskvi nazvala specijalnim većem, a trojke u oblastima – specijalnim kolegijumima oblasnih sudova, s tri njihova stalna člana, koji sude bez ikakvih porotnika i uvek na zatvorenim sednicama. A od leta 1937. dodate su u oblastima i autonomnim republikama još i druge trojke – od sekretara oblasnog komiteta, načelnika oblasnog NKVD i oblasnog javnog tužioca. (A iznad svih tih trojki bila je u Moskvi prosta Dvojka – narodni komesar unutrašnjih poslova i vrhovni javni tužilac SSSR – dozvolite, ipak nije zgodno da se Josif Visarionovič poziva na sednice kao treći!) Ali, od kraja 1938. godine nekako neprimetno su se istopile i trojke i Dvojka (zguljene zajedno s Nikolajem Ježovim), ali zato se bolje utvrdilo naše milo i drago OSO, preuzimajući za sebe pravo sudske odmazde, bez suđenja i u odsustvu optuženoga – najpre do 10 godina, pa zatim i više, pa i do streljanja. I žive nam srećno rođeno naše sve do 1953,

kada odstupi od nas i naš Berija, usrećitelj.

Devetnaest godina nam je ono poživelo, a upitaj: ko je od naših važnih političara ulazio u njega; koliko puta i po koliko dugo je ono zasedalo; da li bez pijenja čaja ili uz čaj i šta je s čajem posluživano; i kako je tekla sama rasprava – uz razgovor ili nemušto? – odgovora nećeš dobiti iz prostog razloga što ga ne znamo. Jedino smo čuli da je trojstvo ostalo njegova suština i znamo, iako nam danas nije moguće imenovati njegove predane sudije, koja su tri organa imala u njemu svoje stalne delegate: jedan iz CK, jedan iz MVD, jedan iz Tužilaštva. Svejedno, niko se neće začuditi ako jednog dana saznamo da sednica uopšte nije bilo, da je bio samo kadar iskusnih daktilografkinja, koje su pravile izvode iz nepostojećih zapisnika, i nad njima šef kancelarije. Da su bile daktilografkinje – za to se možemo opkladiti.

Nigde pomenuto, ni u Ustavu, ni u Zakoniku, OSO se ipak pokazalo kao najpodesnija mašina za lomljenje kostiju: i poslušno, i bez mnogo zahteva, i oslobođeno komedije zakona. Zakonik je postojao za sebe, OSO za sebe, i lako se okretalo i bez svih onih dvesta članova, koje niti je koristilo niti pominjalo.

U logoru postoji šala: na *nema* ni suda nema, ali postoji OSO.

Razume se, da bi lakše radilo, i OSO je imalo potrebu za nekim kodom, zbog čega je samo za sebe izradilo *slovne* paragrafe, koji su u mnogome olakšavali rad (s njima nisi imao potrebe da lupaš glavu, da u Zakoniku tražiš formulacije), a bilo ih je toliko malo da su ih i deca mogla zapamtiti (mi smo jedan deo njih već spominjali):

ASA	–	antisovjetska agitacija,
NPGG	–	ilegalni prelazak državne granice[210],
KRD	–	kontrarevolucionarna delatnost,
KRTD	–	kontrarevolucionarna trockistička delatnost (ovo T je još više otežavalo zekov život u logoru),
PŠ	–	sumnja da postoji špijunaža (stvarna špijunaža je išla na sud),
SVPŠ	–	poznanstva koja mogu navesti na sumnju da postoji špijunaža,
KRM	–	kontrarevolucionarno mišljenje,
VAS	–	iznošenje antisovjetskih raspoloženja,
SOE	–	socijalno–opasni element,
SVE	–	socijalno–štetni element,
PD	–	prestupnička delatnost (ovo je rado davano bivšim logorašima, kad se ne bi imalo za šta drugo zakačiti),

i, na kraju, vrlo obimni

ČS	–	član porodice (osuđenoga po jednoj od gornjih

slovnih skraćenica).

Ne zaboravimo da ova slova nisu deljena ravnomerno na ljude i godine, nego su se, kao i članovi Zakonika i tačke dekreta, sručivala u epidemijama.

Još jedna rezerva: OSO nipošto nije pretendovao da čoveku izriče *presudu* – ni pomena o presudi! – nego je samo *primenjivao administrativnu kaznu,* i to je sve. Otuda je morao imati i od svakog prava odrešene ruke.

Međutim, iako kazna nije išla za tim da bude sudska odluka, ona je mogla dosegnuti i dvadeset pet godina i povući za sobom:

- lišenje zvanja i odlikovanja,
- konfiskaciju celokupne imovine,
- kaznu zatvora u izolaciji,
- lišenje prava dopisivanja,

tako da bi čovek nestao s lica zemlje, sigirnije nego na osnovu sudske presude.

Još jedno važno preimućstvo OSO bilo je to što se na njegove odluke nije moglo žaliti, nije se imalo kome: nijednog stepena ni iznad ni ispod njega nije bilo. Bilo je potčinjeno jedino ministru unutrašnjih poslova; i Staljinu; i još – samoj Sotoni.

Velika prednost OSO bila je i brzina: nju je mogla ograničiti jedino tehnika kucanja na mašini.

Na kraju, OSO ne samo da nije imao potrebu da optuženoga lično vidi (te tako nije opterećivan ni međuzatvorski transport), već mu nije tražio ni fotografiju. U vreme velike opterećenosti zatvora bila je to prednost više: zatvorenik posle završene istrage nije morao zauzimati prostor na zatvorskom podu, ni džabe jesti hleb, već je odmah mogao biti upućen u logor da se u njemu časno trudi. Pročitati kopiju izvoda iz odluke OSO mogao je i mnogo kasnije.

U lakšim slučajevima to bi se obavilo tako da bi na odredišnoj stanici istovarili zatvorenike iz vagona i naredili im da tu, uz sami nasip, kleknu (da ne bi utekli, ali je to ispadalo kao da se mole OSO–u), i tada bi im pročitali odluke. Dešavalo se i sasvim drukčije: grupe koje su 1938. godine pristizale u Perebore nisu znale ni po kojim članovima su osuđene, ni dužinu kazne, ali – znao je pisar što ih je dočekivao, i na licu mesta im čitao iz spiska: SVE, Socijalno opasni element – 5 godina.

A neki bi i u logoru poradili mnoge mesece pre nego bi saznali kazne, za šta bi ih (priča I. Dobrjak) postrojili u svečani stroj, i to ne bilo kad – već 1. maja 1938. i, dok se vijore crvene zastave, upoznali ih s presudama trojke oblasti grada Staljina: svakome od deset do dvadeset godina. I moj logorski brigadir Sinebrjuhov je te iste 1938. bio upućen s celom etapom neosuđenih iz Čeljabinska u Čerepovec. Meseci su prolazili, zekovi radili. Iznenada, tokom zime, na izlazni dan (vidite li koje dane oni biraju?, vidite li da OSO ne želi da gubi?) izbacili ih po cići zimi u dvorište, postrojili, izišao tek prispeli poručnik i predstavio se: došao je da im saopšti odluke OSO. Pokazalo se da i nije loš momak: pogledao je mrko na njihovu jadnu obuću, pa na rogato sunce, i rekao:

- A zašto biste, momci, morali mrznuti? Znajte da vam je OSO svima dao po deset godina, a bogme

retko kome osam. Jasno? Volj–no!...

* * *

No, čemu onda sudovi ako OSO može da ovako otvoreno mašinski posluje? Čemu omnibus na konje kad već imamo tihi savremeni tramvaj, iz kojeg se ne može ispasti? Možda radi uhlebija sudija?

Jednostavno, savremenoj državi se ne priliči bez sudova. Osmi kongres Partije, 1919, uneo je u Program: »Nastojati da *svi radni ljudi bez izuzetka* budu uključeni u obavljanje sudskih obaveza.« »Sve bez izuzetka« nije uspelo uključiti, sudstvo nam je ispalo mršavo, ali ni bez sudova ne možemo!

Uostalom, naši politički sudovi – specijalna veća pri oblasnim sudovima, okružni vojni sudovi, pa i svi vrhovni idu za primerom OSO, ni oni se ne zapetljavaju u javna suđenja i debate stranki.

Prva i osnovna njihova odlika je zatvorenost. Oni su pre svega zatvoreni. Radi svog komoditeta.

I mi smo se polako navikli na činjenicu da su milioni i milioni ljudi osuđeni na zatvorenim sednicama, sa tim smo se toliko saživeli da će ti zamađijani brat, sin, ili sinovac osuđenoga sasvim ubeđeno frknuti: »Šta bi ti hteo? To znači da je delo *takve prirode*... A šta ako neprijatelji dokuče? To se ne sme...«

Tako, samo zato da »neprijatelji ne dokuče« – mi zabijamo glavu među kolena. Ko danas u našoj otadžbini, ko osim knjiških moljaca, pamti da je Karakozov, koji je na samoga cara pucao, dobio branioca? Da je Željabovu i svim narodovoljcima suđeno javno[211], bez imalo straha da će se »Turci dosetiti«. Da Veru Zasulič, koja je pucala na kako bismo mi danas rekli načelnika Moskovske uprave Ministarstva unutrašnjih poslova (i ranila ga, ali ne smrtno, iako je kalibar zrna bio za medvede)[212] ne samo da nisu u mučilištima uništili, ne samo da joj nisu tajno sudili, nego ju je na javnom suđenju porota (a ne trojka) o s l o b o d i l a , i ona se, usred likovanja ulice, odvezla u karucama.

Ne želim ovim poređenjima da kažem da je ranije u Rusiji sud bio savršen. Pravi sud je verovatno najzreliji plod najzrelijeg društva, ako neki narod nije već imao svoga cara Solomona. Vladimir Dalj zapaža da u Rusiji pre reforme »nije bilo nijedne poslovice koja bi hvalila sud«! A to nešto znači! Izgleda da ni zemskim glavarima nije nijedna načinjena u pohvalu. Svejedno, sudska reforma iz 1864. godine je makar gradski deo našeg društva izvela na put što je vodio prema engleskim obrascima.

Sa svim ovim, ja ne zaboravljam ni ono što je Dostojevski kazao na račun naših porotnih sudova *(Dnevnik jednog pisca):* o zloupotrebi advokatske krasnorečivosti (»Gospodo porotnici! Kakva bi to bila žena ako ne bi zaklala svoju suparnicu? Gospodo porotnici? Ko od vas ne bi izbacio dete kroz prozor?« ...), o tome da trenutni poriv može kod porotnika da prevagne nad građanskom savešću.[213] Međutim, Dostojevski se prepao onoga čega se nije trebalo plašiti! On je javno suđenje već smatrao tekovinom zauvek!... (A ko je od njegovih savremenika i mogao poverovati da ćemo imati OSO?) Na

drugom mestu, on piše: »Bolje je napraviti grešku u milosrđu nego u kazni.« O, da! Sto puta da!

Zloupotreba krasnorečivosti je bolest ne samo suda koji se rađa nego i šire – već rođene (rođene, ali s još nedefinisanim moralnim ciljevima) demokratije. Ista nam Engleska pruža primer kako lider opozicije, da bi svojoj partiji priuštio nešto prednosti, nikada ne preza da vladi pripiše gore stanje u zemlji nego što ono stvarno jeste.

Zloupotreba krasnorečivosti je zlo. Ali, koju reč onda da upotrebimo za zloupotrebu tajnosti? Dostojevski je maštao o sudu u kojem će *javni tužilac* reći sve što treba u *zaštitu* optuženoga. Mi ćemo tako nešto čekati vekovima! Naše društveno iskustvo nas je u međuvremenu obogatilo advokatima koji *optužuju* branjenika. (»Kao častan sovjetski građanin, kao istinski patriota, ne mogu a da ne osetim gađenje kad vidim ove zločine ...«)

Kako je lepo na zatvorenoj sednici! Sudska toga ti ne treba, možeš i rukave zasukati. Kako je divno tako raditi: ni mikrofona, ni novinara, ni publike. (Ne, publike ima – islednici. Oni su, u lenjingradski oblasni sud, recimo, dolazili danju da vide kako im se pitomci ponašaju, da bi one koje treba još malo *poprinaučiti pameti* posetili noću u zatvoru.[214])

Druga glavna odlika naših političkih sudova je predubeđenost. To jest, donošenje odluka unapred.

Isti zbornik *Od tamnica...* predočava nam materijal: donošenje odluka unapred je stara stvar, sudovi su se još u godinama 1924–1929. u odmeravanju kazne ravnali prema administrativnim i ekonomskim razlozima. Počinjući od 1924. godine sudovi su, zbog n e z a p o s l e n o s t i u zemlji, umanjili broj kazni za popravne radove bez lišenja slobode, a povećali broj kratkoročnih kazni zatvora (reč je, normalno, o bitovicima). Posledica: pretrpavanje zatvora osuđenicima na kratkoročne (na šest meseci) kazne i njihova nedovoljna iskorišćenost u radnim kolonijama. U početku 1929. godine Narodni komesarijat pravosuđa SSSR cirkularnim pismom br. 5 osudio je, kao štetno, donošenje kratkoročnih presuda, a 6. novembra 1929 (uoči dvanaeste godišnjice Oktobra i početka izgradnje socijalizma) jedna odluka CIK–a i SNK–a već je, jednostavno, z a b r a n j i v a l a da se kažnjava s manje od jedne godine!

Sudija unapred zna – ili za tvoje konkretno delo, ili u obliku opšte instrukcije kakva se odluka očekuje. (A ima obično u sudskoj dvorani i telefon.) Ima čak, kao kasnije kod OSO, i odluka unapred otkucanih na mašini, u koje se naknadno rukom unese ime i prezime. A ako neki Strahovič zaviče tokom procesa: »Kako je Ignatovski mene mogao da zavrbuje – meni je tada bilo deset godina!«, predsedniku suda je dosta da grakne: »Ne klevećite sovjetsku obaveštajnu službu!« Sve je odavno bilo odlučeno: svima odreda u grupi Ignatovskog – streljanje. Jedino se u grupu umešao neki Lipov: toga *niko* iz grupe *ne zna, niti on zna nekoga* u grupi. Dobro – Lipovu ćemo deset godina.

Unapred donesena odluka umnogome olakšava trnoviti život sudije. Ne radi se toliko o olakšanju za mozak – misliti i ne treba – koliko o moralnom olakšanju: ne muči te da se u donošenju odluke možeš prevariti i ostaviti tvoju sopstvenu decu bez oca. Čak i takvog zagriženog sudiju kao što je Uljrih – koje je veliko streljanje a da ga nisu izrekla njegova usta? – unapred donesena odluka čini dobrodušnim. Tako, 1945. godine, Vojno veće ispituje delo »estonskih separatista«. Predsedava mali, nabijeni, dobrodušni Uljrih. On nikada ne propušta priliku da se našali, ne samo s kolegama nego i sa zatvorenicima (zar to nije čovečno? Novo ponašanje. Gde je to viđeno?). Saznavši da je Suzi advokat, on će mu uz osmeh: »Vaša vam je profesija dobrodošla.« I stvarno, šta on ima s njima? Zašto bi se ljutio? Sednica se odvija prema zgodnom rasporedu: pušenje tu za sudijskim stolom; u pogodno vreme – odmor za ručak. Veče se približava – mora se na *većanje.* Ko da noću veća?

Zatvorenike ostave da celu noć presede za stolovima, a oni sami pođu kući. Ujutru u devet dođu sveži, izbrijani: »Ustanite, Sud ulazi!« – i svima po *banku.*

A evo i treće odlike – *dijalektika* (ranije se, onako grubo, govorilo: »Kuda ruda tuda i kola!«). Zakonik ne sme sudiji da bude prepreka. Njegovim članovima je već deset, petnaest, dvadeset godina burnog života, a kao što kaže Faust:

Sav svet se menja, ne prestaje da juri,
zašto bi me jedna reč vezivala?

Svi članovi su urasli u tumačenja, uputstva, instrukcije. Ako se delo optuženoga ne može naći u Zakoniku, može se suditi još i

- po *analogiji* (koliko mogućnosti!);
- naprosto za klasno poreklo (7–35, pripadnost društveno–opasnoj sredini);
- za veze s opasnim licima[215] (kakva širina! Koje lice je opasno i kakve su to veze – to samo sudija zna).

Nemojte samo zakerati oko jasnosti proglašenih zakona. Trinaestog januara 1950. godine izišao je dekret o obnovi smrtne kazne (slobodno možemo smatrati da ona nikada u Berijinim podrumima nije ni bila ukinuta). U njemu je napisano: smrtnoj kazni mogu se podvrgnuti *podrivači–diverzanti.* Šta to znači? Tako je rečeno, Josif Visarionovič voli tako: nikad dorečeno, samo nagovešteno. Radi li se tu samo o onome ko kockom trinitrotoluola digne šine u vazduh? Nije napisano. Za »diverzanta« odavno znamo: to je onaj ko je pustio proizvode lošeg kvaliteta. A *podrivač* – ko je on? Je li, recimo, onaj ko je u razgovoru u tramvaju *podrivao* autoritet vlade? Ili možda neka koja se udala za stranca – zar ona nije *podrila* veličinu naše domovine?

Pa, ne sudi ti sudija, sudija samo prima platu, sudi ti instrukcija! Instrukcija trideset sedme: **deset godina, dvadeset, streljanje.** Instrukcija četrdeset treće: **dvadeset robije, vešanje, streljanje.** Instrukcija četrdeset pete: svima odreda po **deset plus pet lišenja građanskih prava** (radna snaga, za tri petogodišnja plana).[216] Instrukcija četrdeset devete: svima odreda po **dvadeset pet.** (Tako je pravi špijun Šulc, Berlin, 1948, dobio deset godina, a Ginter Vaška, koji špijun nikada nije bio – dvadeset pet. Zato što je iz talasa 1949. godine.)

Pisaća mašina kuca. Ko je jednom uhapšen, onoga časa kada mu na pragu Državne bezbednosti pokidaju dugmad lišen je svih prava, vremensku kaznu ne može izbeći. Pravni *radnici* su na to toliko naviknuti da su 1958. načinili pravi skandal: dali su novinama da objave nacrt novih *Osnova krivičnog postupka SSSR* a zaboravili da u njega unesu član o *mogućem* sadržaju oslobađajuće odluke! Vladine novine su im uputile blag prekor: *»Može se stvoriti utisak* da naši sudovi donose samo osuđujuće odluke.«

Ne bi marilo da pravnike uzmemo malo i u zaštitu: zašto bi baš sud morao imati dva rešenja, ako se opšti *izbori* obavljaju samo s *jednim* kandidatom? Oslobađajuća presuda bila bi i ekonomska besmislica – to bi značilo da su i obaveštajci, i operativci, i istraga, i tužilaštvo, i unutrašnja straža u zatvoru, i straža – da su svi radili na prazan hod?!

Evo jednog prostog i tipičnog primera rada vojnog suda. U 1941. godini, u našim neaktivnim jedinicama u Mongoliji, Čekini odseci su morali da pokažu punu budnost i aktivnost. Vojni lekarski pomoćnik Lozovski, koji je imao razloga da zbog neke žene bude ljubomoran na poručnika Pavla Čuljpenjova, odlično je ovo shvatio. On je Čuljpenjovu postavio u četiri oka ova tri pitanja: 1. Šta misliš, zašto mi odstupamo pred Nemcima? (Čuljpenjov: imaju više tehnike i pre nas su izvršili mobilizaciju. Lozovski: ne, to je naš manevar, mi ih tako namamljujemo.) 2. Veruješ li u pomoć saveznika? (Čuljpenjov: verujem da će pomoći, ali ne džabe. Lozovski: prevariće, ni mrvice nam neće dati.) 3. Zašto je Vorošilov poslat da komanduje Severozapadnim frontom?

Čuljpenjov je odgovorio i zaboravio. A Lozovski napisao prijavu. Čuljpenjova su pozvali u političko odeljenje divizije i isključili iz Komsomola: zbog defetizma, zbog hvaljenja nemačke tehnike, zbog nipodaštavanja strategije naše komande. Najgovorljiviji je komsomolski rukovodilac Kaljagin (koji se na Halhin–Golu u prisustvu Čuljpenjova pokazao kao kukavica i sada mu je prilika da nezgodnog svedoka zauvek ukloni).

Hapšenje. Jedno jedino suočenje s Lozovskim. Islednik ne ispituje njihov raniji razgovor. Jedino pitanje: Znate li vi ovog čoveka? – Da. – Svedoče, možete ići. (Islednik se plaši da će optužba pasti.)[217]

Uništen već jednomesečnim ležanjem u jami, Čuljepenjov stupa pred vojni sud 36. motorizovane divizije. Prisutni: komesar divizije Lebedev, načelnik političkog odeljenja Slesarev. Svedok Lozovski nije čak ni pozvan na sud. (Ipak, da bi lažne dostave dobile zakonsku formu, posle suđenja će uzeti potpis i od Lozovskoga i od komesara Serjogina.) Pitanja: jeste li razgovarali s Lozovskim? Šta vas je pitao? Šta ste odgovorili? Čuljpenjov naivno priča,'on još uvek ne vidi svoju krivicu. »Pa zar i mnogi drugi ne razgovaraju?«, naivno uzvikuje. Sud dobro sluša: »Ko? Navedite imena.« Ali, Čuljpenjov nije od njihovog soja! Daju mu završnu reč. »Molim sud da još jednom proveri moj patriotizam, da mi da smrtno opasan zadatak!« I prostodušni heroj dodaje: »Meni, i onome ko me oklevetao – da skupa pođemo!«

A, ne, ne! Te viteške manire mi moramo da izbijamo iz glava u narodu. Lozovski će izdavati praškove, Serjogin – vaspitavati borce.[218] Kao da je važno bi li ti poginuo, ili ne? Važno je da smo *mi* bili budni. Izišli, popušili po cigaretu, vratili se: deset godina, i tri godine lišenja građanskih prava.

Takvih dela bilo je u svakoj diviziji – malo je reći deset (za šta bi se tada plaćalo osoblje). A koliko ima divizija – neka sam čitalac vidi.

... Sednice vojnih sudova užasno nalikuju jedna drugoj. Užasno bezlične i bezosećajne sudije – birokratske uštve. Sudske odluke – sve sa industrijske trake.

Svi se prave važni iako svi dobro vide da je sve sama lakrdija, a ponajbolje to znaju obični momci iz straže. U etapnom zatvoru u Novosibirsku 1945. godine straža prima uhapšenike prozivkom po *delima.* »Taj i taj! 58–1–a, dvadeset pet godina.« Stražar se zainteresovao: »Zbog čega si dobio?« – »Pa, ni zbog čega.« – »Lažeš. *Ni zbog čega se dobija deset!«*

Kada se vojnom sudu žuri, »većanje« traje jedan minut – koliko da se iziđe i uđe. Kada je radni dan suda 16 sati uzastopce, kroz vrata prostorije za većanje nazirete beli stolnjak, postavljeni sto, vaza s voćem. Ako im se mnogo ne žuri, odluku vole da čitaju na »psihološki način« »... osuđuje na najvišu kaznu!...« Pauza. Sudije gledaju osuđenog na smrt u oči, zanimljivo je: kako onaj to doživljava?, šta onaj sada oseća? »Ali, uzimajući u obzir iskreno kajanje...«

Svi zidovi sudske čekaonice izgrebeni su ekserima i olovkama: »Dobio kaznu streljanja«, »Dobio 25 godina«, »Dobio banku«. Zapisi se ne brišu: poučni su. Drhti, savij kičmu i ne misli da svojim vladanjem možeš išta izmeniti. Održi u svoju odbranu, u pustoj sudnici i u prisustvu krdanceta islednika, i govor dostojan Demostena (Olga Sliozberg u Vrhovnom sudu, 1936) – zaludu ti je. A da popneš s *banke* na streljanje – to možeš – samo im podvikni: *»Vi, fašistička bando!* Ja se stidim što sam nekoliko godina bio u vašoj partiji!« (Nikolaj Semjonovič Daskal Specijalnom veću Azovsko–crnomorske pokrajine, predsednik Holik, Majkop, 1937). Tada će ti namotati novo delo, tada će te uništiti.

Čavdarov kazuje slučaj kada su optuženi iznenada na sudu porekli sva svoja lažna priznanja data u istrazi. Pa šta? Stalo se, koliko da se sudije zgledaju, ali samo za jedan sekund. Državni tužilac je zatražio prekid, bez iznošenja razloga. Iz istražnog zatvora dojurili islednici i njihovi pomoćnici–dželati. Sve optužene razveli po boksovima, ponovo dobro izlemali, uz obećanje da će ih pomlatiti ako dođe do drugog prekida. Suđenje je nastavljeno. Sudija je ponovo sve počeo da ih ispituje – i svi su priznali.

Izvanrednu veštinu ispoljio je Aleksandar Grigorjevič Karetnikov, direktor Naučnoistraživačkog instituta za tekstil. Uoči samog početka sednice Vojnog veća Vrhovnog suda (a zašto za građane koji nisu pod vojnom obavezom vojni sud ili vojno veće? – mi se tome više ne čudimo i ne pitamo), on je preko straže izjavio da želi dati neke *dopunske* iskaze. Naravno, to je zagolicalo. Tužilac ga je primio. Karetnikov je obnažio ključnjaču, zagnojenu od udaraca koje mu je šamlicom naneo islednik i izjavio: »Sve sam pod mučenjem priznao.« Tužilac je već proklinjao sebe zbog pohlepe da dobije »dopunski« iskaz, ali prekasno. Svaki od njih je neustrašiv samo dok je skriveni deo mašine u kretanju. Ali, onog momenta kada mora postati lično odgovoran, kada je snop svetlosti uperen na njega samoga, on počinje da bledi, da shvata da je i on nula, da se može okliznuti i na običnoj kori. Tako je Karetnikov uhvatio tužioca u zamku, i ovaj se nije odvažio da stvar zataška. Počela je sednica Vojnog veća – Karetnikov je i ovde sve ponovio... Tek u tom slučaju je Vojno veće pošlo na istinsko većanje! Ali, ono je moglo doneti samo oslobađajuću presudu, što znači: Karetnikova na licu mesta osloboditi. Zbog toga... nije donelo – n i k a k v u !

Ništa zato, Karetnikova su opet odveli u zatvor, zalečili ga, zadržali tri meseca. Došao je novi islednik, vrlo učtiv, napisao novi nalog za hapšenje (da Veće nije bilo dvolično, bar ta tri meseca bi Karetnikov poživeo na slobodi!), ponovo postavio pitanja prethodnog islednika. Karetnikov, predosećajući slobodu, držao se čvrsto i odbio sve optužbe. I – šta mislite?... Osam godina, ali od OSO.

Ovaj primer je dovoljan da pokaže mogućnosti uhapšenika i mogućnosti OSO. Podsetimo se šta piše Deržavin:

Pristrasan sud – gori od zločina.
Sudija – dušman kad spava zakon.
Imaš, suče, šiju građanina,
Koja nema baš nikakav zaklon.

No, takve neprijatnosti Vojnom veću Vrhovnog suda su se retko dešavale i, uopšte, ono je retko dolazilo u situaciju da mora protrljati oči da bi bolje videlo nekog od svojih olovnih zatvorenika. A.D. Romanov, elektroinženjer, 1937. bio je odvučen trkom uz stepenište na treći sprat; vukla su ga pod ruku dva stražara (lift je, verovatno, radio, ali su zatvorenici bili u tolikom broju da ni saradnici nisu uvek mogli naći mesta). Pošto su se sreli s jednim već osuđenim, upali su u sudnicu. Vojnom veću se toliko žurilo da nije ni sedelo, već su sva trojica stajala. Jedva uhvativši dah (od duge istrage bio je iscrpljen), Romanov je rekao ime i prezime. Oni su nešto promrmljali, zgledali se i Uljrih – uvek taj! – saopštio: »Dvadeset godina!« I – miči ga! Odvukli u trku Romanova, dovukli u trku sledećega.

Zbilo se kao u snu: u februaru 1963. godine, uz isto to stepenište, samo uz učtivu pratnju pukovnika–partijskog radnika, popeo sam se i ja. U sali s kružnom kolonadom, u kojoj, kako vele, zaseda plenum Vrhovnog suda Sovjetskog Saveza, s ogromnim stolom u obliku potkovice i s jednim okruglim unutar njega i sedam starinskih stolica, slušalo me sedamdeset saradnika Vojnog veća, onog istog Veća koje je nekada sudilo Karetnikova, i Romanova, i druge, i druge, i druge... Rekao sam im: »Kakav značajan dan! Ja koji sam najpre osuđen na logor, zatim na večito progonstvo, očima nisam video nekog sudiju. A sada vas sve skupa gledam!« (A i oni su po prvi put – sada kada su im oči bile otvorene – videli živog zeka.)

Međutim, ispada da ovo nisu – oni! Oni su govorili da oni nisu – oni. Uveravali su me da *onih* više nema. Neki su otišli u zasluženu penziju, neki su smenjeni (Uljrih, najzaslužniji među dželatima, smjenjen je, kako izlazi, još za Staljina, 1950, zbog – beskičmenjaštva!). Ponekome (mogu se na prste izbrojati) za vreme Hruščova je čak i suđeno, i oni su s klupe za optužene pretili: »Pazi dobro, danas ti nama sudiš, a sutra ćemo mi tebi!« Ali, kao i sve zamisli Hruščova, ova stvar, u početku vrlo energična, uskoro je zaboravljena, napuštena, promene nisu izvedene do one granice kada se nazad više ne može, a to znači: sve je ostalo po starom.

Veterani jurisdikcije su se sada u horu sećali starih dana i tako mi nesvesno nabacivali materijal za ovu glavu. (Kada bi nešto oni krenuli da se sećaju, i da to objave! Ali, godine prolaze, evo još pet je prošlo a stvar još uvek nije ništa jasnija.[219]) Sećali su se kako su se sudije s tribina sudijskih savetovanja dičile time što im je uspevalo da ne primene član 51 Krivičnog zakonika o olakšavajućim okolnostima i da tako uspeju izreći kaznu od dvadeset pet umesto od deset godina. Sećali se uniženja od toga što su *sudovi* bili *potčinjeni Organima.* Jednom sudiji je došlo na sud sledeće delo: građanin se vratio iz Sjedinjenih Američkih Država i klevetnički tvrdio da one imaju dobre automobilske puteve. Ništa više! Ni u predmetu – ništa više! Sudija se odvažio da delo vrati na dodatnu istragu, s ciljem da dobije »punovažan materijal o antisovjetskoj delatnosti«, to jest, s ciljem da toga zatvorenika stave još malo na muke, još malo premlate. Ova plemenita namera nije uzeta u obzir, u gnevu mu je odgovoreno: »Vi kao da nemate poverenja u naše Organe?« i sudija je prognan

za sekretara vojnog suda na Sahalin! (Za vreme Hruščova je blaže postupano: »grešnike« bi poslali – šta mislite, gde? – u advokate!)[220] Isto tako je pred Organima povijalo kičmu i Državno tužilaštvo. Kada se 1942. čulo za teške zloupotrebe Rjumina u kontraobaveštajnoj službi Severnomorske flote, Tužilaštvo se nije smelo umešati, samo je s uvažavanjem izvestilo Abakumova da su mu dečaci previše nestašni. Imao je Abakumov zaista razloga da Organe smatra solju zemlje! (Tada je on i pozvao Rjumina i unapredio ga, na svoje veliko zlo.)

Nije bilo vremena, a inače bi mi i deset puta više napričali. Dosta je i ovo da se čovek zamisli. Ako su i sud i tužilaštvo bili samo pioni ministra Državne bezbednosti, ima li potrebe da im posvećujemo posebnu glavu?

Dok su mi pričali, prekidali su jedan drugoga; ja sam se s čuđenjem osvrtao: pa to su ljudi, uistinu ljudi! Pa, oni se osmehuju! Pa, oni iskreno izjavljuju da su samo dobro želeli. Šta će biti ako stvari tako krenu da mi opet budu morali suditi? Evo, u ovoj dvorani (baš sada mi pokazuju glavnu salu).

Pa šta – osudiće.

Ko je stariji – kokoška ili jaje? Ljudi ili poredak?

Nekoliko vekova smo imali poslovicu: ne sudi ti zakon, sudi sudija.

Ma mi se čini da je zakon već otišao ispred ljudi. Ljudi su u surovosti zaostali za njim. Vreme je da poslovicu okrenemo: ne sudi ti sudija, sudi zakon.

Zakon Abakumova, razume se.

Gledam ih kako izlaze na govornicu i diskutuju o *Ivanu Denisoviču.* Slušam ih kako radosno govore da im je od ove knjige na savesti mnogo lakše (upravo ovim rečima). Priznaju da sam ja dao još uvek ublaženu sliku, da *svaki* od njih zna za još teže logore. (Znači – znali su?) Od 70 ljudi za »potkovicom« nekoliko govornika se pokazuju kao poznavaoci književnosti, štaviše kao čitaoci književnog časopisa *»Novij mir«;* oni žude za reformama, oni živo rasuđuju o našim društvenim ranama, o zapuštenosti sela...

Ja sedim i mislim: ako je prva malena kap pukla kao psihološka bomba, šta će se desiti kod nas kada se Pravda bude stropoštala kao vodopad?

A ima da se stropošta, bez toga ne može proći.

Glava 8
DETINJSTVO ZAKONA

Sve zaboravljamo. Ne pamtimo ono što je bilo, istoriju – pamtimo perforiranu tačkastu liniju, koju su i želeli stalnim kucanjem urezati u naše pamćenje.

Ne znam da li je to osobina cele ljudske rase, ali da je osobina ruskog naroda – to znam. Sramotna osobina! Možda nam ona dolazi od dobrodušnosti; no, i s tim je sramotna. Jer, ona od nas pravi plen lažova.

Ako ne treba da pamtimo čak ni javne sudske procese – mi ih i ne pamtimo. Radilo se javno, novine pisale, ali to nam nije perforirano, i mi smo to zaboravili. (Perforacija mozga može se načiniti samo tako da ti se svakoga dana, preko radija, kljuca u njega.) Ne govorim o omladini – ona to, naravno, ne zna – govorim o savremenicima onih procesa. Upitajte sredovečnog čoveka da vam navede ondašnje bučne javne procese. Setiće se procesa Buharinu, Zinovjevu. I još, ako dobro nabere čelo, procesa Industrijskoj partiji. I to je sve, drugih javnih procesa nije bilo.

A šta da se kaže o procesima iza zatvorenih vrata?... Koliko je već od 1918. ratnih sudova udaralo u talambase! – onda kada još nije bilo ni zakona, ni Zakonika i kada su se sudije mogle upravljati samo prema potrebama radničko–seljačke vlasti. Hoće li iko ikada napisati njihovu podrobnu istoriju?

Pa ipak, ne možemo a da ne načinimo ovlašan pregled. Ipak smo obavezni da napipamo, u toj ružičastoj izmaglici zore našeg doba, bar neke ugljenisane ruševine.

Tih burnih godina sablje nisu rđale u koricama, ali ni revolveri odmazde nisu počivali u futrolama. Tajna noćna streljanja po podrumima, ubijanje u potiljak – to su izumi kasnijih godina. A 1918. poznati rjazanjski čekist Steljmah ubijao je danju, u dvorištu, i to tako da oni što su na redu mogu sve videti kroz zatvorski prozor.

Tada je postojao zvanični termin: *vansudska represija.* Ne zato što nije bilo sudova, već zato što je postojala Čeka.

Toga ptića, dok je još oštrio kljun, grejao je svojim dahom Trocki: »Zaplašivanje je moćno političko sredstvo, i čovek treba da bude licemer pa da to ne shvati.« Likovao je i Zinovjev, još ne nazirući svoj kraj: »Slova GPU i slova VČK su najpopularnija slova u svetskim razmerama!«

Zato što je tako bilo efikasnije. Sudovi su bili i sudili, i na smrt osuđivali, ali valja pamtiti da je paralelno s njima i nezavisno od njih tekla vansudska represija. Kako da predstavimo njene razmere. M. Lacis u svom popularnom pregledu delatnosti Čeke[221] daje nam, samo za godinu i po (1918. i polovina 1919) i samo za dvadeset gubernija Srednje Rusije (»brojke ovde date *daleko su od toga da su potpune«,* delom možda i zbog čekističke skromnosti): streljanih od strane Čeke (to jest, bez suđenja, mimo suda) – 8.389 (osam hiljada trista osamdeset devet) ljudi, otkriveno kontrarevolucionarnih organizacija – 412 (brojka fantastična s obzirom na našu istorijsku nesposobnost da se organizujemo i s obzirom na razbijenost i duhovni pad onog vremena), svega

uhapšenih – 87 hiljada. (Ova brojka miriše na veliko umanjenje.)

Sa čim da uporedimo navedeno da bismo mogli oceniti? Godine 1907. grupa levih društvenih radnika izdala je zbornik *Protiv smrtne kazne* (u redakciji Gerneta), u kojem se navodi spisak s imenima svih na smrt osuđenih od 1826. do 1906. godine. (Sastavljači se izvinjavaju što je spisak nezavršen, i što je nepotpun, ali nije nepotpuniji od Lacisovog, sastavljenog u jeku građanskog rata.) On broji 1.397 imena, ali iz njega treba isključiti 233 čoveka kojima je smrtna kazna bila zamenjena i 270 nenađenih (uglavnom su to bili poljski ustanici koji su utekli na Zapad). Ostaje 894 čoveka. Ova brojka za 80 godina ispada 255 puta manja od čekističke! A čekistička je još data za manje od polovine gubernija (u nju nisu ušla masovna streljanja na Severnom Kavkazu i na Donjoj Volgi). Istina, sastavljači zbornika donose i drugu, *pretpostavljenu* (a vrlo verovatno nategnutu u željenom pravcu) statistiku, po kojoj je osuđeno na smrt (možda sve presude nisu ni izvršene, bilo je mnogo pomilovanja) za samo jednu godinu, 1906, – 1.310 ljudi. Ovo – u najvećem jeku zloglasne stolipinske reakcije (u odgovor na bujanje revolucionarnog terora), o čemu, opet, ima brojka: 950 pogubljenja za 6 meseci.[222] (Svega 6 meseci su radili Stolipinovi preki sudovi.) Jezivo zvuči, ali naši okoreli nervi i to izdržavaju: ako čekistički broj izvedemo za pola godine, opet ćemo dobiti *tri puta gušće,* i to za 20 gubernija, i to bez s u d o v a – ni g r a đ a n s k i h, ni v o j n i h.

A sudovi?

Sledećeg meseca posle oktobarske revolucije obrazovani su i sudovi: prvo, *narodni sudovi,* čije su sudije slobodno birali radnici i seljaci, ali su oni morali obavezno imati »političko iskustvo u proleterskim organizacijama partije« i proći kroz »prethodnu brižljivu proveru podobnosti za ovu dužnost«, koju će obaviti izvršni komiteti rejonskih sovjeta, koji ih mogu u svako vreme i opozvati (Dekret o sudu br. 1 od 24. novembra 1917, članovi 12 i 13). A ako je tako, narodne sudove uskoro neće birati sav narod, nego će ih jednostavno postavljati izvršni komiteti sovjeta, jer sovjeti, svima je znano, izražavaju interese radnih masa.

Drugo, pa čak i opet prvo, tim istim dekretom od 24. novembra 1917. godine bili su ustanovljeni *radnički i seljački Revolucionarni sudovi,* počinjući od sudova seoske opštine i sreskih sudova. Ovi su bili zamišljeni kao organi proleterske diktature i nekako se samo od sebe stvorilo da su revolucionarni sudovi umah svuda nikli, dok se narodni još mesecima nakon Dekreta nisu pojavljivali, a poglavito u zabitima. Tako su revolucionarni sudovi preuzeli sva dela, uključujući i kriminalna.

Samo, ne treba se plašiti: velike razlike između narodnih i revolucionarnih sudova nije bilo. Kada se 1919. budu pojavila načela krivičnoga prava RSFSR, u njima će se karakteristika jednih i drugih sudova skoro poklopiti. I za jedne i za druge nema granica za izricanje kazni, i jedni i drugi moraju bezuslovno imati odrešene ruke: zakon ne propisuje nikakve kaznene sankcije i sudovi imaju punu slobodu u izboru kazni, neograničeno pravo u njihovoj primeni (ako se neko lišava slobode, može to biti i na neodređeno vreme, to jest do daljnjega). Narodni sud, potpuno jednako kao i revolucionarni, ravna se samo prema revolucionarnoj pravdi i revolucionarnoj savesti. Odluke i jednih i drugih su konačne, na njih se ne može žaliti ni kod koje instance. Narodni sudovi, jednako kao i revolucionarni, nisu u svom radu sputani nikakvim formalnim uslovima, jedino merilo za ocenu

jeste stepen štete što ju je optuženi naneo interesima revolucionarne borbe, odluka zavisi od njene svrsishodnosti, u stvari, borbe i izgradnje. (Revolucionarni sudovi su u početku imali čak i porotnike, koje su određivali mesni sovjeti, ali kasnije su dobili jasniji oblik stalne trojke, ali tako da jedan član trojke bude delegiran od mesne gubernijske Čeke, što je stvorilo mogućnost da se na svim stepenima ostvari živa veza između revolucionarnih sudova i Čeke.)

Četvrtog maja 1918. objavljen je Dekret o stvaranju Vrhovnog revolucionarnog suda pri VCIK–u, i tada se pomislilo da je to kraj, da je revolucionarno sudstvo stvoreno. O, koliko je još trebalo da se stigne do kraja!

Našlo se za neophodno da se, radi podsticanja rada železnica, uspostavi za celu zemlju jedinstveni sistem *revolucionarnih železničkih sudova.*

Pa jedinstveni sistem *revolucionarnih sudova Jedinica unutrašnje straže.*

Godine 1918. svi ti sistemi su već bili u združenom dejstvu, ne dozvoljavajući da se igde na teritoriji RSFSR začne prestup ili napad na revolucionarnu borbu masa. Pa ipak, budno je oko druga Trockoga u tom savršenstvu našlo jedno nesavršenstvo, i 14. oktobra 1918. on potpisuje naredbu o obrazovanju još jednog sistema *Revolucionarnih vojnih sudova.*

Zauzet do poslednjeg minuta brigom u Revolucionarnom ratnom savetu Republike i spasavanjem Republike od spoljnih neprijatelja, spomenuti naš vođ i inspirator nije dao podrobniju razradu svoje zamisli, ali je zato neobično srećno izabrao predsednika Centralnog revolucionarnog vojnog suda Republike u ličnosti druga Daniševskoga, koji ne samo da je sjajno stvorio i razradio sistem ovih novih sudova nego je i napisao, u posebnoj brošuri, teorijske osnove tog sudstva.[223] Jedan primerak te brošure se, na veliko čudo, sačuvao i dospeo u naše ruke. Istina, na brošuri stoji upozorenje: »tajna«, ali valjda je zastarelo, valjda će mi biti oprošteno da otkrijem ponešto iz nje (i ovo gore o sudovima je iz nje).

Odmah posle Oktobra, u duhu njegovih parola i onoga što je u armiji bilo još od februara ustanovljeno, smatralo se da će u Crvenoj armiji raditi izabrani pukovski i divizijski sudovi. Ali njihov demokratski rad nije uspeo da se obezbedi i uskoro se od njih potpuno odustalo. Ništa zato, svuda su nezakonito nicali preki sudovi, trojke, i, samo je po sebi jasno, radili su (streljali) i organi Večeke na frontu, kao i, i to se samo po sebi razume, organi kontraobaveštajne službe, od kojih se rodiše specijalna odeljenja. U te za Republiku teške mesece, kada je drug Trocki rekao u VCIK–u: »Mi, deca radničke klase, zaključili smo sporazum sa smrću, pa otuda sigurno i s pobedom«, nastaje potreba da se svako natera na disciplinu i na izvršavanje svojih obaveza.

»Revolucionarni ratni sudovi, to su, u prvom redu, organi za uništavanje, izolaciju, onemogućavanje neprijatelja radničko–seljačke zemlje i terora nad njima, a tek u drugom – sudovi kojima je zadatak da ustanovljavaju stepen krivice određenog lica« (str. 5). »Revolucionarni vojni sudovi su još vanredniji od revolucionarnih sudova, koji su se urezali u opšti sistem jedinstvenog narodnog sudstva« (str. 6).

»Još vanredniji« – je li moguće? Dah ti stane, najpre ne možeš da poveruješ: ima li nešto

vanrednije od revolucionarnog suda? Njihov zaslužni popečitelj, babica mnogih odluka tih godina, objašnjava nam:

»Naporedo sa sudskim organima moraju postojati organi, ako hoćete, sudske odmazde« (str. 8).

Čitalac sada valjda razlikuje? S jedne strane Čeka – *vansudska* odmazda. S druge – revolucionarni sud, vrlo uprošćen, vrlo okrutan, ali delimično ipak sud. A među njima? – pogađajte! A među njima, baš kao naručeno, nedostaje *organ sudske odmazde.* Eto, to će biti revolucionarni vojni sud!

»Revolucionarni vojni sudovi su od prvog dana svoga postojanja bili borbeni organi revolucionarne vlasti... Odmah su bili uzeti određeni ton i kurs, ne dopuštajući nikakva kolebanja. Moralo se vešto koristiti iskustvom revolucionarnog suda i njega dalje razvijati« (str. 13). I sve to još pre prve instrukcije, koja je došla tek u januaru 1919. Isto tako radi zbližavanja sa Čekom bilo je preuzeto i iskustvo da jedan član revolucionarnog vojnog suda bude delegiran od Specijalnog odeljenja fronta. Frontovi su jednoga dana morali prestati da postoje, ali revolucionarni vojni sudovi nisu odumirali s ovima, nego su se učvršćivali u oblastima i okruzima »za borbu i neposrednu represiju za vreme ustanaka« (str. 19).

Revolucionarni vojni sudovi sudili su za »dezerterstvo s rada«, koje je »u datoj situaciji čin jednako kontrarevolucionaran kao i oružani ustanak protiv radnika i seljaka« (str. 21). A ko je taj toliko brojan da može ustati i protiv radnika, i protiv seljaka? Čak i za »grub odnos prema potčinjenima, loše izvršavanje službene dužnosti, aljkavo u službi, nepoznavanje svojih prava...« (str. 23) i tako dalje, i tome slično. Revolucionarni vojni sudovi uopšte nisu samo za vojna lica, oni su i za sva građanska lica koja žive na području fronta. Oni su organ klasne borbe radnog naroda. Da ne bi došlo do nesuglasica s revolucionarnim sudovima, koji rade paralelno, ovako su se razmeđili: svako će suditi delo koje je počeo, i niko neće moći da se žali, i niko neće moći da razmotri odluku u višem stepenu. Odluke su donošene prema tome kakva je bila ratna situacija: posle pobede na jugu u proleće 1920, revolucionarni vojni sudovi dobili su direktivu da manje presuđuju na streljanje, i stvarno – za prvo polugođe streljanja je bilo samo 1.426 (bez revolucionarnih sudova, bez železničkih revolucionarnih, bez Vohrinih, bez Čeke, bez Specijalnog odeljenja! – prisetimo se Stolipinovih 950, koji su zaustavili anarhiju ubistava širom Rusije, uporedimo i s onih 894 za 80 godina Rusije!). A u leto 1920. počeo je poljski rat, i samo u julu i avgustu revolucionarni sudovi (bez..., bez..., bez...) osudili su na streljanje – 1.976 ljudi (str. 43, za mesece koji slede nema podataka).

Imali su revolucionarni vojni sudovi pravo na *neposrednu odmazdu po kratkom postupku* nad dezerterima i agitatorima protiv građanskog rata (znači, s pacifistima, str.37). Morali su praviti razliku između kriminalnog ubistva (za njega ne može biti streljanje) i političkoga (za njega – streljanje, str. 38); između krađe privatne imovine (»sudovi moraju biti osetljivi i blagi«, jer buržoaska bogatstva guraju ljude na krađu) i krađe narodnog bogatstva (»sva težina revolucionarne odmazde«), »Nemoguće je sastaviti ikakav zbornik o kaznama, i to bi bilo čak i nerazumno«, ali se »ne može bez rukovodećih direktiva i instrukcija« (str. 39). »Vrlo često revolucionarni vojni sud mora raditi u takvim prilikama u kojima je čak teško odrediti radi li sud kao sud ili kao borbena jedinica. Često... se njegov rad odvija paraleleno u sali za sednice i na ulici.« Streljanje se »ne može

smatrati kaznom, ono je prosto fizičko uništenje neprijatelja radničke klase« i »može biti primenjeno u cilju zaplašivanja (terora) sličnih prestupnika« (str. 40). »Kazna nije odmazda za krivicu, nije iskupljenje krivice...« Sud »rasvetljava ličnost prestupnika, ukoliko... ju je moguće rasvetliti na osnovu njenog načina života i njene prošlosti« (str. 4).

U revolucionarnom vojnom sudu »otpada i sam smisao prava na apelaciju koje je ustanovila bouržoazija... Pri sovjetskom uređenju ovo otezanje nikome nije potrebno« (str. 46). »Vraćati ponovo praksu apelacije apsolutno je nedopustivo«, »pravo da se upućuju žalbe na kasaciju se odbija« (str. 49). »Odluka se mora izvršiti skoro odmah po njenom donošenju da bi učinak represije bio što jači« (str. 50); »neophodno je kod prestupnika oduzeti svaku nadu da se može ukinuti ili preinačiti odluka revolucionarnog vojnog suda« (str. 50). »Revolucionarni vojni sud je neophodni i verni organ diktature proletarijata, čija je dužnost da preko nečuvenih ruševina, preko okeana krvi i suza izvede radničku klasu... u svet slobodnog rada, sreće radnog naroda i lepote« (str. 59).

Još i još bi se moglo citirati, ali – dosta je! Dopustimo pogledu da se udubi u one dane i prošeta po karti naše zemlje u požaru, da zamisli ona mesta koja nisu navedena u ovoj brošuri o sudu. Svako zauzimanje novog grada u građanskom ratu bilo je praćeno ne samo puščanim dimom plotuna u dvorištima Čeke već i dugim noćnim sednicama revolucionarnih sudova. I to da niste morali biti beli oficir, ni senator, ni plemić, ni kaluđer, kadet, ili eser da biste dobili to tane. Samo belih nežnih nežuljevitih ruku bilo je tih godina dovoljno za smrtne presude. No, nije teško pretpostaviti da pobune u Iževsku, Votkinsku, Jaroslavlju, Muromu, Kozlovu ili Tambovu nisu ni za žuljevite tako jevtino završene. Ako se svitci onih godina ikada razviju pred nama, najviše će nas začuditi broj običnih seljaka. Jer broja seljačkim nemirima i ustancima od 1918. do 1921. nema uprkos tome što oni ne ilustruju table u boji *Istorije građanskog rata,* uprkos tome što niko nije fotografisao, ni za bioskope snimao te razjarene gomile, naoružane koljem, vilama i sekirama, koje idu na mitraljeze i vraćaju se svezanih ruku – *deset za jednoga!* – u koloni za streljanje. Tako se ustanak u Sapožoku pamti samo u Sapožoku, ustanak u Pitelinu – samo u Pitelinu. Iz istog Lacisovog pregleda saznajemo i za broj ugušenih ustanaka za onih godinu i po i za 20 gubernija – 344. (Seljački ustanci su još od 1918. dobijali ime »kulačkih«, jer – kako bi, zaboga, *seljaci* mogli ustajati protiv radničko–seljačke vlasti!? Pa opet, kako objasniti da je svaki put ustajalo ne tri kuće u selu nego celo celcato selo? Zašto masa seoske sirotinje nije onim svojim vilama i sekirama ubijala pobunjene »kulake«, nego je zajedno s njima išla na mitraljeze? Lacis veli: »Ostale seljake [kulake] je obećanjima, klevetama i pretnjama primoravao da uzmu učešća u tim ustancima.«[224] Ali, šta je moglo biti primamljivije od parola komiteta seoske sirotinje? A šta strašnije od mitraljeza ČON–a – jedinica specijalne namene?

A koliko se tek u tom žrvnju našlo slučajnih, sasvim slučajnih ljudi, onih koji čine neizbežnu polovinu svake oružane revolucije?

Evo kako jedan očevidac priča o sednicama rjazanjskog revolucionarnog suda 1919, u procesu tolstojevcu I. E–vu. Njegovo prezime ni ove, 1968. godine, ne možemo da napišemo.

Prilikom objave opšte obavezne mobilizacije u Crvenu armiju (godinu dana nakon »Dole rat! Bajonet k zemlji! Svako svojoj kući!«) samo u rjazanjskoj guberniji je do septembra 1919. bilo »uhvaćeno i poslato na front 54.697 dezertera« (a koliko ih je tek, za primer, bilo streljano na licu

mesta?). E–v nije uopšte dezertirao. On je otvoreno odbio vojnu službu, iz religioznih razloga. Mobilisan je silom, ali u kasarni nije prihvatio oružje, nije izišao na zanimanje. Rasrđeni komesar jedinice predao ga je Čeki, s beleškom: »Ne priznaje sovjetsku vlast.« Saslušanje. Za stolom su trojica, ispred svakoga – revolver. »Nama nije prvi put da vidimo takve heroje, sad ćeš ti nama kleknuti! Odmah pristani da ideš u rat, da te na licu mesta ne ubijemo!« No, E–v je odlučan, on je pristalica slobodne hrišćanske crkve. Njegovo delo je predato rjazanjskom gradskom revolucionarnom sudu.

Otvorena sednica. U sali stotinak ljudi. Ljubazni stari advokat. Učeni javni tužilac (reč »pravobranilac« zabranjena je sve do 1922) Nikoljski, takođe stari pravnik. Jedan porotnik pokušava da od optuženoga dobije objašnjenje o njegovim pogledima (»Kako to da vi, predstavnik radnog naroda, usvajate nazore aristokrate Lava Tolstoja?«), predsednik suda ga prekida, ne dozvoljava optuženom da objasni. Svađa.

Porotnik: – Pazite, vi ne želite da ubijate ljude, a i druge odgovarate od toga. Ali, rat su počeli beli, a vi nam smetate da se branimo. Mi ćemo vas predati Kolčaku, pa kod njega propovedajte to vaše neprotivljenje!

E–v: – Kuda me uputite, tamo ću i ići.

Tužilac: – Revolucionarni sud se ne može baviti svakom krivičnom radnjom; u njegovoj nadležnosti su samo kontrarevolucionarna dela. S obzirom na prirodu delikta, tražim da se ovo delo preda narodnom sudu.

Predsednik: – Oho! Radnja! Vidi ti advokata! Nama ne rukovode zakoni, nego revolucionarna savest.

Tužilac: – Ja izričito zahtevam da se moja primedba unese u zapisnik.

Branilac: – Ja se pridružujem zahtevu tužioca. Delo mora ići na narodni sud.

Predsednik: – Pazi ti stare budale! Gde su ga samo našli?

Branilac: – Advokat sam četrdeset godina a ovakvu uvredu prvi put čujem. Unesite u zapisnik.

Predsednik (kikoće se): – Unećemo, uneti!

Smeh u sali. Sud se povlači na većanje. Iz sale za većanje čuju se povici svađe. Izišli su s presudom: s t r e l j a n j e !

U sali galama, negodovanje.

Tužilac: – Protestujem na presudu i žaliću se Komesarijatu pravosuđa!

Branilac: – Pridružujem se tužiocu.

Predsednik: – Neka se sala isprazni!!

Stražari odvode E–va u zatvor i govore mu: »Čuj ti, more! Kad bi svi bili kao ti, bilo bi krasno!« Vratili se oni u kasarnu, organizovali sastanak crvenoarmejaca. Sastanak je osudio odluku suda i uputio protest u Moskvu.

Čekajući smrt svakoga dana i posmatrajući kroz prozor streljanja, E–v je odležao 37 dana. Došlo je preinačenje kazne: 15 godina *stroge izolacije.*

Poučan primer. Tačno je da je revolucionarna zakonitost delimično pobedila, ali je predsedniku suda za to trebalo mnogo muke. Koliko gužve, nediscipline, nedostatka svesti! Tužilaštvo se spanđalo s odbranom, straža tura nos u tuđa posla, šalje rezolucije. Oh, nije nimalo lako diktaturi proletarijata i novom sudu! Razume se, nisu sve sednice tako brbljive, no ni ova nije usamljena. Koliko će trebati da prođe godina pre nego se ispolji, usmeri i ojača ispravna linija, pre nego odbrana počne da traži isto što i tužilaštvo, što i sud, pa s njima i sam optuženi, pa s njima i sve masovne rezolucije!

Proučavanje tog dugogodišnjeg puta biće zahvalan zadatak za istoričare. A mi – kako da se mi snađemo u toj ružičastoj izmaglici? Koga da anketiramo? Streljani ne govore, raseljeni neće progovoriti. A da tražimo optužene, advokate, stražare, publiku – ako su i živi – to nam neće biti dozvoljeno.

Očigledno, samo nam *optužnica* može pomoći.

Zahvaljujući ljudima dobre volje, evo došao nam je do ruku neuništen primerak optužnih govora žestokog revolucionara, prvog radničko–seljačkog narodnog komesara rata, vrhovnog komandanta oružanih snaga, osnivača Odseka vanrednih sudova pri Narodnom komesarijatu pravosuđa (za njega je pripremana lična dužnost Tribuna, ali je Lenjin taj naziv ukinuo[225]), slavnoga tužioca sa slavnih procesa, a kasnije razobličenoga ljutog neprijatelja naroda, N. V. Krilenka.[226] A ako ipak želimo da damo kratak pregled javnih procesa, ako nas iskušenje navede da udahnemo malo vazduha iz sudskih dvorana prvih porevolucionarnih godina, valja nam da ovu knjigu pročitamo do kraja. Drugo nam ne preostaje. A sve što nema u njoj, i sve iz unutrašnjosti – sve moramo logički popunjavati.

Prirodno, mi bismo radije videli stenograme s tih procesa, čuli posmrtne dramatične glasove tih prvih optuženih i tih prvih advokata, iz vremena kada još niko nije mogao predvideti kakvim će neumoljivim redom sve biti proždirano, pa i same revolucionarne sudije.

Međutim, kako objašnjava Krilenko, izdati stenograme *»bilo je teško zbog niza tehničkih razloga«,* (str. 4) iako njegov optužni govor i sudske odluke, koji su već tada potpuno isti sa zahtevom tužioca – pokazuju da i nije tako teško.

Kako on veli, arhive Moskovskog i Vrhovnog revolucionarnog suda bile su (1923) »u stanju daleko od zadovoljavajućeg... U nizu predmeta... ispostavilo se da je stenogram toliko nejasno zapisan da se bilo prinuđeno ili precrtavati cele stranice, ili tekst vaspostavljati po sećanju« (!). A »niz najkrupnijih procesa« (među njima i proces u vezi s pobunom levih esera, proces admiralu Sčasnome, proces po delu engleskog ambasadora Lokarta) »prošli su bez stenograma« (str. 4–5).

Čudno. Osuda levih esera nije neka sitnica. Posle februarske i oktobarske revolucije, to je bio

treći odlučujući čvor – prelaz na jednopartijski sistem u državi. I s ne malo streljanih. A eto – stenogram nije vođen!

A »vojnu zaveru« 1919. godine, »Večeka je likvidirala u okviru vansudske represije« (str. 7) i tako još jasnije »dokazala njenu pozadinu« (str. 14). U njenom gušenju bilo je uhapšeno 1.000 ljudi[227] – zar za sve njih pokretati sudski postupak?

Pa sad hajde pričaj redom i natenane o ondašnjim sudskim procesima ...

No i pored svega, mi im saznajemo osnovna načela. Na primer: vrhovni tužilac nam saopštava da VCIK ima pravo da se umeša u svako sudsko delo. »VCIK može pomilovati ili *osuditi na smrt* po svom *neograničenom* nahođenju« (str. 13, kurziv je moj – A.S.).

On je, na primer, kazne od šest meseci zamenjivao kaznama od deset godina (a, kako će čitalac lako razumeti, za to se nije ceo VCIK okupljao na plenum, već je presudu ispravljao recimo Sverdlov u svom kabinetu). Sve ovo, kako objašnjava Krilenko, »ukazuje na preimućstva nad lažnom teorijom o razdvajanju vlasti« (str. 14), nad teorijom o nezavisnosti sudova. (Tačno, i Sverdlov je govorio: »Dobro je što kod nas zakonodavna i izvršna vlast nisu razdvojene debelim zidom kao na Zapadu. Svi se problemi *mogu brzo rešiti.«* A naročito telefonom.)

Još otvorenije i još tačnije Krilenko u svojim besedama na tim suđenjima formuliše *opšte zadatke sovjetskog sudstva,* kada je sud bio »u isto vreme i t v o r a c p r a v a (Krilenkovo naglašavanje)... i o r u đ e p o l i t i k e « (str. 3, moje naglašavanje – A. S.).

Da, tvorac prava – a četiri godine nije bilo nikakvih zakona: carski su bili odbačeni, svoji nisu bili sačinjeni. »Neka mi niko ne priča da krivični sud mora isključivo da se oslanja na pozitivne pisane norme. Mi živimo u revolucionarnom procesu...« (str.407). »Revolucionarni sud nije više onaj stari sud u kojem se obavezno moraju rađati pravničke finese i sudska lukavstva... Mi stvaramo novo pravo i *nove etičke norme«* (str. 22, kurziv je moj – A. S.). »Neka priča koliko ko hoće o večnom pravu, pravičnosti i *tako dalje,* mi znamo... koliko nas je to skupo koštalo« (str. 505, kurziv je moj – A.S.).

(Ako se uporede v a š e kazne s n a š i m a , ispašće da i nije baš preskupo! Da je s večnim zakonom pravičnosti čovek možda bio sigurniji?)

Pravničke finese nisu potrebne, jer se i ne mora raščišćavati je li optuženi kriv ili nije kriv; pojam *krivice* je stari buržoaski pojam, danas proteran (str. 318).

Kao što vidite, od druga Krilenka smo čuli da revolucionarni sud *nije stari sud!* Drugi put ćemo čuti da revolucionarni sud *uopšte nije sud.* »Revolucionarni sud je organ klasne borbe radnika, ustremljen protiv njihovih neprijatelja« i obavezan da deluje »sa stanovišta interesa revolucije, ... imajući uvek u vidu *najpoželjniji* ishod za radničke i seljačke mase« (str. 73).

Ljudi nisu ljudi, već »određeni nosioci određenih ideja«. »Kakve god bile lične osobine [optuženoga], na njega se može primeniti *samo jedan* metod ocene – ocena s tačke gledišta klasne svrsishodnosti« (str. 79).

A to znači da ti možeš živeti samo ako je to svrsishodno za radničku klasu. A »ako bi ta svrsishodnost zatražila da mač odmazde padne na glavu optuženih, nikakva ubeđivanja rečima neće pomoći« (str. 81) – recimo, dokazi advokata i tome slično. »U našem revolucionarnom sudu mi se ne rukovodimo paragrafima, niti stepenom olakšavajućih okolnosti; u revolucionarnom sudu moramo polaziti od načela svrsishodnosti« (str. 524).

Tih godina bivalo je za mnoge ovako: živiš, živiš, i – jednog dana saznaš da tvoj život nije svrsishodan.

Ispada: optuženog tereti ne ono što je uradio nego ono što bi mogao uraditi ako baš sada ne bi bio streljan. »Mi se branimo ne samo od prošlosti već i od budućnosti« (str. 82).

Izjave druga Krilenka su jasne i imaju opšte značenje. One nam svom punoćom pokazuju ono sudsko vreme. Kroz prolećna isparenja već se pojavljuje jesenja vidljivost. Možda dalje ne bi ni trebalo tragati? Ne bi možda trebalo prelistavati proces po proces? U njima će neumitno biti primenjene upravo ove izjave.

Treba samo da zažmurite i da sebi dočarate neku malu sudsku dvoranu. Još nema nikakve pozlate. I sudije istinoljupce, u običnim vojničkim bluzama, mršave, s još nepopunjenim njuškama! Dok *tužilačka vlast* (tako Krilenko voli da se kiti) nosi građanski sako – raskopčan, a na sastavu kragna viri mu ugao mornarske majice.

Ovako se naš vrhovni tužilac služi ruskim jezikom: »mene interesuje pitanje fakta«, »konkretizujte momenat tendencije«, »mi operišemo u planu analize objektivne istine«. A ponekad, bogami, desi se pa zablista i latinskom izrekom (istina, iz procesa u proces jednom istom, a kroz nekoliko godina pojavi se i druga). Ali, treba i ovo reći: i pored sve revolucionarne trke, završio je dva fakulteta. Ono što je kod njega simpatično jeste da o optuženima govori ono što misli: »profesionalni gadovi!« I uopšte nije dvoličan. Recimo, ne sviđa mu se osmeh optužene – i on joj srdito odvali, pre ikakve presude: »Vi se, građanko Ivanova, vidim, cerite. Daćemo mi vama po zasluzi i naći načina da se *više nikada* ne nasmejete!« (str. 296, kurziv je moj – A. S.).

Onda, da krenemo...

Proces Ruskim novinama. Ovo suđenje, jedno od prvih i najranijih, jeste suđenje rečima. Dvadeset četvrtog marta 1918. godine ove poznate »profesorske«[228] novine objavile su članak Savinkova *S puta.* Radije bi se oni dokopali samoga Savinkova, ali – prokleti put! – gde da ga nađeš? Onda su zabranili novine i na optuženičku klupu dovukli oronulog urednika P. V. Jegorova i zamolili ga da objasni: kako se samo usudio? Jer, Nova era je stara puna četiri meseca, vreme je da se navikne!

Jegorov se naivno pravda da je članak iz pera »istaknutog političara, čija su mišljenja od opšteg značaja, nezavisno od toga da li se redakcija slaže s njima ili ne«. I dalje: on u tvrdnji Savinkova: »Ne zaboravimo da su Lenjin, Natanson i Komp došli u Rusiju preko Berlina, to jest da su im nemačke vlasti pomogle da se vrate u domovinu« ne vidi nikakvu klevetu, zato što je uistinu tako i

bilo: zaraćena Kajzerova Nemačka pomogla je Lenjinu da se vrati.

Krilenko kliče da on i ne želi da podiže optužnicu zbog klevete (zašto bi?), novinama se sudi zbog *pokušaja uticanja na javno mnenje!* (Kao da novine smeju imati takav cilj?!)

U optužnicu neće ući ni rečenica Savinkova: »Treba čovek da bude lud i kriminalac pa da ozbiljno tvrdi da će nas međunarodni proletarijat podržati« – jer će nas on podržati...

A za pokušaj uticanja na javno mnenje – kazna: novine koje su izlazile od 1864; koje su preživele sve teške reakcije – Loris–Melikova, Pobedonosceva, Stolipina, Kasoa, i koga još ne – sada: z a u v e k z a b r a n i t i. (Za jedan članak – zauvek! Eto kako treba čuvati vlast!) A uredniku Jegorovu – sramota je i reći, kao u nekakvoj tamo Grčkoj – tri meseca samice. (I nije tolika sramota, ako bolje razmislimo: ovo je tek osamnaesta! Ako starac preživi, strpaće ga opet, koliko još puta opet!)

Koliko god to čudno izgledalo, tih gromoglasnih godina mito je davano i uzimano isto tako usrdno kao od pamtiveka u Rusiji i kao što će doveka u Sovjetskom Savezu. Pokloni su jurili čak i – i naročito – u sudske organe. I – jedva se usuđujemo reći – u Čeku. Crveno povezani, sa zlatotiskom, tomovi istorije ćute, ali se stari ljudi, živi svedoci, sećaju da je, za razliku od Staljinovih vremena, sudbina političkih zatvorenika prvih godina po revoluciji u velikoj meri zavisila od mita. Uzimali su vam ga bez snebivanja, ali i pošteno vas puštali. Krilenko je izabrao dvanaestak procesa održanih tokom pet godina, a od njih su dva za uzimanje mita. Avaj! I Moskovski revolucionarni sud, i Vrhovni su se probijali ka savršenstvu krivudavim putevima, i oni su se znali zaglibiti u nevaljale rabote.

Proces trojici istražnih sudija Moskovskog revolucionarnog suda (april 1918. god.). U martu 1918. godine bio je uhapšen neki Beridze, špekulant zlatnim polugama. Njegova žena, kako je to bio običaj, krenula je da nekako otkupi muža. Uspelo joj je da stvori malu vezicu kod jednog od istražnih sudija, koji je u operaciju uveo novu dvojicu. Na tajnom sastanku, oni su joj zatražili 250 hiljada, spustili posle izvesnog cenkanja na 60, od kojih polovinu unapred. Operacija je trebalo da ide preko advokata Grina. Sve bi prošlo nezapaženo, kao i stotine drugih mućki, da žena nije Grinu donela samo 15 hiljada umesto 30 i, što je najvažnije, da nije iz ženske brzopletosti u toku noći zaključila da advokat nije dobar i ujutru požurila da traži novoga, Jakulova. Ne zna se tačno, ali po svoj prilici taj Jakulov je i odlučio da pritisne istražne sudije.

U ovom procesu zanimljivo je to što svi svedoci, pa i sama nesrećna žena, nastoje da daju iskaze u korist optuženih i da zabašuruju optužnicu (ono što je na političkom procesu nemoguće!). Krilenko objašnjava: malograđanski obziri, oni ne osjećaju naš revolucionarni sud kao svoj. (Ali mi ćemo malograđanski pretpostaviti: a da se svedoci za pola godine diktature proletarijata nisu slučajno naučili da *se boje?* Treba podosta hrabrosti da se usudiš da potopiš istražne sudije revolucionarnog suda. Šta će posle biti s tobom...)

Zanimljiva je i tužiočeva argumentacija. Mesec dana ranije optuženi su bili njegovi saborci, ratni drugovi, saradnici, ljudi neograničeno predani interesima revolucije, a jedan od njih, Lejst, i »žestoki tužilac, koji sipa munje i gromove na svakoga ko potegne na osnove...«. Šta sad reći o

njima? Gde potražiti materijal da ih ocrni (jer samo mito nije dovoljno crno)? Pa, jasno je: *u prošlosti!* Biografija!

»Ako se bolje pogleda« u toga Lejsta, »naći će se neobično zanimljivi podaci«. Mi jedva čekamo da čujemo. Možda je okoreli avanturista? Ma ne – sin profesora Moskovskog univerziteta! A taj profesor nije običan profesor već neko ko je zbog svoje apolitičnosti dvadeset godina preko svih reakcija ostao netaknut. (A zar nije i Krilenko, bez obzira na sve reakcije, priman kao vanredni student...) Kako onda da se čudimo što mu je sin dvoličan?

A Podgajski – on je sin sudskog činovnika, sigurno crnostotinaša[229], kako inače objasniti da je dvadeset godina služio u sudskim organima? Pa se, eto, i sinak pripremao za sudiju. Ali – izbila je revolucija, i on uskače u revolucionarni sud. Koliko juče, to je bilo nešto plemenito, a već danas je odvratno!

Najogavniji je, naravno, Gugelj. On je ranije bio izdavač – i šta je radnicima i seljacima davao kao umnu hranu? »Široke mase je hranio literaturom lošeg kvaliteta.« Knjigama buržoaskih profesora sa svetskim imenom (i njih ćemo uskoro sresti na optuženičkoj klupi), a ne Marksom.

Gnevan je Kirilenko i čudu se čudi: kakvi su se sve nikogovići uvukli u revolucionarni sud! (I mi se pitamo: ko to čini radničko–seljačke sudove? Zašto je proletarijat upravo takvima ostavio da mu istrebljuju neprijatelje?)

A advokat Grin, »naš čovek« u istražnoj komisiji, koji može osloboditi koga hoće, on je »tipični predstavnik one podvrste ljudske vrste koju je Marks nazvao *pijavicama* kapitalističkog sistema«, a u koju ulaze osim advokata, i svi žandarmi, sveštenici i ... beležnici« (str. 500), osim, razume se još uvek, svih advokata.

Po svoj prilici, Krilenko nije žalio snage da iznudi surovu kaznu bez obzira na »individualne nijanse krivice«, ali je nekakva mlitavost, nekakva obamrlost paralizovala uvek bodri Sud, i on je jedva promucao: istražnim sudijama po šest meseci zatvora, advokatu – novčanu kaznu. (Samo zahvaljujući pravu VCIK–a da »daje neograničene vremenske kazne«, uspeo je Krilenko, u Metropolu[230], da se istražnim sudijama odreže po deset godina, a onoj pijavici–advokatu – pet, uz konfiskaciju celokupne imovine. Krilenko se dobro izgrmeo o budnosti, i umalo nije dobio titulu *tribuna.*)

Mi smo svesni da ovaj nesrećni proces nije mogao a da ne podrije veru u čistotu suda, kako kod ondašnjih revolucionarnih masa tako i kod naših današnjih čitalaca. Stoga, s utoliko više straha, prelazimo na sledeći proces, koji se tiče još uzvišenije ustanove.

Proces Kosirevu (15. februara 1919. godine). F. M. Kosirev i njegovi drugari Libert, Rotenberg i Solovjov su ranije radili u Komisiji za snabdevanje Istočnog fronta (još uvek protiv armija Ustavotvorne skupštine, pre Kolčaka). Utvrđeno je da su onamo nalazili načina da dobiju odjednom od 70 hiljada do jednog miliona rubalja, krstarili na jahaćim konjima, pravili terevenke s medicinskim sestrama. Njihova Komisija je bila za sebe nabavila kuću, automobil, njihov ekonom

lumpovao je u »Jaru«[231]. (Mi zaista nemamo takvu predstavu o 1918. godini, ali ovo svedoči Revolucionarni sud.)

Uostalom, afera nema s tim veze: nikome od njih nije suđeno za Istočni front, čak im je sve oprošteno. No, vidi čuda! Samo što je njihova Komisija za snabdevanje bila rasformirana, sva četvorica, s još jednim, Nazarenkom, bivšom sibirskom skitnicom, drugarom Kosireva s kriminalnih robija, pozvani su da oforme... Kontrolno–revizionu komisiju pri Večeki!

A evo šta je bila ta komisija: ona je *bila ovlašćena, da kontroliše zakonitost radnji svih ostaih organa Večeke,* pravo da zatraži i pregleda bilo koji dosije u bilo kojem stadijumu rada, da poništi odluke svih ostalih organa, izuzev Prezidijuma Večeke!!! (str.57). Podosta! Druga vlast u Večeki, iza Prezidijuma! Odmah za Đeržinskim, Urickim, Petersom, Lacisom, Menžinskim, Jagodom!

Način života kompanjona je i dalje ostao po starom, ni najmanje se nisu poneli, uobrazili: s još nekim tipovima – Maksimičem, Ljonkom, Rafailjskim i Marijupoljskim – »koji nemaju nikakve veze s komunističkom organizacijom«, oni u privatnim stanovima i u hotelu »Savoja« stvaraju »pravi raskoš ... tu caruju karte (u banku po hiljadu rubalja), pijančenja i ženske«. A Kosirev pribavlja sebi raskošan nameštaj (70 hiljada), ne libi se ni da iz Večekine trpezarije dovuče srebrne kašike, srebrne čaše (a i Večeki odakle to?...), pa i obične staklene čaše. »Eto kuda je on, očigledno ne prema revolucionarnim idejama, upravio pažnju, eto šta on uzima od revolucionarnog pokreta.« (Poričući sada da je primao mito, taj vodeći čekist i ne trepnuvši laže da ima... 200 hiljada rubalja nasleđa u nekoj čikaškoj banci!... Očito da je za njega tako nešto sasvim u skladu sa svetskom revolucijom!)

A kako pravilno iskoristiti svoje nadljudsko pravo da možeš uhapsiti koga ti je volja i osloboditi koga ti je volja? Razume se, uzećeš na oko neku zlatnu ribicu, kakvih je 1918. godine bilo poviše u mrežama. (Revolucija je pravljena previše žurno, nije se imalo kad u sve zaviriti, koliko su tek dragocenog kamenja, ogrlica, narukvica, prstenja, naušnica, uspele da posakrivaju buržoaske gospođe!) Zatim ćeš preko kakvog posrednika uspostaviti vezu s rodbinom uhapšenoga.

Ovakve tipove vidimo i na procesu. Evo jednog. Dvadesetdvogodišnja Uspenska je završila gimnaziju u Petrogradu, do viših škola nije došla. Naišla je vlast Sovjeta, i u proleće 1918. godine Uspenska se prijavljuje u Večeku i nudi usluge dostavljanja. Spoljašnjošću odgovara, primljena je.

Sto se samog dostavljanja tiče (onda se to zvalo tajnom saradnjom), Krilenko ga ovako objašnjava: što se *nas* tiče, *»mi* ne vidimo u tome ništa zazorno, mi to smatramo dužnošću;... ovaj rad nije sam po sebi zazoran; čim čovek shvati da je taj rad potreban interesima revolucije, dužan je i da ga prihvati« (str. 512, kurziv je moj – A. S.). Ali, na nesreću, ispostavlja se da Uspenska nema političkog uvjerenja. To je ono što odbija! Ona ovako odgovara: »Ja sam pristala da mi isplate određene procente« za svaku otkrivenu stvar i da »na pola delim« s nekim, koga Sud zaobilazi, ne da da se imenuje. Krilenko sa svoje strane: »Uspenska nije ulazila u personalni sastav Večeke, radila je *po komadu«* (str. 507). A uostalom, ljudski gledano tužilac je razume i objašnjava: ona je navikla da novac ne broji, šta je za nju beda od 500 rubalja plate u Visokom sovjetu narodne privrede, kad joj samo jedna intervencija (da se nekom trgovcu skinu plombe s radnje) donosi 5 hiljada, a druga – za Meščersku–Grevs, ženu jednog uhapšenika – 17 hiljada rubalja! Uostalom, Uspenska nije dugo ostala obična dostavljačica: neki istaknuti čekisti pomogli su joj da za nekoliko meseci postane član partije

i islednik.

Svejedno, mi nikako ne uspevamo da uđemo u suštinu ove afere. A. P. Meščerski, krupni fabrikant, bio je uhapšen zbog nepopustljivosti u privrednim pregovorima sa sovjetskom vladom (J. Larinom). Njegovu ženu J. I., kod koje su pretpostavljali da ima zlatnog nakita i novca, čekisti počinju da ucenjuju, dolaze joj sami u kuću, predstavljajući joj svaki put položaj njenog muža sve bliže streljanju i tražeći sve veće sume za otkup. Meščerska–Grevs, u očaju, sama prijavljuje ucenu (preko istog onog advokata Jakulova koji je već potopio istražne sudije – primaoce mita i koji je očigledno gajio klasnu mržnju prema sveukupnom sistemu proleterskog suda i besuđa). Predsednik Revolucionarnog suda čini i sam klasnu grešku naređujući da se Meščerskoj uruče numerisane asignacije koje će dati za mito i da se u njenom stanu postavi iza zavese stenodaktilografkinja. I došao je neki Godeljuk, prisni prijatelj Kosireva, da se dogovori o ceni otkupa (on je zatražio 600 hiljada rubalja!). I bilo je stenografisano i sve što je Godeljuk rekao o tome ko u Večeki i koliko hiljada *dobija;* on sam – i to je bilo u stenogramu – dobio je navedeni avans i Meščerskoj dao propusnice za ulazak u Večeku, potpisane u ime Kontrolno–revizione komisije od strane Liberta i Rotenberga (trebalo je da se u Čeki pogađanje nastavi). I – on na ulazu bio uhapšen! Od straha se zbunio, dao izjave! (A Meščerska je u međuvremenu uspela da poseti Kontrolno–revizionu komisiju, i dosije njenog muža je već bio zatražen *na proveru.*)

Samo, dozvolite! Takvo otkriće baca mrlju na nebesku odeždu Čeke! Taj predsednik Moskovskog revolucionarnog suda – je li on pri čistoj svesti? Da taj ne zabada nos u tuđa posla?

Izgleda da je ovo bio takav t r e n u t a k – trenutak što nam ga je naša slavna istorija sakrila u svojim naborima. Ispada da je u prvoj godini svoga rada Čeka bila stvorila neku odbojnost prema sebi, odbojnost čak i za proletersku partiju, još na tako nešto nenaviknutu. Tek prva godina, tek prvi korak na slavnom putu Večeke – a već je, kako ne baš jasno piše Krilenko, nastao »spor između suda s njegovim sudskim funkcijama i Večeke s njenim vansudskim funkcijama... spor, koji je u to vreme podelio partiju i radničke četvrti na dva tabora« (str. 14). Eto zbog čega je afera Kosirev mogla isplivati (dok je, do nje, svakome prolazilo) i čak postati državna afera.

Trebalo je spasavati Večeku! Večeku spasavati! Solovjov moli Sud da mu dozvoli da u zatvoru u Taganki (avaj! ne u Lubjanki) poseti uhapšenog Godeljuka da bi s njim *porazgovarao.* Onda Solovjov bez ikakve dozvole *upada u Godeljukovu ćeliju.* I – kakva slučajnost! Upravo tada Godeljuk teško oboleva. Baš tako! (»Teško da se može govoriti o prisustvu zlih namera Solovjova« – ulizuje se Krilenko.) Osećajući skoru smrt, Godeljuk se teško kaje što je oklevetao Čeku i moli da mu se da list papira da bi se povukao: sve klevete na račun Kosireva i drugih komesara Čeke neistinite su; neistinito i sve što je stenografisano iza zavese!

O, koliko književnih sižea! O, gde je Šekspir? Solovjov prolazi kroza zid, po zidovima se vuku senke, Godeljuk umirućom rukom povlači ranije izjave... A nama se u pozorištu, nama se u bioskopima revolucionarne godine slikaju samo preko uličnog pevanja *Varšavljanke.*

»A ko je propusnice izdao?« ustrajava Krilenko. Propusnice Meščerskoj nisu pale s neba? Ne, tužilac »ne želi reći da je u to umešan Solovjov jer... nema za to dovoljno dokaza«, ali on pretpostavlja da su »građani, umešani u ujdurmu ali neuhapšeni« mogli Solovjova uputiti u Taganku.

Ovde je pravi trenutak da se saslušaju Libert i Rotenberg! Oni su i pozvani, ali nisu se javili! Prosta stvar – ljudi nisu došli na saslušanje, izbegli saslušanje! E, onda će saslušati Meščersku! Samo, zamislite, i ova trula aristokratkinja usudila se da se ne odazove na poziv Revolucionarnog suda!

Posle plena mita, Meščerski je pušten uz jamstvo Jakulova i utekao sa ženom u Finsku. Zato će Jakulova u toku procesa Kosirevu s velikim zadovoljstvom staviti pod stražu, možda za to jamčenje, a možda i kao opasnu guju. Na sud su ga dovodili kao svedoka pod stražom, a uskoro vrlo verovatno i streljali. (I mi se sada čudimo kako je došlo do bezakonja, zašto se niko nije borio.)

A Godeljuk je povukao ranije date izjave i – umro! A Kosirev ništa ne priznaje! A Solovjov veze nema! Nema se koga saslušavati...

Zauzvrat, kakvi su samo dobrovoljni svedoci došli u Revolucionarni sud! Zamenik predsednika Večeke, drug Peters, pa i glavom Feliks Edmundovič[232], i on je, sav uzrujan, izvoleo doći. Njegovo duguljasto, vatreno lice samopožrtvovanog čoveka okrenuto je prema skamenjenom sudu i on pronicljivo svedoči u korist potpuno pravog Kosireva, u korist njegovih visokih moralnih, revolucionarnih i radnih osobina. Njegov iskaz nam, na žalost, nije dat. Krilenko nam prenosi samo kratko: »Solovjov i Đeržinski su dočarali divne osobine Kosireva« (str. 522). (Ah, nesmotreni naredniče! Kroz dvadeset godina podsetiće te u Lubjanki na taj proces!) Lako je pogoditi šta je Đeržinski mogao reći: Kosirev je železni čekist, nepoštedan neprijatelj neprijateljima; odličan *drug*. Vatreno srce, bistra glava, čiste ruke.

I tako – od oklevetanog šljama pred nama vaskrsava bronzani vitez Kosirev. Dodajte ovome i izuzetnu volju iz njegove biografije. Do revolucije mu je suđeno više puta, a najviše za ubistva: zato što je (u Kostromi) prevarom upao u stan starice Smirnove u cilju pljačke i *svojeručno je zadavio,* drugi put za pokušaj ubistva oca i za ubistvo svoga druga u cilju da iskoristi njegovu ličnu kartu. U ostalim slučajevima Kosirevu je suđeno za prevare, i uopšte uzev proveo je mnogo godina na robiji (otuda je jasna njegova ljubav prema raskoši) i jedino su ga careve amnestije spasavale.

Ovde su strogi i pravični glasovi najkrupnijih čekista prekinuli tužioca obrativši mu pažnju na to da su svi ti bivši sudovi bili spahijsko–buržoaski i ne mogu biti ozbiljno uzeti u našem novom društvu. Ali – šta je sad ovo? Jeretični narednik je s klupe za tužioca odvalio takvu idejno poročnu tiradu da čak i njeno navođenje ovde odudara od skladnog izlaganja sudskih postupaka:

»Ako je u starom carskom sudu bilo nešto dobro, nešto čemu smo mogli da verujemo, onda je to porota. Odluci porote smo uvek mogli verovati, sudskih grešaka bilo je vrlo malo.«

Utoliko više vređa tako nešto od druga Krilenka što je pre tri meseca, na procesu provokatoru R. Malinovskom, bivšem miljeniku partijskog rukovodstva, kooptiranom u CK i delegiranom u Dumu bez obzira na to što je u prošlosti četiri puta izvođen pred sud za kriminalna dela, Tužilaštvo zauzelo klasno besprekoran stav:

»U našim očima svaki prestup je proizvod datog društvenog poretka, pa prema tome i krivična odgovornost na osnovu zakona kapitalističkog društva i carskog vremena nije za nas činjenica koja

jednom zauvek ostavlja mrlju na čoveku... Mi znamo *mnoge primere* kada su se u *našim redovima* nalazila lica *koja su u prošlosti imala slične činjenice,* ali mi *nikada* nismo iz toga zaključivali da je takvoga neophodno odstraniti iz naše sredine. *Čovek koji zna naša načela* ne mora se plašiti da će zbog činjenice da mu je u prošlosti bilo suđeno biti isključen iz redova revolucionara...« (str. 377, kurziv je moj – A. S.).

Eto kako je drug Krilenko umeo govoriti u skladu s partijskom linijom! A sada se, zahvaljujući njegovom poročnom rasuđivanju, lik Kosireva pomračuje. Na sudu je stvorena takva situacija da je drug Đeržinski prinuđen da kaže: »Meni je na sekundu (samo na sekundu, dakle! – A. S.) pala na pamet pomisao da građanin Kosirev nije slučajno žrtva političkih strasti koje se u poslednje vreme raspaljuju oko Čeke.«

Krilenko se ispravio: »Ja ne želim, i nikada nisam želio da ovaj proces bude proces Čeki a ne Kosirevu i Uspenskoj. Ne samo da ja to ne mogu želeti, već sam dužan da se svom snagom borim protiv toga!« »Na čelu Čeke su postavljeni najodgovorniji, najčasniji i najizdržljiviji drugovi, koji su na sebe preuzeli težak zadatak uništenja naših neprijatelja, *pa i s rizikom da pogreše...* Revolucija im za to mora biti zahvalna... Ja podvlačim tu stranu zato da mi... niko kasnije ne može reći: on je odigrao ulogu oruđa političke izdaje« (str. 509–510, kurziv je moj – A. S.). (Reći će, reći!...)

Eto po kakvoj oštrici se kretao vrhovni tužilac! No, očito, on je morao imati neka poznanstva još iz vremena ilegalnog rada, od kojih je mogao saznati kuda vetar puše. Ovo se vidi s nekoliko procesa, pa i s ovoga. Nova neka strujanja su nastajala početkom 1919. godine. D o s t a j e ! Vreme je da se Večeka obuzda! Taj momenat bio je »predivno izražen u članku Buharina, kada on govori da umesto *zakonite revolucionarnosti* treba da nastane *revolucionarna zakonitost«.*

Gde god darneš – dijalektika! I iz Krilenka najednom bane: »Revolucionarni sud treba da zameni vanredne komisije.«[233] (Da z a m e n i ? . . .) Ali, on »je dužan da ostane ne manje strašan u smislu ostvarenja poretka straha, terora i pretnje nego što je bila Čeka« (str. 511).

B i l a ? . . . Pa on ju je već pokopao!... Čekajte malo: vi – na smenu, a čekisti, gde će oni? Došli su teški dani! Moraćeš i kao svedok trčati, u kabanici do samih peta![234]

Da slučajno nemate lažne izvore, druže Krilenko?

Da, tih dana se nad Lubjankom nebo bilo natuštilo. Lako se moglo desiti da ova knjiga bude drukčije napisana. Ali, pretpostavljam, železni Feliks je odjurio kod Vladimira Iljiča, popričao s njim, objasnio mu. I – mrak se rasturio. Kroz dva dana, 17. februara 1919. specijalnom odlukom VCIK–a Čeka je lišena svih pravosudnih prava – » a l i n e z a d u g o « (str. 14).

Međutim, naš jednodnevni sudski pretres se komplikovao još i time što se ona nevaljalica Uspenska odvratno ponašala. Čak je i s klupe za optužene »blatila« i druge istaknute čekiste, koji nisu imali nikakve veze s procesom, pa i samog druga Petersa! (Jasno je da je iskoristila njegovo čisto ime za svoje ucenjivačke manevre. Vidi se da je imala običaj da nadugo zasedne u Petersovom kabinetu tokom njegovih razgovora s drugim obaveštajcima.) Sada ona cilja na nekakvu mračnu

prošlost druga Petersa u Rigi. Eto kakva je od nje guja postala za osam meseci, pa iako se za tih osam meseci ona nalazila u čekističkoj sredini? Šta da se s takvom robom radi? Ovde se Krilenko sasvim primakao čekistima: »Sve dok se poredak ne učvrsti, a do toga je još daleko (zar?) ...u interesu zaštite Revolucije, za građanku Uspensku nema i ne može biti druge kazne osim njenog *uništenja.«* Ne streljanja – baš ovako: uništenja! No, devojka je mlada–mlađana, građanine Krilenko! Bi li moglo – desetka, pa neka i – 25 godina, do tada će se i poredak učvrstiti? Avaj! »U interesu društva i Revolucije drugog odgovora nema i ne može biti, pitanje se ne može drukčije postaviti. Nikakva izolacija u *datom slučaju* neće dati plodove« (str. 515).

Dobro je, znači, natrunila... Mora da je mnogo znala...

I Kosirev je takođe morao biti žrtvovan. Streljan. Da bi drugi bili čitaviji.

Da li je moguće da ćemo jednoga dana čitati stare lubjanske arhive? Ne, predaće ih vatri. Predali su ih već.

Kao što čitalac vidi, to je bio proces od malog značaja, na njemu se nije moralo ni zadržavati. A sada evo

Proces crkvenim licima (11–16. januara 1920. godine) koji će, kako Krilenko misli, zauzeti »odgovarajuće mesto u analima ruske revolucije«. U analima – ništa manje! Zato su Kosireva smotali za dan, dok se s ovima bakću pet punih.

Evo glavnih optuženih: A. D. Samarin, u Rusiji poznato ime, bivši visoki pravozastup–nik Svetog sinoda, vatreni borac za oslobođenje crkve od carske vlasti, neprijatelj Rasputina, koji ga je i smakao s položaja (ali za tužioca su i Samarin i Rasputin isti đavo); Kuznecov, profesor crkvenog prava na Moskovskom univerzitetu; moskovski protojereji Uspenski i Cvetkov. (Cvetkov je i za samog tužioca »krupni društveni radnik, možda najbolji od svih koje je dalo sveštenstvo, filantrop«.)

Njihova krivica: stvorili su »Moskovski sovjet Saveza parohija«, a ovaj je stvorio (od vernika osamdesetogodišnjaka) dobrovoljnu patrijarhovu gardu (nenaoružanu, razume se) i u njegovoj rezidenciji ustanovio danonoćna dežurstva sa zadatkom: kada patrijarhu zapreti opasnost od vlasti, zvonima i telefonima okupiti narod i ići za njim gomilom kud god da ga vode i m o l i t i (vidi, kakva kontrarevolucija!) Sovnarkom da ga pusti.

Kakva gadna zamisao iz vremena stare, iz vremena svete Rusije: udariti u sva zvona, gomilom poći i na kolenima moliti!

Tužilac se čudi: a šta to patrijarhu preti? Zašto ga neko mora štititi?

Stvarno, zašto? Samo zato što već dve godine Čeka vrši represije mimo suda nad nepoželjnima; samo zato što su nedavno u Kijevu četiri crvenoarmejca ubila mitropolita; samo zato što je Patrijarhov »dosije već gotov, ostaje jedino da bude upućen u Revolucionarni sud«, i »samo zato što želimo da budemo pažljivi prema širokim radničko–seljačkim masama, koje su i dalje pod uticajem crkvene propagande, mi ovakve naše klasne neprijatelje ostavljamo *još uvek na miru«* (str. 67). I to

mi je neki razlog da se pravoslavni brinu za patrijarha! Tokom obe te godine patrijarh nije ćutao – slao je poslanice narodnim komesarima, slao sveštenicima, slao pastvi; njegove poslanice štamparije nisu primale, umnožavane su na pisaćim mašinama (tu je početak samizdata!). Optuživao je za smrt nevinih, za uništavanje zemlje. Otkuda, zaboga, nespokojstvo za patrijarhov život?

Druga krivica optuženih. Po čitavoj zemlji se obavlja popis i rekvizicija crkvenih stvari (kako su manastiri već zatvoreni, manastirska imanja konfiskovana, ovoga puta se radi o posuđu, kondirima i kandilima) i Sovjet parohija je pozvao sve parohijane širom: suprotstavite se rekvizicijama, zvonite na uzbunu. (Ništa prirodnije. Pravoslavci su hramove tako štitili i od Tatara!)

Treća krivica. U Sovjet narodnih komesara neprekidno stižu drske *Žalbe* na lokalne aktiviste: oni se izruguju crkvi, bogohule i povređuju zakon o slobodi veroispovesti. A te žalbe, iako se na njih i ne odgovara (po iskazima Bonč–Brujeviča, sekretara Sovnarkoma), diskredituju mesne aktiviste.

Kada se uzmu u obzir sve navedene krivice optuženih – kakvu kaznu da predložimo? Zar čitaocu već ne došaptava revolucionarna svest? S a m o s t r e l j a n j e ! Upravo to je Krilenko i zatražio (sa Samarina i Kuznecova).

Ali, dok su se oni petljali s tim prokletim zakonima, dok su islušavali duge odbrane beskrajnog mnoštva buržoaskih advokata (koji nam nisu navedeni, iz tehničkih razloga), saznalo se da je smrtna kazna ukinuta! Eto ti sad! Kako to? Ispostavilo se da se odluka Đeržinskoga odnosi samo na Večeku (Čeka – pa bez streljanja?). A je li SNK to proširio i na sudove? Još ne. Vratio se Krilenko iz mrtvih i nastavio da traži smrtnu kaznu, s obrazloženjem:

»Čak i pod pretpostavkom da učvršćeni položaj Republike otklanja neposrednu opasnost od ovakvih ljudi, meni se čini sasvim osnovanim da je u ovim danima stvaralačkog rada... čistka... od bivših javnih poslenika – kameleona... revolucionarna neophodnost.« »Odluka Večeke o ukidanju smrtne kazne služi sovjetskoj vlasti na čast.« Samo, to nas »još ne obavezuje da smatramo da je problem smrtne kazne rešen za svagda... za sva vremena sovjetske vlasti« (str. 80–81).

Kakvo proročanstvo! Vratiće smrtnu kaznu, vratiti, uskoro! Jer – biće još puno i puno gamadi da se podavi! (Pa i sam Krilenko, i mnoga njegova braća po klasi...)

Sta da se radi, sud je poslušao, Samarina i Kuznecova osudio na smrt, ali ih istovremeno amnestirao: koncentracioni logor *do potpunog poraza svetskog imperijalizma*! (Do dana današnjega bi ležali...) A »najboljemu od svih koje je sveštenstvo dalo« – njemu 15 godina, odnosno *peticu* posle amnestije.

Bili su tu i drugi optuženi, dovučeni na proces radi malo materijalnih dokaza: kaluđeri i učitelji iz Zvenjigoroda, optuženi u zvenjigorodskom delu iz leta 1918. godine, ali zbog nečega ostali godinu i po dana nesuđeni (a možda malo jesu, pa će opet malo, pošto je to svrsishodno). Onoga leta, u zvenjigorodski manastir su kod igumana Jona[235] došli funkcioneri iz sovjeta i naredili mu (»Mrdnite malo!«) da preda svete mošti mučenika Save. Činovnici ne samo da su tada pušili u hramu (po svoj prilici i u oltaru) i da nisu hteli skinuti kape, nego je i onaj što je prihvatio Savinu lobanju stao pljuvati u nju da bi time pokazao koliko je glupo verovati u svece. Bilo je i drugog bogohuljenja. To

je izazvalo udaranje u zvona, pobunu naroda i ubistvo nekih funkcionera. Ostali su kasnije porekli pljuvanje i bogohuljenje, i Krilenku su njihove izjave bile dovoljne.

A ko se ne seća tih scena? Prva slika koju uopšte pamtim – imao sam tri–četiri godine: u kislovodsku crkvu ulaze *šiljoglavi* (čekisti u kapama buđonovkama) seku obamrlu, zanemelu gomilu vernika na molitvi, prekidaju službu božju i onako sa kapama – pravo u oltar.

Sada se, eto, sudi i . . . onim funkcionerima sovjeta? Ne, samo kaluđerima.

Molimo čitaoca da nikako ne gubi iz vida da se već od 1918. kod nas ustanovio ovakav sudski običaj: nijedan moskovski proces (osim, razume se, nepravednog procesa Čeki) nije bio proces koji je pokretan zbog slučajno stečenih okolnosti, nego kao signal sudske politike. Bili su to primerci za izlog, na osnovu kojih se iz skladišta upućuje roba u unutrašnjost, modeli za oponašanje, rešeni zadaci u početku svakog poglavlja zbirke zadataka iz aritmetike na osnovu kojih učenici sami rešavaju ostale.

Rečeno je: »proces crkvenim licima« – znači: treba čitati u množini. Ne skriva se tu mnogo ni sam vrhovni tužilac: *»Skoro po čitavoj Republici* p r o g r m e l i s u« slični procesi (str. 61). Sasvim nedavo su takvi pokrenuti u revolucionarnim sudovima u Severo–Dvinsku, Tveru, Rjazanju, a u Saratovu, Kazanju, Ufi, Soljvičegodsku, Carevokokšajsku, izvođeni su na sud sveštenici, psalmopevci crkve i aktivni parohijani – predstavnici nezahvalne »pravoslavne crkve *koju je oslobodila oktobarska revolucija«.*

Čitalac će se sad spotaknuti o protivrečnost: zašto mnogi procesi pre moskovskog obrasca? Nesporazum dolazi samo zbog manjkavosti našeg izlaganja. Sudsko i vansudsko gonjene »oslobođene« crkve počelo je još 1918., i sudeći po zvenjigorodskom slučaju, već tada je došlo do vrhunca. U oktobru 1918. godine patrijarh Tihon je pisao u poslanici Sovjetu narodnih komesara da sloboda crkvene propovedi ne postoji, da su »već mnogi hrabri propovednici platili krvlju mučenika... Vi ste posegli na crkvena dobra, koja su pokoljenja vernika sabirala i ne hajete što ćete na taj način oskrnaviti njihov amanet«. (Narodni komesari, naravno, poslanicu nisu ni čitali, a sekretari mora da su se dobro ismejali: našao je čime da nas prekori – amanetom! S . . . mi na pretke, mi radimo za potomke!) »Ubijaju vladike, sveštenike, kaluđere i kaluđerice, nevine, neosnovano okrivljene za nekakvu maglovitu i neodređenu kontrarevoluciju.« Istina, kad su se Denjikin i Kolčak približili, teror je bio obustavljen, da bi pravoslavci bolje branili revoluciju. No, samo što je građanski rat počeo jenjavati, odmah su se vratili crkvi i progrmelo je po sudovima, i 1920. godine udarili i na Trojice – Sergijevsku lavru, dočepali se moštiju onog šoviniste svetog Sergija i istresli ih u Moskovski muzej.

Patrijarh navodi Ključevskoga: »Vrata lavre Svetitelja će se zatvoriti i kandila se ugasiti jedino onoga dana kada budemo straćili svu duhovnu i moralnu zalihu što nam zaveštaše veliki graditelji naše Rusije, kao što bejaše prepodobni Sergij.« Ključevskom ni na kraj pameti nije bilo da će ta zaliha biti skoro za njegova života straćena.

Patrijarh je tražio prijem kod predsednika Sovjeta narodnih komesara, da bi ga ubedio da se lavre i mošti ne diraju, jer – zar Crkva nije odvojena od države? Odgovoreno mu je da je predsednik zauzet važnim poslovima i da ga tih dana neće moći primiti.

Ni tih, niti ikada.

I bi cirkularno pismo Narodnog komesarijata pravosuđa (25. avgusta, 1920) o likvidaciji svih

moštiju uopšte, jer su nam upravo one otežavale lučonosno napredovanje prema novom pravednom društvu.

Oslanjajući se i dalje na Krilenkov izbor, pogledajmo i na jedan proces u *Vrhtribu«* (tako ga oni između sebe nežno nazivaju, dok nama bubama tek grmnu: »Ustanite! Sud ulazi!«).

Proces »Taktičkom centru« (16–20. avgusta 1920. godine) – 28 optuženih, i još neki kojima se sudi u odsustvu.

Na početku svog strastvenog govora, dok mu glas još nije promukao, sav ozaren svojom klasnom analizom, vrhovni tužilac nam pripoveda da je osim plemstva i kapitalista »postojao i dalje postoji još jedan društveni sloj, o čijoj socijalnoj suštini predstavnici revolucionarnog socijalizma već odavno *razmišljaju...* To je sloj *takozvane inteligencije...* U ovom procesu ćemo videti kako *delatnosti ruske inteligencije sudi istorija«,* i kako joj sudi revolucija (str. 34).

Zbog ograničenosti našeg istraživanja nećemo moći obuhvatiti i to kako su predstavnici revolucionarnog socijalizma *razmišljali* o sudbini takozvane inteligencije i na čemu su ostali. Teši nas, ipak, što su ti materijali objavljeni, te su svima dostupni i mogu do u sitnicu biti prikupljeni. Zato ćemo mi, samo da bismo dočarali opštu situaciju u Republici, podsetiti na mišljenje predsednika Sovjeta narodnih komesara iz godina kada se odvijaju sve te sudske sednice.

U pismu Gorkom od 15.septembra, 1919 (već smo ga navodili), Vladimir Iljič odgovara na zauzimanje Gorkoga povodom hapšenja intelektualaca, i za veliku većinu tadašnje ruske inteligencije (za inteligenciju »blisku kadetima«) piše: »Kad se dobro pogleda, *to* nije mozak nacije već njeno govno.«[236] Drugi put on kaže Gorkom: »Biće to njena [inteligencijina] greška ako mi budemo razbili previše lonaca.« Ako ona traži pravdu, zašto nam onda ne pristupi? »Ja sam dobio metak upravo od inteligencije«[237] (to jest, od Kaplanove).

Ovako se o inteligenciji on izražavao: truli liberali, »blagorodni«, »javašluk toliko svojstven ’obrazovanim’ ljudima«; smatrao je da je ona uvek nedorečena, da je izdala *radničku stvar.*(Samo, kada se to ona radničkoj stvari uopšte i zaklinjala?)

Tu porugu nad inteligencijom, taj prezir prema njoj su nakon toga, bez dvoumljenja prihvatili publicisti 20–tih godina, novine 20–tih godina, sam život, i na kraju i sami intelektualci. I sami su oni anatemisali svoju večitu nedorečenost, dvoličnost, svoje beskičmenjaštvo i beznadežno *zaostajanje za vremenom.*

Ispravno, da ispravnije biti ne može! Čujete li kako pod svodovima »Vrhtriba«[238] grmi glas Optužne Vlasti i vraća nas na klupu:

»Ovaj društveni sloj... je poslednjih godina podvrgnut preocenjivanju.« Da, da: preocenjivanju – tako se tada često govorilo. I kakvu je konačnu ocenu dobila inteligencija? Evo kakvu: »Ruska inteligencija, ušavši u iskušenje revolucije s parolama o vlasti naroda, iz revolucije je izišla kao saveznik crnih [čak ne ni belih!] generala, kao najamnik (!) i poslušni agent evropskog imperijalizma.

Inteligencija je bacila svoje zastave u blato i pogazila ih« (Krilenko, str. 54).

I samo zbog toga što je »ta socijalna grupa iživela svoj vek«, nema potrebe da se svaki njen pojedinačni predstavnik »dokrajčuje«.

U zoru XX veka! Kakva moć predviđanja! O, naučni revolucionari. *(Dokrajčivati* se ipak moralo. Tokom svih 20–tih samo se dokrajčivalo i dokrajčivalo.)

S gađenjem gledamo na tih 28 osoba, saveznika crnih generala, najamnika evropskog imperijalizma. Naročito nam zaudara taj *centar* – sada je on taktički, pa će biti nacionalni, pa desni (kroz uspomene na dvadeset godina procesa gamižu centri, centri, centri – čas inženjerski, čas menjševički, čas trockističko–zinovjevski, čas desno–buharinski i svi su oni smrvljeni, u prah i pepeo pretvoreni, i samo zahvaljujući tome vi i ja danas živimo!). Jer, gde postoji centar, tu su prsti imperijalizma.

Na duši nam, istina, malo lakne kad čujemo da ovaj Taktički centar *nije bio organizacija,* da nije imao: 1) statuta; 2) programa; 3) članskog uloga. Pa šta su onda radili? Evo šta: v i đ a l i se ljudi! (Mravci te podiđu.) A viđajući se, oni su *razmenjivali mišljenja!* (Jeza te uhvati.)

Optužbe su vrlo teške i potkrepljene dokazima: na 28 optuženih (dva) dokaza (str. 38). To su dva pisma odsutnih (oni su u inostranstvu) aktivista: Mjakotina i Fjodorova. Sada odsutni, no do Oktobra su bili u onim istim komitetima kao i prisutni, što nam daje za pravo da odsutne i prisutne poistovetimo. A sadržina pisama: *neslaganje* s Denjikinom o tako beznačajnim pitanjima kao što je seljačko (nije u njima izričito rečeno, ali se vidi da Denjikinu savetuju da preda zemlju seljacima), zatim jevrejsko (očigledno: ne obnavljati ranija ograničenja njihovih sloboda), pitanje nacionalnog federalizma (sve je iz same formule jasno), pitanje državnog sistema uprave (demokratija, ne diktatura) i u drugima. A zaključak iz dokaza? Pa, jednostavan: dokazana je i prepiska i *istovetnost pogleda prisutnih s Denjikinom!* (Brr!)

Međutim, postoje i direktne optužbe protiv pojedinaca: razmena informacija s prijateljima u oblastima na periferiji Republike (u Kijevu, na primer), koje još uvek nisu pod vlašću Sovjetske Rusije! To jest: priznajemo da je to ranije bila Rusija, ali smo mi zatim, u interesu svetske revolucije, to krilo predali Nemačkoj, a ovi ljudi i dalje šalju pisamca: kako se tamo kod vas živi, Ivane Ivaniću? A kod nas – evo kako... N. M. Kiškin (član CK kadeta) čak se s klupe za optužene drsko brani: »Čovek ne želi da bude slep, on hoće da sazna sve što se zbiva i gde se zbiva.«

Hoće čova da zna sve šta se gde zbiva!... Neće čova da bude slep!... E pa, nazdravlje! Tužilac će potpuno ispravno njihovo delovanje okvalifikovati kao izdaju, kao izdaju *prema sovjetskoj vlasti!*

Ali, evo njihovih najstrašnijih grehova: u najvećem jeku građanskog rata oni su... pisali radove, pravili zapise, planove. Da, da – »poznavaoci državnog prava, finansija, ekonomskih odnosa, sudstva i prosvete*« pisali su radove!* (I to, kao što nije teško pogoditi, nimalo se, pri tom, ne oslanjajući na prethodne radove Lenjina, Trockoga, Buharina...) Profesor S. S. Kotljarevski – o federativnom uređenju Rusije, V. I. Stempkovski – o agrarnom pitanju (sasvim verovatno bez ikakve kolektivizacije...), V. S. Muralevič – o narodnom obrazovanju u budućoj Rusiji, profesor Kartašov projekt zakona o veroispovestima. A (veliki) biolog N. K. Koljcov (koga je domovina jedino

progonima i kaznama zadužila) dozvolio je ovim buržoaskim tipovima da se okupljaju kod njega u Institutu. (Dopao je ovamo i N. D. Kondratjev, koga će konačno 1931. godine osuditi u procesu TKP.)

Naše tužilačko srce hoće da iskoči iz grudi dok prejudicira presudu. Kakva može biti kazna za ove generalske slugeranje? Samo jedna – s t r e l j a n j e ! To nije samo tužiočev zahtev, ovo je već i presuda suda. (Na žalost, naknadno ublažena: koncentracioni logor do kraja građanskog rata.)

U tome i jeste krivica optuženih: što nisu sedeli svako u svom budžaku i grickali svojih 250 grama hleba, već su »većali pa i diskutovali kakav treba da bude državni poredak posle pada sovjetskog«!

Ili, kako bi se savremenim naučnim jezikom reklo: proučavali mogućnost alternative.

Grmi glas javnog tužioca, ali mi osećamo da je na nečemu zapeo, kao da nešto traži očima po katedri. Možda neku cedulju? Citat? Trenutak! Treba to majstorski izvući: sad ga nema, sad ga ima! Može li nešto iz drugog procesa? Ma, svejedno! Taj, taj, Nikolaje Vasiljiču:

»Za nas je pojam *mučenja* sadržan u samoj činjenici držanja političkih krivaca u zatvoru...«

Eto: držati političke u zatvoru – to je mučenje. I to govori glavom vrhovni tužilac! Kakvo široko poimanje! Rađa se novo zakonodavstvo! Dalje,

»... Borba s carskom vladom bila je njihova [političkih] druga priroda, oni *nisu mogli ne boriti se* protiv carizma!« (str. 17).

Kao što nisu mogli ne proučavati alternativna rešenja... Da, slučajno, misliti nije prva priroda intelektualca?

Uh, uh! – greškom mu podmetnuli loš citat. Vidi vraga! No, Nikolaj Vasiljevič je već u svom elementu:

»Čak i da optuženi nisu ovde u Moskvi ni prstom makli (sasvim izgleda da je tako i bilo...), ista stvar:... u ovom času i najobičniji razgovor uz čaj o tome koji poredak treba da zameni sovjetsku vlast nakon njenog tobožnjeg pada je kontrarevolucionarni akt... U građanskom ratu zločin je ne samo činjenje [protiv sovjetske vlasti],... zločin je i nečinjenje« (str. 39).

E pa, sad je jasno, sada je sve jasno. Njih će osuditi na smrt – zbog nečinjenja. Zbog šolje čaja.

Odlučili, na primer, petrogradski intelektualci da se u slučaju dolaska Judeniča »pobrinu, pre svega, za saziv demokratske gradske dume« (tj. da je odbrane od generalove diktature).

Krilenko: – Želeo bih da im viknem: »Vi ste, pre svega, bili obavezni da mislite kako da položite živote i ne dopustite da Judenič uđe!«

A oni ih, eto – nisu položili.

(A nije, bogme, ni Nikolaj Vasiljevič.)

Ima tu i optuženih za to što *su znali ali su ćutali* (ili kako bismo mi danas rekli: »znao, a nije prijavio«).

Ovo već nije nečinjenje; to je aktivna zločinačka delatnost: optuženi su preko L. N. Hruščove, člana Političkog crvenog krsta (i ona je tu na klupi) *pomagali butirske zatvorenike* novcem (kakav odliv kapitala u zatvorsku kantinu!) i odećom (pazi ti njih! – možda i vunenom?).

Njihova zločinstva se ne mogu izmeriti! Neka ne okleva ni proleterska odmazda!

Kao da je tokom snimanja filmska kamera pala: pred našim očima promakla je iskošena nejasna traka s 28 muškaraca i žena od pre revolucije. Nismo imali kad da zapazimo izraz njihovih lica. Kakva su? Prepadnuta? Prezriva? Ponosna?

Jer, njihovih odgovora nema! Ni njihovih završnih reči odbrane! Iz tehničkih razloga... Nadomeštajući taj nedostatak, tužilac nam peva pesmicu: »Bilo je samošibanje svih i kajanje zbog počinjenih grešaka. Politička nepostojanost i međuklasna priroda inteligencije... (da, da, ne može bez ovoga: međuklasna priroda!)... ovde su u potpunosti potvrdile marksističku ocenu inteligencije, koju su joj boljševici uvek davali« (str. 38).

Čekaj! – a koja bi ona mlada žena što promače?

Ono je – Tolstojeva ćerka, Aleksandra. Upitao je Krilenko šta je ona radila na tim poselima. Odgovorila je: »Pripremala samovar.« – Tri godine konclogora!

Prema časopisu »U tuđini«[239], izdavanom u inostranstvu, možemo ustanoviti šta se zapravo desilo.

Još u leto 1917, još pod Privremenom vladom, nastao je Savez javnih radnika, čiji je zadatak bio da pomogne da se rat pobedonosno okonča i stane na put socijalističkim strujanjima, osobito eserima. Posle oktobarskog prevrata mnogi istaknuti članovi ovog društva su otišli, drugi su ostali, kongresi se više nisu mogli sazivati, niti se moglo baviti organizovanim radom. Ali, intelektualci su navikli da misle, da ocenjuju događaje, da razmenjuju misli, i njima je bilo teško da se te navike najednom odreku. Bliskost akademskom svetu omogućavala im je da svojim susretima daju formu naučnih konferencija. A imalo se tada o čemu i raspravljati: brest–litovski mir, izlazak iz rata uz gubitak ogromnih teritorija, novi odnosi s bivšim saveznicima i bivšim neprijateljima, u vreme dok je u Evropi rat još trajao. Jedni su – u ime slobode i demokratije, a isto tako i duga prema saveznicima – smatrali da treba i dalje pomagati saveznike, da je brestski mir zaključen od strane ljudi koji nemaju za to punomoćja zemlje. Neki su se nadali da će sovjetska vlast čim Crvena armija ojača, prekinuti odnose s Nemcima. Drugi su se pak nadali da će Nemci, postavši po sporazumu gospodari pola Rusije, sami ukloniti boljševike. (A Nemci su ispravno smatrali da je rad za kadete isto što i rad za Engleze i da bi svaka druga vlada osim boljševičke obnovila rat s Nemačkom.)

Na osnovu ovih razlika se u leto 1918. iz Saveza javnih radnika izdvojio Nacionalni centar, u suštini samo jedan kružok izrazito prosavezničke orijentacije, kadetski po sastavu, koji se kao vatre plašio obnavljanja partijske organizacije, odlučno zabranjene od strane boljševika. Ovaj kružok ništa osim kamufliranih sastanaka u institutu profesora Koljcova nije radio. Ponekad bi poslali koga od svojih članova na Kuban radi izviđanja, ali ovi bi onamo propali i kao da bi zaboravili na svoje u Moskvi. (Uostalom i saveznici su se vrlo malo zanimali za Dobrovoljačku armiju.) No, Nacionalni centar više od svega bio se usredsredio na mirnu izradu zakonskih projekata za buduću Rusiju.

Istovremeno s Nacionalnim centrom, još više levo od njega, nastao je Savez obnove (u osnovi eserovski, za esere nije bilo preporučljivo da se ujedinjuju s kadetima, tradicionalna partijska strujanja i predstave su se obnavljali) – za borbu protiv Nemaca i protiv boljševika. No, ova borba se pokazala nemogućom na boljševičkoj teritoriji i svodila se na odašiljanje ljudi na jug. Ipak, i vlast Dobrovoljačke armije ih je odbijala svojom reakcionarnošću.

Gubeći dah u vakuumu vojnog komunizma u jesen 1919. godine sva tri krila – Savez javnih radnika, Nacionalni centar i Savez obnove odlučila su da održavaju sistematsku koordinaciju i izdvojila zato po dva čoveka. Ovako obrazovana šestorka se u toku 1919. okupljala ponekad, pa je zatim njena aktivnost zamrla. Međutim, njihova hapšenja počela su tek 1920, i upravo tada je ova šestorka, koja

praktično nije ni postojala, dobila tokom istrage zvučno ime »Tehnički centar«.

Hapsilo se po dostavi jednog od beznačajnih učesnika Nacionalnog centra – N. N. Vinogradskoga, koji je i u ćeliji Specijalnog odeljenja nastavio da bude uspešna *kvočka;* kroz ćeliju su propuštani mnogi učesnici, i oni su s naivnošću onih još uvek krilovljevskih godina u njoj otvoreno pričali ono što su hteli da utaje od islednika.

Poznati ruski istoričar S.P. Meljgunov koji je i sam bio upao među optužene, i to među glavne (kao član šestorke), napisao je u emigraciji, nekako nerado, uspomene na taj proces[240], – možda ih ne bi ni napisao da nije bila objavljena upravo ona Krilenkova knjiga s upravo onom gromoglasnom besedom. I Meljgunov, ljut i na sebe i na saokrivljene prikazuje nam uobičajenu sliku sovjetske istrage: istraga nema nikakve dokaze, »u dosijeu nije bilo nijednog jedinog dokumenta. Sav dokazni materijal bio je pocrpljen iz izjava samih okrivljenih... Svi budući učesnici procesa nisu se u toku prethodne istrage držali taktike ćutanja... Činilo mi se da načelnim ćutanjem ja bez ikakve nužde otežavam svoju sudbinu i, možda, sudbinu drugih... Kada si pred mogućim streljanjem, ne misliš uvek na istoriju«.

U *Crvenoj knjizi Večeke* (t. II, Moskva, 1922) mnogi iskazi okrivljenih dati su doslovno, i oni nisu, na žalost, za divljenje.

Meljgunov bez imalo ironije zamera isledniku Jakovu Agranovu (koji ih je sve smotao) što ga je, njega i druge okrivljene, *obmanjivao,* što ih je vešto pravio budalama, što je takva poruga da »veće poruge nada mnom nije moglo biti«, poruga gora, za njega, od svakog fizičkog pritiska. I sam on, Meljgunov, koji je kasnije onako pronicljivo objasnio mnoge istorijske ličnosti ruske revolucije, ovde lako upada u klopku: potvrđuje učešće u Savezu obnove onih lica za koja mu se iz pismenih izjava što su mu bile pokazane učinilo da su se već odala. I uopšte »počeo je davati manje ili više logične iskaze«, sve kao da pripoveda, bez vođenja računa o tome da odgovara neposredno na islednikova pitanja. (Ovi iskazi su izbezumljavali i pritiskali saokrivljene, kojima su u određenim momentima pokazivani: izgledalo je kao da je sve pričao od mile volje.)

Agranov ih je »kupio« time što – s obzirom na to da je sve to već prošlost, da svi ti centri već odavno ne drže sastanke – iz toga ne može biti nikakve opasnosti za okrivljene, to Čeka samo obavlja istraživanja čisto radi istorije. Mnoge je Jakov Saulovič zamađijao ljubaznošću. Drugima je jasno stavio do znanja koliko su sovjetska vlast i Rusija jedno te isto i koliko je prestupno boriti se protiv prve ako voliš drugu. I dobio tako, od nekih, stvarno ponizna i uslužna priznanja. (Delimično je članak Kotljarovskoga[241], citiran u napomeni ispod teksta, predstavljalo istraživanje zatvorenika po nalogu Agranova.)

A na sudu? Meljgunov: »Revolucionarna tradicija [inteligencije] zahtevala je izvestan heroizam, a u duši za takav heroizam nije bilo neophodnog patosa. Pretvarati suđenje u demonstraciju značilo je pogoršavanje ne samo svog položaja nego i položaja drugih.«

Eto kako je na čekističku udicu lako padala, i predavala se, i ginula ruska inteligencija, ona koja je bila onako slobodoljubiva, onako nepomirljiva, onako nesavitljiva za vreme cara – onda kada je niko nije dirao.

No, još je blistavija i strašnija druga pobeda Agranova u »delu Taganceva« 1921 (ono se, istina, ne odnosi na ovu glavu, stoga što suđenja i nije bilo). Profesor Tagancev je 45 dana istrage herojski ćutao. A zatim ga je Agranov ubedio da potpiše sporazum:

»Ja, Tagancev, svesno počinjem da dajem izjave o našoj organizaciji, ništa ne tajeći... Neću utajiti nijedno lice koje pripada našoj grupi. Sve ovo činim radi olakšanja sudbine učesnika našeg procesa.

Ja, opunomoćenik Večeke, Jakov Saulovič Agranov, obavezujem se da ću uz pomoć građanina Taganceva brzo završiti istragu i posle njenog završetka predati okrivljene na javno suđenje... Obavezujem se da nikome od okrivljenih neće biti izrečena najviša mera.«

Da bi po »delu Tagancev« Čeka streljala – 87 ljudi.

Tako se rađalo sunce naše slobode. U takvog uhranjenog nestaška rastao je naš poletarac–

oktobarac, naš Zakon.

A mi – mi ništa od toga ne pamtimo.

Glava 9
ZAKON SAZREVA

Naš prikaz se već previše otegao a mi još nismo ni počeli. Pred nama su svi glavni, svi čuveni procesi. No, osnovne linije se već naziru.

Prošetajmo malo s našim Zakonom, sada kada je ušao u pionire!

Setimo se odavno zaboravljenog i uz to ne–političkog

Procesa glavnoj upravi za goriva (maj 1921), jer se on ticao inženjera, ili *specova*[242]*,* kako se onda govorilo.

Prošla je bila najsurovija od četiri zime građanskog rata, kada se više nije imalo šta ložiti, kada su se vozovi zaustavljali pre stanica, a u prestonicama vladale glad i stud i širio se talas fabričkih štrajkova (sada izbrisanih iz istorije). A ko je bio kriv? Dobro nam znano pitanje: ko je k r i v ?

Glavno Rukovodstvo? Nipošto – to je samo po sebi jasno! Ali, u tome i jeste čvor – ni mesna. Ako »drugovi koji često dolaze sa strane« (komunisti–rukovodioci) nisu imali tačnu predstavu o poslu, tu su bili stručnjaci »da im ukažu na pravilan pristup problemu«![243] Prema tome, »nisu krivi rukovodioci, krivi su oni koji proračunavaju, preračunavaju i sastavljaju plan« (kako da se ljudi nulama nahrane i ugreju). Nije kriv ko *nagoni* da se plan napravi nego ko ga je *napraviol* Planeri su naduvavali – krivi su stručnjaci! Brojke se nisu poklopile – »krivi su stručnjaci, a ne Sovjet za rad i odbranu«, ne čak »ni odgovorni rukovodioci Glavne uprave za goriva«. Nema uglja, nema drva, nema nafte – znači: »stručnjaci zamrsili, načinili pravi haos«. Oni su krivi i za to što su se pokoravali urgentnim telefonskim pozivima Rikova, pa levo i desno, ne obazirući se na plan, izdavali i delili.

Svemu su stručnjaci krivi! No, proleterski sud nije nepoštedan prema njima, kazne su blage. Neosporno je da proleteri iz same utrobe ne podnose te proklete stručnjake, ali bez njih se nema kuda, bez njih sve propada. Stoga ni Sud ne diže na njih hajku. Štaviše, Krilenko kaže da od 1920. godine »ne može biti ni govora o sabotaži«. Stručnjaci jesu krivi, ali ne iz pakosti, već prosto zato što su spetljani, što bolje ne umeju, kapitalizam ih nije naučio da rade, ili su obični egoisti i podmitljivci.

Tako se, u vidu tačkaste linije, početkom perioda obnove, ocrtao neki čudan odnos snishodljivosti prema inženjerima.

Godina 1922. obilovala je javnim sudskim procesima. Prva godina mira, a toliko procesa da će skoro sva ova glava otići na tu jednu godinu. (Začudiće se neko: rat završen a takva živost sudova? Međutim, Baš–Čelik se i 1945. i 1948. godine, mimo svakog očekivanja, razdrmao. Mora da tu postoji neka zakonitost?)

Iako je u decembru 1921. godine IX kongres Sovjeta odlučio da ograniči kompetencije Večeke[244] i ona se u skladu s tom odlukom uvlačila u sebe i prekrštavala se u GPU, već u oktobru 1922. prava GPU su opet bila proširena, a 17. decembra 1922. Đeržinski je već govorio dopisniku *Pravde:* »Sada moramo posebno budno paziti na antisovjetska strujanja i grupisanja. GPU je redukovala svoj aparat, ali ga je kvalitativno ojačala.«

Nećemo izostaviti, s početka te godine

Proces u vezi sa samoubistvom inženjera Oljdenborgera (Vrhovni revolucionarni sud, februar 1922). Proces koji već niko ne pamti, beznačajan i potpuno netipičan. Netipičan zato što se proteže na jedan jedini život, a i taj je skončan. A da nije, onda bi baš taj inženjer s još desetkom drugih – obavezni *centar* – sada sedeo pred Vrhovnim revolucionarnim sudom, i tada bi proces bio do kraja tipičan. A ovako – mi na optuženičkoj klupi imamo istaknutog partijskog druga Sedeljnikova, dva predstavnika Radničko–seljačke kontrole i dva sindikalista.

Međutim, kao kod Čehova kad ona žica puca u daljini[245], ima nešto mučno u ovom procesu– vesniku procesa u Šahtama i procesa »Industrijskoj partiji«.

V. V. Oljdenborger je trideset godina radio na moskovskom vodovodu i postao njegov glavni inženjer, po svoj prilici još početkom veka. Prohujao je srebrni vek umetnosti[246], prohujale četiri državne dume, tri rata, tri revolucije, i za sve to vreme butum Moskva pila je Oljdenborgerovu vodu. I akmeisti i futuristi[247], i reakcionari i revolucionari, i junkeri i crvenogardejci, i Sovjet narodnih komesara sa Čekom i Radničko–seljačkom kontrolom – svi su pili čistu hladnu Oljdenborgerovu vodu. A on se nije ženio, nije imao dece, sav njegov život sastojao se u tom vodovodu. Devetstopete nije dozvolio da mu Vodovod čuvaju vojnici, »jer vojnici mogu iz neumešnosti polomiti cevi ili mašine«. (A Vodovodu tada niko nije smetao da štrajkuje, Moskva je 1905. ostavljana i bez vode, možda je to isti ovaj Oljdenborger prekratio.) Drugoga dana februarske revolucije, on je svojim radnicima rekao: revolucija je završena, dosta je, svako na svoje mesto, voda mora teći. I za vreme moskovskih oktobarskih borbi on samo o jednom brine: kako sačuvati Vodovod. Njegovi saradnici su u odgovor na boljševički prevrat štrajkovali, pozvali su i njega u društvo. On im je odgovorio: »Što se tehnike tiče, za to oprostite, ona neće u štrajk, a što se ostaloga tiče, to jest mene – može.« Primio je od štrajkačke komisije novac za štrajkače, potpisao priznanicu, ali sam otrčao da nabavi spojnicu za jednu oštećenu cev.

I pored svega toga, on je neprijatelj! Evo šta je rekao jednom radniku: »Sovjetska vlast neće ni dve nedelje potrajati.« (U promenjenoj atmosferi uoči NEP–a, Krilenko sebi dozvoljava da se pred Vrhovnim revolucionarnim sudom poigra malo otvorenih karata: »U ono vreme nisu samo stručnjaci ovako mislili, *ponekad smo i mi bili toga mišljenja«,* str. 439, kurziv je moj – A.S.)

I pored svega toga, on je neprijatelj! Zar nam drug Lenjin nije rekao: nama je stražarski pas Radničko–seljačke kontrole preko potreban, da bi nadzirao buržoaske stručnjake.

Dva takva stražarska psa su iz časa u čas dežurala uz Oljdenborgera. (Jedan od njih, bivši pisar–

lupež Vodovoda, Makarov–Zemljanski, otpušten zbog nepodobnih postupaka«, ušao je u Radničko–seljačku kontrolu, »jer se u njoj više prima«, popeo se i do Centralnog moskovskog narodnog komesarijata, »jer je tu plata još bolja«, i odatle došao da kontroliše svog bivšeg šefa, da iskali srce za staru uvredu.) A nije, naravno, dremao ni mesni komitet, taj najbolji zaštitnik radničkih interesa. U međuvremenu su još na čelo Vodovoda došli komunisti. »Samo radnici mogu kod nas biti glavni, samo komunisti mogu imati svu vlast. Ispravnost ovoga pokazao je i ovaj proces« (str. 433). A ni moskovska partijska organizacija ni na tren nije ispuštala Vodovod iz vida. (Njoj za leđima bila je – Čeka.) »Mi smo svojevremeno izgrađivali našu armiju *na zdravom osećanju klasne netrpeljivosti,* zbog tog istog osećanja ne ustupamo nijedno odgovorno mesto ljudima van našeg tabora, a da im ne dodamo... komesara« (str. 434). Svi su odmah počeli glavnog inženjera popravljati, učiti, upućivati i premeštati tehničke kadrove bez njegovog znanja (»pročišćeno je celo to gnezdo biznismena«),

A Vodovod, ipak, spasli nisu! Posao ne samo da nije krenuo nabolje – krenuo je nagore! To jest: inženjerska klapa je uspela da perfidno sprovede svoju zlu nameru. I više od toga: prekoračivši granicu svoje klasno neopredeljene inteligentske prirode, koja mu je čitavog života onemogućavala da zauzima odlučne stavove, Oljdenborger se usudio da rad novog šefa Vodovoda, Zenjuka (za Krilenka: »po svojoj unutrašnjoj strukturi duboko simpatične figure«), okarakteriše kao samovolju.

Tada je i postalo jasno da »inženjer Oljdenborger svesno izdaje interese radnika i da je otvoreni i direktni neprijatelj diktature radničke klase«. Počeli su da na Vodovod dovode inspekcije, no one su izveštavale da je na njemu sve u redu i da voda normalno teče. Članovi Radničko–seljačke kontrole se s tim nisu mirili – pisali su predstavku za predstavkom Radničko–seljačkoj kontroli. Ispadalo je da Oljdenborger prosto hoće da »poruši, pokvari, polomi Vodovod, u političke svrhe«, samo što to ne ume da učini. Ono što su mogli – da ga onemoguće da rasipnički zamenjuje kotlove, ili da drvene rezervoare zameni betonskima – to su i uradili. Radnički vođi počeli su javno da govore, na skupovima u Vodovodu, da je njihov glavni inženjer »duša organizovane tehničke sabotaže« i da mu ne treba verovati, nego mu se u svemu suprotstavljati.

I pored svega toga, poslovi nikako da krenu nabolje – sve nagore!...

Ono što je članove Radničko–seljačke kontrole i sindikaliste najviše pogađalo, bilo je što velika većina radnika, »zaraženih sitnograđanskom psihologijom«, podržava Oljdenborgera, ne videći njegovu sabotažu. A tek kada su naišli izbori za Moskovski sovjet i kada su radnici Vodovoda istakli kandidaturu Oljdenborgera, na koju je, prirodno, partijska ćelija odgovorila partijskom protivkandidaturom! Iako je ova kandidatura, zbog lažnog autoriteta glavnog inženjera u radničkoj sredini, bila osuđena na neuspeh, to partijsku ćeliju nije omelo da u rejonski komitet i u sve druge instance pošalje, a na izbornoj konferenciji objavi rezoluciju: »Oljdenborger je centar i duša sabotaže, on će u Moskovskom sovjetu biti naš neprijatelj!« Radnici su uz galamu i povike odgovorili: »Nije istina!« »Lažete!« Tada je sekretar komiteta, drug Sedeljnikov, proleterskoj masi od hiljadu duša u lice rekao: »Ja s takvim crnostotinašima i ne želim da govorim!« Ili: popričaćemo mi na drugom mestu.

Preduzete su sve partijske mere: glavnog inženjera su isključili iz... uprave Vodovoda, stavili ga pod stalnu prismotru, neumorno ga pozivali u razne komisije i potkomisije, saslušavali ga i davali mu hitne zadatke. Svako njegovo neprijavljivanje unošeno je u zapisnik »za slučaj eventualnog sudskog

procesa«. Kroz Sovjet za rad i odbranu (predsednik drug Lenjin) uspeli su da se za arbitražu u Vodovodu naznači »Vanredna trojka« (Radničko–seljačka kontrola, Sindikalno veće i drug Kujbišev).

A voda je već četvrtu godinu tekla cevima, Moskovljani je pili i ničemu se nisu dosećali...

Onda je drug Sedeljnikov napisao članak u *Privrednom životu,* saopštio »s obzirom na glasine koje uznemiravaju javno mnenje o katastrofalnom stanju u Vodovodu« mnoge nove uznemiravajuće glasine, čak i tu da Vodovod ispušta vodu pod zemlju i tako »svesno podriva temelje cele Moskve« (njih je još Ivan Kalita[248] udario – i uvek su tu!). Pozvana je komisija Moskovskog sovjeta. Ona je zaključila: »Stanje Vodovoda je zadovoljavajuće, tehničko rukovođenje razumno.« Oljdenborger je opovrgao sve optužbe. Tada će Sedeljnikov velikodušno: »Moj zadatak bio je da udarim na uzbunu, a na stručnjacima je da stvar izvide.«

Šta je radničkim vođama još preostajalo? Koje poslednje ali sigurno sredstvo? Prijava u Večeku! Što je Sedeljnikov i uradio. On »kao na dlanu vidi kako Oljdenborger svesno uništava Vodovod«, on ni najmanje ne sumnja da »usred crvene Moskve postoji kontrarevolucionarna organizacija«. Uz to: katastrofalno stanje kule Rubljova!

Upravo tu je Oljdenborger načinio netaktičnu omašku – ispad beskičmenog i klasno neopredeljenog intelektualca. Njemu su »skresali« porudžbinu novih kotlova iz inostranstva (stare je inače sada u Rusiji nemoguće popraviti) i – on se ubio! (Bilo je sve to za jednog čoveka previše, ljudi su u ono vreme bili još i neistrenirani.)

Ipak se ne dozvoljava da afera isklizne iz ruku: kontrarevolucionarna organizacija se može i bez njega naći. Članovi Radničko–seljačke kontrole preuzimaju da je svu razotkriju. Prolaze dva meseca podmuklih manevara. Međutim, NEP se rađa, a u njegovom duhu je da treba »i jednima i drugima očitati lekciju«. Rezultat: proces pred Vrhovnim revolucionarnim sudom. Krilenko je taman koliko treba žestok. On razume: »Ruski radnik je, na kraju krajeva, bio u pravu kada je u svakom *tuđem* gledao pre neprijatelja nego prijatelja, ali s promenom koja nailazi naše praktične i opšte politike mi ćemo možda morati ići i na još veće ustupke, ustupke i laviranja; možda će Partija biti prinuđena da usvoji taktičku liniju koju primitivna logika poštenih samopožrtvovanih članova neće lako prihvatiti« (str. 458).

Istina, prema radnicima–svedocima protiv druga Sedeljnikova i prema članovima Radničko–seljačke kontrole Sud »je imao izvesne obzire«. Zato je optuženi Sedeljnikov i odgovarao onako bez uzbuđenja na tužiočeve pretnje: »Druže Krilenko! Ja dobro znam te članove Zakonika, samo znajte da *se ovde ne sudi klasnom neprijatelju,* a ti se članovi odnose na klasne neprijatelje.«

No, ni Krilenko se ne štedi. Neosporno lažne prijave državnim ustanovama... s otežavajućim okolnostima (lična osveta, svođenje ličnih računa)..., korišćenje službenog položaja..., politička neodgovornost..., zloupotreba vlasti i autoriteta sovjetskih političkih radnika i članova RKP(b)..., dezorganizacija rada na Vodovodu..., nanošenje štete Moskovskom sovjetu i Sovjetskoj Rusiji, jer – malo je takvih stručnjaka... nije ih moguće zameniti... *»Da i ne govorimo o gubitku jednog čoveka...* U naše vreme, kada borba čini osnovni sadržaj našeg života, mi smo se nekako navikli da ne vodimo mnogo računa o tim nenaknadivim gubicima... (str. 458). Vrhovni revolucionarni sud mora reći svoju

presudnu reč... Krivična kazna se mora surovo primeniti! Nismo mi ovde da zbijamo šalu!...«

Braćo mila, ima li za ove nade? Zar? ... Čitalac je navikao, on mi već šapuće: s v e n a s m . . .

U pravu si, dragi čitaoče! Sve na... smeh. S obzirom na iskreno kajanje optuženih, osuditi ih na... javni ukor!

Dve pravde...

A Sedeljnikovu, navodno – jednu godinu zatvora.

Dozvolite da ni u to ne poverujem!

O, vi koji pevate himne dvadesetim godinama! Vi koji nam ih predstavljate kao svetli klokot radosti!

Ko god se o njih samo okrznuo, ko god samo detinjstvom dotakao – zaboraviti ih ne može. One njuške, one spodobe što su inženjerima krv pile – one su se i žirile tih dvadesetih godina.

A sad vidimo: i od 1918...

* * *

U dva sledeća procesa odahnućemo malo od našeg voljenog tužioca. On će za to vreme biti zauzet pripremama velikog procesa eserima. (Procesi eserima u unutrašnjosti, kao onaj u Saratovu 1919, počeli su i ranije.) Taj veličanstveni proces unapred je izazivao veliko uzbuđenje u Evropi, i Narodnom komesarijatu pravosuđa je sinulo: evo već četiri godine sudimo, a krivičnog zakonika, ni novoga ni staroga, nemamo. Sasvim sigurno, ni Krilenka ova briga o zakoniku nije mogla mimoići: morao je sve dobro da upakuje unapred.

Crkveni procesi što su predstojali bili su *unutrašnja stvar,* nisu interesovali progresivnu Evropu, mogli su i bez zakonika da budu okončani.

Videli smo već da je odvajanje crkve od države država shvatila tako da i sami hramovi, i sve što je u njima obešeno, položeno i naslikano, sve pripada državi, dok crkvi ostaje samo ono što je u duši i na srcu, kako i *Sveto pismo* veli. Zato se već 1918, kada je sigurnost u političku pobedu bila povelika, pristupilo – brže i lakše nego što se očekivalo – konfiskaciji crkvene imovine. Ovaj nasrtaj izazvao je, ipak, neočekivano velik narodni otpor, te nije bilo uputno u početku rasplamsavanja građanskog rata stvarati još i unutrašnji front prema vernicima. Dijalog komunista i hrišćana morao se do daljnjega odložiti.

A krajem građanskog rata, kao njegova prirodna posledica, u Povolžju je buknula nezapamćena glad. Pošto ona ne krasi baš mnogo venac pobednika, o njoj se kod nas promrsi samo u dva retka. A

ta glad je, međutim, dovela i do ljudožderstva, i do toga da su roditelji jeli svoju decu; glad kakva Rusiju nije pogodila ni u smutnoe vreme[249] (tada su, naime, kako istoričari kažu, kamare žita po nekoliko godina ostajale neovršene pod snegom i ledom). Jedan film na tu temu bacio bi novu svetlost na sve što smo videli i na sve što znamo o revoluciji i građanskom ratu. Međutim, filmova, romana i statističkih istraživanja nema – mi se upravo brinemo da to zaboravimo, nemamo se čime dičiti. Uz to, navikli smo se da u z r o k svake gladi svaljujemo na *kulake.* Odakle sad kulaci usred sveopšte smrti? V. G. Koroljenko u *Pismima Lunačarskom*[250] (koja nikada nisu kod nas objavljena, uprkos obećanjima Lunačarskoga) objašnjava nam masovnu glad i osiromašenje zemlje. On navodi: pad svake proizvodnje (radno sposobno stanovništvo je zauzeto u ratu) i gubitak vere i nade seljaka da će mu ostati ma i delić žetve. Neko će kad–tad izračunati i one isporuke što su po sporazumu o miru u Brest–Litovsku mesecima i celim kompozicijama tekle i tekle iz zabrnjičene Rusije, pa čak i iz uskoro gladnih oblasti, u kajzerovu Nemačku, iako je nju Zapad već dokusurivao.

Lanac uzroka i posledica je ovde kratak: stanovnici Povolžja su jeli svoju decu zato što su boljševici bili silom uzeli vlast i izazvali građanski rat.

Međutim, genijalnost političara sastoji se u tome da i u narodnoj nesreći pobere uspeh. Ovo je palo kao božje nadahnuće – jednim udarom tri muve: *neka sada ti popovi nahrane Povolžje!* Oni su hrišćani, oni su tako dobra srca!

1) Ako ne pristanu – sav greh ćemo na njih svaliti, i crkvu ćemo likvidirati.
2) Ako se slože – dobro ćemo im crkve pomesti.
3) U svakom slučaju, popunićemo devizne rezerve.

Verovatno je i sama Crkva svojim delovanjem pomogla da se rodi ova dosetka. Kao što pokazuje patrijarh Tihon, još u avgustu 1921, u početku gladi, Crkva je bila stvorila eparhijske i sveruske komitete za pomoć gladnima i već počinjala da prikuplja novac. Ali, dozvoliti da Crkva direktno pruža pomoć, ma i u gladna usta, značilo bi podrivati diktaturu proletarijata. Komiteti su zabranjeni, novac uzet u državnu kasu. Patrijarh se obraćao za pomoć i rimskom papi, i kenterberijskom nadbiskupu, ali su ga i tu omeli, s objašnjenjem da samo sovjetska vlast ima punomoćja da vodi pregovore sa strancima. A zbog čega i praviti uzbunu: novine su pisale da vlast može sama izići na kraj sa glađu.

Dotle su u Povolžju ljudi jeli travu, đonove i grizli ragastove. Na kraju, u decembru 1921. godine, Pomgol (Državni komitet za pomoć gladnima) predložio je Crkvi: da za gladne žrtvuje crkvene dragocenosti – ne sve, samo one koje kanonom nisu propisane za bogoslužbenu upotrebu. Patrijarh se složio, Pomgol uputio instrukciju: svi crkveni pokloni moraju biti na dobrovoljnoj osnovi! Devetnaestog februara 1922. patrijarh je uputio poslanicu: dozvoliti odborima parohijana da mogu davati kao prilog one predmete koji nemaju liturgijsku upotrebu.

Sada se sve moglo razvodniti u kompromisima, koji bi mogli neutralisati proletersku volju.

Ideja! Živa munja s neba! Dekret! Dekret Sveruskog centralnog izvršnog komiteta od 26. februara: zapleniti za gladne sve dragocenosti iz hramova!

Patrijarh se obraća pismom Kalinjinu – Kalinjin ne odgovara. Tada, 28. februara, patrijarh

upućuje novu – sudbonosnu – poslanicu. Sa stanovišta Crkve, ovakav čin je bogohuljenje – mi ne možemo odobriti konfiskaciju.

Sada, iz poluvekovne udaljenosti, lako nam je da prekorevamo patrijarha. Razume se, rukovodioci Pravoslavne crkve nisu morali da se spotiču o pitanje da li sovjetska vlast ima i druge izvore, ili – ko je Volgu doveo do gladi; nisu se morale tako grčevito držati za te dragocenosti, nisu one mogle povratiti veru (ako se ona i mogla povratiti). Moramo se, ipak, staviti u kožu nesrećnog patrijarha, dovedenog posle Oktobra na čelo jedne crkve koja je stalno pod progonom i nasiljem, stalno na meti puščanih cevi, a koju je on trebalo da spasava.

I tada se u novinama razvezala hajka, hajka ubeđena u uspeh, na patrijarha i crkvene velikodostojnike, koji, eto, hoće da koščatim rukama gladi pomore Povolžje! Ukoliko je patrijarh bivao uporniji, utoliko je njegov položaj postajao gori. U martu je i kod sveštenstva nastao pokret za ustupanje dragocenosti i za sporazumevanje s vlašću. Bojazan koja je i kod njih ostajala izrazio je Kalinjinu episkop Antonin Granovski, član CK Pomgola: »Vernici se plaše da crkvene dragocenosti ne pođu za *druge,* uske i njima tuđe ciljeve.« (Poznajući opšte principe Avangardnog Učenja, iskusni čitalac će se saglasiti da je to bilo sasvim moguće. Potrebe Kominterne i Istoka u njegovoj borbi za oslobođenje nisu bile ništa manje od povolških.)

I petrogradski mitropolit Venijamin gajio je isto iskreno oduševljenje: »To je Božje, i mi ćemo sve sami dati.« No, ne konfiskacijom nego dobrovoljno. I on je jednako bio za kontrolu od strane sveštenstva i vernika: da ovi prate kretanje dragocenosti sve dok one ne postanu hleb za gladne. Pri tom ga je mučilo kako da u svemu tome ne pređe granicu patrijarhovih stavova osude.

U Petrogradu kao da je sve u redu i miru. Na sednici petrogradskog Pomgola, 5. marta 1922, stvorena je, kako svedoči jedan prisutni, čak i euforična atmosfera. Venijamin je objavio: »Pravoslavna crkva je spremna da sve preda za pomoć gladnima«; ona svetogrđe vidi samo u nasilnoj konfiskaciji. Onda konfiskacija neće ni biti nužna! Predsednik petrogradskog Pomgola Kanatčikov uverava da će sovjetska vlast na taj gest odgovoriti blagonaklonim odnosom prema Crkvi. (To – nipošto!) U iskrenom oduševljenju svi ustaju. Mitropolit izjavljuje: »Najveće zlo su nam nesloga i neprijateljstvo. Samo, doći će i taj čas kada će se Rusija ujediniti. Ja ću lično na čelu vernika skinuti rize s kazanjske Bogorodice, oplakati ih slatkim suzama i predati.« Nakon čega blagosilja boljševike članove Pomgola, koji ga za uzvrat otkrivenih glava prate do kapije. »Petrogradska pravda« od 8, 9. i 10. marta[251] potvrđuje miran i uspešan ishod pregovora i o mitropolitu piše sa simpatijama. »U Smoljnom je dogovoreno da će crkvene rize ikona biti u prisustvu vernika pretočene u poluge.«

Opet se zaglibljujemo u nekakav kompromis! Otrovna isparenja hrišćanstva truju revolucionarnu volju. *Takvo* jedinstvo i *takva* predaja dragocenosti gladnima Povolžja nisu potrebni! Beskičmeni sastav petrogradskog Pomgola se zamenjuje, novine već laju na »rđave pastire« i »kneževe crkve«, i predstavnicima Crkve razjašnjavaju: vaše žrtve nam uopšte nisu potrebne! Pregovori s vama nam uopšte nisu potrebni! *Sve pripada vlasti* i ona će uzeti što nađe za shodno da uzme.

I počelo je u Petrogradu, kao i svuda, prinudno oduzimanje, praćeno sukobima s vernicima.

Sada su stvorene zakonske osnove za pokretanje crkvenih procesa.[252]

Moskovski crkveni proces (26. aprila – 7. maja 1922) u Politehničkom muzeju, Moskovski revolucionarni sud, predsednik Bek, javni tužioci Lunin i Longinov; 17 optuženih protojereja i parohijana, optuženi za rasturanje patrijarhovog proglasa. Ova optužba važnija je i od samog predavanja ili nepredavanja dragocenosti. Protojerej A. N. Zaozerski je iz svoga hrama predao sve dragocenosti, ali načelno zastupa patrijarhov proglas, smatrajući da je nasilno oduzimanje bogohulno. On je postao centralna figura procesa i uskoro će biti streljan. (Što i dokazuje da cilj nije da se gladni nahrane, nego da se u pogodnom trenutku Crkva slomi.)

Petog maja u Sud je, u svojstvu svedoka, pozvan patrijarh Tihon. Mada je publika u sali dobro prosejana (godina 1922. ne razlikuje se mnogo od 1937. ili 1968), kvasac stare Rusije još toliko deluje, dok je sovjetski toliko tanka skrama da na pojavu patrijarha veća polovina prisutnih ustaje da primi od njega blagoslov.

Patrijarh preuzima na sebe svu krivicu za pisanje i rasturanje proglasa. Predsednik bi hteo i malo detaljnije: zar je moguće, zar je on svojeručno napisao, zar svaki redak? Vi ste verovatno samo potpisali – a *ko je pisao? Ko su bili savetnici?* Zatim: zašto u proglasu Vi pominjete nekakvu hajku štampe na Vas? (Vas hajkaju – zašto bismo mi to morali da slušamo...) Šta ste time hteli reći?

Patrijarh: – Treba pitati one koji su podigli hajku s kojim ciljem se ona podiže.

Predsednik: – Ali, to nema nikakve veze s religijom!

Patrijarh: – Ima s našim istorijskim trenutkom.

Predsednik: – Vi ste rekli: dok smo mi s Pomgolom pregovarali, iza naših leđa je objavljen dekret?

Patrijarh: – Da.

Predsednik: – Vi, znači, smatrate da je sovjetska vlast neispravno postupila?

Argument težak kao maljica! Njega će nam u istražnim noćnim kancelarijama ponoviti milione puta, a mi se nikada nećemo usuditi da odgovorimo onako jednostavno kao patrijarh.

Patrijarh: – Da.

Predsednik: – Da li Vi pozitivne zakone države smatrate obaveznima za sebe, ili ne smatrate?

Patrijarh: – Da, priznajem – *ukoliko oni nisu u suprotnosti s pobožnošću.*

(Da smo svi ovako odgovarali, drukčija bi nam istorija bila!)

Dolazi propitivanje o kanonu. Patrijarh objašnjava: ako Crkva sama predaje dragocenosti, bogohuljenja nema; ako ih neko preko njene volje uzima, to je bogohuljenje. U proglasu nije rečeno

da se one uopšte ne daju, samo se osuđuje nedobrovoljna predaja.

Drug predsednik Bek je izbezumljen: – Po svemu sudeći, ispada da su Vama važniji crkveni kanoni od gledišta sovjetske vlade?

(Odgovor koji se očekuje: – ...sovjetske vlade.)

- U redu, neka po kanonu i jeste svetogrđe – uzvikuje *javni tužilac* ali kako sa stanovišta m i l o s r đ a ? !

(Prvi put, i poslednji, za poslednjih 50 godina čuje se na sudu to ubogo milosrđe...)

Vrši se i filološka analiza. Reč »svetotatstvo« dolazi od »sveto« i »tat«.

Tužilac: – Izlazi da smo mi predstavnici sovjetske vlasti lopovi svetih stvari?

(U sali nastaje komešanje. U akciju ulaze zamenici komandira straže.)

Tužilac: – Znači, Vi predstavnike sovjetske vlasti, Sveruski centralni izvršni komitet, nazivate lopovima?

Patrijarh: – Ja samo citiram kanone.

Dolazi na red diskusija oko termina »skrnavljenje vere«. Kada je iz crkve uzimana ikona Vasilija Kesarijskog, riza nije mogla ući u sanduk pa su je pod nogama savijali. Patrijarh nije valjda lično bio onamo?

Tužilac: – Odakle Vi znate? *Recite ime* sveštenika koji Vam je to ispričao! (Mi ćemo ga odmah s onu stranu brave!)

Patrijarh ne govori.

Prema tome, laž!

Tužilac pobednički pritiska: – K o je, onda, raširio tu gnusnu klevetu?

Predsednik: – Recite imena onih koji su gazili rizu! (Kao da su ti ostavili na licu mesta vizitkarte.) Pod drugim uslovima Sud Vam ne može verovati!

Patrijarh nije u mogućnosti da kaže.

Predsednik: – Znači, Vaše tvrdnje su neosnovane.

Ostaje još da se dokaže da je patrijarh imao nameru da svrgne sovjetsku vlast. Dokaz: »Agitacija je pokušaj da se pripremi takvo *raspoloženje* na osnovu kojeg bi se pripremalo *svrgavanje.«*

Sud donosi odluku da se protiv patrijarha pokrene krivični postupak.

Sedmog maja donesena je odluka: od sedamnaest optuženih jedanaest je osuđeno na smrt.

(Streljaće petoricu.)

Dobro je Krilenko rekao: nismo mi ovde da zbijamo šalu.

Za nedelju dana patrijarh je svrgnut i uhapšen. (No, tu nije i kraj. U međuvremenu, on će biti odveden u Donski manastir i držan u strogom zatočeništvu, da bi se vernici navikli na njegovo odsustvo. Sećate li se kako se Krilenko nedavno iščuđavao: kakva to uopšte opasnost preti patrijarhu? ... Tačno, kada se ona prišunja, ne pomažu ni zvona, ni telefoni.)

Dve nedelje kasnije uhapšen je u Petrogradu i mitropolit Venijamin. On nije bio crkveni velikodostojnik, čak nije bio ni imenovan kao svi drugi mitropoliti. U proleće 1917 – prvi put od vremena starog Novgoroda – bili su izabrani mitropoliti: u Moskvi (Tihon) i u Petrogradu (Venijamin). Svima pristupačan, krotak, čest gost u fabrikama i radionicama, popularan u narodu i kod nižeg sveštenstva, Venijamin je upravo od ovih dobio glasove. Ne uklapajući se u svoje vreme, on je za svoj zadatak uzeo borbu za slobodu Crkve od politike, »jer u prošlosti Crkva teško od nje postrada«. Eto, toga mitropolita su priveli na

Petrogradski crkveni proces (9.juna – 5.jula 1922). Optuženih (za suprotstavljanje oduzimanju crkvenih dragocenosti) ima nekoliko desetina, među kojima i profesori bogoslovije, sveštenici i parohijani. Predsedniku Suda Semjonovu tek je 25 godina (pekar, kažu). Glavni tužilac – član Kolegijuma Komesarijata pravosuđa P. A. Krasikov, Lenjinov vršnjak i drug iz Krasnojarska i, kasnije, iz emigracije, čije je sviranje na violini Vladimir Iljič veoma voleo.

Na Nevskom prospektu, sve do mesta gde je trebalo da povorka svrati, iz dana u dan je stajala masa naroda; kada su proveli mitropolita, mnogi su pali na kolena i pevali »Spasi, Gospodi, ljudi tvoja«. (Ne treba ni pominjati posebno da se vrlo revnosno hapsilo i tu, na ulici, i u zgradi Suda.) U sali ogromna većina publike su crvenoarmejci, ali bi i oni svaki put kad bi mitropolit u beloj kamilavci ušao ustajali, ništa što su ga tužilac i Sud nazivali *narodnim neprijateljem* (ta lepa reč je već postojala, obratimo na to pažnju).

Položaj advokata je iz procesa u proces bivao sve teži, tako da se sada već osećalo koliko im je malo prostora za odbranu ostajalo. Krilenko nam o tome ništa ne govori, no mi imamo očevica. Glavnom advokatu Bobriščevu–Puškinu Sud je pripretio da će ga i *samoga strpati u zatvor,* što je odgovaralo ondašnjim običajima i što se moralo sasvim ozbiljno uzeti u obzir, tako da je Bobriščev–Puškin požurio da advokatu Guroviču preda zlatni sat i novčanik... Svedoka, profesora Jegorova, zbog iskaza u korist mitropolita, Sud je na licu mesta odlučio da stavi u pritvor. Videlo se da je on na to bio i pripravan: sa sobom je imao podebelu torbu: hrana, preobuka, čak i jedno ćebence.

Čitalac sigurno zapaža da sudska procedura malo–pomalo dobija dobro nam znane oblike.

Mitropolita Venijamina optužnica tereti da je u pregovore sa... sovjetskom vlašću stupio sa zlom namerom i tako postigao ublažavanje dekreta o oduzimanju dragocenosti. Sa istim zlim umišljajem je i rasturao u narodu svoj govor sa sednice Pomgola (samizdat!). I – da je radio u saglasnosti sa svetskom buržoazijom.

Sveštenik Krasnicki, jedan od glavnih vernika Žive crkve i saradnik GPU, svedočio je da se sveštenstvo dogovorilo da, koristeći glad, izazove ustanak protiv sovjetske vlasti.

Saslušani su samo svedoci optužbe, dok svedocima odbrane nije dozvoljeno da daju svoje izjave. (Kako samo liči!... Sve više i više...)

Tužilac Smirnov je tražio »šesnaest glava«. Tužilac Krasikov je podviknuo: »Sva Pravoslavna crkva je kontrarevolucionarna organizacija. Prema tome – *svu Crkvu treba u zatvor!«*

(Program vrlo ostvariv. Neće dugo potrajati, i on će biti skoro i ostvaren. Odlična osnova za dijalog komunista i hrišćana!)

Koristimo se retkom prilikom da navedemo nekoliko sačuvanih rečenica advokata (S. J. Guroviča), mitropolitovog branioca.

–»Dokaza krivice nema, činjenica nema – prema tome, ni optužbe nema. Šta će reći istorija? (Mnogo ih je prepao! Zaboraviće ona i, kao zaklana, ćutati.) Oduzimanje crkvenih dragocenosti u Petrogradu izvedeno je u potpunom miru, a petrogradsko sveštenstvo je – na optuženičkoj klupi, a nečija ruka ga gura prema smrti. Osnovno načelo koje vi ističete je korist za sovjetsku vlast. Samo, ne zaboravite da Crkva raste na krvi mučenika. (Kod nas ipak neće porasti!)... Nemam više šta da kažem, ma koliko mi bilo teško da prekinem reč. Dok rasprava bude trajala, optuženi će i biti živi. Kad se ona završi, završiće se i njihov život...«

Sud je desetorici izrekao smrtnu kaznu. Smrt su čekali više od mesec dana, do kraja procesa eserima (kao da se čekalo da budu streljani zajedno s eserima). Kasnije je VCIK šestoricu pomilovao, dok su četvorica (mitropolit Venijamin; arhimandrit Sergij, bivši član Državne dume; profesor prava J. P. Novicki i advokat Kovšarov) streljani u noći između 12. i 13. avgusta.

Molimo čitaoca da ne gubi iz vida zakon množenja u unutrašnjosti. Ako su bila dva crkvena procesa, znači, bilo ih je – dvadeset i dva.

* * *

Uoči procesa eserima bilo je mnogo trke oko Krivičnog zakonika: bilo je krajnje vreme da se postave granitni temelji Zakona! Dvanaestog maja otvorena je planirana sednica VCIK–a, ali s predlogom Zakonika nešto nije išlo – on je tek bio poslat u Gorke da ga Vladimir Iljič pregleda. Šest članova Zakonika predviđali su streljanje kao najvišu kaznu. To je bilo premalo. Petnaestog maja Iljič je na marginama Predloga dodao još šest članova, koji su isto tako obavezivali na smrtnu kaznu (među kojima i član 69: propaganda i agitacija... a naročito poziv na pasivan otpor vladi, na masovno izbegavanje vojne ili poreske obaveze[253]). I još jedan slučaj za streljanje: neodobreni povratak iz inostranstva (da, kao što su ranije socijalisti bez prestanka snovali tamo i ovamo). I još jedna kazna, smrti jednaka – izgnanstvo iz zemlje. (Predviđao je Vladimir Iljič ono blisko vreme kada će nas oni

što će iz Evrope hrliti k nama zagušiti, dok niko od nas neće dobrovoljno poći na Zapad.) Iljič je Narodnom komesarijatu pravosuđa ovako izložio osnovni zaključak:

»Druže Kurski! Mislim da treba proširiti primenu streljanja... (sa zamenjivanjem izgnanstvom preko granice) na sve oblike delovanja menjševika, esera i tome slično; naći formulaciju koja će njihovo delovanje dovesti *u vezu s* međunarodnom buržoazijom« (kurziv i naglašavanje Lenjinovi).[254]

Proširiti primenu streljanja! Šta tu ima neshvatljivo? (Zar nije bilo dosta izgnanih?) *Teror je sredstvo ubeđivanja*,[255] to je, razume se, jasno.

A Kurski, opet, nije sve shvatio. Evo šta je njega, po svoj prilici, mučilo: kako sastaviti tu formulaciju, kako baš tu *vezu* u čvor zavezati? I on sledećeg dana dolazi kod predsednika SNK za bliža objašnjenja. Njihov razgovor nam nije poznat, ali je Lenjin požurio da 17. maja uputi iz Gorkog drugo pismo:

»Druže Kurski! Kao dopunu našem razgovoru šaljem vam skicu dopunskog člana Krivičnog zakonika... Osnovna misao je, nadam se, jasna,– i pored svih nedostataka jedne skice: otvoreno istaći načelno i politički (a ne samo usko–pravnički) obrazloženu situaciju, koja *opravdava suštinu* terora, njegovu neophodnost, njegove granice.

Sud ne sme odbaciti teror; obećavati tako nešto bilo bi ravno samoobmanjivanju, ili obmanjivanju. Teror se mora zasnovati i opravdati – principijelno, jasno, bez zamotavanja i bez ulepšavanja. Potrebno je dati što širu formulaciju, jer je samo na revolucionarnoj pravnoj svesti i revolucionarnoj savesti da određuju uslove manje ili više široke primene u praksi.

S komunističkim pozdravom,

Lenjin«[256]

Nećemo ni kretati u komentar ovog važnog dokumenta. Nad njim su umesni samo ćutnja i razmišljanje.

Dokument je tim važniji što je on jedan od poslednjih ovozemaljskih naloga još neobolelog Lenjina, važan deo njegovog političkog zaveštanja. Devet dana posle navedenog pisma on doživljava prvi udar, od kojeg će se oporaviti samo nepotpuno i na kratko vreme u toku jeseni 1922. godine. Možda su oba pisma Kurskome napisana baš u onom svetlom, belim mermerom obloženom budoaru–kabinetu u uglu, na prvom spratu, gde je već stajao i čekao vođu njegov budući smrtni odar.

A dalje se prilaže *skica* – dve varijante dodatnog člana, iz kojeg će za nekoliko godina izrasti i 58–4, i sav naš babajko–član 58. Čitaš i diviš se: evo šta znači *dati što širu formulaciju,* eto šta znači *šira primena!* Čitaš i prisećaš se koliko je široko zahvatao rođeni naš Član...

»... propaganda ili agitacija, ili učešće u organizaciji, ili saradnja (ko objektivno sarađuje, ili ko je *u stanju da sarađuje)...* s organizacijama ili licima čija delatnost ima karakter...«

Dajte mi i svetog Avgustina, i njega ću vam odmah u ovaj član uterati!

Bilo je sve uneseno kako treba, smrtna kazna proširena, a sednica VCIK–a, u poslednjoj dekadi maja, usvaja predlog i nalaže da se Krivični zakonik stavi na snagu počev od 1. juna 1922. godine.

Sada je, na najzakonskijoj osnovi, počeo dvomesečni

Proces eserima (8. juna – 7. avgusta 1922). Vrhovni revolucionarni sud. Drug Karklin (doista lepo ime za sudiju![257]), koga je trebalo očekivati kao predsednika, bio je za ovaj odgovorni proces što ga je pratio sav socijalistički svet zamenjen snalažljivim Georgijem Pjatakovim.

Da nam nisu, tebi i meni, dragi čitaoče, već dovoljno utuvili da je u svakom sudskom procesu važna ne optužnica, ne takozvana »krivica«, nego svrsishodnost, moguće bi bilo da ovaj proces i ne prihvatimo odmah zdravo za gotovo. No, *svrsishodnost* pali, ona ne može omanuti. Za razliku od menjševika, eseri se smatraju i dalje opasnima, nedovoljno raspršenima, nedobivenima: radi trajnosti novouvedene diktature (proletarijata), svrsishodno je da se oni dotuku.

Da za taj princip ne znamo, mogli bismo ceo proces shvatiti kao partijsku odmazdu.

Nad optužbama izrečenim u ovom sudskom procesu čovek se i nehotice mora zamisliti, tražeći im poređenja u dugotrajnoj, otegnutoj i još trajućoj istoriji državnosti. Sa izuzetkom nevelikog broja parlamentarnih demokratija, i to za nevelik broj poslednjih desetleća, istorija država je upravo istorija prevrata i preuzimanja vlasti. Onaj ko brzinom i umešnošću uspe da izvrši prevrat, od toga momenta počinje da zasenjuje blistavim rizama pravde, i svaki njegov postupak, prošli i budući, zakonit je i za hvalospev, a svaki prošli i budući postupak njegovih poraženih protivnika – prestupnički, podložan sudu i odmazdi zakona.

Krivični zakonik usvojen je tek pre nedelju dana, ali u njega, evo, trpaju petogodišnju poslerevolucionarnu istoriju. Pre toga – dvadeset, deset, pet godina pre toga – eseri su u stvari svrgavanja carizma prva do boljševika revolucionarna partija, ona koja na sebe preuzima (zbog svoje specifične taktike terora) glavni teret robija, koje boljševici skoro da nisu ni omirisali.

A sada – prva optužba protiv esera: oni su inicijatori građanskog rata! Da, da – oni su ga otpočeli, o n i ! Optuženi su da su se, u dane oktobarskog prevrata, oružjem suprotstavili prevratu. Kada je Privremena vlada, koju su oni podržavali a delom i bili u njenom sastavu, potpuno zakonito zbrisana mitraljeskom vatrom, eseri su potpuno nezakonito pokušavali da je odbrane. (Druga stvar je što su pokušavali vrlo mlitavo, što je bilo i kolebanja i odstupanja. Ništa – krivica im zato neće biti manja.) Čak su i na pucnje pucnjima odgovarali, čak su i junkere, koji su bili u vojničkoj službi kod te vlade, na bunu podigli.

Oružjem potučeni, oni se politički još nisu pokajali. Nisu kleknuli pred SNK koji se proglasio za vladu. Ostali su i dalje na svome: jedina zakonita vlada je ona što je oborena. Nisu bez odlaganja priznali krah svoje dvadesetogodišnje političke linije (a krah je zaista bio, premda se to nije odmah pokazalo), nisu podneli molbu da budu pomilovani, raspušteni, izbrisani kao partija. (Po istoj osnovi

bile su nezakonite i sve lokalne i pokrajinske vlade: arhangelska, samarska, ufimska ili omska, ukrajinska, kubanjska, uralska ili zakavkaske – zar se vladama nisu proglasile p o s l e proglašenja Sovnarkoma?)

Evo i druge optužbe: oni su produbili provaliju građanskog rata, samim tim što su 5. i 6. januara 1918. istupili kao demonstranti, što znači kao pobunjenici protiv zakonite radničko–seljačke vlade, i tako podržali nezakonitu (izabranu na opštim, tajnim i neposrednim izborima) Ustavotvornu skupštinu a protiv mornara i crvenogardejaca, koji su i te demonstrante i tu Skupštinu zakonito rasterivali. (A kakvu bi sreću donele mirne sednice Ustavotvorne skupštine? Samo bi dovele do požara trogodišnjeg građanskog rata. Građanski rat je zato i počeo što se svi građani nisu istovremeno i poslušno potčinili zakonitim dekretima Sovnarkoma.)

Treća optužba: eseri nisu priznali brest–litovski sporazum, taj zakoniti i spasonosni brest–litovski sporazum koji Rusiji nije odsecao glavu nego samo deo tela. Samim tim – ustanovljava optužnica – izišli su na videlo »sva *veleizdaja* i sve prestupničke radnje, čiji cilj je bio uvlačenje zemlje u rat«.

Veleizdaja! I ona je kao majmun–Ćiro: zavisi od toga kako zategneš...

A iz ovoga – i teška, četvrta optužba: u leto i jesen 1918. godine, kad je kajzerovska Nemačka jedva preživljavala svoje poslednje mesece i nedelje protiv saveznika, a sovjetska vlada je, shodno brest–litovskom primirju, svojim kompozicijama hrane i mesečnim ratama u zlatu podržavala u toj teškoj borbi, eseri su se izdajnički pripremali (bolje reći – takav je bio njihov običaj – d i s k u t o v a l i : a šta ako bismo...) da dignu u vazduh prugu ispred jednog takvog voza i zadrže zlato u zemlji. To jest: oni su »se pripremali za rušenje našeg narodnog bogatstva – železničkih pruga«. Tada se oni još nisu stideli, ni skrivali istinu: da, izvozilo se rusko zlato u buduću Hitlerovu imperiju, a Krilenku, iako je imao dva fakulteta, istorijski i pravni, ni na kraj pameti nije palo, niti mu je ko od saradnika došapnuo, da ako su čelične šine narodno bogatstvo, onda su to i zlatne poluge valjda?!?

Iz četvrte optužbe neumoljivo proizlazi peta: tehnička sredstva za tu eksploziju eseri su nameravali da nabave za novac dobiven od savezničkih posrednika (da Vilhelmu ne bi dali zlato, oni su smerali da uzmu novac od Antante), a to je izdaja da crnje biti ne može! (Krilenko je, za svaki slučaj, promrsio da su eseri bili povezani i sa Ludendorfovim štabom, ali su se toga manuli, ne nazrevši neki ćar.)

Odavde do šeste optužbe nije daleko: godine 1918. eseri su bili Antantini *špijuni!* Juče revolucionari, danas špijuni! U ono vreme, to je zaista moglo delovati kao bomba. Ali, od onda smo videli procese i procese, i to nam je do povraćanja dozlogrdilo.

A sedma, a deseta optužba: saradnja sa Savinkovom, s Filonenkom, s kadetima, sa »Savezom za preporod« pa i s »belopostavašima«[258], pa čak i s belogardejcima.

To je taj lanac optužbi što ga je državni tužilac (ovaj naziv mu je već bio vraćen) razapeo. Da li nakon dugog kabinetskog razmišljanja, ili mu je nadahnuće sišlo s neba tu za tužilačkom katedrom, tek on upravo ovde iznalazi onu srdačno–saučesničku, optužno–prijateljsku žicu, na kojoj će igrati i u

sledećim procesima, sve češće i sve uverenije, i koja će 1937. osigurati gromoglasan uspeh. To je žica jedinstva sudija i optuženih nasuprot svem ostalom svetu. Melodija se izvodi na optuženikovoj najdražoj noti. S tužilačke katedre se govori eserima: *zar svi mi nismo revolucionari*?! (Mi! Vi i mi – to smo mi!) I kako ste se vi mogli toliko srozati da se nađete zajedno s kadetima (mora da vam zbog toga duša pati!)? S oficirima? Da »belopostavaše« učite svojoj divno razrađenoj tehnici konspiracije?! (Ovo je osobenost oktobarskog prevrata – da se objavi rat svim partijama u isti mah i da se od njih zatraži da se među sobom ne ujedinjuju: ne češi se gde te ne svrbi.)

Kod nekih optuženika srce zaista hoće da prepukne: kako smo samo mogli tako nisko pasti? Sužnje dovedene iz ćelije lako gane saučešće tužioca u svetloj sali.

Nalazi Krilenko još jednu tako logičnu stazu (koja će dobro doći Višinskom protiv Kamenjeva i Buharina): sklapajući saveze s buržoazijom, vi ste od nje primali novčanu pomoć. Najpre ste uzimali za o d r e đ e n i p o s a o, ni u kom slučaju za partijske ciljeve. Međutim, *gde je granica? ko može povući granicu?* Zar i posao nije partijski cilj? I – eto dokle ste dogurali: vas, partiju socijalista–revolucionara izdržava buržoazija! Gde vam je revolucionarni ponos?

Nakupilo se optužbi i preko kape, i Sud bi se bez čekanja mogao povući na većanje i odrezati svakome zasluženu kaznu, ali ima jedna nezgoda:

- sve za što se sada partija esera optužuje dogodilo se 1917. i 1918. godine;
- u februaru 1919. godine Sovjet partije esera odlučio je da se prekine borba protiv boljševičke vlasti (da li od iznemoglosti od borbe, ili što se bio prožeo socijalističkom svešću?). I 27. februara 1919. boljševička vlada objavljuje amnestiju esera za sve što se desilo pre toga. Partija je legalizovana, izišla je iz ilegalnosti – da bi kroz dve nedelje počela masovna hapšenja, u kojima je i sva vrhuška partije bila pohapšena (tako mi radimo);
- od toga vremena oni se na slobodi više nisu borili, a u zatvoru još i manje (CK je ležao u Butirkama i zbog nečega nije, kao u vreme cara, bežao) tako da posle amnestije, sve do 1922, ništa nisu učinili.

Kako izići iz tog položaja?

Ne samo da ne vode borbu – oni su i priznali vlast Sovjeta! (Sto znači da su se odrekli svoje bivše Privremene vlade, pa i – Ustavotvorne skupštine.) I jedino mole da se ponove izbori sa slobodnom agitacijom partija. (Čak i ovde na suđenju optuženi Gendeljman, član CK: »Dajte nam mogućnost da se koristimo svom lepezom takozvanih građanskih sloboda – i mi nećemo narušavati zakone.« Dajte im, pa još i »svu lepezu«!)

Čujete li? Vidite li dokle je doprla gubica buržoaske zveri? Zar je moguće? Kao da ovo nije *ozbiljan trenutakl* Kao da nismo *opkoljeni neprijateljima*! (Biće tako i za dvadeset, i za pedeset, i za sto godina.) A vi, kučkini sinovi, vi hoćete slobodnu partijsku agitaciju?!

Politički trezveni ljudi, kaže u odgovoru Krilenko, mogu samo da slegnu ramenima i da prsnu u smeh. Nađeno je pravo rešenje: »bez oklevanja, svim merama državne prisile uskratiti tim grupama svaku mogućnost agitacije protiv vlasti« (str. 183).

Samo, za šta ih optužiti? »Ovaj period nije jednako dobro osvetljen u sudskoj istrazi«, vajka se naš tužilac.

Uostalom, bar jedna optužba je osnovana: optužba da su u februaru 1919. eseri doneli zaključak (koji nisu u život sproveli, no za novi Zakonik isto mu se hvata) da u Crvenoj armiji povedu tajnu agitaciju da crvenoarmejci *odbijaju da učestvuju u kaznenim ekspedicijama* protiv seljaka.

Odgovaranje od kaznenih ekspedicija – kakva podmukla, kakva podla izdaja revolucije!

Mogli su još biti okrivljeni za sve što je govorila, pisala i radila (više govorila i pisala) eserovska takozvana »Delegacija CK u inostranstvu« – najvažniji eseri koji su strugnuli u Evropu.

Međutim, sve to nije bilo baš mnogo. I evo do čega se domislilo: »Mnogi od optuženih u sudnici ne bi bili predmet optužbe, da nisu krivi za organizovanje *terorističkih činova!«* Kada je, naime, 1919. godine bila objavljena amnestija, »nikome od sovjetskih pravnika ni na kraj pameti nije bilo« da su eseri organizovali još i teror protiv sovjetskih državnih rukovodilaca! (Kako bi se, stvarno, neko tome i dosetio: eseri, pa najednom teror? No, da se neko i dosetio tome jadu, opet bi se i to moralo amnestirati. Prosto, bila je sreća što to nikome nije palo na pamet. Palo je tek onda kada je ustrebalo.) Sada ta krivica n i j e pod amnestijom (amnestirana je samo *borba),* i Krilenko je evo sada predočava.

Pre svega, ono što su r e k l i lideri esera (a šta sve ti brbljivci nisu u svom životu izbrbljali!) još prvih dana nakon oktobarskog prevrata. Sadašnji lider optuženih i lider partije, Abram Goc, tada je rekao: »Ako samodršci iz Smoljnoga posegnu i na Ustavotvornu skupštinu... partija socijalista–revolucionara setiće se svoje stare oprobane taktike.«

Bilo je i prirodno da se od neukrotivih esera tako nešto i očekuje, teško se moglo poverovati da će se oni odreći terora.

»Na ovom području istrage« – kuka Krilenko – zbog konspiracije, »izjava svedoka... biće malo«. »Time je moj zadatak vrlo otežan... Na ovom polju moraćemo, u izvesnim trenucima, pipati po mraku« (str. 236, a jezik, vidite li kako barata njime?).

Krilenkov zadatak otežan je time što je o teroru protiv sovjetske vlasti CK esera raspravljao još 1918. i teror bio *triput odbačen* (bez obzira na to što je i Ustavotvorna skupština bila rasterana). A sada, posle tolikih godina, treba dokazati da su eseri ipak sprovodili teror.

Tada su oni bili odlučili: ne pre nego što boljševici pođu da ubijaju socijaliste. A 1920: ako boljševici posegnu na živote esera–talaca, partija će se latiti oružja. (A druge taoce mogu i dokusurivati, nije važno...)

E pa: zašto s ogradama? Zašto se uopšte nisu odrekli? »Zašto se nikada nisu izjasnili za apsolutno odricanje od borbe?«

Partija nije vršila nikakav teror, to je jasno čak i iz Krilenkove optužnice. No, mogu se nategnuti ovakve činjenice: jedan od optuženih imao je u glavi ideju da voz Sovnarkoma, onda kada se Sovnarkom premeštao u Moskvu, digne u vazduh – što znači da je CK terorist. A jedna izvršiteljka, Ivanovna, cele jedne noći dežurala je blizu stanice s j e d n o m kockom piroksilina – znači: pokušaj atentata na Trockoga, znači: CK je terorist. Ili ovo: član CK Donskoj upozorio je F. Kaplan da će,

bude li pucala na Lenjina, biti isključena iz partije. Velika važnost što ju je upozorio! Zašto nisu kategorički zabranili? (Ili: zašto je nisu prijavili Čeki?) Kaplanova se, u svakom slučaju, lepi: bila je eserka.

Krilenko je s mrtvog petla uspeo da očerupa samo toliko da eseri nisu preduzeli mere protiv individualnog terora svojih jurišnika očamelih od neuposlenosti. (Pa i ti jurišnici malo su što učinili. Semjonov je dao oružje u ruke Sergejevu da ubije Volodarskoga[259], ali CK je ostao čist, po strani, čak se i javno ogradio od toga. Pa su zatim isti taj Semjonov i njegova drugarica Konopljova svojim dobrovoljnim izjavama sumnjive uslužnosti obogatili i GPU i, sada, Sud, a te najstrašnije jurišnike sada vlasti drže u sovjetskoj sudnici bez obezbeđenja i dozvoljavaju im da između sednica odlaze doma na spavanje.)

Za jednog svedoka Krilenko ovako objašnjava: »Kad bi neko i hteo da izmišlja, teško da bi mogao izmisliti tako... da pogodi baš ono pravo« (str. 251). (Vrlo jako! Ovo se može reći za svaki isfalsifikovani iskaz.) Za Konopljovu obrnuto: uverljivost njenih izjava je baš u tome što ona ne izjavljuje sve što je optužbi potrebno. (Ali dovoljno da optuženi budu postreljani.) »Ako postavimo pitanje: ne izmišlja li Konopljova sve to? Odgovor je jasan: ako izmišlja, neka izmišlja« (zna on!) – samo ona, vidiš, nikako neće do kraja. A može i ovako: »Je li do tog susreta moglo doći? Takvu mogućnost ne možemo isključiti.« Ne možemo isključiti – to je isto kao da je susret bio! Samo navali!

A zatim »subverzivna grupa«. O njoj se dugo raspreda, da bi iznenada bila »raspuštena zbog neuposlenosti«. Zašto nam onda time punite uši? Bile su i izvesne eksproprijacije novca iz sovjetskih banaka (eseri nemaju sa čim da rade, nemaju čime da plaćaju stanove, da putuju iz grada u grad). Nekada su to bili divni i blagorodni *eksi,* kako su ih svi revolucionari zvali. A sada, pred sovjetskim sudom, »to je pljačka i skrivanje ukradene imovine«.

Ovaj proces preko svojih materijala optužbe baca iz netrepćućeg fenjera zakona mutnu žutu svetlost na svu onu nesamouverenu, pokolebanu, zapetljanu istoriju ove gromoglasne a u biti praznoslovne, bespomoćne, čak i neuposlene partije koja se nije znala suprotstaviti boljševicima. I sve što je ikada odlučila, i sve što nije odlučila, i svaki njen trzaj, zanos ili odstupanje – sve joj se sada upisuje u krivicu, u krivicu, u krivicu.

Pa i ono kad je u septembru 1921, deset meseci pre procesa, uhapšeni CK pisao iz butirskog zatvora novoizabranom CK da se on *ne slaže s bilo kakvim* svrgavanjem boljševičke diktature nego samo s onim koje bi se izvelo zbijanjem radnih masa i agitacijom (to jest: iako leži u zatvoru, on nije saglasan da bude oslobođen ni terorom, ni zaverom!), i to im se pretvara u krivicu nad krivicama: tako, dakle: oni se sa svrgavanjem slažu!

E pa, ako su, posle svega, nevini u svrgavanju, pa nevini u teroru, pa eksproprijacija skoro da i nije bilo, pa za sve ostalo davno amnestirani, šta ćemo onda? Naš tužilac izvlači brižno čuvanu rezervnu kartu! »U krajnjem slučaju, *neprijavljivanje* je sastavni deo zločina, a ono je za sve optužene bez izuzetka očevidno i mora se smatrati dokazanim« (str. 305).

Partija esera je samim tim kriva što nije sama sebe potkazala. Tu zaista promašaja ne može

biti! To je otkriće pravne misli novog Zakonika, to je kaldrma po kojoj će zahvalni potomci biti terani i terani put Sibira.

Stvar je prosta – ispaljuje žestoko Krilenko – »na klupama za optužene su večiti i ljuti neprijatelji«! A onda je i bez sudskog procesa jasno šta treba s njima činiti.

Zakonik je toliko nov da čak ni glavne »kontrarevolucionarne« članove Krilenko nije uspeo da zapamti po brojevima, ali zauzvrat: kako on. rubi tim brojevima! Kako ih dubokoumno navodi i tumači! Kao da je nož giljotine desetine godina spuštao samo na osnovu tih članova! Evo šta je' posebno novo i posebno važno: mi ne razlikujemo *metode* od *sredstava,* kako je to činio bivši carski Zakonik! Oni ne utiču ni na kvalifikaciju optužbe, ni na kaznenu sankciju. Za nas su namera i radnja – ista stvar!... Rezolucija je bila donesena – zbog toga će se i suditi. A »da li se ona sprovela, ili se nije sprovela, to za nas nema nikakvog suštinskog značaja« (str. 185). Ženi si šapnuo u postelji da bi bilo dobro da se sovjetska vlast svrgne; agitovao si na izborima; bombe si bacao – jednako ti se piše. *Kazna je ista!*

Kao što vispren umetnik s nekoliko poteza ugljenom najednom oživi željeni lik, tako se i nama iz ovlašnih skica 1922. godine, sve jasnije ocrtava panorama 1937, 1945, 1949. godine.

Ovo je prvo iskustvo sudskog procesa, javnog čak i za Evropu, i prvo iskustvo »negodovanja masa«. I »negodovanje masa« je posebno uspelo.

A evo kako se desilo. Dve socijalističke internacionale – Druga i Druga i po (Bečki savez) – posmatrale su ako ne s ushićenjem a ono potpuno spokojno kako već četiri godine boljševici u slavu socijalizma kolju, žare, potapaju, streljaju i dave svoju zemlju, i sve to uzimale za veličanstven društveni eksperiment. Ali, u jesen 1922. godine Moskva objavi da se 47 esera privodi na optuženičku klupu u Vrhovni revolucionarni sud, i tada se vodeći socijalisti Evrope uznemiriše i zabrinuše.

Početkom aprila 1922. u Berlinu se okupi – radi uspostavljanja »jedinstvenog fronta« protiv buržoazije – savetovanje tri Internacionale (u ime Kominterne – Buharin i Radek) i socijalisti zatražiše od boljševika da se odreknu tog suđenja. »Jedinstveni front« je bio vrlo potreban za ciljeve svetske revolucije, i delegacija Kominterne svojevoljno dade obećanje da će proces biti javan, da predstavnici svih internacionala mogu prisustvovati, voditi stenografske beleške, da će biti dozvoljeno optuženima da sami biraju svoje branioce, i najglavnije – i pre sudske odluke (za komuniste ništa važno, ali i socijalisti nisu protestovali) – da na procesu neće biti smrtnih kazni.

Vodeći socijalisti su se poradovali: oni su prosto bili rešili da idu da sami brane optužene. A Lenjin se (on je živeo, i ne znajući, svoje poslednje nedelje pre prve paralize) surovo odazvao u *Pravdi:* »Mi smo preskupo platili.« Kako se može obećati da neće biti smrtnih presuda i dopustiti socijal–izdajnicima da prisustvuju našem suđenju? Kasnije ćemo saznati da se i Trocki slagao s njim, a uskoro se i Buharin pokajao. List nemačkih komunista *Rote Fahne* odazvao se tako da bi boljševici ispali idioti ako bi se smatrali obaveznima da ispune data obećanja: naime, »jedinstveni front« je u Nemačkoj propao, tako da su i sva obećanja bila uzaludna. Ali, komunisti su još tada počinjali da shvataju koliko je neograničena snaga njihovih istorijskih metoda. Bliže procesu, u maju, *Pravda* je

pisala: »Mi ćemo do poslednjeg ispuniti obavezu. Ali van sudskog procesa, ova gospoda moraju biti stavljena u takav položaj koji će našu zemlju obezbediti od palikućske taktike tih hulja.« I, uz ovakvu pratnju, socijalisti Vandervelde, Rozenfeld i Teodor Libkneht (brat ubijenog Karla) otputovali su u Moskvu.

Od same granične stanice i na svim drugim stanicama vagon socijalista bio je meta napada demonstracija radnih ljudi, koji su od njih tražili da polože račune o svojim kontrarevolucionarnim namerama, a od Vandervelda i o tome zašto je potpisao pljačkaški versajski mir. A bilo je i razbijanja stakala na njihovom vagonu i pretnji da će im i njušku razbiti. Ali najvelelepnije bilo je na Vindavskoj stanici u Moskvi: trg je bio pun demonstranata, sa zastavama, orkestrima, pevanjem. Na ogromnim plakatima: »Gospodine kraljevski ministre Vandervelde! Kada ćete Vi doći na optuženičku klupu Revolucionarnog suda?« »Kaine, Kaine, gde ti je brat Karl?« Dok su stranci izlazili, dočekivali su ih vika, zviždući, mjaukanje, pretnje, a hor je pevao:

Grede, grede Vandervelde,
Grede k nama svetski nitkov.
Radi jesmo gostu svakom,
Al' ovoga, nije šala,
Rađe bismo na vešala!

(I tu se desilo nešto nepriličnо. Rozenfeld je u gomili ugledao Buharina glavom: nabio dva prsta u usta i zviždi li zviždi.) Sledećih dana Moskvom su na iskićenim kamionima šetale vašarske predstave s Petruškama, na estradi do Puškinovog spomenika davana je stalna priredba koja je predstavljala izdajstvo esera i njihovih branilaca. A Trocki i drugi govornici išli su iz fabrike u fabriku i u huškačkim govorima tražili smrtnu kaznu za esere, posle čega bi organizovali glasanje radnika partijaca i nepartijaca. (Već u to vreme znalo se za mnoge mogućnosti: onima što se ne slažu – dati otkaz u fabrici zbog nerada, lišiti radnika prava na kupovinu s beneficijama, o Čeki da i ne govorimo.) Glasali bi. Zatim bi uturili u fabrike na potpisivanje peticije sa zahtevom za smrtnu kaznu, novine su se punile tim peticijama i brojkama potpisa. (Istina, onih koji se ne slažu još je bilo, čak su i istupali – a poneko je bio i zatvoren.)

Osmog juna počelo je suđenje. Na optuženičkoj klupi bila su 32 čoveka, od kojih 22 optužena iz Butirki i 10 onih što su se bili pokajali, koji više nisu sprovođeni, koje je branio sam Buharin i nekoliko kominternovaca. (Vesele se u jednoj te istoj sudskoj komediji i Buharin, i Pjatakov, ne zapažajući podsmeh sudbine koja im sve u raboš urezuje. Ali sudbina ostavlja i vreme za razmišljanje – po 15 godina svakome od njih, pa i Krilenku.) Pjatakov se držao drsko, optuženima nije dao da se do kraja iskažu. Optužnicu su podržavali Lunačarski, Pokrovski, Klara Cetkin. (Optužnicu je potpisala i Krilenkova žena, koja je vodila istragu: udruženi porodični napori.)

U sali je bila brojna publika – 1.200 ljudi; međutim, među njima samo 22 člana porodica na 22 optužena, a svi ostali – komunisti, prerušeni čekisti, odabrana publika. Iz publike su i optuženi i njihovi branioci prekidani povicima. Prevodioci su izvrtali – za branioce smisao procesa, za proces – reči branilaca; zahteve branilaca Sud je odbijao s podsmehom, svedoci odbrane nisu bili dopušteni, stenogrami su vođeni tako da su govori bili neprepoznatljivi.

Na prvoj sednici već Pjatakov je izjavio da se Sud unapred odriče nepristrasnog razmatranja dela i da namerava da se rukovodi isključivo interesima sovjetske vlasti.

Kroz nedelju dana strani branioci su učinili netaktičan potez uručivši Sudu žalbu zbog narušavanja berlinskog sporazuma, na što je Sud gordo odgovorio da je on sud i da ga nikakvi sporazumi ne mogu vezivati.

Branioci–socijalisti su konačno izgubili nadu, njihovo prisustvo samo je stvaralo iluziju normalnog postupka, oni su odustali od dalje odbrane optuženih i sada su jedino želeli da otputuju doma, u Evropu – ali to im nije bilo dozvoljeno. Viđeni gosti su morali *objaviti štrajk glađu!* – tek posle toga, 19.juna, dopušteno im je da napuste zemlju. I šteta, jer su se lišili najupečatljivijeg prizora, koji se odigrao 20.juna, na godišnjicu ubistva Volodarskoga.

Bile su obrazovane povorke iz fabrika (u nekim fabrikama su zatvarane kapije da se radnici ne bi razišli pre polaska, u drugima su oduzimane kontrolne kartice, a u nekima obrnuto: davan je ručak) sa zastavama i plakatima »Smrt optuženima!«, a za vojničke kolone da se i ne priča. I počeo je na Crvenom trgu miting. Istupali su Pjatakov, koji je obećao surovu kaznu, pa Krilenko, Kamenjev, Buharin, Radek, svekoliki krem komunističkih govornika. Zatim su se demonstranti pokrenuli put zdanja Suda, a Pjatakov, koji se bio vratio u Sud, naredio da se optuženici privedu uz otvorene prozore pod kojima je besnela gomila. Oni su stojali pod kišom uvreda i ismejavanja. Goca je pogodio pano s parolom »Smrt eserima!« Sve to skupa ispunilo je pet slobodnih sati posle radnog vremena, već je i mrak padao (moskovska polubela noć) – i Pjatakov je objavio u sudnici da delegacija mitinga moli da bude puštena unutra. Krilenko je protumačio da to zakonima nije predviđeno, ali ipak je u duhu sovjetske vlasti sasvim moguće. I delegacija je upala u sudnicu i dva sata držala u njoj uvredljive i strašne govore, tražila smrtnu kaznu, a sudije su slušale, stiskale im ruke, zahvaljivale i obećavale nepoštednost. Usijanje je bilo takvo da su optuženi i njihova rodbina očekivali da u samoj dvorani budu linčovani. (Goc, unuk bogatog trgovca čajem, isto tako simpatizera revolucije, toliko uspešan terorist za vreme cara, učesnik u pokušajima atentata i ubistvima – na Durnova, Mina, Rimana, Akimova, Šuvalova, Račkovskoga – tokom cele svoje jurišničke karijere ovako nešto nije doživeo!) Ali, nalet narodnoga gneva se tu i zaustavio, iako je proces trajao još mesec i po. Sledećeg dana, i sovjetski branioci su napustili proces (čekalo je i njih hapšenje i progonstvo).

Ovde se prepoznaju mnoge poznate crte iz potonjeg vremena, ali optuženici su još daleko od toga da budu skršeni, još nisu spremni da govore protiv samih sebe. Njih još drži i tradicionalna opsena levih partija da su oni zaštitnici interesa radnika. Nakon izgubljenih godina pomirenja i predaje njima se povratila zakasnela nepokolebljivost. Optuženi Berg optužuje boljševike za pucanje na demonstrante koji su štitili Ustavotvornu skupštinu; optuženi Liberov kaže: »Priznajem da sam kriv što sam 1918. godine nedovoljno radio na svrgavanju vlasti boljševika« (str. 103). I Jevgenija Ratner o istom, pa opet Berg: »Smatram se krivim pred radničkom Rusijom za to što nisam uspeo da se svom snagom borim protiv takozvane radničko–seljačke vlasti, ali ja se nadam da moje vreme još nije prošlo.« (Prošlo je, golubiću, prošlo.) Ima tu i stare opijenosti frazama, ali ima i čvrstine!

Tužilac istura argumente: optuženi su opasni za sovjetsku vlast, *jer drže da je sve što su radili dobro.* »Možda poneko od optuženih nalazi utehu u tome da će se budući letopisac o njima ili o

njihovom ponašanju na sudu odazvati s pohvalama.«

Optuženi Gendeljman počeo je deklarativno: »Mi ne priznajemo vaš sud!...« I sam pravnik, on se istakao prepirkom na Sudu s Krilenkom oko izvrtanja izjava svedoka, oko »specijalnih metoda ophođenja sa svedocima pred procesom«, čitaj: oko njihovog neskrivenog obrađivanja kod GPU. (Znači, tu je sve, sve – do idealnog je sasvim malo ostalo.) Ispada ovako: prethodna istraga se vodila pod nadzorom tužioca (istog Krilenka) i pri tom su svesno ublažavane pojedine neusaglašenosti u izjavama.

Ima ponešto i hrapavo, šta da se radi. Ima i nedorađenih stvari. Međutim, »mi smo posle svega dužni da potpuno jasno i hladnokrvno kažemo... da nas ne interesuje kako će sud istorije okvalifikovati ono što mi sad činimo« (str. 325).

U međuvremenu, Krilenko okreće–obrće da bi se ispetljao. On se – verovatno prvi i poslednji put u sovjetskoj pravnoj nauci – seća *prethodne istrage,* one koja se obavlja pre istrage! I evo kako to kod njega vešto ispada: ono što se obavilo bez uvida tužioca, što ste vi smatrali istragom, bila je tek prethodna istraga. A ono što vi smatrate ponovnom istragom pod nadzorom tužioca, ono kad se vežu krajevi i pritežu šarafi – to je istraga! Haotični »materijali organa prethodne istrage, koje istraga *nije proverila,* imaju pred sudom daleko manju dokaznu vrednost od materijala sa istrage« (str. 338), koja se vešto usmerava.

Vešt je, nema šta: u stupicu da ga staviš, izvukao bi se iz nje.

Profesionalno govoreći, Krilenku pada teško što se pola godine pripremao za ovaj proces, dva meseca nad njim okapavao, nekih petnaest sati ispredao svoj optužni govor – dok su svi ti optuženi »ne jednom, i ne malo puta, bili u rukama vanrednih organa, pa i u takvim trenucima kada su ti organi imali vanredna punomoćja, pa opet su, zahvaljujući ovim ili onim okolnostima *uspeli da se izvuku čitavi«* (str. 322), tako da ih sada mora o n voditi na zakonito stratište.

Naravno, »odluka suda može biti samo jedna – streljanje svih do poslednjega«! No, s obzirom na to da proces prati svetska javnost, Krilenko se ograđuje: ono što tužilac traži »nije za Sud nalog koji bi on bio obavezan da bukvalno prihvati i izvrši« (str. 319).

Lep mi je to sud kojem se takve stvari objašnjavaju!

Pošto je javni tužilac ovako pozvao na streljanje, optuženima je predloženo da se pokaju i odreknu svoje partije. Predlog su svi odbili.

Sud se u svojoj odluci pokazuje drskim: on smrtnu presudu ne izriče »svima do poslednjega« nego samo šestorici. Ostalima – zatvor, logor, dok se predmeti još stotinak onih što ih je proces zakačio odvajaju u zasebne procese.

Setite se, čitaoče, ne zaboravite: na Vrhovni revolucionarni sud »pogleduju svi ostali sudovi Republike, [on] im daje uputstva« (str. 407); presuda Vrhovnog revolucionarnog suda »uzima se kao direktiva« (str. 409). Koliko će se ovakvih procesa zavaljati u unutrašnjosti – to vama ostavljam da se domišljate.

A kasacija Prezidijuma VCIK–a vredi, ako hoćete, koliko ceo taj proces. Odluka Suda je najpre razmatrana na konferenciji RKP(b). Ovde je pao predlog da se streljanje zameni izgnanstvom iz zemlje. Ali Trocki, Staljin i Buharin (ovakva trojka, pa još kad se zajedno upregnu): dati im još 24 sata da se pokaju; učine li to – 5 godina progonstva, ne učine li – streljanje bez odlaganja. Dao je predlog i Kamenjev, koji je prihvatio VCIK: odluku o streljanju potvrditi, ali njeno izvršenje odložiti. Dalja sudbina osuđenika zavisiće od vladanja esera na slobodi (a i onih preko granice, očigledno). Ako se bude nastavio ništa više nego ilegalni partijski rad, a o oružanoj borbi esera da se i ne govori – ovih dvanaest će biti streljano.

Ovako su oni bili podvrgnuti mučenju smrću: svaki dan mogao je biti dan izvršenja odluke. Iz dostupnih Butirki skriveni su u Lubjanku, lišeni poseta, pisama i paketa; uostalom, i neke od njihovih žena bile su uhapšene i istoga časa prognane iz Moskve.

Na ruskim poljima se već čekala druga mirnodopska žetva. Nigde se više nije pucalo (osim u dvorištima Čeke – u Jaroslavlju na Perhurova, u Petrogradu na mitropolita Venijamina, i prisno, i prisno, i prisno). Plavim morima, pod azurnim nebom, putovali su u strane zemlje naši prvi diplomati i novinari. A u međuvremenu Centralni izvršni komitet radničkih i seljačkih deputata držao je, za svaki slučaj, večite taoce.

Članovi partije na vlasti pročitali su – oni su svi čitali štampu – šezdeset brojeva *Pravde* o suđenju, i svi su ponavljali: da, da, da. Niko nije rekao – ne.

Zašto su se onda trideset sedme čudili? Na šta su se žalili? Zar temelji besuđa nisu bili ranije položeni, najpre vansudskom odmazdom Čeke, pa zatim, evo, ovim ranim procesima i ovim mlađanim Zakonikom? Kao da trideset sedma nije isto tako bila *svrsishodna* (korisna za ciljeve Staljina, a možda i Istorije)?

Krilenku se izmaklo proročanstvo: ne sudi se prošlosti, sudi se budućnosti.

Težak je samo prvi korak.

* * *

Oko 20. avgusta 1924. godine sovjetsku granicu prešao je Boris Viktorovič Savinkov. Iz istih stopa bio je uhapšen i odvezen u Lubjanku.

O tom su se povratku plela mnoga nagađanja. Ali, evo, nedavno časopis *Neva* (1967, br. 11) potvrdio je objašnjenje koje je 1933. dao Burcev (*Prošlost,* Pariz, Nova serija II, Biblioteka *Ilustrovane Rusije,* knj. 47): pošto je jedne Savinkovljeve agente naveo na izdaju a druge načinio magarcima, GPU je preko njih nabacio sigurnu udicu: ovde, u Rusiji, čami bez dostojnog vođe velika ilegalna organizacija! Bolji mamac se nije mogao izmisliti. Pometeni život Savinkova nije mogao da se tiho gasi i ugasi u Nici.

Istraga se sastojala od jednog jedinog saslušanja. Samo dobrovoljne izjave i ocena delatnosti. Dvadeset trećeg avgusta već mu je uručena optužnica. Brzina neverovatna, ali to je imalo efekta. Neko je sigurno proračunao: dobiti od Savinkova mučenjem bedasta i lažna priznanja – to bi moglo samo pokvariti sliku verodostojnosti.

Optužnica je već izrađenom terminologijom za izvrtanje činjenica teretila za mnogošta Savinkova: on je postao i »dosledni neprijatelj najsiromašnijih seljačkih slojeva«, i »pomoćnik ruske buržoazije u ostvarivanju njenih imperijalističkih namera« (to jest, bio je 1918. za produženje rata s Nemačkom), i »imao veze s predstavnicima savezničkih komandi« (onda kada je bio na čelu ministarstva rata!), i »provokativno ulazio u vojničke komitete« (to jest, dozvoljavao je da ga vojnički deputati biraju), i – i to, i to! – »bio predmet monarhovih simpatija«. Sve to je, ipak, staro. No, ima i novih optužbi, obaveznih u svim budućim procesima: novac od imperijalista, špijunaža za račun Poljske (Japan su izostavili!...), pa kako je nameravao da cijankalijem potruje Crvenu armiju (no, nijednog jedinog crvenoarmejca nije otrovao).

Proces je počeo 26. avgusta. Predsednik je Uljrih (njega prvi put sretamo); tužioca uopšte nema, kao ni advokata odbrane. Savinkov se branio i malo i lenjo, dokaze skoro i da nije opovrgavao. Izgleda da je i ovde dobro pristajala, zbunjivala optuženoga, dobro nam znana melodija: zar nismo i mi i vi, svi skupa Rusi? Vi i mi – to znači mi! Vi nesumnjivo volite Rusiju, mi vašu ljubav poštujemo, ali zar je i mi ne volimo? Zar mi sada nismo snaga i slava Rusije? A vi ste hteli da se borite protiv nas! Pokajte se!...

No, odluka je od svega čudnija: pošto »interesi odbrane revolucionarnog pravnog poretka ne iziskuju primenu najviše kazne, i s obzirom na to da odmazda ne sme biti pravno načelo proleterskih masa,« smrtnu kaznu zameniti s deset godina lišenja slobode.

Bila je to senzacija, to je zbunilo mnoge umove onoga vremena. Ublažavanje režima? Preporod? Uljrih se u *Pravdi* čak izvinjavao što je Savinkov pomilovan. Vidite li koliko je za sedam godina ojačala sovjetska vlast! Treba li ona da strepi pred nekakvim Savinkovom! (A za dvadeset godina ona će oslabiti, nemojte nam tada uzimati za zlo kad ih na stotine hiljada budemo streljali.)

Tako bi, posle prve zagonetke oko povratka, druga bila ova besmrtna odluka. (Burcev objašnjava da je Savinkov bio, delom, obmanut postojanjem nekakvih opozicionih kombinacija u GPU–u, spremnih na spregu sa socijalistima, u kojima će on biti oslobođen i pozvan u akciju, što ga je navelo na saradnju s istragom.) Posle suđenja, Savinkovu je dozvoljeno da... pošalje legalna pisma u inostranstvo, i Burcevu među drugima, u kojima je ubeđivao emigrante–revolucionare da se vlast boljševika gradi uz podršku naroda, te da nije dopustivo da se iko bori protiv nje.

A u maju 1928. ove dve zagonetke stavila je u zasenak treća: Savinkov se u stanju pomračenog uma bacio kroz neograđen prozor u unutrašnje dvorište Lubjanke; gepeuovci, njegovi anđeli–čuvari nisu uspeli da zadrže i spasu njegovo krupno telo. Svejedno, za svaki slučaj (da ne bi bilo nezgoda po službenoj liniji), Savinkov im je ostavio opravdavajući dokument, u kojem je razumno i logički povezano objasnio zašto se ubija. I to tako verodostojno, toliko u duhu i maniru Savinkova da su svi verovali: niko osim Savinkova nije mogao napisati to pismo, i da se on ubio postavši svestan svog političkog bankrotstva. (Tako je i Burcev sve što se desilo pripisao renegatstvu Savinkova, ni najmanje ne sumnjajući ni u izvornost pisma ni u samoubistvo. Svaka pamet ima svoje granice.)

Pa i mi, budalaši, kasniji Lubjankini sužnji, i mi smo naivno ponavljali da su železne mreže nad međuprostorima Lubjanskih stepeništa prebačene posle samoubistva Savinkova. Toliko se podajemo lepoj legendi da zaboravljamo da je tamničarsko iskustvo međunarodno. Mreže u američkim zatvorima postojale su već početkom ovog veka, a sovjetska tehnika, zna se, ne zaostaje!

Godine 1937, umirući u kolimskom logoru, bivši čekist Artur Šrjubelj ispričao je nekome iz svoje okoline da je bio jedan od četvorice koji su izbacili Savinkova kroz prozor četvrtog sprata u lubjansko dvorište! (A to nije u suprotnosti s današnjim pričanjem u *Nevi:* niska donja ivica prozora, skoro kao kod balkonskih vrata, a ne kao što je uobičajeno za prozore – dobro izabrano! Samo što su se, po sovjetskom piscu, anđeli nešto bili zablenuli, dok su se po Šrjubelju – svi zajedno bacili na žrtvu.)

Na taj način, drugu zagonetku neobično samilosne kazne objašnjava – surova treća.

Ova glasina, koliko i da je gluva, došla je do mene, i ja sam je preneo Jakuboviču. Ovaj je, s još očuvanom mladićkom živošću, s bleskom u očima, uzviknuo: »Verujem! To potpuno odgovara! A ja Bljumkinu nisam verovao, sve sam mislio da se hvališe.« Objasnio je: krajem dvadesetih godina Bljumkin je strogo tajno ispričao Jakuboviču da je upravo on napisao takozvano predsmrtno pismo Savinkova, po zadatku GPU. Izlazi daje Bljumkin bio jedino lice koje je imalo pravo da Savinkova često posećuje u ćeliji – on ga je u noćima »zabavljao«. (Da li je Savinkov osećao da mu je to smrt tako učestala u goste – udvaračka, draga smrt, za koju ne znaš kakvu vrstu pogibije ti sprema?) To je Bljumkinu i pomoglo da uđe u nijanse izraza i misli Savinkova, u krug njegovih poslednjih razmišljanja.

Neko će upitati: a zašto baš kroz prozor? Nije li bilo jednostavnije da mu se da otrov? Moguće je da su njegove posmrtne ostatke pokazivali, ili imali nameru da pokazuju.

Gde ako ne ovde da ispričamo i sudbinu Bljumkina, koga je, u vreme njegove čekističke svemoći, onako bezobzirno opsedao Mandeljštam. Erenburg je nešto načeo o Bljumkinu, ali se najednom zasrameo i batalio. A ima se šta ispričati. Posle poraza levih esera 1918. godine, ubica Mirbaha ne samo da nije bio kažnjen, ne samo da nije doživeo sudbinu svih ostalih esera, nego ga je Đeržinski i sačuvao (kao što je i Kosireva hteo da sačuva), i on se prividno pokrstio u boljševike. Očigledno su ga gajili za važne sumnjive rabote. Negde početkom 30–tih godina putovao je u Pariz da izvede jedno tajno ubistvo[260]. Ipak je avanturistički duh ili zanesenost Trockim odveo Bljumkina na Prinčeva ostrva da svetog učitelja priupita da nema šta da poruči u SSSR. Trocki je uručio jedan paket za Radeka. Bljumkin je paket doneo, predao, i sav njegov put kod Trockog ostao bi tajna da blistatelni Radek nije još tada bio cinkaroš. Radek ga je otkucao, i Bljumkin je pao u čeljusti čudovišta koje je on sam i sopstvenim rukama zadojio prvim – krvavim – mlekom.[261]

No, svi glavni, svi čuveni procesi su pred nama...

Glava 10
ZAKON JE SAZREO

Kamo one gomile što bezumno hrle na našu graničnu bodljikavu žicu prema Zapadu? – da ih, po članu 71 KZ, za samovoljni povratak u RSFSR, poubijamo. Uprkos naučnom predviđanju, te gomile se ne pojaviše i član izdiktiran Kurskom ostade jalov. Jedini čudak na svu Rusiju nađe se Savinkov, a eto ni na njemu se ne snađoše da ga primene. Naprotiv, suprotni član, izgnanstvo u inostranstvo umesto streljanja, bi oproban, i često i bez mnogo čekanja.

Tih dana, budući u stanju razdraženosti u vezi sa sačinjavanjem Zakonika, plan koji mu se bio s bleskom najavio nije napuštao Vladimira Iljiča, i 19. maja on je napisao:

»Druže Đeržinski! U vezi s izgnanstvom u inostranstvo pisaca i profesora koji pomažu kontrarevoluciju. Ovo treba pažljivije pripremiti. Bez priprema možemo napraviti budalaštine... Treba stvar tako urediti da ovi 'ratni špijuni' budu pohvatani, da neprestano i sistematski budu hvatani i proterivani preko granice. Molim da ovo pokažeš tajno, bez umnožavanja, članovima Politbiroa.«[262]

U ovom slučaju prirodna tajnovitost je bila izazvana važnošću i poučnošću mere. Do šeme jasan raspored klasnih snaga u Sovjetskoj Rusiji narušavala je jedino ta pihtijasta, bez oblika i granica, mrlja stare *buržoaske* inteligencije koja je, u oblasti ideologije, igrala istinsku ulogu *ratnog špijuna,* i ništa se bolje nije moglo izmisliti osim da se ova ustajala barica misli što skorije pogrebe i preko granice zafrljači.

Samoga druga Lenjina bolest je bila prikovala za postelju, ali su članovi Politbiroa očigledno odobrili a drug Đeržinski je obavio lov, tako da je, krajem 1922. godine, oko trista najviđenijih ruskih humanitaraca bilo ukrcano na ... šlep (?), ne – na parobrod i ispraćeno na evropsko smetlište. (Među imenima onih koji su se potvrdili i proslavili tu su: filozofi N. O. Loski, S. N. Bulgakov, N. A. Berđajev, F. A. Stepun, B. P. Višeslavcev, L. P. Karsavin, S. L. Frank, I. A. Iljin; istoričari S. P. Meljgunov, V. L. Mjakotin, A. A. Kizeveter, I. I. Lapšin; književnici i publicisti J. I. Ajhenvaljd, A. S. Izgojev, M. A. Osorgin, A. V. Pešehonov. Dopremani su, u malim grupama, i početkom 1923, kao na primer sekretar Lava Tolstoja, V. F. Bulgakov. Zbog nesrećnih veza našlo se tu i matematičara, kao D. F. Selivanov.)

Pa opet, nije uspelo ono *neprestano i sistematski.* Da li zato što se emigracija dala u dreku da je izgnanstvo »poklon« – tek postalo je jasno da ni ta mera nije najbolja, da se tako samo uludo ispušta iz ruku najbolji materijal za odstrel, dok na otpadu može da izrodi otrovne cvetove. I – ova mera je napuštena. Sav dalji ulov teran je ili da *pravi lonce,* ili na Arhipelag.

Usvojen 1926. godine i poboljšavan (na važnosti do Hruščovljevog vremena), Krivični zakonik spleo je sve ranije konce političkih članova u jednu jedinu čvrstu mrežu, član 58, i mrežu razapeo za lov. Lov se ubrzo proširio na inženjersko–tehničku inteligenciju, utoliko opasniju što je imala moćan položaj u narodnoj privredi i što ju je samim Avangardnim Učenjem bilo teško kontrolisati. Sada je

postalo jasno da je sudski proces u zaštitu Oljdenborgera bio greška (tu se lep *centrić* zavezivao!), a oslobađajuća izjava Krilenka – da »u godinama 1920–21. nije moglo biti reči o sabotaži inženjera«[263] brzopleta. Ne o sabotaži nego o još gorem – o *štetočinstvu* (ovu reč je, izgleda, pronašao jedan obični islednik u šahtanskom procesu).

Čim se dosetilo šta treba tražiti – štetočinstvo – odmah se, bez obzira na to što taj pojam ljudska istorija dotle nije poznavala, dalo na njegovo otkrivanje u svim granama industrije i u svim proizvodnjama. Međutim, u sitnim otkrićima nije se videla celovitost plana, nije se ostvarivalo savršenstvo u izvođenju, dok su Staljinov talent i sav istraživački aparat naše pravne nauke stremili bez sumnje tome. Sazreo je na kraju i naš Zakon i mogao je svet obavestiti o nečem stvarno savršenom – o jednom jedinom ali velikom i odlično kanalisanom procesu. Ovoga puta na optuženičkoj klupi našli su se inženjeri. Odigrao se

Šahtanski proces[264] (18. maja – 15. jula 1928). Specijalno pred Vrhovnim sudom SSSR, predsednik A. J. Višinski (još uvek samo rektor Prvog MGU[265]), glavni tužilac N. V. Krilenko (značajan susret! – kao neko dodavanje pravničke štafete)[266], 53 optužena, 56 svedoka. Grandiozno!

Avaj! – grandioznost je povukla za sobom i mane toga procesa: ako se za svakog optuženog moraju vući bar po tri niti, ima ih već 159, a Krilenko nema više od deset prstiju, a ni Višinski ništa više. Naravno, i »optuženi željno nastoje da društvu razotkriju svoje teške prestupe«, ali ne svi, samo njih šesnaest; dok trinaestorica izvrdavaju, a dvadeset četvorica u potpunosti poriču krivicu.[267] To stvara nedopustiv nesklad, to mase ne mogu shvatiti. Uporedo s preimućstvima (dostignutim, uostalom, u ranijim procesima) – bespomoćnost optuženih i odbrane, nemogućnost da gromadu sudske odluke pomere ili uklone – nedostaci novog procesa prosto bodu oči i, kako kome, iskusnom Krilenku su prosto neoprostivi.

Na kraju smo u mogućnosti da na pragu besklasnog društva ostvarimo *beskonfliktni sudski proces* (koji treba da odražava unutrašnju beskonfliktnost našega društvenog uređenja) u kojem jednom jedinom cilju teže svi: i sud, i tužioci, i odbrana, i optuženi.

Pa ni razmere šahtanskog dela – samo industrija uglja i samo Donbas – ne odgovaraju veličini epohe.

Očigledno je tu, na dan završetka šahtanskog procesa, Krilenko počeo da kopa novu, prostranu jamu (u nju su već upala dva njegova druga iz šahtanskog procesa – društveni tužioci Osadči i Sejn). Ne treba ni govoriti s kakvom voljom i umećem mu je pomagao sav aparat OGPU, koji je već prelazio u čvrste Jagodine ruke. Trebalo je stvoriti i otkriti jednu inženjersku organizaciju koja bi pokrivala svu zemlju. Za to je bilo potrebno nekoliko snažnih štetočinskih figura na njenom čelu. Ko nije u inženjerskom staležu znao takvu nesumnjivo jaku i ponosnu figuru? – Ko nije znao Petra Akimoviča Paljčinskoga? Još početkom veka veliki rudarski inženjer, on je u toku svetskog rata već bio pomoćnik predsednika Komiteta ratne industrije, to jest: rukovodio je naporima čitave ruske industrije, koja je znala da u hodu popravi nedostatke carskih priprema. Posle Februara, postao je

pomoćnik ministra trgovine i industrije. Za vreme cara proganjan zbog revolucionarne delatnosti; posle Oktobra triput bacan u zatvor (1917, 1918, 1922); od 1920. profesor Rudarskog fakulteta i savetnik Gosplana. (Detaljnije o njemu, v. deo III, gl. 10.)

Ovoga Paljčinskoga su i izabrali kao glavnog optuženog u novom grandioznom procesu. Međutim, lakomisleni Krilenko, stupajući u za sebe novu oblast inženjerstva, ne samo da ništa nije znao o izdržljivosti materijala nego čak ništa ni o mogućoj izdržljivosti ljudske duše, bez obzira na svoj desetogodišnji i već proslavljeni tužilački rad. Izbor Krilenka pokazao se pogrešnim, Paljčinski je izdržao sve metode mučenja za koje je znao OGPU i nije pokleknuo, a umro je ne ostavivši potpis ni ispod jedne budalaštine. S njim zajedno prošli su kroz mučenja i isto tako, izgleda, nepokoreni N. K. fon Mek i A. F. Veličko. Da li su umrli na mukama ili streljani, to još ne znamo, ali znamo da su pokazali da je m o g u ć e i usprotiviti se i ostati uspravan, i tako ostavili svetao primer za prekor svima budućim poznatim optuženima.

Skrivajući svoj poraz, Jagoda je 24. maja 1929. godine obznanio kratak kominike OGPU o tome da su njih trojica streljana zbog krupnog štetočinstva, a mnogi drugi neimenovani osuđeni.[268]

A koliko je vremena uzalud protraćeno – skoro cela godina! Koliko noći saslušanja, koliko fantazije istražnih sudija – i sve zabadava! Dešavalo se Krilenku da mora sve iznova počinjati, tražiti ličnost i moćnu, i slavno ime, i istovremeno slabu i podatljivu. Ali, tako loše je on ovu prokletu inženjersku pasminu znao! – još jednu godinu je proćerdao na neuspele probe. Od leta 1929. mučio se s Hrenikovom, ali i Hrenikov umire ne pristavši na podlu ulogu. Savili su starog Fedotova, ali on je bio suviše star a uz to i tekstilac, dakle ne iz potrebne grane. I – još jedna godina propala! Zemlja je čekala sveobuhvatni proces štetočinama, čekao drug Staljin: zaludu! Krilenku ništa ne polazi za rukom. Tek u leto 1930. godine neko je našao, predložio: direktor Termotehničkog instituta Ramzin! Uhapšen, za tri meseca pripremljen, – i odigran velelepni spektakl, pravo savršenstvo naše pravde i nedostižan primer za svetsku pravdu –

Proces »Industrijskoj partiji« (od 25. novembra do 7. decembra 1930) specijalno pred Vrhovnim sudom, isti Višinski, isti Antonov–Saratovski, isti nam miljenik Krilenko.

Sada više nema »tehničkih razloga« zbog kojih se čitaocu ne bi mogao ponuditi potpun stenogram procesa – on je tu,[269] ili ne dozvoliti prisustvo stranim novinarima.

Plan je veličanstven: na optuženičkoj klupi je sva industrija zemlje, sve njene grane i svi njeni planski organi. (Jedino oko priređivača vidi prsline kroz koje su ispale rudarska industrija i železnički transport.) No, zato: škrtost u korišćenju materijala: optuženih ima samo osam. (U obzir su uzete greške iz šahtanskog procesa.)

Uzviknućete: a zar osam ljudi mogu da predstavljaju svu industriju? Ma, nama je i njih mnogo! Trojica od osmorice su samo iz tekstila, kao najvažnije odbrambene grane.

5, onda sigurno ima gomila svedoka? – Sedam ljudi, i to isto takvih štetočina i isto tako uhapšenih. E pa, onda mora biti čudo dokaznih dokumenata: crteža, projekata, direktiva, biltena, mišljenja,

izveštaja, ličnih beležaka? – Ni jednog jedinog! Ni jedan jedini papirić! Zaboga, pa da li taj GPU ima pameti? Pohapsio tolike ljude, a da ne šćapi ni jedan jedini papirić! – »Bilo ih je mnogo«, ali »sve je uništeno«. Jer, »gde držati arhivu«? Na proces se iznosi samo nekoliko otvorenih novinskih člančića – emigrantskih i naših. Pa, kako onda voditi optužbu?!... E, tu je Nikolaj Vasiljevič Krilenko. Njemu to nije prvi put. »Najbolji dokaz u svim okolnostima je ipak priznanje optuženih.«[270]

I to ne bilo kakvo priznanje, ne iznuđeno priznanje, nego ono iz dna duše, kada od srca poteku čitavi pokajnički monolozi i kada optuženoga spopadne želja da govori i govori, da razobličuje, da šiba! Starini Fedotovu (66 godina) predlažu da sedne, dosta je – ne, on hoće i dalje da objašnjava i tumači! Tokom pet sudskih sednica zaredom nema čak potrebe ni pitanja da se postavljaju: optuženi govore li govore, objašnjavaju, i opet traže reč da bi dopunili ono što je propušteno. Oni dedukcijom izvode sve što je optužnici neophodno, nikakva pitanja i ne treba postavljati. Ramzin nakon širokih objašnjenja daje – jasnoće radi, kao da su pred njim loši studenti – i kratke sažetke. Optuženi se više od svega plaše da nešto ne ostane nerazjašnjeno, neko nerazobličen, nečije prezime nekazano, nečija štetočinska namera nerastumačena. I kako samo sami sebe čašćavaju! »Ja sam klasni neprijatelj«, »Ja sam potkupljen«, »Naša buržoaska ideologija«. Tužilac: »Je li to bila vaša greška?« Černovski: »I zločin!« Krilenko prosto nema šta da radi, on svih pet sednica pije čaj i zalaže se keksom, ili čime ih već posluže.

Ali, kako optuženi izdržavaju takvu emocionalnu eksploziju? Magnetofonskih zapisa nema, a branilac Ocep opisuje: »Reči optuženih su tekle poslovno, hladno i profesionalno–staloženo.« Evo ti ga, na! – takvo strastveno ispovedanje, a ovamo: »poslovno«, »hladno«! I više od toga: lako se uočava da oni svoj pokajnički monotoni tekst tako umorno i uvelo mrmljaju da ih Višinski često moli da govore glasnije, jasnije, ništa se ne čuje.

Skladnost procesa ne narušava ni odbrana: ona se slaže sa svim novim predlozima tužioca; tužiočev optužni govor nazivaju istorijskim, svoje argumente ograničenima i rečenima protiv volje, jer »sovjetski branilac je pre svega sovjetski građanin« i »skupa sa svim radnim ljudima ozlojeđen« zločinima branjenika *(Proces Industrijskoj partiji* str. 488). U toku sudskog pretresa odbrana postavlja plašljiva skromna pitanja i odmah ih zaboravlja ako ih Višinski prekine. Advokati brane samo dva bezazlena tekstilca, i spor ne vode ni oko sadržine zločina, ni oko kvalifikacije radnje, već samo oko jednog: može li optuženi izbeći smrtnu kaznu. Je li, drugovi sudije, korisniji »njegov leš, ili njegov rad«?

A koji su to smradni zločini ovih buržoaskih inženjera? Evo ih. Planiran je usporeni tempo razvoja (na primer, godišnji porast proizvodnje na samo 20–22%, onda kada su radni ljudi spremni da obezbede 40% i 50%). Usporavan je tempo dobijanja lokalnih goriva. Nedovoljno brzo se razvijao Kuzbas. Koristili su teorijsko–ekonomske sporove (da li Donbas snabdevati električnom strujom Dnjeprogesa, da li izgrađivati savremeni autoput Moskva–Donbas) da bi usporili rešenje važnih problema. (Dok se inženjeri prepiru, stvar stoji!) Usporavali razmatranje inženjerskih projekata (nisu ih istog trenutka usvajali). U predavanjima o izdržljivosti materijala sprovodili antisovjetsku liniju. Instalirali stare mašine. Umrtvljavali kapital (investirali ga u skupu i dugoročnu izgradnju). Vršili nepotrebne remonte (!). Loše koristili metal (nedovoljan asortiman gvožđa). Stvarali disproporcije među pogonima, između sirovine i mogućnosti njene prerade (što se naročito pokazalo u tekstilnoj grani, gde su sagrađene jedna ili dve fabrike više nego što je dozvoljavao rod pamuka). Zatim, skakali od minimalističkih do maksimalističkih planova. Pa počeo očigledno štetočinski *ubrzani* rast iste te zlosrećne tekstilne industrije. I ono što je najvažnije: planirane su (no, nijednom i nigde nisu izvedene) diverzije u energetici. Na taj način, štetočinstvo se nije javljalo u vidu lomljenja ili kvarenja, nego u planu i operativi, i ono je trebalo da dovede do sveopšte krize, i ekonomske paralize 1930. godine! A što do toga nije došlo, ima da se zahvali samo suprotnim finansijskim planovima masa (udvajanje brojki!).

- Ta, ta, ta! – započinje skeptični čitalac.

Šta? Malo vam je? Ali, ako mi na sudu svaku tačku ponovimo i prežvaćemo po pet ili osam puta, neće baš malo ispasti.

- Ta–ta–ta! – nastoji na svome čitalac šezdesetih godina. Kao da se sve to nije moglo desiti baš zbog protivplanova? Kakva će tek disproporcija ispasti ako svaka sindikalna konferencija počne tumbati sve proporcije kako joj se ćefne, ne pitajući Gosplan!

O, gorak li je tužilački hleb! Jer, rešeno je da se svaka reč objavi. Inženjeri će, prema tome, čitati. Ili kuj, il' ne mrči ruke. I Krilenko se neustrašivo baca na diskusiju i postavljanje pitanja o inženjerskim detaljima. I – unutrašnje stranice i dodaci ogromnih novina pune se, petitom, tehničkim detaljima. Računica je prosta: svaki čitalac će poblesaviti od toga, malo će mu biti i večeri i praznika, neće sve čitati, samo će se zaustavljati na refrenima posle po nekoliko pasusa: nanosili štetu! nanosili štetu! nanosili štetu!

A ako ipak krene da čita? Ako svaki redak iščita?

Tada će kroz dosadno, neumno i neumešno sastavljeno samoklevetanje videti da se lubjanska omča latila tuđeg posla i rabote. I da i iz grube omče zna da prhne moćnokrila misao XX veka. Govore sužnji, pokoreni, pokorni sužnji, a misao – malo, malo, pa prhne! Čak i takvi – posustali i isprepadani – jezici optuženih uspevaju da nam sve imenuju i saopšte.

Evo pod kakvim su okolnostima oni radili. Kalinikov: »Kod nas je stvoreno tehničko nepoverenje.« Laričev: »Hteli mi to ili ne, tih smo 42 miliona tona nafte dužni da dobijemo (to jest, tako je odozgo naređeno)... zato što, i pored svega, 42 miliona tona nafte, ni pod kakvim uslovima, nije moguće dobiti« *(Proces Industr. partiji,* str. 325).

Između takve dve nemogućnosti je upravo bila prikleštena sva delatnost ovog nesrećnog pokolenja naših inženjera. – Termotehnički institut se diči svojim osnovnim istraživanjem: on je uveliko popeo koeficijent iskorišćenosti goriva. Imajući to u vidu, u perspektivni plan se unose manje potrebe za dobijanja goriva – znači, nanosili su štetu, umanjivali su bilans goriva! – U transportni plan je uneseno preuređenje svih vagona na automatsku spojnicu – prema tome, štetočinstvo, umrtvljavanje kapitala! (Jer, automatska spojnica će ući u korisnu eksploataciju i opravdati se tek kroz dugo vremena, a mi hoćemo sve sutra!) Radi boljeg korišćenja jednokolosečne železničke pruge, rešeno je da se povećaju lokomotive i vagoni. Modernizacija? Ne, štetočinstvo! Jer bi se tada morala trošiti sredstva za pojačavanje gornjeg stroja mostova i puteva! – Iz dubokog ekonomskog rasuđivanja da je u Americi kapital jevtin a radna snaga skupa, dok je kod nas obrnuto, te ne smemo kao majmuni imitirati druge, Fedotov je zaključio: kupovina američkih mašina za lančanu proizvodnju ničemu ne bi vodila, bolje nam je da za idućih deset godina kupimo manje usavršene ali jevtinije engleske i da im damo više radnika za poslugu: za deset godina ćemo ih i tako i tako, ove ili one, morati menjati, tada ćemo kupiti skuplje. *Štetočinstvo!* Pod maskom ekonomičnosti, on ne želi da sovjetska industrija ima usavršene mašine! – Počeli su graditi nove fabrike od armiranog umesto od jevtinijeg betona uz objašnjenje, da će se one za sto godina opravdati. *Štetočinstvo!* Umrtvljenje kapitala! Satiranje deficitne armature! (Za zube hoće da je čuvaju, po svoj prilici?)

S optuženičke klupe Fedotov rado popušta: – Naravno, ako se danas mora o svakoj kopejci voditi računa, smatrajte to štetočinstvom. Englezi kažu: ja nisam toliko bogat da bih kupovao jevtine stvari...

On pokušava da balvanu–tužiocu pitomo objasni:

- Svi teorijski prilazi daju norme koje, na kraju krajeva, postaju (biće smatrane!) štetočinske... (str. 365).

Kako da isprepadani optuženik kaže jasnije?... Ono što je za nas teorija, za vas je štetočinstvo! Jer, vama je potrebno da danas grabite, vi ne mislite na sutra...

Stari Fedotov pokušava da objasni gde propadaju hiljade i milioni rubalja u divljoj žurbi da se ispuni petogodišnji plan: pamuk se ne sortira na mestu proizvodnje, kako bi svakoj fabrici bila upućena klasa koja joj odgovara, već se šalje nehatno, kako kome padne na pamet. Ali, tužilac to ne sluša! Kao prava bukva, on se deset puta u toku procesa vraća i opet vraća na očiglednije, od kocaka načinjeno pitanje: zašto su počeli da grade »fabrike – dvorce« – s visokim spratovima, širokim hodnicima i previše dobrom ventilacijom? Zar to nije

očigledno *štetočinstvo?*

Jer, to je umrtvljenje kapitala, i to nepovratno! Buržoaske štetočine mu objašnjavaju da je Narodni komesarijat za rad hteo da za radnike u zemlji proletera gradi prostrano **i** s dosta vazduha (dakle, i u Narodnom komesarijatu za rad sede *štetočine,* zapišite!); lekari su predlagali visinu sprata od 9 metara, Fedotov je spustio na 6 – a zašto ne i na 5? Evo vam *štetočinstvo!* (A da je spustio na 4,5 to bi tek bilo drsko štetočinstvo: na ovaj način bi nameravao da slobodnim sovjetskim radnicima stvori košmarne uslove jedne kapitalističke fabrike.) Tumače Krilenku da se u poređenju s opštom cenom koštanja cele fabrike, skupa s mašinama, radi samo o tri procenta sume. Ne vredi – on opet, i opet, i opet o visini sprata! I ovo: kako ste samo smeli postavljati tako snažne ventilatore? Računali su na najtoplije letnje dane... Zašto baš na najtoplije? Neka se radnici malo i oznoje u najtoplije dane!

Međutim: »Disproporcije su oduvek postojale... Javašlučka organizacija ih je stvarala i pre Inženjerskog centra« (str. 204). »Nikakve štetočinske radnje nisu ni neophodne... Dovoljne su *nadležne* radnje pa da sve samo po sebi pođe« (str. 202). Čarnovski ne može jasnije od toga! Jer, to je posle mnogih meseci Lubjanke, i s optuženičke klupe. Dovoljne su nadležne (to jest, naređene od nadležnih tikvana) radnje pa da luckasti planovi sami sebe rastoče. – Evo njihovog štetočinstva: »Mi smo imali mogućnost da izbacimo, recimo, 1.000 tona, a m o r a l i s m o (po blesavom planu) izbaciti 3.000, i nismo preduzeli mere da to ostvarimo.«

Za zvanični, dobro pregledani i prečišćeni stenogram iz tih godina, to je dosta, mora se priznati.

Mnogo puta Krilenko svoje glumce, terajući ih da melju tu grdnu meljavu budalaština, dovodi do krajnjeg zamora, do uvelih tonova: stide se reditelja, ali moraju da glume, hoće im se da još malo požive.

Krilenko: – Vi se slažete?

Fedotov: – Slažem... iako uopšte rečeno ne mislim... (str. 425).

Krilenko: – Vi potvrđujete?

Fedotov: – Pravo reći... u izvesnim delovima... u osnovi... da (str. 356).

Inženjeri (oni na slobodi, oni koji još nisu strpani, oni koji će i posle te sudske poruge nad svim staležom i dalje bodro raditi) nemaju izlaza. Sve je loše... Loše *da,* loše *ne.* Zlo napred, zlo nazad. Požurili – štetočinska žurba; nisu žurili – smišljeno usporavanje, sabotaža. Pokoravali se ćudljivim skokovima – štetočinska disproporcija. Remont, poboljšanje, kapitalna priprema – umrtvljenje kapitala. Rad do krajnjeg habanja sredstava za proizvodnju – diverzija. (A to će islednici saznati od njih samih, ovako: nesanica, stroga samica – a sada sami navedite ubedljive primere gde ste mogli nanositi štetu.)

- Dajte jasan primer! Dajte jasan primer svog štetočinskog rada! – podstiče nestrpljivi Krilenko.

(Daće vam ih, dati, te jasne primere! Neko će valjda napisati i s t o r i j u t e h n i k e tih godina! Daće vam i sve primere, i sve neprimere. Daće sud o svim grčevima vašeg epileptičnog petogodišnjeg plana koji se mora ispuniti za četiri godine. Tada ćemo saznati koliko je narodnog bogatstva i snaga uludo propalo. Saznaćemo kako su svi najbolji projekti bili upropašćeni, a najgori ostvareni na najgori način. Kako bi drugo, ako hunvejbini[271] upravljaju dragocenim inženjerima? Diletanti–entuzijasti, oni su načinili više pustoši i od tupih šefova.)

A podrobnije – to ne bi bilo dobro! Što podrobnije, to ovim zlodelima neizvesniji put ka stratištu.

Čekajte malo, još nije sve rečeno! Glavni prestupi tek treba da dođu! Evo ih, evo – njih će i nepismeni razumeti! Industrijska partija je: 1) pripremala intervenciju; 2) primala novac od imperijalista; 3) špijunirala; 4) delila portfelje za buduću vladu.

Sada je sve tu! Sada su sva usta začepljena. Svi koji bi protestovali pognuli su glavu. Čuju se samo topot demonstranata i rika pod prozorima: *»Na smrt! Na smrt! Na smrt!«*

A bi li to malo podrobnije moglo? – A čemu vam to? U redu, u redu, samo – biće još strašnije. Svim ovim rukovodio je francuski generalštab. Francuska, vidite, nema svojih briga, nema svojih muka, svojih partijskih borbi – dovoljno je da zviznete pa da njene divizije krenu u intervenciju! Najpre je trebalo da se sve zbude 1928. No, sa sporazumom nešto nije bilo u redu, nije sve išlo kako valja. Dobro, neka se prenese u 1930. Opet je nešto zaškripalo u dogovorima. Neka, prenećemo u 1931. O ovome se upravo radi: Francuska neće da ratuje, ona će da izvrši samo opštu organizaciju (i za to će dobiti deo Ukrajine, na desnoj obali Dnjepra). Engleska će još i manje ratovati, ali će radi zaplašivanja poslati flotu u Crno i Baltičko more (za uzdarje – kavkaska nafta). Glavni ratnici su: 100 hiljada emigranata (oni su se odavno razbežali, rasuli po svetu, ali će se na zviždduk odmah na zbor slegnuti). Zatim Poljska (njoj polovina Ukrajine). Rumunija (njeni blistavi uspesi u svetskom ratu su dobro poznati, to je strašan neprijatelj). Pa Letonija! Pa Estonija! (Te dve malene zemlje rado će zaboraviti na brige svojih mladih državnih režima, grunuće koliko ih ima na osvajanje.) A od svega najstrašniji biće pravac glavnog udara. Kako, zar je i to poznato? Da! On će početi iz Besarabije, i dalje, o s l a n j a j u ć i s e na desnu obalu Dnjepra, i – p r a v o na Moskvu![272] U tom sudbonosnom trenutku, na svim železničkim prugama... ima da grunu eksplozije? Ne! *Biće napravljena zakrčenja!* I na električnim centralama Industrijska partija će izazvati opterećenja, i sav će Sovjetski Savez utonuti u mrak, i sve mašine će se zaustaviti, i tekstilne s njima! Poći će diverzije. (Pažnja, optuženi! Do zatvorene sednice ne pominjati, ne imenovati fabrike, geografske tačke, prezimena – ni inostrana, ni naša čak! Dodajte tome da se u Belorusiji grade dve–tri fabrike s ciljem da se naškodi: one će poslužiti kao *oslonac interventima* (str. 356, ovo je ozbiljno, nije izmotavanje)! Imajući tekstilne fabrike, interventi će navaliti na Moskvu. Ali, najpodmuklija zavera tek dolazi: hteli su (ipak, uspeli nisu) da isuše vodoplavne nizije na Kubanu, močvare u Polesju i močvaru oko Iljmenskog jezera (Višinski je zabranio da se mesta tačno navode, ali jedan svedok se izbrbljao), i tada će interventi obezbediti najkraće puteve i doći do Moskve suvih nogu i suvih kopita. (Zašto su Tatari imali toliko muke? Zašto Napoleon nije pronašao Moskvu? Baš zbog poleskih i iljmenskih močvara. Njih isušite – i vaša je belokamena lepotica Moskva!) Dodajte još i da su pod vidom fabrika za preradu drveta izgrađeni hangari (lokacije su tajna!) da avioni intervenata ne bi stajali pod kišom. Načinjene su isto tako i *zgrade za intervente!* (Gde li su bili kvartiri beskućnika–intervenata iz svih ranijih ratova?...) Sve instrukcije u vezi s tim optuženi su dobijali od zagonetne inostrane gospode K. i R. (imena ni u kom slučaju ne pominjati, čak ni države!) (str. 409). A u poslednje vreme pristupilo se, štaviše, i »pripremanju izdajničkih akcija pojedinih delova Crvene armije« (rodove vojske ne nazivati, ni jedinice, ni imena ljudi!). Ovo im je, bogu hvala, ostala samo pusta želja. Imali su nameru (koju takođe nisu ostvarili) da u izvesnoj armijskoj ustanovi sklepaju od bivših belih oficira (ah, ti beli! – zapišite, pohapsiti!) firmu za finansiranje. Pa ćelije antisovjetski nastrojenih studenata... (Studenata? – zapišite, pohapsiti!)

(Samo: najbolji je lažov – koji meru ima! Radni narod bi se lako mogao sneveseliti: sve je

propalo, sovjetska vlast je sve prospavala. I na tu stranu se baca svetlo: *mnogo su hteli – malo učinili! Nijedna industrija nije u suštini imala gubitaka!)*

Međutim, zašto nije došlo do intervencije? Zbog raznih složenih uzroka. Em Poenkare nije izabran u Francuskoj, em su naši emigranti–industrijalci smatrali da im boljševici nisu još dovoljno obnovili njihova bivša preduzeća – neka još malo porade! Em se s Poljskom, s Rumunijom, nikako nisu uspeli dogovoriti.

U redu, intervencije nije bilo, ali Industrijska partija je bila! Čujete li topot? Čujete li ropot radnih masa: *»Na smrt! Na smrt! Na smrt!«* To marširaju oni »koji bi u slučaju rata morali životima, lišavanjima i stradanjima iskupljivati crnu rabotu ovih ljudi ovde« (str. 437, iz Krilenkovog govora).

(U stvari, on kao da je očima gledao: životima, lišavanjima i stradanjima će ovi lakoverni demonstranti četrdeset prve iskupljivati crnu rabotu *onih drugih!* A, tužioče – na koga vi to pokazujete kažiprstom? Kome vi to prstom, tužioče?)

Sad se vidi zašto »Industrijska *partija«.* Zašto partija, a ne neki tamo inženjersko–tehnički centar. A mi navikli, mi očekivali: *centar!*

Postojao je i centar, istina je. Međutim, rešeno je da se on pretvori u partiju. Tako je jače. Tako će se lakše u budućoj vladi otimati za portfelje. To će »inženjersko–tehničke mase mobilisati u borbu za vlast«. A s kim se usaveziti? S drugim partijama! Ponajpre sa Seljačkom partijom rada[273], ona ima celih dvesta hiljada ljudi! Zatim s menjševičkom partijom! A *centar?* Trebalo je da upravo ove tri partije obrazuju Ujedinjeni centar. GPU nije dozvolio, munjevito je sve uništio. I odlično nas je satro! (Milo je to svima optuženima.)

(Staljinu vrlo laska da satre još tri partije. Zar bi mu tri »centra« mogla doneti toliko slave?)

Pošto je to partija, mora imati i CK – da, svoj CK! Istina, nikada nije bilo ni konferencija, ni izbora. Prohtelo se ljudima da uđu u CK – i ušli. Petorica. Svi jedan drugome ustupali. I dužnost predsednika jedan drugome ustupali. Sednica isto tako nije bilo, ni CK nije zasedao (ne seća se niko, ali Ramzin se seća, on će reći!), nikakvih sednica ni u granskim organizacijama. Pa gde su ti ljudi, šta rade ti ljudi? Čarnovski: »Formalnog konstituisanja Industrijske partije *nije bilo.«* A članova – koliko? Laričev: »Broj članova je teško izvesti, tačan sastav je nepoznat.« A kako su nanosili štetu, kako prenosili direktive? Pa, lako: kako se ko sretne u ustanovi, usmeno prenese. Onda svako po savesti nanosi štetu. (Ramzin, pak, tvrdo govori o dve hiljade. Gde su dve, mora ih i pet biti. U SSSR ima, po podacima Suda, 30–40 hiljada inženjera. U zatvor će, dakle, svaki sedmi, ostaće šest isprepadanih.) – A kontakti sa Seljačkom partijom rada? Ovako: sretnu se u Gosplanu ili u VSNH i »planiraju akte sistematske sabotaže protiv seoskih komunista«...

Gde li smo, gde, nešto slično videli? Ah da, evo gde: u »Aidi«. Radamesa šalju u pohod, orkestar grmi, stoje osam ratnika s kopljima i pod kacigama, a za njima dve hiljade – nacrtanih.

Takva je i Industrijska partija.

Svejedno, igra se nastavlja! (Danas ni zamisliti ne možemo kako je to tada ozbiljno i grozno

izgledalo.) I još kad se kao svrdlom vrti, ponavlja, kad se svaka epizoda po nekoliko puta vraća. Da bi gledaoci dobro utuvili. Od toga mnoga priviđenja navale. A da ne bi bilo bljutavo, optuženi iznenada »zaborave«, »pokušavaju da se izmigolje«, i tako, kao u pozorištu MHAT, sve biva zanimljivo.

Ipak se Krilenko previše zaleteo. Zamislio da Industrijsku partiju pročešlja s još jedne strane – da pokaže njen socijalni sastav. Ispalo: klasna stihija, od zaključaka iz klasne analize – ništa; nema se kuda, Krilenko odstupa od sistema Stanislavskoga, uloge ne deli, sve ostavlja improvizaciji, neka svako ispriča svoj život, i kako se odnosio prema revoluciji, i kako je dospeo do štetočinstva.

I – ovaj brzopleti dometak, ovi ljudski životopisi, neočekivano kvare svih pet činova.

Prvo što izbezumljeno saznajemo: te ajkule buržoaske inteligencije – svih osmorica – potiču iz siromašnih porodica. Seljačko dete; jedno od mnogobrojne dece pisara; zanatlijsko dete; dete seoskog učitelja; dete putujućeg trgovca... Svih osmorica učili u oskudici, sami sebe školovali – od svojih 12, 13 ili 14 godina – ko dajući časove, ko na lokomotivi. I – neobjašnjivo: niko im nije onemogućio školovanje! Svi normalno završili srednje škole, pa visoke tehničke škole, postali istaknuti profesori. (Kako to? A nama se govorilo da su u carskom društvu samo deca plemića i kapitalista...? Kalendari valjda ne lažu?...)

Tek s a d a , u sovjetsko vreme, našli su se inženjeri u teškom položaju: njima je skoro nemoguće da svojoj deci obezbede visoko obrazovanje (deca inteligencije su poslednja sorta, imajmo to na umu!). To Sud ne poriče. Ni Krilenko. (I sami optuženi žure da se slože da je to, posle svega, a s obzirom na opšte pobede, malo važno.)

Sada počinjemo da i među optuženima pravimo razlike (do sada su oni veoma ličili jedan na drugoga). Starosna granica što ih razdvaja je istovremeno i granica čestitosti. Ko ima kojih šezdeset i više, njegova objašnjenja izazivaju saosećanje. A četrdeset trogodišnji Ramzin i Laričev i trideset devetogodišnji Očkin (onaj isti koji je 1921. podneo prijavu protiv Glavne uprave za goriva) snalažljivi su i bestidni, i svi glavni iskazi o Industrijskoj partiji i o intervenciji potiču od njih. Ramzin je bio takav (u vreme svojih naglih uspeha) da mu niko od inženjera nije ruku pružao, a on je izdržao! Na sudu, on Krilenkove nagoveštaje hvata u pola reči i servira jasne formulacije. Sve optužbe dolaze upravo od sećanja Ramzina. Toliko on sobom vlada i tolikom snagom raspolaže da bi zaista mogao (po zadatku GPU, razume se) voditi u Parizu punovažne pregovore o intervenciji. – Uspešan je bio i Očkin: u dvadeset devet godina on je već »imao neograničeno poverenje STO[274] i Sovnarkoma«.

Ovo se ne može reći za šezdeset dvogodišnjeg profesora Čarnovskoga. Njemu su anonimni studenti trovali život u zidnim novinama; posle dvadeset tri godine profesorskih predavanja bio je pozvan na opštu studentsku konferenciju »da položi račune o svom radu«. (Nije pošao.)

A profesor Kalinikov je 1921. godine stao na čelo otvorene borbe protiv sovjetske vlasti; naime, pokrenuo je štrajk profesora! Setimo se njihove akademske autonomije.[275] Godine 1921. profesori MVTU su ponovo izabrali Kalinikova za rektora, a Narodni komesarijat se nije složio i imenovao je svog čoveka. Profesori su zato stupili u štrajk, studenti ih podržali (još nije bilo istinskih proleterskih

studenata) i Kalinikov je celu godinu bio rektor uprkos volji sovjetskih vlasti. (Tek 1922. su vlasti uvrnule šiju njihovoj autonomiji, posle mnogih hapšenja.)

Fedotovu je 66 godina, njegov inženjerski staž je za jedanaest godina duži od istorije RSDRP. Radio je u svim predionicama i tekstilnim fabrikama Rusije (kako su ti ljudi mrski, kako jedva čekamo da ih se otarasimo!). Devetsto pete je otišao sa direktorskog mesta kod Morozova[276], odrekao se visoke plate, – smatrao je da je poštenije da pođe na »crvenu sahranu«, u povorku za posmrtnim kovčezima radnika koje su poubijali Kozaci. Sada je bolestan, slabo vidi, uveče ne može iz kuće nikuda, ni u pozorište.

Eto, ti ljudi su pripremali intervenciju, ekonomsko rasulo!?

Čarnovski mnoge godine zaredom nije imao slobodne večeri, toliko je bio zauzet nastavom i razradom novih nauka (organizacija proizvodnje, naučni principi racionalizacije). Ja se iz moga detinjstva sećam inženjera–profesora: bili su upravo takvi. Večeri su im uzimali diplomci, projektanti, doktorandi; svojoj porodici su mogli poći tek u jedanaest noću. Bilo ih je 30 hiljada u celoj zemlji a petogodišnji plan je počinjao – naprosto da se rastrgnu od posla!

I ti su, dakle, pripremali krizu? Ti su za poklone špijunirali?

Ramzin je rekao na suđenju i jednu čestitu rečenicu: »Put štetočinstva je nespojiv s *unutrašnjim osobinama* inženjerskog staleža.«

Tokom čitavog procesa Krilenko primorava optužene da se klanjaju i izvinjavaju: oni su »slabo pismeni«, »nepismeni« u politici. Jer, politika je mnogo teža i mnogo uzvišenija od nekakvog tamo poznavanja metala ili izrade turbina. U politici ti ne pomaže ni pamet, ni obrazovanje. Ne, odgovorite: s kakvim ste raspoloženjem dočekali oktobarsku revoluciju?

- Sa skepsom. – *Dakle,* neprijateljski? Zašto? Zašto? Zašto?

Gnjavi ih Krilenko svojim teorijskim pitanjima, i mi iz prostih ljudskih ćutnji, što izlaze iz okvira režije, naziremo jezgro istine – ono p r a v o , iz čega je i naduvan celi mehur.

Prvo što su inženjeri videli u oktobarskoj revoluciji jeste – raspad. (I stvarno, u toku tri godine bio je samo raspad.) Zatim su videli: prestanak osnovnih sloboda. (Koje se nikada više neće vratiti.)

Kako su *inženjeri* mogli da prihvate *diktaturu radnika,* svojih pomoćnika u industriji, slabo kvalifikovanih, koji ne shvataju ni fizičke, ni ekonomske zakone proizvodnje, ali koji su, evo, zauzeli glavne katedre, da bi *inženjerima* bili šefovi? Zašto inženjeri ne bi smeli da za prirodnije smatraju takvo uređenje društva u kojem upravljaju oni koji mogu razumno usmeravati njegovu delatnost? (A zar danas, izuzimajući samo *moralno* usmeravanje društva, upravo tome ne vodi sva socijalna kibernetika? Zar profesionalni političari nisu čirevi na vratu društva, oni koji mu smetaju da slobodno okreće glavu i radi rukama?) Zašto ne bi i inženjeri mogli imati političke poglede? Politika, naime, nije čak ni grana nauke; ona je empirijska oblast koju nikakva matematička formula ne može definisati, a uz to je zavisna od egoizma i strasti čoveka. (Čak i na sudu Čarnovski izriče misao: »Politika bi, i pored svega, morala da se do neke granice rukovodi načelima tehnike.«)

Divlje nasrtanje ratnog komunizma moglo se inženjerima samo ogaditi, inženjer ne može uzeti učešća u besmislenim stvarima. Stoga do 1920. većina njih besposliči, u nemaštini pećinskog pretka. Stupio je na snagu NEP, i inženjeri, rado, stupaju na posao. NEP shvataju kao simptom urazumljivanja vlasti. Na žalost, uslovi više nisu što su bili: ne samo da se inženjerski stalež drži za društveno sumnjiv i da, štaviše, nema prava na obrazovanje svoje dece, ne samo da ga nesravnjivo niže plaćaju od njegovog doprinosa proizvodnji, nego je lišen i prava da održava radnu disciplinu, dok se, u isto vreme, od njega traži i uspeh i disciplina na radnom mestu. Sada svaki radnik može i da ne ispuni naređenje inženjera, i da ga nekažnjeno uvredi, pa i udari i, kao predstavnik klase na vlasti, da bude u v e k u p r a v u.

Krilenko prigovara: – Sećate li se procesa u vezi s Oljdenborgerom? (To jest: eto, vidite, mi smo njega branili.)

Fedotov: – Da. Da bi se obratila pažnja na položaj inženjera, trebalo je izgubiti život.

Krilenko (razočarano): – Stvar nije bila u tome.

Fedotov: – On je umro, *i nije sam on umro. On je umro dobrovoljno, a mnogi drugi su ubijeni* (Proces Industrijskoj partiji, str. 228).

Krilenko ćuti. Znači: istina je. (Prelistajte još jednom Oljdenborgerov proces, dobro se unesite u hajku na njega. I – sa začinom: »mnogi su ubijeni«.)

Inženjer je, prema tome, za sve kriv pre nego što je i skrivio! Desi li se, pak, da nešto stvarno pogreši – čovek je – tako nemilosrdno će biti uništen, samo ako ga kolege ne prikriju. Zar da *oni* ocenjuju iskrenost?... Inženjeri zato moraju ponekad i da slažu pred partijskim rukovodstvom.

Da bi povratili autoritet i prestiž inženjerskog staleža, inženjerima je zaista potrebno da se ujedine i jedan drugome pomažu; svi su u opasnosti. No, za takvo jedinstvo nije potrebna nikakva konferencija, nikakve članske karte. Kao i svako uzajamno razumevanje pametnih, logički mislećih ljudi, ono se postiže s malo tihih, pa i slučajnih reči. Tu nije potrebno nikakvo glasanje. Rezolucije i partijska batina potrebni su samo ograničenima. (To Staljin i njegovi sledbenici i sva njihova kompanija nikako da shvate: oni ne poznaju takve međuljudske odnose, oni tako nešto nikada nisu videli u istoriji svoje partije!) Takvo jedinstvo među ruskim inženjerima, u velikoj nepismenoj zemlji već odavno postoji, ono je desetine godina na ispitu, no sada ga je nova vlast zapazila i digla uzbunu.

Nastupa već 1927. godina. Kuda je iščezla razumnost NEP–a? Izlazi da je NEP samo cinična prevara. Isturaju se neuravnoteženi, mušičavi projekti nemogućeg industrijskog skoka, proklamuju neostvarivi planovi i zadaci. Šta da u tim okolnostima radi kolektivna inženjerska pamet – inženjerski vrh Gosplana i Visokog sovjeta narodne privrede? Da se pokori bezumlju? Da se izmakne? Njima lično to ne bi ni smetalo, hartija će podneti kakve hoćeš brojke, ali »naši drugovi na praktičnom radu neće moći izvršiti te zadatke«. Treba, znači, planove umeriti, dovesti ih u razuman sklad, sasvim isključiti najneostvarivije zadatke. Imati nešto kao sopstveni inženjerski Gosplan za korekciju gluposti rukovodećih ljudi, a – što je i najsmešnije – sve u interesu *njih samih!* I u interesu cele industrije i naroda, jer će se na taj način uvek blokirati razorne odluke i sa zemlje kupiti prosuti i razbacani milioni. Usred opšte galame o kvantitetu, o planu, o novom planu – braniti »kvalitet – dušu

tehnike«. I studente vaspitavati u tom duhu.

Eto u čemu je tanano, nežno tkivo istine. Eto o n o š t o j e b i l o .

Samo – reci to 1930. godine! Pa se spremaj za stratište!

Ali, da se gomila razjari – premalo, to se ne vidi dovoljno!

Zbog toga prećutni i za svu zemlju spasonosni sporazum inženjera treba prefarbati u štetočinstvo i intervenciju.

U tako izveštačenoj, podmetnutoj slici pred nama se pojavljuje samo netelesno – i jalovo! – priviđenje istine. Režija, međutim, puca: Fedotov počinje o besanim noćima (!) u toku svojih osam meseci tamnovanja, o nekom važnom gepeuovcu koji mu je nedavno *stegao ruku* (da to nije bilo neko ubeđivanje: ispunite svoje uloge i GPU će ispuniti svoje obećanje?). Evo se već i svedoci, a njihova uloga je nesravnjivo manja, počinju zbunjivati.

Krilenko: – Vi ste uzimali učešća u toj grupi?

Svedok *Kirpotenko:* – Dva–tri puta, kada su razrađivana pitanja intervencije.

Ah, tu smo! *Krilenko* (ohrabruje): – Dalje!

Kirpotenko (pauza): – Mimo toga ništa mi nije poznato.

Krilenko ga podstiče, podseća.

Kirpotenko (tupo): – Osim intervencije ja drugo ništa ne znam (str. 354).

A na suočenju s Kuprijanovom već se ni činjenice ne slažu. Razljutio se Krilenko i viče na glupe zatvorenike:

- *Onda se snađite kako znate da vam se odgovori podudare!* (str. 358).

U međučinu, iza kulisa, sve je dovedeno na standard. Svi optuženi su ponovo na koncima i svaki čeka da ga cimnu. I Krilenko cima istovremeno svu osmoricu: industrijalci–emigranti su objavili članak da nikakvih pregovora s Ramzinom i Laričevom nije bilo i da oni ne znaju ni za kakvu »Industrijsku partiju«; najpre će biti da su iskazi optuženih mučenjem iznuđeni. A vi, šta vi na to imate da kažete?...

Bože, kako su optuženi revoltirani! Ne vodeći računa ni o kakvom redu, oni mole da im se što pre da reč. Šta se desilo s onim mučeničkim mirom s kojim su oni nekoliko dana unižavali i sebe i svoje kolege? Iz njih prosto kulja negodovanje prema emigrantima! Oni jedva čekaju da daju pismenu izjavu, kolektivnu pismenu izjavu optuženih za štampu *u odbranu metoda GPU!* (Kako da ovo ne nazovemo pravim biserom?)

Ramzin: – Da nismo podvrgavani mučenju dovoljan je dokaz to što smo prisutni ovde!

A kakvo bi to bilo mučenje ako se okrivljeni ne može izvesti na sud?

Fedotov: – Zatvor je *koristio,* ne samo meni... Ja se čak bolje osećam u zatvoru nego na slobodi.

Očkin: – I ja, i ja!

Krilenko i Višinski prosto iz plemenitih pobuda ne prihvataju takvu kolektivnu pismenu izjavu. A oni bi je napisali! I potpisali!

Možda se, ne daj bože, kod nekoga taji sumnja? Takvima drug Krilenko posvećuje malo bleska svoje logike: »Ako bi se ma i na sekundu moglo posumnjati da ovi ljudi govore neistinu, onda se postavlja pitanje: *kako to da su baš ovi uhapšeni* i zašto su baš oni odjednom *progovorili?«* (str. 452).

Moćne li misli! Za hiljade godina tužioci nikako da se dosete da je sama činjenica hapšenja već po sebi dokaz da je uhapšenik kriv. Ako su optuženi nevini, kako su mogli biti uhapšeni? Ako su uhapšeni, kako onda mogu biti nevini?

I stvarno: zašto bi progovorili?

»Pitanje o mučenju odbacujemo... No, psihološki se nameće pitanje: zašto priznaju? A ja pitam: a šta im je drugo preostalo?« (str. 454).

Kako samo istinito! Kako psihološki! Vi koji ste u tom zavodu ležali setite se šta im je drugo preostajalo...

(Ivanov–Razumnik piše[277] daje 1938. godine ležao s Krilenkom u istoj ćeliji, u Butirkama, i Krilenkovo mesto je bilo pod ležajem. Ja to mogu vrlo živo da zamislim (i sam sam se upuzavao): tamo su ležajevi tako niski da se podvući po prljavom asfaltnom podu može samo potrbuške; novajlija se, međutim, teško privikava, on se muči da upuzi bauljajući. Podvuče glavu, a natrćena zadnjica mu ostaje napolju. Mislim da je vrhovnom tužiocu to bilo posebno teško i da su njegove još neistanjene guzice dugo štrcale, a sve u slavu sovjetskog prava. Ja s puno zloće – grešan je čovek – zamišljam tu zaglavljenu zadnjicu, i od toga mi se, dok ovako dugo opisujem sve ove procese, vraća spokojstvo.)

I dalje, razvija tužilac svoju misao, ako bi sve to bila istina (o mučenjima), nije jasno šta bi ih to moglo naterati da svi u jedan glas, bez ikakvog odstupanja i neslaganja, priznaju! Gde bi mogli obaviti takvo džinovsko dogovaranje? – oni nisu međusobno opštili za vreme istrage.

(Ubrzo će nam za neku stranicu, pretekli svedok ispričati gde . . .)

Sada neću ja čitaocu, neka čitalac meni objasni u čemu je famozna »zagonetka moskovskih procesa tridesetih godina« (najpre smo se čudili »Industrijskoj partiji«, a posle se zagonetka prenela na procese partijskim vođama).

Poznato nam je da na sud nije izvedeno dve hiljade »umešanih«, ni dvesta–trista, nego samo osmorica. Horom osmorice nije preteško upravljati. A Krilenku se izbor nudio iz hiljade, a birao je dve godine. Paljčinskoga nisu slomili – streljan (i posmrtno proglašen za »rukovodioca Industrijske partije«, tako ga i pominju u iskazima, mada on nije ostavio ni reč). Zatim su očekivali da će što im

treba isterati iz Hrenikova. Hrenikov nije popustio. O njemu – objašnjenje pod tekstom, samo jednom, petitom: »Hrenikov je umro u toku istrage.« Vi to možete petitom za budale, a mi – mi znamo, i napisaćemo velikim slovima: UMRO POD MUKAMA U TOKU ISTRAGE! (I on je posmrtno proglašen za rukovodioca »Industrijske partije«. Kad bi bila samo jedna ma i najmanja činjenica od njega, makar jedan iskaz u opštem horu! Ali, ni jedan jedini. Jer – n i j e d a n n i j e d a o !) Onda odjednom, pronalazak: Ramzin! To je energija, to je širina zahvata! I – za život na sve gotov! A kakav samo talenat! Uhapsili ga krajem leta, uoči samog procesa. I on ne samo da se uživeo u ulogu, nego i kao da je lično sačinio ceo komad: obuhvatio brdo materijala koji se dodiruje s komadom i sipa sve kao iz rukava, bilo koje ime, bilo koju činjenicu. A s vremena na vreme i opuštena pompeznost: »Delovanje Industrijske partije bilo je toliko razgranato da ga ni na jedanaestodnevnom suđenju nije moguće razmrsiti« (to jest: tražite dalje, ne zaustavljajte se!). »Ja sam čvrsto ubeđen da se u inženjerskim krugovima *još sačuvao* jedan tanki antisovjetski sloj« (Drž'! Drž'! Ne puštaj!). I za šta je sve sposoban. Zna za sebe da je zagonetka, a zagonetku treba na umetnički način objasniti. Koliko god bezosećajan kao cepanica, on odjednom nalazi kod sebe »crte ruskog zločina, od kojeg se samo javnim pokajanjem čisti«.

Rusi su ovoga Ramzina potpuno nezasluženo zaboravili. A ja smatram da je on u celosti zaslužio da postane tip ciničnog a blistavog izdajnika. Bengalska vatra izdaje. Nije on bio jedini u svoje vreme, ali on se istakao.

Prema tome, sva teškoća za Krilenka i GPU sastojala se u izboru ličnosti. Rizik ionako nije velik: škart u istrazi uvek se može poslati u grob. A ko prođe sito i rešeto – toga zaleči, prihrani i vodi na proces!

U čemu je onda zagonetka? Kako ih obraditi? Prosto. Hoćete li vi da živite? (Ko neće za sebe, hoće za decu, za unučad.) Da li ste vi svesni da nas ništa ne košta da vas, i ne izlazeći iz dvorišta GPU, smlatimo? (Da, sigurno. A ko još ne zna, za toga je kurs lubjanskog muštranja.) Bolje je i za nas i za vas ako odigrate određenu ulogu, za koju ćete vi sami tekst napisati, vi ste stručnjak; a mi tužioci, mi ćemo ga proučiti i postarati se da zapamtimo tehničke termine. (Na suđenju Krilenko će se katkad zbuniti: osovina vagona umesto osovine lokomotive.) Biće vam neprijatno, biće vas stid da istupite, ali treba izdržati! *Život* je draži! – A kakva nam je garantija da nas nećete nakon svega streljati? – A zašto bismo vam se mi svetili? Vi ste odličan stručnjak, i niste ništa loše učinili, mi vas cenimo. Pogledajte koliko je procesa štetočinama: sve koji su se kako valja vladali, ostavili smo u životu. (Poštedeti poslušne optužene s prethodnog procesa važan je preduslov za uspeh sledećeg. Tako će se nada, kao štafetna palica, predavati sve do Zinovjeva–Kamenjeva.) Samo, obavezni ste da ispunite sve naše uslove, sve do poslednjeg! Proces se radi opšte stvari socijalističkog društva mora valjano obaviti!

I optuženi ispunjavaju s v e uslove...

Svu tananost intelektualske inženjerske opozicije poturaju oni kao prljavo štetočinstvo što ga i poslednji analfabeta može razumeti. (Doduše, još uvek nema tučenog stakla sasutog radnim ljudima u tanjire – tužilaštva se tome još nisu domislila!)

Dolaze ideološki motivi. Oni su krenuli u štetočinstvo iz neprijateljske ideologije, ali sada u horu priznaju – opet iz idejnih pobuda: preubedila ih (u zatvoru) slika visoke peći u plamenu, simbol treće godine petoletke! U poslednjim rečima oni, ako i mole za život, ne drže da je to glavno

(Fedotov: »Nama oproštaja nema! Tužilac je u pravu!«). Ovim čudnim optuženima sada, na pragu smrti, najvažnije je da svet uvere u nepogrešivost i dalekovidost sovjetske vlade. Posebno Ramzin: on poje u slavu »revolucionarne svesti proleterskih masa i njihovih vođa«, koji su »znali naći nesravnjivo pravilnije puteve ekonomske politike« od naučnika, i koji su daleko tačnije izračunali brzinu razvitka narodne privrede. Sada »sam shvatio da treba skočiti, da treba načiniti *skok,*[278] da treba na juriš uzimati...« (str. 504) itd. Laričev: »Kapitalistički svet, koji je svoje odživeo, ne može pobediti Sovjetski Savez.« Kalinikov: »Diktatura proletarijata je neizbežna neophodnost.« »Interesi naroda i interesi sovjetske vlasti stiču se prema istom cilju.« Uzgred budi rečeno, i na selu je »pravilna generalna linija Partije – uništenje kulaka«. Imaju oni, čekajući izvršenje smrtne kazne, vremena za raspredanje i napretek... Čak će i jedno ovakvo predskazanje naći mesto u ustima intelektualaca–pokajnika: »Ukoliko se više društvo razvija, utoliko više se individualni život sužava... Kolektivna volja je najviši oblik« (str. 510).

Tako su naporima osmoprega postignuti svi ciljevi procesa:

1. Sve bede u zemlji – i glad, i zima, i golotinja, i sve velike gluposti – sve je pripisano štetočinama–inženjerima.

2. Narod isprepadan intervencijom koja samo što se nije sručila pripremljen za nove žrtve.

3.Solidarnost među inženjerima poremećena, sva inteligencija uplašena i razbijena.

Da ne bi ostalo nimalo sumnje, taj cilj procesa Ramzin još jednom razgovetno svečano objavljuje:

»Ja bih želeo da, poučeni sadašnjim procesom Industrijskoj partiji, budemo u stanju da *na mračnu i sramnu prošlost čitave inteligencije...* jednom zauvek stavimo krst!« (str. 49).

Tamo i Laričev cilja: »Ta kasta mora biti *uništena.* Inženjerski stalež nije niti može biti lojalan!« (str. 508). I Očkin: inteligencija je »kao kakva muzgavica, ona, kako je rekao državni tužilac, nema kičme, ona je obavezno beskičmena... Koliko je samo bolji njuh proletarijata« (str. 509). (I uvek je zbog nečega kod proletarijata glavniji od svega n j u h . . . Sve kroz nozdrve.)

I zašto bi se onda ovakvi usrdnici morali streljati?... Glavnima su najpre dali smrtnu kaznu, ali su je, istovremeno, preinačili u *desetice* (te je tako i Ramzin pošao da izgrađuje termotehničku šarašku).

Ovako je desetinama godina pisana istorija naše inteligencije – od anateme dvadesete godine (čitalac se seća: »ne mozak nacije već njeno govno«, »saveznik mračnih generala«, »iznajmljeni agent imperijalizma«) do anateme tridesete godine.

Pa se onda čudimo što se reč »inteligencija« ustalila u našem jeziku kao psovka!

Eto kako se obavljaju javni sudski procesi! Istraživačka Staljinova misao je, na kraju, postigla ideal. (Uskoro će im na tome pozavideti one šeprtlje od Hitlera i Gebelsa, kada se budu zaleteli u

bruku s paljevinom Rajhstaga...)

Standard je dostignut, i sada može dugi niz godina ostati na snazi i ponavljati se bar svake sezone jednom – onako kako odredi Glavni Reditelj. A Glavnome godi da sledeći spektakl zakaže već kroz tri meseca. Zgusnut kalendar proba, ali nije važno. Pogledajte i poslušajte! Samo u našem pozorištu! Premijera:

Proces Saveznom birou menjševika (1–9. marta 1931. godine). Specijalno pred Vrhovnim sudom. Predsednik, nejasno zašto, Svernik; ostali svako na svom mestu: Antonov–Saratovski, Krilenko, njegov pomoćnik Roginski. Režija je uverena u sebe (a i materija nije tehnička, partijska je, s njom je lako), zato je na scenu izvela 14 optuženih.

Sve se odigrava – malo je reći glatko! – preglatko.

Imao sam onda dvanaest godina, već treću godinu sam pažljivo iščitavao svu politiku iz velikog formata *Izvestija.* Od reda do reda pročitao sam i stenograme s ta dva procesa. Već u procesu »Industrijskoj partiji« dečjem srcu se razgovetno pokazivala preteranost, laž, nameštaljka; no, on je bar imao grandioznu dekoraciju: sveopštu intervenciju, paralizu čitave industrije, podelu ministarskih portfelja! Dok su u procesu menjševicima dekoracije, premda iste, bile više izlinjale, glumci govorili mlitavo, spektakl bio toliko dosadan da je terao na zevanje, bio samo nedarovito i zamorno ponavljanje. (Da li je moguće da je Staljin svojom nosoroškom kožom to uspeo da oseti? Kako inače objasniti to što je ukinuo »Seljačku partiju rada« i to da nekoliko godina nije bilo procesa?)

Bilo bi dosadno ponovo ići po stenogramima. No, ja imam sveže svedočanstvo jednoga od glavnih optuženih na tom procesu, Mihaila Petroviča Jakuboviča. Njegova molba za rehabilitaciju s priloženim materijalom o izvrtanju činjenica procurila je do našeg spasioca–samizdata i ljudi već čitaju sve kako je bilo.[279]

Rehabilitacija mu nije usvojena: proces menjševicima ušao je u starostavne knjige naše istorije, iz njega se nijedan kamičak pomeriti ne sme, inače bi se sve srušilo! M. P. J. ostaje i dalje s kaznom, ali mu je, za utehu, određena *personalna* penzija za revolucionarni rad. Kakvih sve nakaznosti nema kod nas!

Njegova povest nam objašnjava suštinu čitavog lanca moskovskih procesa 30–tih godina.

Kako je sastavljen nepostojeći »Savezni biro«? GPU je imao planski zadatak da dokaže da su se menjševici vešto provukli i zauzeli, s kontrarevolucionarnim ciljem, mnoge važne državne položaje. Stvarno stanje se nije poklapalo sa šemom: pravi menjševici nisu zauzimali nijedan važan položaj. Međutim, oni nisu ni dovedeni na proces. (V.K. Ikov je, priča se, stvarno bio u ilegalnom moskovskom birou menjševika, koji je tiho životario, ništa ne radeći, ali na suđenju se za to nije znalo i on je otišao u drugi plan, dobio *osmicu.)* GPU je imao ovakvu šemu: dva člana Biroa su imala da budu iz VSNH, dva iz Narodnog komesarijata trgovine, dva iz Državne banke, jedan iz Centralnog saveza prehrambenih zadruga, jedan iz Gosplana. (Do kojeg stepena je zamisao bezbojna i nepronicljiva!) Zato su *pokupljeni* oni koji su odgovarali po funkciji. A da li su zaista oni menjševici, nije bilo važno, bilo je dovoljno da se priča da jesu. Ispostavilo se da neki to nikada nisu ni bili, ali im je naređeno da se ubroje u njih. Istinski politički pogledi okrivljenih ni najmanje nisu interesovali GPU. Ni svi osuđeni se nisu čak među sobom poznavali. Za svedoke pograbuljani odande gde je koji

menjševik nađen. (Svi svedoci su nakon toga obavezno dobili neku vremensku kaznu.)

Jedan od njih je bio Kuzma Antonovič Gvozdev, čovek zle kobi, onaj isti Gvozdev koji je bio predsednik radne grupe pri Komitetu ratne industrije i koga je februarska revolucija najpre oslobodila iz Krstova, pa ga zatim proizvela u ministra rada. Gvozdev je postao jedan od mučenika – *večitih robijaša* Gulaga. Prvi put su ga čekisti hvatali 1919, ali on se snašao da umakne (dok mu je porodica držana dugo u opsadi, kao u zatvoru, ni deca nisu puštana u školu). Posle toga ga nisu uznemiravali. Godine 1928. je konačno uhapšen, i od toga vremena izdržavao je neprekidno kaznu sve do 1957. Te godine se napokon vratio, teško bolestan, i uskoro je umro.

Uslužno i brbljivo istupao je u svojstvu svedoka i Ramzin. No, GPU je polagao nadu u prvooptuženog Vladimira Gustavoviča Gromana (koji kao političar Državne dume nije ostavio zavidno ime) i u provokatora Petunina.

Sada da predstavimo M. P. Jakubovića. On je počeo da se igra revolucije tako rano da čak ni gimnaziju nije imao kada da završi. U martu 1917. godine već je bio predsednik smolenskog sovjeta deputata. Pod navalom ubeđenja (ona su ga uvek nekuda vukla), izrastao je u jakog i uspešnog govornika. Na kongresu Zapadnog fronta, iz brzopletosti je novinare koji su pozivali na produženje rata nazvao *narodnim neprijateljima* – to je april 1917! – i umalo nije bio zbačen s tribine; izvinio se, i u nastavku govora stigao do takvog poleta i toliko zaneo slušaoce da je na kraju govora novinare opet nazvao narodnim neprijateljima, ali sada već uz burne aplauze – i bio izabran u delegaciju za Petrogradski sovjet. A onamo, čim je stigao, onako lako kako se u ono vreme radilo, kooptiran je u Vojnu komisiju Petrogradskog sovjeta, dobivši tako mogućnost uticanja na imenovanje ratnih komesara,[280] na kraju je i sam otputovao, kao komesar armije, na Jugozapadni front i u Berdičevu lično uhapsio Denjikina (posle pobune Kornilova) i mnogo žalio (i na procesu) što ga nisu na licu mesta streljali.

Bistra pogleda, uvek vrlo iskren i potpuno obuzet svojom idejom, bila ona ispravna ili ne, on je u menjševičkoj partiji ubrajan u mlade, što je zaista i bio. To mu, međutim, nije smetalo da rukovodstvu oholo i vatreno podnosi svoje projekte, kao na primer u proleće 1917, obrazovati socijaldemokratsku vladu, ili onaj iz 1919, kojim je predlagao da menjševici uđu u Kominternu (Dan i drugi stalno su odbacivali sve njegove varijante). U julu 1917. bolno je doživeo i smatrao kobnom greškom što je socijalistički Petrogradski sovjet odobrio poziv Privremene vlade vojsci da stupi u borbu protiv boljševika, bez obzira na to što su se oni bili latili oružja. Oktobarski prevrat samo što je bio završen a Jakubovič svojoj partiji predlaže da u svemu podrži boljševike i da svojim učešćem i saradnjom poboljša državno uređenje koje su ovi stvarali. Martov je, na kraju, bacio na njega anatemu. Godine 1920. konačno napušta menjševike, pošto mu je postalo jasno da mu je nemoguće da ih vrati na boljševički put.

Ovo nabrajam tako detaljno da bi bilo jasnije da tokom čitave revolucije Jakubovič nije bio menjševik, nego boljševik, i to iskren i nesebičan boljševik. Iste dvadesete, on postaje i gubernijski komesar za snabdevanje u Smolensku (jedini ne–boljševik među svima), i to pohvaljen od Narodnog komesarijata za snabdevanje kao *najbolji* (on nas uverava da mu kazneni odredi nisu trebali – ne znam, na sudu je jednom pomenuo da je isturao zaštitne). Dvadesetih godina uređuje *Trgovačke novine,* zauzima i druge istaknute dužnosti. Kada je 1930. trebalo da se prema planu GPU, pokupe menjševici koji su se »provukli«, uhapšen je i on.

Kao i svi drugi, Jakubovič je pao u ruke islednika–kasapa, koji su i na njemu primenili *svu*

lepezu – i hladnu, i vruću, plutom zaptivenu strogu ćeliju, i udarce u polne organe. Toliko su mučeni da su Jakubovič i njegov drug po delu, Abram Ginzburg, u očaju presekli sebi vene. Nakon oporavka, njih više ne muče i ne biju, s a m o im određuju dvonedeljnu nesanicu. (Jakubovič priča: »Samo da mi je da zaspim! Već ni savesti, ni časti...«) Tu su i suočenja s onima koji su se već predali, i oni guraju na »priznanje«, na komediju. Pa i sam islednik (Aleksej Aleksejevič Nasetkin): »Ja znam, ja dobro znam da ništa nije bilo! Ali, to se od nas traži!«

Jednom Jakubovič zastaje kod islednika na smrt pretučenog zatvorenika. Islednik se smeška: »Evo, Mojsej Isajevič Tejteljbaum vas moli da ga primite u vašu antisovjetsku organizaciju. Popričajte slobodno, bez mene, ja ću za to vreme izići.« Izišao je. Tejteljbaum stvarno moli: »Druže Jakuboviču, molim vas, primite me u vaš Savezni biro menjševika! Mene okrivljuju za ‚uzimanje mita od inostranih firmi', prete streljanjem. Ja ipak više volim da umrem kao kontrarevolucionar nego kao kriminalac! (Biće pre da su mu obećali da će ga kao kontrarevolucionara poštedeti. Nije se prevario: dobio je dečju kaznu, *peticu.)* Toliko je GPU oskudevao u menjševicima da je okrivljene skupljao i među dobrovoljcima! (A Tejteljbauma je čekala zaista važna uloga: veza s menjševicima u inostranstvu i s Drugom internacionalom! Reč su ipak održali: petica. Pošteno.) Uz pristanak islednika, Jakubovič *prima* Tejteljbauma u Savezni biro.

»Primao« je i druge, i one koji nisu molili, I. I. Rubina, na primer. Ovaj je na suočenju s Jakubovičem uspeo da to odbije. Zatim je dugo vucaran, vođen na »ponovnu istragu« u suzdaljski izolator. Tu se našao u istoj ćeliji s Jakubovičem i Šerom, koji su ga u izjavama teretili (a kada se iz stroge ćelije vraćao u ćeliju, oni su ga negovali, delili s njim hranu). Rubin je upitao Jakuboviča: »Kako vam je moglo pasti na pamet da sam ja član Saveznog biroa?« A Jakubovič je odgovorio (odogovor koji zapanjuje, u njemu je čitavo jedno stoleće ruske inteligencije): »Sav narod pati – moramo i mi intelektualci da patimo.«

Ali, Jakubovič je u istrazi imao i nadahnjujući trenutak. Na saslušanje ga je pozvao lično Krilenko. Ispada da su se oni odlično znali, jer je onih istih godina (između prvih procesa) i u onu istu smolensku guberniju Krilenko dolazio radi *poboljšanja snabdevanja.* I evo šta mu je sada Krilenko rekao:

- Mihailo Petroviču, da vam otvoreno kažem: ja vas smatram komunistom. (Jakuboviču se to mnogo dopalo, on je živnuo.) *Ja u vašu nevinost ne sumnjam. Ali, vaš i moj partijski zadatak jeste da se ovaj proces obavi.* (Krilenku je Staljin naredio, a Jakuboviča tera ideal; on je kao žustar konj koji jedva čeka da glavu udene u ham.) Molim vas da nam u svemu pomognete, da budete predusretljivi prema istrazi. A na sudu, za slučaj da dođe do nepredviđenih teškoća, u najtežem trenutku ja ću predsednika zamoliti da vam da reč.

!!!

I – Jakubovič obećava. Svestan svoje dužnosti – obećava. Molim, tako odgovoran zadatak od sovjetske vlasti on još nije dobijao!

Nekoliko dana pre procesa bila je u kancelariji starijeg islednika Dmitrija Matvejeviča Dmitrijeva sazvana p r v a organizaciona sednica Saveznog biroa menjševika: da bi se sve usaglasilo i da bi se svako što bolje uživeo u svoju ulogu. (Eto, kako je i CK »Industrijske partije« zasedao! Eto, druže Krilenko, gde se optuženi »mogu susresti«!) Samo, nedopustivo je što laži ne ulaze u glavu, učesnici sve brkaju, ne mogu sve da usvoje tokom jedne probe, moraju da se i drugi put okupljaju.

S kakvim je osećanjem Jakubovič izišao na proces? Pripremio se da za sve duševne muke, za svu laž kojom su ga nakljukali, priredi na sudu svetski skandal? Ali:

1) To bi bio udarac nožem u leđa sovjetskoj vlasti! To bi bilo poricanje životnog cilja, za koji Jakubovič živi, čitavog puta na kojem se on neprestano otrzao od pogrešnog menjševizma ka ispravnom boljševizmu.
2) Posle takvog skandala neće mu dozvoliti da umre, neće ga prosto streljati, već će ga iznova staviti na muke, za odmazdu ovoga puta, dovesti ga do ludila, telo mu je i bez toga skrhano mučenjem. Gde za takvo novo mučenje naći moralnu podršku, odakle crpsti hrabrost?

(Ja sam zbog vatrenosti ovih reči zapisao njegove argumente kao retku priliku da dobijemo nešto kao »posmrtno« objašnjenje nekog od učesnika s onih procesa, i smatram da je to isto kao da su nam razloge svoje zagonetne pokornosti na sudu objasnili lično Buharin, ili Rikov: ista iskrenost, ista odanost Partiji, ista ljudska slabost, isto nemanje moralne potpore za borbu – a sve zato što nemaju *svoj sopstveni* stav.)

I – na suđenju Jakubovič ne samo da poslušno ponavlja svu onu neuku, sto puta prežvakanu laž, iznad koje se mašta, ni Staljinova, ni njegovih šegrta, ni na mukama uništenih osuđenika, nikad nije izdigla, nego se i nadahnuto uigrava u ulogu menjševika obećanu Krilenku.

Takozvana Delegacija menjševika u inostranstvu (u stvari, sva vrhuška njihovog CK) objavila je u *Vorwarts*–u[281] da se ograđuje od optuženih. Napisala je da je to najsramnija sudska komedija, zasnovana na iskazima provokatora i nesrećnih optuženih, prinuđenih terorom. Da ima i deset godina otkako je većina od njih izišla iz partije i nikada se u nju nije vratila. I da na procesu figuriraju smešno velike sume – toliki novci s koliko nikada nije raspolagala ni sva partija.

Krilenko je, u vezi sa člankom, zamolio Švernika da pozove optužene da daju izjavu (isto cimanje svih konaca odjednom, kao na procesu »Industrijskoj partiji«). Istupili su svi. I svi branili metode GPU, a protiv menjševičkog CK...

Čega se danas Jakubovič o tom svom »odgovoru«, kao i o svojoj završnoj reči seća? Da nije govorio, nikako, samo zbog obećanja datog Krilenku, da nije ustao tek da govori, nego da ga je prosto zahvatila bujica razdraženosti i oratorstva, kao kakvu slamku. A ko ga je razdražio? On koji je podneo sve muke, koji je sekao vene, koji je ne jednom padao u nesvest, on sada iskreno negoduje – ne protiv tužioca, ne protiv GPU, ne! – protiv Delegacije u inostranstvu! To je opet ono psihološko preokretanje polova! Kako samo ti nesavesni i samozadovoljni ljudi, iz svoje bezbednosti i komfora (čak je i bedna emigracija komfor kad se uporedi s Lubjankom) mogu da ne požale o v e za njihove muke i stradanja? Kako se mogu odreći tako bezobrazno nesrećnika i predati ih zloj kobi? (Odgovor je ispao silan, reditelji su likovali.)

Štaviše, i 1967, kada o ovome govori, Jakubovič sav cepti od gneva na Delegaciju u inostranstvu, na njihovo verolomstvo, na izdaju socijalističke revolucije, isto ono za šta ih je prekorevao i 1917.

U to vreme nisam imao stenogram s procesa. Kasnije sam ga nabavio i pročitao: ipak je on na tom procesu izjavio da im je Delegacija u inostranstvu na predlog Druge internacionale *davala*

direktive da nanose štetu, i na njih se iste srdio koliko je mogao. Menjševici u inostranstvu nisu pisali ni bez savesti, ni samozadovoljno, oni su upravo žalili nesrećne žrtve procesa i ukazivali da oni odavno nisu menjševici, što i odgovara istini. Na šta se ovoliko uporno, i iskreno, srdio Jakubovič? Kako su to menjševici van zemlje mogli *ne* ostaviti optužene njihovoj zloj kobi?

Mi se lako gnevimo na slabije, na one koji nisu u mogućnosti da odgovore. Takav je čovek. I argumenti nam tako lako dolaze, i sami smo ubeđeni da smo u pravu.

Krilenko je u optužnom govoru rekao da je Jakubovič fanatik kontrarevolucionarne ideje, pa zato za njega i zahteva – *streljanje!*

I – Jakuboviču je malo što je onoga dana osetio na podočnjaku suzu zahvalnicu: on je i dan–danas, nakon tolikih potucanja po logorima i izolatorima, Krilenku blagodaran za to što ga na optuženičkoj klupi nije ponižavao, vređao, ismejavao, a samo ga, s pravom, nazvao *fanatikom* (ma i sasvim suprotne ideje) i zatražio samo obično blagorodno streljanje, koje bi mu prekratilo sve muke! Jakubovič je i sam u završnoj reči prihvatio kvalifikaciju: zločini što sam ih priznao (on tom srećno nađenom izrazu *»što sam ih priznao«*[282] pridaje veliko značenje. Ko se, pak, u to razume, neka dopuni: a *što ih nisam počinio!)* zaslužuju najvišu kaznu i ja ne molim za milost, ne tražim da mi život poštedite! (Groman, do njega na klupi, raspametio se: »Jeste li poludeli? Vi na to nemate pravo pred svojim drugovima!«)

Zar to nije pronalazak za tužilaštvo?[283]

I zar, posle toga, nisu objašnjeni procesi 1936–38. godine?

Nije li s ovim procesom Staljin shvatio i uverio se da će u rog saterati i glavne svoje neprijatelje–brbljivce, da će i za njih organizovati isto ovako savršen proces?

* * *

Milosti tražim od snishodljivog čitaoca! Do ovog momenta moje pero je vezlo bez straha i trepeta, puls mi je bio normalan, plovidba je bila bezbrižna: svih onih petnaest godina mi smo se nalazili pod sigurnom zaštitom čas zakonite revolucionarnosti, čas revolucionarne zakonitosti. Međutim, od sada će nam biti vrlo mučno. Kao što se čitalac seća, kako nam je desetinama puta, sve tamo od Hruščova, objašnjavano: »Otprilike od 1934. godine počelo je narušavanje lenjinskih normi zakonitosti.«

Kako da sada zaplovimo na tu pučinu bezakonja? Kako da se provučemo još kroz ovaj gorki meandar?

Uostalom, zbog glasovitosti imena *sledeća* suđenja pratio je ceo svet. Ona nisu izmakla pažnji, o njima se pisalo, ona su tumačena. Biće i dalje tumačena. Nama ostaje jedino da malo taknemo u – njihove *zagonetke.*

Mala ograda: izdate stenografske beleške ne odgovaraju potpuno onome što je na procesu rečeno. Jedan pisac, koji je imao propusnicu s odabranom publikom, vodio je površan zapisnik i kasnije se uverio da postoje neslaganja. Svi dopisnici su zapazili i zadršku s Krestinskim, onda kada se desio prekid da bi on bio uteran u kolosek unapred određenih iskaza. (Ja to ovako zamišljam: pred procesom je bio sastavljen spisak za slučaj havarije: rubrika prva – ime optuženog; rubrika druga – koji postupak primeniti tokom prekida za slučaj da u toku suđenja odstupi od teksta, i rubrika treća – ime čekiste odgovornog za postupak. Prema tome, ako Krestinski što pobrka, već se zna ko treba da trči k njemu i šta će raditi.)

Netačnosti stenograma, ipak, ne menjaju i ne izvitoperuju samu sliku. Izbezumljeni svet je mogao videti, jedan za drugim, tri komada, tri velika, skupa spektakla, u kojima su krupni vođi neustrašive komunističke partije, koja je prevrnula, uzbunila ceo svet, sada nastupali kao utučeni, pokorni ovnovi, i blejali sve što im je bilo naređeno, i pljuvali po sebi i po svojim ubeđenjima, i priznavali zločine koje uopšte nisu mogli počiniti.

Tako nešto od pamtiveka nije viđeno. Bilo je to tim više porazno što se moglo uporediti s nedavnim procesom Dimitrovu u Lajpcigu. Dimitrov je nacističkim sudijama u odgovor rikao kao lav, dok su njegovi drugovi iz iste te nepokolebljive kohorte, pred kojom je sav svet drhtao, i to najveći između njih, oni što su se zvali »lenjinska garda«, sada izlazili pred sud popišani sopstvenom mokraćom.

I mada je otada mnogošta razjašnjeno (Artur Kestler posebno uspešno), *zagonetka* i dalje naveliko traje.

Pisalo se o tibetskom napitku koji lišava volje, o upotrebi hipnoze. Ništa od ovoga nikako ne treba odbaciti: ako su takva sredstva NKVD–u bila pri ruci, bilo bi nejasno koje moralne norme bi ga mogle sprečiti da ih ne upotrebi. Zašto im ne bi oslabeo i pomračio volju? Poznato je da su dvadesetih godina hipnotizeri ostavljali svoj lutajući posao i prelazili u službu kod GPU. Pouzdano se zna da je tridesetih pri NKVD postojala hipnotizerska škola. Žena Kamenjeva je dobila odobrenje uoči samog procesa da se vidi s mužem i našla je da je imao usporene radnje, da više nije ličio na samoga sebe. (Uspela je da to ispriča pre nego što je i sama bila uhapšena.)

No, zašto Paljčinskoga ili Hrenikova nisu slomili ni tibetskim napitkom, ni hipnozom.

Ne, ne može se sve objasniti bez višeg, psihološkog objašnjenja.

Nedoumice se rađaju naročito zbog toga što su ti ljudi sve stari revolucionari koji nisu zadrhtali u carističkim odajama za mučenje, što su to prekaljeni, na vatri prženi itd. borci. Međutim, to je obična zabluda. Nisu oni bili o n i stari revolucionari; oni su slavu preuzeli po susedstvu od narodnjaka, esera i anarhista. Oni stari, bombaši i zaverenici, oni su okusili robije, dobijali vremenske kazne; pa opet, nisu nikada videli pravu, neumoljivu *istragu* (zato što je u Rusiji uopšte nije bilo). A o v i nisu znali ni za istragu, ni za vremenske kazne. Nikakva naročita »mučilišta«, nikakav Sahalin, nikakva posebna jakutska robija nikada nije zapala boljševike. Zna se za Đeržinskoga – da je njemu od svih bilo najteže, da je ceo život proveo po zatvorima. Pa šta? Po našim merilima, on je odslužio tek normalnu desetku, običnu *banku,* kao bilo koji kolhoznik u naše

vreme. Istina, u toj desetki – tri godine robijaške centrale; samo, za nas ni to nije čudo neviđeno.

Partijski vođi, oni koje su nam izveli na procese 1936–38. godine, imali su u svojoj revolucionarnoj prošlosti samo kratke i blage zatvorske kazne, neduga progonstva, dok robije ni omirisali nisu. Buharin je imao mnogo sitnih hapšenja, ali sve nekako kao iz šale; očigledno je da godinu do kraja nije nigde odležao; sasvim malo proboravio je u progonstvu na Onjegi.[284] Kamenjev, uz sav svoj dugogodišnji agitacioni rad i putovanja po svim ruskim gradovima, odležao je dve godine u tamnicama i jednu i po u progonstvu. Našim je i šesnaestogodišnjim deranima davano odjednom pet, Zinovjev, smešno je i reći, nije ni *tri meseca* odležao, nije *nijednom bio osuđen.* Ako se uporede s običnim urođenicima našeg Arhipelaga, oni su bebe, nisu ni videli zatvora. Rikov i I. N. Smirnov hapšeni su po nekoliko puta, odležali po pet godina, ali zatvori su im nekako lako padali, iz svih progonstava su bez teškoća bežali, ili bi upali u kakvu amnestiju. Do padanja u Lubjanku oni uopšte nisu imali predstavu ni šta je pravi zatvor, ni šta znače klešta nepravedne istrage. (Nema nikakvog osnova da se pretpostavi da se Trocki, da je kojim slučajem upao u ta klešta, ne bi tako srozao, jer bi, kao, njegova čvrsta konstrukcija bolje izdržala. Nema razloga za takvo mišljenje. I on je samo za blage zatvore znao, ozbiljne istražne postupke nije doživeo, od progonstva – samo dve godine u Ust–Kutu. To što je Trocki kao predsednik Revolucionarnog ratnog sovjeta bio postao strah i trepet, to mu je palo jevtino i ne svedoči o istinskoj čvrstini: onaj ko je naređivao tolika ubijanja može se i te kako upekmeziti pred sopstvenom smrću! Te dve čvrstine nemaju jedna s drugom veze.) A Radek je provokator (i ne jedini u ova tri procesa!). A Jagoda – kriminalac.

(Ovaj ubica–milioner nikako nije mogao da prihvati da mu nadređeni Ubica neće, u poslednjem času, iskopati u svom srcu makar trunku solidarnosti. Kao da Staljin sedi tu u sali, Jagoda se pravo njemu obraća za milost: »Ja se Vama obraćam! Ja sam z a Va s sagradio dva velika kanala!...« U tom trenutku, priča svedok, za prozorčetom prvog sprata sale, nekako kao iza zavese od muslina, u polumraku se upalila šibica i, dok je taj tamo pripaljivao, nazrela se lula. – Ko je bio u Bahčisaraju, može zamisliti tu istočnjačku ujdurmu: u sali Državnog saveta, u visini prvog sprata, poredani su prozori preko kojih je udaren lim sa sitnim rupicama, iza prozora je neosvetljena galerija. Iz sale se nikad nije moglo znati da li tamo ima nekog ili nema. Han je bio nevidljiv i savet je uvek zasedao kao da je on prisutan. S obzirom na Staljinov okoreli istočnjački karakter, ja sam vrlo sklon da verujem da je on na licu mesta pratio komedije u Oktobarskoj sali. Ne mogu da pretpostavim da bi se on mogao lišiti toga prizora, toga uživanja.)

Sve nedoumice nam dolaze od toga što smo ubeđeni da su to bili neobični ljudi. Kada se, naime, radi o običnim zapisnicima običnih ljudi, nas nikakva zagonetka ne muči: zašto je u njima toliko kleveta protiv sebe i drugih? Mi to prihvatamo kao nešto razumljivo: slab je čovek, mora popustiti. Dok Buharina, Zinovjeva, Kamenjeva, Pjatakova, I. N. Smirnova unapred smatramo nadljudima – i samo otuda naše dileme.

Tačno je, rediteljima priredbe ovde kao da je bilo teže izabrati glumce no u ranijim inženjerskim procesima: onamo je birano iz četrdeset buradi; ovde je trupa malena, svi glavne glumce znaju i publika traži da obavezno oni igraju.

I pored svega toga, biranja je bilo! Najdalekovidniji i najodlučniji od onih na zlu kob obrečenih

nisu ni dozvolili da padnu krvnicima šaka; oni su se pre hapšenja poubijali (Skripnik, Tomski, Gamarnik). Dozvolili su da budu uhapšeni oni koji *su hteli da žive.* Od onoga koji hoće da živi možeš raditi šta hoćeš!... No, i od tih, nekoliko se opametilo, uzjogunilo – i mrak ih je pojeo, ali bar bez sramote. Jer, zašto na javne procese nisu izvedeni Rudzutak, Postišev, Enukidze, Čubar, Kosior, pa i isti Krilenko, a njihova imena bi i te kako mogla zakititi ove procese.

Izvedeni su najpodatljiviji – izbor je, ipak, postojao.

Izbor je bio iz manje skupine, ali je, zauzvrat, brkati Reditelj znao svakoga. Znao je i da su svi slabići, i znao slabe strane svakoga ponaosob. U tome se i sastojala njegova mračna natprosečnost, osnovna psihološka ustremljenost i dostignuće njegova života: spoznati slabosti ljudi na nižem stepenu bitisanja.

I onoga koji nam se iz vremenske udaljenosti čini najvećim i najsjajnijim umom između svih streljanih i osramoćenih (kome je Kestler očigledno i posvetio svoje talentovano istraživanje), N. I. Buharina, i njega je, na nižem stepenu, kada se čovek primiče zemlji, Staljin naskroz prozreo i dugo držao u kandžama, i igrao se, štaviše, s njim, kao mačka s mišom, puštao ga i hvatao. Buharin je taj koji je napisao svaki redak našeg važećeg (nevažećeg), na uho prekrasnog Ustava. Tu, u oblacima, on je tako nesputano razmišljao, lepršao, daje Kobu[285] prosto izigrao: podmetnuo mu Ustav koji će ga primorati da ublaži diktaturu. A – sam bio u čeljustima.

Buharin nije voleo Kamenjeva i Zinovjeva: još onda kada im je prvi put suđeno, po ubistvu Kirova, on se pred bližom okolinom izrekao: »Pa šta? To je takav svet. Nečega je tu sigurno bilo...« (Klasični način razmišljanja malograđanina tih godina: nešto mora da je bilo..., kod nas se ne hapsi tek onako. Tako u 1935. godini govori prvi teoretičar naše Partije!...) A u toku drugog procesa Kamenjev–Zinovjev, u leto 1936, on boravi na Tjanšanu u lovu i ni za šta ne mari. Kad se iz planina spustio u Frunze, pročitao je presude – obojici smrtne – i novinske članke iz kojih je video kakve su poražavajuće izjave dali protiv njega. Pojurio je tada da preseče sav taj pokolj? Obratio se Partiji: kod nas se dešavaju čudovišne stvari? Ne, poslao je Kobi telegram: odgoditi na neko vreme izvršenje smrtne kazne nad Kamenjevom i Zinovjevom da bi... Buharin stigao na suočenje i opravdao se.

Kasno! Kobi su i zapisnici dovoljni, čemu živa suočenja?

I pored svega toga, Buharina još ne hapse. Izgubio je *Izvestija,* svako zaduženje, svaku partijsku dužnost i živi pola godine u svom kremaljskom stanu, u Petrovom dvorcu za zabavu, kao u zatvoru. (U jesen je išao na daču, i kremaljski stražari su mu, kao da se ništa ne dešava, salutirali.) Buharinima niko ne dolazi, niko ne telefonira. Tokom svih tih meseci on neprekidno, pismo za pismom, piše Kobi: »Dragi Koba!... Dragi Koba!... Dragi Koba!...«, na koja odgovor nikad ne dobija.

On još uvek traži srdačan susret sa Staljinom!

U međuvremenu, *dragi Koba,* škiljeći, obavlja repeticije. Koba je već odavno obavio probe za podelu uloga i znao je da će *Buharence* svoju odlično odigrati. On se već bio odrekao svojih zatvorenih i prognanih pristalica (malobrojnih, uostalom), nije se bunio protiv njihovog uništavanja.[286] Otrpeo je i razbijanje i omalovažavanje svoga idejnog pravca, još i nerođenog kako

valja, nedonoščeta. Sada, iako glavni urednik *Izvestija,* iako član Politbiroa, on je podneo, kao sasvim zakonito i streljanje Kamenjeva i Zinovjeva. Ni glasno, ni šapatom, nije se pobunio. A to su upravo bile probe za njegovu ulogu!

Pa i ranije – davno – kada je Staljin pretio da će ga (i sve druge, u različitim vremenima!) isključiti iz Partije, Buharin se (i svi oni!) odrekao svojih pogleda – samo da ostane u Partiji! I to je bila proba za ulogu! Ako se ovako vladaju na slobodi, na vrhuncu popularnosti i vlasti, onda kada im telo i san budu u rukama lubjanskih suflera, oni ima da se besprekorno drže teksta komada.

Čega se i ovih meseci pred hapšenjem Buharin najviše plaši? Sasvim sigurno se može reći: strepi da ne bude isključen iz Partije, lišen Partije, da ne ostane da bez nje živi! Eto, na toj je struni (njegovoj i svih ostalih) *dragi Koba,* od momenta kada je on sam postao Partija, predivno svirao. Buharin (svi oni!) nije imao svoj *sopstveni stav.* Oni nisu imali svoju istinsku opozicionu ideologiju, na kojoj bi se mogli izdvojiti, utvrditi. Staljin ih je proglasio opozicijom pre nego što su oni to postali, i tako ih lišio snage. A oni se svom snagom upirali – da ostanu u Partiji! I da pri svemu tome Partiji ni najmanje ne naškode!

Previše obaveza za nekoga ko bi hteo da bude nezavisan!

Buharinu je, u stvari, bila određena glavna uloga, i ništa nije smelo biti učinjeno na brzinu, ništa ispušteno – ni u radu Reditelja s njim, ni u radu vremena, ni u uživljavanju glumca u svoju ulogu. Pa i to što su ga prethodne zime slali u Evropu, u potragu za Marksovim rukopisima, i to je režiji bilo od koristi. Ne samo radi razapinjanja mreže optužbi zbog sklopljenih poznanstava. Besciljna sloboda javnog života po turneji mogla ga je još ubedljivije navesti na pomisao da se vraća na glavnu scenu. A sada, pod crnim oblacima optužbi, dugo, beskrajno nehapšenje, iznurujuća kućna čamotinja: ona volju žrtve uništava bolje i od same Lubjanke. (Lubjanka mu umaći neće, biće nje – godina puna).

Jednom je Buharina pozvao Kaganovič i u prisustvu čekista uredio mu suočenje sa Sokoljnikovom. Ovaj je bio dao iskaze o »Paralelnom desnom centru« (paralelan trockističkom), o ilegalnoj delatnosti Buharina. Kaganovič je saslušanje obavio energično, naredio da se Sokoljnikov izvede, i kao drug drugu obratio se Buharinu: »Sve laže, p.... jedna!«

Međutim, novine ne prestaju da objavljuju proteste narodnih masa. Buharin telefonira u CK. Piše pisma: »Dragi Koba!...« Moli da javno bude oslobođen od optužbi. Tada se objavljuje maglovita izjava Tužilaštva: »Optužbe protiv Buharina nisu mogle biti potkrepljene objektivnim dokazima.«

U toku jeseni Radek mu telefonira, traži susret. Buharin se izvinjava: mi smo obojica okrivljeni, zašto da novu senku navlačimo? No, njihove đače u Izvestinu su jedna do druge, i jedne večeri Radek je banuo: »Ma šta da ja kasnije budem rekao, znaj da nemam nikakve krivice. Ti ćeš se, uostalom, izvući: ti s trockistima nisi imao veza.«

I Buharin veruje da će se izvući, da iz Partije neće biti isključen – isključiti njega bilo bi nešto čudovišno! Prema trockistima se uvek odnosio loše: oni su se stavili izvan Partije – i šta je ispalo! Komunisti moraju biti zajedno, praviti greške – ali zajedno.

Na novembarsku paradu (njegov oproštaj od Crvenog trga) pošao je sa ženom, s propusnicom iz

redakcije, na tribinu za goste. Iznenada, pravo na njih – naoružani crvenoarmejac. Štrecnulo ga. Ovde? U ovakav trenutak?... Ne! – crvenoarmejac salutira: »Drug Staljin se čudi zašto ste Vi ovde. On Vas moli da zauzmete mesto na Mauzoleju.«

Tako su ga celo pola godine bacali – iz pećnice u pećinu. Petog decembra, uz veliko slavlje usvaja se Buharinov Ustav, i na vekove vekova naziva staljinski. Na decembarski plenum CK dovode Pjatakova – zubi polomljeni, ne liči više na sebe. Iza njega nemi čekisti (»jagodinci«, i Jagoda je već prolazio kroz probe, pripremao se za ulogu). Pjatakov daje najodvratnije izjave protiv Buharina i Rikova, koji su tu, među vođama. Ordžonikidze stavlja dlan uz uvo (on nije dobro »dočujavao«): »Recite, dajete li vi *dobrovoljno* sve ove izjave?« (to će mu biti upamćeno, dobiće i on svoj metak!) – »Potpuno dobrovoljno« – jedva se drži na nogama Pjatakov. U toku pauze Rikov će Buharinu: »Tomski je karakter. On je još u avgustu sve shvatio, i svršio sa sobom. A mi smo budale – ostali smo da živimo.«

Tu s gnevom i anatemama istupaju Kaganovič (on tako želi da veruje u nevinost Buharina, ali mu se ne da...) i Molotov. A Staljin? Kakva širokogrudost! Kako on zna da pamti stara dobra! »Ja uprkos svemu smatram da krivica Buharina nije dokazana. Rikov možda jeste kriv, ali ne i Buharin.« (Neko, dakle, mimo njegove volje, steže obruč oko Buharina!)

Iz pećine u pećnicu. Tako se volja lomi. Tako se glumac uživljava u ulogu tragičnog heroja.

Onda počinju da mu neprekidno donose na stan zapisnike sa saslušanja – zapisnike bivših dečaka s Fakulteta crvene profesure, i Radeka, i svih ostalih: svi oni daju najtvrđe dokaze mračne izdaje Buharina. Ne donose mu ih kući kao okrivljenom, o, ne! – dobija ih kao član CK, tek toliko da bude informisan...

Najčešće bi, kad bi dobio nove materijale, Buharin rekao svojoj dvadeset dvogodišnjoj ženi, koja mu je u proleće te godine rodila sina: »Čitaj ti, ja ne mogu!«, i pokrio jastukom glavu. Imao je u kući dva revolvera (Staljin mu je ostavio i dovoljno vremena!) – ništa, nije se ubio.

Zar se nije dovoljno uživeo u dodeljenu mu ulogu?...

Prohujao je još jedan javni proces, još jedna garnitura je pobijena... Buharina štede, Buharina ne diraju...

U početku februara 1937. godine on odlučuje da objavi kućni štrajk glađu, da bi CK došao pameti i oslobodio ga optužbi. Objavljuje ga u pismu dragom Kobi, i časno izdržava. Tada je sazvan plenum CK, sa dnevnim redom: 1. O zločinima desnog centra. 2. O antipartijskom radu, izvršenom pomoću štrajka glađu, druga Buharina.

I – Buharin se pokolebao: možda je on stvarno Partiju nečim uvredio?... Neobrijan, omršaveo, po spoljašnjosti već pravi zatvorenik, dovukao se na Plenum. »Šta si ti to uobrazio?« – prostodušno i milo ga je upitao Koba. – »A šta da radim, optužbe su teške. Hoće da me isključe iz Partije...« Staljin je na tu tešku budalaštinu nabrao obrve: »Neće tebe niko iz Partije isključiti!«

Buharin je poverovao, živnuo, hitro se pred Plenumom pokajao, na licu mesta prestao sa

štrajkom. (Kući: »Hajde mi nareži kobasice! Koba je rekao: neće me isključiti.«) Međutim, u toku rada Plenuma Kaganovič i Molotov (drznici – za Staljinovu reč ne haju![287]) Buharina nazivaju fašističkim najamnikom i traže smrt za njega.

I Buharin ponovo pada duhom i poslednjih svojih slobodnih dana daje se na sastavljanje »Pisma budućem CK«. Naučeno napamet, zahvaljujući tome i sačuvano, ono je nedavno postalo poznato celom svetu ali, svejedno, svet nije potreslo. (Kao ni »budući CK«. A tako važna adresa! – Od CK nema višeg moralnog autoriteta.) Jer – šta je taj pronicljivi, sjajni teoretičar odlučio da u svojim poslednjim rečima saopšti potomstvu? Još jedan vapaj da mu se u Partiji povrati dostojanstvo. (Skupom sramotom je on platio tu odanost!) I još jedno uveravanje da »u potpunosti odobrava« sve što se dogodilo do 1937, uključujući i nju. Što će reći: i sve dotadanje lakrdijaške procese, i sve smrdljive bujice naše velike zatvorske kanalizacije!

Toliko je bio udrio u pisaniju, da je zaista i bio njih, bujica, dostojan. ..

Na kraju, ovaj mišićavi čovek, lovac i borac, sasvim je bio stasao da bude predat u ruke suflerima i mlađim rediteljima. (U rvanju od šale među članovima CK on je Kobu toliko puta obarao na leđa – Koba mu ni to sigurno nije mogao oprostiti!)

Ovako pripremljen, uništen ovako – za takvoga ni mučenja više nisu bila potrebna – u čemu je to njegov položaj mogao biti jači od položaja Jakuboviča u 1931. godini? U čemu je mogao biti manje u vlasti ista ona dva Jakubovičeva argumenta? Naprotiv, on je bio u slabijem: Jakubovič je želeo smrt, Buharin se plašio nje.

Preostajao je samo laki dijalog s Višinskim, po šemi:

- Je li tačno da je svaka opozicija Partiji borba protiv Partije?
- Uopšteno govoreći, da, da. Ali, borba protiv Partije ne može a da ne preraste u rat protiv Partije. – Po logici stvari, tako je. – To znači da bi s ubeđenjima opozicije na kraju krajeva mogli biti učinjeni svakakvi gadluci protiv Partije (ubistva, špijunaža, izdaja Domovine)? – Ali, dozvolite, ništa od toga nije bilo učinjeno. – Ali, *moglo je biti?* – Pa, teorijski govoreći... (Teoretičari!...) – Ali, vaši najviši interesi su i dalje interesi Partije? – Da, naravno, naravno! – Onda se mi samo donekle razilazimo: potrebno je da nešto što je samo moguće postane nešto što jeste, potrebno je da se u interesu izvrgavanja ruglu svake buduće opozicione ideje prizna za *izvršeno* ono što bi samo teorijski *moglo* biti izvršeno. Jer *moglo je,* zar ne? – Moglo... – Treba, prema tome, moguće priznati kao učinjeno, sve je u tome. Mali filozofski prelaz. Dogovoreno? Ah da, još ovo! Vama to i ne bi trebalo objašnjavati: ako bi se desilo da se na sudu povučete i reknete nešto drugo, vama mora da je jasno da ćete tako samo poslužiti svetskoj buržoaziji i naškoditi Partiji. Razume se, onda nećete lako umirati. Bude li sve u redu, mi ćemo vas, naravno, ostaviti u životu: tajno ćemo vas otpremiti na ostrvo Monte Kristo, gde ćete raditi na ekonomici socijalizma. – Ali, u prošlim procesima vi ste, izgleda, streljali? – Ostavite to, ne upoređujte s e b e s n j i m a ! A zatim, mi smo mnoge ostavili, »streljani« su samo za novine.

Teška zagonetka, prema tome, više ne postoji?

Uvek ista nepromenjena pesma kroz tolike procese, samo po malo drukčija: *mi i vi – mi smo*

komunisti! Kako ste se samo mogli usuditi da istupite protiv nas? Jer, mi i vi – to znači: m i !

U društvu, istorijsko shvatanje sporo sazreva. A kada jednom sazri, sve izgleda prosto. Ni 1922, ni 1924, ni 1937. optuženi još nisu mogli naći čvrstu potkrepu za svoj stav, da bi na tu melodiju koja je omađijavala, hipnotisala, mogli kliknuti:

- Ne, mi s *Vama* nismo zajedno revolucionari!... Ne, mi s *Vama* nismo zajedno Rusi!... Ne, mi s *Vama* nismo zajedno komunisti!

Dovoljno je, izgleda, bilo samo kliknuti, pa da se raspadnu dekoracije, spadnu šminke, uteče niz mračno stepenište Reditelj, posakrivaju se sufleri u mišje rupe! I evo vam šezdesete godine!

* * *

No, ti divni spektakli pokazali su se preskupima, zadavali brige. Stoga je Staljin rešio da se više ne koristi javnim otvorenim procesima.

Bolje reći, zamahnuo je on 1937. širokom mrežom javnih procesa po *rejonima,* da bi crna duša opozicije bila očigledno pokazana masama. Ali, dobrih reditelja se nije našlo, za brižljive pripreme snaga nije dostajalo, ni sami optuženi nisu bili onako savršeni, i Staljin se – što malo ko zna – potpuno upetljao. Na nekoliko procesa stvar je propala, i sve je bilo stopirano.

Ovde je pravo mesto da ispričamo o jednom takvom procesu – o procesu u mestu Kadi, čije je podrobne izveštaje bio počeo da objavljuje oblasni list u Ivanovu.

Krajem 1934. godine, u dalekoj zabiti ivanovske oblasti, na granici s kostromskom i nižegorodskom, bio je stvoren novi rejon, čiji centar je postalo drevno, učmalo selo Kadi. Novo rukovodstvo, došlo iz raznih mesta, tek se u Kadiju međusobno upoznalo. Rukovodioci su našli gluvi sumorni siromašni kraj, iscrpen obaveznim otkupom žita ma koliko da je i njemu samom bila nužna pomoć u novcu, mašinama i pametnom rukovođenju privredom. Desilo se tako da je prvi sekretar rejonskog komiteta, Fjodor Ivanovič Smirnov, bio čovek urođenog čula za pravdu, a načelnik rejonske uprave za poljoprivredu, Stavrov – mužik od starine, jedan od seljaka – »intenzivaca«, to jest od onih bistrih i pismenih seljaka koji su 20– –tih godina svoja domaćinstva vodili na naučnim osnovama (na što ih je onda sovjetska vlast i podsticala – tada još nije bilo odlučeno da sve te »intenzivce« treba pomesti). S obzirom na to da je stupio u Partiju, nije bio raskulačen (možda je i sam raskulačivao?). Oni su pokušali da u novom mestu učine nešto za seljake. No, odozgo su stizale direktive, sve protivne njihovim poduhvatima, kao da se gore naročito tražilo kako da se mužicima što crnje dohaka. Jednom su Kadijci napisali predstavku u oblast: neophodno je smanjiti plan obaveznog otkupa, rejon ga ispuniti ne može, osiromašiće preko opasne granice. Treba se setiti stanja 30–tih godina (da li samo tridesetih?) da bi se moglo proceniti kakvo je to bilo huljenje na Plan i kakva pobuna protiv vlasti! Međutim, po običaju toga vremena, protiv njih se nije pošlo frontalno ni odozgo, nego je sve bilo prepušteno mesnoj inicijativi. Kada se Smirnov našao na odmoru, njegov zamenik, Vasilij Fjodorovič Romanov, drugi sekretar, proturio je kroz rejonski komitet ovakvu rezoluciju: »Uspesi rejona bili bi još sjajniji[!] da nije trockiste Stavrova.« Počeo je »lični proces«

Stavrova. (Manir je zanimljiv: *podeliti!* Smirnova zasad samo uplašiti, neutralizovati, primorati ga da uzmakne, a kasnije ćemo i njega srediti. To je upravo, samo u malim razmerama, Staljinova taktika u CK.) Na burnim partijskim konferencijama ispostavilo se da je Stavrov trockista koliko i neki rimski jezuit. Predsednik rejonske potrošačke zadruge Vasilij Grigorjevič Vlasov, čovek s napabirčenim obrazovanjem ali s onim samobitnim sposobnostima što su tako česte kod Rusa, zadrugar–samouk, rečit, vešt u raspravama, koji se do usijanja zagreje ako mu se čini da je ono što brani ispravno, ubeđivao je partijsku konferenciju da *isključi* Romanova, sekretara rejonskog komiteta, zbog klevete! Romanovu je izrečena opomena! Poslednja reč Romanova vrlo je karakteristična za ovu sortu ljudi i za njihovu samouverenost: »Ovde se dokazuje da Stavrov nije trockista, *ali ja* sam uveren da jeste. *Partija će stvar izvesti na čistinu,* pa i u vezi sa mnom isto tako.« I Partija je izvela: rejonski NKVD je ubrzo uhapsio Stavrova, kroz mesec dana i predsednika rejonskog izvršnog komiteta, Estonca Univera, a na njegovo mesto je došao Romanov. Stavrov je odveden u oblasni NKVD. Onamo je priznao da je trockista, da je celoga života paktirao s eserima, da je u svom rejonu član ilegalne *desne* organizacije (ukras jednako u duhu vremena, nedostaje samo veza s Antantom). Moguće je i da ništa nije »priznao«, ali to niko nikada neće proveriti pošto je on umro pod mukama u ivanovskom unutrašnjem zatvoru. Nije važno, stranice zapisnika su tu. Uskoro je uhapšen i sekretar rejonskog komiteta Smirnov, kao šef izmišljene desne organizacije, načelnik rejonske finansijske uprave Saburov i još neki drugi.

Zanimljivo je kako se stvar odvijala s Vlasovom. Novog predsednika rejonskog izvršnog komiteta on je nedavno predlagao za isključenje iz partije. O tome kako je smrtno uvredio rejonskog tužioca Rusova već smo pisali (glava 4). Načelnika rejonskog NKVD N. J. Krilova, uvredio je tako što je od zatvora zbog tobožnjeg štetočinstva zaštitio dva svoja promućurna zadrugara s mutnim društvenim poreklom. (Vlasov je na rad uvek uzimao razne »bivše« – oni su odlično poznavali posao i bili prilježni; proleterski skorojevići pak niti su šta znali niti šta hteli da rade.) I pored svega, NKVD je bio spreman da se sa Zadrugom nagodi! Zamenik rejonskog NKVD, Sorokin, lično je došao u Potrošačku zadrugu i predložio Vlasovu da NKVD–u besplatno (»nekako ćeš kasnije to otpisati«) izda robe u vrednosti od 7.000 rubalja (tolicko samo! – a za Vlasova je to bilo dve mesečne zarade, on za sebe nikada nezakonito ni trunku nije uzeo.) »Ako ne date, pokajaćete se.« Vlasov gaje najurio: »Kako smete meni, komunisti, da predlažete takvu trgovinu?« Sledećeg dana u Zadruzi se pojavio Krilov, već u ulozi predstavnika rejonskog komiteta (ova maskarada i svi ovi maniri su prava slika 1937. godine!) i *naredio* da se sazove partijski sastanak s dnevnim redom: »O štetočinskoj delatnosti Smirnova i Univera u Potrošačkoj zadruzi«, referent drug Vlasov. Svaka stopa – biser! Vlasova još niko ne optužuje! Ali, dosta je samo da on izusti dve reči o štetočinskom radu bivšeg sekretara komiteta u njegovom, Vlasovljevom, delokrugu pa da ga NKVD prekine: »A gde ste *vi* bili? Zašto niste blagovremeno došli kod nas?« U takvim situacijama mnogi bi izgubili glavu, zaglibili se. Vlasov ne! On je namah odbio: »Ja referat podnositi neću! Neka referent bude Krilov. On je hapsio, on vodi proces Smirnov–Univer!« Krilov ne pristaje: »Ja nisam u toku.« Vlasov: »Ako *vi* niste u toku, oni su neosnovano uhapšeni!« Tako do sastanka jednostavno ne dolazi. No, koliko je bilo onih što su se smeli braniti. (Stanje 37. godine neće biti potpuno dato, ispašće iz vida još uvek jaki ljudi i jake volje ako ne pomenemo da su kasno uveče toga dana u kancelariju Vlasova došli stariji knjigovođe Zadruge, T. i njegov zamenik N., i doneli mu deset hiljada rubalja: »Vasilije Grigorjeviču! Bežite noćas! Koliko noćas, inače ste propali!« Vlasov je opet smatrao da komunisti ne

pristoji da beži. Ujutru se u rejonskim novinama pojavila oštra primedba na rad Rejonske potrošačke zadruge (treba reći da je 1937. štampa uvek bila ruka pod ruku sa NKVD), a uveče je Vlasovu predloženo da u rejonskom komitetu podnese izveštaj o radu (kako koja stopa – sve po saveznom tipu!).

Bila je to 1937, druga godina Mikoyan–prosperity u Moskvi i drugim velikim gradovima. I sada se kod novinara i pisaca može naići na sećanja, kao: već tada je nastupalo izobilje. To je već ušlo u istoriju i postoji opasnost da u njoj zauvek ostane. Međutim, u novembru 1936, dve godine posle ukidanja bonova za hleb, u ivanovskoj i drugim oblastima bila je izdata tajna naredba o *zabrani trgovine brašnom.* Tih su godina mnoge domaćice u malim gradovima a naročito po selima još uvek same pekle hleb. Zabrana je značila: ne jesti hleba! U rejonskom centru Kadiju obrazovali su se nikada do tada viđeni redovi za hleb (uostalom, i oni su pali pod udar: u februaru 1937. bilo je zabranjeno u rejonskim centrima peći crni hleb, mogao se peći samo skupi beli). U rejonu Kadi drugih pekara osim rejonske nije bilo – sada su iz sela ljudi ovamo gomilama dolazili za crni hleb. Brašna u magacinima Potrošačke zadruge je bilo, ali su mu ove dve zabrane zatvarale svaki put da dođe do ljudi! Vlasov se ipak snašao i uprkos lukavim državnim merama nahranio rejon: uputio se u kolhoze i sa osam njih se dogovorio da oni u pustim »kulačkim« kućama otvore društvene pekare (to jest, da prosto dovezu drva i postave žene kod gotovih ruskih peći – društvenih, ne privatnih), dok se zadruga obavezuje da ih brašnom snabdeva. Večita jednostavnost rešenja kada je ono već nađeno! Vlasov nije gradio pekare (za to nije imao sredstava), ali ih je za ciglo jedan dan izgradio! Trgovinom brašnom se bavio nije – pa opet je neprekidno davao izlaz za brašno iz magacina i iz oblasti ga još naručivao. U rejonskom centru nije prodavao crni hleb – a rejonu je davao crni! Tačno je – slovo naredbe nije povredio, ali jeste njen duh: brašno štedeti – narod moriti, i imali su ga za šta *kritikovati* u rejonskom komitetu.

Posle te *kritike* on je preživeo još jednu noć – sutradan je bio uhapšen. Žustri mali petlić (malog rasta, on se uvek nekako kokotio zabacujući glavu) pokušao je da zadrži partijsku knjižicu (prethodnog dana u Komitetu nije bila donesena odluka o njegovom isključenju!) i deputatsku kartu (narod ga je birao, a odluke od rejonskog izvršnog komiteta o lišavanju poslaničkog imuniteta nema!). Milicija se u takve formalnosti nije upuštala, skočila je na njega i silom mu ih otela. Iz Potrošačke zadruge je usred dana ulicom preko Kadija poveden u NKVD. Njegov mladi magacioner, komsomolac, ga je video kroz prozor Komiteta. Tada se svi ljudi (a naročito u selima, iz prostote) još nisu bili naučili da ne govore ono što misle. Magacioner je uzviknuo: »Pazi đubradi! I moga gazdu povedoše!« Na licu mesta je isključen i iz rejonskog komiteta i iz komsomola, i poznatom stazom poteran u nepovrat.

Vlasov je u odnosu na ostale u vezi s istom stvari bio kasno uhapšen, delo je već bez njega skoro bilo završeno i sada su vršene poslednje pripreme za javni proces. Odveden je u ivanovski unutrašnji zatvor; no, s obzirom na to da je bio poslednji, na njega nije vršen pritisak mučenjem, obavljena su samo dva kratka saslušanja, nijedan svedok nije bio saslušan. Dosije istrage bio je pun izveštaja potrošačke zadruge i isečaka iz rejonskih novina. Vlasovu je stavljano u krivicu: 1) stvaranje redova za hleb, 2) nezadovoljavajući izbor minimuma robe (kao da je ta roba negde postojala i da ju je neko Kadiju nudio), 3) suvišak dobavljene soli (a to je bila obavezna »ratna rezerva« – po drevnom običaju u Rusiji ljudi uvek strahuju da za slučaj rata ne ostanu bez soli).

Krajem septembra okrivljene su doveli u Kadi na javni proces. Putovanje je bilo dugo (setimo se jevtinoće OSO–sistema i zatvorenih suđenja!): od Ivanova do Kinešme u stolipinu, od Kinešme do Kadija – 110 kilometara – automobilima. Automobila je bilo više od desetak; vozeći u nesvakidaš njoj povorci po starom pustom putu, oni su u selima izazivali zbunjenost, zebnju, predosećanje rata. Za besprekornu organizaciju čitavog procesa, koja treba da navodi na strah, odgovoran je bio Kljugin (načelnik specijalnog tajnog odeljenja protiv kontrarevolucionarnih organizacija oblasnog NKVD). Pratnja se sastojala od 40 ljudi iz rezerve konjičke milicije; oni su svakoga dana od 24. do 27. septembra, s isukanim sabljama i s revolverima u ruci, sprovodili optužene iz rejonskog NKVD u nedovršeni klub i nazad – preko sela, u kojem su donedavno bili vlada. Prozori u klubu su već bili umešteni, dok je scena bila neizrađena, bez električnog osvetljenja (njega inače u Kadiju nije bilo), tako da je u večerima sud zasedao uz petrolejke. Publika je prema određenom rasporedu dovođena iz kolhoza. Slegao se i sav Kadi. Ne samo da se sedelo na klupama i prozorima već su i prolazi bili dupke puni, tako da bi se svaki put nabrojilo i do kojih sedam stotina (u Rusiji se, i pored svega, takvi prizori vole). Prednje klupe su stalno bile rezervisane za komuniste, da bi sud uvek imao blagonakloni oslonac.

Proces je specijalno obavljen pred oblasnim sudom: zamenik predsednika oblasnog suda Subin, članovi: Biče i Zaozjorov. Apsolvent Dorpatskog univerziteta,[288] oblasni javni tužilac Karasik, zastupao je optužnicu. (Premda su se svi otpuženi bili odrekli zaštite, bio im je nametnut zvanični advokat, da proces ne bi bio bez odbrane.) Zaključnica optužnice – trijumfalna, preteća, duga, preduga – svodila se na to da je u kadijskom rejonu delovala tajna desno–buharinska organizacija, stvorena iz Ivanova (što će reći: očekujte hapšenja i onamo) s ciljem da pomoću štetočinstva svrgne sovjetsku vlast u selu Kadi (većeg ćorbudžaka *desni* za početak zaista nisu mogli naći!).

Tužilac je zatražio: uprkos tome što je Stavrov umro u zatvoru, da se njegove predsmrtne izjave pročitaju ovde i uvaže kao da su date pred sudom (a na iskazima Stavrova su i bile sačinjene sve optužbe protiv grupe!). Sud se složio: iskaze pokojnika uzeti u obzir kao da je on živ (s tim preimućstvom što ga niko od optuženika više ne može opovrgnuti).

Međutim, kadijska neprosvećenost za takve učene tananosti nije stasala – ona čeka šta će dalje biti. Pokojnikovi iskazi u istrazi se čitaju i još jednom zapisuju. Počinje saslušavanje optuženih i – kakva zbrka! oni svi p o v l a č e priznanja data u istrazi!

Ne znamo kako bi se u takvom slučaju postupilo u Oktobarskoj sali Doma sindikata, ali ovde je bez stida i srama odlučeno da se proces nastavi! Sudija zamera: kako ste mogli u istrazi drukčije govoriti? Univer, oronuo, jedva čujnim glasom: »Kao komunista, ja na otvorenom suđenju ne mogu govoriti o metodama saslušanja u NKVD« (evo modela Buharinovog procesa! Evo šta njih parališe: oni se više od svega plaše da narod ne pomisli što loše o Partiji. A njihove sudije su se odavno oslobodile te brige).

Za vreme pauze, Kljugin obilazi ćelije optuženih. Vlasovu: »Jesi li video koje su kurve one fukare od Smirnova i Univera? Ti si dužan da se priznaš krivim i da svu istinu kažeš!« – »Samo istinu« – rado pristaje Vlasov – »samo istinu da se vi ni po čemu ne razlikujete od nemačkih fašista!« Kljugin penuša: »Pazi dobro, p . . . jedna, inače ćeš krv propišati!«[289] Od tog momenta Vlasova s

drugostepene uloge prevode među glavne – kao *idejnog vođu* grupe.

Evo kada masi, koja je zakrčila sve prolaze, sve postaje jasno. Sud je neustrašivo navalio da se govori o redovima za hleb, o onome što ovde svakoga u živac pogađa (mada je, prirodno, uoči procesa hleb prodavan koliko te volja, danas nema redova). Pitanje optuženom Smirnovu: »Jeste li vi znali o redovima za hleb u rejonu?« – »Kako da ne! Oni su se vukli od magacina do same zgrade Komiteta.« – »I šta ste vi preduzeli?« Bez obzira na sva mučenja, Smirnov je sačuvao prodoran glas i spokojnu uverenost da je prav. Ovaj čovek čvrste konstrukcije, jednostavnog smeđeg lica, ne žuri, sala čuje svaku reč: »Pošto sva naša obraćanja kod lokalnih vlasti nisu pomogla, ja sam od Vlasova tražio da napiše predstavku drugu Staljinu.«

- »Pa zašto je niste napisali?« (Oni još ništa ne znaju!... Prozjavali su!) »Napisali smo, i ja sam je po kuriru poslao pravo u CK, oblast sam zaobišao. Kopija se čuva u arhivi Komiteta.«

Sala ne diše. Sud se raspametio, o tome više ni reči, ali neko ipak pita:

- I šta je bilo?

To pitanje je svima u sali na usnama: »I šta je bilo?«

Smirnov ne rida, ne jauče nad propašću ideala (što upravo nedostaje moskovskim procesima!). On glasno, sređeno odgovara:

- Ništa. *Odgovora nije bilo.*

Njegov obrvani glas svima veli: tako nešto sam ja pravo reći i očekivao.

O d g o v o r a n i j e b i l o ! Otac i Učitelj nije odgovorio! Javni proces je dosegao vrhunac! Masi je pokazao crnu nutrinu Ljudoždera! Suđenje bi se moglo i završiti! Nikako – njima za to fali takt i pamet: oni će još puna tri dana nastaviti da mlate praznu slamu.

Tužilac puca od besa: dvoličnjaci! – eto šta ste vi. Jednom rukom ste pravili štetu, a drugom ste se usuđivali da pišete pisma drugu Staljinu! I još ste očekivali od njega odgovor! Neka otpuženi Vlasov odgovori kako je on došao do takvog košmarnog štetočinstva – da obustavi prodaju brašna, da obustavi pečenje ražanog hleba u rejonskom centru?

Petlića Vlasova ni moliti ne treba da ustane, on jedva čeka da skoči, i klikće soko da sva sala čuje:

- Ja se potpuno slažem da odgovaram za to na Sudu ako vi, tužioče Karasik, napustite podijum tužioca i sednete ovde kraj mene!

Više ništa nije jasno. Galama, krici. Pozovite na red, šta je ovo?...

Dobivši na ovaj način reč, Vlasov sada drage volje objašnjava:

- Zabrana prodaje brašna, zabrana pečenja hleba proističu iz odluka Prezidijuma Oblasnog izvršnog komiteta. Stalni član Prezidijuma je oblasni tužilac Karasik. Ako je to štetočinstvo, zašto vi niste na to stavili zabranu tužilaštva? Kao što se vidi, vi ste štetočina pre mene!...

Tužilac ne može da uhvati vazduha, udarac je i munjevit, i kuda treba. Ni sud se ne snalazi, mrmlja:

- Ako bude trebalo (?), sudiće se i tužiocu. A danas se vama sudi.
(Dve pravde. Zavisi od toga ko je jači!)

- Ja zahtevam da on bude uklonjen s katedre za tužioca! – kljuca, ne prestaje neumoljivi Vlasov.
Prekid...

Recite samo kakav vaspitni značaj za mase ima ovakav proces!

Ništa, oni guraju svoje. Pošto su optuženi saslušani, počinju saslušanja svedoka. Knjigovođa N.

- Šta vi znate o štetočinskoj delatnosti Vlasova?
- Ništa.
- Kako to: ništa?
- Ja sam bio u odaji za svedoke, nisam čuo šta se govorilo.
- I ne treba da čuješ. Kroz vaše ruke je prošlo mnogo dokumenata, vi mora da znate.
- Sva dokumenta su uredna.
- Ali, evo, svežanj rejonskih novina. Čak se u njima piše o štetočinskoj delatnosti Vlasova a vi – ništa ne znate!
- Pitajte onda one koji su pisali te članke!
Šefica prodavnice hleba:

- Recite ima li sovjetska vlast dosta hleba?
(Hajde sad odgovori!... Ko sme reći: ja nisam računao?)

- Dosta...
- A zašto su onda kod vas redovi?
- Ja to ne znam...
- Od koga to zavisi?
- Ne znam...
- Kako to da ne znate? Ko vam je šef?
- Vasilij Grigorjevič.
- Kakav Vasilij Grigorjevič! Recite: optuženi Vlasov! Znači – od njega je zavisilo?
Svedokinja ćuti.

Predsednik diktira sekretaru: »Odgovor. Kao posledica štetočinskog rada Vlasova stvarali su se redovi za hleb, bez obzira na ogromne rezerve kod sovjetske vlasti.«

Prigušujući sopstvene strahove, tužilac je održao dugu gnevnu besedu. Branilac uglavnom branio sebe, podvlačeći da su mu interesi domovine dragi jednako kao i svakom drugom poštenom građaninu.

U završnoj reči Smirnov ni za šta nije molio, ni za šta se nije kajao. Koliko se sada može ustanoviti, bio je to čovek čvrst, odviše iskren da bi mogao izvući zdravu glavu kroz 37. godinu.

Kada je Saburov zamolio da mu oproste život, »ne zbog mene nego zbog moje dečice«, Vlasov ga je razdraženo povukao za skut: »Budalo jedna!«

Vlasov pak nije propustio poslednju šansu da drsko dobaci:

- Ja vas ne smatram za sud nego za artiste koji igraju komediju suđenja po napisanim ulogama. Vi ste izvršioci gnusne provokacije NKVD. Štogod vam ja rekao, vi ćete me osuditi na smrt. Ja sam, ipak, ubeđen u jedno: doći će čas kada ćete vi zauzeti naša mesta.[290]

Od sedam uveče do jedan po ponoći sud je sastavljao odluku, a za to vreme u sali kluba, pod škiljavim lampama, pod isukanim sabljama, čekali optuženi, brujala masa, koja se nije razilazila.

Odluka je čitana isto onako dugo koliko je i pisana. Bila je brdo fantastičnih štetočinskih rabota, veza i opakih planova. Smirnov, Univer, Saburov i Vlasov osuđeni su na streljanje, dvojica drugih na po deset godina, jedan na osam. Osim toga, zaključci suda su išli i na razobličenje štetočinske komsomolske organizacije u Kadiju (ubrzo je i ona strpana – sećate li se mladog magacionera?), a u Ivanovu – centra ilegalnih organizacija, koji je opet, razume se, potčinjen Moskvi (potkopavanje pod Buharinom).

Izrekavši likujuće reči »na streljanje«, sudija je ostavio pauzu za aplauze. No, u sali je vladao napeti muk, čuli su se uzdasi i plač ljudi koji optuženima nisu ništa, krici i padanja u nesvest svojte, tako da se čak ni s prve dve klupe, među članovima Partije, pljesak nije oglasio – a to je već bilo krajnje nedolično. »Oj, mili moji, šta vi to radite!«, vikali su sudu iz sale. Očajno je zavapila Univerova žena. U gomili u polutami nastao je pokret. Vlasov je doviknuo prednjim redovima:

- A zašto vi, đubradi jedna, ne pljeskate? I vi ste mi neki komunisti!

Politički komesar odreda straže mu pritrčava i unosi mu revolver u lice. Vlasov se upire da mu ga otme, u to pritrčava jedan milicionar, odguruje svoga komesara jer je grdno pogrešio. Komandir straže izdaje komandu: »Na gotovs!«, i trideset karabina milicijske straže i revolveri lokalnih enkavedeovaca uperuju se na optužene i na gomilu (izgledalo je da je ona gotova da se baci na oslobađanje osuđenika).

Salu je osvetljavalo samo nekoliko petrolejki, polutama je povećavala opštu zbrku i strah. Gomila je, konačno ubeđena uperenim karabinima, ako ne i sudskim procesom, jurnula i na vrata i na prozore. Zatreštalo je drvo, zazvečalo staklo. U nesvestici, umalo ne izgažena, ostala je pod , klupama da leži do ujutru Univerova žena.

Aplauza, tako, nije bilo...

Neka ova mala beleška bude posvećena osmogodišnjoj devojčici Zoji Vlasovoj. Za nju je tata bio sve na svetu. Ona više nije mogla ići u školu (deca su je zadirkivala: »Tvoj tata je štetočina«, ona se tukla: »Moj tata je dobar!«). Posle tatinog suđenja živela je samo jednu godinu (pre toga nikada nije bolovala) i u toku te godine *nijednom se nije nasmejala,* uvek je išla oborene glave i starice su predskazivale: »Zemlju gleda, brzo će u nju«. Umrla je od zapaljenja moždane opne i na samrti je bez prestanka vikala: »Gde je moj tata? Dajte mi tatu!«

Kad zbrajamo one milione uništenih u logorima, zaboravljamo da pomnožimo sa dva, sa tri...

Osuđeni ne samo da nisu mogli biti odmah streljani, nego ih je sada trebalo još bolje čuvati, jer više nisu imali šta izgubiti a morali su radi izvršenja smrtne kazne biti sprovedeni u oblasni centar.

S prvim zadatkom – sprovodom mračnom ulicom do NKVD – ovako se izišlo na kraj: svakog osuđenoga sprovodila su petorica. Jedan je nosio fenjer. Jedan s podignutim pištoljem otvarao put.

Dvojica držala pod ruku osuđenoga na smrt, a u slobodnoj ruci – pištolj. Jedan pozadi – s cevi uperenom u osuđenikova leđa.

Ostatak milicije bio je raspoređen tako da osujeti napad gomile.

Sada će se svaki razuman čitalac saglasiti da ako bi se ovako vucarao s javnim suđenjima, NKVD nikada ne bi obavio svoj zadatak.

Eto zašto javni politički procesi nikada kod nas nisu uhvatili korena.

Glava 11
POSLEDNJA MERA

Smrtna kazna u Rusiji ima neujednačenu, zupčastu istoriju. Prema zborniku[291] Alekseja Mihajlovića Romanova, smrtna kazna se mogla dosuditi u 50 slučajeva. U vojnoj uredbi Petra I takvih mogućnosti ima već 200. Jelisaveta pak, iako smrtnu kaznu nije ukinula, nijednom je nije ni primenila. Priča se da je ona prilikom stupanja na presto svečano obećala da izvršenje smrtne kazne nikada neće naložiti – i svih dvadeset godina njenog carevanja takva kazna nikada ni nad kim nije bila izvršena. U međuvremenu, Jelisaveta je vodila sedmogodišnji rat – uspešno i bez smrtne kazne: za sredinu XVIII veka, pola veka pre jakobinske klanice – pravo čudo! Istina, mi smo se izveštili da ruglu izvrćemo svu našu prošlost: za nas je sve u njoj, svaki postupak, svaka namera – sve naopako. Tako nam uspeva da i Jelisavetu do kraja ocrnimo: umesto smrtne kazne, ona je imala bičevanje, čupanje nozdrva, žigosanje sa »lopov« i progonstvo u Sibir. No, kažimo i za caricu slovo zaštite: kako je mogla ona učiniti neki oštriji zaokret protiv društvenih shvatanja? Možda bi i današnji osuđenik na smrt sve ovo dobrovoljno izabrao samo da mu sunce ne zađe, ali mu mi iz humanosti ne nudimo izbor. Možda će čitalac čitajući ovu knjigu doći do ubeđenja da su dvadeset, pa i deset godina naših logora teže od Jelisavetinih kazni?

Kazano današnjom terminologijom, Jelisaveta je u ovome imala opšteljudske poglede, dok su pogledi Katarine II bili klasni (i prema tome prikladniji). Da baš nikoga ne ubije – to se njoj učinilo strašno i ne bezopasno. Stoga je za sopstvenu zaštitu, zaštitu prestola i režima, što će reći u političkim slučajevima (Mirovič, moskovska kužna pobuna[292], Pugačov), ona priznala smrt kao potpuno umesnu. Dok za kriminalce – zašto smrtnu kaznu ne smatrati ukinutom?

Za vreme Pavlove vladavine, ukidanje smrtne kazne bilo je potvrđeno. (Ratova je bilo mnogo, ali pukovi – bez ratnih sudova.) I tokom čitavog dugog carevanja Aleksandra I smrtna kazna je uvedena samo za ratne prestupe učinjene u pohodu (1812). (Ovde nam može neko reći: a šta sa šibikanjem do smrti? Tako je, nema se kud: tihih ubistava je bilo, isto onako kao što se čovek može usmrtiti i sindikalnom konferencijom. Međutim, život dat od boga staviti na raspolaganje sudijama, da oni glasaju o njemu – to pola veka pre Pugačova, pa sve do dekabrista, nije moglo zadesiti ni veleizdajnike.)

Otkako su obešeni petorica dekabrista, smrtna kazna za zločine protiv države nije se ukidala; naprotiv, bila je potvrđena kodeksima iz 1845. i 1904. i još dopunjena vojnim krivičnim i mornaričkim krivičnim zakonom, ali je bila ukinuta za sve zločine iz nadležnosti običnih sudova.

Nad koliko je ljudi za sve to vreme u Rusiji izvršena smrtna kazna? Mi smo već navodili (glava 8) proračune iz vremena 1905–1907. godine liberalnih javnih radnika. Dopunimo proverenim podacima poznavaoca ruskog krivičnog prava N. S.Taganceva.[293] Do 1905. godine smrtna kazna u Rusiji je izuzetna mera. Za trideset godina, od 1876. do 1905 (vreme narodovoljaca[294] i terorističkih činova, nikako samo *namera* šapnutih u zajedničkoj kuhinji, vreme masovnih štrajkova i seljačkih nemira, vreme stvaranja i učvršćivanja svih partija buduće revolucije), bilo je ubijeno po presudi –

486 ljudi, ili oko 17 ljudi godišnje na celu zemlju. (U brojku ulaze i kriminalci!)[295] U godinama prve revolucije i njenog gušenja broj pogubljenja naglo je narastao – ono što Rus nikako nije mogao da shvati, što je izazvalo suze Tolstoju, negodovanje Koroljenka i mnogih i mnogih drugih: od 1905. do 1908. bilo je pogubljeno oko 2.p200 ljudi (skoro pet svakog meseca!). *Epidemija smrtne kazne,* kako kaže Tagancev. (Tada je ona i prestala.)

Čudimo se kad čitamo da je 1906, kada su bili stvoreni preki sudovi, nastao ozbiljan problem: ko će izvršavati smrtne presude? (A izvršavati su se morale 24 sata od donošenja odluke.) Kazne je izvršavala vojska, i to je na nju ostavljalo mučan utisak. Često se nije mogao naći dželat–dobrovoljac. Pretkomunističke glave nisu mogle da se dosete da jedan dželat, pa još u potiljak, može mnoge da poubija.

Privremena vlada, prilikom stupanja na dužnost, potpuno je ukinula smrtnu kaznu. Jula 1917. vratila ju je u aktivnoj vojsci i u oblastima oko linije fronta za ratne prestupe, ubistva, silovanja, razbojništva i pljačku (čega je onda, u tim oblastima, bilo u izobilju). To je bila jedna od najnepopularnijih mera koje su uništile Privremenu vladu. Parola boljševika za prevrat bila je: »Dole smrtna kazna koju je Kerenski obnovio!«

Sačuvala se priča da je u Smoljnom one iste noći, između 25. i 26. oktobra, došlo do rasprave: da li da se jednim od prvih dekreta smrtna kazna zanavek ukine? Lenjin je tada ispravno ismejao utopiju svojih drugova: on je znao da se bez smrtne kazne ne može učiniti ni najmanji korak prema novom društvu. Ipak, sastavljajući koalicionu vladu sa eserima, moralo se popustiti njihovim pogrešnim shvatanjima, te je, od 28. oktobra 1917, smrtna kazna, uprkos svemu, bila ukinuta. Naravno, od te »dobrodušne« pozicije ništa dobro nije moglo ispasti. (A kako su je i ukinuli? Naredio Trocki u početku 1918. da se sudi Alekseju Ščastnome, novonaimenovanom admiralu flote, zbog odbijanja da potopi baltičku flotu. Predsednik Vrhovnog revolucionarnog suda Karklin, lošim ruskim jezikom, hitro donosi odluku: »streljati u roku od 24 časa«. U sali nastaje graja: smrtna kazna je ukinuta! Tužilac Krilenko razbistrava situaciju: »Zašto grajete? Ukinuto je – pogubljenje. A mi Ščastnoga ne pogubljavamo – mi ga streljamo.« I streljali ga.)

Ako se može suditi prema zvaničnim dokumentima, smrtna kazna je, od juna 1918, svuda obnovljena. Ne, nije »obnovljena« nego uspostavljena kao nova era smrtne kazne. Ako uzmemo da Lacis[296] ne umanjuje, nego samo nema potpune izvore, i da su revolucionarni sudovi, kad se sve uzme u obzir, radili sudskim putem istu stvar koju i Čeka vansudskim, možemo zaključiti da je u dvadeset centralnih gubernija Rusije za 16 meseci (jun 1918 – oktobar 1919) bilo ubijeno više od 16 hiljada ljudi, ili više od 1.000 mesečno.[297] (Uzgred budi rečeno, tada su streljani i predsednik prvog ruskog – Petrogradskog, iz 1905. godine – sovjeta deputata Hrustaljev–Nosar i onaj umetnik što je tokom celog građanskog rata kreirao legendarnu crvenoarmejsku odeću).

Pa još i revolucionarni vojni sudovi s njihovim hiljadama mesečno. I železnički revolucionarni sudovi (v. gl. 8, str. 228–231).

Moguće je, uostalom, da era pogubljenja što je nastupila 1918. ovim pojedinačnim streljanjima, izvršenim po presudi ili bez nje – neka ih se i hiljadama zbrajalo – i nije Rusiju sledila i opila.

Strašnija je, čini nam se, kod zaraćenih strana, a kasnije kod pobednika, bila moda *potapanja šlepova,* uvek sa stotinama nepopisanih, neprozvanih i čak neizbrojanih ljudi (mornaričkih oficira – u

Finskom zalivu, Belom, Kaspijskom i Crnom moru; talaca, čak i 1920 – u Bajkalskom jezeru). Ovo ne ulazi u našu usko sudsku istoriju, ali je i to istorija naših o b i č a j a , iz kojih će se roditi sve ono što je usledilo. Da li je ikada, počev od Rjurika, bivalo vreme tolikih ubistava i takvih surovosti kao što je nastalo s građanskim ratom posle oktobarske revolucije?

Ispustili bismo karakterističan zubac ako ne kažemo da se smrtna kazna ukidala... da!, i u januaru 1920! Neki istraživač bi se pred ovim poverenjem i pred nezaštićenošću diktature, koja eto lišava sebe kaznenog mača dok je Denjikin još uvek na Kubanu, Vrangel na Krimu, a poljska konjica se sedla na pohod, mogao čak i potpuno zbuniti. Međutim, kao prvo, ovaj dekret je bio veoma razuman: on se *nije prostirao na revolucionarne vojne sudove,* nego isključivo na Čeku i sudove u pozadini. Stoga su oni što ih je trebalo streljati prethodno prebacivani bliže pojasu gde mogu biti streljani. Za istoriju se sačuvala ova naredba:

»Tajno. Cirkularno pismo.

Predsednicima ČK, VČK, za specijalna odeljenja.

S obzirom na ukidanje smrtne kazne, predlažemo da se sva lica koja po raznim zločinima potpadaju pod najvišu meru upućuju u zonu borbenih dejstava, na koju se Dekret o ukidanju smrtne kazne ne odnosi.

15. aprila 1920. godine. № 325/16756

Rukovodilac spec. od. VČK

/Potpis/

Jagoda«

Kao drugo, on je bio *pripremljen* prethodnom *čistkom zatvora* (masovnim streljanjem zatvorenika koji bi mogli potpasti »pod dekret«), U arhivima se sačuvala molba butirskih zatvorenika od 5. maja 1920:

»Kod nas, u butirskom zatvoru, odmah posle proglašenja Dekreta o ukidanju smrtne kazne streljano je, u toku noći, 72 čoveka. Po podlosti bio je to pravi košmar.«

Ali, kao treće, što je i najutešnije, dejstvo Dekreta bilo je kratkog veka – 4 meseca (dok se zatvori nisu opet napunili). Dekretom od 28. maja 1920. Večeka je dobila pravo da izvršava pogubljenja.

Revolucija žuri, ne može čekati da sve preimenuje da bi obukla sve u novo. Tako je i »smrtna kazna« preimenovana u *najvišu meru,* i to ne »kazne« nego *društvene zaštite. Osnovi krivičnog zakonodavstva* iz 1924. godine objašnjavaju nam da je ova »najviša mera« ustanovljena p r i v r e m e n o *do dana kada je Centralni izvršni komitet ukine.*

I zaista, 1927. počelo se s njenim ukidanjem: ostavljena je samo za zločine protiv države i vojske (čl. 58 i »vojni« članovi) i još, istina, za banditizam (no, zna se kako je tumačenje

»banditizma« bilo i tih godina i sve do danas široko: od »basmača« do litvanskog šumskog partizana, svaki naoružani nacionalist koji se ne slaže s centralnom vlašću smatra se banditom; pa kako onda ostati bez tog člana? I ustanik u logoru, i učesnik nemira u gradu, takođe su »banditi«). Po članovima, pak, koji štite privatna lica, smrtna kazna je za desetogodišnjicu Oktobra ukinuta.

Međutim, za petnaestu godišnjicu dodata je smrtna kazna po zakonu od *sedam osmina,*[298] tom najvažnijem zakonu već dolazećeg socijalizma, koji je podaniku i za državnu iglicu obećavao metak u čelo.

Kao i uvek u početku primene nekog propisa, navalilo se na taj zakon 1932–33. i posebno predano streljalo. U to *vreme mira* (još za života Kirova...) samo u lenjingradskim Krstovima, u decembru 1932, izvršenje je **istovremeno** čekalo **dvesta šezdeset pet osuđenih na smrt**[299]**,** a za celu godinu, samo u Krstovima – puna hiljada.

Kakvi su to bili zlikovci? Otkuda se nabralo toliko zaverenika i smutljivaca? Ležalo je tu šest kolhoznika iz blizine Carskog Sela, čiji se greh sastojao evo u čemu: bili su se povrnuli za kosačima u kolhozu (kosili su i oni!) i pokosili za svoje krave nepokošeno busenje! **Nijednog od tih šest mužika VCIK nije pomilovao! Nad svima je izvršena smrtna presuda!**

Koja bi to Saltičiha,[300] koji najgnusniji i najodvratniji spahija, mogao u b i t i šest mužika za jedno zlosrećno povrćanje za kosačima. Da ih je samo po jednom šibom ošinuo, mi bismo to znali i u školi se bacali drvljem i kamenjem na njegovo ime.[301] A ovo – propalo u vodu, nikome ništa. Ostaje nam samo da se potajno nadamo da će se kad–tad naći dokumenta da potvrde priču moga živog svedoka. Neka Staljin nikada i nikoga nije ubio – smatram da bi za samo ovih šest carskoselskih mužika bio za čerečenje! I još imaju obraza da dižu na nas dreku: »Kako ste se samo usudili da ga razobličavate, da uznemiravate njegove velike seni?«... »Staljin pripada svetskom komunističkom pokretu!« – Da. I – krivičnom zakonu.

Uostalom, i Lenjin i Trocki – šta su oni bolji? Oni su počeli.

Budimo opet hladnokrvni i nepristrasni. Naravno, VCIK bi obavezno »potpuno ukinuo« najvišu meru. On je to bio obećao, no muka je bila u tome što je 1936. godine Otac i Učitelj »potpuno ukinuo« sam VCIK. A *Vrhovni sovjet* više je mirisao na vremena Ane Joanovne[302]. Sada je i *najviša mera* postala mera »kazne« a ne nekakve tamo nerazumljive »zaštite«. Streljanja 1937–38. više se čak ni za Staljinovo uvo nisu uklapala u »zaštitu«.

Koji će nam poznavalac pravne nauke, koji istoričar kriminaliteta dati proverenu statistiku? Gde je taj specijalni arhiv u koji bismo mogli prodreti i naći brojke? Takvih nema. Niti će ih biti. Drznućemo se samo da ponovimo brojke po čuvenju koje su, kao najsvežije, 1939–40, kružile pod butirskim svodovima a dolazile od krupnih i srednjih palih ježovaca što su nedavno bili prošli kroz te ćelije (a ko je bolje od njih to mogao znati?). Ježovci su govorili da je za one dve godine u Sovjetskom Savezu streljano p o l a m i l i o n a »političkih« i 480 hiljada kriminalaca (po članu 59–3 – kao »Jagodini pomagači«; ovim je i sasečeno »staro plemenito lopovsko« podzemlje).

Može li se, i koliko, ne verovati tim brojkama? Uzevši da se streljanja nisu vršila dve godine nego samo godinu i po, moramo računati (za član 58) prosečno na mesec – 28 hiljada streljanih. Na ceo Sovjetski Savez. A stratišta – koliko? Brojka od 150 bila bi vrlo skromna. (Bilo ih je sigurno više. Samo u Pskovu, u mnogim crkvama i isposničkim ćelijama bila su smeštena mučilišta i stratišta NKVD. Ni 1953. turisti nisu puštani u te crkve: »Arhivi!« Tamo ni paučina nije po deset godina čišćena – takvi su to bili »arhivi«. Pred početak restauracijskih radova odatle su kamionima izvožene kosti.) Prema tome, tada je, po jednom mestu i danu, na streljanje odvođeno po šest ljudi. Zašto bi bilo fantastično? To je, štaviše, i premalo! Ljudi u Krasnodaru svedoče da je u glavnoj zgradi GPU, u Proleterskoj ulici, 1937–38. svake noći streljano po više od 200 ljudi! (Prema drugim izvorima, do 1. januara 1939. streljano je 700 hiljada ljudi.)

U godinama otadžbinskog rata primena smrtne kazne se raznim povodima čas proširivala (povodom militarizacije železnica, recimo), čas obogaćivala u formi izvršenja (od aprila 1943 – dekret o vešanju).

Svi ovi događaji su unekoliko usporili obećano potpuno i za sva vremena konačno ukidanje smrtne kazne; pa opet, naš strpljivi i odani narod ga je na kraju islužio: u maju 1947. godine Josif Visarionovič je glednuo na svoj uštirkani žabo u ogledalu – bio je zadovoljan! – i Prezidijumu Vrhovnog sovjeta izdiktirao je ukidanje smrtne kazne u vreme mira (a mesto nje – nova vremenska kazna, 25 godina. Odličan izgovor da uvede *četvrtak*).

Ali, naš narod je bezobrazan, nezahvalan, nesposoban da ceni velikodušnost... Upravljači dve i po godine uzdisaše–kukaše za smrtnom kaznom, i 12. januara 1950. proglasiše suprotan dekret, »s obzirom na prispele molbe od nacionalnih republika (Ukrajina?...), od sindikata (kako su samo ljubazni ti naši mili sindikati, uvek znaju šta nam treba!), od seljačkih organizacija (ovo mora da je u snu izdiktirao, sve seljačke organizacije Milostivi je zgazio još u godini »velikog preloma«), a isto tako od kulturnih radnika« (ovo je, nema šta, sasvim moguće) i vratiše nam smrtnu kaznu – za »izdajnike domovine, špijune i sabotere–diverzante«, kojih se, eto, mnogo nakotilo.

I čim krenuše da nam vraćaju dobro nam znanu seču glava, sve pođe bez po muke: 1954 – i za ubistvo s umišljajem; maja 1961 – i za posezanje na državnu imovinu, i za falsifikovanje novca, i za nasilje u kaznenim zavodima (ko ubija cinkaroše i zadaje strah administraciji logora); jula 1961 – za kršenje propisa o valutnim operacijama; februara 1962 – i za nasrtaj (podigao si ruku) na život milicionara i družinika[303]; istoga dana – i za silovanje; pa i, istoga dana – za davanje i uzimanje mita.

No, to je samo *privremeno, do konačnog ukidanja.* I dan–danas tako je zapisano.

Ispada da smo bez smrtne kazne najduže bili za vreme Jelisavete Petrovne.

* * *

U našem srećnom i slepom življenju osuđenici na smrt nam izgledaju kao nemnogobrojne nesrećne jedinke. Instinktivno smo uvereni da *mi* nikako ne možemo upasti u ćeliju smrti, da je za to

potrebna ako ne obavezno teška krivica a ono bar istaknuti život. Nama treba da još mnogo pomućkamo glavom da bismo shvatili: u ćelijama smrti ležalo je bezbroj najobičnijih ljudi za najobičnije postupke; oni vrlo često – i to zavisi od sreće – nisu dobili pomilovanje nego *smrtnik* (ovako zatvorenici nazivaju »najvišu meru«, oni ne podnose velike reči i svemu daju neko što grublje i što kraće ime).

Agronom rejonske uprave za poljoprivredu dobio je smrtnu kaznu za greške u analizi kolhoznog žita (a možda vlastima analiza nije odgovarala?). Godina 1937.

Predsednik zanatske zadruge (koja je pravila kaleme za konac!), Meljnikov, osuđen je na smrt zbog toga što je u radionici došlo do požara, izazvanog varnicom iz lokomobila! Godina 1937. (Istina, pomilovan je i dobio deseticu.)

U istim Krstovima, 1932. godine čekali su smrt: Feljdman, zbog toga što je kod njega nađena valuta; Fajtelevič, konzervator, zbog prodaje čelične trake za perca. Iskonska trgovina – uhlebije i zabava Jevreja takođe je postala dostojna smrtne kazne!

Kako onda da se čudimo što je smrtnu kaznu zaradio momak sa sela, Geraska, u okolini Ivanova: on se na prolećni Nikoljdan zabavljao u susednom selu, i dobro nakresan udario kocem po sapima – i ne milicionara, ne! – milicijskog konja! (Istina, on je toj istoj miliciji u inat, pre toga, bio odbio jednu dasku oplate sa seoskog sovjeta, zatim otkačio s kabla telefon sovjeta i vikao: »Udri crne đavole!«...)

Naša sudbina da dopadnemo ćelije smrti ne zavisi od toga da li smo nešto uradili ili nismo uradili – ne, nju nam donosi okretanje velikog kola, tok moćnih okolnosti koje dolaze spolja. Na primer: Lenjingrad je u blokadi – šta njegov najviši rukovodilac drug Ždanov može pomisliti ako u toku tih surovih meseci među dosijeima lenjingradske Državne bezbednosti nema smrtnih kazni? Da Organi lenčare – šta drugo? Moraju biti otkrivene velike zavere kojima spolja rukovode Nemci. Kako to da su 1919, onda kada je Staljin rukovodio gradom, takve zavere otkrivane, a sada, 1942, kad Ždanov rukovodi, njih nema? Zaključeno–učinjeno: otkriveno je nekoliko razgranatih zavera! Vi spavate u svojoj nezagrejanoj lenjingradskoj sobi, a crna kandža se već na vas spušta. Šta tu od vas zavisi?! Izabran je neko, recimo general–lajtnant Ignatovski: njegovi prozori gledaju na Nevu, s jednoga od njih je mahnuo belom maramicom, hteo čovek da se išmrkne – signal! Ignatovski voli i da s mornarima popriča o tehnici, on je inženjer. I to zabeleženo! Ignatovski je uhapšen. Došlo je vreme da položi račune: dajte imena četrdeset članova vaše organizacije! Daje. – Ako ste razvodnik u pozorištu u Aleksandrinki[304], imate male šanse da budete na ovom spisku, ali ako ste profesor Tehnološkog fakulteta – već ste na njemu (opet prokleta inteligencija!). Šta je tu od vas zavisilo? A ko je na njemu – stratište mu ne gine.

Streljani svi. Među živima ostaje Konstantin Ivanovič Strahovič, poznati ruski hidrotehničar. A evo kako. Izvesna viša vlast u Državnoj bezbednosti nije zadovoljna što je spisak mali i malo je lica za streljanje. Određuje Strahoviča za pogodan centar od kojeg će se otkriti nova organizacija. Poziva ga kapetan Aljtšuler: »A vi, tako, znači: požurili da priznate i pođete na onaj svet – samo da ne otkrijete ilegalnu vladu? Kakva je bila vaša dužnost u njoj?« Tako Strahovič, čekajući i dalje u ćeliji osuđenih na smrt, ulazi u novi krug istrage. On predlaže da bude smatran ministrom prosvete (da bi se sve što pre okončalo) ali je Aljtšuleru i to malo. Istraga teče, u međuvremenu grupu Ignatovskog

streljaju. Na jednom od saslušanja Strahoviča obuzima gnev: ne što bi hteo da živi – umoran je od umiranja, nego ono najvažnije: ogadila mu se laž. I on na unakrsnom ispitivanju u prisustvu nekog višeg dostojanstvenika počinje da lupa po stolu: »Va s ima da postreljaju! Neću više da lažem! Povlačim sve iskaze!« Varnica je pomogla: njega ne samo da prestaju da zovu na istragu već ga i na dugo vreme zaboravljaju u ćeliji smrti.

Moguće je da usred opšte pokornosti eksplozija očaja uvek pomaže.

Toliko ih je pogubljeno – najpre hiljadama, zatim stotinama hiljada. Mi delimo, množimo, uzdišemo, proklinjemo. A to su ipak samo brojke. One nas izvedu iz pameti, ali se lako i zaborave. A kad bi rođaci pogubljenih dali nekom izdavaču fotografije svojih nesrećnika i od njih bio izdat album, nekoliko tomova albuma – prelistavajući taj album i zagledajući se u te potom ugašene oči, mogli bismo mnogo toga poneti za ostatak našeg života. Takvo jedno nemo skoro bez teksta čitanje ostavilo bi večni trag na našem srcu.

U porodici nekih mojih znanaca, bivših zekova, ustalio se ovakav običaj: 5. marta, na dan smrti Vrhovnog Ubice, na stolovima se rasprostiru fotografije streljanih i u logorima umrlih – nekoliko desetaka, koliko su mogli skupiti. Tokom celoga dana u kući vlada svečana atmosfera, polucrkvena, polumuzejska. Žalosna muzika. Dolaze prijatelji, posmatraju fotografije, ćute, slušaju, porazgovaraju tiho, odlaze ne pozdravivši se.

Eto šta bi trebalo da uđe u običaj... Te bi nam smrti ostavile makar i mali ožiljak na srcu.

Da kako–tako *ne ostanu uzaludne...*

Kako se *sve to* zbiva? Kako ljudi *iščekuju?* Šta osećaju? O čemu misle? Kakve zaključke izvode? Kako ih *odvode?* Sta osećaju u poslednjim minutima? I kako upravo... to... njih...?

Prirodna je čovekova bolesna žeđ da pronikne iza zavese (premda, naravno, to nikoga od *nas* neće pogoditi). Prirodno je i to što preživeli upravo o poslednjem ne govore: pomilovani su.

Ono poslednje dželati znaju. No, dželati neće progovoriti. (Onaj čuveni čika Ljoša iz Krstova, koji je utezao ruke pozadi, navlačio lisice i, ako bi odvođeni viknuo, u mračnom hodniku, »Zbogom, braćo!«, tome usta štupom zatiskao – zašto bi vam on pričao? On i sada sigurno šeta po Lenjingradu, lepo je obučen. Ako ga u pivnici na Ostrvima[305] ili na fudbalskoj utakmici slučajno sretnete, upitajte ga!)

Pa ni dželat ne zna sve do kraja. Ni on koji nečujno, pod brektanjem vozila voda straže, puca pištoljem u potiljak – ni on ne može znati šta se zbiva. Ne zna ni on *sve do kraja!* Samo ubijeni znaju do kraja – a to znači: niko.

Zna još, istina, umetnik – nejasno i nepotpuno, no opet kako–tako – sve do samog taneta, do same petlje.

Od pomilovanih i zahvaljujući umetniku sačinili smo približnu sliku ćelije smrti. Znamo, na

primer, da u njoj noću ne spavaju već *čekaju*. Da se smiruju tek ujutru.

NEKOLIKO STRELJANIH

Viktor Petrovič Pokrovski
(† Moskva, 1918)

Aleksandar Štrobinder
(† Petrograd, 1918)

Mihail Aleksandrovič Reformatorski
(† Orel, 1938)

Vasilije Ivanovič Aničkov
(† Lubjanka 1927)

Aleksandar Andrejevič Svečin
profesor Generalštabne škole
(† Moskva, 1935)

Jelizaveta Jevgenjevna Aničkova
(† logor na Jeniseju, 1942)

Narokov (Marčenko) u romanu *Lažne veličine*[306], jako iskvarenim, unapred zadatim postupkom – napisati sve kao Dostojevski i još više od njega ganuti i srce pocepati – ipak je ćeliju smrti i scenu pogubljenja, po mom shvatanju, odlično napisao. Proveriti je nemoguće, ali, ne znam zašto, slika se nameće.

Domišljanja ranijih umetnika, Leonida Andrejeviča recimo, sada nam, hteli mi ili ne hteli, mirišu na vremena Krilova. A i kakav bi fantasta mogao zamisliti ćelije smrti 1937. godine? On bi nam obavezno pleo svoju psihološku žicu: čekaju, osluškuju... Ko bi mogao predvideti i opisati tako neočekivane muke na smrt osuđenih:

1. Njih muči *hladnoća.* Oni moraju da spavaju na betonskom podu a pod prozorom je tri ispod nule (Strahovič). Tu se i pre svakog streljanja smrzava.

2. Njih muči *teskoba i zagušljivost.* U samicu je ubačeno sedam (n i k a d a m a n j e), deset, petnaest ili d v a d e s e t o s a m osuđenih na smrt (Strahovič, Lenjingrad, 1942). I u toj stisci žive nedeljama i m e s e c i m a. U poređenju s ovim košmar tvojih sedam obešenih[307] je pesma! Ljudi više ne misle na izvršenje, ne boje se streljanja – oni misle kako će evo sad noge ispružiti, kako će se prevrnuti, kako uhvatiti vazduha.

Godine 1937, kada je u ivanovskim zatvorima – unutrašnjem, br. 1, br. 2 i KPZ istovremeno ležalo po 40 hiljada ljudi, iako su oni mogli primiti najviše 3–4 hiljade – u zatvoru br. 2 bili su pomešani: oni pod istragom, osuđenici na logor, osuđenici na smrt, pomilovani od smrti, i još lopovi, i svi su oni *nekoliko dana stojali* u velikoj ćeliji, *dupke nabijeni jedan uz drugog* u takvoj teskobi da je bilo nemoguće podići ili spustiti ruku, dok su oni što su bili prignječeni uz ležajeve rizikovali

da im noge budu polomljene u kolenima. Bila je zima i, da se ne bi ugušili, zatvorenici su izbili stakla na prozorima. (U ovoj ćeliji smrt je čekao kao ovca sedi član RSDRP od 1898. godine Alalikin, koji je posle aprilskih teza 1917.[308] bio napustio Partiju.)

3. Njih muči *glad.* Oni tako dugo čekaju nakon odluke da im glavno osećanje postaje ne strah od pogubljenja, nego muke od gladi: kako nešto pojesti? Aleksandar Babič je 1941. u zatvoru u Krasnojarsku proveo u ćeliji smrti 75 dana i noći! Bio se već sasvim pomirio i streljanje čekao kao jedini mogući kraj svoga uništenog života. Međutim, kako je bio natekao od gladi, streljanje mu je zamenjeno s deset godina i od tada je počeo svoje izdržavanje logora. – Koji je rekord boravljenja u ćeliji smrti? Ko bi to znao?... Vsevolod Petrovič Golicin, starešina (!) ćelije smrti, ležao je u njoj 140 dana (1938) – no, da li je to rekord? Ponos naše nauke akademik N.I. Vavilov čekao je streljanje nekoliko meseci, ako ne i celu godinu; kao osuđenik na smrt bio je evakuisan u saratovski zatvor, u kojem je ležao u podrumskoj ćeliji bez prozora, i kada je u leto 1942. bio pomilovan i prebačen u zajedničku ćeliju, nije mogao hodati, na šetnju su ga iznosili na rukama.

4. Na smrt osuđeni pate bez medicinske pomoći. Ohrimenko je zbog dugog prebivanja u ćeliji smrti bio teško oboleo (1938). Ne samo da ga nisu poslali u bolnicu nego mu ni lekarka nije dugo dolazila. A kada je došla, nije ušla u ćeliju, samo mu je kroz rešetkasta vrata, bez pregleda i ništa ga ne pitajući proturila neke praškove. Kod Strahoviča je bila počela vodena bolest nogu; on je to prijavio čuvaru – poslali su mu zubnog lekara.

Kada se lekar i uključi, nastaje dilema: da li da leči osuđenika i da mu tako produžava čekanje smrti, ili se humanost lekara sastoji u tome da radi na ubrzavanju izvršenja kazne? Evo opet jedne male slike što nam je donosi Strahovič: ulazi lekar i razgovarajući s dežurnim pokazuje prstom na osuđenike: »Pokojnik... pokojnik... pokojnik...« (Izdvaja distrofičare za dežurnog naglašavajući da se ljudi ne smeju tako mučiti, da je vreme da budu streljani!)

Zašto su ih tako dugo držali? Nedostajalo dželata? Treba se podsetiti da je mnogim osuđenicima na smrt predlagano, čak su i *moljeni,* da napišu molbu za pomilovanje, a kada bi se ovi previše opirali, kada više nisu želeli nikakve nagodbe, molbe su pisane u njihovo ime. Kretanje papira po krivinama birokratske mašine moralo je, međutim, trajati mesecima.

Ovde se, sigurno, nameće i sudaranje dva razna nadleštva. Nadleštvo sudsko–istražno (članovi Vojnog kolegijuma su nas uveravali da je to bila jedna ustanova) jurilo je da razotkrije što više košmarno groznih dela i da prestupnicima određuje dostojnu kaznu – smrt. Čim je pak smrtna presuda bivala izrečena, upisana u aktivu istrage i suda, ta strašila zvana osuđenici više ih nisu zanimala: urote nikakve i inače nije bilo i ništa u životu države nije zavisilo od toga hoće li oni živeti ili umreti. Tako bi oni ostali na punom raspolaganju zatvorskom nadleštvu. Zatvorsko, pak, nadleštvo bliže je Gulagu i na zatvorenike gleda s privredne tačke gledišta, njegove brojke ne teže tome da se pogubi više ljudi, nego da se na Arhipelag pošalje više radne snage.

Ovako je i upravnik unutrašnjeg zatvora Velike kuće, Sokolov, gledao na Strahoviča, koji je,

dosađujući se u ćeliji smrti, bio počeo da traži olovku i papira da bi se bavio naučnim radom. Najpre je pisao svesku *O uzajamnom dejstvu tečnosti i čvrstog tela koje se u njoj kreće, Proračun balista, opruga i amortizera,* a zatim *Osnovi teorije stabilnosti;* tada su ga odvojili u zasebnu, »naučnu«, ćeliju i počeli ga bolje hraniti. Onda su počele da stižu narudžbine s lenjingradskog fronta, za koji je razrađivao »trodimenzionalnu paljbu na avione«, i sve se tako završilo da mu je Ždanov smrtnu kaznu preinačio u petnaest godina (no, pošta s Velike Zemlje je presporo putovala: uskoro je pristigla obična *pomilovka* iz Moskve, štedrija još od Ždanovljeve – *banka* sve u svemu).

Sve zatvorske sveske Strahoviča i sada su čitave. Njegova »naučna karijera« iza rešetaka ovim je samo počinjala. Njega je čekalo mesto rukovodioca jednog od prvih u SSSR–u projekata turboreaktivnog motora.

A. N. P–a, docenta matematike, odlučio je da za svoje ciljeve malo eksploatiše u ćeliji smrti islednik Kruškov (da, da, nije greška – ista ona lopuža): ovaj je, naime, bio vanredni student i P–a dovodio iz ćelije smrti da mu rešava zadatke iz teorije funkcija kompleksne promenljive za njegove (a najpre će biti da i nisu bili njegovi) seminarske radove.

Šta uopšte svetska književnost razume o predsmrtnim mukama?...

Na kraju (kazivanje Čavdarova), ćelija smrti može biti iskorišćena i kao *sastavni deo istrage,* kao metoda pritiska. Dvojica koji nisu priznali (Krasnojarsk) iznenada su pozvani na »sud«, »osuđeni« na smrt i prebačeni u ćeliju smrti. (Čavdarov je ovako rekao: »inscenirano im je suđenje«. No, u situaciji kada je svako suđenje inscenirano – kakvo ime da damo još ovom lažisudu? Scena na sceni, priredba ubačena u priredbu.) Najpre su im dali priliku da se dobro nakusaju tog smrtnog življenja. Zatim su im nalegli *kvočke,* nazoviosuđenike na smrt. Ovi su iznenada počeli da se kaju što su u istrazi bili onoliko tvrdoglavi i zamolili su čuvara da prenese isledniku da su spremni da sve potpišu. Dato im je da potpišu nove izjave, posle čega su izvedeni iz ćelije – danju, što će reći uopšte ne na streljanje.

A »istinski« osuđenici na smrt ove ćelije, oni koji su poslužili kao materijal za igru islednika – oni su morali nešto preživljavati dok su posmatrali kako se drugi »kaju« i »dobijaju« pomilovanje. Ovo su samo obavezni troškovi režije.

Priča se da su Konstantina Rokosovskoga, potonjeg maršala, 1939. dva puta izvodili noću u šumu na tobožnje streljanje, uperivali cevi u njega, pa ih spuštali i vraćali ga u zatvor. I to je »najviša mera« primenjena kao istražna metoda. I – on ništa, bilo pa prošlo, ostao živ i zdrav, i ne ljuti se.

Da ga smaknu – čovek pokorno dozvoljava skoro uvek. Zašto smrtna presuda ovako hipnotiše? Pomilovani se najčešće ne sećaju da se neko opirao u ćeliji smrti. No, bilo je i takvih. U lenjingradskim Krstovima osuđenici na smrt su 1932. čuvarima oteli pištolje i pucali. Posle ovog slučaja bila je razrađena tehnika: čuvari bi došli nenaoružani, osmotrili kroz okance onoga koga treba uzeti, i onda bi se njih petorica bacili na jednoga. Osuđenih na smrt u ćeliji je obično bilo između osam i deset, ali je svaki od njih poslao Kalinjinu apelaciju, svaki je očekivao za sebe oproštaj. »Krepaj danas ti, ja ću sutra«: razmakli bi se i nezainteresovano posmatrali kako savlađuju nesrećnika, kako‘on viče za pomoć i kako mu u usta nabijaju dečju lopticu. (Vidiš kakve sve

mogućnosti primene pruža jedna dečja loptica... Kakav primer za predavača dijalektičke metode!)

Nado! Daješ li ti više snage, ili više slabosti? Ako bi u svakoj ćeliji smrti osuđenici složno davili dželate koji dolaze po njih, ne bi li se pogubljenja prekratila pre nego pomoću apelacija na VCIK? Zašto da se ne opreš kad si i inače nad rakom?

A opet, zar i kod hapšenja propast nije svima pisana? A eto, uhapšenici puze na kolenima, kao da su im noge podrezane, i zovu nadu!

* * *

Vasilij Grigorjevič Vlasov se seća da je u noći posle odluke, kada su ga vodili preko mračnog Kadija i mahali s četiri pištolja sa sve četiri strane, njegova pomisao bila: samo da ga sada ne ubiju, s provokacijom: hteo, kao, da utekne. To jest, on još uvek nije verovao u odluku, još se nadao da će živeti...

Sada ga drže u sobi stanice milicije, metnuli ga na kancelarijski sto i dva–tri milicionara dežuraju na svetlosti petrolejke. Razgovaraju između sebe: »Četiri dana sam slušao i slušao i nikako da pojmim zbog čega su ih osudili.« – »Mani, nije to za nas!«

U ovoj prostoriji Vlasov je proveo pet dana i noći: očekivano je potvrđenje odluke da bi se pogubljenje izvršilo u samom Kadiju, bilo je vrlo teško dalje sprovoditi osuđenike. Neko je u njegovo ime uputio telegram za pomilovanje: »Ne smatram se krivim, molim da me spasete«. Odgovora nije bilo. Svih tih dana Vlasovu su se ruke tako tresle da nije mogao podići kašiku da se založi, morao je tanjirom navrtati. Dolazio je, da se s njim malo posprda, Kljugin. (Uskoro, posle kadijskog procesa on je trebalo da bude preveden u Moskvu. Te godine su ove purpurne zvezde gulagovskog neba imale nagle uspone i padove. Spremao se trenutak kada će i njih početi stresati u isti ponor, no oni to nisu znali.)

Ni potvrda odluke ni pomilovanje nisu dolazili, moralo se, znači, četiri na smrt osuđena odvesti u Kinešmu. Odvezli su ih u četiri jednoipotonca, u svakom po jedan osuđeni i sedam milicionara.

U Kinešmi – podrum manastira. (Manastirska arhitektura, oslobođena monaške ideologije, dobro nam je odgovarala!) Ovde su im priključili druge osuđenike na smrt i sve odvezli u hapseničkom vagonu u Ivanovo.

Na skladištu teretne stanice u Ivanovu odvojena su trojica: Saburov, Vlasov i jedan od onih drugih, a ostali odmah povedeni: na streljanje, da ne pretrpavaju zatvor. Tako se Vlasov oprostio od Smirnova.

Trojica zadržanih strpana su u dvorište zatvora br. 1, na vlažnu oktobarsku stud koja u kosti ulazi, i tu držani oko četiri sata, za koje vreme su odvođene, dovođene, pretresane druge etape. Osuđenici još uvek ni po čemu nisu mogli biti sigurni da ih neće streljati upravo danas. Ta četiri sata su morali ostati na zemlji i dobro o svemu razmisliti! Desilo se, u jednom trenutku, tako da je

Saburov pomislio da ih vode na streljanje (a vodili ih u ćeliju). Nije ispustio glasa, ali je tako stisnuo ruku suseda da je ovaj dreknuo od bola. Straža ga je morala povući po tlu, pomažući se bajonetima.

U ovom zatvoru bile su četiri ćelije smrti, na istom hodniku sa sobama za decu i bolničkim prostorijama! Ćelije smrti su bile sa po dvoja vrata: jedna obična drvena s okancetom i jedna rešetkasta železna, a na svakima po dve brave (ključeve su imali čuvar i dežurni bloka, svaki za svoju bravu, da jedan bez drugoga ne bi mogli otvoriti). Ćelija broj 43 bila je do isledničke kancelarije: u noćima, dok su svaki čas očekivali da ih smrt poseti, morali su podnositi još i krike mučenih.

Vlasova je dopala ćelija broj 61. Bila je to samica od oko pet metara po dužini i nešto više od jednog po širini. Dva gvozdena kreveta prikovana debelim gvožđem za pod, na svakom od njih po dva osuđenika, jedan drugom s nogama uz glavu. I još četrnaestorica na betonskom podu, jedan preko drugoga.

Da čekaju smrt, ovim ljudima je bilo ostavljeno po manje od jednog kvadratnog aršina[309]. Bez obzira na to što oduvek i mrtav čovek ima *svoja dva metra zemlje.* (Čehovu se i to učinilo malo...)

Vlasov je upitao da li se odmah strelja: »Eto, mi odavno čekamo a još uvek smo živi...«

Počelo je čekanje, onako kako smo opisali: niko ne spava tokom cele noći, svako potpuno obamro očekuje da bude odveden na streljanje, prisluškuje na svaki šum u hodniku (sposobnost za suprotstavljanje opada i zbog tog produženog iščekivanja!). Osobito su nemirne noći kada prethodnog dana nekome stigne pomilovanje: onaj pođe ridajući od radosti a u ćeliji se strah zgusne: zajedno s pomilovanjima odozgo su se sručila i odbijanja, tokom noći će doći po nekoga...

Ponekad noću zagrme brave, srce siđe u pete – za mene? ne za mene? U stvari, to je čuvar otvorio drvena vrata za kakvu sitnicu: »Skini te stvari s prozora!« Od tog jednog otvaranja svoj četrnaestorici se život možda za godinu skratio: otvori im tako pedeset puta i nećeš na njih morati trošiti metak! Da, ali su mu oni i te kako zahvalni za to što je sve tako lepo prošlo: »Odmah skidamo, građanine šefe!«

Nakon jutarnje nužde, oslobođeni straha, oni bi zaspali. Čuvar bi uneo kotao s čorbuljkom i nazvao im dobro jutro. Trebalo je po propisima da se druga, rešetkasta vrata otvaraju samo u prisustvu dežurnog zatvora. Kao što znamo, ljudi su bolji i lenji od svojih propisa i instrukcija: čuvar bi ujutru ušao bez dežurnoga u ćeliju i sasvim ljudski – ne, to je dragocenije od obične ljudske ljudskosti! – obratio bi im se: »Dobro jutro!«

Ima li ikoga na zemlji kome ono može biti bolje nego njima? Zahvalni za topli pozdrav i za toplu splačinu, sada bi oni usnuli i spavali do podne. (Ujutru su samo i jeli. Već posle spavanja mnogi nisu mogli jesti. Ako bi ko i dobio paket od svojih – bližnji su mogli znati, ali i ne znati za smrtnu presudu – iako je sve postajalo zajedničko, sve je ležalo i trulilo na zagušljivoj memli.)

Danju je još i bilo izvesnog života. Došao bi upravnik bloka – mračni Tarakanov, ili raspoloženi Makarov – nudio hartije za predstavke, pitao one što imaju novac da ne bi naručili što za pušenje u kantini. Ova pitanja su se činila ili previše surovima, ili previše ljudskima: ispadalo je nekako da oni i nisu osuđenici na smrt.

Osuđenici bi uzimali dna kutija za šibice, obeležavali ih kao domine i igrali. Vlasov bi se praznio tako što bi ponekome pričao o Potrošačkoj zadruzi, što kod njega uvek ima komičnu notu. Jakov Petrovič Kolpakov, predsednik rejonskog izvršnog komiteta u Sudogdi, boljševik od proleća 1917, frontaš, desetine dana je ležao ne menjajući položaj: obuhvativši glavu šakama i oslonivši se laktovima na kolena, zureći neprestance u istu tačku na zidu. (Kako mu se proleće Sedamnaeste moralo činiti lako i veselo!... A i tada je poneko – oficiri – ubijan.) Vlasovljeva pričljivost ga je razdraživala: »Kako samo možeš?« – »A ti se kanda u raj spremaš?«, uzvratio bi Vlasov, koji je u običnom razgovoru još uvek zadržavao potpuno okanje[310]. – »Ja sam sebi stavio u zadatak samo jedno – da dželatu kažem: ti jedini – ne ni sudije, ne ni tužioci – ti jedini si kriv za moju smrt, i nosi me na duši! Da nema vas, vas dželata dobrovoljaca, ni smrtnih presuda ne bi bilo! Pa neka posle i ubije, gad!«

Kolpakov je streljan. Streljan i Konstantin Sergejevič Arkadjev, bivši načelnik rejonske uprave za poljoprivedu u Aleksandrovsku (vladimirska oblast). Oproštaj s njim prošao je nekako veoma mučno. Usred noći došla je po njega ergela od šest ljudi iz straže, grubo ga požurivala, a on, mek, vaspitan, dugo se vrteo i gužvao šešir u rukama, odlažući čas odlaska, odlaska od poslednjih živih ljudi. Jedva se čulo kad je izgovorio poslednje »zbogom«.

U prvi momenat, kada vide ko je žrtva, ostalima lakne (»nisam ja!«), ali odmah pošto je ona odvedena ništa im nije lakše nego onome koga odvode. Celog sledećeg dana će ćutati i ništa neće okusiti.

Ali onaj naš Geraska što je na seoski sovjet udarao i te kako je muški jeo i pio; on se, kao pravi seljak, i ovde bio privikao. Kao da nije hteo da veruje da će ga streljati. (Pa i nisu: zamenili mu *bankom.)*

Neki, pak, osede za tri–četiri dana, na oči drugova u ćeliji.

S tolikim odugovlačenjem dolaska smrti narastu i kosa, i onda ćeliju odvode na šišanje i kupanje. Zatvorski život tera svoje, ne haje za smrtne presude.

Poneko bi izgubio povezan govor i razum, ali i takvi bi ostajali da ovde dočekaju svoju zlu sudbu. Ko poludi u ćeliji smrti lud će i biti streljan.

Pomilovanja je bilo podosta. Baš u jesen 1937, prvi put posle revolucije, uvedene su petnaestogodišnja i dvadestogodišnja kazna i one su zamenile mnoga pogubljenja. Bilo je zamena i za deseticu. Bilo je zamena čak i za *peticu;* u zemlji čuda moguće je i takvo čudo: sinoć si bio za smrtnu kaznu a jutros samo za dečju – jutros si laki prestupnik, u logoru ima šanse da postaneš i slobodnjak.

U njihovoj ćeliji je ležao V. N. Homenko, šezdesetogodišnji Kubanac[311], bivši esaul[312], »duša ćelije« ako ćelija smrti može imati dušu: šalio se, smejao, nije odavao da mu je teško. On je još posle rusko–japanskog rata postao nesposoban za vojsku, usavršio se za odgajivača konja, služio u gubernijskoj zemskoj upravi, a početkom tridesetih godina u oblasnoj upravi za poljoprivredu u Ivanovu kao »inspektor konjičke rezerve Radničko–seljačke armije«, to jest imao je zadatak da pazi da najbolji konji pripadnu armiji. Bio je uhapšen i osuđen na smrt zbog toga što je štetočinski

preporučivao da se ždrepci škope pre tri godine starosti, čime je »podrivao borbenu spremnost Crvene armije«. Homenko je uputio apelaciju. Kroz 55 dana ušao je dežurni bloka i stavio mu na znanje da je žalbu pogrešno adresirao. Na licu mesta, na zidu, olovkom dežurnoga, Homenko je precrtao jednu ustanovu, napisao drugu – kao da je žalba bila napisana na kutiji duvana. S tom zbrkanom ispravkom žalba je putovala još 60 dana, tako da je Homenko čekao smrt puna četiri meseca. (A što da je ne pričeka i godinu–dve, zar je svi mi godinama ne čekamo, Napasnicu? Zar sav naš svet nije jedna ogromna ćelija smrti?...) I stigla mu – *puna rehabilitacija!* (U međuvremenu Vorošilov je bio izdao naređenje: škopljenje – do tri godine.) Sad ti ištu glavu, sad ti dižu hvalu!

Pomilovanja je dolazilo prilično, mnogi su se sve više nadali. No, Vlasov, upoređujući svoje delo s delima drugih, imajući u vidu svoje vladanje na sudu, smatrao je da mu se i previše toga nabralo. Neke će morati streljati, sigurno bar jednu polovinu. Bio je uveren da će on biti u toj polovini. Jedino mu je bilo stalo da ne poklekne. Neustrašivost, svojstvena njegovom karakteru, vraćala mu se i on se naoštrio da do kraja bude drzak.

Slučajem, prilika mu je ispala. Obilazeći zbog nečega (a najpre da malo sebi pogolica nerve) zatvor, Činguli, načelnik istražnog odseka ivanovske Državne bezbednosti, naredio je da mu se otvore vrata njihove ćelije, i stao na prag. Počeo o ovome–onome, pa upitao:

- A ko je ovde po kadiskom delu?

Bio je u svilenoj košulji s kratkim rukavima, koji su se u to vreme tek pojavljivali i još bili smatrani za žensku modu. On sam ili njegova košulja bili su poškropljeni mirisima, koji su i ćeliju zapahnuli.

Vlasov je skočio hitro na krevet i dreknuo:

- Kakav kolonijalni oficir! Napolje, ubico! I odozgo, punim ustima pljunuo Čingulija u lice.

Pun pogodak!

Ovaj se utro i povukao se. Da uđe u ovu ćeliju imao je pravo samo u društvu šest stražara; a da li je uopšte i imao pravo?

Pametni zečić ovako ne sme da postupa: a šta ako je upravo kod toga Čingulija tvoje delo i upravo od njega zavisi viza za pomilovanje? Nije on, možda, tek onako upitao ko je u ćeliji iz kadiskog dela. Moguće je da je za to i bio došao.

Međutim, dođeš tako do granice kada više ne želiš, kada ti postane odvratno da živiš kao pametni zečić. Kada tvoju zečju glavicu oseni saznanje da su svi zečići namenjeni za meso i kožice, da sve što u vremenu dobiješ znači samo odlaganje, ne život. Kada zaželiš da vikneš: »Pucajte što pre, prokleti da ste!«

Za četrdeset jedan dan čekanja smrti Vlasova je baš ovo osećanje zlobe sve više ispunjavalo. U ivanovskom zatvoru dva puta mu je predlagano da napiše molbu za pomilovanje, a on je oba puta odbio.

Četrdeset drugog dana pozvali su ga u boks i saopštili mu da mu je Prezidijum Vrhovnog sovjeta

preinačio najvišu kaznu u dvadeset godina zatvora u popravno–radnim logorima i gubitak prava u trajanju od pet godina po izdržavanju kazne.

Bled u licu, Vlasov se kiselo osmehnuo i tada našao momenat da dobaci:

- Čudno! Ja sam osuđen za sumnju u pobedu socijalizma u jednoj zemlji. A da li veruje i sam Kalinjin, on koji misli da će u našoj zemlji još dvadeset godina biti potrebni logori?

Još dvadeset... – tada je to izgledalo neverovatno.

Prošlo je i četrdeset, a mi bez njih ne možemo...

Glava 12
KAZNIONA

Ah, dobra ruska reč *oštrog*[313] – kako je samo nabijena značenjem, kako je skovana! Čini ti se da već ona sama ima jačinu zidova iz kojih se nećeš iščupati. U tih šest glasova je sve: i strogost, i ostve, i oštrina (oštro – kao jež bodljama u njušku, kao smrznutom mećava u oči, kao kolje predzone, i kao bodljikava žica), i predostrožnost (zatvorenika) – i ona je tu negde. A tek *rog?* Rog štrči, cilja, pravo na nas!

Ako bacimo pogled na sav ruski zatvorski običaj i način života, na tu ustanovu za, recimo, nekih devedeset godina, videćemo ne samo jedan rog, videćemo upravo dva: narodovoljci su počinjali sa samoga vrška roga, onamo gde on bode, gde mu je ubod i za samu grudnu kost nepodnošljiv. Postepeno je sve postajalo oblije, zaokrugljenije, širilo se prema korenu, i već postalo nešto što uopšte i ne liči na rog već pre na otvorenu kostretnu zaravan (u početku XX veka). Međutim, posle 1917. brzo su se ukazivali prvi godovi drugoga roga, i – po njima, sve po njima, s jednog goda na drugi, s »nemate pravo!«, sve je opet počelo da se podiže, sužava, ustrožava, orožnjava, da bi se oko 1938. nasadilo između ključnjače i vrata: *tjurzak!*[314] I samo kao stražarsko zvono, noćno i udaljeno – po jedan udar u godini: TON–n–n![315]

Ako na ovoj paraboli krenemo za tragom nekoga od šliseljburgovaca *(Ovaploćeni rad*[316] Vere Figner), strah će nas uhvatiti na samom njenom početku: zatvorenik nosi broj i niko ga ne zove po imenu; žandarmi, kao da su školu u Lubjanki učili – ne progovaraju. Tek si počeo »Mi...« – »Govorite samo u svoje ime!« Grobna tišina. Ćelija u večitoj polutami, stakla zamračena, pod asfaltni. Okance za provetravanje se otvara na četrdeset minuta dnevno. Hrana – prazna supa od kupusa i kaša. Naučne knjige biblioteka ne izdaje. Dve godine ne vidiš žive duše. Tek posle tri godine dobiješ numerisane listove hartije.

A zatim, sve malo–pomalo, postaje slobodnije, blaže: evo i beli hleb, evo i čaj sa šećerom odvojeno; ako imaš novca, možeš se i prihranjivati; ni pušenje ti više nije zabranjeno; umetnuli su ti providna stakla, gornji deo prozora je stalno otvoren, zidovi svetlije obojeni, čitaš i poneku knjigu koju si poručio iz petrogradske biblioteke; među vrtićima su rešetke, može se razgovarati i čak jedan drugome držati predavanja. Zatvoreničke ruke već napadaju na zatvor: hoćemo još zemlje! Već su dva široka zatvorska dvorišta obrađena i zasađena. Već ima 450 vrsta cvetova i povrća! Već su tu naučne kolekcije, stolarska radionica, kovačnica, zarađuješ novac, kupuješ knjige, pa i političke[317], i časopise iz inostranstva. I prepiska s rodbinom. A šetnje – ako te volja i ceo dan.

Malo–pomalo – seća se Fignerova – »pa nije više tamničar vikao na nas, već mi na njega«. A 1902. tamničar nije hteo da prosledi njenu žalbu, zbog čega mu je *ona potrgala epolete!* Posledica: došao je vojni islednik i *izvinio se* Fignerovoj zbog grubosti tamničara!

Kako je došlo do tog silnog opuštanja i dobijanja sloboda? Fignerova pripisuje nešto humanosti pojedinih komandanata, nešto tome što su se »žandarmi saživeli sa zatvorenicima«, svikli se. Dosta

toga došlo je od čvrstine zatvorenika, njihovog dostojanstva i umeća da se vladaju. I pored svega toga, ja mislim da je odlučujuća bila klima vremena, ona opšta vlažnost i svežina vazduha što prethode olujnom oblaku, onaj povetarac slobode koji je već kružio društvom. Da njega nije bilo, moglo se sa žandarmima isto tako prorađivati neki »kratki kurs«[318] (samo što se to tada nije umelo), i pritezati, i prišrafljivati. A umesto »ovaploćenog rada«, Vera Nikolajevič Figner bi za trganje epoleta dobila *devet grama* u nekom podrumu.

Nije se carski zatvorski režim, naravno, sam razlabavio i oslabio, nego zato što ga je, u dosluhu s revolucionarima, sve društvo drmalo i koliko je moglo ismejavalo. Carizam je izgubio igru ne s uličnim plotunima u februaru[319], nego nekoliko desetina godina pre toga – onda kada je omladina iz imućnih porodica boravak u zatvoru počela smatrati za čast, a armijski (pa čak i gardijski) oficiri da žandarmu pruže ruku – za sramotu. Ukoliko više je zatvorski režim slabio utoliko jasnije se ocrtavala pobednička »etika političkih« i utoliko silnije su članovi revolucionarnih partija osećali svoju snagu i snagu svojih sopstvenih zakona a ne državnih.

Uto je Sedamnaesta banula, pa na njenim ramenima osamnaesta. Zašto mi ovako – bum! pa na osamnaestu? Predmet našeg pregleda ne dozvoljava nam da se na Sedamnaestoj zadržavamo. Naime, počev od februara, svi politički zatvori, kazneni kao i istražni, i sva robija, sve je bilo opustelo. Kako su tu godinu zatvorski i robijaški čuvari preživeli pravo je čudo; verovatno su se prehranili od zatvorskih baštica, s ono malo krompira. (Od 1918. bilo im je mnogo lakše; u zatvoru u ulici drvoreda[320] su još i 1928, kao da se ništa nije desilo, završavali službenu karijeru pod novim režimom.)

Već od poslednjeg meseca 1917. postalo je jasno da se bez zatvora nikako neće moći, da se neki ljudi nemaju gde držati ako ne iza rešetaka (v. gl. 2), jednostavno zato što im u novome društvu nema mesta. Pošto je prostor među rogovima tako propipan, počeo se pokazivati drugi rog.

Razumljivo je da je odmah objavljeno da se grozote carističkih zatvora neće više ponoviti: neće biti nikakvog »iscrpljujućeg popravljanja«, nikakve zatvorske onemelosti, nikakvih samica, nikakvih šetnji jedan po jedan i jedan za drugim, pa čak ni zatvorenih ćelija[321]: družite se, gosti dragi, pričajte koliko vam volja, žalite se jedan drugome na boljševike. Dok je pažnja zatvorskih vlasti bila usmerena na bojevu službu spoljne zaštite i na prijem zatvorskog fonda kao nasleđa od cara (upravo to je bila *ona* državna mašina koju *nije* trebalo rušiti da bi se iznova gradila). Na sreću, otkrilo se da građanski rat nije porušio sve glavne centralne zatvore i kaznione. Jedino je trebalo odreći se tih gadnih starih reči. Sada su ih nazvali *politizolatorima,* ukazujući, spajanjem ova dva naziva, da članove bivših revolucionarnih partija smatraju političkim protivnicima i da rešetke nemaju kazneni karakter, nego jedino služe kao izolatori (i to, očigledno, privremeni) tih staromodnih revolucionara od novoga društva koje je u stalnom kretanju napred. S tim zadatkom su svodovi starih centralnih zatvora i primili (zatvor u Suzdalju, izgleda, još od građanskog rata) esere, socijaldemokrate i anarhiste.

Svi oni su se ovamo vratili pamteći još svoja zatvorenička prava i davno oprobanu tradiciju odbrane tih prava. Kao nešto sasvim zakonito (za vreme cara izboreno a revolucijom potvrđeno) prihvatali su oni pravo na specijalnu *političku porciju* (uključujući i pola paklice cigareta na dan);

pravo da mogu kupovati na pijaci (mladi sir, mleko); slobodne mnogočasovne šetnje u toku dana; pravo da ih čuvarsko osoblje oslovljava sa »vi« (dok oni sami ne moraju da ustaju u njegovom prisustvu); pravo da muž i žena budu u istoj ćeliji; pravo na novine, časopise, knjige, pribor za pisanje i lične stvari, uključujući i britve za brijanje i makazice; pravo na slanje i primanje pisama tri puta u mesecu; na jednu posetu u mesecu; pravo na, prirodno, ničim neograđene prozore (tada još niko nije znao za reč »brnjica«); nesmetan odlazak jedan drugome u ćelije; dvorište za šetnju sa zelenilom i jorgovanima; slobodan izbor drugova za šetnju i prebacivanje vrećica s pismima iz jednog dvorišta za šetnju u drugo; i upućivanje trudnica[322], dva meseca pre porođaja, iz zatvora u progonstvo.

Međutim, sve to je samo *režim za političke.* A politički su dvadesetih godina još pamtili i nešto više od toga: samoupravljanje političkih a s tim i osećanje da si deo celine, karika zajednice. Samoupravljanje (slobodan izbor starešina, koje će pred administracijom braniti sve interese svih zatvorenika) ublažavalo je pritisak zatvora na pojedinca, podmećući pod njim sva pleća, a udruživanjem svih glasova povećavalo snagu protesta.

I oni su se dali na odbranu svega toga! A zatvorske vlasti se dale na oduzimanje svega toga! I počela je podmukla borba, u kojoj granate nisu eksplodirale, samo bi s vremena na vreme zapraštali puščani hici, dok se zveka prozorskih stakala nije čula dalje od pola vrste. Vodila se gluva borba za preostatke slobode, za ostatke prava na sud, vodila se skoro dvadeset godina, samo što o toj borbi nisu izdati veliki ilustrovani tomovi. Sve njene nijanse, pobede i porazi, sada su nam skoro nedostupni, jer na Arhipelagu pismenosti nema, a usmena tradicija ne postoji – smrt prekida ljudska iskustva. Tek slučajne čestice te borbe dolete do nas, osvetljene Mesečevom a ne direktnom, ne pravom svetlošću.

Pa i mi, koliko smo se i mi od tog vremena uzoholili! Imali smo tenkovske bitke, imali atomske eksplozije – šta je za nas takva borba u kojoj jedni zatvaraju ćelije a drugi, ostvarujući svoje pravo na vezu, otvoreno kucaju u zidove, viču s prozora na prozor, spuštaju sa sprata na sprat konce s ceduljicama i bore se da bar starešine partijskih frakcija mogu slobodno obilaziti ćelije. Kakva mi je to borba ako anarhistkinja Ana G–va (1926) ili eserka Kaća Olicka (1931) neće da ustanu kada upravnik lubjanskog zatvora ulazi u ćeliju? (A ovaj divljak izmišlja kaznu: lišenje prava... na izlazak iz ćelije radi obavljanja nužde.) Kakva mi je to borba ako dve devojke, Šura i Vera (1925), u znak protesta na naredbu izdatu u Lubjanki da se samo šapatom sme razgovarati, naredbu koja unižava ličnost, zapevaju u ćeliji na sav glas (samo proleću i jorgovanu) i upravnik zatvora, Letonac Dukes, ih za kose vuče hodnikom u klozet? Ili ako u zatvoreničkom vagonu (1924), na putu iz Lenjingrada, studenti pevaju revolucionarne pesme a straža ih za to lišava vode? Ako oni tada poviču: »Carska straža to nikada ne bi učinila!«, straža ih tuče? Ili kada eser Kozlov, na etapi za Kem, stražu glasno nazove dželatima i zbog toga ga vuku po podu i biju?

Navikli smo se da za junaštvo smatramo samo vojničko junaštvo (ili još i ono kad se leti u kosmos), ono koje zvecka ordenjem. Zaboravili smo na drugu hrabrost – građansku, koja je našem društvu tako, tako, tako potrebna a koje tako, tako nedostaje...

Godine 1923, u zatvoru u Vjatki, eser Stružinski s drugovima (koliko njih?, koji?, protiv čega?)

zabarikadirali su se u ćeliji, polili dušeke petrolejem i tako izvršili samospaljivanje, sve po tradicijama Šliseljburga, da dalje ne idemo. Ali *onda* – koliko buke, kakva uzbuna čitavog ruskoga društva; a sada – ne stiže ni do Vjatke, ni do Moskve, ni do istorije. A ljudsko meso je, jednako kao i onda, cvrčalo u vatri!

U tome je i bila prva ideja za Solovke: odlično mesto, odatle veza sa spoljnim svetom stiže tek za pola godine. Odatle viči koliko god hoćeš, niko te živ neće čuti, možeš se slobodno i spaliti!

Godine 1923. prevezeni su onamo iz Pertominska (Onješko poluostrvo) zatočeni socijalisti i podeljeni na tri usamljena skita.

Skit svetog Savatija: dve građevine bivše gostionice za hodočasnike, u zonu ulazi deo jezera. Prvih meseci kao da je sve kako treba: i režim za političke, i poneko od rodbine uspe da dođe u posetu, i tri starešine iz tri partije koje pregovaraju s upravom zatvora. Zona skita je zona slobode: u njoj zatvorenici mogu nesmetano misliti, i govoriti, i delati.

No, već tada, u samu zoru Arhipelaga, vuku se mučne uporne glasine, tada još nekrštene »kiblama«: ukida se režim za političke... režim za političke se likvidira...

I stvarno, sredinom decembra, a povodom prekida plovidbe i svih veza sa svetom, upravnik logora na Solovkama Ejhmans[323] dao je na znanje: da, dobijena je nova instrukcija o režimu. Naravno, sve se ne ukida, to nikako! – samo će se ograničiti prepiska, i još ponešto. A najopipljivije je ovo: od 20. decembra 1923. godine zabranjuje se slobodan izlazak iz zgrada, dozvoljen je samo u vreme do 6 uveče.

Frakcije odlučuju da protestuju, eseri i anarhisti traže dobrovoljce koji će prvoga dana početka zabrane izići u šetnju upravo u 6 uveče. Međutim, upravnika Skita svetog Savatija, Noktjova, toliko svrbe dlanovi za kavgom da straža i *pre* 6 sati (moguće je da se i časovnici nisu poklapali, u ono vreme nije se moglo proveriti na radiju) ulazi s puškama u zonu i otvara vatru po šetačima, koji su još u propisanoj šetnji. Tri plotuna: šest ubijenih, trojica teško ranjena.

Drugoga dana došao je Ejhmans: tragičan nesporazum, ništa više, Noktjov će biti smenjen (premešten i unapređen!). Sahrana ubijenih. Hor peva u solovačkoj pustinji:

Vi ste žrtve sudbonosne borbe...[324]

(Da li je to bilo poslednji put da se dozvolilo pevanje ove tužbalice nad svežim žrtvama?) Navalili na njihov grob veliki obli kamen i urezali u njemu imena ubijenih.[325]

Ne možemo reći da je štampa zatajila događaj. U *Pravdi* se pojavila beleška petitom: zatočenici *napali* na stražu, ubijeno šest ljudi. Poštene novine *Rote Fahne*[326] opisale su bunt na Solovkama.

Među eserima Skita sv. Savatija bio je i Jurij Podbeljski. On je prikupio medicinske dokumente o ovom pokolju... da nekad budu objavljeni. Ali kroz godinu dana, prilikom pretresa u etapnom zatvoru u Sverdlovsku, otkriveno je da mu kofer ima dvostruko dno i škrinju su mu očistili. Ovako se spotiče ruska Istorija...

No, režim političkih bio je odbranjen! Čitave godine niko se nije usudio da progovori o njegovoj

promeni.

Da, cele 1924. godine. A krajem te godine ponovo su krenule uporne glasine da se za decembar sprema uvođenje novog režima. Aždaja je već bila ogladnela, iskala je nove žrtve.

Tri socijalistička skita: Sv. Savatija, Sv. Trojice i Muksalmski, razbacana po raznim ostrvima, uspela su da se tajno dogovore, tako da su sve partijske frakcije, iz sva tri skita, uputile Moskvi i administraciji na Solovkama ultimativne zahteve: ili ih, do kraja perioda plovidbe, sve odavde premestiti, ili ostaviti na snazi raniji režim. Vreme isticanja ultimatuma: dve nedelje; nakon toga svi će skitovi stupiti u štrajk glađu.

Ovako jedinstven nastup ne možeš prečuti. Ovakav ultimatum ne može ti na jedno uvo ući a na drugo izaći. Dan pre isteka ultimatuma obišao je Ejhmans svaki skit i objavio: Moskva se ne slaže. Određenoga dana sva tri skita (koji su sada i vezu gubili) otpočeo je štrajk glađu (ne suvi, vodu su pili). U Skitu sv. Savatija gladovalo je oko dvesta ljudi. Bolesne su sami oslobodili štrajka. Njihov sopstveni lekar je svakoga dana obilazio štrajkače. Kolektivni štrajk glađu uvek je teže izvoditi od pojedinačnog: on se mora ravnati prema najslabijima a ne prema najjačima. On ima smisla samo ako se gladuje s punom odlučnošću, a to znači da svako poznaje svakog i da su svi uvereni u izdržljivost svih. S raznim partijskim frakcijama, s brojem od nekoliko stotina, nesuglasice su neizbežne, kao i moralna mučenja zbog drugih. Posle petnaest dana u Sv. Savatiju se moralo sprovesti tajno glasanje (kutija je nošena po sobama): nastaviti štrajk ili ga prekinuti?

Moskva i Ejhmans su iščekivali: oni su bili siti, o štrajku se prestoničke novine nisu zagrcavale, kod Kazanjske saborne crkve nije bilo mitinga.[327] Gluva *zatvorenost* već je bez uzmicanja krojila našu istoriju.

Skitovi su štrajk prekinuli. Igru nisu mogli dobiti. Pa opet, ispostavilo se, nisu je ni izgubili: u toku zime režim je zadržan, samo što je dodat odlazak za drva u šumu, no to je imalo i svoje opravdanje. U proleće 1925. učinilo se, pak, da je štrajk uspeo: zatvorenike sva tri skita koja su štrajkovala odvezli su sa Solovki! Na kopno! Nema više polarne noći i polugodišnje odsečenosti!

Ali, straža koja ih je prihvatila i putno sledovanje bili su vrlo surovi (prema shvatanju toga vremena). Uskoro su podlo prevareni. Pod izgovorom da će starešinama biti udobnije u »štapskom« vagonu, tamo gde je zajedničko domaćinstvo, oni su obezglavljeni: vagon sa starešinama odvojen je u Vjatki i oteran u izolator u Tobolsku. Tek ovde postalo je jasno da je štrajk glađu od prošle jeseni neuspeo: moćno i uticajno rukovodstvo odvojeno je da bi se ostalima režim jače pritegao. Jagoda i Katanjan lično su rukovodili smeštajem bivših Solovčana u već odavno postojeće ali do sada nenaseljeno zatvorsko zdanje izolatora u Verhnje–Uraljsku, koji su oni na taj način, u proleće 1925, »otvorili« (s upravnikom Duperom) i koji će zatim, na mnoge desetine godina, biti pravo strašilo.

Na novom mestu bivšim Solovčanima iznenada je ukinuto slobodno kretanje: ćelije su zatvarane na katanac. Starešine su ipak uspeli da izaberu, samo one nisu imale pravo da obilaze ćelije. Ranija neograničena razmena novca, stvari i knjiga među ćelijama bila je zabranjena. Dozivali su se preko prozora. Jednom je stražar sa stražarske kule opalio u ćeliju. Na to su zatvorenici počeli da lome stakla, da uništavaju nameštaj. (U našim zatvorima treba da malo porazmisliš pre nego što počneš da

stakla razbijaš, desiće se sigurno da ti ih ni za zimu ne postave, nikakvo čudo. Samo je za vreme cara staklorezac trkom trčao da ih zameni.) Borba se nastavljala, ali već s očajanjem i u nepovoljnim uslovima.

Godine 1928 (po kazivanju Petra Petroviča Rubina) nešto je izazvalo novi štrajk glađu čitavoga verhnje–uraljskog izolatora. Samo, sada više nije bilo onoga ozbiljnog i svečanog raspoloženja, ni prijateljskog bodrenja, ni sopstvenog lekara. Ne znamo kojega dana od početka štrajka, tamničari su u velikom broju navalili u ćelije i počeli iznurene ljude premlaćivati batinama i čizmama. Ispremlaćivali ih – i štrajk je bio okončan.

* * *

Mi smo priprostu veru u snagu štrajka glađu doneli iz starog iskustva i stare literature. Međutim, štrajk glađu je čisto moralno oružje: on pretpostavlja da je tamničar sačuvao makar zrnce savesti. Ili da se tamničar plaši javnog mnenja. Samo pod tim uslovima štrajk glađu je moćan.

Carski tamničari su još bili zeleni: ako bi njihov zatvorenik stupio u štrajk glađu, oni bi se uznemirili, počeli bi da kukaju, da ga neguju, poslali bi ga u bolnicu. Primera je mnogo, no ovaj rad nije tome posvećen. Smešno je i reći da je Valentinovu bilo dovoljno dvanaest dana gladovanja pa da izbori ne nekakvu olakšicu režima nego potpuno oslobođenje od istrage (i on je otišao Lenjinu, u Švajcarsku). Čak i u centralnom zatvoru u Orelu štrajkači glađu su neizostavno pobeđivali. Godine 1912. iznudili su ublažavanje režima; 1913. dalje ublažavanje, pri čemu su dobili i pravo na zajedničku šetnju svih političkih robijaša, očigledno tako slobodnu da im je uspelo da sastave i upute na slobodu svoj manifest *Ruskom narodu* (robijaši jednog centralnog zatvora obraćaju se ruskom narodu!), koji je bio i o b j a v l j e n (prosto da čovek ne poveruje! ko je tu, oni ili mi, lud?) 1914. godine u broju 1 *Vesnika s robije i iz progonstva*[328] (a sam *Vesnik,* možemo li mi tako nešto i zamisliti? Pokušajmo samo da ga izdamo!). Godine 1914, sa samo p e t dana gladovanja, istina bez vode, Đeržinski sa četiri svoja druga iznudio je sve svoje brojne (materijalne) zahteve.[329]

Tih godina, osim muka što dolaze od gladi, zatvorenik se nije morao plašiti nikakvih drugih opasnosti ili teškoća kao posledice štrajka. On zbog štrajka nije mogao biti tučen, ni drugi put suđen, kazna mu nije mogla biti povećana, nije mogao biti streljan ni prebačen na drugo mesto. (Za sve to mi smo se tek kasnije izveštili.)

U toku revolucije 1905. i u godinama posle nje zatvorenici su se toliko osetili gospodarima zatvora da više nisu ni stupali u štrajk glađu, već su ili uništavali državnu imovinu (opstrukcija), ili se domislili da stupaju u štrajk, makoliko izgledalo da to za zatočenike nema nikakvog smisla. Tako su 1906. u gradu Nikolajevu 197 zatvorenika mesnog zatvora objavili »štrajk«, koji je, prirodno, bio usaglašen sa *slobodom.* Na slobodi su povodom njihovog štrajka umnožili letke i počeli okupljati svakodnevne mitinge pred zatvorom. Ti mitinzi (a zatvorenici su, razume se, visili po prozorima bez *brnjica)* tražili su od administracije da prihvati zahteve »štrajkača«. Posle toga bi oni sa ulice i oni iza rešetaka prozora skupa pevali revolucionarne pesme. To je trajalo (bez ikakve smetnje – a to je

bila godina porevolucionarne reakcije!) osam dana i noći! Devetog dana svi zahtevi zatvorenika su ispunjeni! Slični događaji zbili su se tada i u Odesi, i u Hersonu, i u Jelisavetgradu. Eto kako se onda lako pobeđivalo.

Bilo bi interesantno usput uporediti kako su prolazili štrajkovi glađu za vreme Privremene vlade, ali onih nekoliko boljševika koji su od julskih dana do pobune Kornilova ležali u zatvoru (Kamenjev, Trocki, nešto duže Raskoljnikov) nisu očigledno ni našli povoda za ovakav štrajk, oni kao da nisu bili u zatvoru.

Dvadesetih godina živa slika štrajka glađu se pomračuje (to jest, kako ko na to gleda...). Ovaj rasprostranjeni i, kako se čini, uveliko uspešni način borbe preuzimaju ne samo priznati »politički« nego i oni koji nisu priznati za političke – *kaeri* (Pedeset Osmi Član) i drugi sasvim slučajni politički zatvorenici. Ove strele, tako ubojite nekada, ipak su se bile zatupile, ili ih je na samom odapinjanju hvatala železna ruka. Istina, pismene najave štrajka glađu se još uvek primaju i u njima se još ne vidi nikakva podrivačka rabota. Istovremeno se stvaraju nova, neugodna pravila: štrajkač glađu mora da se izoluje u specijalnoj samici (u Butirkama – u Kuli Pugačova). O štrajku ne samo da ništa ne sme saznati sloboda, koja bi mogla mitingovati, i susedne ćelije nego ni sama ćelija u kojoj je štrajkač do toga dana ležao: društvo je i ona, i od nje on mora da bude odvojen. Ova mera se obrazlaže time što administracija mora biti sigurna da se štrajk pošteno izvodi, da ostala ćelija ne prihranjuje štrajkača. (A ranije – kako se ranije proveravalo? Samo na osnovu »poštene i plemenite« obaveze?)

I pri svemu tome, tih godina zatvorenik je štrajkom glađu mogao da izbori barem lične zahteve.

Od 30–tih godina nastaje novi obrt državne misli u odnosu na štrajk glađu. Čak i ti tako izolovani, poluugušeni štrajkovi glađu – zašto su, ako ćemo pravo, oni potrebni državi? Kao da nisu idealniji zatvorenici koji su potpuno bez volje, koji ništa ne misle i ne odlučuju, za koje misli i odlučuje administracija? Samo takvi zatvorenici mogu postojati u novome društvu. Tako se od 30–tih godina prestalo s primanjem najava štrajka glađu. »Štrajk glađu kao sredstvo borbe *više ne postoji!* – rekli su Katarini Olickoj 1932, kao i mnogima drugima. Vlast je ukinula vaše štrajkove glađu – i basta! Ali, Olicka nije poslušala i počela je da gladuje. Pustili je da gladuje u svojoj samici petnaestak dana. Zatim su je odveli u bolnicu, i iskušavali mlekom i dvopekom. Uzdržala se – i devetnaestog dana odnela pobedu: dobila je produženje šetnje, pravo na novine i pošiljke od Političkog crvenog krsta (toliko je, znači, trebalo izdržati da bi se ove sasvim zakonite pošiljke dobile!). Uopšte uzev, pobeda je ništavna, preskupo plaćena. Olicka se seća i drugih ludih štrajkova glađu: ljudi su gladovali po dvadeset dana samo zato da iznude predaju pošiljke ili zamenu druga za šetnju. Je li to bilo vredno tolikih muka? Jer, u *zatvoru novoga tipa* straćene snage se ne obnavljaju. Koloskov, član jedne verske sekte gladovao je – i dvadeset petog dana umro. Sme li čovek uopšte dozvoliti da štrajkuje glađu u *zatvoru novoga tipa?* Novi tamničari su u uslovima zatvorenosti i tajnosti iznašli moćna sredstva protiv štrajka glađu:

1. Strpljivost administracije. (Videli smo to dovoljno u gornjim primerima.)

2. Obmana. I ona je omogućena zatvorenošću. Obmanjivati nećeš dugo ako se svaki postupak i korak hvata i prenosi u javnost. A dok kod nas – zašto ne obmanuti? Godine 1933. u zatvoru u Habarovsku S. A. Čebotarjov je sedamnaest dana gladovao zahtevajući da se njegovoj porodici

saopšti gde se on nalazi (došli su bili sa KVŽD, i on je iznenada »nestao«, brinula su ga ženina strahovanja). Sedamnaestog dana došli su kod njega zamenik načelnika pokrajinskog OGPU, zapadni, i pokrajinski državni tužilac iz Habarovska (po zvanjima se vidi da dugotrajni štrajkovi nisu bili tako česti) i pokazali mu telegrafsku priznanicu (obavestili su je, evo!) i nagovorili ga da prihvati supu. A priznanica je bila lažna! (Zašto su visoki funkcioneri ipak bili nespokojni? Ne valjda za život Čebotarjova. Očigledno je da je u prvoj polovini 30–tih godina još uvek postojala kakva–takva lična odgovornost tamničara za dugotrajni štrajk glađu.)

3. Prinudna veštačka ishrana. Ovo sredstvo je bez ikakve sumnje preuzeto iz menažerije. I ono može da postoji samo kod zatvorenosti informacija. Oko 1937. veštačka ishrana radila je po svoj prilici punom parom. Primer: u grupnom štrajku glađu socijalista u jaroslavskom centralnom zatvoru nad svima je petnaestog dana bila primenjena prinudna veštačka ishrana.

U ovome je mnogo nasilja. U suštini sve to i jeste pravo nasilje. Četiri krupna muškarca bacaju se na slabo biće da ga nateraju da se »porekne« – samo jednom, dovoljno je, a šta će biti kasnije, malo je važno. Od nasilja dolazi i slamanje volje: neće biti kako ti hoćeš, nego kako ja hoću, nemaš kud. Tiskaju ti u usta ploču, razvrljuju ih, uvlače crevo: »Gutajte!« A ako ne gutaš, guraju dalje crevo, i žitka hranljiva smesa ulazi pravo u jednjak. Zatim masiraju stomak da zatvorenik ne bi pribegao povraćanju. Osećaj prijatnog ukusa u ustima, pravog uživanja želuca, koji se daje na apsorpciju, punog zadovoljstva, ravnog sladostrašću i – osećanje moralnog oskrnavljenja.

Nije ni nauka zaostajala: bili su razrađeni i drugi načini ishrane: klistirom na čmar, kapljama kroz nos.

4. Novi pogled na štrajk glađu: on je nastavak kontrarevolucionarne delatnosti u zatvoru, i zato treba da bude kažnjavan novom kaznom. Ovaj vid je obećao čitavu jednu novu oblast u praksi *zatvora novoga tipa,* ali je ostao uglavnom u stanju pretnji. Nije ga sigurno zaustavila bojazan od komičnosti već naprosto lenost: čemu sve to kada je tu strpljenje? Strpljenje, veliko strpljenje sitoga prema gladnome.

Otprilike od sredine 1937. godine stigla je direktiva: zatvorska administracija *uopšte nije odgovorna za smrt prouzrokovanu štrajkom glađu!* Nestalo je i najmanje lične odgovornosti tamničara! (Pokrajinski tužilac više ne bi posećivao Čebotarjova!) I više još – da se ni islednik ne uzbuđuje: predloženo je da se dani štrajka okrivljenoga brišu iz istražnog roka, a to znači: smatrati ne samo da štrajka glađu nije bilo nego i kao da se zatvorenik tih dana nalazio na slobodi! Neka tako jedina stvarna posledica gladovanja bude iznurenost uhapšenika!

Ili: želite da crknete? – e pa, crknite!

Arnold Rapoport imao je nesreću da u arhangelskom unutrašnjem zatvoru[330] objavi štrajk glađu upravo kada je stigla ova direktiva. Izdržao je posebno težak štrajk, a da bi bio ubedljiviji, štrajk mu je bio još i »suv« – trinaest dana. (Uporedite s pet dana isto takvog štrajka Đeržinskoga – i da li u samici? – i s njegovom punom pobedom!) I za tih trinaest dana gladovanja u samici, kuda je bio preveden, samo bi se ponekad pomolio pomoćnik lekara, čak ne ni lekar, niti iko iz administracije – tek da se zainteresuju: šta taj hoće svojim štrajkom? Niko ga ništa nije pitao... Jedina pažnja koju su

mu čuvari učinili: brižljivo su mu pretresli ćeliju, oduzeli mu skrivenu krdžu i nekoliko drvaca šibice. A on je hteo da se izbori za prestanak ponižavanja u toku istrage! Za štrajk se pripremao na naučnoj osnovi: kako je pre toga bio dobio pošiljku, jeo je samo pavlaku i đevreke, dok je crni hleb prestao da jede nedelju dana pre početka štrajka. Toliko je bio izgladneo da su mu dlanovi bili postali prozirni. Seća se da se osećao vrlo slobodnim i da mu je u glavi bilo vrlo bistro. Dobra, nasmejana čuvarka Marusja ušla je jednoga dana u njegovu samicu i šapnula mu: »Prekinite sa štrajkom, od njega vam vajde nema, samo ćete umreti! Trebalo je nedelju dana ranije...« Poslušao je, prekinuo štrajk bez ikakvog rezultata. Ipak su mu dali vruće crveno vino i zemičku, posle čega su ga čuvari na rukama preneli u zajedničku ćeliju. Kroz nekoliko dana počela su nova saslušanja. (Svejedno, gladovanje nije bilo baš do kraja uzaludno: isljednik je bio shvatio da Rapoport ima čvrstu volju i da je spreman i da umre, pa je istraga proprimila blaži ton: »Ti si, čini mi se, pravi vuk!« – rekao mu je isljednik. – »Vuk« – potvrdio je Rapoport – »i nikada pred vama neću biti pseto.«)

Još jedan štrajk glađu objavio je Rapoport u etapnom zatvoru u Kotlasu, ali je ovaj prošao skoro komično. On je najavio da zahteva novu istragu, inače neće poći na etapu. Posetili su ga, trećega dana: »Spremaj se za etapu!« – »Vi nemate prava! Ja se nalazim u štrajku glađu.« Četiri momka su ga uhvatila, ponela i zafrljačila u kupatilo. A iz kupatila ga na isti način prebacili u stražaru. Ustao je Rapoport i odvukao se za etapnom kolonom. Šta bi drugo: za njim su već bili psi i bajoneti.

Tako je *zatvor novoga* tipa savladao buržoaski štrajk glađu.

Čak ni jakom čoveku nije ostajalo nikakve mogućnosti da se suprotstavi zatvorskoj mašini, osim možda samoubistvom. No, da li je samoubistvo uopšte i borba? Da ono nije samo oblik pokoravanja?

Eserka J. Olicka smatra da su štrajk glađu kao sredstvo borbe umnogome obezvredili trockisti i ostali boljševici koji su došli za njima u zatvore. Oni su ga i olako objavljivali i olako prekidali. Ona kazuje da se čak i I. N. Smirnov, njihov vođ, kada je uoči moskovskog procesa gladovao četiri dana, brzo predao i prekinuo štrajk. Priča se da su trockisti do 1936. u načelu odbacivali svaki štrajk glađu *protiv sovjetske vlasti* i nikada nisu esere i menjševike podržali u štrajku.

Obrnuto, od esera i menjševika uvek su tražili podršku. U etapi iz Karagande na Kolimu, 1936, oni su nazvali »izdajicama i provokatorima« sve one koji su odrekli da potpišu njihov telegram protesta Kalinjinu – »protiv slanja avangarde revolucije (to jest, njih) na Kolimu« (prema kazivanju Makotinskoga).

Neka istorija kaže koliko je ovaj prekor ispravan ili neispravan. Možemo reći samo to da štrajkovanje glađu nije niko platio tako skupo kao trockisti (na njihove štrajkove glađu i obustave rada vratićemo se u III delu).

Lakoća u objavljivanju i prekidu štrajka glađu verovatno je osobina plahovitih ljudi, brzih na ispoljavanje osećanja. No, takvih ljudi moralo je biti i među starim ruskim revolucionarima, pa i onamo u Italiji i Francuskoj. Međutim, nigde, ni u Rusiji, ni u Italiji, ni u Francuskoj niko nikoga nije uspeo odučiti od štrajka glađu, dok su nas, u Sovjetskom Savezu, odučili. Sigurno je da je i u drugoj četvrtini našeg veka uloženo i ljudskih žrtava i duhovne upornosti ništa manje nego u prvoj. Samo, u zemlji nije bilo javnog mnenja, »zatvor novoga tipa« se bio čvrsto uhvatio, i zatvorenici su umesto lako izvojevanih pobeda trpeli teško plaćene poraze.

Prolazile su desetine godina, vreme je činilo svoje. Štrajk glađu, prvo i najprirodnije pravo, postao je i samim zatvorenicima tuđ i nepojmljiv; oni koji su se njime koristili postajali su sve ređi. A samim tamničarima počeo je ličiti na običnu budalaštinu ili na narušavanje reda iz čiste pakosti.

Kada je 1960. Genadij Smelov, bitovik, objavio u lenjingradskom zatvoru dugotrajni štrajk, u ćeliju je, istina je, navratio (a možda je obavljao i uobičajeni obilazak) državni tužilac i upitao ga: »Zašto se mučite?« Smelov je odgovorio:

- Istina mi je draža od života!

Ova rečenica bila je tužiocu toliko nelogična da je odmah sledećeg dana Smelov bio preveden u lenjingradsku specijalnu bolnicu (duševnu) za zatvorenike. Lekarka mu je rekla:

- Postoji sumnja da ste šizofreničar.

* * *

Na godovima roga, i sada već na njegovom suženom delu, isticali su se bivši centralni zatvori, sada specijalni'izolatori (negde oko 1937). Uklanjana je već i poslednja bolećivost, poslednji ostaci vazduha i svetlosti. Štrajk glađu retkih i umornih socijalista u disciplinskom izolatoru u Jaroslavlju početkom 1937. godine bio je jedan od poslednjih očajničkih pokušaja te vrste.

Oni su još uvek, kao i ranije, tražili sve – i pravo na izbor starešina, i slobodno opštenje među ćelijama, tražili, ali teško da su se i sami čemu nadali. Svojim petnaestodnevnim gladovanjem, iako završenim davanjem hrane preko creva, oni kao da su neka prava i iznudili: jednosatnu šetnju, primanje oblasnog lista, sveske za beleške. Ovo je bilo izboreno, ali su im u isto vreme počeli uzimati njihovu odeću a bacati im zatvorske uniforme specijalnog izolatora. Nije mnogo prošlo kad su im oduzeli pola sata šetnje. Nešto kasnije još petnaest minuta.

Bili su to uvek jedni te isti ljudi, oni koji su prolazili kroz dugi niz zatvora i progonstava, po pravilima »velikog pasijansa«. Neki od njih već deset, neki i punih petnaest godina, nisu znali za običan ljudski život – samo za mršavu zatvorsku hranu i štrajkove glađu. Još nisu bili poumirali oni koji su, do revolucije, najčešće pobeđivali tamničare. No, onda su oni nastupali u savezu s Vremenom a na neprijatelja koji je bivao sve slabiji. Dok je sada u savezu protiv njih bilo i Vreme, i neprijatelj koji je postajao sve jači i jači. Bilo je među njima i mladih – onih što su sebe gledali kao esere, socijaldemokrate (menjševike) ili anarhiste, onda kada su ove partije bile uništene, kada ih više nije bilo i kada novim »članovima« nije preostajalo drugo do da trunu po zatvorima.

Na svu tu borbu socijalista u zatvorima, svakom godinom sve beznadežnije, sve mučnije, spuštala se usamljenost do potpune pustinje. Tako nešto za vreme cara nije se moglo dogoditi: u ono vreme samo što si otvorio zatvorska vrata a izvana ti upadne cveće. Sada – samo što si otvorio novine, vidiš kako te ruže, kako blate (Staljinu su se baš socijalisti činili najopasniji neprijatelji njegovog socijalizma); u međuvremenu, narod ćuti – na osnovu čega i da pomisliš da on saoseća sa zatočenicima? Pa su najposle i novine prestale da psuju – toliko su ruski socijalisti postali bezopasni, beznačajni, jednako kao da ih i nema. Sloboda ih već pominje u prošlom i davnoprošlom vremenu,

omladina više ne može ni imati neku predstavu da negde ima živih esera, živih menjševika. Kako da se onda u nizu mesta progonstva – u Čimkentu i Čerdinsku, u izolatorima u Verhnje–Uraljsku i Vladimiru, u mračnim, već snabdevenim »brnjicama« samicama – kako da se ne stresu od sumnje da im možda ni programi ni vođi nisu ispravni, da su im i taktika i praksa pogrešne? I kako da im sve što rade ne počne ličiti na totalnu neaktivnost? I sav njihov život posvećen patnji – na kobnu zabludu?

Senka usamljenosti nadvila se nad njima delom i zbog toga što su u godinama odmah nakon revolucije, onda kada su od GPU bili sasvim prirodno i zasluženo dobili status *političkih,* oni sami i u zajednici s GPU, isto tako prirodno, sve one desno od njih,[331] počev od kadeta, proglasili nepolitičkima, a što se tiče *kaera, kontraša,* njih – smetlištem istorije. Postaše *kaeri* i oni koji stradaju za Hristovu veru. I svi oni koji ne znaju ni za »desno«, ni za »levo« (što ćemo ubuduće biti svi mi!) – postaće i oni *kaeri.* Tako su, delom svesno, delom nesvesno, izdvajajući se i držeći se po strani, oni osveštali budući Pedeset Osmi, u čiju jamu je i njima bilo suđeno da upadnu.

Stvari i radnje menjaju svoj oblik u zavisnosti s koje strane se gledaju. U ovoj glavi, mi položaj socijalista u zatvoru posmatramo s *njihove* tačke gledišta, te je on stoga i osvetljen tragičnom jarkom svetlošću. Međutim, oni *kaeri* koje su *politi* na Solovkama prezrivo zaobilazili, oni se ovako sećaju: *»Politi?* Koliko su samo ti bili odvratni: preziru svakoga, drže se u svom čoporu, ne prestaju da galame oko svojih prinadležnosti i povlastica. I psuju jedni druge bez prestanka.« Kako da čovek ne poveruje da u tome ima istine? Smešne su te njihove jalove beskrajne prepirke. Smešno i to potraživanje veće porcije, mimo mase gladnih i jadnih. U sovjetsko vreme počasno ime *političkog* postalo je otrovni poklon. Najednom i ovakav prekor: zašto su socijalisti, oni koji su za vreme cara tako bezbrižno *bežali,* u sovjetsko vreme toliko omekšali? Kamo njihova bekstva? Bekstava, njih je bilo podosta, no – ko u njima pominje socijaliste?

A još »leviji« od socijalista – trockisti i komunisti, kad je red na njih došao – držali su se po strani od socijalista kao od kakvih *kaera* i tako zatvorili kružni rov izolacije.

Trockisti i komunisti, držeći svoj pravac za čistiji i stavljajući ga ispred ostalih, prezirali su, pa i mrzeli socijaliste (kao i jedni druge između sebe), ništa što su bili iza rešetaka istoga zatvorskog zdanja, ništa što su šetali u istim zatvorskim dvorištima s njima. J. Olicka se seća da su komunistkinje Liza Kotik i Marija Krutikova u etapnom zatvoru u zatonu Vanjino 1937, kada bi se socijalisti muške i ženske zone dozivali preko ograde tražeći poznanike i razmenjujući novosti, bile ozlojeđene takvim neodgovornim ponašanjem socijalista, jer tako mogu navući na sve odmazdu administracije. One bi govorile: »Sve naše nevolje dolaze od tih socijalističkih gadova. (Objašnjenje duboko, nema šta, i kako samo dijalektičko!) Trebalo bi ih podaviti!« – A one dve devojke iz Lubjanke 1925. godine samo zato su pevale pesmicu o jorgovanu što je jedna bila eserka a druga opozicionarka te nisu mogle imati zajedničku političku pesmu, da ne govorimo da se opozicionarka nije ni smela udruživati radi protesta s nekom eserkom.

Dok su se partije u carskim zatvorima često udruživale radi zajedničke borbe (setimo se bekstva iz centralnog zatvora u Sevastopolju), u sovjetskima je svaka struja čistotu svoje zastave videla u tome da se s drugima ne ujedinjuje. Trockisti su se borili odvojeno od socijalista i komunista; komunisti se nikako nisu ni borili, jer, kako da se, zaboga, protiv sopstvene vlasti i sopstvenog

zatvora boriš?

Stoga se desilo da su komunisti u izolatorima i kaznionama bili i ranije i surovije pritisnuti od drugih. Komunistkinja Nadežda Surovceva je 1928. u jaroslavskom centralnom zatvoru u šetnju išla »u koloni jedna za drugom«, bez prava razgovora, onda kada su socijalisti još uvek šetali u bučnim grupama. Njoj već nije dozvoljeno da gaji cveće u malom dvorištu, cveće što je ona zatekla od prethodnika, onih što su se borili. Bila je lišena i novina. (Zauzvrat, Tajno političko odeljenje GPU bilo joj je dozvolilo da drži u ćeliji sabrana dela Marksa i Engelsa, Lenjina, Hegela.) Da se s majkom vidi dozvoljeno joj je skoro u mraku, i očajna majka je uskoro umrla (šta je ona mogla misliti o režimu pod kojim joj drže kćer?).

Dugogodišnja razlika u vladanju u zatvoru sve više se produbljivala, sve do razlike u nagradama za njega. Naime, 1937–38. u zatvorima su bili i socijalisti, i dobijali svoje *banke.* No oni, u načelu, nisu prinuđivani na lažna priznanja. Oni svoja ubeđenja nisu skrivali, a to je bilo dosta za presudu! Komunisti, naprotiv, nikada nemaju svoje *sopstvene* poglede – kako onda da im sudiš ako iz njih ne izbiješ lažno priznanje?

Iako se Arhipelag već bio ogromno proširio, zatvori za izdržavanje kazne nisu zato kržljali. Stara tradicija oštroga živo se nastavljala. Sve ono novo i neprocenjivo vredno što je u vaspitanju masa donosio Arhipelag još nije dosezalo do svoje punoće. Punoću je dalo stapanje zatvora specijalne namene (TON) i uobičajenih zatvora za izdržavanje kazne.

Nije se svaki onaj koga bi progutala Velika mašina obavezno morao naći među domorocima Arhipelaga. Poznati stranci, odviše istaknuti ljudi i tajni zatočenici, sopstveni gebisti u nemilosti – niko od tih ljudi, ni u kojem slučaju, nije mogao biti otvoreno pokazivan u logorima: to što bi oni gurali kolica ne bi moglo da nadoknadi *moralno–političku*[332] štetu načinjenu njihovim izvođenjem na videlo. Ni socijalisti, u stalnoj bici za svoja prava, isto tako nisu smeli biti pomešani s masom, nego su baš pod izgovorom posebnih olakšica i prava držani i davljeni na odvojenim mestima. Mnogo kasnije, 50–tih godina, kako ćemo to u daljem izlaganju videti, zatvori specijalne namene biće potrebni i za izolaciju logorskih buntovnika. U poslednjim godinama života, pošto se razočarao u »popravljanje« lopova, Staljin naređuje da se i raznim »gazdama« takođe daje *tjurzak,* a ne više logor. I na kraju, na besplatno državno izdržavanje morali su se primiti i zatvorenici koji bi zbog iscrpenosti uskoro u logoru umrli i tako izbegli izdržavanje kazne. Ili i oni koji na domorodačke poslove nikako nisu mogli pristati, poput slepog Kopejkina, sedamdesetogodišnjeg starca, koji je dane provodio sedeći na pazaru u gradu Jurjevcu (na Volgi). Njegove pesme i rugalice zaradile su mu deset godina logora, ali se logor morao zameniti zatvorom.

U skladu sa zadacima, čuvan je, obnavljan, ojačavan i usavršavan stari zatvorski fond, nasleđe od dinastije Romanovih. Izvesni centralni zatvori, kao onaj u Jaroslavlju, bili su tako valjano i tako udobno opremljeni (vrata okovana gvožđem, u svakoj ćeliji za stalno ukovani sto, stoličica i ležaj) da im je trebalo samo staviti *brnjice* na prozorima i ispregrađivati dvorišta za šetnju u veličini ćelije (do 1937. bilo je u zatvorima oboreno sve drveće, prekopani svi vrtovi i travnjaci, sve zaliveno asfaltom). Drugi, kao suzdaljski, zahtevali su preuređenje od manastirske zgrade; kako su zatvaranje tela u manastiru i zatvaranje tela po sili državnog zakona fizički slični zadaci, ovakva zdanja se uvek

lako adaptiraju. Tako je i jedno od zdanja Suhanovskog manastira bilo preinačeno u kaznionu, što je bilo nužno izvesti da bi se posle pretvaranja Petropavlovske tvrđave i Šliseljburga u turističke objekte popunio zatvorski fond. Bio je proširen i dograđen vladimirski centralni zatvor (za vreme Ježova jedan novi veliki paviljon) i on je tih decenija mnogo korišćen. Rekli smo već da je u upotrebi bio centralni zatvor u Toboljsku; od 1925. otvoren je za neprekidno i obilato korišćenje centralni zatvor u Verhnje–Uraljsku. (Svi ovi izolatori su i danas, na našu nesreću čitavi, i dok mi ove retke pišemo, oni *rade.)* Iz poeme Tvardovskoga *Za prostorom prostor*[333] može se zaključiti da za vreme Staljina nije prazan zvrjao ni aleksandrovski centralni zatvor[334]. O onom u Orelu imamo manje podataka: moguće je da je za vreme otadžbinskog rata veoma stradao. No, njemu u pomoć može uvek priteći komšija, dobro opremljena kazniona u Dmitrovsku.

Dvadesetih godina u političkim izolatorima (zatvorenici ih zovu i *politćutaonicama*) h r a n a je bila prilično dobra, obroci uvek s mesom, pripremani od svežeg povrća, u kantini se moglo kupiti i mleko. Do naglog pogoršanja ishrane došlo je 1931–33. godine, no tada nije ni na slobodi bilo bolje. U to vreme u političkim izolatorima ni skorbut ni gubljenje svesti od gladi nisu bili retkost. Stanje se kasnije popravilo, samo ne na ono ranije. Godine 1947. u vladimirskom zatvoru specijalne namene (TON) I. Kornejev je hronično bio gladan: 450 grama hleba, dve kockice šećera, dva topla ali malo hranljiva vojnička obroka, jedino vruće vode koliko te volja. (Neko će opet reći da godina nije za poređenje, da je tada i na slobodi bila glad. Zato je te godine slobodi bilo velikodušno dozvoljeno da hrani tamnice, pošiljke nisu ograničavane.) O s v e t l j e n j e u ćelijama je uvek bilo racionisano – i 30–tih, i 40–tih godina: *brnjice* i mutno armirano staklo držali su ćelije u stalnom polumraku (tama je važan činilac ubijanja volje!). A preko »brnjica« često je postavljana mreža, na koju bi se zimi nahvatao sneg i uzaptio poslednji zračak. Čitanje je postajalo samo mučenje i kvarenje vida. U vladimirskom specijalnom zatvoru ovo je nadoknađivano noću: po svu noć bi gorelo jako osvetljenje, pri kojem se nije moglo spavati. A u zatvoru u Dmitrovsku (N. A. Kozirev) 1938. večernje i noćno osvetljenje bilo je petrolejčica na poličici pod plafonom, koja je sagorevala i ono kiseonika što bi ostalo; trideset devete pojavile su se sijalice u kojima je usijanje dolazilo samo do crvenog. V a z d u h je isto tako bio normiran: prozorčići za provetravanje samo na zaključavanje i otvoreni samo za vreme izlaska na vršenje nužde, kako se sećaju zatvorenici iz dmitrovskog i jaroslavskog zatvora. (J. Ginzburg: hleb bi plesan već do ručka pokrila, posteljno rublje vlažno, zidovi pod zelenom buđi.) U Vladimiru 1948. ipak vazduha nije nedostajalo, gornje krilo prozora stalno je bilo otvoreno. Š e t n j a u raznim zatvorima i u razna vremena trajala je neujednačeno – od 15 do 45 minuta. Opštenja sa zemljom, kao u Šliseljburgu ili na Solovkama, uopšte nema, sve što raste sasečeno je, uterano u zemlju, zaliveno betonom i asfaltom. Čak je za vreme šetnje zabranjivano da se pogleda u nebo. »Gledati samo pred sobom!« – sećaju se i Kozirev i Adamova (kazanjski zatvor). P o s e t e su 1937. zabranjene i nikada više nisu obnovljene. Dva p i s m a najbližima i dva odgovora mesečno bili su dozvoljeni skoro svih godina (ali u Kazanju ste primljeno pismo morali za 24 časa vratiti čuvarima), a tako i k a n t i n a , u kojoj ste mogli trošiti novac što vam je mogao stizati u ograničenoj sumi. Deo režima koji nije za zanemarivanje je i n a m e š t a j . Adamova slikovito piše o radosti koju je osetila kada je posle ležajeva što se dižu uza zid i stolica prikovanih za pod u ćeliji u Suzdalju opipala obični drveni krevet sa slamaricom napunjenom senom i običan drveni sto. U vladimirskom specijalnom zatvoru I. Kornejev je zapazio dva različita režima: i onaj (1947–48) kada iz ćelije nisu odnošene lične stvari i danju se moglo ležati, čuvar nije svaki čas zavirivao. I onaj

(1949–53) kada je ćelija zatvarana s dva ključa (čuvarov i, drugi, dežurnoga), kada je danju bilo zabranjeno ležati, zabranjeno glasno razgovarati (u Kazanju – samo šapatom!), sve lične stvari oduzimane zatvorenicima, zatvorenici dobijali odeću od prugastog materijala za dušeke; prepiska dva puta godišnje, i to samo u dane koje vam iznenada odredi upravnik zatvora (propustiš li taj dan, pisanja više nema) i na manje od polovine lista; učestali okrutni p r e t r e s i na juriš, s isterivanjem napolje svih, do gola svučenih. Uspostavljanje veze među ćelijama toliko je progonjeno da su posle svakog obavljanja nužde čuvari tumarali po klozetu s pokretnom lampom i zavirivali u svaku rupicu. Za jedan zapis na zidu čitava ćelija bi dobila kaznu s t r o g e ć e l i j e. Stroga ćelija je bila bič u ruci specijalnog zatvora. U nju ste mogli pasti zbog toga što ste kašnuli (»Ćebe na glavu, pa kašlji!«); za *kretanje po ćeliji* (Kozirev: takav je nazivan »izgrednik«); za stvaranje buke obućom (u Kazanjki, gde su žene imale muške cipele broj 44). Uostalom, Ginzburgova ispravno zaključuje da je stroga ćelija davana ne za prekršaje nego *prema grafikonu:* u njoj su svi odreda morali odležati, da bi je dobro zapamtili. A u pravilima je bila i ovakva tačka široke primene: »U slučaju nediscipline u strogoj ćeliji, upravnik zatvora ima pravo da produži boravak u njoj do dvadeset dana i noći«. A šta je »nedisciplina«?... Evo šta se desilo s Kozirevom (opisi stroge ćelije i mnogo čega u zatvorskom režimu toliko se kod svih poklapaju da prosto osećaš da je reč o jedinstvenom režimskom žigu): za hodanje po ćeliji on je dobio pet dana i noći stroge ćelije. Jesen je, odeljenje stroge ćelije se ne greje, vrlo je hladno. Svlače ga do rublja, izuvaju. Umesto poda – zemlja, prašina (ima ih i s blatom, u Kazanjki s vodom). Kozirev je imao hoklicu (Ginzburgova nije). Prva pomisao mu je bila da će crći, da će se smrznuti. No, postepeno, u njemu se javlja neka tajanstvena toplota, koja ga spasava. Naučio se da spava sedeći na hoklici. Tri puta dnevno dobija čašu vruće vode, koja ga opija. Jednom je neki dežurni u sledovanje hleba od trista grama krišom ubacio kocku šećera. Na osnovu broja dobijenih parčadi hleba i posmatranja svetlosti kroz nekakvo zatureno prozorče, Kozirev je uspevao da računa vreme. Njegovih pet dana se završilo, ali njega ne puštaju. Izoštrenim sluhom on čuje kako se u hodniku neko došaptava o – da li *šestom* danu, da li *šest* dana. U tome i jeste provokacija: čeka se da on kaže da se pet dana završilo, vreme je da ga oslobode, pa da mu se za nedisciplinu produži kazna. No, on je pokorno i ćutke odležao još dan i noć, i tada su ga, kao da je sve u redu, pustili.

(Možda je upravnik zatvora ovako sve na pokornost ispitivao? Za one koji se ne bi smirili – stroga ćelija!) Nakon stroge, obična ćelija mu se učinila kao pravi dvorac. Posle toga Kozirev je pola godine bio gluv; u grlu su mu počeli rasti gnojni čirevi. A njegov drug iz ćelije je od čestih ležanja u strogoj ćeliji poludeo, tako da je on više od godine dana za jedinog druga imao ludog čoveka. (Nadežda Surovceva pamti mnoge slučajeve ludila, sama ona više nego što je Novoruski sabrao za 22 godine hronike Šliseljburga.)

Ne čini li se sada čitaocu da smo se polako popeli na vrh drugoga roga i da je ovaj, sigurno, viši od prvog i, sigurno, oštriji?

Mišljenja se, međutim, razilaze. Stari logoraši jednoglasno priznaju da je vladimirski specijalni zatvor pedesetih godina bio *prava banja.* Takvim se učinio Vladimiru Borisoviču Zeljdoviču, koji je u njega doveden sa stanice Abez, i Ani Petrovnoj Skripnikovoj, koja se u njemu našla (1956) iz kemerovskih logora. Skripnikovu je posebno zapanjilo redovno odašiljanje predstavki na svakih deset dana (ona je počela da piše u... OUN) i odlična biblioteka, u kojoj je bilo knjiga i na stranim jezicima: dobiješ u ćeliji veliki spisak i naručiš za celu godinu.

Ne smetnimo s uma i elastičnost našeg Zakona: hiljade žena (»supruga«) bilo je osuđeno na kaznionu – na *tjurzak.* Iznenada neko zvizne u pištaljku: svima preinačiti u kaznu logora (toliko zlato na Kolimi čeka da se ispira). Preinačeno. Sud je suvišan.

Pa se pitamo: da li taj tjurzak uistinu p o s t o j i ? Ili je on samo predsoblje logora?

Ova naša glava trebalo je ovde – tek ovde! – da počne. Trebalo je da ona posmotri na onu treperavu svetlost što vremenom, kao kakav oreol oko glave sveca, počinje da zrači duša usamljenog zatvorenika. Istrgnut iz svakodnevice tako temeljno da mu čak i brojanje minuta što prolaze omogućava da intimno opšti sa Svemirom, usamljeni uhapšenik mora da se očisti od svega nesavršenog što ga je u ranijem životu mučilo, što mu duši nije dozvoljavalo da se izbistri. Kako se njegovi prsti plemenito pružaju da drobe i prebiraju grumenčiće zemlje u bašti (kad to ne bi bio asfalt!...). Kako mu se glava sama diže ka večnom nebu (kad to ne bi bilo zabranjeno! ...). Koliko uzbuđenja i pažnje izaziva u njemu ptiče što skakuće na donjoj ivici prozora (kad ne bi bilo *brnjice,* rešetaka, kad krilce za provetravanje ne bi bilo pod katancem!...). Kakve jasne misli, kakve zapanjujuće zaključke zapisuje on povremeno na izdatom mu papiru (kad ga ne bi morao nabavljati u kantini, i ispisan, zauvek predavati zatvorskoj kancelariji...)!

Ne daju nam da se dorečemo, skreću nas s puta naše džandrljive ograde. Puca i lomi se plan ove glave i mi već nismo sposobni da odgovorimo: čisti li se u »zatvoru novoga tipa«, u zatvoru specijalne (kakve to?) namene, čovekova duša? Ili se zasvagda suši?

Ako ti je prvo što svakoga jutra ugledaš – oči tvoga poludelog druga iz ćelije – kako da se sam ti izbaviš za dan koji dolazi? Nikolaj Aleksandrovič Kozirev, čiji je blistavi put astronoma prekratilo hapšenje, spasavao se jedino razmišljanjem o večnom i beskonačnom, o poretku u Svemiru, o njegovom najvišem načelu, o zvezdama, o njihovom unutrašnjem sastavu, o tome šta je vreme i šta je kretanje vremena.

Tako mu se počela otkrivati nova oblast fizike. To ga je jedino i spasio u dmitrovskom zatvoru. No, u ovim rasuđivanjima on se spoticao o zaboravljene brojke. Graditi dalje nije mogao – bile su mu potrebne mnoge i mnoge brojke. Kako da ih se dokopa u ovoj ćeliji s noćnom petrolejkom, u koju ni ptičica uleteti ne može? Tada se naučnik stao moliti: Gospode! Ja učinih što mogoh. Molim Te, pomozi mi! Odsad bez Tvoje pomoći ne mogu!

U to vreme imao je pravo na samo jednu knjigu za deset dana (tada je u ćeliji bio već sam). U siromašnoj zatvorskoj biblioteci bilo je nekoliko izdanja *Crvenog koncerta* Demjana Bednoga i ona su stizala i stizala u ćeliju. Prošlo je pola sata od njegove molitve, došli su da mu promene knjigu i, kao i uvek, ne pitajući, frljili – *Kurs astrofizike!* Odakle ona? Kako da čovek i pomisli da ona može biti u biblioteci! Predosećajući da će ovaj susret biti kratak, Kozirev se bacio na nju i počeo da uči napamet, da buba sve što mu je trebalo za taj dan, sve što mu je kasnije moglo zatrebati. Prošla su samo dva dana – a na knjigu je imao pravo još osam – i iznenada: upravnik zatvora obilazi ćelije. Njegovo pronicljivo oko uočava bez promašaja: »Vi kao da ste astronom?« – »Da.« – »Oduzeti mu knjigu!« Svejedno, njen mistični dolazak već je bio prokrčio put za rad koji će nastati u noriljskom logoru.

A sada, evo, moramo početi glavu o sukobu duše i rešetaka.

No, šta je to?... Bezobzirno grmi u vratima čuvarev ključ. Grozni upravnik bloka, s dugim spiskom: »Prezime? Ime i ime po ocu? Godina rođenja? Član? Koliko godina? Do kada?... Spremite se *sa stvarima*. Živo!

E pa, braćo, to znači: pokret! Etapa! Idemo nekud!... Blagoslovi, Gospode! Jer ko zna da nam tamo neće kosti ostati!

Samo, evo šta: budemo li živi – dovršićemo priču u drugom navratu. U četvrtom delu. Ako živi budemo.

Kraj prvog dela

DEO DRUGI

VEČITI POKRET

Vrte se točkovi, ne stoje ni
Točkovi...
Vrte se, plešu i žrvnji
Vrte se..

V. Miler

Glava 1
LAĐE ARHIPELAGA

Od Beringovog pa gotovo sve do Bosforskog moreuza razbacane su hiljade ostrva začaranog Arhipelaga. Ostrva su nevidljiva, ali ništa zato – ona postoje. I robovlasnici moraju s jednog na drugo, isto tako nevidljivim sredstvima prevoziti nevidljive – ali ipak od mesa i sa zapreminom i težinom – sužnje.

Kojim putem ih prevoziti? Kojim prevoznim sredstvom?

Postoje za to velika pristaništa – etapni zatvori, i mala pristaništa – logorski etapni punktovi. Postoje za to čelične zatvorene lađe – *vagon– zaki*[335] A na sidrištima, umesto čamaca i brzih brodova, dočekuju ih isto tako čelične i zatvorene spretne *crne marice.* Zatvorenički vagoni idu po redu vožnje. A bude li nužda – iz pristaništa u pristanište, po svim dijagonalama Arhipelaga brazdaju celi karavani – kompozicije crvenih vagona za stoku.

Sistem je izvrsno uhodan! Stvaran je desetinama godina, bez žurbe. Stvarali ga najedeni uniformisani ljudi kojima se ne žuri. Straža iz Kinešme ima da u neparne dane u 17:00^{h} prihvati na Severnoj stanici u Moskvi etape što će ih iz butirskog, presnjanskog i taganskog zatvora izbljuvati crne marice. Straža iz Ivanova će u parne dane u 6:00^{h} dolaziti na stanicu, istovarati i čuvati one koji su upućeni u Nerehtu, Bežeck, Bologo.

Sve se to dešava tu do vas, tik do vas, ali vi to ne vidite (a mogu vam ako treba i oči zatvoriti). Ukrcavanje i iskrcavanje prljavaca na velikim stanicama obavlja se daleko od putničkih perona, njih samo skretničari i čuvari pruge mogu da vide. Na manjim stanicama bira se gluvi prolaz između dva skladišta, gde marica priđe zadnjim delom, stepenicom do stepenica zatvoreničkog vagona. Zatvorenik nema kada da pogleda ni stanicu, ni vas, ni niz kompoziciju; on uspeva da vidi samo stepenice (ponekad mu najniža stoji do pojasa i on nema snage da se izvuče na nju) dok stražari, koji su opkolili uzani prostor između marice i vagona, dreče, urlaju: »Brzo! Brzo!... Življe! Življe!...«, a neretko i bajonetima zavitlaju.

A vi koji hitate peronom, s decom, koferima i cegerima, vi nemate kada da bolje zagledate: zašto je to uz voz priključen teretni vagon? Na njemu nema nikakvog natpisa i vrlo je sličan teretnom – iste kose prečke rešetaka i mrak iza njih. Samo su zbog nečega u njemu vojnici, čuvari domovine, i na zastojima po dvojica od njih, zviždućući, obilaze s obe strane, zaviruju pod vagone.

Voz će krenuti, i stotina nabijenih zatvoreničkih sudbina, izmučenih duša pojuriće istim vijugavim šinama kojima i vi, za istim dimom, preko istih polja, mimo istih stubova i stogova, samo nekoliko sekundi pre vas, ali će u vazduhu, s one strane vašeg prozora, od ove munjevito promakle nesreće ostati manje tragova no na vodi od dodira prstiju. I dok vi, kao i uvek kad putujete vozom, širite po ležaju posteljno rublje ili se poslužujete čajem s poslužavnika, zar možete i pojmiti kakav je mračni teški užas tri sekunde pre vas proleteo istim Euklidovim prostorom kojim i vi prolazite. Biste li vi, kojima nimalo nije po volji što je u kupeu četvoro pa je tesno – biste li vi mogli poverovati, hoćete li i sada poverovati, da je u istom takvom kupeu ispred vas projurilo – četrnaest ljudi? A ako ih je dvadeset pet? A – trideset?

Vagonzak: kakva odvratna skraćenica! Kao, uostalom, sve skraćenice što su ih dželati napravili. Hoće da kažu da je to vagon za zatvorenike. No, ta se reč osim u zatvorskim papirima nije održala. Zatvorenici su usvojili da takav vagon nazivaju *Stolipinovim* ili jednostavno *stolipinom.*

U zavisnosti od toga kako je u našoj zemlji napredovao železnički saobraćaj, menjao se i način transporta zatvorenika. Još 90–tih godina XIX veka sibirske etape išle su pešice i na konjima. Ali već 1896. Lenjin je odlazio u sibirsko progonstvo u običnom vagonu treće klase (sa slobodnima) i izdirao se na osoblje voza zbog teskobe. Svima poznata Jarošenkova slika *Život je svuda* pokazuje nam još uvek vrlo naivno preuređeni putnički vagon četvrte klase u zatvorenički: sve je u njemu kao i u normalnom, zatvorenici putuju kao i svi drugi, samo su na prozorima s jedne i druge strane postavljene rešetke. Takvi vagoni su se još dugo koturali po ruskim prugama. Neki ljudi pamte da su baš u takvima 1927. godine odvođeni na izdržavanje kazne, samo što su muškarci bili odvojeni od žena. Eser Trušin pak seća se da se on još i za cara vozio u »stolipinu«, s tom razlikom što ih je u njemu, kao u dobra stara vremena, bilo šestorica u kupeu.

Istorija vagona je sledeća. On je uistinu krenuo prvi put prugama za vreme Stolipina: konstruisan je 1908, ali za k o l o n i s t e u istočne oblasti zemlje, onda kada je bilo došlo do jakog talasa migracije i nedostatka vagona. Ovaj tip vagona bio je niži od običnih putničkih, ali mnogo viši od teretnih, imao je pomoćne prostorije za pokućstvo ili živinu (sadašnji »pola kupea« za *strogu ćeliju*), a naravno n i k a k v e r e š e t k e ni unutra ni na prozorima. Rešetke mu je nametnula, ja bih najpre rekao, boljševička pronalazačka misao. A ime vagonu ostalo – »stolipin«... Ministar koji je zbog »Stolipinove kravate« izazvao deputata na dvoboj, ovo posmrtno lažiime nije mogao da osujeti.

Svejedno, ne možemo optužiti rukovodstvo Gulaga da se koristilo terminom *stolipin* – ne, uvek *vagonzak.* To smo se mi zekovi, da bismo protivrečili državnom nazivu, da bismo vagonu dali svoje ime, što grublje, poveli za pogrešnim nadimkom što su nam ga podmetnuli zatvorenici iz ranijih generacija – iz 20–tih godina, nije teško pogoditi. Ko su mogli biti autori ovog nadimka? *Kontraši,* oni ne – kod njih se takva asocijacija – predsednik vlade i čekisti – nije mogla roditi. To su bezuslovno morali biti »revolucionari«, koji su neočekivano za sebe bili ubačeni u čekistički mlin za meso: eseri, ili anarhisti (ako je nadimak nastao u ranim 20–tim godinama), ili trockisti (ako se to desilo u poznim 20–tim). Ubivši u svoje vreme zmijskim ugrizom tog velikog političara Rusije, sada su mu posmrtno poganim ujedom skrnavili uspomenu.

No, s obzirom na to da je ovaj vagon bio miljenik samo 20–tih godina, a našao sveopštu i isključivu primenu od početka 30–tih, kada je u našoj zemlji sve postajalo jednoobrazno (i park bio, verovatno, s mnogo ovakvih novih dopunjen), bilo bi pravično da se ne zove »stolipinom« nego »Staljinom«.

Vagonzak je obični vagon s kupeima, jedino što su pet od devet kupea, to jest oni koji su odvojeni za zatvorenike (i ovde, kao i svuda na Arhipelagu, polovina svega ide na službu!) od hodnika pregrađeni ne celom pregradom nego rešetkama kroz koje se u kupeu sve vidi. Rešetka je sagrađena od kosih šipki, onako kako se to radi u staničnim baštama. Ona se penje do plafona, zbog čega nema police za prtljag u hodniku. Prozori su obični, samo što su im sa spoljne strane isto takve rešetke. Zatvorenički kupe nema prozora, ima samo jedan otvor u visini drugih polica, i on pod rešetkom (zato što nema prozora vagon vam i izgleda da je prtljažni). Vrata na kupeu su na

žlebovima: železni ram s rešetkama.

Iz hodnika sve ovo liči na kavez za zveri iza rešetaka: po podu, na policama ispovaljana su nekakva zgrčena žalosna bića, slična čoveku, tužno vas motre, traže da piju i jedu. S tom razlikom što životinje u kavezu niko tako ne nabija.

Po proračunima slobodnih inženjera, u staljinskom kupeu mogu stati: šestoro da sede dole, troje da leže na srednjoj polici (ona je povezana u jedan ležaj, ostavljen je samo prorez kod vrata za prolaz gore i dole) i dvoje gore na policama za prtljag. Ako sada preko tih jedanaest nabijete još jedanaest (čuvari poslednje uguravaju nogama da bi mogli zatvoriti vrata), biće to normalni utovar zatvoreničkog kupea. Po dvojica će se šćućuriti u polustojećem stavu na gornjim policama, petoro će se ispružiti na srednjoj (to su najbolja mesta, za njih se tuče da bi se dobila, ako u kupeu ima kriminalaca, ona su za njih), dole će ih ostati trinaestoro: po petorica će sesti na klupe, trojica u prolazu između njihovih nogu. Njihove stvari su pomešane – s njima, na njima, pod njima. Tako oni, s nogama podvijenim i prignječenim, presede danima i danima.

Ne, to se ne radi namerno da se ljudi muče! Kažnjenik je vojnik na radu, on je potreban izgradnji socijalizma – zašto bi ga mučili? Ali, molim lepo – on ni u svatove ne ide, ne može mu se toliko ugađati, pa da mu oni sa slobode pozavide. Ionako imamo dosta nevolja s transportom... Neće crći, živi će stići.

Od početka pedesetih godina, kada su vozni redovi postali bolji, kažnjenici su ovako morali putovati samo kratko vreme – tri poludnevice recimo, možda i četiri. Za vreme rata i posle njega bilo je gore. Od kazahstanskog Petropavlovska do Karagande vagonzak je mogao putovati i n e d e l j u dana (a u kupeu je bivalo i po dvadeset pet!), od Karagande do Sverdlovska – o s a m d a n a (a u kupeu po 26). Čak i od Kujbiševa do Čeljabinska, u avgustu 1945. godine, Suzi je u »Staljinu« putovao nekoliko dana i noći, a u kupeu ih je bilo *trideset pet:* ležali su prosto jedan preko drugoga, koprcali se i tukli.[336] A u jesen 1946. N. B. Timofejev–Resovski putovao je iz Petropavlovska u Moskvu u kupeu u kojem je bilo trideset šest! On je nekoliko dana i noći visio uklešten među drugima, ne dodirujući pod nogama. Zatim su ljudi počeli umirati, njih bi izvlačili ispod nogu (ne odmah, nakon dve poludnevice) i tako im je postajalo šire. Put do Moskve protegao se tako tri n e d e l j e. (A u Moskvi, tako nešto se samo u zemlji čuda može desiti, Timofejeva–Resovskog su *oficiri* izneli na rukama i odveli u lakom automobilu: odlazio je da unapređuje nauku!)

Trideset šest – je li to granica? Mi za trideset sedam nemamo dokaze. No, pridržavajući se Jedino Ispravnog Naučnog Metoda i kao dobri pitomci kursa borbe protiv »plafonista«, možemo odgovoriti: ne, svakako ne! To nije granica! Negde bi možda i mogla biti, a kod nas – nije. Dokle u kupeu ostaje – među policama, među nogama, ramenima i glavama – makar jedan kubni decimetar vazduha, kupe može primiti nove zatvorenike. Možemo uzeti potencijalnu granicu: onoliko celih ljudskih tela koliko može stati u celokupnoj zapremini kupea ako se tela normalno slože.

V. A. Kornejeva je iz Moskve putovala u kupeu u kojem je bilo *trideset žena,* najviše prestarelih baba prognanih zbog vere (odmah po dolasku sve ove žene, osim dve, pošle su u bolnicu). Smrtnih slučajeva nije bilo, stoga što je među njima bilo nekoliko mladih, lepih i kršnih devojaka, osuđenih »zbog stranaca«. Ove devojke nisu prestajale da se kolju sa stražom: »Zar vas nije stid da ih ovako

vodite? Zamislite da su to vaše majke!« Straža je prihvatila ove prekore, ne sigurno iz moralnih razloga koliko zbog privlačne spoljašnjosti devojaka, i preselila nekoliko starica u *strogu ćeliju.* Stroga ćelija u vagonzaku nije kazna, ona je raj. Od pet zatvoreničkih kupea samo se četiri koriste kao zajednička ćelija; peti je podeljen na dva uska polukupea s jednom donjom i jednom gornjom policom, kao što su kupei za konduktere. Ove ćelije služe za izolaciju; putovati u njima po troje–četvoro pravi je komfor.

Ne, zaista, nije to proračunato radi mučenja žeđu, to što zatvorenike tokom svih tih dugih dana putovanja u stisci i iznemoglosti umesto toplim obrokom hrane haringom ili suvom voblom[337] (svih godina – i tridesetih, i pedesetih, i zimi, i leti, i u Sibiru, i u Ukrajini, primeri nisu ni potrebni). Nije radi mučenja, nego – hajde, prosudite sami! – čim drugim da se tolika rulja prehrani na putu? Topla porcija za njih nije predviđena (istina, u jednom kupeu vagonzaka je kuhinja, no ona je za stražu), nećeš im davati suvu prekrupu, sirovi bakalar a ni mesne konzerve – preješće se. Haringa, šta bi drugo, i parče hleba – i da im je dobro!

Uzmi, ne nećkaj se, to po haringe dok ti je daju, i budi zadovoljan! Ako si pametan, haringu nećeš jesti. Strpi se, sakrij je u džepu, smazaćeš je u etapnom zatvoru, tamo gde ćeš naći vodu. Gore je kad ti daju vlažni azovski sleđ, kamsu natrtu krupnom solju – ona u džepu neće ostati zdrava: odmah je uhvati u skut kaputa, u maramicu za nos, u šake – i jedi. Kamsa se deli na nečijem postavljenom kaputu, a suvu voblu straža izaspe pravo na pod kupea i deli je na kolena po policama.

P. F. Jakubovič *(Usvetu odbačenih,*[338] Moskva, 1964, tom I) pišući o 90–tim godinama prošlog veka kaže da su u to stravično vreme na sibirskim etapama davali 10 kopejki na dan po čoveku za hranu, a cene su bile: vekna pšeničnog hleba – oko tri kilograma? – pet kopejki, vrč mleka – oko dva litra? – tri kopejke. Zatvorenici žive u blagostanju, beleži on. U irkutskoj guberniji cene su više: funta[339] mesa košta 10 kopejki, pa »zatvorenici prosto žive u bedi«. Funta mesa dnevno – to nije pola haringe, je li tako?

Ako su ti dali ribu, daće i hleba, a desi se da ti natrune i malo šećera. Najgore je kad straža dođe i kaže: danas hrane nema, za vas *nije izdata.* Moguće je stvarno da nije izdata: u nekom zatvorskom računovodstvu broj je pogrešno upisan na neko drugo mesto. A moguće je i drugo: sledovanje je dobijeno ali straži fali hleb (nisu ni oni, da kažeš, presiti) i ona je odlučila da ga *zanese,* a da da samo ono po–haringe, ispalo bi sumnjivo.

I na kraju, nije to radi mučenja zatvorenika što mu posle haringe ne daju vruće vode (to nikada), pa čak ni hladne. Treba shvatiti da je osoblje straže u ograničenom broju: jedni stoje na straži u hodniku, na ulazu u vagon, zaviruju na stanicama pod vagon, po krovu, gledaju da slučajno nema gde rupa. Drugi čiste oružje, a nećeš ih valjda lišiti ni časova političke nastave i vojne obuke. A treća smena spava, imaju ljudi pravo na osam časova, nije više rat. Zatim: donošenje vode. Voda je daleko, a to je i ponižavajuće: sovjetski vojnik, pa da kao kakav magarac vuče vodu za narodne neprijatelje! Desi se da se vagonzak radi sortiranja ili prekљučenja na drugu kompoziciju odvuče od stanice na dan ili noć stajanja (što dalje od pogleda) – teško onda da ćeš i za svoju crvenoarmejsku kuhinju naneti vodu. Doduše, postoji izlaz: povuci je iz tendera – žutu, mutnu, s mazivnim uljima – vrlo važno, zekovima je i takva kao zlato: oni nemaju ni sijalice, ni prozora, svetlost im dolazi iz hodnika, u polutami ne vide ni kakva je. Pa još i deljenje vode: otegne se, prava napast: zatvorenici nemaju lončad, ako ga je ko i imao, uzeto mu je, moraš ih prema tome pojiti iz dva zatvorska. Vadi, daj, vadi,

daj i džonjaj uz njih dok ih ne napojiš. (Pa još kad počnu da izvoljevaju: najpre da se daje zdravima, pa onda tuberkuloznima, pa najposle sifilističarima! Kao da u sledećem kupeu neće sve poći iz početka: prvo zdravi...)

Sve bi to straža prenela – i vodu vukla, i pojila, da te svinje, kako se naloču, odmah ne počnu da kukumaču za nužnikom. Napojiš ih jednom –jednom će i ići po nuždi; požališ ih i napojiš dva puta – dva puta će izlaziti po nuždi. Okreni–obrni – najbolje je da ih ne pojiš.

Nije da žališ nužnik, to što ti je muka od njihovih izlazaka, nego zato što je to operacija odgovorna, štaviše ratna: treba za nju na duže vreme angažovati desetara i dva vojnika. Postavljaju se dva stražarska mesta: jedno do vrata toaleta, drugo u hodniku na suprotnoj strani (da se onuda ne bace), a desetarovo je da otvara i zatvara vrata kupea, najpre za onoga koji se vraća, pa za onoga koji izlazi. Propisi dozvoljavaju da se samo po jedan pušta, da ne bi krenuli masovno i počeli kakav bunt! Tako onaj što je pošao da vrši nuždu drži u zaptu trideset drugih iz svoga kupea, sto dvadeset iz vagona, i još vod straže. »Živo! Živo!... Brže! Brže!« – poteruju ga desetar i vojnik, i on žuri, spotiče se, kao da tu klozetsku rupu krade od države. Godine 1949. u »Staljinu« Moskva–Kujbišev jednonogi Nemac Šulc, koji je ruska požurivanja već razumevao, skakao je na onoj zdravoj do toaleta i natrag a za to vreme straža se grohotom smejala i tražila da još brže skače. Jednom prilikom stražar ga je u prostoru pred toaletima gurnuo i Šulc je pao. Stražar, razdražen, nastavio je da ga bije; ne mogući se podići pod udarcima, Šulc se morao potrbuške upuzati u prljavu kabinu. Stražari nisu prestajali da se smeju.[340]

Da za to malo vremena zatvorenik ne bi utekao, a i da bi se brže vratio, vrata kabine se ne zatvaraju i stražar ga gleda kako vrši nuždu i požuruje: »Brže, brže!... Dosta više, šta radiš!« Ponekad komanda unapred: »Samo mala!« – i onaj ispred kabine ti neće dozvoliti da i drugu obaviš. Ruke se, razume se, nikada ne peru: niti u rezervoaru ima vode, niti ti imaš vremena. Samo neka se zatvorenik maši za slavinu umivaonika, stražar pred kabinom se već dere: »Ne diraj! Prolazi!« (Ako bi kod nekoga i bilo malo sapuna i peškir u zavežljaju, taj bi se snebivao da se njima posluži: previše bi na slobodu mirisalo.) Kabina je zagađena. Brže! brže! I ti odnosiš na obući tečni glib, uvlačiš se u kupe, penješ se preko nečijih nogu i ramena, obesiš odozgo s treće police nad drugom svoje prljave cipele – a iz njih cedi li se cedi.

Kada žena obavlja nuždu, pravila stražarske službe i zdravi razum isto tako traže da se vrata toaleta ne zatvaraju; ipak, sve straže ne nastoje na tome, neke popuste: zatvori, đavo nek'te nosi. (Žena još mora klozet prati, a ti i tada stajati pored nje da ne utekne.)

Čak i kod tako brzog obavljanja nužde na sto dvadeset ljudi ode više od dva sata, više od četvrtine smene tri stražara. Pa opet svima nije potaman! Opet će neki stari veštac početi za pola sata da kenjka: moram opet, moram opet. Neće ga pustiti, razume se, pa će se on opoganiti . u kupeu, i eto opet za desetara posla da ga tera da to pokupi rukama i izbaci.

Prema tome: što manje izlazaka po nuždi! I zato – manje vode. Manje i hrane – tako se neće žaliti na prolive, neće trovati vazduh. Ne možeš, boga mu, uhvatiti vazduha u vagonu!

Vode manje! A propisana haringa – ona obavezno! Uskraćivanje vode je mera koju diktira razum,

uskraćivanje haringe – službeni prekršaj.

Niko, niko se nije zarekao da nas muči! Ono kako straža postupa sušta je reakcija zdravog razuma! A u međuvremenu mi sedimo u kavezu, kao prvi hrišćani, i na naše izranjavljene jezike sipa se so.

Bez ikakve zle namere isto tako (ponekad i s njom, ipak) etapne straže mešaju u kupeu »Pedeset Osmi« s lopovima i zločincima. Jednostavno: zatvorenika je premnogo, vagona i kupea premalo, vreme kratko – kada s njima izići na kraj? Jedan od četiri kupea je za žene; ako se u tri ostala i želi sortirati, onda neka to bude po kriteriju odredišnih stanica, da se lakše obavi iskrcavanje.

Zar je i Hristos razapet s razbojnicima zato što se Pilatu bilo prohtelo da ga unizi? Ne – prosto zato što je to bio dan razapinjanja, a Golgota – jedna, a vreme isticalo. Zato i *bi priključen zločincima.*

* * *

Ja se čak plašim i da pomislim šta bih morao doživeti da sam bio u situaciji običnog zatvorenika... Straža i etapni oficiri su sa mnom i mojim drugovima postupali s puno obazrivosti... Kao politički, ja sam na robiju putovao relativno komforno – imao sam na etapnim zastancima na raspolaganju smeštaj odvojeno od kriminalaca, imao sam taljige i pud prtljaga na njima...

... Ispustio sam navodnike u gornjem pasusu zato da bih čitaocu bolje prikovao pažnju. Navodnici nas uvek – ako nije reč o ironiji – pozivaju da tekst pročitamo s izvesnog odstojanja. Navedeni malo čudno zvuči bez navodnika, zar ne?

Napisao ga je P. F. Jakubovič i odnosi se na 90–te godine prošlog veka. Knjiga je sada ponovo izdata, kao opomena na to mračno vreme. Iz nje saznajemo da su politički imali i na šlepu zasebnu sobu, i na palubi zasebno odeljenje za šetnju. (To isto nalazimo i u *Vaskrsenju,* i vidimo kako knez Nehljudov dolazi spolja kod političkih da veća s njima.) Samo zato što je u spisku uz ime Jakubovića bila »ispuštena *magična reč politički«* (ovo su njegove reči), na Ust–Kari ga je »inspektor robije dočekao... kao običnog kriminalnog kažnjenika – grubo, izazovno, drsko«. Uostalom, sve se srećno razjasnilo.

Neverovatno neko doba kada je mešanje političkih i kriminalaca bilo skoro prestup! Kriminalci su sa stanice gonjeni u sramnom stroju ulicom, dok su se politički mogli voziti u kočiji (Oljminski, 1899). Politički nisu hranjeni iz zajedničkog kazana, njima je davan novac za izdržavanje, i obroci im donošeni iz nekog restorana. Boljševik Oljminski nije se složio ni s bolničkom porcijom, bila mu je suviše gruba.[341] Upravnik jednog bloka u Butirkama izvinjavao se zbog čuvara koji se Oljmickom obratio na »ti«: znate, kod nas su politički retki, čuvar se prevario...

U Butirkama – *politički retki!...* San ili java? Gde su oni, do vraga?

Tim pre što Lubjanke i Lefortova tada još nema!...

Radiščeva su na etapu poveli u gvoždima, i kad je zahladnelo, prebacili preko njega »jednu groznu bundu« sa stražara, koju je ovaj nosio direktno na telu. Ni Katarina nije čekala da odmah naredi da mu se gvožđa skinu i da mu se nabavi sve što mu treba za put. A Anu Skripnikovu su u novembru 1927. ispratili iz Butirki na etapu prema Solovkama u slamnom šeširu i letnjoj haljini (ona je uhapšena u leto i od toga vremena njena soba je bila pod pečatom, niko nije hteo da joj dozvoli da uzme iz nje stvari).

Razlikovati političke od kriminalaca znači smatrati ih za protivnike ravne sebi i priznati na taj način da ljudi mogu imati *sopstvene poglede.* I uhapšenom političkom dati za pravo da se politički smatra slobodnim!

No od vremena kada smo svi postali *kaeri,* kada su i socijalisti izgubili status *polita,* zatvorenike ćeš samo zasmejati a čuvara zbuniti ako se usprotiviš da tebe, političkog, mešaju s kriminalcima. »Kod nas su svi kriminalci« – iskreno su odgovarali čuvari.

To mešanje, taj prvi susret koji vas mlatne po glavi, odigrava se ili u crnoj marici, ili u vagonzaku. Do tada, ma koliko da si silovan, mučen i uništavan istragom, sve to je dolazilo od plavih šapki, ti njih i inače nisi ubrajao u ljude, gledao si na njih kao na službu kojoj su dozvoljene sve opakosti. Zauzvrat, ti si se vraćao među drugove iz ćelije, koji su – neka – po svom životnom iskustvu i po intelektualnom razvitku sasvim različiti od tebe, neka se s njima i svađaš, neka te i *otkucavaju,* neka sve to – ipak deo onog grešnog, svakodnevnog, tebi bliskog čovečanstva u kojem si proveo život.

Kada te budu utrpavali u »Staljin«, ti ćeš očekivati da i tu nađeš drugove po nesreći. Svi tvoji neprijatelji i mučitelji ostali su s one strane rešetke, s ove im se ne nadaš. Odjednom, ti podigneš glavu prema kvadratnom prorezu srednje police, prema tom jedinom nebu što ti je ostalo, i vidiš u njemu tri–četiri – o, ne, ne lica, ne ni majmunske njuške, majmunske su i dobrodušnije i produhovljenije! Ne ni maske – maska mora nečim ipak da podseća na lice – ti vidiš surove gadne face s izrazom podsmeha i pohlepa. Svaka od tih spodoba gleda na tebe kao pauk koji se ustremljuje na muvu. Njihova paukova mreža je rešetka – upao si! Oni krive usta kao da imaju nameru da te sa strane ugrizu, šište kad prozbore, kao da im to šištanje pričinjava više zadovoljstva od samoglasnika i suglasnika artikulisanog govora, koji kod njih ionako samo glagolskim i padežnim završecima podseća na ruski, sve drugo je obična zbrka.

Ti čudni goriloidi su najvećim delom u majicama: u kupeu je velika zapara. Njihovi žilavi crveni vratovi, njihova kilava ramena, njihove tetovirane grudi nisu iskusili zatvorsko iscrpljivanje. Ko su oni? Odakle su? Iznenada s jedne od tih polica obesi se krstić... da, aluminijumski krstić na uzici. Ti se zaprepastiš ali i malo uspokojiš: ima među njima i vernika, dirljiva stvar, ništa strašno se neće desiti. Kratka radost: taj isti »vernik« počne da bljuje psovke i na krst i na veru (psuju delimično i na ruskom) i uperi ti u oči »makaze« od prstiju, ne da te samo prepadne, već da ti ih oba u taj mah izvadi. Sva njihova filozofija i vera sastoji se u tome gestu: »Ima da ti ih iskopam, mrcino!« Spremni su, eto, da ti i oko spršte kao kakvu bubu – kako onda da nešto drugo na tebi ili pri tebi poštede? Krstić se njiše, ti još neiskopanim očima zuriš u tu divlju maskaradu, gubiš moć

rasuđivanja: ko je, ti ili oni, sišao s pameti? Ko silazi s pameti?

U jednom trenu sve navike ljudskog opštenja s kojima si proveo život pucaju i lome se. Tokom čitavog tvog ranijeg postojanja – naročito do hapšenja, ali i posle njega, pa ako hoćeš i u toku istrage – ti si drugim ljudima kazivao *reči,* i oni ti odgovarali rečima, a te reči su uvek nalazile odziv, njima se moglo ubediti, razuveriti, složiti se. Ti se sećaš različitih ljudskih odnosa: molbe, naređenja, zahvalnosti; ovo što te je ovde snašlo izvan je tih reči i tih odnosa. Jedna od tih spodoba, kao njihov izaslanik, a to je najčešće kakav žgoljavi maloletnik, čija su bahatost i bezobzirnost zbog toga triput odvratniji, spušta se i kreće, sotona, da odvezuje tvoju vreću i da hara po tvojim džepovima, ne da ih pretrese nego da se kao svojima posluži. Od toga momenta ništa što je tvoje nije tvoje, ti sam si – lutka od gutaperke na kojoj su natakarene neke suvišne stvari, a i one se lako mogu svući. Ni tom zlom divljančetu, ni onim divljanima gore, ništa ne *možeš rečima da objasniš, ne možeš ih ni odbiti, niti im što zabraniti, niti ih* za što zamoliti. Oni nisu ljudi, to ti odmah postaje jasno. Njih treba jedino – tući. Tući, i to bez oklevanja, bez gubljenja vremena u pomeranju jezika! Tući – ili mališu, ili one krupne spodobe gore.

Ali, kako da odozdo udariš onu trojicu gore? A dečaka, ma koliko on bio malo smrdljivo tvorče, njega ti se ne da da udariš, možeš ga tek blago odgurnuti... Ma ne možeš ni to, jer će ti ono u taj čas odgristi nos, ili će ti oni odozgo glavu razbiti (imaju oni i noževe, ali ih neće na tebe vaditi, ne isplati im se da ih prljaju).

Ti se osvrćeš na one oko sebe, na drugove: drugovi, oprimo se! Uložimo barem protest! No, svi oni, sav tvoj Pedeset Osmi, svi su pojedinačno, jedan po jedan, opljačkani pre tebe, svak se pokunjio i pokorno sedi i gleda – prosto da mu je ako u stranu od tebe, al' naprosto ako pravo u tebe! – gleda tako prespokojno, kao da ne vidi nasilje i pljačku nego običnu prirodnu pojavu: kiša pada, trava raste.

A sve to zato – gospodo, drugovi, braćo! – zato što ste propustili pravu priliku! Trebalo je da se setite da ste ljudi onda kada se u onoj vjatskoj ćeliji spalio Stružinski, i ranije još – onda kada su vas nazvali »kaerima«.

I sada ti puštaš da ti svuku kaput, da ti u sakou napipaju i s parčetom tkanine iščupaju ušivenu novčanicu od dvadeset rubalja, da ti zavežljaj izvuku gore i pretraže ga i zadrže za sebe sve što ti je posle presude tvoja sažaljiva žena prikupila za daleki put, a tebi vrate vreću i četkicu za zube u njoj...

Iako se tridesetih i četrdesetih godina nisu svi ovako pokoravali, devedeset devet od sto sigurno jesu. (Čuo sam da je bilo slučajeva da se udruže po tri snažna momka i usprotive kriminalcima, ali ne za opštu stvar, ne za sve, nego samo za sebe, neka vrsta domobranstva.) Kako je moglo do toga doći? Muškarci! Oficiri! Vojnici! Frontaši!

Da bi se odvažno tukao, čovek mora da je spreman za borbu, da je očekuje, da vidi njen cilj. Ovde su svi ovi preduslovi isključeni: kako nikad ranije nije imao dodira s podzemljem, čovek i ne očekuje takvu borbu. Što je najvažnije, on savršeno ne shvata njenu neophodnost, on je sve do sada (glupo) zamišljao da su njegovi jedini neprijatelji plave šapke. Trebaće mu još škole dok ne shvati da su tetovirane grudi samo zadnjice plavih šapki, da je njihovo otkriće: »crkni ti danas, ja ću sutra«

upravo ono što epoletuške ne govore javno ali ga smatraju i za svoj zakon. Uhapšenik–novajlija želi da sebe smatra za političkoga: on je za narod, država protiv njega i naroda. A ovde ga neočekivano, iz pozadine i s boka, napadne nekakva nečista i đavolski spretna sila i njemu se sve dotadašnje podele pobrkaju, sva mu inteligencija ode u paramparčad. (I trebaće mu podosta vremena da se sredi i pojmi da nečastivi i tamničari prde u istu tikvu.)

Da bi se čvrsto tukao, čovek mora da je zaštićen s leđa, podržan s bokova i da ima pod nogama tvrdo tlo. Pedeset Osmom svi ovi preduslovi nedostaju. Proturen kroz mlin za meso političke istrage, čovek je ostao bez fizičke snage: on je gladovao, bdeo, smrzavao se u strogim ćelijama, prevrtao se isprebijan. Kamo sreće da mu je samo telo slomljeno! Njemu je i duša skrhana: njemu je punjeno u glavu i napunjeno da su mu nazori, i vladanje, i odnosi s ljudima, da mu je sve bilo pogrešno – da nije tako ne bi ovako stradao. U ovoj grudvici što je izbačena iz daktilografskog odeljenja suda ostala je samo žeđ za životom i potpuno neshvatanje stvari. Slomiti do kraja, razdvojiti do kraja – to je zadatak istražnog postupka po članu 58. Kažnjenici moraju da shvate da je njihova najveća krivica na slobodi bila što su pokušavali da opšte s drugima i vežu se za njih mimo sekretara partijske i sindikalne organizacije i mimo vlasti. U zatvoru to prelazi u strah od svake *kolektivke* – da se udvoje izrekne ili na istom papiru potpiše ista žalba. Dugo vremena pod strahom od svakog objedinjavanja, nazovi politički nisu više u stanju ni da se udruže protiv kriminalaca. Neće im, isto tako, pasti na pamet da se za vagon ili etapni zatvor snabdeju nekim oružjem – nožem ili kuglom na lancu. Kao prvo – zašto, protiv koga? Drugo: ako ga primemš ti na koga se navalila opaka gromada člana 58, možeš na novom suđenju dobiti i streljanje. Treće: i pre toga, prilikom nekog od pretresa ti ćeš za posedovanje noža biti kažnjen drukčije nego kriminalac: nož kod njega je tek nestašluk, nemanje svesti, tradicija; kod tebe – teror.

I na kraju, veliki broj zatvorenih po članu 58 su mirni ljudi (često stari i bolesni) koji su se celoga života sporazumevali rečima a ne pesnicama, i koji ni sada nisu spremni da upotrebe pesnice.

Kriminalci, međutim, nisu prošli kroz istu istragu. Sva njihova istraga – to su dva saslušanja, lako suđenje, laka kazna, koju ionako neće izdržati, biće ranije pušteni, bilo po amnestiji, bilo da uteknu.[342] Lopova ni u toku istrage niko nije lišavao njegovih propisanih paketa, bogatih pošiljki od drugova po krađi koji su ostali na slobodi. On nije smršao, on ni jednog jedinog dana nije venuo, a evo i na putu se prihranjuje na račun *ovaca.*[343] Članovi po kojima se kažnjavaju lopovi i razbojnici ne samo da nisu teški nego se ovi i ponose njima, u čemu ih podržavaju i svi šefovi s plavim epoletama ili s plavim širitima: »Nije važno, ubica i razbojnik jesi, ali zato nisi izdajnik domovine, *naš* si čovek, popravićeš se!« Lopovski članovi nemaju tačke 11 – organizacija. Njima organizovanje nije zabranjeno. Zašto? Da bi se pomoglo vaspitanju kolektivističkih osećanja, tako potrebnih našem čoveku. Pa i kad im se oružje oduzima, to ispada samo kao igra, oni se za njega ne kažnjavaju, poštuje se njihov *zakon* (»oni ne mogu drukčije«). Novo ubistvo u ćeliji ubici neće udvostručiti kaznu. Naprotiv, od toga će mu porasti slava.

(Ovo datira od davnina. U radovima iz prošlog veka lumpen–proletarijat se osuđivao samo za izvesnu nedoslednost, kolebanje u ubeđenjima. A Staljina su lopovi uvek privlačili – ko mu je inače pljačkao banke? Još 1901. godine njegovi drugovi iz partije i iz zatvora optuživali su ga da se protiv svojih političkih protivnika koristi kriminalcima. Od dvadesetih godina rodio se i termin koji im je

izišao u susret: *socijalno–bliski.* Na istom je i Makarenko: o v i se mogu popraviti. Za Makarenka izvor prestupništva je samo »kontrarevolucionarno podzemlje«. Popraviti se ne mogu oni d r u g i – inženjeri, sveštenici, malograđani, menjševici.)

Zašto ne krasti ako nema ko da te smiri? Tri–četiri udružena lopova koji ni pred čim ne prezaju gospodare nad desetinama isprepadanih i utučenih nazovipolitičkih.

Jer im to odobravaju i vlasti i jer tako uči i Avangardna Teorija.

Ako ne smeju da se odupru pesnicom, zašto se žrtve bar ne žale? U hodniku se, zaboga, sve čuje, a on, stražar, on je tu, iza rešetaka.

Pravo pitanje. U hodniku se svaki šum, svaki hropac čuje; pratilac neprestano hoda po njemu – zašto se on sam ne umeša. Na metar od njega u polutamnoj pešteri kupea orobljava se jedan čovek – zašto vojnik državne straže ne pritekne u pomoć?

Zato. Zato što je i njemu isto to utuvljeno u glavu.

I još više: posle mnogih godina ugađanja lopovima, stražar im se i sam približio. Stražar je i sam postao Lopov.

Od sredine tridesetih do sredine četrdesetih godina, za tu deceniju punog divljanja lopova i razbojnika i pune ubijenosti političkih, niko se ne seća slučaja da je straža zaustavila orobljavanje nekog političkog u ćeliji, u vagonu, u marici. Ali ćete mnogo čuti o tome kako je stražar primio od lopova opljačkane stvari i za njih mu doneo votku, jelo (bolje od zatvorske porcije), duvan. Takvi primeri već pripadaju čitankama.

Vodnik straže, vidite, nema ni sam ništa: oružje, šinjel u smotuljak, vojničku porciju, vojničko sledovanje. Bilo bi surovo tražiti od njega da sprovodi narodnog neprijatelja odevenog u skupoceno krzno, ili s lakovanim čizmama, ili s vrećom skupih gradskih stvari, i da se s tom nejednakošću pomiri. Zar i to nije vid klasne borbe – oduzeti tu raskoš?

A ima li tu i nešto drugo?

Godine 1945–46, onda kad su zatvorenici dovlačeni ne bilo otkud nego iz same Evrope, a na njima ili u njihovim koferima dolazile dotad neviđene evropske stvari, nisu izdržali ni oficiri straže. Njihova služba ih je bila spasla od polaska na front, ali to ih je, krajem rata, i lišavalo skupljanja ratnog plena. – Zar je to bilo pravično?

Prema tome, sada straža nije slučajno, ili zbog žurbe, ili zbog nestašice prostora ugonila kriminalce i političke zajedno u svaki kupe vagonzaka. Lopovi nisu izneveravali: stvari su zdirane s *dabrova*[344] i odlazile u kofere straže.

Ali šta da se radi ako je *dabrova* pun vagon i voz već juri, a lopova ni od korova, nešto ih ne doturaju, danas se ni s jedne stanice ne ulivaju u etapu? A takvi slučajevi su poznati.

Godine 1947. prevožena je iz Moskve u Vladimir na izdržavanje kazne u vladimirskom

centralnom zatvoru grupa stranaca sa skupim stvarima, prema onome što se ispostavilo prilikom otvaranja prvog kofera. Tada je straža *sama* počela sistematsko oduzimanje stvari u vagonu. Da ne bi bilo ništa ispušteno, zatvorenike su svlačili *do kože,* i sedali ih na pod do toaleta, a za to vreme pregledali i oduzimali stvari. Straža je, međutim, bila ispustila iz vida da ih ne vodi u logor već u ozbiljni zatvor. Po dolasku I. A. Kornejev ulaže pismenu žalbu u kojoj sve opisuje. Straža je nađena i ovoga puta ona pretresena. Deo stvari je pronađen i vraćen vlasnicima, ono što nije – nadoknađeno je u novcu. Govorilo se da je straža pokažnjavana kaznama od deset do petnaest godina. Proveriti nije moguće, a i – kažnjeni su kao lopovi, neće mnogo čamiti u zatvorima.

Ipak, navedeni slučaj je izuzetan: samo da je komandir straže na vreme zauzdao požudu, shvatio bi da je bolje da se ovoga puta ne upušta u takve stvari. Evo jedan banalniji slučaj, koji upravo zbog toga mora da *nije bio usamljen.* U *avgustu 1945.* u vagonzaku Moskva–Novosibirsk (A. Suzi je bio u njemu) nije se, opet, našlo lopova. Predstojalo je dugo putovanje, kompozicije su se tada jedva vukle. U pogodno vreme, ne žureći previše, komandir straže naredi pretres: zatvorenici su morali jedan po jedan da izlaze sa stvarima u hodnik. Prozvani su razdevani po zatvorskim propisima, ali se cilj pretresa mogao lako nazreti iz činjenice da su se pretreseni vraćali u krcato nabijenu ćeliju tako da je i nož i sve što je bilo zabranjeno moglo ići od ruke do ruke: pravi cilj bio je da se pregledaju lične stvari, one na njima i one u prtljagu. Kod prtljaga je sve bogovetno vreme pretresa – nimalo mu nije bilo dosadno – prestojao, nadmeno i nepristupačno, komandir straže s pomoćnikom, jednim vodnikom. Grešna pohlepa ga je očigledno kopala, ali ju je prikrivao pritvornom nezainteresovanošču. Muke starog razvratnika koji devojku žedno očima pije, ali se pred drugima i pred devojkom ustručava i ne zna šta da radi. Kako bi mu sada lopovi bili dobrodošli! No, lopova nigde nije bilo.

Lopova u etapi nije bilo, ali jeste onih koje je okrznuo i zarazio lopovski dah zatvora. Primer lopova je poučan, on izaziva ljude da ga podražavaju: može se i u zatvoru lako živeti. U jednom kupeu putovala su dva doskorašnja oficira – mornar Sanin i Mereškov. Obojica su bila iz člana 58, samo što su se već prestrojavali. Sanin se uz podršku Mereškova proglasio starešinom kupea i izmolio preko stražara da ga primi komandir straže. (Sanin je odgonetnuo komandirovu nadmenost, video je da je komandir neophodan za posrednika.) Desilo se nešto neviđeno: Sanin je pozvan, razgovor ko zna gde obavljen. Po primeru Sanina, razgovor je zatražio i neko iz drugog kupea. I bio primljen.

Sutradan ujutru bi izdato ne 550 grama hleba, koliko je u to vreme bilo sledovanje za put, već – 250.

Sledovanje bi podeljeno, nasta tiho roptanje. Roptanje, ne otvoreni protest – politički su se plašili »kolektivnih istupanja«. Nađe se samo jedan da delioca glasno upita:

– Građanine šefe, a koliko ima u ovom parčetu?

– Onoliko koliko i treba – dobi odgovor.

–Tražim da se ponovo izmeri, inače neću da primim! – glasno izjavi onaj nesrećnik.

Muk u celom vagonu. Mnogi ne zagrizaju u svoje parče, čekaju da i njima bude premereno. Oficir,

časa ne časeći, u svoj svojoj neporočnosti, uđe. Mrtvi tajac, u kojem i njegove reči mučnije, neumitnije padaju.

– Ko je ovde istupao protiv sovjetske vlasti?

Srca zamreše. (Neko će reći da se ovako svuda radi, da i na slobodi bilo koji šef natiče sebe kao sovjetsku vlast, poreci ako možeš... No, za isprepadane, za tek osuđene zbog antisovjetske delatnosti, to je još strašnije.)

– Ko se to ovde *buni* na sledovanje? – ustrajava oficir.

– Građanine poručniče, ja sam samo hteo... – već se predavao za sve krivi buntovnik.

– A, to si ti, đubre jedno! To se tebi ne sviđa sovjetska vlast!

(Do đavola i s buntom! Do đavola s protivljenjem! Zar nije lakše oćutati, otrpeti, pojesti taj jad od hleba... Sad si se tek upetljao...)

– ... Mrcino smrdljiva! Kontrašu! Ono mi traži vagu, ono, za koga su vešala. Tebe, gade, sovjetska vlast poji i hrani, a ti mi još i nezadovoljan! Znaš li ti šta te čeka?

Straži: »Odvedite ga!« Brava puca. »Izlazi! Ruke na leđa!« Nesrećnik je odveden.

– Ima li još nezadovoljnih? Kome još treba vaga?

(Kao da se nešto može dokazati! Kao da se možeš nekome požaliti da je bilo 250 grama i da ti taj poveruje, a poručniku kad kaže daje bilo tačno 500 da ne poveruje.)

Koga je zmija ujedala, i guštera se plaši. Svi ostali behu zadovoljni, i tako se za sve dane dugog putovanja ustanovi disciplinsko sledovanje. Prestaše i šećer da daju – potreban je straži.

(To se desilo u leto dve velike pobede – nad Nemačkom i Japanom – pobede koje će uveličati istoriju naše Otađbine, o kojima će učiti i unuci i praunuci.)

Gladovali oni tako dan, gladovali dva, došla im malo pamet, a onda će Sanin svom kupeu: »Znate šta, drugovi, ovako ima da propadnemo. Dajte, ko ima dobre stvari, da promenim, da vam donesem da što pojedete.« Uzimao samouvereno jedne stvari, odbacivao druge (nisu svi pristajali da daju, no – ko ih na to sili?). Zatim zatraži da puste njega i Mereškova napolje, i – o čuda! – straža ih pusti. Pošli sa stvarima u kupe za stražu i vratili se s izrezanim veknama hleba i krdžom. Bile su to one iste vekne od onih sedam kilograma što kupeu nisu davane za dnevno sledovanje, samo što ovoga puta nisu deljene svima, nego samo onima koji su dali svoje stvari.

I potpuno ispravno: nisu li svi priznali da im je i umanjeno sledovanje dosta. Ispravno i zbog toga što stvari nisu za bacanje, za njih se mora platiti. Ispravno – i kad se dalekovidije pogleda: te stvari su, morate priznati, preskupe za logor, njima je ionako suđeno da u njemu budu oduzete ili pokradene.

A krdža – ona je stražina. Vojnici su svoju rođenu krdžu delili sa zatvorenicima – i to je bilo

ispravno, zar nisu i oni jeli hleb zatvorenika i pili njihov šećer ionako presladak za narodne neprijatelje. Na kraju, ispravno je bilo i to što su Sanin i Mereškov, iako nisu ništa svoje uložili, dobili više nego vlasnici stvari – zašto da ne, ništa od toga ne bi bilo da nije njih bilo.

Putovali su tako, zgrčeni u polutami – jedni žvaćući okrajke hleba svojih suseda, a ovi gledajući ih kako žvaću. Vatru za pripaljivanje straža, međutim, nije davala pojedinačno, nego samo jednom u dva sata, i tada bi se vagon zadimio kao da nešto gori. Oni koji se u početku nisu mogli odvojiti od svojih stvari sada su žalili zbog toga i molili Sanina da ih uzme, no on je govorio da treba sačekati.

Navedena operacija ne bi tako lako i glatko prošla da to nisu bili oni posleratni vozovi i vagonzakovi koje na putu bog pomiluje zbog čestog prekljućivanja i zadržavanja na stanicama; doduše, da nisu bili »posleratni«, ne bi bilo ni onih stvarčica na koje se išlo u lov. Do Kujbiševa je prošla nedelja, i svu tu nedelju država im je izdavala 250 grama hleba (no, i to je, ako ćemo pravo, bilo dvostruko veće sledovanje od sledovanja onih pod blokadom), sušenu voblu i vodu. Preostali hleb su morali kupovati za sopstvene stvari. Uskoro je ponuda premašila potražnju i straža je počela da nerado uzima stvari, da izbirkuje.

U Kujbiševu su iskrcani, odvedeni u etapni zatvor, okupani i u istom sastavu vraćeni u isti vagon. Prihvatila ih je nova straža, koja je očigledno primila i štafetu s podukom kako da se domogne preostalih stvari – i isti sistem kupovine sopstvenog sledovanja nastavljen je sve do Novosibirska. (Nije teško zamisliti da se to iskustvo širilo kao zaraza po jedinicama straže.)

Kada su u Novosibirsku iskrcani između dva koloseka, došao je novi oficir i upitao: »Ima li žalbi na stražu?« Svi su se zbunili, niko nije odgovorio.

Proračuni onog prvog komandira straže bili su ispravni.

* * *

Putnici vagonzaka razlikuju se od putnika ostalih kola u kompoziciji po tome što ne znaju kuda im voz ide i na kojoj stanici treba da siđu: oni niti imaju putničku kartu, niti im kola nose tablicu s odredišnom stanicom. U Moskvi ih ponekad ukrcavaju tako daleko od perona da se čak ni Moskovljani ne mogu dosetiti koja je to od osam stanica. Do dolaska manevarke nekoliko časova se presedi u stisci i smradu. Ona će napokon doći i odvesti zatvorenički vagon na već formiranu kompoziciju. Ako je leto, čuće se stanični zvučnici: »Moskva–Ufa, polazak s trećeg koloseka...« Znači: Kazanjska stanica; znalci geografije Arhipelaga i njegovog saobraćaja objašnjavaju drugovima: Vorkuta i Pečora otpadaju, prema njima se ide s Jaroslavske stanice; ne dolaze u obzir logori ni Kirova, ni Gorkoga.

Tako upada Kukolj u žetvu slave. Ali – da li je Kukolj? Jer, vidite, logora pod imenom Puškina, Gogolja, Tolstoja nema, a Gorki svoje ima, i to celo gnezdo! Dodajte i robijaški rudnik zlata »Maksim Gorki« (40 kilometara od Eljgena)! Da, Alekseju Maksimiču, setite se samo: »Tvojim, druže, srcem i tvojim imenom...« Ako se neprijatelj ne predaje... Rekneš tako jednu rečcu, i gle! – nema te više u književnosti...

Iz Moskve se nikad ne šalju etape u Belorusiju, Ukrajinu i na Kavkaz – onamo ne znaju kuda će

ni sa svojima. Slušajmo dalje. Voz za Ufu je ispraćen, naš se nije mrdnuo. Otišao je i onaj za Taškent – mi stojimo. »Do polaska voza Moskva–Novosibirsk... Mole se kondukteri... karte putnika«. .. To smo mi: naš voz se pokrenuo! A šta to znači? Još uvek ništa. Naše je Povolžje, naš južni Ural. Kazahstan sa svojim džeskazganskim rudnicima bakra. Naš i Tajšet s fabrikom za impregnaciju železničkih pragova (u kojoj ti, kažu, kreozot prodire kroz kožu u kosti a od isparenja se pune pluća – posle samo smrt čekaj). Sav Sibir još uvek može biti naš, sve do Sovjetskog Gavanja. Može i Kolima. Može i Noriljsk.

Ako je pak zima, vagon je »gluvo« zatvoren, zvučnike ne možeš čuti. Kad se jedinica straže pridržava propisa, nećeš ni od nje dokučiti ni slovca o maršruti. Poći ćemo, dremajući jedan preko drugoga uz kloparanje točkova, i ne saznavši šta ćemo sutra ujutru videti kroz prozor: šume ili stepe. Kroz onaj u hodniku. Sa srednje police, kroz rešetku, hodnik, dva stakla i još jednu rešetku mogu se ipak videti stanični koloseci i nešto prostora što promiče duž voza. Ako staklo nije zamrzlo, može se desiti da pročitamo i naziv stanice, nekakvog Avsjutina ili Undola. Gde su te stanice?.. .Niko u kupeu ne zna. Ponekad se može odrediti po suncu: idemo na sever, idemo na istok. Ili vam u kakvom Tufanovu uguraju u kupe nekog odrpanog bitovika, koji će vam ispričati da ga vode na suđenje u Danilov i da ga je strah da mu ne odrežu godinu–dve. Tako saznajete da ste u toku noći prošli kroz Jaroslavlj, a to znači da je prvi etapni zatvor na putu Vologda. Obavezno se nađu i njegovi poznavaoci, koji će s uživanjem zapevušiti čuvenu doskočicu, naglašeno okajući: »Vologodska straža šalu ne voli.«

Neka ste pravac i uhvatili, vi i dalje još dosta toga ne znate: etapni zatvori se na vašem koncu nižu kao čvorići, možete s bilo kojeg biti svraćeni u stranu. A tebe ne vuče ni u Uhtu, ni u Intu, ni u Vorkutu. Misliš da je gradilište broj 501 – železnička pruga kroz tundru na severu Sibira – najslađe? Ono je pokupilo sva zla drugih gradilišta.

Nekih pet godina posle rata, kada su zatvoreničke bujice bile ušle u korita (ili MDV umnožio osoblje?), u Ministarstvu su bile savladane milionske hrpe *dela* i počelo se da se sa svakim osuđenikom šalje zapečaćeni koverat s njegovim delom, a u prorezu na kovertu – otvoreno, da straža može pročitati – njegova maršruta (ništa drugo ne treba ni da se zna, sadržaj dela može ljude da kvari). Može vam se tako desiti, pod uslovom da ležite na srednjoj polici, da se vodnik slučajno zaustavio ispod vas i da vi uspevate da pročitate tekst naopačke, da pročitate da nekoga tamo šalju u Knjaž– –Pogost, a vas u – Kargopoljlag.

Međutim, tek sada nastaju nevolje: šta je to Kargopoljlag? Ko je čuo za njega?... Kakvi su onamo *opšti*[345] (opštih radova ima smrtno teških, a ima ih i lakših)? Da nije *logor za lipsotine*?[346]

Kako, zaboga, niste, onda kada ste navrat–nanos polazili, obavestili rodbinu, ona još uvek misli da ste u staljinogorskom logoru kod Tule. Ako se lako odlučujete i ako ste snalažljivi, možda ćete i taj problem rešiti: kod nekoga će se naći parčence srca olovke, kod drugoga parče zgužvanog papira. Pazeći dobro da te straža iz hodnika ne opazi (a nogama ka prolazu ne smeš leći, smeš samo glavom), vi ćete, zgrčeni, zaklanjajući se leđima, između truskanja vagona, napisati svojima da ste iznenada odvedeni iz starog mesta, sada ste na putu, s novog mesta verovatno će biti dozvoljeno samo jedno pismo u godini, neka na to budu spremni. Pisamce, složeno u trougao, nosićete za svaki slučaj sa

sobom u toalete: desi li se da vas u njih povedu na prilazima nekoj stanici, ili pošto je voz izišao iz stanice, desi li se da stražar na ulazu u njih zazjava – tada ćete pritisnuti što pre pedalu za otvaranje klozetske šolje i, zaklonivši je svojim telom, hitro ubaciti pismo u nju. Ono će se pokvasiti, uprljati, ali može se desiti i da prođe i padne između šina. Može se desiti i da ispadne suvo, da ga struja između točkova poduhvati i baci pod točkove ili blago spusti na padinu nasipa. Može ono ostati tu do kiša, do snega i propasti, ali može se desiti i da ga ruka nekog čoveka podigne. I – ako taj ne ispadne slučajno *idejno svestan* – da mu ta ruka popravi adresu, ponovi slova, uloži papir u koverat: tvoje pismo može još i stići. Desi se katkad da takva pisma i stignu – sa T, sprana, istrvena, zgužvana, ali s jasnim krikom očaja...

* * *

A još bolje: što pre prestanite da budete *ovca* – smešni novajlija, plen i žrtva. Vaše pismo ima 95 od sto šansi da ne stigne. A šta ako i stigne? Radost u kuću neće uneti. Zašto odbrojavati časove i dane, kao da niste ušli u zemlju epopeje? Dolazak i odlazak ovde razdvajaju desetine godina, celo četvrt veka. Vi s e n i k a d a v i š e n e ć e t e v r a t i t i u r a n i j i s v e t! Što pre zaboravite na rodbinu i rodbina na vas, tim bolje. I lakše.

I stvari – što manje, da se ne biste morali plašiti za njih. Kofer nikako, da ga straža na ulazu u vagon ne polomi. I još: ako se u kupeu nađete dvadeset petorica – gde da mu nađeš mesto? Nemaj nove čizme, ni modne cipele, ni vuneno odelo: u vagonzaku, možda u marici, prilikom prijema u etapnom zatvoru, sve će vam to biti uzeto, zbrisano, promenjeno. Stvari ćete dati bez tuče, i još će vam na duši ostati poniženje da vas truje. U suprotnom – za svoje sopstveno blago krv ćete propljuvati. Odvratne su vam te bezobrazne njuške, te podrugljive poze, ti dvonogi izrodi, no, sa svojinom za kojom morate drhtati, vi gubite retku priliku da ih posmatrate i shvatite. Vi pomišljate: gusari, pirati, veliki kapetani, oni koje su Kipling i Gumiljov onoliko vazdizali – da oni nisu bili upravo ovakvi kriminalci? Upravo te pasmine?...Divni heroji u romantičnom obličju – kako to da su vam oni ovde gnusni?

Imajte i za njih razumevanja. Za njih je zatvor *rodni dom.* Koliko god ih vlast tetošila, koliko god im ublažavala kazne, koliko god ih amnestirala – oni svoju kob nose sa sobom, i ona ih opet i opet ovamo dovodi... Zar nisu oni ti koji daju ton i zakonodavstvu Arhipelaga? Jedno vreme se kod nas, i na slobodi, pravo svojine tako uspešno proganjalo (da bi se zatim i samim progoniocima dopalo da *imaju*) – zašto bi se ono podnosilo u zatvoru? Zamajao si se, nisi na vreme pojeo svoju slaninu, nisi svoj šećer i duvan podelio s drugovima – lopovi će ti se, da bi ispravili taj moralni prestup, evo, ovoga časa, zakopati u zavežljaj[347]. U trampu za tvoje modne čizme dobićeš potpećene kondure, za tvoj »sviter« – kakvu umazanu prnju; neće to ni na njima ostati dugo: čizme će se pet puta dobijati i gubiti na kartama, a džemper će sutradan biti *ćornut* za litar votke i kolut kobasice. Za dvadeset četiri časa neće ni oni ništa imati, jednako kao ni ti što nemaš. Drugi zakon termodinamike: nivoi teže da se izjednače...

Ne imaj! Ništa nemaj! – učili su nas Buda i Hristos, ta dva stoika, ta dva kinika. Zašto mi,

gramzivci, nikako da uslišimo tu zapovest? Zašto jednom ne shvatimo da s imanjem dušu gubimo?

Haringu, nju možeš do etapnog zatvora grejati u džepu, bolje je tako nego da ovde moljakaš za vodu. Hleb i šećer što su ti dati jednom za dva dana – njih pojedi u jedan mah. Tako ih više niko neće ukrasti, bićeš bez brige. Budi božja ptičica!

Imaj ono što možeš uvek nositi sa sobom: znaj jezike, znaj krajeve, znaj ljude. Neka ti glava bude tvoja putnička torba. Pamti, pamti! Samo to gorko seme može ti jednoga dana dati žetvu.

Osvrni se: oko tebe su ljudi. Možda ćeš se nekoga od njih kasnije sećati celog života i živ se jesti što nisi ništa o njemu saznao. Manje zbori da više čuješ. S ostrva na ostrvo Arhipelaga suče se tanka pređa ljudskih života. Niti se neke noći, u polumraku i pod lupom vagona, dodirnu, pa se opet zanavek raziđu. Nagni uvo nad njihovo tiho zujanje i nad ravnomerno lupkanje pod vagonom. Jer – to lupka vreteno života.

Kakvih čudnih povesti o ljudima nećeš ovde čuti, čemu se sve nećeš slatko nasmejati!

Evo, na primer, onaj živahni mali Francuz – šta je njemu te ne prestaje da se vrti, da se iščuđava? Šta je to što sve do sada on nije uspeo da shvati? Hajde da mu objasnimo. I istovremeno da ga o njemu samom malo propitamo: kako se uhvatio? Našao se neko ko zna francuski, i mi saznajemo: Maks Santer, francuski vojnik. Isto ovako žustar i radoznao bio je i na slobodi, u svojoj douce France[348]. Ljudi mu govorili (za njegovo dobro): smiri se, more! Ali, on nije mogao a da se ne muva oko etapnog punkta za ruske repatrijce. Rusi ga jednom častili pićem, i od nekog momenta on se više ničega nije sećao. Došao sebi tek u avionu, na podu. Razgledao oko sebe: na njemu, Maksu, – crvenoarmejska bluza i čakšire, nad njim čizma stražara... Sada mu je saopšteno: deset godina logora. To je samo neslana šala, sve će se razjasniti, je li tako?... Kako da ne, mili moj, sve će se razbistriti, čekaj ti samo! (Njega čeka još jedno suđenje u logoru – 25 godina, i biće oslobođen, iz Ozjorlaga, tek 1957. godine). A koliko je 1945–46. bilo takvih slučajeva?

Ovo je bila zgoda francusko–ruska, a evo sada i jedne rusko–francuske. Ma, ne – čisto ruske, šta tu ima! Ko bi, inače, osim Rusa, mogao zapetljati toliko tragova? Bilo je kod nas uvek onih ljudi što im je *svuda tesno,* kao Surikovljevom Menšikovu na slici *Koliba u Berjozovu.* Uzmite Ivana Koverčenka: i žgoljav, i samo srednjega rasta – a opet: svuda mu tesno. Momak zdrav kao dren, a đavo mu ne da mira. O sebi rado priča, a sve sa smehom. Takve priče su pravo blago, treba ih samo slušati. Čovek, doduše, dugo ne može da odgonetne: zašto je taj uhapšen i zašto je politički? Nije ni važno, od svoje »politike« ne treba ni praviti festivalsku značku. Kao da ima značaja kakvom si grabuljom zagrabuljan!

Kao što svak zna, hemijski rat su potajno pripremali Nemci, ne mi. Zato nam je prilikom povlačenja s Kubana bilo jako neprijatno što su nam krivicom nekih brljivaca na jednom aerodromu, u sektoru snabdevanja municijom, ostali stogovi hemijskih bombi. Nemci su od toga mogli napraviti međunarodni skandal. Tada starijem poručniku Koverčenku, rodom iz Krasnodara, dadoše dvadeset padobranaca i grupu izbaciše u nemačku pozadinu kako bi te preopasne bombe zakopali u zemlju. (Čitaoci su se već dosetili i počinju da zevaju od dosade: pašće sada u ropstvo, biće znači izdajstvo. Ma ne, nisi odgonetnuo, dragi čitaoče!) Koverčenko je odlično izvršio zadatak, probio se s celom

grupom, bez gubitaka, nazad kroz front, i bio predložen za Orden heroja Sovjetskog Saveza.

Da, ali predlog putuje mesec–dva, a šta ako je tebi u koži Heroja tesno? »Heroj« – to je za mirne momke, za odlikaše vojne i političke nastave. A tebi duša gori, ti bi rado prevrnuo koju čašicu, a čašice nema! Pa baš kad si heroj celog Saveza – kako mogu, svinje jedne, da škrtare, da ti ne nabave litar votke? Oni neće, no Ivan Koverčenko, koji za Kaligulu nikad nije čuo, uzjaha jednoga dana na konja i izjezdi na prvi sprat komesarijata za regrutaciju, u goste komesaru, iliti komandantu mesta. »Molim – veli – nalog za votku!« (Njemu se činilo da je ovako reprezentativnije, on je Heroj, teško će ga moći odbiti.) Zbog toga je i stavljen iza brave? Ma ne, šta je vama! Zbog toga je samo skinut s »Heroja« na »Crvenu zastavu«.

Prohtelo bi se često Koverčenku da popije, a nije mogao uvek da nađe, morao se snalaziti. U Poljskoj je jednom onemogućio Nemcima da dignu u vazduh neki most – i uobrazio da je odsada most njegov lični: rešio je da do dolaska komande za prelazak pešice ili kolima preko njega naturi namet na Poljake. Da nije mene bilo, kuge nijedne, ne bi ni mosta bilo! Sabirao dan i noć mostarinu (naplata u votki) pa mu dodijalo: ko da se više tu dosađuje. Predložio kapetan Koverčenko Poljacima iz okoline pravičnu pogodbu – da *kupe* most kod njega. (Zbog ovoga je, znači, otišao u ćorku? – Ne, ne!) Niti je on previše navaljivao, niti se Poljaci lako odvajali od para – do pogodbe nije došlo. Pan kapetan ostavio most: idite k vragu, prolazite bez pare i dinara!

Četrdeset devete, on je u Polocku načelnik štaba padobranskog puka. Političko odeljenje nikako ne miriše majora Koverčenka. On ne prestaje da njihovo političko vaspitanje *šalje u neku stvar*. Zatražio on jednom karakteristiku za konkurisanje u Vojnu akademiju. Kada su mu je dali, on ju je pogledao i bacio na sto: »S ovakvom karakteristikom mogu ne u Akademiju nego kod banderovaca!« (Zbog toga, tu smo! – Tako je, zbog toga je mogao dobiti punu *banku,* ama nije.) Dodajmo tome i ovo: jednom vojniku dao nepropisano odsustvo; te vozio pijan teretno vozilo i upropastio ga. Za ovo poslednje dobio je deset dana zatvora. Istina, čuvali su ga njegovi vojnici, oni su ga voleli, i puštali ga iz zatvora po selu. Možda bi on ovu »jamu« i otrpeo da mu Politodeljenje nije počelo pretiti sudom! To je zaista uvredilo i najedilo Koverčenka: kad je da se bombe zatrpavaju – gde si Ivane?, a ovamo – za jedan usrani jednoipotonac – u zatvor, Ivane! Iskočio on noću kroz prozor, uputio se na Dvinu, našao skriveni motorni čamac nekog svog prijatelja i – otplovio.

Ispalo je da on nije tek obični pijanac koji će sve brzo zaboraviti. Sada je rešio da se Političkom odeljenju za sve osveti: ostavio u Litvi čamac, pošao kod Litvanaca i zamolio ih: »Braćo, odvedite me kod partizana! Primite me, nećete zažaliti – ima da im dobro zapaprimo!« Međutim, Litvanci su se prepali da im nije podmetnut.

Imao je Ivan akreditiv ušiven u odeći. Uzeo kartu za Kuban. Međutim, na prilazima Moskvi već se bio dobro u restoranu nalemao. Izlazeći sa stanice, on je zažmirio na Moskvu i pozvao taksistu: »U ambasadu!« – »U koju?« – »Do vraga! U koju hoćeš.« I vozač ga dovezao. »Čija je ovo?« – »Francuska«. – »U redu.«

Njemu se sigurno sve mutilo u glavi, tako da su mu u početku planovi s ambasadom bili jedni, a sada drugi; veština i snaga mu ipak ni najmanje nisu bile popustile, on nije prepadao milicionara na kapiji, nego tiho obišao u uličicu i ritnuo se preko dvaput više od sebe glatke ograde. U dvorištu

ambasade ispalo je mnogo lakše, niko ga nije otkrio ni zaustavio, ušao je unutra, prošao kroz jednu, pa kroz drugu sobu i video postavljen sto. Bilo je na njemu svačega, no njega su najviše mamile kruške, mnogo ih se bio uželeo, nabio je njima sve džepove bluze i pantalona. U taj mah ušli su domaćini da jedu. »Ej, vi, Francuzi!« – počeo Koverčenko prvi da viče i navaljuje na njih. Došlo mu krivo što Francuska za posljednjih sto godina nije ništa vredno učinila. – »Zašto ne izvodite revoluciju? Hoćete De Gola, a? A mi da vas snabdevamo pšenicom s našeg Kubana! E, ne može tako!« – »Ko ste vi? Odakle ste vi?« – prepali se Francuzi. Našavši odmah odgovarajući ton, Koverčenko je rekao: »Major MGB.« Francuzi se uzbunili: »I pored toga, vi ne smete ovako da upadate. Sta hoćete?« – »... ja vas u usta!« – od srca i bez okolišenja izjasnio se Koverčenko. Prsio se još malo pred njima i onda zapazio da se iz susedne sobe govori o njemu na telefonu. Našao dovoljno trezvenosti za bekstvo. Samo, kruške mu se počele prosipati iz džepova i za njim se oriti podrugljiv smeh.

Našao je ipak snage ne samo da iziđe iz ambasade nego i da dalje nastavi. Sledećeg jutra probudio se na Kijevskoj stanici[349] (zar se nije bio uputio u Zapadnu Ukrajinu?), gde je uskoro uhvaćen.

U toku istrage tukao ga je lično Abakumov, rane na leđima su mu bile natekle kao užad. Ministar ga, razume se, nije tukao ni zbog krušaka, ni zbog ispravnog prekora Francuzima, nego je hteo da sazna ko ga je i kada vrbovao. I odrezali mu, i to se razume, dvadeset pet godina.

Mnogo je ovakvih priča, samo što, kao i svaki drugi vagon, i zatvorenički u toku noći zamre. Tokom noći nema ni ribe, ni vode, ni obavljanja nužde.

Tada ga, kao i svaki drugi vagon, ispunjava monotono kloparanje točkova koje ni najmanje ne narušava tišinu. Tada, još ako je i stražar otišao iz hodnika, možeš iz trećeg kupea popričati sa četvrtim, ženskim.

Razgovor sa ženom u zatvoru je nešto posebno. U njemu uvek ima neke plemenitosti, čak i kad govorite o članovima Krivičnog zakonika i o kaznama.

Jedan takav razgovor vodio se cele jedne noći, a evo pod kakvim okolnostima. Desilo se to u julu 1950. Za ženski kupe nije se bilo nakupilo dovoljno putnica, bila je samo jedna devojka, kći nekog lekara iz Moskve, kažnjena po članu 58–10. U muškim kupeima je u jednom momentu nastala galama: straža je počela da zekove iz tri kupea ugoni u dva (i ne pitaj koliko ih je tu bilo naslaženo!). Bio je uveden nekakav zatvorenik, koji ni po čemu nije ličio na zatvorenika. Pre svega, nije bio ošišan, i njegova talasasta zlatna kosa, prave pravcate kovrdže, kitila je izazovno njegovu rasnu krupnu glavu. Mlad, naočit, u engleskoj vojnoj uniformi. Proveli su ga kroz hodnik, s nijansom poštovanja (bila se i straža prepala od instrukcije na koverti s njegovim delom). Devojka je sve to zapazila. A on nju nije video (i uvek zbog toga žalio!).

Po galami i gužvi u hodniku, ona je shvatila da je onaj kupe do nje bio oslobođen specijalno za njega. Iz kupea u kupe vagonzaka sagovornika ne možeš videti, ali ga, kad je tiho, možeš čuti. Kasno u noći, kad se počelo smirivati, devojka je sela na kraj klupe, do same rešetke, i tiho ga pozvala (a

možda mu i zapevala; straža bi bila dužna da je kazni za to, no ona je već bila pošla na spavanje, ostavivši hodnik pust). Nepoznati ju je čuo i, po njenom savetu, zauzeo isti položaj kao ona. Sada su sedeli okrenuti jedno drugome leđima, oslonjeni o istu dasku od tri centimetra debljine, i tiho govorili kroz rešetku, a reči kao da su pravile polukrug od jednog do drugog. Glava i usne su im bile tako blisko, kao da su se ljubili, a oni nisu mogli ni da se vide a kamoli da se dodirnu.

Erik Arvid Andersen već je sasvim snošljivo razumevao ruski; govorio ga, istina, s mnogo grešaka, no posle svega uspevao je da kaže ono što misli. On je ispričao devojci čudnu priču o sebi (imaćemo prilike da je saznamo u etapnom zatvoru), a ona njemu – običnu priču o običnoj moskovskoj studentkinji, kažnjenici po članu 58–10. Arvid je, međutim, bio oduševljen, on se raspitivao o sovjetskoj omladini, o sovjetskom životu, i ono što je saznao nije nipošto bilo ono što je on znao iz novina zapadne levice i što je video tokom jedne svoje zvanične posete zemlji.

Popričali tako cele noći, i sve se to Arvidu za ceo vek urezalo u pamćenje: i neobični zatvorenički vagon u tuđoj zemlji, i refreni noćnog kloparanja voza, koje u našoj duši uvek nalazi eho, i melodični glas, šapat i dah devojke uz njegovo uvo, uz samo njegovo uvo, devojke koju on ne može ni pogledNuti! (I sve to njemu, koji punu godinu i po dana nije čuo ženskog glasa.)

Duša u dušu s tom nevidljivom (i sigurno, i naravno, i obavezno lepom) devojkom, on je prvi put počeo da istinski posmatra Rusiju: Rusija mu je svu noć svojim glasom kazivala o sebi. Može se i ovako upoznati zemlja u kojoj si prvi put. (Ujutru je imao priliku da vidi kroz prozor njene mrke slamne krovove – i sve pod tihi setni šapat svoga nevidljivog vodiča.)

Da, sve je to Rusija: i zatvorenici koji se neće žaliti na koloseku, i devojka iza pregrade staljinskog kupea, i straža koja za vreme službe odlazi na spavanje, i kruške koje ispadaju iz džepova, i bombe koje se sahranjuju, i dobri doro koji se nagoni u gornje odaje.

* * *

– Žandari! Žandari! – povikaše obradovano zatvorenici. Obradovali su se zato što će ih dalje sprovoditi ljubazni žandarmi, a ne straža.

Opet sam zaboravio da stavim navodnike. To su Koroljenkove reči.[350] Mi se, istina, nismo radovali plavim šapkama, ali – kome da se ne obrađuješ kad si upao u klatno vagonzaka!

Običnom putniku je teško ući u voz na polaznoj stanici, a sići s voza lako mu je: prtljag u ruke i hop! – dole. Zatvorenik je nešto drugo. Desi li se da jedinica straže iz mesnog zatvora ili milicija ne dođe po njega, ili da zakasne dva minuta, voz je, taf! taf! – već pošao, a crni zatvorenik mora do sledećeg etapnog zatvora. I prosto da je ako bude samo do etapnog: onamo ćeš opet početi da primaš sledovanje. Ali, šta ako ti se desi da nastaviš do samog kraja rute vagonzaka, pa da budeš ostavljen u praznom vagonu nekih osamnaest sati, pa da te s novom garniturom vrate nazad, pa da »tvoji« opet ne iziđu po tebe, pa opet mrtvi kolosek i opet čekanje, i sve to vreme ne d o b i j a š h r a n u! Jer, ti si na sledovanje stavljen do predviđene primopredaje, računovodstvo ne snosi nikakvu krivicu što te je

etapni zatvor ispustio, ti si na spiskovima već tamo iza Tuluna. A ni straža nije dužna da te hrani svojim hlebom. Tako te vucaraju š e s t p u t a (dešavalo se i to!): Irkutsk–Krasnojarsk, Krasnojarsk–Irkutsk, Irkutsk–Krasnojarsk – pa kad jednom na peronu tulunske stanice vidiš plavu šapku, samo što joj se oko vrata ne obisneš: hvala ti, rođeni moj, ti si me do smrti zadužio!

U vagonzaku se i za dva dana tako namučiš, tako iznuriš, tako posustaneš da kad naiđe veći grad, više ni sam nisi siguran da li bi bilo bolje da se još malo pomučiš ali da pre stigneš, ili da budeš vraćen u etapni zatvor i malo se u njemu razmrdaš.

Međutim, straža se nešto uzrojila, rastrčala. Stražari oblače šinjele, izlaze napolje. To znači: ceo vagon se iskrcava.

Stražari će najpre stati u polukrug oko stepenica, i čim se ti s njih sjuriš, svališ, otkineš, oni će uglas, u jedan glas, sa svih strana zadrečati (tako su naučeni): »Sedi dole! Sedi dole! Sedi dole!« To je vrlo efikasno, to dolazi iz više grkljana, i ti se ne usuđuješ da podigneš oči, kao da si pod eksplozijom topovskih granata, nesvesno se grčiš, žuriš (kuda?), privijaš se zemlji i, sustigavši one što su izišli pre tebe, sedaš.

»Sedi dole!« je naređenje vrlo jasno, no ako si novajlija, ti ga još ne razumeš. U Ivanovu, na sporednim kolosecima, ja sam na tu komandu skočio s koferom u naručju (koferu, kad nije načinjen u logoru, već na slobodi, ručka se stalno kida, i to kad ti je najteže), postavio kofer dužem stranom na zemlju i, ne gledajući kako su oni pre mene seli, seo na njega – kako sam mogao onako u oficirskom šinjelu, još uvek ne sasvim zaprljanom, sesti na gole pragove, na crni, mazutom zamazani šljunak? Komandir straže, jedno rumeno prostačko dobroćudno rusko lice, rastrča se – ja još uvek nisam shvatio šta mu je, šta hoće – po svoj prilici s namerom da svetom čizmom opali u ta prokleta leđa, ali ga nešto zadrža i on, ne žaleći vrha svoje uglancane čizme, opali u kofer i probi mu poklopac. »Sedi!« – objasni mi on... Ja se tek tada dosetih jadu, videh da štrčim kao toranj usred ostalih zekova, te, i ne kazavši ono što sam bio zaustio: a kako da sednem?, shvatih i sam kako, i sedoh s mojim miljenikom šinjelom kao i svi drugi, onako kako sede psi na kapiji i mačke na kućnim vratima. (Ovaj kofer sam sačuvao i sada pređem ponekad rukom preko rupe na njemu. Ona ne zarasta, ona ne može zaceliti kao rane na telu i duši. Stvari duže pamte od ljudi.)

I sedanje je sračunato. Kad sedneš na zemlju tako da ti kolena štrče pred tobom, težište je pozadi, čoveku je teško da se podigne; da skoči – nemoguće. Uz to, vi ste posedani što nabijenije, da biste jedan drugom smetali. Ako bi vam slučajno palo na pamet da se svi u isti mah bacite na stražu – samo što biste se pokrenuli, bili biste svi pokošeni.

Sedaju vas da se sačeka crna marica (ona vozi u partijama, ne može sve, naravno, pokupiti) ili dok se ne krene pešice. Nastoji se da se ovo sedanje izvede na skrivenom mestu, da građani što manje vide, ali se desi i da vas posedaju pravo na peronu ili na kakvom malom trgu (u Kujbiševu, na primer). Sad tek nailazi iskušenje za građane: mi njih, s punim pravom, pravo u oči gledamo – a oni nas kako da pogledaju? S mržnjom? Savest ne dopušta (samo sovjetski književnici i novinari misle da smo mi u zatvoru zato što smo krivi). Sa sapatnjom, sa sažaljenjem? A šta ako ti ime uzmu? A posle dolazi kazna, ništa lakše od toga. I – naši ponosni, slobodni građani (»čitaj, zavidi, ja sam građanin.. .«)[351] pokajnički pokunje glavu i gledaju da nas ne vide, kao da je tu praznina. Starice su hrabrije,

njih ne možeš iskvariti, one i u boga veruju – one odlome parče hleba od ono svoje crkavice i bace nam ga. Ne plaše se još i bivši logoraši – bitovici, razume se. Logoraši znaju: »Ko nije bio – biće, ko je bio – zaboravit' neće«, i ti gledaš: bace kutiju cigareta, da bi i njima sledeći put kad padnu zatvora bilo bačeno. Kutija zvizne pravo na gomilu, a hleb ne stigne, bacila ga je stara lomna ruka, on padne na zemlju a straža brže–bolje za zatvarače: škljoc! škljoc! na staricu, na dobru volju, na hleb: »Ej, ti stara, prolazi s mirom!«

Sveti hleb, prelomljeni hleb ostaje u prašini sve dok nas ne poteraju.

Uopšte uzev, ti minuti sedenja na zemlji na nekoj stanici najlepši su naši minuti. Sećam se, seli nas tako u Omsku po železničkim pragovima, između dve duge teretne kompozicije. U taj prostor niko nije ulazio (verovatno su na oba kraja bili istureni po jedan vojnik: zabranjen prolaz! A mi smo i na slobodi vaspitani tako da se šinjelima pokoravamo). Smrkava se. Avgust. Stanični zamašćeni šljunak još se nije ohladio od dnevne žege i greje nam zadnjice. Stanicu ne vidimo, ali sigurno je tu blizu, iza vozova. Od nje se vije pesma s gramofona, vesele neke ploče, žagori gomile. Ne znam zbog čega, ja ne osećam poniženje što sedim tako kao prljava gomilica na tlu u nekom zakutku, ne vređa me da slušam plesove neke druge mladeži, plesove koje nikada više nećemo plesati, ni da zamišljam kako tamo na stanici sad neko nekoga dočekuje, ispraća, možda i sa cvećem. Tih dvadeset minuta skoro kao da sam bio na slobodi: pada mrak, pale se prve zvezde, pale se crvena i zelena svetla na kolosecima, muzika. Život teče bez nas – a mene to ne vređa.

Zavoli takve minute, i zatvor će ti lakše pasti. U suprotnom – zloba će te uništiti.

Kad je ljude opasno goniti do marice – tu su koloseci i narod – pravila za stražu imaju i jednu dobru komandu: »Pood–ru–ku!« Nema tu ništa ponižavajuće: uzmite, prosto, jedan drugog pod ruku. Starci i deca, devojke i babe, zdravi i bogalji. Kad ti je jedna stvarima zauzeta, neka te za nju uhvate, a ti se drugom uhvati. Sada ste nabijeni dvaput više no u običnom stroju, najednom ste postali teži, svi ohromili, zavežljaji vas naheruju na stranu, više se s njima ne snalazite, svi se zanosite kuda ne treba. Prljava bezbojna rugobna stvorenja, vi koračate korakom slepca, s pritvornom nežnošću jedno prema drugome – karikatura čovečanstva!

Crne marice možda neće ni biti. Komandir straže je možda kukavica, plaši se da vas neće odvesti. Zato ćete, ovako opterećeni, sve bazajući i spotičući se o sopstvene stvari, odgaveljati pravo preko grada, do zatvora.

Ima i jedna druga komanda – oponašanje gusaka: »Za pete!« To znači: kome su ruke slobodne, da se s obe uhvati za noge, dole do gležnjeva. Sada – »Napred marš!« (Hajde, čitaoče, odložite malo knjigu, prošetajte ovako malo po sobi!... Kako vam se čini? Kakva je brzina? Sta ste videli oko sebe? A bekstvo, šta o njemu mislite?) Zamislite da posmatrate sa strane trideset–četrdeset takvih gusana? (Kijev, 1940)

Može to biti i decembar 1946, ne mora biti obavezno avgust, a vas teraju peške ulicom – nema marice – na nešto oko 40 ispod nule, na petropavlovsku etapu. Kao što je lako domisliti se, poslednjih sati straža se ne muči mnogo da vas izvodi po nuždi, dosta joj je tih prljavih stvari. Iznureni istragom, izmoždeni mrazom, sada skoro i da sobom ne vladate, žene posebno. Pa šta! Ako

se konj mora ustaviti i raskoračiti, ako pseto mora otići u stranu i podignuti nogu uz plot, vi – ljudi – možete i u hodu, koga imate da se stidite u svojoj dragoj domovini? Ima da se osuši u etapnom zatvoru... Vera Kornejeva se sagnula da popravi čizmicu, izostala na jedan korak, a stražar već napujdao na nju ovčarskog psa i ovaj je i preko sve zimske odeće ujeo za zadnjicu. Ne izostaj! Jedan Uzbek je pao – udri po njemu kundakom i čizmama!

Ništa strašno – to neće biti snimano za *Dejli ekspres*. Neće ni komandira straže niko nikada za to izvesti pred sud.

* * *

I crne marice nam takođe dolaze iz istorije. Zašto zatvorske karuce što ih je opisao Balzak ne bi bile crna marica? Samo što se sporije kreću i nisu tako nabijene.

Istina, 20–tih godina zatvorenike su još uvek terali u pešačkim kolonama kroz gradove, čak i kroz Lenjingrad. Na raskrsnici kolona bi zastala. (»Dolijali ste, lopuže!« – prosule bi se psovke s trotoara. Još se niko nije dosečao da počinje veliki plan kanalizacije...)

Prijemčiv na tehnička dostignuća, Arhipelag ne kasni da prihvati *crnu maricu,* ili kraće – *maricu.* Na još uvek kaldrmisane kolovoze naših ulica prve marice izađoše istovremeno s prvim kamionima. Bile su te marice sa slabim oprugama, jako su truskale, ali su i naši zatvorenici sve manje ličili na kristal. Zauzvrat, pakovanje je i tada, 1927. godine, bilo izvrsno: ni zvirke, ni električne lampe, ni gde da dahneš, ni kuda da gledneš. Već tada se u kutiju marice nabija koliko može i ne može. Ne zato što neko tako hoće, već jednostavno: točkova fali.

Mnoge godine behu one od sivog lima, otvorena zatvorska kola. Međutim, posle rata prestonice se dosetiše: počeše da ih spolja lakiraju u veselim bojama i da pišu: »Hleb« (a zar zatvorenici i nisu hleb izgradnje?), »Meso« (bolje da su pisali: kosti), pa i: »Pijte sovjetski šampanjac!«

Marica može unutra biti obična oklopljena kabina, prazan tor. Može imati klupe uza zidove. Nije to bolje – to je gore: nabiju onoliko koliko može stati u stojećem stavu, i to kao da su zatvorenici prtljag, kao da su bale robe. Mogu imati i *boks* – uski železni ormar za jednoga. A mogu i cele biti *boksovane:* ormarčići–samice desno i levo, na ključ kao i ćelije, a među njima hodnik za čuvara.

Ko bi mogao i zamisliti, dok gleda na devojku koja drži bokal i grohotom se smeje: »Pijte sovjetski šampanjac!« da je unutra smešteno ovakvo pčelinje saće?

U maricu vas uteruju s istim povicima stražara sa svih strana: »Živo, živo! Brže!« – da se ne biste imali kada ogledenuti oko sebe i pomisliti na bekstvo, uteruju vas da biste se zaglavili na vratima s prtljagom, da biste udarili glavom o gornji prag. Zatvore se s mukom zadnja vrata – krećemo!

Razume se, maricom se retko putuje satima – obično 20–30 minuta. Ali, dosta da vas istruska, da vam samelje kosti, nažulji bokove; a ako ste višeg rasta, i to pola sata stajanja povijene glave biće vam dosta i predosta, setićete se sa žaljenjem udobnog vagonzaka.

Marica je istovremeno i novo mešanje, novi susreti, od kojih su najupečatljiviji oni s kriminalcima. Možda niste imali prilike da se sretnete s njima u kupeu, možda vas ni u etapnom neće staviti u istu ćeliju s njima – zato ste ovde u potpunosti njihovi.

Ponekad je toliko tesno da se čak ni apaši nemaju gde razmahnuti da *posluju.* Noge i ruke su vam se zaglavile između tela suseda i stvari, kao u stupici. Samo na rupčagama, kada se sve dobro strese i poodbijaju bubrezi, promeniće se i položaj vaših ruku i nogu.

A kada ima više prostora, apaši uspeju za pola sata da provere sadržinu svih zavežljaja, da uzmu za sebe *bacile*[352] i što je najbolje od *krpa.*

Od tuče s njima zadržaće vas pre svega razlozi na koje vas navodi strah i razum (vi već polako počinjete da gubite svoju besmrtnu dušu, pretpostavljajući da vas pravi neprijatelj i prava dela čekaju negde u budućnosti, te da se morate čuvati za njih). Nađu se i oni koji se nabrecnu i zamahnu – ti dobiju nož među rebra. (Istrage biti neće, a i da hoće – ona kriminalcima nije ništa, samo će ih malo prikočiti u etapnom zatvoru, neće poći odmah u daleki logor. Recite po duši: kada se socijalno–bliski dohvati sa socijalno–tuđim, zar država može stati iza ovoga drugoga?)

Penzionisani pukovnik Lunin, važna ličnost iz Osoviahima,[353] pričao je u butirskoj ćeliji 1946. kako su u jednoj moskovskoj crnoj marici, u njegovom prisustvu, baš na dan 8. marta, u toku prebacivanja iz gradskog suda u Taganku, apaši redom silovali neku devojku (a za to vreme svi ostali ćutali, bukvalno ćutali). Ta devojka je nešto ranije toga jutra, pošto se malo bila doterala, došla u sud kao slobodna građanka (bila je optužena za svojevoljno napuštanje posla, optužba još odvratnija jer ju je njen šef isisao iz prstiju da se osveti što nije htela da pođe s njim). Na samo pola sata do ove marice devojka je bila osuđena na pet godina, na osnovu Dekreta, ugurana u maricu i, negde na Sadovom prstenu,[354] pretvorena u logorsku kurvu. Zar da kažemo onda da su to učinili kriminalci?... A ne tamničari? A ne onaj njen šef?

Nežnost lopova! Silovanu devojku su na licu mesta i orobili: svečane cipele kojima je htela da zapanji sudije, bluzu, i to proturili straži; straža je zaustavila vozilo, izašla, kupila votku, dodala lopovima – tako su oni još i pili na račun devojke.

Kada su došli u zatvor u Taganku, devojka se, sve jecajući, požalila. Oficir ju je saslušao, zevnuo i rekao:

– Država ne može da svakome od vas da zasebni prevoz. Mi nemamo takve mogućnosti.

Da, crne marice su »usko mesto« Arhipelaga. Ako u vagonzakovima nema mogućnosti da se odvoje politički od kriminalaca, u maricama nema mogućnosti da se odvoje muškarci od žena. Kako da se apašima ne prohte da između dva zatvora ne uzmu što im život pruža.

Apaši zahvaljuju crnim maricama za sve one kratke susrete sa ženama! Gde da ih inače u zatvorskom životu vidite, poslušate i dodirnete ako ne ovde?

Jednom, bilo je to 1950, vozili su nas iz Butirki na stanicu, sasvim pristojno – četrnaestorica u

marici s klupama. Svi smo već bili seli, kad najednom uguraše poslednjega – ženu, nju jedinu. Ona sede do samih zadnjih vrata, najpre prepadnuto: četrnaest muškaraca u mračnom sanduku, ona bez zaštite. Nakon nekoliko reči posta joj jasno da su tu sve svoji, Pedeset Osmi.

Ona se predstavi: Repina, žena pukovnika, zatvorena posle muža. Iznenada, jedan ćutljivi oficir, tako mladolik, tako džigljav da mu čovek ne bi dao čin viši od poručnika, upita: »Recite, molim vas, a da niste bili s Antoninom Ivanovom?« – »Kako? Vi ste njen muž? Oleg?« – »Da.« – »Potpukovnik Ivanov?... Iz Akademije ’Frunze’?« – »Da«.

Kako je samo bilo to »da«! Izlazilo je iz zagrcnutog dušnika i bilo je u njemu više straha od onoga što može *saznati* nego radosti. On sede do sagovornice. Kroz dve male rešetke na vratima promicale su rasplinute senke letnjeg dana i prelazile preko lica žene i potpukovnika. – »Ja sam s njom ležala četiri meseca u istoj istražnoj ćeliji.« – »Gde je ona sada?« – »Sve to vreme ona je živela samo za vas! Sve vreme se plašila ne za sebe nego za vas. Najpre – da vas ne uhapse. Posle – da vas ne osude strogo.« – »Ali, gde je ona sada?« – »Ona je sebe krivila za vaše hapšenje. Bilo joj je tako teško!« – »Gde je ona?!« – »Samo, ne mislite na najgore!« – Repina mu je već bila položila ruke na grudi, kao nekome svome. »Nije mogla da izdrži tu napetost. Odveli su je od nas... Ona je malo... pomutila... Razumete...?«

I ta mala oluja, uzapćena u železnom limu vozila, tako mirno plovi u šestorednom potoku automobila, zastaje pred semaforima i još se stara i da signalizira zaokrete.

S ovim Olegom Ivanovom sam se tek nešto ranije bio upoznao u Butirkama, a evo kako. Bili su nas sterali u stanični boks i donosili nam stvari iz garderobe. Nas dvojicu pozvaše u isti mah. Iza otvorenih vrata u hodniku čuvarka u sivom mantilu, izbacujući stvari iz njegovog kofera, istrese na pod pozlaćenu epoletu čina potpukovnika, koja se neznano kako sama iz para bila sačuvala i, ne opazivši je, nagazi na njene velike zvezde.

Čepala ju je čizmom, kao za kakav filmski kadar.

Ja mu pokazah: »Obratite pažnju, druže potpukovniče!«

Ivanov pocrne od zla. Očigledno, kod njega je još bio živ pojam: besprekorna služba.

A sada evo – sudbina njegove žene!

Sve to morao je da podnese za nešto oko jednog sata.

Glava 2
LUKE ARHIPELAGA

Raširite na prostranom stolu poveću kartu naše Domovine. Na svim oblasnim centrima, na svim železničkim čvorovima, na svim pretovarnim punktovima, tamo gde se koloseci završavaju i prelazi se na reku, ili gde reka skreće i počinje pešačka staza – ucrtajte crne masne tačke. Šta je to? Na kartu se slegao roj zaraznih muva! – Tako ste dobili veličanstvenu kartu luka Arhipelaga.

Nisu, istina, to ona bajna pristaništa, kamo nas je rado odvodio Aleksandar Grin, gde se po krčmama vino pije i lepotice ljube. Nemaju one ni toplog plavog mora. (Vode za kupanje ima ovde evo koliko: litar na osobu; a da biste se bolje okupali – četiri litra u istom čabru za četiri osobe, kupajte se zajedno!) Međutim, druge romantike lučkih mesta: prljavštine, insekata, psovki, svetine i gužve, tuče, sto jezika i običaja – svega toga ima tu i napretek.

Retko koji zek nije boravio u tri–četiri–pet etapnih zatvora. Mnogi će ih se setiti i desetak, dok će ih pravi *sinovi* Gulaga nabrojiti pedesetak. Samo što može doći do zabune zbog onoga što im je svima zajedničko: nepismena straža, šašava prozivka po delima, dugo čekanje na pripeci ili na jesenjoj sumrazici, još duži pretresi s obaveznim svlačenjem, šišanje prljavim mašinicama, hladna klizava kupatila, smrdljivi nužnici, zagušljive i skoro uvek mračne i memljive ćelije, toplo ljudsko meso uz tebe na podu ili na ležaju, ivice uzglavlja od dasaka, vodnjikavi nepečeni hleb, čorbuljak kao od silaže pripremljen.

A ko ima bistro pamćenje i odvojeno odliva uspomene, taj sada ne mora više putovati po zemlji: on ima u glavi, u vidu etapnih zatvora, svu geografiju. Novosibirsk? Znam, bio sam. Čvrste barake, sklopljene od debelih oblica. Irkutsk? To je gde su prozori nekoliko puta zazidivani ciglom, lepo se vidi kakvi su bili u carsko vreme, i svaki nadavak, i koji su otvori ostali za provetravanje. Vologda? Da, drevno zdanje s kulama. Nužnici jedan iznad drugoga a drveni patosi im truli pa iz svakog odozgo curi. Usmanj? Kako da ne! Ušljiva smrdljiva zatvorčina, pradavna građevina sa svodovima. A tako je nabiju da kad počnu da izvode za etapu, ne možeš verovati da je sve to moglo stati u njoj. Kolona do pola grada!

I ne pokušajte da takvog znalca uvredite, kao, vi znate grad bez etapnog zatvora. On će vam tačno dokazati da takvog grada nema. I biće u pravu. Saljsk? Da, ali onamo etapnike drže zajedno s onima što su pod istragom. Tako je i u svakom rejonskom centru. Zašto onda to ne bi bio etapni zatvor? U Solj–Ilecku? Ima i u njemu! U Ribinsku? A šta je zatvor br.2, bivši manastir? Miran, pusta kaldrmisana dvorišta, starostavne ploče pod mahovinom, u kupatilu čista drvena vedra. U Čiti? Zatvor br. 1. U Nauškama? Nema, istina, zatvora, ima samo etapni logor, a to mu isto biva. U Toržoku? Na brdu, takođe u manastiru.

Shvati jednom, dobri čoveče: nema grada bez etapnog zatvora! Sudovi svuda rade! A osuđene – kako njih do logora? Nebom?

Naravno, ni svi etapni zatvori nisu jednaki, ali – koji je bolji a koji gori, nemoguće je dokazati. Neka se nađu tri–četiri zeka – svaki će obavezno hvaliti »svoj«.

– U redu, Ivanovski nije bogzna kako čuven, ali, hajde priupitaj one koji su u njemu bili u zimu 1937/38, zatvor n i j e z a g r e j a v a n, a zatvorenici ne samo da se nisu smrzavali nego su na gornjim ležajevima još i nagi ležali. Da uhvate gutljaj vazduha, izbijali su sva stakla na prozorima. U ćeliji br. 23 umesto dozvoljenih dvadeset ležalo je *trista dvadeset tri* čoveka. Pod ležajevima je voda, zato podmeću daske da bi legli na njima, a iz razbijenih prozora studen se spušta pravo dole. Pod ležajevima vlada polarna noć: svetlosti niotkuda, ne može se od onih na njima i među njima probiti. Ka kibli se ne može proći, mora se ići po ivicama ležajeva. Hrana se ne daje jednom po jednom nego po desetinama. Ako neko iz desetine umre, zavuku ga pod ležaj i drže tu dok se ne usmrdi. Njegovo sledovanje uzimaju. Malo je i to, no i čuvari, kao da im je neko papriku pod rep stavio, neprestance pregone iz ćelije u ćeliju. Tek si se skrasio: »Ustaj! Prelazi u drugu ćeliju!« Opet traži mesto. Zašto je došlo do takve prenatrpanosti? Tri meseca zatvorenici nisu izvođeni na kupanje, uši se razmnožile, od ušiju rane po telu, i tifus. Zbog tifusa – karantin, četiri meseca niko nije upućen na etapu.

– Momci, nije to osobenost ivanovskog zatvora već vremena. Trideset sedme i osme, znate, nisu samo zekovi stenjali, stenjalo je i kamenje u etapnim zatvorima. Nije ni irkutski ništa naročito, a 1938. lekari se nisu usuđivali da zavire u ćeliju, samo bi hodnikom prošli, dok bi čuvar vikao: »Koj’ *u nesvesti – izlaz’!«*

– Trideset sedme se sve to vuklo preko Sibira prema Kolimi i stizalo do Ohotskog mora i Vladivostoka. Parabrodi su uspevali da na Kolimu prevezu samo 30 hiljada mesečno, a iz Moskve – gonjeno nagonjeno bez broja. Tako se sabralo sto hiljada, razumeš?

– A ko je brojao?

– Brojao kome je trebalo.

– Ako misliš na vladivostočki etapni – tamo je u februaru 1937. bilo ne više od četrdeset hiljada.

– I ostajali tu stisnuti po nekoliko meseci. Stenice vrvele po ležajevima kao skakavci kad najezdom slete. Vode – pola čaše na dan. Nema li je – nema ko ni da je doveze! Cela jedna zona bila je naseljena Korejcima, i svi su oni poumirali od dizenterije, svi odreda! Iz naše zone svakog jutra iznošeno je po stotinu mrtvih. Zidana je mrtvačnica – zekovi su, uprezani u taljige, dovozili kamen. Danas ti – kamen, sutra – tebe na isto mesto. U jesen napao na nas i tifus. A i mi, kao ono vi: mrtve ne damo dok ne zasmrde, dobijamo njihovo sledovanje. Lekova – ni za lek. Vučemo se na žice: daj lekove! a s kula – plotun. Zatim su tifusare skupili u posebnu baraku. Ne sve, nije se uspevalo, ali i odatle se malo ko vraćao. Tamo su ležajevi bili na dva sprata, a oni gore, pod temperaturom, nisu odozgo mogli silaziti po nuždi, sipali su po onima dole! Bilo ih je najmanje hiljadu i po. Sanitet – kriminalci: čupali mrtvima zlatne zube. I živima! – libili se nisu...

– Ma, šta ste navalili: trideset sedma pa trideset sedma! A četrdeset devete, u zalivu Vanino, u zoni br. 5? Trideset pet hiljada! Nekoliko meseci! I sve zbog toga što nešto s prevozom na Kolimu nije išlo. Svake noći su nas, bog sveti zna zašto, pregonili iz barake u baraku, iz zone u zonu.[355] Kao kod fašista – zvižduci, krici: »Izlazi, svi do poslednjega!«[356] I svi u trk! Samo u trk! Gone nas stotinu

za hleb – trkom! Za čorbu – trkom! Posuđa nikakvog: čorbuljak uzimaj kako znaš – u skut, u šake! Voda se dovozi u cisternama, a nema se gde sipati, daj mlazom, ko postavi usta, taj će i uhvatiti. Došao general–major Derevjanko, načelnik USVITL–a.[357] Pred njega, ispred mase, istupa vojni pilot, razdrljio bluzu: »Ja sam nosilac sedam ratnih odlikovanja! Ko je dao pravo da se puca po zoni?« A Derevjanko: »Pucali smo i *pucaćemo,* sve dok se ne naučite redu!«[358]

– Čujte, momci, svi ti vaši etapni nisu ništa. Etapni zatvor je u Kirovu! Uzmimo neku ništa naročitu godinu, uzmimo četrdeset sedmu. Po dva čuvara su ugonila ljude udarcima čizama, da bi se vrata mogla pritvoriti. Sedeli smo na trospratnim ležajevima, u septembru (a Vjatka[359] nije na Crnom moru) svi goli zbog vrućine – s e d e l i zato što nije imalo mesta za ležanje: jedan red sedeo tamo gde je glava, drugi gde su noge. Dva reda i po podu u prolazu, a između njih su stajali ostali, pa bi se zamenili. Zavežljaje smo držali u rukama ili na kolenima, nismo ih imali gde staviti. Samo su kriminalci na svojim *zakonitim* mestima, drugi sprat ležajeva do prozora, komotno ležali. Stenica toliko da su i danju napadale, pikirale pravo s plafona. Tako smo provodili nedelje, mesece.

Želeo bih i ja da se umešam, da ispričam o Krasnoj Presnji u avgustu 1945, u leto pobede, ali se ustručavam: mi smo noću mogli kako–tako protegnuti noge, stenica je bilo umereno, samo što su nas po svu noć, na jakom osvetljenju, a mi zbog vrućine goli i znojni, muve ujedale. No, to se ne računa, nema se tu čime hvalisati. Znoj bi nas na svaki pokret oblio, posle obroka s nas je prosto liptalo. U ćeliji, ne mnogo većoj od osrednje sobe za stanovanje, stojalo je po sto ljudi, nabijeni, nemaš gde staviti nogu na pod. A dva prozorčeta – zagrađena *brnjicama* od železnog lima; to je s juga, ne samo da vazduh pregrađuju nego se još i zagreju na suncu pa ćeliju bombarduju zaparom.

Moskovljani slabo poznaju svoj etapni zatvor sa slavnim revolucionarnim imenom,[360] jer onamo nema ekskurzija. A kako bi ih i bilo pošto zatvor i sada *radi.* A bio bi tako blizu da čovek pogleda, da se za to nikuda ne lomata. Odmah tu, samo presedneš s Novohoroševskog druma na Kružnu železnicu!

Pošto su etapni zatvori svi haotični, te i razgovor o njima mora biti takav – i ova glava će takva ispasti: ne znaš za šta pre da se uhvatiš, o čemu da pričaš, šta da istakneš. Ukoliko više ljudi na gomili, utoliko zbrka veća. Nepodnošljivo za zatvorenike, nezgodno za Gulag – a ljudi, svejedno, mesecima u njima trunu. Etapni zatvori postaju prave fabrike: sledovanja hleba nose se u hrpama na nosiljkama za cigle. I čorbuljak se puši u drvenim buradima od po sedamdeset litara, a njih nose na štangama koje su im provukli kroz »uši«.

Napetiji i otvoreniji od mnogih bio je etapni zatvor u Kotlasu. Napetiji, jer se iz njega moglo poći prema celom ruskom evropskom Severoistoku; otvoreniji, jer je bio duboko u Arhipelagu i nije se imao od koga kriti. To je naprosto bio teren izdeljen ogradama na kaveze pod katancem. I pored toga što su ovde 1930. dovođeni masovno mužici u progonstvo (može se lako pretpostaviti da krovova nad glavom nisu imali, samo što to nema ko sada da priča), ni 1938. nisu svi zatvorenici imali one tanke prizemne barake od okrajaka, pokrivene ceradama. Ljudi su živeli prosto pod vedrim nebom, pod mokrim jesenjim snegom i na ranim mrazevima. Istina, nije im dopuštano da ostanu nepokretni i da se smrznu, bili su sve vreme prebrojavani, bodreni stalnim prozivkama (bivalo je u isto vreme i do 20.000 ljudi) ili neočekivanim noćnim pretresima. Kasnije su u jednim kavezima dizani šatori, u drugima – brvnare na sprat, ali da bi izgradnja bila jeftinija, patosi pod gornji sprat

nisu polagani, nego bi se nanizalo po šest spratova ležajeva s vertikalnim stepenicama uz njih, uz koje bi živi leševi morali da se veru kao mornari (instalacija tu više odgovara brodu nego pristaništu). – U zimu 1944/45, kada su svi imali krov nad glavom i kada je bilo svega 7.500, dnevno je umiralo po 50 ljudi, nosila za mrtvačnicu nikad nisu stajala. (Reći će mi neko da je to manje od 1 % i da je to sasvim podnošljivo, tako čovek može i celih pet meseci da potraje. Da, ali ni glavna kosa smrti – logorski rad – još nije ni počinjala. Gubitak od dve trećine procenta na dan je čisto *kalo,* koje u tom obimu ne može biti dozvoljeno ni na kakvom skladištu povrća.)

Ukoliko se dublje ulazi u Arhipelag, pristaništa na stubovima sve izrazitije zamenjuju betonska.

Karabas, etapni logorski punkt kod Karagande, čije je ime postalo pojam, proturio je za nekoliko godina pola miliona ljudi (Jurij Karbe je 1942. bio u njemu registrovan u 433. hiljadi). Logor se sastojao od niskih baraka od nabijene gline i sa zemljanim podom. Svakodnevna zabava: isteraju sve napolje sa stvarima; za to vreme umetnici kreče pod i čak crtaju po njemu ćilime. Uveče bi zekovi polegali i brisali bokovima belu boju i ćilime.

Karabas bi od svih etapnih zatvora bio najdostojniji da postane muzej, ali, na žalost, on više ne postoji. Na njegovom mestu je fabrika armiranog betona.

Etapni punkt u Knjaž–Pogostu (63° severne širine) činile su kolibe sagrađene na močvari! Kostur od motki prekriven je ceradom, koja ne doseže do zemlje. Unutra dva reda ležajeva, i oni na motkama (loše potkresanim), a i prolaz »parketiran« poredanim motkama, između kojih prljava voda danju brčka a noću se mrzne. Prolazi po zoni takođe na krhkim motkama–motkicama, koje se ugibaju, tako da se ljudi, nespretni od iscrpljenosti, svaljuju u vodu i kloaku. Trideset osme u Knjaž–Pogostu za hranu je davano uvek isto: bućkuriš od prekrupe i ribljih kostiju. To je bilo zgodno za deljenje, jer punkt nije imao ni zdela, ni lončadi, ni kašika, a o zatvorenicima i da ne pričamo. Prigonjeni su u desetinama ka kotlu i bućkuriš im kutlačama sipan u kačkete, u šubare, u skutove.

A u etapnom punktu Vogvozdino (na nekoliko kilometara od Ust–Vima), gde je u isto vreme bivalo do 5 hiljada ljudi (ko je do ovoga časa čuo za Vogvozdino? A koliko je takvih nepoznatih punktova! Pomnožite s 5.000!) – dakle, tamo je pripremano žitko jelo iako zdela nije bilo. Snašli se (nema toga čemu se mi ne možemo dosetiti): čorbuljak je izdavan u *lavorima* – jedan na desetinu: srčite, ločite, ko bolje, ko brže. (Uostalom, i u Kotlasu je isto bilo.)

Istina, u Vogvozdinu niko nije ostajao duže od jedne godine. (Godinu jeste, ako je lipsotina pa ga nijedan logor neće.)

Uboga je mašta književnika u poređenju sa svakodnevicom življa Arhipelaga. Oni kada o zatvoru žele da izreknu najgoru pogrdu, najcrnju stvar, uvek se okome na *kiblu.* Kibla! Ona je u literaturi simbol zatvora, simbol poniženja, simbol smrada. O, lakomisleni ljudi! Kako može kibla biti zlo za zatvorenika? Kibla je najmilosniji pronalazak tamničara. Sav užas počinje upravo onog časa kada u ćeliji n e m a kible.

Trideset sedme u nekim sibirskim zatvorima nije bilo kibli. Zbog pomanjkanja: nije ih bilo pripremljenih na vreme koliko treba, sibirska industrija nije mogla uhvatiti korak sa opsegom zatvorske operacije. Na skladištima se nije našlo kanti za novootvorene ćelije; u starima kible su

bile, ali stare, malene, i bilo ih je najpametnije izneti jer za novu popunu nisu ništa predstavljale. Kad je, na primer, zatvor u Minusinsku, davno sagrađen za 500 ljudi (Vladimir Iljič u njega nije navraćao, on je putovao kao slobodan), morao primiti 10 hiljada ljudi, svaka kibla morala je porasti 20 puta! Na žalost, kible nisu mogle rasti...

Naša ruska pera pišu samo u opštim crtama. Mi toliko toga na leđima preneli – a ona gotovo ništa ne pominju. Međutim, za zapadne autore, koji ćelije života posmatraju kroz lupu, koji apotekarsku flašicu mućkaju ispred snopa reflektora, priča o pometenosti ljudskoga duha kada je u ćeliji natrpano 20 puta više nego što ona može primiti, a kible nema, a na obavljanje nužde vas izvode jednom za dan i noć – za njih je to epopeja, to su još deset tomova romana *U traganju za izgubljenim vremenom!*[361] Naravno, njima su mnoge stvari nepoznate: nikad se neće dosetiti da mokre u kapuljaču cerade; oni bi zinuli od čuda da im posavetujete da mokre u čizmu – a to je savet mudrog iskustva i nipošto ne znači da će čizma pretrpeti štetu, niti da je time unižena, da je pretvorena u kantu. To znači: skini čizmu, zavrni saru prema vani – dobio si sud u vidu kružnoga žleba, ono što si toliko želeo! Zauzvrat, evropski autori bi obogatili svoju književnost s mnogo psiholoških nijansi (ne rizikujući ni najmanje da bi ponovili proslavljene majstore) samo kad bi znali za kućni red minusinskog zatvora: za primanje hrane daje se jedna zdela na četvoro; vode za piće – lonče (lončađi ima) dnevno. I sada se, u golemoj nevolji, jedan od njih snalazi da zajedničku zdelu upotrebi da se olakša, ali uoči ručka odbija da svoju rezervu vode da za pranje zdele. Kakav sukob! Kakav sudar četiri ličnosti! Kakve nijanse! (Ja se uopšte ne šalim. Tako se i razotkriva dno ljudske duše. Samo što ruska pera nemaju vremena da o tome pišu, a ni ruske oči da to čitaju. Kako da se šalim, kad će vam i sami lekari reći da koji mesec proveden u takvoj ćeliji uništi čoveku zdravlje za ceo život, makar on i pretekao od ruke Ježova, makar i bio rehabilitovan u vreme Hruščova!)

A mi, blesani, mi maštali da u pristaništu predahnemo i da se malo razmrdamo! Zgrčeni i uklešteni u kupeu vagonzaka – kako smo samo željno očekivali etapni zatvor! U njemu ćemo se protegnuti, ispraviti. I nuždu obavljati natenane! I napiti se sveže vode i prevrele vode. Nećemo svojim stvarima morati otkupljivati svoje sopstveno sledovanje. Bićemo nahranjeni toplim obrokom. Povešće nas u kupatilo, isplјuskaćemo se, izbavićemo se češanja. I u crnoj marici, dok su nam se kukovi ljuljali, dok nas je bacalo iz strane u stranu, dok su na nas vikali »Pod ruku!«, »Za pete držs'!«, mi smo se tešili: neka, neka, uskoro će etapni! A tamo ima...

Ako se nešto iz naših sanja i zbude ovde, i to će nečim biti zagađeno.

Šta te u kupatilu čeka? To nikada ne možeš znati. Desi se da počnu žene šišati do glave (Krasna Presnja, novembar 1950). Ili – našu kolonu golih muškaraca predaju na šišanje isključivo ženama–bricama. U vologođskom parnom kupatilu pozamašna teta–Moća viče: »Mužići, u red!«, i svu vrstu prelazi parom. E, ali irkutski etapni ne slaže se s time: za njih je prirodnije da je posluga sva muška i da ženama između nogu zaprašivačem prelazi muškarac. – Ili, u novosibirskom zatvoru, zimi iz slavina teče samo hladna voda, a zatvorenici odluče da obaveste administraciju. Dolazi kapetan, stavlja ruku pod slavinu: »A ja kažem da je – topla! Jasno?« Već sam dosadio s pričom da ima kupatila i bez vode; da na parenju mogu izgoreti stvari; da te posle kupanja mogu naterati da go i bos trčiš po snegu za stvari (kontraobaveštajna služba 2. beloruskog fronta, u Brodnicama 1945).

Od prvih koraka u etapnom zatvoru zapažaš da ovde nećeš biti u vlasti čuvara, epoletuški i uniformi, koji se, ipak, kako–tako, pridržavaju pisanih zakona: ovde tobom vladaju *mangupi* etapnog zatvora. Onaj natmušteni šef kupatila, koji će sresti vašu grupu: »Pođimo na kupanje, gospodo fašisti!«; onaj rukovodilac radova s daščicom od šperploče, koji striže očima po našem stroju i goni nas; i onaj obrijani ali s kosom *vaspitač,* koji se lupka presavijenom novinom po butini, što opet ne smeta da pogleduje ispod oka na naše zavežljaje; i još neki drugi *mangupi* čiju funkciju vi još ne znate, koji razrogačenim očima kao rendgenima probijaju vaše kofere. Kako se samo oni međusobno nalikuju! Gde ste ih vi već, sve njih, videli na vašem kratkom etapnom putu? Ne ovako čiste, ovako umivene, no svejedno – iste, te životinjske njuške što vam se nemilosrdno keze.

Ah, da, pa to su – kriminalci! Opet apaši, tako dragi Utjosovu![362] Opet Zenjka Zogolj, Serjoga–Zverka i Dimka–Škembe, samo što ovoga puta nisu iza rešetaka. Umili se, odenuli, postali poverljiva državna lica, i sada *na blef* održavaju disciplinu kod nas! Ako se dobro i s malo mašte zagledate u te njuške, neće vam biti teško da se prisetite da su one iz našeg – ruskog korena, nekadašnji ruski dečaci, čiji su se očevi zvali Klim, Prohor, Gurij, i da im je čak i građa slična našoj: dve nozdrve, dve dužice u očima, crveni jezik za gutanje hrane i izgovaranje poznatih ruskih glasova, no složenih u nove reči.

Svaki upravnik etapnog zatvora je toliko pametan da zaključi: za sve administrativne poslove platu može dati svojti, koja može i kući sedeti, ili je podeliti zatvorskim šefovima. A *socijalno–bliskima* samo zvizni, javiće ih se za taj posao koliko hoćeš, samo da se nekako *zakače* u etapnom, da ne pođu u rudarsko okno, u tajgu. Svi ti rukovodioci radova, pisari, računovođe, vaspitači, radnici u kupatilu, brice, magacioneri, kuvari, perači posuđa, krojači na krpljenju veša – sve su to večiti zatvorenici etapnih zatvora, svi dobijaju zatvorsko sledovanje i broje se u ćelijama, a sve što im treba više od kuvanoga ili pečenoga, oni će sami, bez pomoći vlasti, zagrabiti iz zajedničkog kazana ili iz zavežljaja zekova na etapi. Svi ti etapni *mangupi* s pravom smatraju da im bolje ni u kakvom logoru ne može biti. Mi dođemo kod njih još neočerupani, i oni teraju s nama šegu do mile volje. Pretresu nas umesto čuvara, i predlože pre pretresa da im uručimo novac na čuvanje, i još – najozbiljnije – unose to u nekakav spisak. I – zbogom, spisku! Zbogom pare! »Mi smo novac predali!« – »Kome!« – čudi se oficir koji je došao tim poslom. – »Bio je tu neko.« – »A ko?« *Mangupi* pojma o tome nemaju. »Zašto ste mu dali?« – »Mi mislili...« – »Guska mislila! Odsad manje mislite!« I – to je sve. – *Mangupi* nam predlože da stvari ostavimo u predsoblju kupatila. »Ko će vam to uzeti? Kome je to potrebno!« Ostavljamo, a i šta bismo drugo, ne možeš ih uneti u kupatilo. Kad se vratimo – ni džempera, ni kožnih rukavica! »A kakav ti je bio džemper?« – »Siv.« – »Ah da, taj je zbog toga i otišao na kupanje!« Stvari nam uzimaju i na *pošten* način: za uslugu što će nas ubaciti u ćeliju bez kriminalaca, što će nas što pre uputiti na etapu, što će nas zadržati tu. Jedino nas ne smeju orobljavati nasilno.

»Znate, to nisu kriminalci – objašnjavaju nam naši znalci. – To su *kučke,* oni koji su se predali. Oni su neprijatelji *poštenim lopovima.* Pošteni lopovi, oni su u ćelijama.« Naše zečje poimanje teško sve to ukopčava. Nastupaju i jedni i drugi jednako, tetovirani – jednako. Onima neprijatelji možda i jesu, ama, bogme, nama prijatelji nisu, to je sigurno...

U međuvremenu su nas posedali u dvorištu, pravo ispod prozora ćelija. Na prozorima su

brnjice, tamo se ništa ne vidi, ali se otuda čuje promukli prijateljski savet: »Drugari! Ovde ti je ovako: na pretresu uzimaju sve sitno – čaj, duvan. Ko ima – frljajte ovamo; kad dođete, ima da vratimo.« A mi – šta mi znamo! Mi smo *ovce* i zečići. Možda se stvarno čaj i duvan uzimaju. Zar nismo u slavnoj književnosti čitali o opštoj solidarnosti zatvorenika, sužanj sužnja prevariti ne sme! Pa i kako su samo simpatični! »Drugari!« I – mi im *frljamo* duvankese. Čistokrvni lopovi hvataju i cerekaju se: »Eh, fašisti, lude jedne!«

Evo s kakvim nas parolama, neizvešenima, istina, etapni zatvor dočekuje: »Ovde pravdu ne traži!«, »Sve što imaš moraćeš dati!« Sve što imaš moraćeš dati – to ti ponavljaju i čuvari, i stražari, i kriminalci. Tebe muči tvoja zauvek zapečaćena kazna, ti misliš kako da predahneš, a svi oko tebe – kako će te opelješiti. Sve je udešeno tako kako bi politički bio udavljen, kao da i bez toga nije od svakoga ostavljen, kao da i bez toga nije uništen. »Sve ćeš dati...« – klima bespogovorno čuvar u etapnom zatvoru »Gorki«, i Ans Bernštajn mu s olakšanjem predaje svoj oficirski šinjel. Ne potpuno džabe, doduše – za dve glavice luka. Zašto se tužiti na lopove, kad svi čuvari u zatvoru u Krasnoj Presnji imaju lakirane cipele, koje im, sigurno je, niko nije izdao? Sve su to *maznuli* u ćelijama lopovi, pa *ćušnuli* čuvarima. Zašto se žaliti na lopove, kada je »vaspitač« KVČ[363] lopov i političkima piše karakteristike (etapni punkt Kemerovo)? Zar da u etapnom u Rostovu tražimo zaštitu od kriminalaca, kad je to od pamtiveka njihova rodna koliba?

Priča se da su se 1942. u etapnom zatvoru u Gorkom zatvorenici, bivši oficiri (Gavrilov, vojni inženjer Sčebetin i dr.) ipak usprotivili, istukli lopove i primorali ih da se malo smire. To, međutim, uvek liči na legendu: kako se mogu smiriti svi iz jedne ćelije? Koliko to može potrajati? Kao da su plave šapke spavale dok su *tuđi* tukli *bliske?* A kada ti pričaju kako su u etapnom u Kotlasu 1940. kriminalci počeli u redu pred kantinom otimati političkima novac iz ruku, a ovi krenuli da ih biju, da tako biju da ih niko nije mogao zaustaviti, da je morala doći straža s puškomitraijezima u zaštitu kriminalaca – u to ne moraš da sumnjaš, to ti je pljunuta istina!

Šašavi naši ukućani! Oni se tamo na slobodi muče, dovijaju, pozajmljuju novac (u kući ga nema) da bi ti nešto poslali, nešto od hrane – poslednji prilog udovice – a ti dobiješ poklon s otrovom: bio si gladan no slobodan; sada živiš u nemiru i strahu. On te lišava bistrog uma koji je počeo da se rađa kod tebe, i kaljenja, upravo jedinog blaga što ti je pred provalijom potrebno. Da nam je samo znati koliko je mudra priča o kamili i iglenim ušima! Te stvari ti ne dozvoljavaju da prođeš u carstvo nebesko duhovnog oslobođenja. Ti iste takve zavežljaje vidiš i kod drugih saputnika u crnoj marici. »Kutak nitkova« – režali su na nas kriminalci, ali ih je na sreću bilo samo po dvojica na pedesetak nas, te nas još nisu dirali. A sada nas, evo, dva dana i noći drže na *stanici* u Presnji, na prljavom podu, s podvijenim nogama zbog teskobe, i niko ne osmatra život oko sebe, svak se brine jedino o tome kako će predati kofer na čuvanje. I mada je to naše pravo – da kofer ostavimo na čuvanje – rukovodioci radova nam to dopuštaju samo zato što je zatvor moskovski i što mi još nismo izgubili moskovsko obličje.

Stvari smo predali – kakvo olakšanje! (A u stvari, to znači: nećemo ih *dati* u ovom etapnom, biće to kasnije.) Samo zavežljaji s nesrećnom hranom njišu se u našim rukama. Nas *dabrova* sleglo se previše na jednom mestu. Počinju da nas dele po ćelijama. Mene ubacuju s onim istim Valentinom s kojim sam se istoga dana potpisao na odluku OSO i koji je onako nežno predlagao da otpočnemo novi

život. Ona još nije krcata: slobodan je i prolaz, i pod ležajevima ima dosta prostora. Po klasičnom rasporedu, srednje police zauzimaju kriminalci – stariji do prozora, mlađi dalje. Na donjima je neutralna bezlična gomila. Niko nas ne napada. Neiskusni, ne osmotrivši oko sebe, ne misleći na opasnost, mi puzimo po asfaltnom podu, hoćemo pod ležajeve, tamo će nam čak biti i prijatno. Ležajevi su niski, krupni ljudi moraju potrbuške da se upuzavaju. Podvukosmo se. Mirno ćemo ležati, tiho razgovarati. Crna nam nada! U polutami što vlada dole, uz prigušeno šuštanje, bauljajući, kao neki veliki pacovi, k nama se sa svih strana prikradaju *maloletnici,* bolje reći: još prava deca, ima ih i od samo dvanaest godina. Zakonik i takve prima: oni su već bili na sudu, za krađu, i sada nastavljaju kurs kod lopova. Oni su ih, znači, napujdali. Puze ćutke sa svih strana. Tuce ruku čupa s nas i ispod nas sve naše imanje. I sve to – nemo, samo zlo frkćući. Mi smo u zamci – ni da se podignemo, ni da se pomerimo. Ni minut nije prošao a već su iščupali vrećicu sa slaninom, šećerom i hlebom, i nestali, a mi za to vreme tako glupo ležimo. Predali smo hranu bez boja, sada ne bismo ni morali ustajati, no sada nam ni to više nije moguće. Opirući se smešno nogama, mi se zadnjicom napred izvlačimo ispod ležaja.

Jesam li kukavica? Uvek mi se činilo da nisam. Bacao sam se pod avionske bombe usred gole stepe. Nisam se plašio da vozim po putu za koji sam sigurno znao da je miniran protivtenkovskim minama. Ostao sam potpuno hladnokrvan onda kada sam izvlačio bateriju iz obruča, pa se opet vraćao po oštećenu »gaziku«. Kako to da sada ne uhvatim jednog od tih čovekolikih pacova i da mu ne nabijem crvenu njušku u crni asfalt. On je mali? Udri onda na starije.

Ne... Na frontu nam snagu daje nekakva dopunska svest (možda i lažna) da smo telo i duša s Armijom, da smo tu na svome, da obavljamo dužnost. Ovde ja nemam nikakav zadatak, ovde pravila nema, ovde moram sve da otkrivam pipajući.

Ustavši, okrećem se njihovom glavnom, njihovom *gazdi.* Na srednjem ležaj u, do samoga prozora, leže pred njim sve otete stvari, maloletnici–pacovi nisu sebi u kljun stavili ni mrvicu, takva je kod njih disciplina. Prednju stranu glave, ono što se kod dvonogih obično zove licem, priroda je kod ovoga *gazde* stesala bez ljubavi, s odvratnošću; ili je možda ona takva postala od života ptice grabljivice: otromboljena u stranu, čelo nisko, davne brazde od posekotina i sasvim nove krunice od čelika na prednjim zubima, oči samo tolike da mogu uvek videti poznate stvari a da se ne moraju diviti lepotama sveta. On me tim svojim očima posmatra kao vepar jelena, svestan da me u svakom momentu može srušiti s nogu.

On čeka. A ja? Skačem gore da bar jednom tu njušku maznem pesnicom pa neka se posle i survam u prolaz? Ne, na žalost.

Jesam li podlac? Do sada mi se činilo da nisam. Ali, sada mi teško pada to što ovako opljačkan i ponižen moram ponovo da se upuzuvam potrbuške pod ležaj. I ja ozlojeđeno kažem *gazdi:* pošto nam je uzeo hranu, mogao bi da nam bar mesta na ležaju da. (Žalba koja se od jednog građanina oficira mora očekivati, zar ne?)

I šta? *Gazda* se slaže. Jer ja njemu ustupam slaninu, priznajem njegovu vlast, otkrivam da imamo slične poglede: i ovaj bi isto ovako sterao slabije od sebe. On dvojici bezbojnih neutralaca naređuje da siđu s donjih ležajeva do prozora, da nam ustupe mesta. Ovi pokorno izvršavaju. Mi ležerno na ta

dobra mesta. Još neko vreme žalimo zbog gubitka (na moje čakšire lopovi se ne lakome, one nisu njihova uniforma, ali jedan već opipava vunene pantalone na Valentinu, dopale mu se). Tek pred veće stiže do nas prekorno došaptavanje suseda! Kako smo mogli tražiti zaštitu kod kriminalaca i dvojicu svojih isterati pod ležaj? Tek tada me počinje bolno peći osećanje sopstvene podlosti i ja crvenim (i godinama kasnije ću crveneti sećajući se toga). Bezlični zatvorenici na donjim ležajevima, 58–1– b, zarobljenici – to su moja braća. Zar se nisam nedavno kleo sebi da ću deliti s njima njihovu sudbinu? A sada ih trpam pod ležaj! Tačno, nisu se ni oni za nas zauzeli, ali – zašto bi se oni morali tući za našu slaninu ako je mi sami ne branimo? Mnoge su ih žestoke bitke još u logorima razuverile u plemenitost davanja sebe. I pored svega, oni nisu meni naneli zlo, a ja njima jesam.

Eto tako se mi udaramo i udaramo slabinama i glavama, da bar tokom godina postanemo ljudi... da postanemo ljudi...

* * *

Međutim, čak je i novajliji, kojega komiša i guli, etapni zatvor potreban, preko potreban! On mu omogućava postupnost prelaska u logor. Ljudsko srce ne bi moglo odjednom izdržati takav prelaz. Ne bi odjednom odolelo tolikom jadu. Nužna je postupnost.

Etapni zatvor mu, zatim, omogućava da oseti vezu s kućom. On, zatvorenik, iz njega piše prvo dozvoljeno pismo. Bilo – da nije streljan, bilo – o pravcu etape, ali su to uvek prve neobične reči kući od čoveka koga je istraga preorala. Tamo, kući, njega se još sećaju kao onog starog, ali on nikada više neće biti onaj stari, i to će neočekivano izleteti u nekom kvrgavom retku. Da, kvrgavom – jer ako su pisma iz etapnih zatvora i dozvoljena, ni hartiju, ni olovku nije moguće nabaviti, a da i ne govorimo o nečem oštrom čime bi se ona mogla zašiljiti. Nekako će se naći papir od paketića škije, koji ćemo ispeglati, ili od pakovanja šećera, a nekako i olovka kod nekoga u ćeliji. I te će se nečitke škrabotine složiti u redove, od kojih će ubuduće zavisiti sloga ili rastur tvoje porodice.

Neke lude žene krenu odmah posle takvog pisma s nadom da zateknu muža u etapnom zatvoru. Susret s njim nikada im neće biti odobren, samo će muža opteretiti stvarima. Jedna takva je, računam, dala motiv za spomenik svim sličnim ženama, čak mu i mesto odredila.

Desilo se to u etapnom zatvoru u Kujbiševu, 1950. godine. Zatvor se nalazio u dolini (odakle se, svejedno, vide Žiguljovska vrata[364] na Volgi), a neposredno nad njim, s istočne strane, uzdizala se visoka zatravljena kosa. Ona je bila iza i iznad zone, i mi odozdo nismo mogli videti kako joj se spolja prilazi. Na njoj se retko ko pojavljivao, ponekad bi se videle koze, trčala deca. Jednog letnjeg tmurnog dana na strmini se pojavila žena iz grada. Zaklonivši oči dlanom, povodeći se malo u stranu, ona je počela da osmatra odozgo našu zonu. U tom času u raznim dvorištima šetale su tri naše mnogoljudne ćelije, i ona je htela da usred toga mravinjaka od tri stotine obezličenih mrava u provaliji vidi svoga muža! Da li je očekivala da će joj ga njeno srce pronaći? Sigurno da joj viđenje s njim nije bilo dozvoljeno, pa se ona popela na tu strmen. Svi smo je s dvorišta bili zapazili i svi je posmatrali. Kod nas u dolini vetra nije bilo, a gore je dobro duvalo. Vetar joj je zahvatao dugačku

haljinu, bluzu i kose i vijorio njima, naglašavajući svu ljubav i svu tugu njezina srca.

Smatram da bi statua koja bi predstavila tu ženu, baš onamo na kosi nad etapnim zatvorom, prema Žiguljovskim vratima, onako kako je stojala, mogla našim unucima štogod ispričati.[365]

Dugo je, ko zna zašto, nisu terali. Verovatno je straža bila lenja da se ispne. Na kraju, popeo se neki vojnik, počeo da viče, da maše rukama i – oterao je.

Etapni zatvor daje zatvoreniku još i pregledan, širok horizont. Kao što se veli: gladno selo, ali veselo. U ovoj košnici što zuji, u susretima s desetinama i stotinama lica, u otvorenosti razgovora i kazivanja (u logoru se ne govori slobodno, u njemu si uvek na oprezu od *operovih* pipaka), ti se provetriš, osvežiš, u glavi ti se razbistri, te počinješ da bolje shvataš ono što se dešava s tobom, s narodom, pa i sa svetom. Neki čudak u ćeliji otvori ti oči, otkrije ti ono što nikada nećeš naći u knjigama.

Uvedu tako iznenada u ćeliju pravo čudo: visokog mladića iz vojske, s rimskim profilom, s neošišanom talasastom zlatnom frizurom, u engleskoj uniformi, kao da je toga časa s obala Normandije, oficir iz invazione vojske. On ulazi tako ponosito, reklo bi se da očekuje da će svi ustati pred njim. Proizlazi da on jednostavno nije očekivao da će sada naći društvo. Dve godine otkako je u zatvoru, a još nije bio ni u jednoj zajedničkoj ćeliji, a do etapnog zatvora je tajanstveno prevožen u zasebnom kupeu i evo, neočekivano – greškom ili umišljeno? – pušten je u našu zajedničku konjušnicu. On obilazi prostoriju, zapaža, po nemačkoj uniformi, oficira Vermahta, nešto se s njim kači na nemačkom, već se i ljutito prepiru, spremni, reklo bi se, da se dohvate za pištolje samo da ih imaju. Od rata je prošlo pet godina, a imajući u vidu i ono što nam je hiljadu puta ponovljeno: da se rat na Zapadu vodio tek reda radi, tek da se vidi da i oni ratuju – mi se ne možemo načuditi njihovoj obostranoj srdžbi: taj Nemac bio je toliko dugo s nama, a mi Rusende nikako nismo dolazili s njim u sukob.

Niko ne bi poverovao priči Erika Arvida Andersena da nije bilo njegove pošteđene frizure – čuda u celom Gulagu, njegovog čudnog držanja, slobodnog izražavanja na engleskom, nemačkom i švedskom. Po njegovim rečima, bio je sin švedskog – ne milionara, milijardera (dopustimo da je uveličavao), sestrić engleskog generala Robertsona, komandanta engleske okupacione zone u Nemačkoj. Kao švedski državljanin, on je u engleskoj armiji služio dobrovoljno, bio iskrcan u Normandiju, a posle rata postao aktivni oficir u švedskoj vojsci. I pored svega, društveni problemi ga nisu ostavljali, ljubav prema socijalizmu bila je kod njega jača od privrženosti očevom kapitalu. S dubokim saosećanjem pratio je sovjetski socijalizam, čak se i očigledno ubedio u njegov procvat kada je, u sastavu jedne švedske vojne delegacije, dolazio u Moskvu, gde su ih vodili po banketima, na đače, gde im uopšte nije bilo teško da stupe u kontakt s običnim sovjetskim građanima, to jest s lepuškastim glumicama, koje nisu žurile ni na kakav posao, nego su rado provodile vreme s njima, pa i u četiri oka. Konačno ubeđen u pobedu našeg uređenja, Erik je, po povratku na Zapad, istupio u štampi, branio i slavio sovjetski socijalizam. Međutim, prekardašio je u tome, i to ga je upropastilo. Upravo tih godina nastojalo se da se iz svake pukotine izvuku napredni mladići koji bi bili spremni da se javno odreknu Zapada (a šta bi tek bilo da ih se okupi jedno dvadesetak – Zapad bi zadrhtao,

Zapad bi se raspao!). Na osnovu novinskog članka Erik je upao kao podoban u tu grupu. U to vreme on je službovao u Zapadnom Berlinu, i kako je bio odvojen od žene – oprostimo mu mušku slabost – navraćao je kod neke neudate Nemice u Istočnom. Gde je jedne noći i bio svezan (da nije o tome poslovica: »Gde se nadah maslom gostit', pas me zakla«? Odavno je tako, nije on prvi). Dovezli ga u Moskvu, gde mu je Gromiko, koji je nekada bio na ručku u kući njegovog oca u Stokholmu i upoznao se tada i sa sinom, sada kao domaćin koji uzvraća gostoprimstvo predložio da anatemiše i kapitalizam, i rođenog oca, uz obećanje da će kod nas odmah dobiti – puno kapitalističko materijalno obezbeđenje do kraja života. Iako Erik ne bi time ništa izgubio, na veliko Gromikovljevo čuđenje, on se zaprepastio i rekao dosta uvredljivih reči. Ne verujući da je tako tvrd, zatvorili su ga u jednoj dači u okolini Moskve, hranili ga kao kraljevića iz bajke (doduše, ponekad bi ga i »užasno kaznili«: prestali bi da primaju narudžbine za jelovnik za sledeći dan i, umesto naručenog pileta, ispala bi – krmenadla), zatrpali ga delima Marksa–Engelsa–Lenjina–Staljina i čekali celu godinu da se prevaspita. Opet su se morali čuditi: bio je i dalje onaj isti. Tada mu je bio priključen neki bivši general–lajtnant, koji je boravio dve godine u logoru u Noriljsku. Verovatno su računali da će mu general–lajtnant strahotama logora saviti šiju. No, ovaj je, namerno ili nenamerno, posao obavio loše. Za desetak meseci zajedničkog zatočeništva on je uspeo da ga nauči samo traljavom ruskom jeziku i da mu podrži već stečenu odvratnost prema plavim šapkama. U leto 1950. Erik je još jednom bio pozvan kod Višinskoga – on se još jednom usprotivio (i ne hajući za načelo da biće određuje svest). Tada mu je lično Abakumov pročitao odluku: 20 godina zatvora (za šta?). Više ni njima samima nije prijalo što su se s tim balavcem svezali, ali je već bilo kasno da ga puste na Zapad. Upravo tada je i usledilo ono njegovo putovanje u zasebnom kupeu, onda kada je slušao kroz pregradu moskovsku devojku i ujutru kroz prozor gledao rjazanjsku Rusiju slamnih trulih krovova.

Te dve godine su ga učvrstile u veri u Zapad. U Zapad je verovao slepo, nije hteo da prizna njegove slabosti, smatrao je da su zapadne armije nepobedive, zapadni političari nepogrešivi. Nije verovao kad smo mu pričali da je za vreme njegovog tamnovanja Staljin odlučio da stavi Berlin pod blokadu i da mu je to savršeno uspelo. Kada bismo mi počeli da se rugamo Čerčilu i Ruzveltu, Erikov beli vrat i belo lice zajapurili bi se od negodovanja. Verovao je isto tako da Zapad neće podneti da on, Erik, leži u zatvoru, da će upravo sada, na osnovu podataka iz kujbiševskog etapnog zatvora kontraobaveštajna služba saznati da se Erik nije udavio u Spreji već da je u zatvoru u Sovjetskom Savezu, i on će biti otkupljen i razmenjen. (Ovo verovanje u izuzetnost *svoje* sudbine mimo svih drugih zatvorenika podsećalo je na naše dobromisleće pravoverce.) Zaboravljajući na naše žestoke sukobe s njim, on je mene i moga prijatelja pozvao za taj slučaj u goste u Stokholm. »Nas svi znaju« – govorio je, umorno se osmehujući – »moj otac zamalo pa drži dvor švedskog kralja«. A do tada, milijarderov sin se nije imao čime ubrisati, ja sam mu poklonio nešto starog peškira što mi je bilo viška. Uskoro su ga poveli na etapu.[366]

A u međuvremenu prebacivanje ne prestaje; uvode, izvode, po jednog i u grupama, gone nekuda etape. Na izgled takva poslovnost, takva isplaniranost – da čovek ne poveruje koliko je tu gluposti.

Godine 1949. otvaraju se specijalni logori – i nečijom vrhovnom odlukom mase žena iz logora evropskog Severa i Zavolžja, preko sverdlovskog etapnog zatvora, teraju u Sibir, u Tajšet, u Ozjorlag. Ali već 1950. nekome pada na pamet da žene sabira ne u Ozjorlagu nego u Dubrovlagu u Temnicima, u Mordoviji. Sada se iste one, uživajući u svim udobnostima gulagovskih putovanja,

preko istog sverdlovskog etapnog, vuku na zapad. Pedeset prve osnivaju se novi specijalni logori u kemerovskoj oblasti (Kamišlag), što znači da je sada tu potreban ženski rad. Sada mrcvare zlosrećne žene prema kemerovskim logorima, preko istog tog kletog sverdlovskog etapnog zatvora. Dolazi i čas oslobođenja – samo ne za sve! I sada, one nesrećnice što su usred opšteg hruščovljevskog olakšanja ostale da izdržavaju kaznu tegle opet preko sverdlovskog etapnog iz Sibira u Mordoviju: podesnije je da su na gomili.

Pa šta? Sve je to naše domaćinstvo, ostrvca su sva naša, a Rusu daljine nisu bogzna šta.

To se dešavalo i nekim nesrećnicima–zekovima. Šendrik, visoki krupni momak jednostavnog lica, pošteno se, štono se veli, trudio u jednom od kujbiševskih logora i nije ni slutio kakva će ga nesreća zadesiti. No, ona se sručila. U logor je stigla hitna naredba – i ne bilo od koga, lično od ministra unutrašnjih poslova (kako je ministar mogao i znati da i uopšte postoji tamo neki Šendrik?): bez odlaganja dostaviti toga Šendrika u Moskvu, u zatvor br. 18. Ščepali ga, odvukli u kujbiševski etapni zatvor; odatle odmah u Moskvu, samo ne u zatvor br. 18, već sa svima zajedno u svima poznatu Krasnu Presnju. (Što se Šendrika tiče, on pojma nije imao daje upućen u taj br. 18, niko mu naravno to nije saopštavao.) Njegova nesreća nije spavala: ni dva dana nije prošlo a njega su opet latili na etapu, da bi ga poveli na Pečoru. Kroz prozor mu je dolazila u susret sve oskudnija i sve tužnija priroda. Momka je počeo hvatati strah: da ga sele po ministrovoj naredbi, to je znao; što ga tako hitro zavlače na sever značilo je da ministar ima protiv njega grozne *materijale.* Uza sva mrcvarenja na putu, Šendriku je bilo ukradeno i trodnevno sledovanje hleba, tako da je na Pečoru stigao posrćući. Pečora ga je dočekala negostoljubivo: istoga časa je, gladan, neuredan, oteran po mokrom snegu na rad – dva dana nije uspeo ni košulju da osuši, ni slamaricu da napuni jelovim grančicama, a već su mu naredili da preda sve zatvorske stvari i opet ga latili i poveli još dalje – u Vorkutu. Po svemu se videlo da je ministar odlučio da ga pošalje tamo gde će istrunuti, ne samo on, istina, nego cela etapa. U Vorkuti ga ceo mesec ne diraju. Ide na *opšte,* još se od etapa nije oporavio, ali je počinjao da se miri sa svojim životom na polarnom krugu. Kad jednoga dana, iznenada ga pozvaše iz rudarske jame, poteraše navrat–nanos u logor da preda zatvorske stvari, i za jedan sat povedoše na jug. Ovo je već ličilo na ličnu odmazdu! Doveli ga u Moskvu, u zatvor br. 18. Držali ga u ćeliji mesec dana, a onda ga pozvao neki potpukovnik i upitao: »Pa gde ste vi, zaboga? Je li tačno da ste inženjer mašinogradnje?« Šendrik je priznao. Posle toga je odveden na... Rajska ostrva! (Da, i tako nešto postoji na Arhipelagu!)

Promicanje ljudi, te sudbine i povesti, zaista su ukras etapnih zatvora. Stari logoraši će vas savetovati: lezi i ne ritaj se! Ovde te hrane *garantijkom,*[367] a ni grbaču ne lomiš. Kada nije tesno, možeš se i naspavati. Izvali se i lezi od čorbuljka do čorbuljka. Šta ti fali i gladan da se baškariš. Samo onaj što je okušao logorske opšte radove razume da je etapni zatvor odmaralište, sreća koja nas zadesi na putu. I još je – čisti ćar: kad danju spavaš, kazna ti brže ističe. Važno je dan ubiti – noću je ionako mrak.

Istina, imajući u vidu da je čoveka stvorio rad i da jedino rad može popraviti prestupnika, gazde etapnih zatvora na pomoćne poslove a ponekad i na radove kojima na *levi* način poboljšavaju svoje finansije teraju i tu neiskorišćenu radnu snagu na etapi.

U kotlaskom etapnom zatvoru pre rata ovaj rad nije ni najmanje bio lakši od logorskog. Po šest–sedam iznurenih zatvorenika, upregnutih u remenje u traktorske (!) saone, morali su te saone prevući po d v a n a e s t kilometara po Dvini, do ušća Vičegde. Ugrezli bi u sneg, popadali, saone upale. Moglo bi nam izgledati da rada pogubnijeg od ovoga ne može biti! Samo, to još nije rad, to je tek zagrevanje. Na ušću Vičegde na saone je trebalo natovariti d e s e t kubika drva, i u istom sastavu i sa istom zapregom (Rjepina više nema, a za nove umetnike to nije tema već preslikavanje sirove prirode) dotegliti saone do svog rođenog zatvora! Kakav ti tvoj logor! – do logora ima da skapaš. (Brigadir na tim radovima bio je Kolupajev, a konji: inženjer elektrotehnike Dmitrijev, intendantski potpukovnik Beljajev, nama već dobro znani Vasilij Vlasov..., ko će ih sada sve skupiti.)

Arzamaski etapni zatvor je u vreme rata svoje zatvorenike hranio lišćem od cvekle, a zauzvrat – radove pretvorio u stalne. Imao je krojačke radionice i radionicu za postavljanje čizama (ljudi su morali golim rukama valjati vunu u vrućoj vodi s kiselinama).

U zatvoru u Krasnoj Presnji, mi smo iz zagušljivih i smrdljivih ćelija išli dobrovoljno na rad: nadišeš se celi dan vazduha, ostaneš bez ograničenja u tihom klozetu od dasaka, uz zujanje usamljene pčele (ovo sredstvo za stimulaciju se često zaboravlja), u kojem bije avgustovska jara (to su dani Potsdama i Hirošime), i, na kraju, uveče dobiješ sto grama hleba više. Vodili su nas na pristanište, na reci Moskvi, na istovar šumske građe. Dužnost nam je bila da skidamo oblice s jedne kladnje, da ih prenosimo i slažemo na drugu. Trošili smo mnogo više snage no što smo mogli da nadoknadimo, pa opet smo izlazili sa zadovoljstvom.

Meni se često desi da pocrvenim kad se setim svojih mladih godina (a one su prošle u logorima). Na kraju, neka! – bez dima nema ni vatre. Ispalo je da mi se od oficirskih epoleta, koje mi se i nisu treskale na ramenima duže od dve godine, natreslo dosta zlatne otrovne prašine u grudima. Na ovom rečnom pristaništu – bolje reći, malom logoru, jer ga je okruživala žica sa stražarskim kulama – mi smo bili došljaci, privremene rmbadžije i nije ni pomena moglo biti da u njemu budemo ostavljeni da izdržavamo kaznu. Svejedno, kada smo po prvi put postrojeni i rukovodilac radova prošao duž stroja da izabere odoka privremene brigadire, moje ništavno srce je lupalo pod vunenom bluzom: mene, mene, mene odredi!

Nisu me odredili. A zašto mi je to uopšte i trebalo? Samo što bih počinio stvari od kojih bih se morao stideti.

Kako je samo teško gubiti vlast!... To treba imati u vidu.

* * *

Bilo je jedno vreme kada je Krasna Presnja umalo postala prestonica Gulaga. Naime, kuda god da si putovao, nju nisi mogao mimoići, jednako kao ni Moskvu. Onako kao što se u Sovjetskom Savezu iz Taškenta u Soči ili iz Černjigova u Minsk najudobnije putuje preko Moskve, tako su i zatvorenike odakle bilo i bilo kud vukli preko Krasne Presnje. Ja sam se baš u to vreme zadesio u njoj. Presnja je izmogla od nakrcanosti. Građen je dodatni paviljon. Samo su direktne kompozicije

vagona za stoku osuđenih od strane kontraobaveštajnih službi zaobilazile Moskvu kružnim putem, prolazeći baš pokraj Presnje, možda je i pozdravljajući sirenama.

No, kada hoćemo da presedamo u Moskvi, imamo kartu i nameravamo da kad–tad pođemo u svom pravcu. Dok u Presnji, na kraju rata i u posleratnim godinama, ne samo prispeli zatvorenici nego ni visokodostojanstvenici, ni same vrhovne glavešine Gulaga, nisu mogli reći ko će kada otputovati. Zatvorski red onda još nije bio iskristalizovan kao pedesetih, nikome nije bila upisana ni maršruta ni odredište, samo službene zabeleške: »stroga straža«, »koristiti samo na opštim radovima«. Vodnici straže su u zasebnu baraku kancelarije zatvora unosili svežnjeve dela, pocepanih dosijea, ponekad povezanih raščijanim kanapom ili njegovom zamenom od papira i frljačili ih na police, na stolove, pod stolove, pod stolice i, prosto, po podu (onako kao što su se njihovi originali valjali po ćelijama), i to bi se sve razvezalo, prosulo, zbrkalo. Jedna, pa druga, pa treća prostorija bi bile zatrpane tim izmešanim predmetima. Sekretarice zatvorske kancelarije, ugojeno leno ženskinje sa slobode, u šarenim haljinama, radije su se hladile lepezama i flertovale sa zatvorskim oficirima i oficirima iz straže. Nijedna od njih nije želela niti imala snage da se zarije u taj haos. A etape je trebalo upućivati – nekoliko puta nedeljno crvenu kompoziciju. I svakodnevno stotine ljudi vozilima u obližnje logore. *Delo* svakog zeka je moralo ići s njim. Ko da se svim tim gnjavi? Ko da sortira dosijea i sastavlja etape!

To je bilo povereno nekolicini rukovodilaca radova – *kučkama* ili *ni vino ni voda* [368]između *mangupa* etapnog zatvora. Oni su slobodno šetali po hodnicima zatvora, odlazili u baraku kancelarije, od njih je zavisilo hoće li tvoj dosije stići u lošu etapu, ili će se neko od njih zakopati u hrpu da bi ga našao i uvrstio u dobru. (Da ima potpuno smrtonosnih logora – novajlije se u tome nisu varale, no da ih ima i dobrih – to je bila zabluda. »Dobri« mogu biti ne logori nego samo »dobra« sreća u tim logorima, a to se tek na licu mesta udešava.) To da ceo dalji život zatvorenika zavisi od nekog drugog, isto takvog zatvorenika, s kojim ćeš možda morati porazgovarati (makar i preko radnika u kupatilu), kojeg ćeš možda morati *podmazati* (makar i preko magacionera) bilo je gore no da je neumitna kocka delila sudbinu. Nevidljiva, ispuštena mogućnost: za kožnu jaknu otputovati u Naljčik umesto u Noriljsk, za kilo slanine – u Srebrni Bor umesto u Tajšet (a može ti se desiti da ostaneš i bez jakne, i bez slanine, i bez »usluge«) samo je uznemiravala i trovala ionako posustale ljude. Možda je neko i uspevao na ovaj način, možda se neko i dobro smeštao, ali – blaženiji su bili oni koji nisu imali šta dati, ili koje ovakve brige nisu morile.

Ako se prepustiš sudbini, ako se odrekneš borbe da utičeš na svoj život, ako priznaš da ne možeš unapred pogoditi šta je dobro a šta loše, a možeš jedino učiniti nešto zbog čega ćeš se posle gorko kajati – sve te to oslobađa barem od dela okova, čini te spokonijim, pa i uzvišenijim.

Tako su ležali: zatvorenici u ćelijama jedan preko drugoga, njihove sudbine u sobama zatvorske kancelarije na nerazvršenim hrpama, a rukovodioci radova – uzimali dosijea s onoga ćoška gde je bilo lakše prići. Dešavalo se da jedni zekovi lipsavaju i po dva i tri meseca u toj prokletoj Presnji, a drugi da kroz nju projure brzinom meteora. Od te skučenosti prostora, žurbe i nehata s dosijeima ponekad su se u Presnji (a i u drugim etapnim zatvorima) dešavale i *zamene kazni.* Pedeset Osmom ovo nije pretilo, njihove su kazne, kako bi napisao Gorki, bile Kazne s velikim K, zamišljene kao velike, pa kada bi se primicale kraju – kraj opet ne bi dolazio. Međutim, krupni kriminalci, ubice,

imali su šta da promene s nekim tamo običnim bitovikom. Oni sami, ili njihovi pomagači, dobrodušno bi prišli nekom takvom, i sa saučešćem se raspitali o njemu, i ovaj bi, ne znajući da kažnjenik s malom kaznom ne sme ništa o sebi otkrivati, prostodušno ispričao da ga zovu, recimo, Vasilij Parfjonič Jevraškin, rođen 1913, a živeo u Semidubju, u mestu rođenja. A kazna – jedna godina, po članu 109, za nehat. Posle je taj Jevraškin spavao, a i ne mora da je spavao, možda je u ćeliji bila galama, i pred *koritom* kada se otvorilo nastala takva gužva da mu je bilo nemoguće prići i čuti kako se u hodniku mrmolji na brzinu spisak imena za etapu. Nije važno što se imena izvikuju s vrata u ćeliju – Jevraškinovo nije niko glasno ponovio, jer čim je ono u hodniku izrečeno, kriminalac je preljubazno (oni to znaju kad im treba) podmetnuo svoju njušku i tiho i brzo odgovorio: »Vasilij Parfjonič, 1913. godina, selo Semidubje, član 109, jedna godina« i otrčao po stvari. Pravi Jevraškin je zevnuo, legao na ležaj i čekao strpljivo da bude prozvan sutradan, čekao nedelju, čekao mesec, pa se najposle osmelio da uznemiri upravnika bloka: zašto to njega ne uzimaju na etapu? (A u međuvremenu, nekoga Zvjagu svakoga dana i u svim ćelijama pozivaju.) I kada se kroz mesec ili šest meseci nakane da prozovu sve po delima, i kada ostane jedno delo – nekoga Zvjage, kriminalca u povratu, dvostruko ubistvo i pljačka prodavnice, 10 godina – i jedan smušeni jadni zatvorenik, koji se predstavlja kao Jevraškin; a mutna fotografija tu nije ni od kakve koristi, to znači da ovaj Jevraškin mora biti Zvjaga i da ga treba zatočiti u disciplinski Iveljlag, inače bi morali priznati da je etapni zatvor napravio grešku. (A onaj Jevraškin što je pošao na etapu, đavo bi ga sad znao koju, spiskovi nisu sačuvani, on je s obzirom na jednogodišnju kaznu upućen u poljoprivrednu koloniju, postao slobodnjak, računali mu za jedan dan – tri, ili je već utekao i već je odavno kući, ili je – što je verovatnije – u zatvoru, po novoj kazni.) Bilo je i takvih čudaka koji su svoje male kazne p r o d a v a l i za kilo–dva slanine. Računali su da će se kasnije ionako sve razvideti i njihov identitet biti utvrđen. Ponekad se i nisu prevarili.[369]

U godinama kada zatvorenički dosijei nisu imali odredišne adrese, etapni zatvori su bili postali trgovi roblja. Vrlo željeni gosti u njima postali su *kupci,* ova reč se sve češće čula u hodnicima i ćelijama, bez i najmanje ironije. Kao što nigde ni u industriji nije valjalo čekati skrštenih ruku na ono što će ti se iz centra, po razrezu, poslati, nego su upućivani svoji muvatori i džapatori, tako je bilo i u Gulagu: Živalj na ostrvlju je izumirao; iako nisu koštali ni kopejke, vođeni su u evidenciji, i trebalo je postarati se da se novi dovezu, da plan ne bi pao. *Kupci* su morali biti ljudi promućurni, dobra oka, morali su voditi računa o tome šta uzimaju, ne dopustiti da im se u broju glava podvale lipsotine i invalidi. Loši su bili oni *kupci* koji su etapu birali po dosijeima; savesni kupci su zahtevali da se *roba* protera pred njima, uživo i gola. *Roba* – ovako se i govorilo, sasvim ozbiljno. »Kakvu ste nam robu dovezli?«, upitao je *kupac* na butirskoj železničkoj stanici, pomno osmatrajući sedamnaestogodišnju Iru Kalinu.

Ljudska priroda ako se i menja, ipak ta promena nije mnogo brža od promene geološkog oblika Zemlje. Ono osećanje radoznalosti, uživanja od probanja natenane koje su doživljavali trgovci robljem pre dvadeset pet vekova kada bi kupovali robinje, isto to osećanje imali su i gulagovski činovnici u zatvoru u Usmanu 1947. kada je dvadesetak muškaraca u uniformi MVD–a posedalo za nekoliko stolova prekrivenih čaršavima (da pridaju sebi važnost, inače je to samo smetalo) a zatvorenice se u susednom boksu svlačile i morale, gole i bose, pred njima da defiluju, okreću se, zaustavljaju, odgovaraju na pitanja. »Ukloni ruke!« – opominjane su one koje bi zauzele odbrambeni

stav antičkih statua. (Jer su oficiri vrlo ozbiljno birali naložnice za sebe i svoju okolinu.)

Na ovaj način, mučna senka buduće borbe u logoru, koja mu se pojavljuje u različitim oblicima, zaklanja novajliji–zatvoreniku nevine duhovne radosti što mu ih etapni zatvor može pružiti.

Kod nas, u ćeliju u Presnji, ubacili su na dve noći jednog *po specijalnom nalogu,* i on je legao pored mene. Putovao je, dakle, po specijalnom nalogu, što znači da je u Centralnoj upravi za njega bila oformljena sprovodnica, koja ga je pratila iz logora u logor i koja je davala do znanja da je on građevinski inženjer i da na novom mestu može biti korišćen samo u svojoj struci. Zatvorenik *po specijalnom nalogu* putuje u običnim vagon– zakovima, leži u običnim ćelijama etapnih zatvora, ali zato ne mora da se plaši: njega štiti sprovodnica, niko ga neće poterati da seče šumu.

Surovost i odlučnost behu osnovne crte izraza lica toga logoraša, koji je već bio odležao veći deo svoje kazne. (Ja još nisam znao da je upravo taj izraz lica nacionalna osobina ostrvljana Gulaga. Ljudi blagog, popustljivog izraza lica brzo na Ostrvlju izumiru.) Na naše početničko koprcanje on je gledao sa snishodljivim smeškom, kao što se gleda na dvonedeljno štene.

Šta nas čeka u logoru?

Sažaljevajući nas, on nam je održao lekciju: od prvog koraka u logoru, svi će nastojati da vas prevare i pokradu. Ne verujte nikome, osim sebi! Uvek se osvrćite: da se slučajno neko ne sprema da vas ujede. I ja sam, pre osam godina, isto tako naivan došao u Kargopoljlag. Iskrcali su nas iz voza, straža je bila pripravna da nas odvede. Deset kilometara do logora, po rastresitom dubokom snegu. Istupaju troja sanki. Neki kršni delija, kojem straža ne pravi nikakve smetnje viče: »Momci, bacite stvari na sanke, da vam ih povezemo!« Mi se prisećamo naše lektire: zatvoreničke stvari nose se na zapregama. I mislimo: nije u logoru sve neljudsko, ima i brige o ljudima. Potovarili mi stvari. Saone pošle. I – to je sve. Nikad ih više nismo videli. Čak ni prazne sanke.

– Ali, kako to? Zar tamo nema zakona?

– Nemojte postavljati budalasta pitanja. Zakona ima. Zakon tajge. A p r a v d e u Gulagu nikada nije bilo, niti će je biti. Ovo što se nama u Kargopolju desilo pravi je simbol Gulaga. Zatim, i na ovo se privikavajte: u logoru niko ništa džabe ne radi, niko ništa od dobre duše. Sve se mora platiti. Ako vam neko nudi nešto sa samoodricanjem, znajte da je to podvala, provokacija. Najglavnije: izbegavajte opšte radove! Od prvog dana! Padnu li vam prvoga dana opšti – propali ste, zauvek ste propali.

– *Opšti* radovi?

– Opšti radovi su glavni i osnovni radovi u datom logoru. Na njima radi osamdeset od sto zatvorenika. I svi oni pocrkaju, svi odreda. Onda dovezu nove na njihovo mesto – opet na opšte. Tamo ćete ostaviti poslednju snagu. I uvek biti gladni. Uvek mokri. Uvek bosi. Uvek prevareni – i na meri, i na težini. U najgorim barakama. I niko vas neće lečiti. U logoru *žive* samo oni koji n i s u na opštim radovima. Nastojte po svaku cenu da vam ne padnu opšti! Od prvoga dana.

Po svaku cenu!

Baš po svaku?...

Ja sam u Krasnoj Presnji prihvatio i usvojio ove – ni najmanje preuveličane – savete surovog logoraša *po specijalnom nalogu.* Samo, bio sam ispustio da ga priupitam: a granica cene – gde je ona? Gde je ta crta koja se ne sme preći?

Glava 3
KARAVANI ROBLJA

Sto muka u vagonzaku, sto i jedna u crnoj marici, ubrzo ti i etapni zatvor dosadi: bilo bi najbolje sve njih zaobići i crvenim vagonom – pravo u logor.

Kao i svuda, i ovde se državni interesi i interesi pojedinca poklapaju. I državi je uputno da osuđenike šalje u logore direktnom linijom, bez opterećivanja gradskih magistralnih puteva, autoprevoza i osoblja etapnih zatvora. Ovo je u Gulagu rano shvaćeno i izvrsno provedeno u delo: dobili smo karavane *crvendaća* (crveni vagoni za stoku), karavane šlepova, a tamo gde nije ni šina ni vode – pešačke karavane (upotreba konja i kamila zatvorenicima nije dozvoljena).

Crvene kompozicije su dobrodošle uvek kada sudovi rade brzo, ili kada su etapni zatvori na određenoj liniji prepuni. Tako je moguće da se veliko mnoštvo zatvorenika isprati odjednom. Tako su ispraćeni milioni seljaka u razdoblju od 1929. do 1931. godine. Tako je izgonjen Lenjingrad iz Lenjingrada. Tako se 30–tih godina naseljavala Kolima: glavni grad naše Domovine izbljuvao bi po jednu takvu kompoziciju u pravcu Sovjetskog Gavanja i pristaništa Vanino[370]. I svaki oblasni centar slao bi svoje kompozicije, samo ne svakodnevno. Godine 1941. ovako je iseljena Republika Povolških Nemaca, u Kazahstan; a od tada, na isti način, sve druge nacije. Godine 1945. crvenim kompozicijama prebacivani su ruski zabludeli sinovi i kćeri iz Nemačke, iz Čehoslovačke, iz Austrije ili, prosto, sa zapadnih granica – svi oni koji su se do njih sami bili primakli. Godine 1949. tako je sabiran u specijalne logore Pedeset Osmi Član.

Vagonzakovi idu po jednostavnom redu vožnje. Crvene kompozicije, pak po važnom naređenju što ga je potpisao neki važni general Gulaga. Vagonzak ne može pristati u nekoj pustinji: na kraju njegovog puta uvek je neka železnička stanica, neki ma i od najgorih grad, ali obavezno krov nekog KPZ. A crvena kompozicija – ona može i u pustinju: gde god da ona stigne, tu odmah niče iz mora – mora stepe ili mora tajge – novo ostrvo Arhipelaga.

Ne može svaki crveni vagon, i ne odmah, voziti zatvorenike. On pre toga mora biti pripremljen. Ne pripremljen onako kako neki čitaoci mogu pomisliti: da ga treba pomesti i očistiti od uglja i kreča koji su pre toga transportovani. To čišćenje se i ne mora obavljati. Pa ni u tom smislu što će zimi biti ututkan i snabdeven furunom. (Kada je bila izgrađena deonica železničke pruge od Knjaž–Pogosta do Ropče, po njoj su odmah, pre nego što je i uključena u opštu mrežu, potekli zatvorenici – u vagonima u kojima nije bilo ni furune, ni ležajeva. Zekovi su usred zime ležali po snegom pokrivenom i zamrznutom podu, i još bez tople hrane s obzirom na to da je voz deonicu prelazio za manje od 24 sata. Ko tu i u mislima može preležati za tih 18–20 sati – živ bio, nikad ne umirao!) Ne, radi se o drugoj vrsti priprema. Mora se proveriti da li su podovi čvrsti, da li su zidovi i plafoni vagona zdravi; moraju se na njihovim otvorima postaviti rešetke, prorezati na podu slivnice i njih vrlo čestim ekserima opšiti limom; ravnomerno i vrlo gusto rasporediti platforme (za straže s mitraljezima), a ako platformi nema dovoljno – prigraditi koliko treba; sagraditi izlaze na krovovima; naći mesta za reflektore i obezbediti siguran izvor struje; načiniti duge čekiće s dugačkim držaljom; priključiti putnička štapska kola, ako njih nema – obezbediti i dobro zagrejati vagon za načelnika straže, za

operativnog delegata i za stražu; sagraditi kuhinje – jednu za stražu i jednu za zatvorenike. Samo kad sve to bude gotovo, možete zaći duž kompozicije i ispisivati ukoso kredom: »specijalna oprema« ili, recimo, »kvarljiva roba«. (J. Ginzburg je u »Sedmom vagonu« vrlo živo opisala etapu crvenim vagonima, to nas umnogome oslobađa da sada ulazimo u pojedinosti.)

Priprema kompozicije je obavljena, te je na redu složena borbena operacija *utovara* zatvorenika u vagone. Pri tome se obavezno mora voditi računa o dva cilja:

– ne dozvoliti da narod vidi ukrcavanje, i

– terorisati zatvorenike.

Sakriti ukrcavanje od stanovništva potrebno je stoga što se u kompoziciju ukrcava oko hiljadu ljudi (u najmanju ruku, 25 vagona): nije to više ona grupica iz vagonzaka što se može lako pokazati narodu. Naravno, svi znaju da se hapsi svakoga dana i svakoga časa, ali niko se ne sme užasnuti od tolikog broja z a j e d n o . Trideset osme u Orelu nisi mogao sakriti da u gradu nema kuće iz koje neko nije uhapšen, kao ni to da seljačke zaprege s uplakanim seljankama zakrčuju trg ispred orelskog zatvora, kao na onoj slici Surikova koja predstavlja pogubljenje strelaca.[371] (Da li će nam to iko ikada naslikati? Lude li želje! Nije u modi...) Samo, naši sovjetski ljudi ne treba da znaju da se za dan i noć sabere cela kompozicija (i zaista, u Orelu je te godine sabirana). Ni omladina to ne sme da vidi – ona je naša budućnost. Iz tog razloga se jedino noću, svake noći, mesecima, iz zatvora na stanicu gone crne pešačke kolone za etapu (marice su zauzete novim hapšenjima). Žene se dosećaju; one nekako saznaju – i iz celog grada se noću prikradaju na stanicu, i na rezervnim kolosecima pronalaze vozove, trče od vagona do vagona spotičući se o pragove i koloseke i pred svakim viču: ima li toga i toga... da nije taj i taj, i taj i taj tu? I idu na sledeći, a ovome pritrčavaju nove: da taj i taj nije tu? Odjednom, iz zapečaćenog vagona odziv: »Ja sam ovde, ovde!« Ili: »Potraži ga, on je u nekom drugom vagonu!« Ili: »Žene, čujte – moja je tu blizu stanice, molim vas otrčite, javite joj!«

Ovakve scene, nedostojne našeg vremena, samo su dokaz neumesne organizacije utovara u kompoziciju. Greške se uzimaju u obzir, i od izvesne noći kompoziciju okružuju širokim obručem ovčarskih pasa koji reže i laju.

I u Moskvi – bilo iz starog etapnog zatvora Sretenka (sada ga se već ni zatvorenici ne sećaju), bilo iz Krasne Presnje – utovar u crvene kompozicije obavlja se samo noću; to je pravilo.

Straža, kojoj preveliki blesak dnevne zvezde ne bi ni bio potreban, koristi noćna sunca – reflektore. Oni imaju tu dobru stranu što se mogu skupiti i uperiti na određeno mesto: tamo gde zatvorenici u prepadnutoj gomili sede na zemlji i čekaju zapovest: »Sledeća petorka – diži! Ka vagonu – trkom!« (Trkom samo! Da se on ne okrene, da se ne predomisli; da trči kao da ga psi jure, da mu ostane samo jedna briga – kako da ne padne.) Tamo na neravni put kojim trče, na stepenice kojima se penju. Dušmanski avetinjski snopovi reflektora ne samo da osvetljavaju nego je i važna komponenta priredbe za uterivanje straha u kosti – skupa s oštrim pretnjama, udarcima kundakom: »Sedi dole!« (a ponekad, kao opet u Orelu, na trgu do stanice: »Klekni!« – na što, kao kakvi novi bogomoljci, klekne cela hiljada); skupa s tim potpuno nepotrebnim, no za ulivanje straha vrlo važnim, trkom prema vagonu; skupa s razjarenim lavežom pasa; skupa s cevima uperenim na zatvorenike

(pušaka ili automata, zavisi od decenije). Važno je jedno: volja zatvorenika mora biti isceđena, satrvena, da im ni na kraj pameti ne bi palo da beže, da dugo potom ne shvate svoje sadašnje preimućstvo: umesto zatvora s debelim kamenim zidovima sada imaju vagone s tankim daščanim pregradama.

No, da bi se hiljadu ljudi tako uspešno ukrcalo noću u vagone, zatvor mora da ih izvlači iz ćelija i obrađuje za etapu od ujutru, a straža da ih ceo dan prima u zatvoru, uz dugu i strogu proceduru, i primljene duge sate drži, ne više u ćelijama nego u dvorištu, na zemlji, da se ne bi pomešali s onima u zatvoru. Stoga je za zatvorenike ukrcavanje kad padne noć samo olakšanje posle jednog ubistvenog zamornog dana.

Osim uobičajenih proziva, provera, osim šišanja, parenja odeće i kupanja, glavna priprema za etapu sastoji se u masovnom pretresu. Pretres ne vrši zatvor već straža koja prima zatvorenike. Njoj predstoji da, saobražavajući instrukcije o crvenim etapama sa sopstvenim operativno–borbenim mogućnostima, pretres obavi tako da zatvoreniku ne ostavi ništa što bi mu moglo pomoći da utekne: da konfiskuje sve što seče ili reže, sve što je u prahu (zubni prašak, šećer, so, duvan, čaj), da to ne bi poslužilo za zaslepljivanje straže; svako uže, kanap, kaiš za opasivanje i svaki drugi, jer sve to može da koristi prilikom bekstva (prema tome, i remenje, pa će odrezati i remenje kojim je pričvršćena proteza nekog invalida, te jednonogi bogalj prebacuje štaku preko ramena i odlazi skakućući oslonjen o suseda). Ostale stvari od vrednosti i koferi moraju se, tako pravila nalažu, uzeti u poseban vagon–garderobu i na kraju etape vratiti vlasniku.

Daleko je Moskva. Moskovske instrukcije za straže iz Vologde ili Kujbiševa, slabašne su, nemoćne, pa tako pomenute straže imaju nad zatvorenicima punu fizičku vlast. Na taj način se ispunjava i treći cilj operacije ukrcavanja:

– s punim pravom oduzeti dobre stvari od neprijatelja naroda a u korist njegovih sinova. U propisanim naređenjima što ih izdaje straža: »Sedi dole!«, »Klekni!« »Svuci se do gola!« – i leži temelj vlasti s kojom nema diskusije. Jer, go čovek gubi samopouzdanje; on se ne može ispraviti ponosito i razgovarati s odevenim na ravnoj nozi. Počinje pretres (Kujbišev, leto 1949). Prilaze golaći sa stvarima i odećom u rukama, a oko njih mnoštvo naoružanih vojnika na oprezu. Atmosfera je takva kao da vas neće na etapu, nego hoće da vas ovoga časa streljaju ili umore u gasnoj komori. U takvom duševnom stanju čovek više i ne misli na svoje stvari. Straža sav posao obavlja strogo, grubo, bez ijedne reči proslovljene ljudskim tonom – sve je smišljeno da čoveka isprepada i skrši. Istresa kofere (pri tom se stvari rasipaju po zemlji) i trpa ih na odvojenu gomilu. Prebira tabakere, novčanike i ostale zatvoreničke tobože »vredne stvari« i neoznačene baca u priručno bure. (Sama činjenica što to nije sef, ni sanduk, ni fioka, nego bure, bog sam zna zašto toliko teško – sama ta činjenica prosto smlati golaće te im se čini da nikakav protest ničemu ne bi vodio.) Golaću ostaje samo toliko vremena da pokupi s tla svoje prebrane krpice i da ih potrpa u zavežljaj ili uveže u ćebe. A valjenke? Možeš ih predati, baci evo ovde, sada se potpiši u spisku! (Ne oni tebi priznanicu, nego ti njima potpis da si ih bacio na gomilu!) I kada u sumraku pođe iz dvorišta poslednji kamion sa zatvorenicima, oni koji ostaju mogu videti kako se stražari bacaju na grabež najboljih kožnih kofera s gomile i na birkanje najlepših tabakera iz bureta. A onda će doći da bište svoj plen čuvari, a za ovima i *manguparija* etapnog zatvora.

Eto koliko su vas koštala ta dvadeset četiri sata dok ste dospeli do stočnog vagona. Ništa, sada ste ušli i svalili se na neobrađene daske ležaja, sad će vam biti lakše. Ali, o kakvom ti to olakšanju, o kakvom zagrejanom vagonu!? Zatvorenik je opet uklešten između gladi i zime, žeđi i straha, kriminalaca i straže.

Ako su u vagonu i kriminalci (a oni se, razume se, ne odvajaju ni u crvenim kompozicijama), oni zauzimaju *svoja* najbolja mesta na gornjim ležajevima do prozora. Tako leti. A zimi – pogodite gde su im zimi mesta? Oko furune, gde bi drugo – u zbijenom krugu oko furune. Kako se seća bivši lopov Minajev,[372] za njihov »zagrejani vagon« bilo je izdato – po ljutom mrazu, za ceo put od Voronježa do Kotlasa (nekoliko dana i noći), 1949 – *tri kofe* uglja! Ne samo da su kriminalci bili zauzeli »svoja« mesta oko furune, ne samo da su oni bili od *ovaca* oduzeli sve tople stvari i obukli ih, nego se nisu ustručavali ni da im i obojke izvuku iz čizama i umotaju njima svoje lopovske noge. Danas crkni ti, sutra ću ja! Sa hranom još gore: sve sledovanje za vagon primaju napolju kriminalci i prisvajaju onoliko koliko im je potrebno i najbolje delove. Loščilin se seća jedne trodnevne etape Moskva–Perebori 1937. godine. Nije se našlo za shodno da zbog nekakva tamo tri dana i noći treba u kompoziciji kuvati; davano je samo suvo sledovanje. Lopovi bi šećer prisvojili, a samo hleb i haringu propuštali – nisu, znači, bili gladni. Kada je sledovanje topla hrana a lopovi *mutni,*[373] oni zadržavaju i čorbuljak (tronedeljna etapa Kišinjev–Pečora, 1945). A ne libe se ni od grube pljačke: videli jednom tako kod nekog Estonca zlatne zube – oborili ga i žaračem mu ih izbili.

Zekovi drže da se prednost crvenih kompozicija sastoji u toploj hrani. Kompozicija se zaustavi na nekoj gluvoj stanici (nema naroda da vidi) i počne se raznositi čorbuljak i kaša po vagonima. Samo, i tu toplu hranu umeju dati tako da ti presedne. Ili vam (kao u onom vozu za Kišinjev) čorbuljak naliju u kofe što vam služe za ugalj. A one se nemaju čime oprati – i voda je u kompoziciji na sledovanje, nje je još manje no čorbuljaka. Moraš, prema tome, jesti čorbuljak sa česticama uglja. Ili: donesu čorbuljak i kašu za vaš vagon, ali zdela donesu manje, dvadeset pet umesto četrdeset, i daju se u dreku: »Brže, brže! Moramo da nahranimo i druge vagone. Niste nam vi jedini!« Kako sad jesti? Kako deliti? Usuti u zdele koliko kome pripada nemoguće je: mora se deliti odoka, i to po manje, da neko ne ostane bez sledovanja. (Prvi na redu viču: »Promešaj, promešaj«; poslednji ćute: neka ostane gušće pri dnu.) Prvi jedu, poslednji požudno gledaju: kad će to? – i gladni su, i čorbuljak se u kazanu hladi, i izvana navaljuju: »Jeste li već? Kad će to?« Sada treba usuti zadnjima – ali: ni više, ni manje, ni gušće, ni ređe nego prvima. »Repeta« se sada mora dobro procediti i podeliti, makar i na dvoje u jednoj zdeli. Za sve to vreme četrdeset ljudi više gleda na to kako se deli i ždere se zbog toga, nego što jede.

Ne greju vas, ne poje, ne hrane, ne štite od kriminalaca, a posle svega, ni sna vam ne daju. Danju stražari vide odlično sav voz i kolosek za njim: niko se nije bacio u stranu, niko legao na šine. Noću, međutim, moraju da budu budni. Noću oni na svakom zastanku bučno biju drvenim čekićima na dugim držaljama (standard celog Gulaga) o svaku dasku vagona: da slučajno nije propiljena. A na nekim stanicama širom se otvore vrata vagona. Svetlost fenjera, ili čak i blesak reflektora: »Provera!« To znači: skači na noge i budi spreman da pretrčiš levo ili desno, kuda ti narede. Upadaju stražari sa čekićima (a drugi s automatima u polukrugu napolju, svi nakostrešeni) i daju znak: na levu stranu! To jest, levi ostajte gde jeste, desni – brzo levo, kako samo možete, i jedan preko drugoga, kao buve! Ko

nije spreman, ko se zaneo – njega čekićem u slabine, u leđa: šta čekaš? Čizme stražara već gaze po vašem ubogom brlogu, razbacuju vaše prnje, rasvetljava se i kucka čekićima: da slučajno nije nešto negde propiljeno? Nema. Stražari onda stanu na sredinu i počnu da vas broje dok vi prelazite s leva na desno: jedan, dva, tri... Bilo bi sasvim dovoljno da vas prebroje jednostavno, s jednostavnim pokazivanjem kažiprstom, ali strah se tako ne može zadavati. Preglednije je, tačnije, življe i brže brojanje odmeravati istim onim čekićem po slabinama, ramenima, glavama, kako mu na ruku padneš. Prebrojeno: četrdeset. Sada je leva strana na redu da se rasturi, osvetli, prekuca. Gotovo. Oni su otišli, vagon je zaključan. Do sledeće stanice možete spavati. (Ne možemo reći da je zebnja stražara potpuno bespredmetna. Desi se da poneko od onih veštih i pobegne. Kucnu oni tako u dasku, a ona – ostrugana. Ili, vide iznenada kod deljenja čorbuljka: usred neobrijanih lica nekoliko obrijanih. Tada stražari – s automatima oko vagona: »Predaj noževe!« U stvari, radi se samo o jeftinom kicoštvu kriminalaca i onih što im se približavaju: bilo im »dosadilo« da budu neobrijani, a sada moraju da predaju svoj brijač, svoju *pačavru.)*

Crveni voz se od drugih direktnih vozova razlikuje i po tome što ko u njega uđe nikako nije siguran da će iz njega živ izići. Kada je 1942. godine u Solikamsku bila istovarena kompozicija iz lenjingradskih zatvora, sav nasip je bio zastrven leševima – živih je malo bilo stiglo. U zime 1944/45. i 1945/46. u naselje Železnodorožni (Knjaž–Pogost), a isto tako i u sve glavne čvorove Severa, zatvorenički vozovi iz oslobođenih teritorija – baltičkih, pa poljskih, pa nemačkih – stizali su s po jednim ili dva vagona leševa. Ipak su leševi uredno usput odvajani iz »živih« vagona u mrtvačke. No, to se nije uvek dešavalo. Na stanici Suhobezvodna (Unžlag) nije se jednom desilo da tek pošto otvore vagon, nakon pristajanja kompozicije, saznaju ko je tu živ, ko mrtav. Nije izišao – mrtav je.

Strašno je i smrtno opasno putovati zimi, jer straža, kojoj je bezbednost veća briga, ne uspeva da dovlači još i ugalj za 25 furuna. Ma nije ni po žegi preslatko: od četiri mala prozorčića dva su zakovana, krov vagona je užaren. Ne može se, valjda, straža zamarati noseći vodu za hiljadu ljudi ako nije mogla napojiti ni jedan jedini vagonzak! Zatvorenici smatraju da su najbolji meseci za etapu april i septembar. A opet, ako voz putuje *tri meseca* (Lenjingrad–Vladivostok, 1935), ne pomaže ni najbolje vreme. Ako je etapa predviđena na ovako dugo vreme, mora se misliti i na političko vaspitanje boraca straže i na brigu za duše zatvorenika: tada s kompozicijom, u zasebnom vagonu, putuje i *kum,* operativni delegat. On se odranije, još u zatvoru, pripremao za etapu i ljudi nisu onako nasumce razbacani po vagonima, nego su razvrstani prema spiskovima što ih je on odobrio. On je lično odredio starešinu svakog vagona i u svakom vagonu podmetnuo pripremljenog cinkaroša. Na dužim stajanjima on nalazi povod da i jednoga i drugoga poziva iz vagona da mu pričaju šta se tamo govori. Opera je sramota da putovanje završi bez vidljivih rezultata, pa usput ponekome namontira istragu, i gle! – zatvorenik se na određenom mu mestu iskrca s novom kaznom.

Neka je proklet i on, taj crveni voz za stoku – koliko god da je i direktan, i bez presedanja! Ko je boravio u njemu nikad ga ne može zaboraviti. Samo da se što pre stigne! Samo da se dođe, pa bilo i u logor!

Čovek je sazdan od nade i nestrpljenja. Kao da će *oper* u logoru biti čovečniji, a cinkaroši manje bezočni. Kao da nas kad stignemo neće s istim pretnjama i istim psima istresati na zemlju:

»Sedi dole!« Kao da će tamo sneg biti manji od onoga u vagonu, ako vam je u njega prodirao. Kao da smo sada, kada nas istovaruju, već stigli i na mesto, kao da nas sada neće odvući na otkrivenim platformama nekakvog »ćire«. (Sprovoditi na otkrivenim platformama je za stražu pravi problem. Kako to učiniti? Evo kako: narede nam da se šćućurimo i povalimo jedan preko drugoga a onda nas pokriju velikom ceradom, kao ono mornare »Potemkina«, kada su ih streljali[374]. Hvala bar za ceradu! Olenjov i drugovi morali su, na Severu u mesecu oktobru, celi dan presedeti na otkrivenim platformama: oni su bili potovareni a lokomotiva nije stizala. Najpre je počela kiša, pa onda nastupio mraz, i dronjci na zekovima zamrzavali.) »Ćiru« će na putu bacati iz strane u stranu, bočne stranice će početi da pucaju i da se lome, poneko će od trzanja ispasti pod točkove. Nastaje problem i za kriminalca: recimo da od Dudinke ima 100 km vožnje na otkrivenim platformama, po polarnom mrazu – gde će biti njihova mesta? Odgovor: na sredini svake platforme. Tako će ih marva odasvuda grejati i tako oni neće ispadati na šine. Pravilno. Sada novo pitanje: šta će na kraju te uskotračne pruge videti zekovi (1939)? Ima li tamo zgrada? Ne, nijedne. Zemunica? Da, ali su one već naseljene, nisu za njih. Onda će odmah početi da kopaju za sebe zemunice? Ne – kako da kopaš usred polarne zime! Poći će da iskopavaju metal. Pa kako će živeti? Šta – živeti?... Ah da, živeti... Živeće – pod šatorima.

Ali, ne mora se valjda nastavljati uvek uskotračnicama?... Ne, naravno. Evo i jedan direktan dolazak. U februaru 1938, na stanicu Jercevo. Vagoni su otvoreni u noći. Duž voza zapaljene vatre i na njihovoj svetlosti obavlja se iskrcavanje u sneg, prebrojavanje, postrojavanje, još jedno prebrojavanje. Mraz – trideset dva stepena. Etapa je iz Donbasa, svi su uhapšeni u leto pa su u plitkim cipelama, mokasinama, sandalama. Pokušavaju da se primaknu vatrama – teraju ih: nisu vatre za to, one su za osvetljenje. Prsti se od prvog minuta koče. Sneg se u laku obuću nabio i više se čak i ne otapa. Milosti nema, komanda: »Zbor! U kolonu!... Korak desno... Korak levo... bez upozorenja... Napred marš!« Na tu milu komandu, za taj uzbudljivi trenutak, psi zavijaju na lancima. Krenu stražari u bundama, krenu na propast osuđeni kažnjenici u letnjim odećama – u duboki neproprčeni sneg, nekuda u mračnu tajgu. Ispred njih nigde ni tračka svetlosti. Plamti polarna svetlost – prvi naš i poslednji susret s njom... Jele pucaju od mraza. Bosi, ukočanjenim stopalima i golenicama ljudi gaze i prte sneg.

Ili, na primer, dolazak na Pečoru u januaru 1945. godine. (»Naše armije zauzele Varšavu!... Naše armije odsekle Istočnu Prusku!«) Pusta poljana pod snegom. Ljudi izbačeni iz vagona, sedeli na snegu, po šestorica u redu. Dugo ih brojali, grešili, opet brojali. Digli ih, poterali šest kilometara po snežnom celcu. Etapa isto tako s juga (iz Moldavije) – svi u kožnoj obući. Ovčarskim psima pušteno da se primaknu, i oni zekovima poslednje vrste skaču na ramena, pare ih vrućim psećim dahom za vratom. (U toj vrsti su bila dva sveštenika – stari sedovlasi otac Fjodor Florja, pridržavao ga mlađi, otac Viktor Šipovaljnikov.) Kakva upotreba ovčarskih pasa! Ne! – kakvo samosavlađivanje ovčarskih pasa! Jer oni bi i te kako rado zagrizli!

Stigli su, konačno! Prihvatno logorsko kupatilo. Moraju se svlačiti u jednoj kućici, pretrčavati goli dvorište, kupati se u drugoj. Sada je, ipak, sve lakše podnositi: glavno je prebrođeno. Zar nisu već stigli?! Pao je mrak. Odjednom saznaju: mesta nema u logoru, logor nije spreman da prihvati etapu. Posle kupanja, etapnike ponovo postrojavaju, prebrojavaju, okružuju psima i – natrag, istim putem, šest kilometara prćenja snega, vucaranja sa stvarima, samo sada po mraku, do svoga voza. A u međuvremenu su vrata vagona bila otvorena, vagoni se ishladili, ni ono malo toplote nije ostalo u

njima. I ugalj sav izgoreo – kraj je puta, i sada se više nema gde uzeti. Morali su se tako celu noć smrzavati, a ujutru dobili da prežvaću suve crvenperke (a kome se pije – sneg je tu!), pa opet natrag, u logor.

Oni su imali i sreće! Logor je, ipak, bio tu, ako ih nije primio juče, primiče ih danas. A šta ako – to se često dešava, to je svojstveno crvenim vozovima, da stižu u pustinju – ako poslednji dan etape postane i dan stvaranja novoga logora, ako ih jednostavno zaustave u tajgi, pod polarnom svetlošću, i na nekoj od jela prikuju daščicu: »Prvi OLP« (zasebni logorski punkt). Tu će morati bar nedelju dana žvakati voblu i brašno zamesivati sa snegom.

Ako je logor, pak, osnovan makar i dve nedelje ranije, to je već komfor, već se može očekivati topla hrana. Zdela, istina, nema: čorba i jelo se sipaju u lavore za po šest ljudi; svaka šestorica se postavi oko lavora (stolova i stolica takođe nema), dvojica ga pridržavaju levim rukama za ručku, a desnima jedan po jedan zalažu. Autor se ponavlja! Vogvozdino? Ne, to se desilo u Pereborima, 1937. godine, kazuje Loščilin. Ne ponavlja se autor, ponavlja se Gulag.

... Zatim će novajlijama dati brigadire od starih logoraša, koji će ih ubrzo *naučiti da žive,* da se snalaze i da varaju. Od prvoga jutra poći će na rad – sat Epohe ide, ne čeka. Nema više kod nas carske robije Akatuj, gde su novodošli imali pravo na tri dana odmora.[375]

* * *

Privreda Arhipelaga postepeno cveta, pružaju se nove železničke pruge, tako da se već na mnoga slična mesta, na koja se donedavno stizalo samo vodom, sada dolazi vozovima. Ali, još ima živih logoraša koji vam mogu ispričati kako su plovili rekom Ižmom, na pravim staroruskim lađama, po stotina u lađi, i sami veslali. Kako su se rekama Pečorom i Usom na ribarskim lađama dovlačili do rodnoga logora. A na Vorkutu zekove gonili šlepovima: do Adzvavoma na velikima, a ovde bio pretovarni punkt Vorkutlaga, i odavde do, recimo, Ust–Use – nadomak ruke – vozilo se na šlepu s malim gazom deset dana; na šlepu vrvile uši, straža jednom po jednom dozvoljavala da izađe gore i otrese nešto od svojih parazita u vodu. Ni etape na čamcima nisu bile direktne, i one su prekidane čas pretovarima, čas prevlačenjem plovila, čas pešačkim deonicama.

I ovakva mesta su imala svoje etapne zatvore, od motki, ili pod šatorima: Ust–Usa, Pomozdino, Ščelja–Jur. I ove jazbine imale su svoj kućni red. Sopstvena pravila za stražu, sopstveni način mučenja zekova. Međutim, sasvim je jasno da mi tu egzotiku nećemo moći opisati, zato se toga nećemo ni laćati.

Severna Dvina, Ob i Jenisej pamte vreme kada su zatvorenici počeli da se prevoze – na raskulačenje – šlepovima. Ove reke teku pravo na sever, a šlepovi su velikog trbuha, mnogo zapremaju: samo ovako se moglo izići na kraj sa svom onom sivom masom i izbaciti je iz žive Rusije na mrtvi Sever. Ljudi su nabacivani u koritastu šupljinu šlepa, i tu, na hrpi jedan preko drugoga, micali su se kao rakovi u korpi. A gore, visoko, na bočnim stranama, kao na hridinama, stajali su stražari. Ponekad bi ovu masu vozili i otkrivenu, ponekad bi je pokrili velikom ceradom – ili da se ne

gleda, ili da se bolje čuva, samo nikako ne da je zaštite od kiše. Prevoz u takvom šlepu i nije bio etapa – bio je smrt s odlaganjem. Uz to, skoro nisu ni hranjeni, a pošto bi bili izbačeni u tundru – o hrani ni pomena. Ostavljani su da umru, oči u oči s prirodom.

Prevoz na šlepovima po Severnoj Dvini (i na Vičegdi) nije prestao ni do 1940. godine; štaviše, još više je oživeo: sada su njima prevoženi *oslobođeni* Zapadni Ukrajinci i Zapadni Belorusi. Zatvorenici su u skladištu *stojali* nabijeni kao sardine, i to ne jedan dan. Mokrili su u staklene tegle, prenosili tegle ruka ruci i prosipali ih kroz prozorčad, dok su one ozbiljnije stvari išle – u pantalone.

Na Jeniseju prevoz na šlepovima se ustalio i ostao desetinama godina. U Krasnojarsku su tridesetih godina bile sagrađene nastrešnice na obali, pod kojima su zatvorenici cvokotali po dan i noć ili dva dana i dve noći, čekajući prevoz.[376] Jenisejski šlepovi za prevoz zatvorenika imaju skladište opremljeno za stalno – mračno, na tri sprata. Samo kroz bunar otvora, tamo gde su stepenice, prolazi nešto svetlosti. Straža živi u kućici na palubi. Stražari paze na izlaze iz skladišta i gledaju okolo da nije ko isplivao. U skladište niko ne silazi, pa ma koliko se odozdo čuli jauci i vapaj za pomoć. I nikada se zatvorenici ne izvode gore na šetnju. U etapama 1937–38. i 1944–45 (a nije teško pretpostaviti da je tako bilo i u međuvremenu) dole u skladištu nije pružana nikakva medicinska pomoć. Zatvorenici leže na spratovima, nabijeni u dva reda: jedni glavama ka stranicama, drugi – ka nogama prvih. Kiblama na svakom spratu može se prići samo preko ljudi. Ne dozvoljava se uvek da se kible iznose na vreme (treba zamisliti kako je podizati bure s nečistoćama uz strme stepenice!), one se prepunjuju i nečistoća se razliva po podu galerije i propada na donje galerije. A ljudi leže. Hrane se tako što se čorbuljak raznosi u buradima po galerijama; pomoćnici stražara su sami zatvorenici. I tu se, u večnoj tami (moguće je da sada postoji i električno osvetljenje), na svetlosti »slepih miševa«[377] razdaje. Ovakva etapa se ponekad do Dudinke protezala i ceo mesec. (Sada se, razume se, to može prevaliti i za nedelju.) Zbog plićaka i drugih smetnji na vodi, put bi se ponekad produžio, namirnica bi ponestalo a onda se po nekoliko dana ne bi uopšte hranili (i, naravno, to nikada ne bi bilo nadoknađeno).

Čitalac koji dobro pamti može ovde i bez autora da doda: kriminalci pri tom zauzimaju gornji sprat, što bliže otvoru, vazduhu i svetlosti. Oni prilikom podele hleba dobiju koliko im treba, a ako se etapa obavlja uz teškoće – ne zaziru da *lapnu njupavac* (da otmu sledovanje hleba) od te proste stoke. Veliki deo puta lopovi prekraćuju uz karte; karte sami prave, a kartaške uloge skupljaju tako što učine masovni *šmon*[378] nad *ovcama*, u bilo kojem delu šlepa da se nalaze. Oduzete stvari se neko vreme gube i dobijaju, gube i dobijaju među lopovima, pa se posle za bagatelu isture gore, straži. Da, čitalac se dobro setio: straža je *na udici* kriminalaca, ona kradene stvari uzima ili za sebe ili ih preprodaje u pristaništima a zauzvrat kriminalcima donosi hranu.

A otpor? Ima ga, samo vrlo retko. Evo slučaja za koji znamo. Godine 1950, u nekom sličnom i slično sagrađenom šlepu, samo većem – morskom, na etapi od Vladivostoka prema Sahalinu, sedmorica nenaoružanih mladića iz Pedeset Osmog dali su otpor kriminalcima *(kučkama)* kojih je bilo oko osamdeset (i, kao uvek, ne bez noževa). Ove *kučke* su pretresale svu etapu još u vladivostočkom etapnom zatvoru *»tri–deset«.* Oni pretresaju vrlo pažljivo, nimalo gore od tamničara, znaju sve škrinje, ali nikakav pretres ne može sve da otkrije. Znajući za to, oni su u

skladištu šlepa lažno razglasili: »Ko ima novca, može kupiti krdže.« Na to je Miša Gračov izvadio tri rublje sakrivene u vatiranoj jakni. *Kučka* Volođa Tatarin mu podviknuo: »Što ti, mrcino, *porez ne plaćaš?«* I skočio da mu ih otme. Ali ga armijski oficir Pavel (prezime ne znamo) odgurnuo. Volođa Tatarin mu uneo *makaze* u oči. Pavel ga oborio s nogu. Odjednom navalilo dvadeset–trideset *kučaka,* a uz Gračova i Pavela skočili Volođa Špakov, bivši armijski kapetan, Serjoža Potapov, Volođa Reunov, Volođa Tretjuhin, isto tako bivše vojne starešine, i Vasja Kravcov. I šta? – sve se svršilo sa samo nekoliko izmenjenih udaraca. Da li se ispoljio iskonski i istinski kukavičluk kriminalaca (koji oni uvek prikrivaju nameštenom odlučnošću i bahatim nastupom), ili su ustuknuli zbog blizine stražara (ovo se odigravalo ispod samog otvora na palubi), jer su se čuvali za neki važniji društveni zadatak – da stignu na vreme i ugrabe od *poštenih lopova* aleksandrovski etapni zatvor (isti onaj što nam ga je Čehov opisao) i sahalinsko gradilište (ne, naravno, da ga uzmu da bi *gradili*), tek oni su se povukli samo s pustim pretnjama: »Na kopnu ima da vas pretvorimo u *smeće!«* (Do obračuna nije došlo, momci nisu »pretvoreni u smeće«. U aleksandrovskom etapnom zatvoru *kučke* je čekalo neprijatno iznenađenje: njega su *pošteni* već bili okupirali.)

U parobrodima koji plove na Kolimu sve je isto, samo većih razmera. Ima i danas, ma koliko to čudno izgledalo, poneko od preživelih zatvorenika koji su etapirani na Kolimu s poznatom misijom »Krasina« u proleće 1938. na nekoliko parobroda–*kaljača* (»Džurma«, »Kulu«, »Nevstroj«, »Dnjeprostroj«), kojima je »Krasin« probijao led. I ovde su, isto tako, u hladnom prljavom skladištu bila sagrađena po tri sprata, a na svakom od njih dvospratni ležajevi na motkama. Istina, mrak nije baš svuda vladao: bila je pokoja petrolejčica i pokoji fenjer. Po odeljcima i utvrđenom redu izvođeni su na palubu u šetnju. U svakom od parobroda – po tri–četiri hiljade ljudi. Putovanje se proteglo na više od nedelje, i za to vreme hleb, koji je bio uzet u Vladivostoku, ubuđao se i etapna norma snižena je sa 600 grama na 400. Hranjeni su ribom, a što se pitke vode tiče... pa šta, zlu se ne valja radovati... s vodom su bivale *privremene poteškoće.* U poređenju s rečnim etapama – ne zaboravite bure, morsku bolest. Iscrpljeni i iznemoždeni ljudi su povraćali, nisu više bili kadri da ustanu ni iz sopstvene bljuvotine, podovi su bili pokriveni debelim slojem izbljuvaka, a on je opet izazivao na povraćanje.

Na putu se odigrala jedna politička epizoda. Lađe je trebalo da prođu kroz moreuz Laperuz, do samih japanskih ostrva. Sa stražarskih kula na lađama nestali su mitraljezi, sprovodnici su se preobukli u civilno, skladišta su zatvorena, izlazak na palubu zabranjen. A u brodskim dokumentima je još u Vladivostoku bilo dalekovido upisano da se prevozi – kakvi zatvorenici, to bože sačuvaj! – dobrovoljna radna snaga za Kolimu. Mnoštvo japanskih lađica i čamaca muvalo se oko lađa, ni najmanje podozrevajući. (Na »Džurmi« se drugom prilikom, 1939, desio i ovakav slučaj. Kriminalci iz skladišta domogli su se magacina, opljačkali ga, a zatim zapalili. Sve to nadomak Japana. Pokuljao dim iz »Džurme«, Japanci ponudili pomoć, ali kapetan pomoć nije prihvatio, nije čak o t v o r i o n i o t v o r e. Pošto su se malo udaljili od Japanaca, izbacili su leševe dimom ugušenih preko palube; nagorelu, polupokvarenu hranu su zatim predali logorima za sledovanje logorašima.)

Prolaze otada desetine godina, a koliko li je na svetskim morima slučajeva u kojima u opasnosti nisu više, izgleda, zekovi nego sovjetski građani, ali se zbog iste zatvorenosti, koju smo proglasili za nacionalni ponos, pomoć ne prihvata. I ajkule neka nas žderu, samo da vašu ruku ne prihvatimo! Zatvorenost i jeste naš rak.

Pred Magadanom konvoj se zaglavio u ledu, ni »Krasin« nije mogao pomoći (bilo je prerano za plovidbu, ali se žurilo da se doturi radna snaga). Drugoga maja zatvorenike su iskrcali na led, pre

obale. Došljacima je Magadan pokazao tužno lice: mrtve vulkanske kupe, ni drveta, ni žbuna, ni ptica, samo nekoliko drvenih kućica i dvospratna zgrada Daljstroja. Glumeći po scenariju *prevaspitavanja,* to jest praveći se da dočekuju ne kosti za kaldrmisanje zlatonosne Kolime nego privremeno izolovane sovjetske građane koji će se vratiti stvaralačkom životu, dočekao ih je daljnostrojski orkestar. I dok je orkestar svirao marševe i plesove, dokrajčeni, poluživi ljudi su se saplitali po ledu, u sivoj koloni, vukući svoje moskovske stvari (ova ogromna u celosti politička etapa gotovo da se nije bila srela s kriminalcima) i noseći na ramenima druge polužive ljude – reumatičare, ili sakate (vremenske kazne su davane i beznogima).

Zapažam već da ću se odmah početi ponavljati, da će i meni i čitaocu postati dosadno. Čitalac već sve unapred zna: sada će ih povesti kamionima na stotine kilometara, pa na desetine pešice. Tamo će otvoriti nove logorske punktove, i u prvim minutima po dolasku otići na rad, i jesti ribu i brašno prismačući snegom, i spavati pod šatorima.

Upravo tako. A do toga, prvih dana, biće utaboreni tu, u Magadanu, pod isto tako polarnim šatorima, gde će biti primljeni komisijski, što znači pregledani nagi i, prema stanju zadnjica, određena im sposobnost za rad (svi će biti podobni). I naravno, biće odvedeni u kupatilo, i u predsoblju im biti naređeno da ostave kožne kapute, romanovske bunde, vunene džempere, odela od finog štofa, kavkaske ogrtače, valjenke (sada nisu došli nepismeni mužići nego partijska vrhuška – urednici novina, direktori trustova i fabrika, saradnici oblasnih komiteta, profesori političke ekonomije, sve oni koji su u početku tridesetih godina znali za cenu takvih stvari). »A ko će to čuvati?« – bili su zabrinuti novodošli. – »A kome su potrebne vaše stvari?« – vređa se osoblje. – »Idite slobodno, kupajte se.« Oni će poći. I izići na druga vrata, gde će primiti crne pamučne pantalone i bluzu, logorske vatirane jakne bez džepova, cipele od svinjske kože. (Ne, to nije sitnica, to je rastanak s ranijim životom – sa zvanjima, dužnostima, s počastima!) – »A naše stvari, gde su one?« – zakukaće. – »Vaše stvari? Doma ostale!« – zarežaće na njih kakav šef. – »U logoru nema više ništa *vašel* Kod nas u logoru vlada komunizam! Čelni, napred ‘arš!«

Pa, ako su stigli u »komunizam« – što i da se bune? Njemu su život i posvetili...

* * *

Postoje i etape na zapregama i, prosto, pešačke etape. Sećate li se iz *Vaskrsenja* – teralo se po sunčanom danu iz zatvora do stanice. A u Minusinsku, tamo neke 194..., oni koji celu godinu nisu izvođeni u šetnju, koji su se bili odvikli od hodanja, disanja, od gledanja – izvedeni su, postrojeni, poterani *dvadeset pet kilometara* do Abakana. Deset ih je uz put umrlo. O tome neće biti napisana nikakva epopeja, čak ni jedna glava epopeje. Kad na groblju živiš, kako da oplačeš sve mrtve?

Pešačka etapa je baba železničke, baba vagonzaka, baba *crvendaća.* U naše vreme ona se sve manje upražnjava, samo tamo gde je nemoguć prevoz mehaničkim sredstvima. Ovako, pešice, otpremani su zatvorenici iz blokiranog Lenjingrada do nekog određenog sektora na Ladoškom jezeru, do crvendaća. (Žene su sprovođene s nemačkim zarobljenicima, naši muškarci su bajonetima odvajani od žena da im ne bi opljačkali hleb. Ko bi pao – skinuli bi mu obuću, pa ga bacili na

kamion, bio on živ ili mrtav.) Tako je iz kotlaskog zatvora svakog dana otpremana po jedna etapa od sto ljudi do Ust–Vima (oko 300 kilometara), a ponekad i do Čibjua (više od 500). Jednom je 1938. ovako poterana i jedna ženska etapa. Etape su dnevno prelazile oko 25 kilometara. Straža je imala sa sobom po jednog ili dva psa. One što bi zastali, terala je kundacima. Istina, zatvoreničke stvari, kazan i hrana, pratili su ih na zapregama, i time je etapa podsećala na tradicionalne etape iz XIX veka. Konačilo se i pod krovom – u razorenim kućama raskulačenih seljaka, s porazbijanim prozorima, s istrgnutim vratima. Računovodstvo kotlaskog etapnog zatvora izdavalo je etapi hranu na teorijski predviđeno vreme, kao da će na putu sve ići glatko i da se vreme neće ni za jedan dan prekoračiti (ovo je opšti princip našeg računovodstva). Ako bi se na putu ostalo više, hranu bi rastezali, davali neslanu meću od ražanog brašna, a i – ništa. U tome se, ipak, odstupalo od tradicije.

Godine 1940. etapa Olenjova je posle šlepa poterana pešice kroz tajgu (od Knjaž–Pogosta prema Čibjuu), i to bez imalo hrane. Pili su vodu iz močvare, dizenterija ih je kosila. Padali su od iznemoglosti a psi su kidali odeću palih. U Ižmi su lovili ribu na pantalone i jeli je živu. (I – na jednom proplanku im javiše: tu ćete graditi železničku prugu Kotlas–Vorkuta!)

Gonjene su naše pešačke etape i u druga mesta našeg evropskog Severa, sve dotle dok po istim maršrutama nisu potekli veseli crveni vagoni, vozeći drugu generaciju po nasipima koje je podigla ona prva.

Pešačke etape imaju svoju tehniku koju razrađuju tamo gde se često i mora mnogo zatvorenika terati peške. Recimo, stazom u tajgi vode etapu od Knjaž–Pogosta do Vesljane. Najednom, zatvorenik padne i dalje ne može. Šta s njim? Pomislite dobro – šta s njim? Nećete valjda zaustaviti celu kolonu! Nećete ni na svakog koji padne i ne ustane ostavljati po vojnika: vojnika je malo, zatvorenika mnogo! Prema tome?... Prema tome, vojnik će neko vreme ostati kod njega, zatim će požuriti da pristigne kolonu... sam.

Dugo vremena su se zadržale pešačke etape iz Karabasa u Spask. Ima svega 35–40 kilometara, ali se mora preći u jednom danu, i to hiljadu najednom, a među njima je i mnogo iznemoglih. Ovde bi čovek očekivao da će mnogi padati i zaostajati s onom predsmrtnom bezvoljnošću i nezainteresovanošću kada bi se u takve ljude moglo i pucati a da se oni i ne pomaknu napred. Oni se smrti ne boje, boje se batine, neumorne batine što bije i bije gde joj sune. Batinanja će se preplašiti i – poći! To je provereno, to je živa istina. Zato se kolona stavlja ne samo u obruč običnog lanca automatičara na oko 50 metara nego i u obruč vojnika bez oružja ali s batinama. One što izostanu biju (kao što je, uostalom, predskazao i drug Staljin),[379] biju i biju, i oni više ne mogu – a idu! I mnogi od njih, na veliko čudo, čak stignu. Oni ne znaju da je to *provera na batinu,* i da će one što i pod batinama ostanu da leže i ne pokušaju da krenu kupiti zaprege otpozadi. Iskustvo organizacije! (Može neko upitati: a zašto ih odmah ne metnu sve na zaprege?... A odakle zaprege, odakle konji? Mi se sada služimo traktorima. A i ovas – koliko košta on danas?...) Takve etape su bile brojne u godinama 1948–50.

A 20–tih godina pešačka etapa bila je jedna od glavnih. Bio sam tada mali, ali ih odlično pamtim. Terane su ulicama Rostova na Donu, potpuno otvoreno. Uzgred, poznato naređenje: »...otvara vatru bez upozorenja!« tada je glasilo drukčije, zbog druge tehnike; straža je često imala samo sablje.

Komandovalo se ovako: »Korak u stranu – straža puca i seče!« To zvuči moćno: »puca i seče«. Odmah ti se rodi slika kako će ti, evo, ovoga časa, neko otpozadi raspolutiti teme.

Pa čak i u februaru 1936. terana je ulicama Njižnjeg Novgoroda pešačka etapa zavolških staraca s dugim bradama i u gunjevima od domaćeg sukna, u opancima i obojcima – prava »Rusija koja nestaje«... I odjednom – na put joj izlaze tri automobila s predsednikom VCIK–a Kalinjinom. Etapa je zaustavljena. Kalinjin je prošao, ni osvrnuo se nije.

Zatvori oči, čitaoče. Čuješ li lupu točkova? To idu vagonzakovi. To idu crvendaći. U svakoj minuti dana i noći. U svakom danu godine. Čuješ li kako zapljuskuje voda? To plove zatvorenički šlepovi. A ovo sada – to bruje motori crnih marica. Bez prestanka neko se ukrcava, prekrcava, iskrcava. Žagor čuješ? To su pune–prepune ćelije etapnih zatvora. Neko zapomaže? To ištu pomoć opljačkani, pretučeni, žrtve nasilja.

Mi smo pregledali sve načine doturanja u logor i videli da su svi oni – gori. Videli smo i etapne zatvore – i dobrih nismo našli. Čak i poslednja ljudska nada: da će ubuduće biti bolje, da će u logoru biti bolje – lažna je nada.

U logoru će biti – gore.

Glava 4
S OSTRVA NA OSTRVO

Zekovi se s ostrva na ostrvo Arhipelaga mogu prevoziti i naprosto u pojedinačnim čamcima, što se naziva *specijalni sprovod.* To je vid prebacivanja s najmanjim ograničenjem slobode, gotovo da se i ne razlikuje od slobodnog putovanja. Samo, malo je onih koji dobiju takvu povlasticu. Mene je, u mom robijaškom životu, ipak zapalo tri puta da tako putujem.

Specijalni sprovod određuje se po naređenju visokih dostojanstvenika. Njega ne treba brkati s etapiranjem *po specijalnom nalogu,* iako se i on izvodi po naređenju nekoga odozgo. Etapa po specijalnom nalogu najčešće ide linijama svih etapa, jedino što možeš doživeti i divne (i utoliko više zapanjujuće) deonice puta. Putuje, na primer, Ans Bernštajn po specijalnom nalogu sa Severa na donju Volgu, u neku poljoprivrednu koloniju. Sprovode ga sa svim već opisanim ograničenjima, poniženjima, napujdavaju na njega pse, upiru u njega bajonete, deru se: »korak udesno, korak ulevo...« – i odjednom ga iskrcavaju na maloj stanici Zanzevatka, gde ga dočekuje usamljeni tihi čuvar, bez i pomena od oružja. On zeva: »Dobro de, prenoćićeš kod mene, a sad ajde malo prošetaj, a sutra ću te povesti u logor.« I Ans *šeta.* Znate li vi šta znači *šetati* za čoveka koji ima kaznu od deset godina, koji se ne jednom praštao sa životom, koji je koliko jutros putovao vagonzakom a sutra će u logor. On hoda i posmatra kako u staničnoj bašti čeprkaju kokoške, kako se seljanke, koje nisu uspele da prodaju maslac i dinje putnicima s voza, spremaju da pođu. Ide on tri, i četiri, i pet koraka u stranu, a niko mu ne viče »stoj!«; miluje, prosto ne verujući da je sve to java, bagremovo lišće i gotov je da zaplače.

A *specijalni sprovod* je od početka do kraja sve takva divota. Od normalnih etapnih puteva si daleko, nema »ruke na leđa!«, nema svlačenja do kože, nema sedanja na golu zemlju, čak ni najmanjeg pretresa. Straža ti pristupa prijateljski, možda te oslovljava i sa »vi«. Stavlja ti, onako uopšteno, na znanje: ako pokušate da bežite, moramo da pucamo. Pištolji su nam u džepovima, i puni. A vi ipak idite slobodno, *normalno,* da niko ne pomisli da ste zatvorenik. (Molim čitaoca da uoči da su i ovde kao i svuda interesi pojedinca i interesi države potpuno istovetni!)

Meni se u mom logorskom životu sve preokrenulo onoga dana kada me sa zbora za odlazak na rad, u kojem sam se bio zgrčio, i ja i moji prsti (oni su mi od držanja alata bili izgubili gipkost), iz moje tesarske brigade, prizvao rukovodilac radova i, s neočekivanim uvažavanjem, rekao mi: »Znaš, po naređenju ministra unutrašnjih poslova...«

Ja sam zanemeo. Smena je otišla, mene su okružili *mangupi*. Za jedne je to značilo »prišivanje nove kazne«, za druge – oslobođenje. Svi su se, ipak, u jednom slagali: ministra Kruglova neću izbeći. Ni sam nisam bio načisto s tim da li me čeka nova kazna ili oslobođenje. Sasvim sam bio smetnuo s uma da je pola godine ranije u naš logor dolazio neki tip i dao nam da popunimo kartice evidencije u Gulagu (ovaj posao je započet posle rata u bližim logorima, ali teško da je priveden kraju). Najvažnija rubrika u njemu bila je »struka«. Zekovi su, da bi sebi nabili cenu, upisivali zlatne gulagovske zanate: brica, krojač, magacioner, pekar. A ja sam zažmurio i – šta ću – napisao: nuklearni fizičar. Kakva ti moja nuklearna fizika: ako sam tek neke jade čuo o tome pre rata na univerzitetu i

zapamtio nazive atomskih čestica i njihove parametre! Ništa – ja sam baš to upisao: bila je to 1946. godina, atomska bomba nam je bila jako potrebna! Međutim, ni ja sam toj kartici nisam pridavao neki značaj, bio sam na nju zaboravio.

Postoji jedna slepa, savršeno neistinita legenda, koju nikada niko nije potvrdio, ali koju malo–malo pa čuješ u logorima: naime, negde, na tom istom Arhipelagu, postoje neka ostrvca pod imenom Rajska ostrva. Niko tamo nije bio, niko video; a ko je i bio – taj ćuti, ništa ne zbori. Na tim malim ostrvima, kažu, teku med i mleko, manje od pavlake i kajgane tu ti ne daju; pa čisto, pa uvek toplo, umni neki rad iza devet katanaca.

Eto, na ta sam rajska ostrva (u logorskom žargonu *šaraške*[380] ja stigao na polovini svoje kazne. Njima imam da zahvalim što sam ostao živ: da sam celo vreme ostao u logorima, sigurno ne bih preživeo. Njima ima da zahvalim i to što pišem ovo istraživanje, premda im u ovoj knjizi ne posvećujem pažnju (o njima sam već napisao roman).[381] Upravo s tih ostrva, s jednog na drugo, s drugog na treće, i prevožen sam pod *specijalnim sprovodom:* dva čuvara na mene jednoga.

Ako bi bilo istina da duše umrlih s vremena na vreme proleću među nama, posmatraju nas, lako čitaju naše i najmanje pobude, dok mi njih ne vidimo niti naslućujemo njihovo bestelesno prisustvo – na tako nešto bi ličilo i putovanje pod specijalnim sprovodom.

Uranjaš u vrevu *slobode,* zatičeš se u gužvi stanične sale. Gledaš rasejano na obaveštenja koja se tebe sigurno ni najmanje ne mogu ticati. Sedaš na starinski putnički »divan« i slušaš čudne i bezvredne razgovore: te nekakav tamo muž bije ženu ili ju je ostavio, te neka se svekrva, bog sveti zna zašto, ne slaže sa snahom, te susedi u zajedničkom stanu drže upaljeno svetlo u hodniku ili ne brišu noge, te neko nekoga ometa u poslu, te opet nekome tamo nude dobro mesto a taj se ne usuđuje da prihvati predlog – pa i nije tako jednostavno promeniti posao, zar ne? Sve to slušaš i počinju te podilaziti žmarci negodovanja: tebi je prava mera stvari u Vasioni, mera svih slabosti i svih strasti, tako jasna, a ovim grešnicima nije dato da je saznaju. Samo si ti istinski živ, ti koji si bestelesan, a svi oko tebe samo greškom ubrajaju sebe u žive.

A među vama – nepremostiva provalija! Ne smeš im ni viknuti, niti ih prodrmati za ramena, ni zaplakati nad njima! Jer, ti si samo duh, priviđenje, a oni – materijalna tela.

Kako da im otvoriš oči? Mogao bi samo ako bi im se pokazao kao duh, privideo kao utvara, u snu im se javio: Braćo! Ljudi! Zašto vam je život dat!? U gluvo doba noći otvaraju se vrata ćelija smrti i ljude s velikom dušom odvlače na streljanje. Na svim prugama ove zemlje, u ovaj čas, evo baš sada, ljudi koji su jeli preslanu haringu oblizuju suve usne suvim jezikom, maštaju o velikoj sreći da mogu ispružiti noge, da mogu obaviti nuždu. U Orotukanu zemlja odmrzne na jedan metar tek s dolaskom leta i samo tada se mogu u njoj sahraniti leševi preminulih tokom zime. A vi što živite pod plavim svodom, pod toplim suncem, vi imate mogućnost da raspolažete svojom sudbinom, možete poći da pijete vode, možete se ispružiti, ići kuda vam je volja bez straže. Kakve neočišćene noge! Kakva svekrva! Recite samo, i ja ću vam kao iz rukava izručiti ono što je najglavnije u životu, sve njegove zagonetke. Ne jurcajte za varljivim sablastima – za imanjem, za zvanjem! Da se to nabere – prođu desetine godina kidanja živaca; da se izgubi – dosta je samo jedna noć. Živite tako da život

uvek posmatrate odozgo, ne plašite se siromaštva, ne jurite sreću, ionako: ni dobra do veka, ni zla bez leka. Zar vam nije dosta što se ne smrzavate i što vam žeđ i glad ne razdiru utrobu? Kičma vam nije slomljena, na obe noge hodate, obema rukama hvatate, na oba oka vidite, na oba uva čujete – šta još ima kome da zavidite? Zavist prema drugome najviše nas same nagriza. Protrljajte oči, očistite dušu i više od svakoga volite onoga ko vas voli i onoga ko vam je naklonjen. Ne psujte, ne vređajte, ni s kim od njih ne rastajte se posvađani: jer, ko zna, možda je to vaše poslednje viđenje pre hapšenja, da im ne ostanete u rđavoj uspomeni!...

U međuvremenu, stražari miluju u džepu crnu ručicu pištolja. Sedimo sva trojica jedan do drugoga – mi trezveni momci, mirno društvo.

Protrljam čelo, zatvorim oči, pa ih otvorim – opet isti san: gomila ljudi koje niko ne sprovodi. A ja se tvrdo sećam da sam koliko sinoć noćio u ćeliji, da ću koliko sutra opet biti u njoj. Uto i kondukter s kleštima: »Kartu, molim!« – »Kod druga!«

Vagoni su puni (puni – po merilima slobode: pod sedištima ne leži niko, na podu prolaza niko ne sedi). Rečeno mi je da se držim jednostavno, a ja se ne može biti jednostavnije držim. Video sam, na primer, u susednom kupeu slobodno mesto u uglu do prozora i prelazim na njega. A za stražare u tom kupeu nema mesta: oni su ostali u prvom i odatle kao zaljubljeni zure u mene. U Pereborima se oslobađa mesto prema meni, preko stočića, ali ga pre stražara hvata momak jakih čeljusti, u kratkoj bundi i u šubari, s običnim no jakim drvenim koferom. Prepoznajem kofer: proizvod logora, made in Arhipelag.

-U–uf, oduvava se mladić. Svetlosti ima malo, no vidim: sav je u licu crven, na vratima je bila tuča. Pruža mi čuturicu: »Malko piva, druže?« Znam dobro da se moj stražar kida tamo u susednom kupeu: ja nemam prava da pijem alkoholno piće, to se ne sme! No – treba se držati jednostavno, zar ne? Zato ja, kao nemarno, kažem: »Pa može, kad veliš.« (Pivo! Pivo! Ja za tri godine nisam gucnuo ni kap piva! Sutra u ćeliji ima da se hvalim: pio sam piva!) Momak naliva i ja pijem sve se stresajući. Već se smrklo. Osvetljenja u vagonu nema, posleratni poremećaj. U starom fenjeru nad pregradom iznad vrata dogoreva ona jedna sveća za četiri kupea. Ja i mladić zapodevamo prijateljski razgovor i ne videći jedan drugoga. Moj stražar, ma koliko da se naginje i upinje da čuje, zbog lupe vagona ništa ne hvata. Imam u džepu dopisnicu za kući, odmah ću mom bezazlenom sabesedniku objasniti ko sam i zamoliti ga da je ubaci u neko poštansko sanduče. Sudeći po koferu, i on je od naših. No, on me preduhitri: »Znaš, jedva sam izmolio odsustvo. Dve godine nisam bio, takva je naša pseća služba.« – »Kakva to?« – »Ne znaš? Ja sam *asmodej*[382] plave epolete, nikad nisi video?« Pih, bruka jedna, kako to nisam odmah zapazio! Perebori su centar Volgolaga; kofer je iznudio od zekova, načinili su mu ga besplatno. Kako se samo ta sorta utkala u naš život: malo je bilo dva *asmodeja* na dva kupea – ukrcao se i treći! A šta ako se negde pritajio i četvrti! A možda ih ima u svakom kupeu? Možda još neko od naših ide pod specijalnim sprovodom?...

Moj mladić ne prestaje da slini, da se žali na sudbinu. Onda mu ja zagonetno protivrečim: »A onima koje ti čuvaš, koji su dobili deset godina ni za šta – njima je lakše?« On u isti mah zavezuje; do jutra nije zinuo. Mora da je i pre toga u polutami nazirao da sam u poluvojnoj odeći: šinjel, bluza. Mislio: vojak neki. A sada: đavo će ga znati, možda kakav operativac? Možda gonim begunce? Zašto sam u tom vagonu? A on grdio preda mnom logore...

Ogarak sveće upada u otopinu, no ne prestaje da gori. Na trećoj polici za prtljag neki mladić prijatna glasa priča o ratu – o onom pravom, kakav se ne opisuje u knjigama; bio je inženjerac i kazuje verodostojne dogodovštine, onako kako je bilo. Tako ti prija kad čuješ da neuškopljena istina ipak dolazi do nečijih ušiju.

Imao bih i ja ponešto da ispričam... Baš me svrbi jezik da krenem... Ipak, volja me prolazi. Četiri godine moga vojevanja – kao da je krava repom odagnala. Ne mogu već ni da verujem ni da su one bile, a ne želim da ih se sećam. Ove dve *ovdašnje, ove* na Arhipelagu, pomračile su mi sve ratne staze, sve ratno drugovanje – sve je izbrisano. Klin se klinom izbija.

Nekoliko časova proveo sam među slobodnima i već osećam: moja usta su nema, nemam ja šta da radim među ovima, ja sam ovde sapet. Dajte mi slobodnu reč! Hoću u svoju domovinu! Hoću u svoj dom – na Arhipelag!

Ujutru *zaboravljam* razglednicu na gornjoj polici. Mora da će domaćica vagona čistiti vagon, poneće je u sanduče, ako je čovek...

Izlazimo na trg sa Severne stanice. Moji stražari se i ovoga puta našli novajlije – ne poznaju Moskvu. Uzećemo tramvaj »B«, odlučujem ja za njih. Nasred trga, uz tramvajsku stanicu, gužva, vreme je uoči početka radnog vremena. Stražar pokazuje vozaču knjižicu MVD. Mi ostajemo važno na prednjoj platformi, bez karata, kao kakvi deputati Mossovjeta. A jednog starca ne puštaju: invalid nisi, idi na zadnja.

Stižemo na Novoslobodsku ulicu, silazimo, i ja prvi put vidim zatvor Butirke spolja, iako me, evo, već četvrti put dovode u njega i mogao bih bez po muke skicirati njegov unutrašnji plan. Uf, kako je surov i visok njegov zid koji se proteže preko dva kvarta! Kada se otvori železna čeljust ovih vratnica, Moskovljanima se ledi krv u žilama. Međutim, ja bez žaljenja napuštam moskovske trotoare; kad prolazim ispod svoda male kule stražare, kao da idem kući. U prvom dvorištu se osmehujem, prepoznajem dobro mi znanu izrezbarenu glavnu vratnicu, ništa ne marim što će me postaviti – evo, postavili su me – licem prema zidu i upitati: »Prezime? Ime i ime po ocu?... Godina rođenja?...«

Prezime! – Ja sam Međuzvezdana Skitnica. Telo su mi utegli u pelene, ali duša moja je ostala izvan njihove vlasti.[383]

Znam: kroz nekoliko časova neizbežne procedure nad mojim telom – boksa, pretresa, izdavanja priznanica, popunjavanja ulazne kartice, perionice i kupatila – biću uveden u ćeliju s dve kupole, sa središnjim lukom koji se nisko spušta (sve ćelije su takve), s dva velika prozora i jednim dugačkim stolom–ormarom, i sresti se s nepoznatim no neizostavno pametnim, zanimljivim i druželjubivim ljudima, a oni će započeti da mi pričaju, a i ja ću njima da pričam. Nećemo žuriti u večerima da zaspimo.

A na činijama će biti izgravirano (da ih neko ne ponese na etapu): BuTjur[384]. Sanatorijum Butjur, tako smo se poslednji put nad njim smejali. Sanatorijum za koji malo znaju usopljeni velikaši koji se muče da skinu kilažu. Oni vucaraju svoje trbušine u Kislovodsk, gde moraju da pešače na propisana rastojanja, zastajati da se odmore, ceo jedan mesec da se pate da bi skinuli dva–tri kilograma. A u

sanatoriju *Butjur,* tu pred nosom, svako od njih bi bez ikakvih vežbi smršao pola puda.

Učinak proveren. Izuzetaka nema.

Jedna od istina u koju te uverava zatvor jeste da je svet malen, prosto premalen. Istina, Arhipelag Gulag, mada prekriva svu teritoriju Saveza Sovjeta, brojčano je mnogo manji od njega. Koliko upravo ima stanovnika na Arhipelagu – odgovoriti na to nije u našoj moći. Može se pretpostaviti da ih istovremeno u logorima nije bivalo više od dvanaest miliona (jedni su išli pod zemlju, Mašina dovlačila nove). Ne više od jedne polovine od njih bili su politički. Šest miliona? – pa šta, to je tek neka mala zemlja, Švedska ili Grčka, u kojima se mnogi međusobno znaju. Ništa čudno ako u bilo kojoj ćeliji bilo kojeg etapnog zatvora obavezno nađeš sa svojim sagovornikom zajedničke poznanike. (Kakvo čudo ako Dolgan, koji je prvu godinu preležao isključivo u samicama, posle Suhanovke, posle batina kod Rjumina i bolnice, padne u lubjansku ćeliju i predstavi se, a žustri F. njemu bez oklevanja: »A, pa ja vas znam!« – »Odakle? – čudi se Dolgan – Vi se varate.« – »Ni najmanje. Vi ste onaj Amerikanac, Aleksandar Dolgan, za koga je buržoaska štampa lagala da ste kidnapovani a TASS demantovao. Bio sam tada na slobodi i čitao.«)

Volim taj trenutak kada u ćeliju uvode novoga (ne novajliju, novajlija ulazi prepadnuto i smušeno, već oprobanog zeka). I sam volim da ulazim u novu ćeliju (samo, bog mi bio na pomoći da više ne ulazim!). Bezbrižan osmeh, širok gest: »Zdravo, društvo!« Bacam zavežljaj na ležaj. – »Šta ima novo za ovu godinu u Butirkama?«

Počinje upoznavanje. Neki mladić, Suvorov, član 58. Na prvi pogled ništa posebno, ali – ne hitaj, poslušaj: s njim je u krasnojarskom etapnom bio izvesni Mahotkin ...

– Čekajte, da taj tip nije polarni pilot aviona?

– Da, da, njegovo ime...

– ... nosi ostrvo u Tajmirskom zalivu. A on – kažnjenik po članu 58– 10. Znači, da su ga pustili u Dudinku?

– Odakle znate? Tako je.

Odlično. Još jedna karika u biografiji meni potpuno nepoznatog Mahotkina. Ja njega nisam nikada sreo, niti ću ga, sigurno, ikada sresti, ali je moje aktivno pamćenje registrovalo sve što sam o njemu čuo. Mahotkin je dobio *banku,* no ostrvo se ne može preimenovati, jer je to ime uneto u karte celog sveta (nije ostrvo Gulaga). Njega su uzeli u avijatičarsku šarašku u Bolševu, gde se dosađivao, letač među inženjerima kojem ne daju da leti. Kada je šaraška bila podeljena na dva dela, Mahotkin je upao u deo u Taganrogu i tada su sve veze s njim prekinute. U polovini u Ribinsku čuo sam da je momak tražio da leti na Daleki sever. Evo, sada saznajem da mu je dozvoljeno. To meni nije ni od kakve koristi, ali ja sam zapamtio. A kroz deset dana ja ću se naći u nekom butirskom boksu–kupatilu (ima u Butirkama i takvih malih boksova sa slavinama i čabricama, da se ne opterećuje veliko kupatilo) s nekim R. Ni toga R. ne znam, ali je ispalo da je on ležao pola godine u butirskoj bolnici, a sada ide u ribinsku šarašku. Kroz tri dana znaće se i u Ribinsku, u tom zatvorenom sanduku u kojem je zeku svaka veza sa spoljnim svetom prekinuta, i da je Mahotkin u Dudinki, i kuda sam ja poveden. To

i jeste zatvorenički telegraf: pažnja, pamćenje, susreti.

A onaj simpatični čovek s naočarima u rožnim okvirima? On šeta po ćeliji i prijatnim baritonom pevuši Šuberta:

I mladost me opet davi,
I put je predug do groba...

– Carapkin, Sergej Romanovič.

– Dozvolite, ja vas dobro znam. Biolog? *Nepovratnik?*[386] Iz Berlina?

- Kako znate?
- Kako ne bih znao, svet je malen! Četrdeset šeste sam s Nikolajem Vladimirovičem Timofejevom–Resovskim...

Ah, kakva je to samo bila ćelija! Najblistavija možda u mom životu zatvorenika... Bio je jul. Mene su iz logora doveli po zagonetnom »nalogu ministra unutrašnjih poslova«. Stigli smo posle ručka, ali je zatvor bio tako pretrpan da je procedura prijema trajala jedanaest sati, te sam tek u tri posle ponoći, premoren od boksova, ubačen u ćeliju broj 75. Ćelija je spavala, okupana u svetlosti dve bleštave električne lampe pod dvema kupolama. Nabacani jedan preko drugog, spavači su se trzali od zagušljivosti. Sparni julski vazduh nije prodirao kroz prozore zagrađene *brnjicama.* Zujale su budne muve, padale na spavače, a ovi se trzali. Poneko je maramicom za nos zaštitio oči od jake svetlosti. Teško je zaudarala kibla, velika vrućina je ubrzavala razlaganje. U ćeliji, predviđenoj za 25 ljudi, nabijeno ne previše – samo kakvih osamdesetak. Nabijeni kao sardine na ležajevima levo i desno i na pomoćnim ležajevima postavljenim preko prolaza, i svuda ispod ležajeva štrčale su noge, a tradicionalni sto–ormar bio je odgurnut prema kibli. Baš tu ugledah slobodno parče poda. Legoh. Oni što su išli na kiblu morali su preko mene sve do jutra.

Na komandu: »Ustajanje!« izviknutu na *koritu* sve se pokrenu. Digoše se pomoćni ležajevi, sto primače prema prozoru. Zatim mi priđoše da im dam intervju. Jesam li novajlija, ili logoraš? Izlazi da se u ćeliji sastaju dve bujice: obična, od novoosuđenih, koji će u logore, i bujica u suprotnom smeru, koju čine stručnjaci – fizičari, hemičari, matematičari, inženjeri–konstruktori, koja dolazi iz logora i ide bog zna kuda, u svakom slučaju u nekakve srećne naučnoistraživačke institute. (Tu mi laknu: vidim sada da ministar nema nameru da mi *prišiva* novu kaznu.) Priđe mi neki čovek, još u dobrim godinama, solidne građe (samo malo mršav), povijena nosa, da ne preteram, kao kod jastreba:

– Profesor Timofejev–Resovski, predsednik Naučno–tehničkog društva 75. ćelije. Naše Društvo se svakodnevno, po primanju jutarnjeg sledovarija, okuplja pod levim prozorom. Da nemate i vi da nam date neko naučno saopštenje? I koje?

Ovo mi bi kao grom iz vedra neba i ja ostadoh da stojim pred njim u svom zamašćenom šinjelu i zimskoj šubari (ko je uhapšen zimi osuđen je da zimsku odeću nosi i leti). Prsti mi se još ne behu tog jutra razgibali i još behu svi u ogrebotinama. Kakvo naučno saopštenje da ja iznosim? Tu se setih da sam nedavno u logoru imao dve noći u rukama Smitovu knjigu, donetu izvana – zvanični izveštaj

Ministarstva vojske SAD o prvoj atomskoj bombi. Knjiga se pojavila toga proleća. Je li je neko iz ove ćelije mogao videti? Ne, naravno – otkuda! Tako mi se sudbina narugala, naterala me da se preorjentišem na atomsku fiziku, na koju sam se i sam upisao u Gulagu.

Pošto primismo sledovanje, pod levim prozorom se okupi Naučno–tehničko društvo od oko desetak članova. Ja izneh moje saopštenje i bejah primljen u njega. Nešto sam bio zaboravio, nešto slabo razabrao, tek moje predavanje je morao dopunjavati Nikolaj Vladimirovič, mada je već celu godinu bio u zatvoru i ništa ni sam nije mogao znati o atomskoj bombi. Za tablu mi je služila prazna kutija za cigarete, a za kredu – skriveni krnjatak križulje. Nikolaj Vladimirovič bi mi ih uzeo i crtao, tako uvereno me ispravljao kao da je bio jedan od fizičara iz los–alamoske grupe.

On je, u stvari, i radio s jednim od prvih evropskih ciklotrona, ali na radijaciji muva–drozofila. On je biolog, jedan od najvećih genetičara savremenosti. Bio je već u zatvoru kada je Zebrak[387], ne znajući za to (a možda i znajući), imao smelosti da za kanadski časopis napiše: »Ruska biologija ne odgovara za Lisenka, rusku biologiju predstavlja Timofejev–Resovski« (što mu je 1948, onda kada je ruska nauka sravnjena sa zemljom, pripomenuto). Sredinger u svojoj brošuri *Šta je život* našao je mesta da dva puta navede Timofejeva–Resovskog koji je, u to vreme, već odavno bio u zatvoru.

I eto, on je bio tu pred nama i blistao znanjima iz svih mogućih nauka. Posedovao je takvu širinu znanja kakvu naučnici posle njegove generacije i ne žele da imaju (ili se možda promenila mogućnost obuhvata?). Sada je bio tako izmučen glađu iz vremena istrage da mu je svaka aktivnost ove vrste teško padala. Po majci je bio potomak osiromašenih plemića iz Kaluge, s reke Rese, a po ocu – pobočni potomak Stepana Razina, a ta kozačka snaga je kod njega bila očigledna: krupne kosti, stamenost, hrabar otpor isledniku, no očigledan i po tome što je njega glad više satirala nego nas.

A evo i njegovog životopisa. Godine 1922. nemački naučnik Fogt, osnivač Instituta za mozak u Moskvi, zamolio je da se dva sposobna svršena studenta upute s njim na stalan rad. Tako su Timofejev–Resovski i njegov prijatelj Carapkin bili upućeni na vremenski neograničen studijski rad. Ma koliko da ih onamo niko nije ideološki upućivao, oni su postigli u nauci izvrsne rezultate, a kada im je 1937 (!) bilo naloženo da se vrate u domovinu, to im se iz puke inercije učinilo nemoguće: kako da napuste tok svojih radova, aparature, učenike. Pa i ovo ako hoćete: u domovini bi morali da se blatom bace na svoj petnaestogodišnji rad u Nemačkoj, što bi im jedino dalo pravo na život (pa i da li bi?). Ovako su oni postali *nepovratnici,* iako ne zato manji patrioti.

Godine 1945. sovjetska vojska ulazi u Buh (severoistočno predgrađe Berlina). Timofejev–Resovski se obradovao, dočekuje ih s celim Institutom. Sve je da ne može biti bolje, sada se ne mora rastajati od Instituta! Došli su, međutim, predstavnici vlasti, obišli, i rekli: »Hm, pakujte sve u sanduke, prebacićemo ih u Moskvu.« – »To je nemoguće!«, zabezeknuto je uzmakao Timofejev. – »Sve će postradati! To je godinama i godinama instalirano!« – »Aha!«, začudila se vlast. Timofejev i Carapkin su uskoro uhapšeni i odvedeni u Moskvu. Oni su naivno mislili da Institut neće moći bez njih da radi. Ma i ne radio, samo neka pobeđuje generalna linija! U Velikoj Lubjanki im je lako dokazano da su izdajnici domovine (i to?), dato im po deset godina i sada se predsednik Naučno–tehničkog društva 75. ćelije bodri time što ni u jednom momentu u istrazi nije počinio grešku.

U butirskim ćelijama su prečke što nose ležajeve vrlo nisko postavljene, čak ni zatvorskoj

administraciji ni na kraj pameti nije moglo biti da će zatvorenici morati da spavaju i pod njima. Stoga moraš najpre doturiti susedu šinjel da ga on tamo raširi, pa onda leći ničice na pod u prolazu i potpuzati se. Po prolazu se ide, pod ležajevima se čisti – ako se i čisti – jednom u mesecu, ruke ćeš moći oprati tek za večernju nuždu, i to bez sapuna – telo ti nije, da rekneš, kao kaćun čisto. Ništa zato, ja sam bio srećan! Ovde, na asfaltnom podu ispod ležaja, u ovom psećem skloništu, gde nam s ležajeva sipi prašina i svakakva drobež, ja sam potpuno srećan, srećan – bez ijedne ograde. Epikur je dobro rekao: posle prethodnog mnoštva događaja koji su ti doneli nezadovoljstva – i odsustvo raznovrsnosti možeš osetiti kao zadovoljstvo. Posle logora, koji se, kako ti se čini, nikad neće završiti, posle desetočasovnog radnog dana, posle mraza, kiša, bolova u leđima – kakva sreća kad možeš po ceo dan ležati i spavati, opet dobijati 650 grama hleba i dva topla obroka od kombinovane hrane, na delfinskom mesu. Jednom rečju – sanatorijum Butjur.

Spavati! To je najvažnija stvar! Leći na stomak, pokriti se po leđima, i spavati! U toku sna ne trošiš snagu i ne mučiš dušu, a vreme teče, kazna je sve kraća! Dok nam naša baklja života plamsa i pršti, mi proklinjemo što moramo uludo ćerdati osam sati na spavanje. A kada smo unesrećeni i obeznađeni – blažen da si, o, ti četrnaestosatni snu!

U ovoj ćeliji me ostaviše dva meseca, dosta da se i za prošlu i za sledeću godinu ispavam, dosta da dođem premeštanjem do prozora, pa po ležaju opet do kible i opet nazad do centralnog luka ćelije. Sada već malo spavam – sada srčem sam život i uživam. Ujutru Naučno–tehničko društvo, pa šah i knjige (a njih, onih pametnih je tri–četiri na nas osamdeset, mora se čekati), dvadeset minuta šetnje – durski akord, njega se ne odričemo, ma i šetali pod pljuskom. I ono najvažnije – ljudi, ljudi, ljudi! Nikolaj Andrejevič Semjonov, jedan od stvaralaca Dnjeprogesa. Njegov prijatelj iz zarobljeništva inženjer Fjodor Fjodorovič Karpov. Sarkastični i pronicljivi Viktor Kagan, fizičar. S Konservatorijuma, Volođa Klempnerkompozitor. Drvoseča i lovac iz vjatskih dubrava, u njemu je odraz iskona, kao što je u šumskom jezeru odraz neba. Član naučnog veća iz Evrope Jevgenij Ivanovič Divnič. On je i pravoslavni propovednik, ali ne ostaje u okvirima bogoslovlja, on psuje marksizam, kaže da u Evropi to učenje niko više ne uzima ozbiljno; ja istupam u odbranu marksizma, nisam li marksist! Samo godinu dana pre ja bih ga ubojito tukao citatima, prezrivo bih mu se izrugivao. No, u meni su se nataložile prve zatvorske godine – nisam ni zapazio kada se to desilo. Toliko novih događaja, novih pojava i značenja da već nisam u stanju da kažem: nema u meni taloga, to je buržoaska laž! Sada moram priznati: da, ima ga. Upravo zato se i kida lanac mojih dokaza, upravo zato me bez po muke pobijaju.

Opet ratni zarobljenici, zarobljenici, zarobljenici – evo, druga godina kako njihova povodnja iz Evrope ne jenjava. I opet ruski emigranti – iz Evrope i iz Mandžurije. Od emigranata doznajemo za zajedničke poznanike ovako: iz koje ste zemlje? A da slučajno ne znate toga i toga? Zna, naravno. (Tako saznajem da je pukovnik Jasevič streljan.)

Ovde je i stari Nemac, onaj krupni, no sada mršavi i oboleli Nemac koga sam nekada davno (ima tome celih dvesta godina!) primorao da mi nosi kofer. O, kako je svet malen! Bilo nam je suđeno da se opet sretnemo! Starac se smeši na mene. Prepoznao je i on mene i kao da se raduje susretu. Oprostio mi je. Kazna mu je deset godina, no do groba mu ostaje mnogo manje... I još jedan Nemac, neki mladi dugajlija; valjda zato što ne zna nijednu rusku reč – pravi Nemac. A na prvi pogled ne

možeš ga uzeti ni za Nemca: kriminalci su svukli s njega sve nemačko, dali mu u zamenu izlinjalu sovjetsku bluzu. On je čuveni nemački pilot, as. Prvi njegov rat – sukob Bolivije i Paragvaja, drugi – španski građanski, treći – pohod na Poljsku, četvrti – bitka nad Engleskom, peti – Kipar, šesti – Sovjetski Savez. Kad je već as, nemoguće je da nije pucao iz vazduha na žene i decu – ratni zločinac, deset godina i pet »brnjice«. U ćeliji je, razume se, i jedan pravoverac (nešto kao tužilac Kretov): »Ispravno, sve su vas ispravno stavili iza brave, vi ste kontrarevolucionarni ološ! Istorija će vam samleti kosti, postaćete đubre za naše njive!« – »I ti ćeš, pseto jedno, u đubre,« deru se na njega. – »Ja neću, moje delo će biti revidirano, ja sam nevino osuđen!« Ćelija ključa, urliče. Sedokosi profesor ruskog jezika ustaje na ležaj, bos, i kao neki novi Isus Hristos istura ruke: »Deco moja, pomirimo se!... Deco moja!« Urliču i njemu: »Tvoja deca su u Brjanskoj šumi. [388] Mi više nismo ničija deca!« Samo Gulagova...

Posle večere i večernje nužde noć pada na *brnjice* na prozorima, pale se pod plafonom lampe da nam svrdlaju mozak. Zatvorenike dan razdvaja, noć združuje. U večerima nema prepirke, organizuju se predavanja ili priredbe. I ovde Timofejev–Resovski blista, on čitave večeri posvećuje Italiji, Danskoj, Norveškoj, Švajcarskoj. Emigranti pričaju o Balkanu, o Francuskoj. Neko drži predavanje o Korbizjeu, neko o životu pčelinje zajednice, neko o Gogolju. I puši se – na sva pluća! Dim napuni ćeliju. Prozor zbog brnjice ne vuče, dim – prava magla. Izlazi prema stolu Kostja Kijula, moj vršnjak, lice okruglo, oči plave, neskladan, skoro da mu se nasmeješ, i recituje svoje zatvorske stihove. Glas mu drhti od uzbuđenja. Pesme: *Prva pošiljka, Ženi, Sinu.* Kada slušaš u zatvoru pesmu napisanu u zatvoru, ti i ne misliš da li je autor odstupio od silabičko–tonske versifikacije,[389] ne interesuje te da li se stihovi završavaju muškim ili ženskim rimama. Ovi stihovi su krv tvoga srca, suze tvoje žene. U ćeliji neki plaču.[390]

Od te ćelije sam i ja počeo da pišem stihove o zatvoru. U njoj sam Jesenjina, do rata inače gotovo zabranjenog, čitao naglas. Mladi Bubnov, ratni zarobljenik, a pre toga verovatno nezavršeni student, gleda na recitatore kao da se moli, lice mu ozari blaženstvo. On nije stručnjak, ne dolazi iz logora već ide za logor, i to, kako je čiste i neposredne duše, da umre onamo, jer takvima onamo nema života. Ove večeri u 75. ćeliji su i za njega i za druge, u ovom času kada smrt usporava svoj hod, neočekivana idila iz onog divnog sveta koji, i pored svega, postoji – i postojaće – ali u kojem im udes nije dozvolio da prožive, ni koliko godinu, ni koliko mladalačku godinu.

Daska na *koritu* konačno pada, a čuvareva njuška drekne put nas: »Počinak!« Ne, zaista, ni do rata, ni onda kada sam učio istovremeno na dva fakulteta, i još davao lekcije da bih što zaradio i počinjao da *pišem,* ni onda, čini mi se, nisam imao dane tako ispunjene, tako zauzete, nisam bio rastrgnut kao toga leta u ćeliji 75...

– Dozvolite – kažem Carapkinu – odonda sam čuo od nekog Deulja, dečaka koji je za antisovjetsku propagandu dobio, u šesnaestoj godini, *peticu* (samo, ne onu školsku)...

– Zar ga i vi znate?... On je putovao s nama u istoj etapi za Karagandu...

– ... da ste se vi snašli kao laborant na medicinskim analizama, dok je Nikolaj Vladimirovič sve

vreme ostao na *opštima*...

– Da. I tamo je jako oslabeo. Polumrtvoga su ga prebacili iz vagonzaka u Butirke. Sada leži u bolnici i Četvrto specijalno odeljenje[391] mu obezbeđuje maslac, pa i vino. No, da li će ustati, to je teško reći.

– Četvrto odeljenje vas je pozivalo?

– Jeste. Pitali su da li, uprkos svemu, posle šest meseci Karagande, smatramo da je moguće da naš Institut instaliramo na tlu otadžbine.

– I vi ste se smesta složili?

– Kako da ne! Shvatili smo već svoju grešku. A i svi instrumenti su, pošto su razmontirani i potrpani u sanduke, i bez nas stigli.

– Kakva predanost MVD nauci! Molim vas, još malo Šuberta.

I Carapkin peva, setno posmatrajući prozore (u njegovim naočarima se odslikavaju mračne *brnjice* i svetli vrhovi prozora):

»Vom Abendrot zum Morgenlicht
War mancher Kopf zum Greise
Wer glaubt es? meiner ward es nicht
Auf dieser ganzen Reise.«[392]

* * *

Tolstojeva mašta se ostvarila: zatvorenike više ne teraju da prisustvuju poročnoj crkvenoj službi. Zatvorske crkve ne rade. Doduše, njihova zdanja su sačuvana, samo su uspešno adaptirana u nove zatvorske paviljone. Tako je i u butirskoj crkvi dobijeno mesto za novih dve hiljade ljudi, odnosno za godišnji višak od pedeset hiljada, ako za svaku partiju prosečno treba dve nedelje zadržavanja.

Kada se nađem u Butirkama četvrti ili peti put i pohitam samouvereno preko dvorišta, koje su sa svih strana zagradile zatvorske zgrade, čak za celo rame istrčavajući ispred čuvara (kao konj koji i bez biča i bez kajasa žuri kući gde će dobiti zob), ja zaboravim i da se osvrnem na četvrtastu crkvu, koja prelazi u osmougaonik. Ona stoji odvojeno usred četvrtastog dvorišta. Njene *brnjice* ni najmanje nisu proizvod tehnike, nisu od armiranog stakla kao one na prozorima matičnog zatvora, one su od posivelih, truljenjem načetih letava, što pokazuje da je zgrada drugostepenog značaja. U njoj je nešto kao butirski etapni zatvor za tek osuđene.

U jednom momentu 1945. godine ja sam tu crkvu doživeo kao velik i važan korak u životu. Posle odluke OSO uveli su nas u crkvu (baš u dobri čas, baš bi bilo dobrodošlo da se pomolimo!), izveli

nas na prvi sprat (već je bio nadgrađen i drugi) i iz osmougaonog predsoblja rasturili po raznim ćelijama. Mene su gurnuli u jugoistočnu.

Bila je to široka kvadratna ćelija, u kojoj je, u to vreme, držano oko dvesta ljudi. Spavali su, kao i svuda, na ležajevima (oni su ovde na jedan sprat), pod ležajevima i, naprosto, po popločanom podu u prolazu između ležajeva. Ne samo da su bile drugostepene brnjice na prozorima nego se i sve drugo ovde održavalo kao da nije za Butirkine sinke nego za njene pastorke. U tu gamizavu masu nisu upuštane ni knjige, ni šahovske table ili table za damu; aluminijumske činije i raspukle i nazubljene drvene kašike oduzimane su između obroka iz straha da ih zatvorenici ne odnesu na brzo sklepane etape. Štaviše, ovim pepeljuganima su uskraćivana i lončad, tako da su morali posle čorbuljka oprati činiju da bi mogli polapćati splačinu od čaja. Nemanje posuđa u ćeliji je posebno pogađalo one koje bi zadesila sreća, zla sreća, da dobiju ponešto od rodbine (a tih poslednjih dana, uoči dugačke etape, rodbina je, iako i sama u oskudici, obavezno nastojala da nešto donese). Rodbina nije imala zatvorsko obrazovanje, a nije se ni u prijemnom odeljenju zatvora nikada mogla nadati valjanom savetu. Zato ona i nije donosila hranu u plastičnom posuđu, jedino dozvoljenom zatvoreniku, nego u staklenom i metalnom. Zato su svi ti medovi, ti džemovi, slatka, konzervirano mleko, sve se to bez milosti sipalo i greblo iz konzervi i tegli, prebacivalo u ono što zatvorenici imaju; kako u crkvenim ćelijama oni ništa nemaju, njima će ga presipati u pregršti, u usta, maramicu za nos, skut kaputa. Za Gulag sasvim u redu, ali – za centar Moskve? A još s onim čuvarevim: »Brže! Brže!«, kao da će mu voz umaći (a požuruje, jer i sam jedva čeka da poliže sudove). U crkvenim ćelijama je sve bilo privremeno, bez i ono malo iluzije kućišta kakvu onima pod istragom i onima koji su osuđeni pruža ćelija. Zatvorenike, pošto su već samleveno meso, polufabrikat za Gulag, moraju ovde držati sve dok se u Krasnoj Presnji ne oslobodi mesto. Jedina ovdašnja privilegija: triput dnevno sami zatvorenici idu za čorbuljkom (ovde se kaša ne daje nijednom u toku dana, zato čorbuljak – tri puta, i to je kao dar s neba: gušće je, toplije, kabastije za želudac). Ova privilegija dolazi otuda što u crkvi nema liftova kao u ostalom zatvoru i čuvari ne žele nikako da se iskilave našom čorbom, noseći teška velika vedra preko celog dvorišta i penjući ih uz strme stepenice. I za nas je to bilo naporno a pogotovu s našim malim snagama, no mi smo ipak išli rado – samo da još jednom izađemo u zeleno dvorište i čujemo cvrkut ptica.

Vazduh u crkvenim ćelijama je samo njima svojstven: on se već malo pokretao od nagoveštaja budućih promena u etapnim zatvorima i od vetrova polarnih logora. U crkvenim ćelijama se vrši obred privikavanja na činjenicu da je presuda izrečena i da ti nema druge nego da, ma koliko promena bila surova, tu činjenicu prihvatiš kao neminovnu i prilagodiš svoj mozak na nju. To je išlo teško.

Ovde nema ni one stalnosti sastava iz istražnih ćelija zbog koje ti one nekako zamenjuju porodicu. Ovde se, sve vreme, dovodi i odvodi, u jedinkama i desetinama, sve vreme se kreće po podu i po ležajevima i retko se dešava da s nekim susedom prespavaš duže od dve noći. Sretneš li interesantnog čoveka, moraš ga bez odlaganja ispitati, inače ti on zauvek ode.

Tako sam ja ispustio auto–limara Medvedeva. Kada sam stupio s njim u razgovor, setio sam se da je njegovo prezime pominjao imperator Mihail. Da, on je bio po njegovom delu, jedan od prvih koji su pročitali: *Proglas ruskom narodu* i koji to nisu prijavili. Medvedev je dobio neoprostivo,

sramotno malo – samo tri godine! – po istom 58.članu po kojem je i pet godina dečja igračka. Očigledno je da su, na kraju krajeva, imperatora uzeli za luđaka, a ostale iz klasnih razloga pomilovali. No, tek što sam bio namislio da saznam kako sve to Medvedev prima, njega su poveli »sa stvarima«. Po nekim znacima mogao sam zaključiti da je odveden da bi bio vraćen na slobodu. Što je samo potvrđivalo one prve glasine o Staljinovoj amnestiji, koje su toga leta stizale do nas, o *jalovoj amnestiji* posle koje ni pod ležajevima nije postalo šire.

Uzeli su na etapu i moga suseda, starog šucbundovca[393] (svim onim šucbundovcima kojima je u konzervativnoj Austriji bilo zagušljivo, ovde u domovini svetskog proletarijata je 1937. *opaljena* po desetka, pa su na ostrvima Arhipelaga našli kraj). I tada se do mene pomakao čovečuljak kose crne kao zift, očiju ženskih – boje zrele višnje između kojih je pak bio krupni spljošteni nos koji je do karikature kvario lice. Proležali smo tako ćutke dan i noć, a sledećeg dana on nađe povod da upita: »Za koga me smatrate?« Ruski je govorio slobodno i pravilno, ali sa stranim naglaskom. Ja sam se dvoumio: imao je i nešto kavkasko i nešto jermensko. On se osmehnu: »Ja sam se lako prodavao za Gruzijca. Svi su mi se podsmevali. Sabirao sam sindikalnu članarinu.« Osmotrih ga. Zaista komična figura: kržljo, lice neproporcionalno, nezlobiv osmeh. Najednom on se napreže, crte mu se izoštriše, oči skupiše i ošinuše me kao sabljom.

– Ja sam obaveštajac rumunskog Generalštaba! Poručnik Vladimiresku.

Ja se stresoh, ništa manje – takav mi se on učini dinamit. Svi špijuni što sam ih sreo, valjda nekih dve stotine, bili su lažni i ja nipošto nisam očekivao da ću se ikad sresti s pravim, mislio sam da ih nema.

Bio je poreklom, po njegovoj priči, iz aristokratske porodice. Još od treće godine bio je određen za generalštab, od šeste dat na obrazovanje u obaveštajnoj službi. Kad je odrastao, izabrao je Sovjetski Savez za polje svoje buduće delatnosti, smatrajući da je u njemu najbolja na svetu obaveštajna služba i da je tu posebno teško raditi, zato što svako u svakoga sumnja. Sad misli da kod nas nije baš loše radio. Nekoliko predratnih godina radio je u Nikolajevu i, kako izgleda, stvorio mogućnost da rumunska vojska zauzme brodogradilište netaknuto. Zatim je bio u fabrici traktora u Staljingradu, pa u Uralskoj mašinogradnji.[394] Tu je jednom ušao u kabinet direktora jednog velikog pogona, pod izgovorom da uzme od njega sindikalnu članarinu, pritvorio za sobom vrata i svoj blesavi izraz lica zamenio ovim istim kao sablja britkim: »Ponomarjov! (ovaj se u Uralskoj mašinogradnji drukčije zvao), mi vas pratimo od Staljingrada. Tamo ste ostavili svoje mesto (neko krupno rukovodeće u staljingradskoj fabrici traktora) i došli ovamo pod tuđim imenom. Birajte – ili da vas streljaju vaši ili da sarađujete s nama.« Ponomarjov je izabrao da sarađuje s njima, što uostalom potpuno odgovara ličnosti uspešnog nitkova. Poručnik mu je postao šef, sve dok sam nije bio preveden u potčinjenost nemačkom obaveštajnom rezidentu u Moskvi. Ovaj ga je uputio u Podoljsk, da radi u svojoj specijalnosti. Kako Vladimiresku objašnjava, diverzanti–obaveštajci imaju mnogostrano obrazovanje, ali svaki ima i svoju užu specijalnost. Specijalnost Vladimireskua bila je podrezivanje iznutra glavnog stropa padobrana. U Podoljsku ga je ispred skladišta padobrana sreo komandir straže i (ko je to bio? kakav je to bio čovek?) dozvolio poručniku da uđe i ostane punih osam noćnih sati u skladištu. Naslanjajući lestvice uz nasložene padobrane, pazeći da ne naruši red na njima, Vladimiresku je razmicao oplet glavnog stropa i specijalnim makazama kidao četiri

petine debljine, ostavljajući jednu petinu da pukne u vazduhu. On je učio mnoge godine, pripremao se za tu jednu noć. Radeći u groznici, on uspeva da za osam sati pokvari nešto oko dve hiljade padobrana (za svaki po 15 sekundi?). »Uništio sam jednu sovjetsku padobransku diviziju«, zlurado seva očima–višnjama.

Kad je bio uhapšen, odbio je da daje iskaze i za osam meseci butirske samice nije izustio ni reči. – »I šta, nisu vas mučili?« – »Ne, ne!« – zaokruglio je usne kao da za nekoga ko nije sovjetski podanik tako nešto i ne dolazi u obzir. (Udri svoga da te se drugi plaše. Špijun je inače zlatna poluga, njega ćeš možda morati zamenjivati.) Došao je dan kada su mu pokazali novine: Rumunija je kapitulirala, sada možete dati iskaze. On je nastavio da ćuti: novine su mogle biti falsifikovane. Dali mu da pročita naredbu rumunskog Generalštaba: polazeći od klauzula primirja. Generalštab naređuje svima obaveštajcima da polože oružje. On je i dalje ostao nem: zar i naredba nije mogla biti falsifikovana? Naposletku su ga suočili s njegovim pretpostavljenim iz Generalštaba i ovaj mu je naredio da se razotkrije i preda. Tada je Vladimiresku hladnokrvno dao iskaze, i ne snebiva se da u ovom sporom promicanju dana u ćeliji štošta ispriča. Nije mu čak ni suđeno, nema čak ni kazne! (Jer on nije domaće čeljade: »Ja sam kadrovik do kraja života, mene moraju da čuvaju.«)

– Ali, vi ste se otkrili preda mnom, opominjem ga ja. – Ja sam vas video i mogu da vas zapamtim. Zamislite, sretnemo se jednom na ulici...

– Ako budem siguran da me niste prepoznali, ostaćete u životu. Budete li me prepoznali – ili ću vas ubiti, ili naterati da radite za nas.

Nije uopšte imao nameru da s komšijom po ležaju kvari odnose. Rekao je to ubeđeno, kao nešto što se samo po sebi razume. I ja sam se ubedio da se on ni najmanje ne bi dvoumio da me ubije ili zakolje.

U čitavom ovom dugom zatvorskom letopisu više se takav junak neće sresti. Za mojih jedanaest godina zatvora, logora i progonstva imao sam ovaj jedan susret; drugi ni toliko. A naši mnogotiražni stripovi zaglupljuju omladinu da Organi isključivo love takve.

Bilo je dovoljno da se čovek osvrne oko sebe u ovoj crkvenoj ćeliji pa da shvati da oni u prvom redu zatvaraju upravo tu omladinu. Rat se završavao, sada su lako mogli priuštiti sebi zadovoljstvo da sve koji su označeni pohapse: mladi im više neće trebati za front. Priča se da je od 1944. do 1945. kroz Malu Lubjanku (oblasnu) prošla »Demokratska partija«. Ona se, kako se čuje, sastojala od pedesetak dečaka, imala statut, članske karte. Najstariji među njima, učenik desetog razreda neke moskovske škole, bio joj je generalni sekretar! – Promicali su kroz moskovske zatvore poslednjih ratnih godina i studenti, ja sam se s njima tu i tamo sretao. Može se reći da ni ja nisam bio star, ali oni su bili još mlađi...

Kako se sve to nezapaženo prikralo! Dok smo mi, moj saoptuženi drug, moji vršnjaci, vojevali četiri godine na frontu, ovde je prirastalo još jedno pokolenje. Je li bilo davno kada smo mi gazili parket fakultetskih hodnika i smatrali sebe za najmlađe i najpametnije glave u zemlji i na Zemlji? A iznenada, po pločama zatvorskih ćelija, prilaze nam blede, nadmene junoše, i mi s preneraženjem saznajemo da najmlađi i najmudriji nismo više mi – to su ovi! Mene, međutim, to nije uvredilo. Ja

sam već tada bio rad da se malo zbijem, da im učinim mesta. Dobro sam razumeo njihovu strast da sa svakim diskutuju, da sve znaju. Shvatio sam i njihovu gordost što su, eto, izabrali najbolju sudbinu i nimalo ne žale zbog toga. A bubuljice po licu čine kao neki zatvorski oreol oko njihovih samozaljubljenih i umnih gubica.

Nekih mesec dana ranije, u drugoj butirskoj ćeliji, polubolničkoj, samo što sam bio stupio na prolaz između ležajeva gledajući gde da pronađem mesto – u susret mi naiđe, nadajući se razgovoru, to jest prepirci, moleći štaviše za njega, bledožuti mladić jevrejski nežnog lica, umotan – nije važno što je bilo leto – u raskupusan, mecima izrešetan šinjel. Drhtao je od zime. Zvao se Boris Gamerov. Poče da me ispituje, razgovor jednom stranom krenu na naše biografije, drugom na politiku. Ne sećam se više zašto, spomenuh molitvu tada već pokojnog predsednika Ruzvelta, što su je bile prenele naše novine, i ocenih je ocenom koja se sama po sebi razume:

– Kakvo licemerje!

Najednom, po žućkastim obrvama mladića prođe grč, po bledim usnama izraz napregnute pažnje, on kao da učini pokret da će se dići i upita:

– Zašto? Zbog čega neki državnik ne bi mogao iskreno da veruje u Boga?

Jedino to reče! A ja zaboravih na Ruzvelta pri ovom napadu. I to čijem napadu? Mladića rođenog 1923!... Mogao sam mu odgovoriti vrlo uverljivim frazama, ali moja uverenost je bila već podosta olabavila u zatvorima, a tu je bilo i ono najvažnije: nezavisno od ubeđenja, u nama živi izvesno čisto osećanje, i ono me je osvestilo da malopre nisam rekao ono što je u meni, već nešto što mi je utuvljeno. Stoga se ne usudih da mu se usprotivim. Samo upitah:

– Vi verujete u Boga?

– Razume se – mirno odgovori on.

Razume se? Razume se... Da, da. Komsomolska omladina se već kruni, odasvuda se osipa. NKGB je to među prvima zapazio.

Iako premlad, Borja Gamerov ne samo da se kao vodnik–protivtenkista na protivtenkovskom topu kalibra 45 mm zvanom »Otadžbino, zbogom« naratovao, već je i poneo ranu na plućima, ranu koja sve dosada nije zacelila, koja se razvila u tuberkulozni proces. Demobilisan kao invalid, upisao se na Biološki fakultet Moskovskog državnog univerziteta. Tako su se u njemu splela dva prediva: ratničko i ono od i ne tako glupog i ne sasvim mrtvog studentskog života s kraja rata. Bio se okupio kružok onih koji misle i brinu se za budućnost (ma koliko da im tu brigu niko nije sugerisao); iz njega je iskusno oko Organa izdvojilo trojicu za hapšenje. – Otac Gamerova je svojedobno, 1937, podlegao batinama u zatvoru ili streljan – sada je sin polazio njegovim stopama. Tokom istrage on je isledniku izražajno pročitao nekoliko svojih pesama. (Vrlo mi je žao što nijednu od njih nisam zapamtio i što ih sada ne mogu naći, inače bih ih naveo.)

Za nekoliko meseci na mom putu su se našla sva tri optužena po ovom delu: već ranije sam u jednoj butirskoj ćeliji video Vjačeslava Dobrovoljskoga. Zatim me je u butirskoj crkvi stigao

Georgij Ingal, najstariji od sve trojice. Bez obzira na svoju mladost, već je bio kandidat za člana Saveza pisaca. Bio je živ na peru, pisao u kontrastnim potezima: kad bi se pomirio sa zvaničnom politikom, lako bi sebi našao put u praznoj literaturi zasnovanoj na spoljnim efektima. Imao je skoro završen roman o Debisiju. Ti prvi uspesi ga nisu opustošili: na sahrani svoga učitelja Jurija Tinjanova, on je u govoru rekao da je ovaj umoren kinjenjem, i tako zaradio sebi osam godina kazne.

Onda nam je došao i Gamerov, i ja sam, čekajući Krasnu Presnju, dobio priliku da se suočim s njihovim udruženim pogledom na svet. Ovo suočenje mi je teško padalo. U to sam vreme još bio disciplinovani učenik one filozofije koja nije sposobna ni da prihvata nove činjenice ni da donosi sud o novom poimanju ako za to ne nađe etiketu u već postojećoj rezervi: ili dualizam sitne buržoazije u ropcu ili ratoborni nihilizam deklasirane inteligencije. Ne sećam se da su Ingal i Gamerov u mom prisustvu napadali Marksa, ali se sećam kako su nasrtali na Lava Tolstoja. I to – s koje strane! Tolstoj je odbacivao Crkvu? A, vidiš, on nije uzimao u obzir njenu mističnu organizatorsku ulogu. Odbacivao je biblijsko učenje? Samo, vidiš – nauka ne nalazi protivrečnosti u Bibliji, čak ni u prvim redovima, o postanku sveta. On odbacuje državu? Samo, vidiš, bez države vlada haos! On je propovedao sticanje umnog i fizičkog rada u jednom čoveku? Samo, to je besmislena uravnilovka sposobnosti. I, na kraju, kao što se to vidi iz Staljinove samovolje – istorijska ličnost može biti svemoćna, a Tolstoj se tome podsmevao!

I ja sam i pre zatvora i u godinama tamnovanja dugo mislio da je upravo Staljin odredio kobni pravac sovjetskoj državnosti. Staljin je, međutim, tiho nestao – a može li se reći da se mnogo toga promenilo u kursu broda? On je dao izvesni lični pečat sumorne tuposti, samovolje i samoslavljenja. Što se ostaloga tiče, on je u stopu išao po tragu Lenjina i savetima Trockoga.

Dečaci su mi recitovali svoje stihove i tražili da i ja njima svoje kažem, a ja ih još nisam imao. Posebno su rado čitali Pasternaka, koga su stavljali iznad svega. Nekada sam čitao zbirku *Sestra moja život* i nije mi se dopala, učinila mi se izveštačenom, teško razumljivom, predalekom od jednostavnih ljudskih želja. No, oni su mi skrenuli pažnju na završnu Šmitovu reč na sudu, i to me se dojmilo, toliko je podsećalo na nas:

Trideset leta ja nosim
Ljubav prema rodnoj grudi,
Milosti od vas ne prosim
Nit' marim da je izgubim!

Gamerov i Ingal su ovako jarko i bili raspoloženi: vaša milost nam ne treba! *Zatočeništvo* nam nije teško, ponosimo se njime! (Iako – ko je tako jak da mu ono ne padne teško? Mlada Ingalova žena se kroz nekoliko meseci odrekla njega i ostavila ga. Dok Gamerov, zbog revolucionarnih traženja, drage nije ni imao.) Zar se baš ovde, među zatvorskim zidovima, ne dolazi do istine? Tesna je ćelija, no zar *sloboda* nije još tešnja? Zar s nama, ovde pored nas, pod ležajevima i u prolazu, ne leži naš izmučeni i obmanuti narod?

Ne ustati s domovinom
Bilo bi mi teže mnogo,
Te zbog svega što sam min'o
Nit' zažalih, niti mogoh.

Omladina koja leži u zatvorskim ćelijama zbog političkog delikta nikada nije prosečna omladina neke zemlje, nego uvek ona koja prednjači. Tih godina, mnoštvu mladih ostajalo je jedino da se »razlože«, razočaraju, da postanu ravnodušni, zavole slatki život, a tek posle, kroz kojih dvadeset godina, da krenu možda, s tog bezbednog prevoja, u gorko penjanje na novi vrh? Međutim, mladi zatvorenici iz 1945. godine sa članom 58–10 su svu tu provaliju ravnodušnosti, koja ih je čekala, opkoračili u jednom koraku i bodro poneli svoje glave naviše – pod sekiru.

U butirskoj crkvi, moskovski studenti, već osuđeni, već odvojeni od sveta, već oslobođeni obzira, sačinili su pesmu i pevali je u predvečerja svojim neojačalim glasovima:

... Idemo po meću tri puta dnevno,
Pesmom večeri skraćujemo tužne,
I iglom–ilegalkom našom drevnom
Šijemo vrećice za put nam nužne.

O sebi nema više da brinemo:
Potpisali smo – sad se ići mora.
Samo – kada ćemo da se vrnemo
Iz sibirskih dalekih logora?...

Bože, zar smo sve prespavali? Dok smo gacali po glini prednjih položaja, dok smo se grčili u levcima od granata, dok smo kroz šiblje proturali stereoskope – ovde je izrasla i u život krenula nova mladež! Da li je *tamo* krenula?... Da li tamo kamo se mi nikada – tako smo bili vaspitani – nismo mogli usuditi?

Naše pokolenje će se vratiti s fronta, predati oružje. A onda će zveckati medaljama i hvalisati se ratničkim dogodovštinama. A naša mlađa braća će nam se ceriti: pogledajte ih – nedotupaci!...

Kraj drugog dela

SADRŽAJ GLAVA

Deo prvi – ISTREBLJENJE RADOM

Glava 1 – HAPŠENJE

Kako se stiže na Arhipelag. – Kako se doživljava hapšenje. – »Zašto?« – Tradicionalna slika hapšenja. – Kako se obavlja pretres. – Preimućstva noćnog hapšenja. – Klasifikacija hapšenja. – Nauka o hapšenju. – Dovitljivost pri hapšenjima. – Nepripremljenost za otpor. – Bekstvo Andreja Pavla. – Epidemije hapšenja. – »Izvešće na čistinu, pa će me pustiti«; opšta neaktivnost. – A kako se moglo suprotstaviti. – Okolnosti hapšenja. – Šta žrtva misli. – Olakšanje od hapšenja. – Vikati? – Zašto sam ja ćutao.

Moje hapšenje. – Komandant brigade Travkin. – Armijska kontraobaveštajna služba. – Tri tenkista. – Živi špijun. – Šale za vreme obavljanja velike nužde.

Glava 2 – ISTORIJA NAŠE KANALIZACIJE

Najveće povodnje hapšenja: raskulačivanje, trideset sedma, posleratni talas. – Organi su uvek radili.

Hapšenje odmah nakon Oktobra. – Lenjinov poziv na čišćenje od insekata. – Definicija »insekata«. – Unikatnost Večeke. – Narodni ustanci u zaštitu crkava. – »Urote« u provinciji. – Sistem talaca. – Suština crvenog terora. – Bujice socijalista. – Bujica povratnika u domovinu. – Inteligencija »bliska kadetima«. – Ko se suprotstavljao odredima za rekviziciju. – Dokusurivanje belogardejaca. – Potapanje šlepova. – Revolucionarna pravna svest. – O bujicama kriminalaca ne treba ni govoriti. – Koncentracioni logori u tambovskoj guberniji. – Kronštatski mornari. – Pojačanje represija 1921. godine. – Komitet za pomoć gladnima. – Hapšenja studenata, štrajk Moskovske visoke tehničke škole. – Veliki pasijans socijalista. – Čeka i Živa crkva. – Bujice sveštenika, religioznih filozofa, običnih vernika. – »Kaluđerke«. – Prostitutke. – Prve nacionalne bujice. – Studentske bujice. – Iznurivanje oficira. – Sudbina njihovih porodica. – Kozaci s Lemnosa. – Bivši činovnici. – »Zbog prikrivanja društvenog porekla«. – Ko je uspevao da se probije nazad. – Ostaci Političkog crvenog krsta. – Klasa Vojkov. – Socijalna preventiva. – Varencov, muzičke večeri. – Učenici Carsko–selskog liceja i Pravne škole. – Inženjeri–štetočinci. – »Plafonisti«. – Ko nije pristajao da bude »tajni saradnik«. – Prvi javni procesi. – Iskoristiti narod kao saučesnika obračuna. – Usamljeni protesti. – »Šest uslova«, preokret za inženjere. – Proces »Saveznog biroa menjševika«. – Neodržani proces »Seljačke partije rada«. – Grupa Kondratjeva–Čajanova. – Bujice koje nikada nisu prestajale (vernici, socijalisti, nacionalne manjine). – Grupa istoričara, 1929. – »Radnička opozicija«. – Trockisti. – Nepovci. – »Zlatna« bujica. – Bujica nastala uvođenjem lične karte. – Bujica raskulačenih, njene osobenosti. – Termini »kulak« i »blizak kulacima«. – Bujica »štetočina« u poljoprivredi zbog neispunjenja obaveznog otkupa, bujica »strižilaca klasova«. – Zakon od 7. avgusta 1932. – Bujica Kirov. – Bujice male i usputne. – Deseta tačka.

Pregled 58. člana Krivičnog zakonika i prošireno tumačenje njegovih tačaka.

Povodnja 1937–38. godine. – Udar na rukovodeće krugove. – Aplauzi bez kraja i konca. – Odnos ljudi iz vlasti i naroda, postoci zatvorenih. – Unapred određeni brojevi za hapšenje. – Pojedinačne bujice: povratak sovjetskih špijuna, službenici Kinesko–istočne železnice, Korejci, Letonci. – Kraj Velikog pasijansa. – Inteligencija. – Delo nastavnika iz grada Sverdlovska. – Inženjeri. – Članovi porodica uhapšenih. – Preterane i besmislene optužbe, u gradu i na selu. – Pojam »krivice« – desni oportunizam.

Protivbujica 1939. – Bujice 1939: Česi, Poljaci, Zapadni Ukrajinci, Zapadni Belorusi, Moldavci. – Zarobljenici iz rata s Finskom. – Hapšenja i streljanja početkom rata u zapadnim oblastima i baltičkim republikama. – »Prenosioci glasina i sejači panike«. – Hapšenja za nađene radio–delove. – Bujica Nemaca. – Bujica opkoljavanih. – Hapšenja u Armiji na Dalekom istoku. – Generalska bujica. – Bujica Moskovljana koji nisu napustili Moskvu. – Bujica vojnih lica po Zapovesti br. 227. – Bujica iz okupiranih teritorija (58–1–a), bivših zarobljenika (58–1–b). – Za šta su, u stvari, suđeni. – »Afrikanci«. – Grupa Kadenko. – Progonstvo naroda 1943–44, kako se obavljalo. – »Ratni zločinci« nemački i japanski. – Bujica ruskih emigranata. – Vlasovci. – Građanske izbeglice pred sovjetskom vlašću. – Kako je Zapad sakrio njihovo izručivanje. – Armija Krajova. – Banderovci. – »Devojke zbog stranaca«. – Španska deca. – Protivbujica sveštenika.

Sistem bujica kriminalaca iz podzemlja i neorganizovanih kriminalnih prestupnika. – Pulsiranje dekreta. – Zakon »četiri šestine«. – Kazna od 25 godina. – Neprijavljivanje. – »Ponavljači« iz 1948–49. – »Deca–osvetnici«. – Bujice 1948–50. – Odavači državnih tajni. – Banderovci i stanovnici Zapadne Ukrajine. – Društvena preventiva u baltičkim republikama. – Grci s Kavkaza. – Jevreji, lekarska afera.

Praznih zatvora nije bilo.

Glava 3 – ISTRAGA

Ko da očekuje mučenja u XX veku? – Ne treba se sećati. Istraga – proturanje kroz cev. – Falsifikovana »dela« prvih godina sovjetske vlasti. – U traganju za nepostojećim krivicama. – Nije važno da li je neko kriv, važno je kojoj klasi pripada. – Odonud nema povratka. – Prethodna istraga? – Revolver na stolu. – Noćna saslušanja. – Pregrejane ćelije. – Mučenja su uvek postojala. – Kategorije zatvorenika koji se mogu podvrgnuti mučenju. – Grupa Romualjdasa Skirjusa. – Lično priznanje umesto dokaza – teorija Višinskoga. – Kako je ulazila u upotrebu praksa mučenja. – Preimućstva lakih metoda. – Psihičke metode. – Fizičke. – Njihovo kombinovanje. – Nesanica. – Lančana istraga. – Boks sa stenicama. – Stroge ćelije. – Glad. – Hladnoća. – Tuča. – Zauzdavanje.

Nepripremljenost okrivljenih za istragu. – Slabi proračuni intelektualaca. – Krivični zakonik i Zakon o krivičnom postupku, njihovi nepoznati članovi. – Kako se koristi usamljenost okrivljenoga. – Prepunjenost isledničkih ćelija (1918, 1931, 1937, 1945) i njen uticaj. – Neka mučenja. – Rjuminova batina. – Za bradu i brkove. – Najstrašnije. – Nagovaranje od strane drugova iz ćelije na predaju. – Argumenti pravoveraca. – A pravoverci, koliko oni vrede. – Oni koji su se svega odrekli. – Berđajev 1922. – Starica–vernica. – Kako su se raniji ruski revolucionari držali u istrazi. – Upoređenje između

istrage u carskoj Rusiji i pod sovjetskom vlašću.

Ja u istrazi. – Čađ iz lubjanskih dimnjaka.

Organi ne traže dokaze. – Kako islednici rastežu istragu. – Saslušanje kod javnog tužioca. – Član 206. – Potpis o neširenju saznanja o zatvoru.

Glava 4 – PLAVI ŠIRITI

Mi ne upoznajemo naše islednike. – Kako ih objasniti. – Divnič upoređuje Gestapo i MGB. – Islednik formuliše svoje principe. – Njihovi motivi. – Slast od vlasti za mladog gebistu. – Vernost Organima. – Malo razonode. – Pusti srdžbi na volju. – Seksualna radoznalost. – Mogućnost šićara. – Tužiočeva osveta. – Gramzivost islednika. – Terevenčenje. – Uhapšeni gebisti. – I gebisti imaju svoje bujice. – Abakumov i Rjumin u zatvoru.

A šta bi postao svako od nas. – Zašto smo izbegavali škole NKVD. – Šta od čoveka načine epolete. – Moja prva etapa. – Oficirski kofer. – Gnev komore. – Ja sam oficir! – Linija dobra i zla. – Dobri gebisti? – Poručnik Ovsjanikov. – Predavanje Vere Kornejeve u čekističkoj kancelariji. – D. P. Terehov, vrhovni sudija. – Čuvarka u Velikoj kući. – Nije sve dobro što liči na dobro. – Boja neba. – Jagoda i ikone. – Priroda zločina. – Zločinci pred sudom u Zapadnoj Nemačkoj. A mi ih tetošimo. – Kako će se Rusija očistiti.

Glava 5 – PRVA ĆELIJA – PRVA LJUBAV

Velika kuća za vreme blokade Lenjingrada. – Prva istražna ćelija. – Suhanovka. – Istražna samica u Suhanovki. – Mi, ljudi!

Moj ulazak u prvu ćeliju. – Relej–detektor. – Zatvor nije propast. – Udoban život.

Prethodne generacije. – Život rane Lubjanke. – Anatolij Fastenko. – Amnestija od 17.oktobra 1905. – Bekstva onih godina. – Potemkinac iz Kanade. – Dosta toga na jedno uvo uđe, na drugo izađe. – Inženjeri sovjetskog obrazovanja. – »Ako se bude moralo umreti«.

Raspored lubjanskog dana. – Sve je isplanirano, ili samo od sebe se slaže? – Arnoljd Suzi. – Jutarnje sledovanje. – Zatvorski lekar. – Naša prava. – Ćelija br. 53. – Šetnja na krovu Lubjanke. – Nešto iz istorije Estonije. – Lubjanska biblioteka.

Jurij Jevtuhovič, njegova biografija. – Termin »vlasovac«.

Lubjanski dan se bliži smiraju. – Dobrotvorna aktivnost za zatvore pre revolucije. – Zatvorski belezi.

»Imperator Mihail«.

Kraj rata u zatvoru.

Glava 6 – PROLEĆE ČETRDESET PETE

Ruski ratni zarobljenici, vršnjaci Oktobra. – Kako su se oni vraćali. – Šta su doživljavali. – Domovina ih je tri puta izdala. – Kako se lako podajemo predubeđenju. – Odakle toliki izdajnici. – Nepriznavanje institucije ratnog zarobljeništva. – Putevi spasa ratnog zarobljenika. – Privremeni špijuni. – Kazna za najvernije. – Logori za proveru i selekciju. – »Eh, da sam samo znao«.

Biografija generala A. A. Vlasova. – Dobrovoljačke antisovjetske jedinice u prvim godinama rata. – Hitlerov strah od stvaranja samostalnih ruskih oružanih snaga. – Agitacioni izlasci Vlasova. – Nade vlasovaca u saveznike. – Epizode iz borbi vlasovaca. – Konjanik tera zarobljenika. – Sudbina brigade iz Loktja Brjanskoga. – Saglasnost za rusku diviziju u jesen 1944. – Komitet oslobođenja naroda Rusije, praški manifest. – Prva i poslednja akcija 1. i 2. ruske divizije. – Nerazumevanje Zapada. – Uzaludna predaja. – Sudbina preostalih jedinica. – Engleska predaje Kozake. – Ruzvelt i Čerčil... – Engleski koncentracioni logori. – Uopšte o vlasovcima.

Sudbina ruske emigracije. – Kako je domovina primala emigrante. – Kako se izvrtao Kazneni zakonik da bi oni bili okrivljeni. – Pukovnik Jasevič. – Igor Tronjko, moje pokolenje u emigraciji.

Zatvorska legenda o Altaju. – Očekivanje amnestije toga proleća. – Na butirsku »stanicu« da dobijemo presude.

Glava 7 – U DAKTILOGRAFSKOM ODELJENJU

Kako su saopštavane presude OSO.

Administrativne presude do revolucije. – Trojka GPU. – Trojke. – Njihova preformiranja i odnos sa OSO. – Slovni članovi. – Presude iz trka.

Zatvorenost političkih suđenja. – Upoređenje s ranijom Rusijom. – Advokati koji optužuju. – Unapred donete odluke. – Proširena tumačenja Zakonika. – Tajne instrukcije. – Ima li smisla oslobađajuća odluka. – Delo Pavla Čuljpenjova. – Sudski slučajevi. – Moj susret s Vrhovnim sudom.

Glava 8 – DETINJSTVO ZAKONA

Sve zaboravljamo. – »Vansudska represija« Čeke. – Brojke čekističkih streljanja u odnosu na brojke streljanih u carskoj Rusiji. – Sudovi posle Oktobra. – Sličnost narodnih sudova i revolucionarnih sudova. – Železnički revolucionarni sudovi i revolucionarni sudovi Vohre. – Osnivanje Revolucionarnih vojnih sudova i pravila njihovog rada. – Brojke streljanih 1920. godine. – Revolucionarni sudovi kao borbeni odredi. – Kada pravo na apelaciju gubi smisao. – Na licu mesta u ono vreme. – Seljački ustanci. – Rjazanski revolucionarni sud sudi tolstojevcu. – Knjiga Krilenkovih beseda. – Opšti zadaci sovjetskog suda. – Delo *Ruskih novina*. – Delo tri istražne sudije Moskovskog revolucionarnog suda. – Delo Kosireva. – Čekine nevolje u februaru 1919. – Proces crkvenim licima (Samarin i drugi). – Zvenjigorodsko zvonjenje na uzbunu. – Crkveni procesi u provinciji, napadi na hramove i manastire. – Cirkularno pismo iz 1920. o likvidaciji moštiju. – Boljševički stav o pitanju inteligencije. – Proces »Taktičkog centra«. – Istina o njemu. – »Delo

Taganceva«.

Glava 9 – ZAKON SAZREVA

Proces Glavne uprave za goriva. – Oživljavanje represalija posle građanskog rata. – Delo inženjera Oljdenborgera.

Glad u Povolžju i konfiskacija crkvenih dragocenosti. – Moskovski crkveni proces 1922. godine. – Petrogradski crkveni proces. – Proces esera. – Probe gneva masa. – Mučenje smrću.

Delo Savinkova. – Njegova smrt.

Glava 10 – ZAKON JE SAZREO

Nova Lenjinova misao – 1922: izgnanstvo inteligencije preko granice. – Rađanje pojma »štetočinstvo«. – Sahtinski proces. – Poraz s Paljčinskim, Fon Mekom, Veličkom. – Proces »Industrijskoj partiji«. – Ima li zagonetke u moskovskim procesima za oponašanje? – Proces »Saveznog biroa menjševika« i kako je bio insceniran. – M.P. Jakubovič.

Procesi 1937–38.godine. – Zagonetka? – Da li su oni bili baš takvi revolucionari. – Izbor kandidata za uloge. – Nepoznata istorija poslednjih Buharinovih meseci.

Proces u Kadiju, primer za jedan rejonski proces. – Zašto širom zemlje nije bilo javnih suđenja.

Glava 11 – POSLEDNJA MERA

Ukidanje smrtne kazne za vreme carice Jelisavete. – Umerenost njenih naslednika. – Podaci Taganceva o pogubljenjima XIX i početkom XX veka. – Istorija smrtne kazne u boljševičko vreme. – Licemernost s njenim ukidanjima, smicalice i izigravanje. – Pogubljenja 30–tih godina, šest carskoselskih mužika. – Streljanja 1937–38.godine. – Krivudanja poslednjih Staljinovih godina.

Primeri da se vidi za šta su ljudi osuđivani na streljanje. – Grupa general–lajtnanta Ignatovskoga. – Spasonosni nastup besa K. I. Strahoviča. – Posmatrajući njihove fotografije... – Kako se doživljavaju poslednji minuti života. – Patnje osuđenih na smrt u prepunim zatvorima. – Zašto se tako dugo držalo pod smrtnom presudom. – Naučna zanimanja na smrt osuđenih i islednika. – Ćelija smrti kao istražni metod. – Psihologija neprotivljenja. – V. G. Vlasov u ćeliji smrti. – Ćelije smrti zatvora u Kinešmi. – Ritam dana i noći. – Esaul Homenko. – Uvreda dželata. – Kako je Vlasov primio pomilovanje.

Glava 12 – KAZNIONA

Ublažavanje ruskoga zatvorskog režima početkom XX veka. – Pooštravanje sovjetskoga od 1918. – Režim za političke. – Odbrana prava zatvorenika u sovjetskim zatvorima. – Eseri u solovačkim skitovima (1922–1925). – Verhnjeuraljski izolator od 1925.

Snaga štrajka glađu u carsko vreme. – Suzbijanje štrajka glađu 30–tih godina. – Ugušivanje 30–tih. – Nasilno davanje hrane. – Štrajk glađu kao kontrarevolucionarna delatnost. – Kako je »zatvor novog tipa« pobedio štrajk glađu. – Nema javnog mnenja!

Kraj socijalista u »velikom pasijansu«. – Njihovo samoizdvajanje od »kaera«. – Kako su »kaeri« videli »polite«. – Samoizdvajanje trockista i komunista.

Za koga je kazniona. – Učvršćivanje i širenje centralnih zatvora pod sovjetskom vlašću. – Režim političkih izolatora. – I kako ga doživljava zatvorenik. – N.Kozirev, čudo s astrofizikom.

Deo drugi – VEČITI POKRET

Glava 1 – LAĐE ARHIPELAGA

Uhodani sistem. – Kako se ukrcava u vagonzak. – Kako to predstaviti u susednom kupeu. – Poreklo termina »stolipin«. – Kako je sagrađen taj vagon. – Koliko putnika prima. – Haringa i bez vode, zašto. – Obavljanje nužde u vagonzaku. – Mešanje političkih s kriminalcima.

Olakšice političkima u carskim zatvorima. – Prvi susret s lopovima. – Lom normalnih pojmova. – Razdruženost Pedeset Osmog i njegova nemoć. – Nekažnjivost lopova; kako se to objašnjava u marksizmu i kako zasniva u Krivičnom zakoniku. – Učešće straže u lopovskom pljačkanju. – Neposredno pljačkanje od strane straže, njegovi načini.

Kako zatvorenici mogu saznati svoju maršrutu. – Kako da se otpremi pismo iz vagonzaka.

Nemati ništa! – Posmatrati, pamtiti. – Iz života Maksa Santera. – Iz života Ivana Koverčenka. – Erik Andersen sluša rusku devojku.

»Klatno« vagonzaka. – Iskrcavanje. – Kako treba sesti na zemlju. – Milostinja od slobodnih. – Zavoli takve minute. – Uhvati s' pod ruku! – Uhvati s' za pete! – Potamaniti one koji zaostaju.

Crne marice 20–tih godina. – Kako su bojene posle rata. – Unutrašnja građa crne marice. – Kako u njoj posluju lopovi. – Susret potpukovnika Ivanova.

Glava 2 – LUKE ARHIPELAGA

Kako sastaviti njihovu kartu. – Šta imaju zajedničko. – Upoređenje raznih etapnih zatvora u razna vremena. – Severni logorski etapni zatvori. – Zatvori bez kibli, kako se snalaziti. – Kupatila u etapnim zatvorima. – »Mangupi« etapnih zatvora. – »Kučke«. – Lukavstva lopova. – Redak otpor političkih. – Kako sam ponižen u Krasnoj Presnji.

Prvo pismo nakon hapšenja. – Žena iznad etapnog zatvora u Kujbiševu. – Budući spomenici Arhipelagu. – Širina pogleda u etapnom zatvoru. – Erik Arvid Andersen i priča njemu. – Besmislenost masovnih prebacivanja. – Kao i individualnih. – Etapni zatvor kao odmor. – Iznurujući radovi u etapnom zatvoru. – Kako je teško ostati bez vlasti.

Krasna Presnja 1945. – Mito za bolju etapu. – Bićeš slobodan ako se oslobodiš taštine. –

Zamena kazni. – »Kupci« u etapnim zatvorima. – Trg za robinje. – Lekcija etapnika »po specijalnom nalogu«. – Da li po svaku cenu?

Glava 3 – KARAVANI ROBLJA

Prednost »crvenih kompozicija« za državu. – Priprema teretnog vagona. – Priprema kompozicije. – Skrivanje od stanovništva. – Ekspedovanje iz Orela 1938. – Tehnika ukrcavanja. – Načini pretresa. – Straža šićari. – Kriminalci u crvenom vagonu. – Neredovno sledovanje. – Noćne provere sa čekićima. – Stradanje od hladnoće. – Dugo putovanje i operativni delegat. – Na platformama »ćire«. – Prijem kompozicije na odredištu po mrazu. – Kada uopšte nema logora.

Etapiranje na šlepovima prema severu. – Lopovi na šlepovima. – Jedan slučaj otpora. – Parobrodom na Kolimu. – Požar na »Džurmi« 1939. – Dalje etape po Kolimi. – Orobljavanje prilikom prijema u Magadanu.

Pešačke etape na Severu. – Hrana. – Ubijanje na putu. – Prigonjenje motkama. – Pešačke etape u gradovima 20–tih i 30–tih godina. – Svi načini prevoza – gori, a čeka te–još gore.

Glava 4 – S OSTRVA NA OSTRVO

Jedno srećno etapiranje »po specijalnom nalogu«. – »Specijalna pratnja.« – Kako sam ja bio prizvan iz logora. – Mit o šaraškama. – Utisci s puta sa slobodnima. – Osećaj olakšanja od povratka na Arhipelag.

Svet je mali. – Zatvorenički telegraf. – Naučno–tehničko društvo u ćeliji. – Timofejev Resovski. – Blaženstvo sna zatvorenika. – Ćelija br. 75 u Butirkama, ljudi. – Večernja predavanja. – Opažanje zarobljenika.

Butirska crkva, život zatvorenika u njoj. – Rumunski špijun Vladimiresku. – Posleratna omladina u Butirkama. – Gamerov. – Ingal. – Ponos zbog hapšenja. – Studentska pesma. – Novo pokolenje – kuda?...

ZNAČENJE NEKIH RIJEČI I SKRAĆENICA

ASA (антисоветская агитация), antisovjetska agitacija

asmodej, prvobitno: zao duh, satana; u logorskom žargonu označava »plave širite«

aul, kavkasko selo

bacili, masti (lopovski žargon)

basmači, srednjoazijski nacionalisti, borili se za samostalnost i protiv sovjetske vlasti

bitovik, (бытовик), zatvorenik zbog kriminalnog dela, ali koji nije profesionalni lopov, nije iz podzemlja (logorski žargon)

Belomorkanal (Беломорканал, Беломорский канал), kanal između Belog i Baltičkog mora, načinjen snagom logoraša

belopostavaš (белоподкладочник, белоподкладчик), studenti–kicoši i dendiji, poglavito aristokrati, koji su isticali svoj prezir prema demokratski nastrojenom studentskom i revolucionarnom pokretu, nazvani ovako po belim postavama svoje raskošne studentske odeće

brnjica (намордник), 1) štit na zatvorskom prozoru koji zagrađuje pogled iznutra ili spolja; 2) lišenje građanskih prava po izdržavanju zatvorske i logorske kazne

CIK (Центральный исполнительный комитет), izvršni organ nekog sovjeta

Čeka (Чрезвычайная комиссия), »Vanredna komisija za borbu protiv kontrarevolucije, špekulacije i zloupotrebe dužnosti«, to jest policija javne bezbednosti (1917 – 1922)

ČK, v. Čeka

ČKGB (Чрезвычайная комиссия–Государственная безопасность), slovna skraćenica kojom se Solženjicin služi da označi tajnu policiju u Sovjetskom Savezu za sve vreme njegove istorije

ČS (член семьи, u izgovoru: че–ес), član porodice uhapšenoga

dabar (бобр), zatvorenik s bogatim koferom, od koga se ima šta opljačkati, bogati zatvorenik

dašnak, pripadnik Dašnakcutjuna, jermenske nacionalističke partije (1890 – 1921), koja se borila protiv sovjetske vlasti.

Dnjeproges (Днепрогес), Dnjeparska hidroelektrocentrala

DPZ (дом предварительного заключения), zatvor u koji se vrši privođenje i prethodna istraga

družinik, član polumilicijske »družine« za održavanje javnog reda

garantijka (гарантийка), garantovano minimalno sledovanje logoraša, koje on dobija i kad ne radi

gazda, u lopovskom žargonu: vođa kriminalaca

GB (Государственная безопасность, u izgovoru: ге–бе), Služba državne bezbednosti gebist, pripadnik Državne bezbednosti

gebist, pripadnik Službe državne bezbednosti

Gosplan (Государственная плановая Комиссия, od 1948 – Komitet), Državni komitet za plan

GPU (Государственное политическое управление), Državna politička uprava. Državna bezbednost (1922. god.)

GULag (Главное управление лагерей), 1) sistem zatvora i logora, ono što čini »Arhipelag«; 2) Glavna uprava logora, dakle, glavna administracija. U izdanju 1980, autor u pisanju pravi razliku: GULAG za Arhipelag, GULag za Upravu

hunvejbin, kineski crveni gardista u vreme »kulturne revolucije« 60–tih godina

ITL (исправительно–трудовой лагерь), popravno–radni logor

Jungšturm, omladinska organizacija u Nemačkoj

jungšturmovac, pripadnik Jungšturma; po asocijaciji: sovjetski pionir

kadet, član i istomišljenik Ustavno–demokratske partije (Конституционно–демократиче–ская партия, кадеты) pre oktobarske revolucije

kaer (каэр, od KP, od контр–революционер), kontrarevolucionar, kategorija u koju je ulazio daleko širi broj od kontrarevolucionara

KGB (Комитет государственной безопасности, u izgovoru: ка–ге–бе), Komitet javne bezbednosti, savremeni naziv za policiju javne bezbednosti (od 1954. god.)

Komsomol (Ленинский коммунистический союз молодежи), Savez komunističke omladine

KPZ (камера предварительного заключения), ćelija (zatvor) za privođenje i prethodnu istragu

KRA (контр–революционная агитация), kontrarevolucionarna agitacija

KRTD (контр–революционная троцкисткая деятельность), kontrarevolucionarna trockistička delatnost

kučka (сука), kriminalac koji je napustio »zakon« i prišao logorskim vlastima (lopovski žargon)

kulak, bogati seljak, koga je po teoriji trebalo uništiti kao klasu

kum, operativni delegate (logorski žargon)

KVČ (культурно–воспитательная часть), kulturno–vaspitna služba u logoru

KVO (культурно–воспитательный отдел), kulturno–vaspitni odsek (pri Upravi logora)

kvočka (наседка), podmetnuti dostavljač u ćeliji

KVŽD (Китайско–восточная железная дорога, u izgovoru: ка–ве–же–де), Kinesko–istočna železnica

...lag, drugi deo složenice koji označava logora, a upravo on upućuje na reč logor

LKSM, v. Komsomol

MGB (Министерство государственной безопасности, u izgovoru: ем–ге–бе), Ministarstvo državne bezbednosti (od 1946)

MOGES (Московское объединение государственных электростанций), Moskovske udružene državne elektrocentrale (trust za proizvodnju i distribuciju elektr. energije)

MTS (мащинно–тракторная станция), mašinska traktorska stanica, (centralizovani servis za traktorske i druge mašinske usluge za više kolhoza)

musavatist, pripadnik azerbejdžanske nacionalističke partije, koja se borila za nezavisnost i protiv uvođenja sovjetske vlasti

MVD (Министерство внутренних дел, u izgovoru: ем–ве–де), Ministarstvo unutrašnjih poslova

MVTU (Московское высшее техническое училище), Moskovska visoka tehnička škola

NEP (новая экономическая политика), period liberalizovane privrede počev od 1921. do 1936, upravo do oko 1929, u kojem je došlo do razmaha privrednog privatnog preduzetništva

nepovac (нэпман), čovek koji se obogatio za vreme NEP–a

nepovratnik (невозвращенец), čovek koji se nije vratio s nekog puta u inostranstvo, koji je na ovaj način emigrirao

ni vino ni voda (полуцвет, полуцветной), oni koji teže kriminalnom svetu u logorima, koji se mešaju s kriminalcima ali nisu još od njih prihvaćeni

NKJU (Народный комиссариат юстиции, u izgovoru: еН –К а – jу) Narodni komesarijat pravde

NKPS (Народный комиссариат путей сообщения), Narodni komesarijat saobraćaja

NKVD (Народный комиссариат внутренних дел, u izgovoru: ен–ка–ве–де), Narodni komesarijat unutrašnjih poslova

NPGG (нелегальный переход государственой границы) ilegalni prelazak državne granice

OGPU (Объединенное ГПУ, u izgovoru: о–ге–пе–у), Udruženje državnih političkih uprava (to jest savezni GPU, za razliku od nižih instanci, 1922–1934)

okanje, izgovaranje u severnim govorima starog (u pismu još uvek postojećeg) *o* u izvesnim položajima kao *o* a ne kao *a* kako zahtevaju moskovske i opšteprihvaćene norme, na primer

»okno« umesto »akno« za napisano »okno«,

oper, v. operativni delegat

operativni delegat (оперативный уполномоченный, оперуполномоченный), čekist koji je zadužen da u nekoj društvenoj zajednici (preduzeću, nadleštvu, vojnoj jedinici, logoru i dr.) bdi nad političkom situacijom i preduzima mere u suzbijanju odstupanja od željenog stanja; sinonimi: oper, kum

OSO (Особое совещание), specijalno savetovanje, komisija; prevođeno uvek kao: Specijalno veće. Objašnjeno je u gl. 7. I dela.

ostarbajter, mobilisani radnik iz istočnih zemalja u Nemačkoj

PD (преступная деятельность), prestupnička delatnost

PFL (проверочно–фильтрационный центр), centar za proveru (identiteta) i selekciju (ratnih zarobljenika koji su se vratili iz nemačkog ropstva)

polit, politički zatvorenik (logorski žargon)

Pomgol (Помощ голодающим), Pomoć gladnima, orgnizacija i Komitet za prikupljanje pomoći gladnima 1921 – 1922, nerado viđen pa likvidiran od strane sovjetske vlasti

policaj, pripadnik mesne policije pod okupacijom, regrutovan od mesnog stanovništva

predzona v. zona

PŠ (подозрение в шпионаже, u izgovoru: пе–ше), sumnja da postoji špijunaža

PZ (преклонение перед западом, u izgovoru: пе–зе), divljenje Zapadu

raskulačiti, konfiskovati imovinu kulaka, pa njega zatim prognati; kod nas raskulačivanje nije uzimalo tako drastične oblike

RKKA (Рабоче–крестьянская красная армия) Radničko–seljačka crvena armija, zvanični naziv za Crvenu armiju 1918–1946.

ROA (Русская освободительная армия), Ruska oslobodilačka armija, to jest Vlasovljeva armija

Sapropel, Odbor za proučavanje i eksploataciju goriva od materija u raspadanju

SKP(b) kod nas usvojena skraćenica za VKP (b) (Всесоюзная коммунистическая партия большевиков), Svesavezna komunistička partija (boljševika)

SLON (Соловецкие лагеря особого назначения), Solovački logori specijalne namene

Smerš (načinjeno od „смерть шпионам", smrt špijunima), kontraobaveštajna služba u armiji

SOE (социально–опасный элемент), društveno–opasni element

Sovnarkom (Совет народных комиссаров), Sovjet narodnih komesara(1917–1946), vlada

Sovjetskog Saveza

spec (специалист), stručnjak

Specijalno veće, v. OSO

SR (Социалист–революционер), pripadnik partije socijalista–revolucionara, esera

STO (Совет труда и обороны), Sovjet za rad i odbranu

SVE (социально–вредный элемент), društveno opasni element

SVPŠ (свяази ведущие к подозрению в шпионаже, u izgovoru: ес–ве–пе–ше), veze koje navode na sumnju da postoji špijunaža

šmon, pretres (logorski žargon)

Šucbund (u nemačkom originalu: Schutzbund), paravojna organizacija Socijaldemokratske partije Austrije između 1923. i 1934.

šucbundovac, pripadnik Šucbunda

TASS (Телеграфское агентство Советского Союза), Telegrafska agencija Sovjetskog Saveza

tjurzak (тюуремное заключение), kazniona

TKP (Трудовая Крестьянская Партия), Seljačka partija rada, izmišljena partija iz početka 30–tih godina, s kojom se trebalo obračunati

TN (терористические намерения), terorističke namere

TON (тюурьма особого назначения), zatvor specijalne namene, specijalna kazniona

trudodan (трудодень), radni dan u kolhozu

unutrašnji zatvor, zatvor koji je bio pod direktnom kontrolom Državne bezbednosti i u centralnoj zgradi NKVD, za razliku od masovnog zatvora, koji se nalazi na periferiji; u unutrašnjem zatvoru obično je bilo manje ljudi, to su bili oni čije je strogo izdvajanje bilo od posebnog interesa za NKVD i koji su tu ostajali do kraja istrage

USVITL (Управление Северо–восточных ИТЛ), Uprava Severoistočnih popravno–radnih logora

VAS (вынашивание антисоветских настроений), ispoljavanje antisovjetskih raspoloženja

VAT (восхваление американской техники), hvaljenje američke tehnike

VCIK (Всероссийский ЦИК), Sveruski centralni izvršni komitet, zakonodavna i izvršna skupština do 1936.

VČK, v Večeka

Večeka (Всероссийская ЧК), Sveruska Čeka

VIKŽEL (Всероссийский исполнительный комитет профессионального союза железнодорожников), Sveruski centralni izvršni komitet sindikata železničkih radnika

Vohra (Военизиранная охрана), logorska militarizovana straža
vohrovac, pripadnik Vohre
zek (зэк, postalo od з/к, зе–ка, зека, sve od заключенный) zatvorenik, logoraš sovjetskog vremena
zona, u originalu dva značenja: 1) logor unutar ograde, 2) ograda oko logora; u prevodu je zadržano samo prvo značenje: naselje logora unutar ograde

IMENA

ABAKUMOV, Viktor Semjonovič (1894–1954). Visoki funkcioner službe državne bezbednosti. Počeo službu u NKVD kao običan kurir; na čelu vojne kontraobaveštajne službe Smerš od njegovog osnivanja 1943; ministar Državne bezbednosti od 1946; razvlašćen i zatvoren još za Staljinova života u vezi s »lekarskom aferom« 1953, osuđen i streljan zbog zloupotrebe dužnosti i zločina.

AGRANOV, Jakov Pavlovič. Visoki funkcioner u službi državne bezbednosti, igrao važnu ulogu u pripremama moskovskih procesa 1936, 1937. i 1938; streljan 1939.

AHMATOVA, Ana Andrejevna (pravo prezime Gorenko, 1889–1966). Jedna od najpoznatijih ruskih pesnika XX veka. Bila dugo vremena u nemilosti. Primicala se, u mladosti, grupi akmeista.

AJHENVALJD, Julij Isajevič (1872–1928). Književni kritičar. Proteran iz Rusije 1922. godine.

ALDANOV, Mark Aleksandrovič (pravo prezime Landau, 1889–1957). Književnik, pisac istorijskih romana (*Izvori, Samoubistvo, Oganj i dim, Đavolji most* i dr.). Emigrirao u Francusku 1919. godine.

ALDAN–SEMJONOV, Andrej Ignatjevič (1908). Književnik; autor uspomena iz logora, režimski orijentisanih.

ALEKSEJ MIHAJLOVIČ (1629–1676). Ruski car, od 1645.

ALILUJEV, Sergej Jakovljevič (1866–1945). Revolucionar; otac Nadežde, Staljinove druge žene.

ALILUJEVA, Nadežda Sergejevna (1901–1932). Druga Staljinova žena; izvršila samoubistvo.

ALILUJEVA, Svetlana Josifovna (1926). Staljinova kći; emigrirala 1963. u SAD; objavila memoarske knjige. Vratila se u SSSR.

AMFITEATROV, Aleksandar Valentinovič (1862–1938). Književnik i izdavač; emigrirao 1920. godine.

ANA JOANOVNA (1693–1740). Ruska carica, od 1730. V. *Biron.*

ANDERS, Vladislav (1892–1970). Poljski general; zarobljen od strane Rusa prilikom okupacije istočne Poljske 1940. i zatvoren; oslobođen 1941. s nalogom da organizuje Poljake iz logora za borbu protiv Nemačke; 1943. prešao sa svojom jedinicom preko Irana u Severnu Afriku i pridružio se Saveznicima; istakao se posebno u Italiji 1944; nije se vratio posle rata u Poljsku, već je u Londonu stao na čelo pokreta protiv nove vlasti.

ANDREJEV, Leonid Nikolajevič (1871–1919). Ruski pisac *(Gubernator, Povest o sedmorici obešenih, Ka zvezdama* i dr.), umro u Finskoj.

ANDREJUŠKIN, Pahomij Ivanovič (1865–1887). Revolucionar, član narodnjačke organizacije Narodna sloboda; učestvovao u pripremi atentata na Aleksandra III, 1887. godine.

ANTONOV–SARATOVSKI, Vladimir Pavlovič (1884–1965). Sovjetski pravnik; zauzimao 20–tih i 30–tih godina istaknute položaje u pravosudnoj vlasti, bio i član Vrhovnog suda.

BABUŠKIN, Ivan Vasiljevič (1873–1906). Revolucionar, učesnik revolucije 1905. god. Streljan.

BAHTIN, Mihail Mihajlovič (1895–1975), književni kritičar, posebno izučavao Dostojevskog i Rablea.

BAKUNJIN, Mihail Aleksandrovič (1814–1876). Revolucionar, teoretičar anarhizma; zbog učešća u jednoj pobuni u Drezdenu, 1849, izručen Rusiji, gde je osuđen i zatvoren u Petropavlovskoj tvrđavi; prognan u Sibir, odakle je 1861. utekao i prebegao u Nemačku.

BANDERA, Stepan (1909–1959). Vođa ukrajinskih nacionalista (OUN). Deportovan 1941. u nemački logor; posle rata rukovodio iz inostranstva ovom organizacijom; ubili ga sovjetski agenti.

BEDNI, Demjan (pravo ime Jefim Aleksejevič Pridvorov, 1883–1945). Ruski i sovjetski pesnik.

BENUA, Aleksandar Nikolajevič (1870–1960). Slikar, istoričar umetnosti; emigrirao u Pariz 1926.

BERĐAJEV, Nikolaj Aleksandrovič (1874–1948). Filozof i religijski mislilac; proteran iz Rusije 1922; živeo u Parizu.

BERIJA, Lavrentij Pavlovič (1899–1953). Gruzijski boljševik; radio 20–tih godina u Čeki i OGPU; početkom 30–tih prvi sekretar CK Gruzije, pa zatim ondašnje Zakavkaske Federacije; od 1938. na čelu NKVD; od 1946. član Politbiroa Partije i potpredsednik vlade, ali ne ispuštajući iz ličnog uticaja Državnu bezbednost; svrgnut 1953, posle Staljinove smrti, i streljan.

BIRON, Ernest–Johan (1690–1772). Ruski državnik, miljenik carice Ane Joanovne, za njene vladavine postao stvarni gospodar Rusije; uspostavio surov policijski režim.

BJELINSKI, Visarion Grigorjevič (1811–1848). Književni kritičar, duhovni otac ruskog realizma u književnosti, pa i ruske inteligencije uopšte.

BLOK, Aleksandar Aleksandrovič (1880–1921). Ruski pesnik simbolista *(Stihovi o divnoj Dami*, poema *Dvanaestorica,* pored ostalog).

BLJUHER, Vasilij Konstantinovič (1889–1938). Maršal Sovjetskog Saveza (1935), heroj građanskog rata; komandant vojske na Dalekom istoku, pobednik Japanaca na jezeru Hasan; zatvoren 1938. i pogubljen.

BLJUMKIN, Jakov Grigorjevič (1898–1929). Levi eser; 1918. s Andrejevom izvršio atentat na nemačkog ambasadora u Moskvi, posle čega je usledio julski boljševički »puč«. Bljumkin ipak nije streljan, već je postao agent Državne bezbednosti, streljan je tek 1929. kao »trockistički agent«.

BOKI, Gleb Ivanovič (1879–1937). Čekist, zauzimao visoke položaje u Državnoj bezbednosti.

BONDARIN, Sergej Aleksandrovič (1903–). Dečji pisac.

BONČ–BRUJEVIČ, Vladimir Dmitrijevič (1873–1955). Revolucionar; od 1917. do 1920. generalni sekretar Sovnarkoma.

BUĐONI, Semjon Mihajlovič (1883–1973). Vojni rukovodilac, maršal Sovjetskog Saveza, istakao se u građanskom ratu (kada je i prišao sovjetskoj vlasti); zapovednik konjice; član Prezidijuma Vrhovnog sovjeta od 1938.

BUHARIN, Nikolaj Ivanovič (1888–1938). Jedan od najistaknutijih partijskih i državnih rukovodilaca, teoretičar u Partiji; član Politbiroa Partije (1924–1929), generalni sekretar Kominterne (1926–1928); autor tzv. Staljinskog ustava iz 1936; 1938. osuđen za »desno

skretanje« i streljan.

BULGAKOV, Valentin Fjodorovič (1886–1966). Sekretar Lava Tolstoja, potonji književnik i pisac memoara; emigrira, u Prag 1923, vratio se 1949.

BULGAKOV, Mihail Afanasjevič (1891–1940). Ruski pisac, autor, pored ostaloga, čuvenih romana *Bela garda* i *Majstor i Margerita.*

BULGAKOV, Sergej Nikolajevič (1871–1944). Filozof i teolog; proteran iz Rusije 1922; kao emigrant živeo najviše u Parizu.

BUNJIN, Ivan Aleksejevič (1870–1953). Književnik; Nobelova nagrada 1933; od 1920. živeo u Francuskoj.

CVETAJEVA, Marina Ivanovna (1892–1941). Pesnikinja; emigrirala 1922, vratila se u zemlju 1939; izvršila samoubistvo.

ČUBAR, Vlas Jakovljevič (1891–1939/1941?). Partijski i državni rukovodilac, predsednik Sovnarkoma Ukrajine od 1929, potpredsednik Sovnarkoma SSSR (1934–1938), član Politbiroa od 1935, uhapšen 1939; streljan.

CUKOVSKA, Lidija Kornejevna (1907). Književnica; provela više godina u logorima.

DALJ, Vladimir Ivanovič (1801–1872). Leksikograf i književnik, autor čuvenog rečnika ruskog jezika.

DAN, Fjodor Iljič (pravo prezime Gurvič, 1871–1947). Jedan od vođa menjševičke partije i jedan od osnivača Druge internacionale; član Prezidijuma prvog Centralnog izvršnog komiteta sovjeta posle februarske revolucije; proteran iz Rusije 1922.

DENJIKIN, Anton Ivanovič (1872–1947). Ruski general, jedan od vojnih vođa kontrarevolucije za vreme građanskog rata, komandovao Dobrovoljačkom armijom na jugu Rusije; 1920. predao na Krimu komandu generalu Vrangelu i emigrirao u Pariz, pa u SAD. Napisao uspomene.

DERŽAVIN, Gavril Romanovič (1743–1816). Ruski pesnik.

DIMITROV, Georgi (1882–1949). Bugarski revolucionar i državnik; optužen, zajedno s Popovom i Tanevom, za paljevinu Rajhstaga i oslobođen optužbe na čuvenom lajpciškom procesu 1933; generalni sekretar Kominterne od 1935; osnivač Narodne Republike Bugarske (1946).

DJAGILJEV, Sergej Pavlovič (1872–1929). Reformator ruskog baleta i osnivač u Petrogradu čuvene baletske trupe »Ruski balet«, baletski kritičar.

DJAKOV, Boris Aleksandrovič (1902–). Književnik; bio u logorima i napisao uspomene iz njih.

DUHONJIN, Nikolaj Nikolajevič (1876–1917). Ruski general; glavnokomandujući ruske armije u času oktobarske revolucije; odbio poslušnost Sovnarkomu da prekine neprijateljstva prema Nemačkoj i Austro–Ugarskoj, zbog čega su ga vojnici svrgli i ubili.

ĐERŽINSKI, Feliks Edmundovič (1877–1926). Revolucionar; osnivač Čeke, prvi čovek u zavođenju »crvenog terora«; na čelu OGPU–a od 1922. do smrti.

ERENBURG, lija Grigorjevič (1891–1967). Književnik, novinar, publicista; autor uspomena *Ljudi, godine, život.*

FIGNER, Vera Nikolajevna (1852–1942). Ruska revolucionarka; član izvršnog komiteta narodnjačke organizacije »Narodna sloboda«; učestvovala u pripremama više atentata, posebno onog na Aleksandra II 1881. god., posle kojeg je bila dvadeset godina u zatvoru u Šliseljburškoj tvrđavi.

FJODOR IVANOVIČ (1557–1598). Ruski car, od 1584. U stvari, nije bio sposoban za vladanje, pa je umesto njega vladao Boris Godunov. S Fjodorom je prekinuta dinastija Rjurikoviča na ruskom prestolu.

FRANK, Semjon Ludvigovič (1877–1950). Filozof i religijski mislilac; proteran iz Rusije 1922. godine.

GAMARNIK, Ivan Borisovič (1894–1937). Vojni i partijski rukovodilac; rukovodio Političkom upravom Crvene armije od 1929. i bio zamenik komesara Narodne odbrane od 1930; izvrišio samoubistvo.

GARIN–MIHAJLOVSKI, Nikolaj Georgijevič (1852–1906). Inženjer i književnik, autor tetralogije *Tjomino detinjstvo, Gimnazijalci, Studenti, Inženjeri.*

GAZ, Fjodor Petrovič (1780–1853). Čuveni zatvorski lekar u Moskvi, prozvan »sveti doktor«.

GINZBURG, Jevgenija Semjonovna (1911–1977). Novinarka i književnica; provela više godina u logorima; autorka uspomena iz logora.

GOC, Abram Rafajlovič (1882–1940). Jedan od vođa partije esera, osuđen 1922. na procesu eserima, pa amnestiran.

GOLIKOV, Filip Ivanovič (1900–1980). Vojni rukovodilac, maršal Sovjetskog Saveza.

GOTJE, Jurij Vladimirovič (1873–1943). Istoričar i arheolog.

GOVOROV, Leonid Aleksandrovič (1897–1955). Vojni rukovodilac, maršal Sovjetskog Saveza.

GRIBOJEDOV, Aleksandar Sergejevič (1795–1829). Diplomat i dramski pisac *(Zlo od pameti).*

GRIGORENKO, Pjotr Grigorjevič (1907–1987). General, stručnjak za vojnu istoriju; od 1961. učestvovao u opozicionom Pokretu za građanska prava; 1969. interniran u psihijatrijsku bolnicu. Kao emigrant, živeo u Severnoj Americi.

GRIN, Aleksandar Stepanovič pravo prezime Grinevski (1880–1932). Književnik, pisac avanturističkih i fantastičnih romana *(Put za nigde,* prevedeno kod nas, i dr.)

GRINJEVICKI, Ignjatij Joahimovič (1856–1881). Revolucionar, narodnjak, poginuo u atentatu na Aleksandra II.

GROMIKO, Andrej Aleksandrovič (1909–). Diplomat, ministar inostranih poslova, predsednik Prezidijuma Vrhovnog sovjeta SSSR.

GULJ, Roman Borisovič (1906–1986). Književnik; živeo u emigraciji.

GUMILJOV, Nikolaj Stepanovič (1886–1921). Pesnik; prvi muž Ane Ahmatove; streljan za »učešće u kontrarevolucionarnoj zaveri«; vođa akmeista.

HERCEN, Aleksandar Ivanovič (1812–1870). Revolucionar, književnik, publicista. Od 1847. živeo u inostranstvu, a od 1853. nastanio se u Londonu, odakle je razvio živu književnu i izdavačku aktivnost u borbi protiv carizma i kreposnog prava, osnivač prvih revolucionarnih periodičnih publikacija, autor uspomena *Prošlost i razmišljanja.*

HIPIJUS, Zinaida (1869–1945). Književnica i pesnikinja, žena Mereškovskog, emigrirala posle

revolucije.

ILJIN, Ivan Aleksandrovič (1882–1954). Filozof, proteran iz Rusije 1922. godine.

IVAN KALITA (?–1340). Moskovski knez, osnivač ruske države s prestonicom u Moskvi.

IVANOV–RAZUMNIK (pravo ime Razumnik Vasiljevič Ivanov, 1878–1946). Stručnjak za književnost i sociolog; blizak levim eserima; uhapšen krajem 20–tih godina i proveo više godina u zatvoru i progonstvu; početkom rata Nemci ga prebacili u Nemačku.

IZMAJLOV, Nikolaj Vasiljevič (1893–). Književni istoričar, priređivač Puškinovih dela.

JAGODA, Genrih Grigorjevič (1891–1937). Rukovodilac Državne bezbednosti; na čelu NKVD (1934–1936); zatvoren 1936, pa suđen i streljan (1937).

JAKUBOVIČ, Mihail Petrovič. Revolucionar, menjševik, jedan od prvooptuženih u procesu »Birou menjševika«.

JAKUBOVIČ, Petar Filipovič (1860–1911). Pesnik; revolucionar–narodnjak, proveo mnoge godine na robiji zbog delatnosti u organizaciji »Narodna sloboda«.

JAROŠENKO, Nikolaj Aleksandrovič (1846–1898). Slikar.

JENUKIDZE, Avelj Safranovič (1877–1937). Sekretar VCIK–a (1923–1935). Isključen iz partije 1935, zatvoren, streljan.

JERMILOV, Vladimir Vladimirovič (1904–1965). Književni kritičar, teoretičar socijalistič– kog realizma.

JESENJIN, Sergej Aleksandrovič (1895–1925). Pesnik, jedan od najvećih ruskih pesnika XX veka; izvršio samoubistvo.

JEŽOV, Nikolaj Ivanovič (1894–?). Neočekivano izabran 1934. u CK, pa 1936. za šefa NKVD na mesto smenjenog i zatvorenog Jagode, i sam smenjen i zatvoren 1938; streljan između 1939. i 1940. godine.

JUDENIČ, Nikolaj Nikolajevič (1862–1933). Ruski general, jedan od vojnih vođa pokreta belih; obrazovao armiju u Estoniji i u oktobru 1919. pošao na Petrograd; poražen od Crvene armije, emigrirao.

KAGANOVIČ, Lazar Mojsejevič (1893–). Partijski i državni rukovodilac, jedan od najbližih Staljinovih saradnika, član Politbiroa od 1930, narodni komesar saobraćaja, pa industrije; uklonjen sa dužnosti 1957.

KALINJIN, Mihail Ivanovič (1875–1946). Predsednik VCIK–a od 1919; predsednik Prezidijuma Vrhovnog sovjeta od 1938; član Politbiroa od 1925; publicist.

KAMENJEV, Lav Borisovič (pravo prezime Rosenfeld, 1883–1936). Jedan od rukovodilaca iz »stare garde«; od 1919. član Politbiroa; posle Lenjinove smrti član »trojke« (sa Staljinom i Zinovjevom) koja je upravljala Partijom i bila suprotstavljena Trockom, zatim se povezao s Trockim protiv Staljina; isključen iz Partije 1927, uhapšen 1934, osuđen na smrt 1936. i pogubljen.

KAPLAN, Fani (1888–1918). Eserka; pokušala atentat na Lenjina 30. avgusta 1918.

KARAKOZOV, Dmitrij Vladimirovič (1840–1866). Student, član revolucionarnog kružoka u Moskvi; 1866. pokušao ubistvo Aleksandra II; pogubljen.

KARSAVIN, Lav Platonovič (1882–1952). Filozof, religijski pisac; proteran iz Rusije 1922; živeo u Litvaniji do 1949, kada je uhvaćen i upućen u logor.

KASO, Lav Aristidovič (1865–1914). Ministar narodnog obrazovanja (1910–1914).

KATANJAN, Ruben Pavlovič (1881–1966). Zamenik vrhovnog tužioca SSSR (1933–1937).

KERENSKI, Aleksandar Fjodorovič (1881–1970). Državnik; član partije esera; član, pa prvi ministar Privremene vlade (do oktobra 1917); emigrirao 1918. u Ameriku posle poraza kod Gatčine.

KIM IL SUNG (Kim Ir Sen) (1912). Severnokorejski državnik, maršal Koreje, predsednik CK Radničke partije, šef vlade, vrhovni komandant oružanih snaga.

KIROV, Sergej Mihajlovič (pravo prezime Kostrikov, 1886–1934). Revolucionar, visoki partijski i državni funkcionar; sekretar lenjingradskog oblasnog komiteta od 1926, član Politbiroa od 1930; ubijen u atentatu, verovatno po Staljinovu nalogu.

KIŠKIN. Nikolaj Mihajlovič (1864–1930). Jedan od vođa partije kadeta; jedan od osnivača Komiteta za borbu protiv gladi 1921.

KIZEVETER, Aleksandar Aleksandrovič (1866–1933). Istoričar; državnik; jedan od vođa partije kadeta; proteran iz Rusije 1922.

KLJUČEVSKI, Vasilij Osipovič (1841–1911). Poznati istoričar.

KLJUJEV, Nikolaj Aleksandrovič (1887–1937). Pesnik; uhapšen 1933. i proteran u Sibir.

KOLČAK, Aleksandar Vasiljevič (1873–1920). Ruski admiral; jedan od glavnih vođa kontrarevolucije; podigao vojsku kojom je okupirao Sibir i Ural do Volge; posle pobede nad njegovim jedinicama, zarobljen i pogubljen.

KOLJCOV, Nikolaj Konstantinovič (1872–1940). Biolog; streljan.

KORNILOV, Lav Georgijevič (1878–1918). Ruski general, vrhovni komandant armije 1917; u avgustu iste godine pokušao da zbaci Privremenu vladu i da uzme vlast u Petrogradu; utekao iz zatvora vlade Kerenskoga i stao na čelo »Dobrovoljačke armije«; poginuo u borbi.

KOROLJENKO, Vladimir Galaktionovič (1853–1921). Književnik, publicista; istupao protiv pogroma, policijskog nasilja, smrtne kazne, eksploatacije; zatvaran više puta u carsko vreme; suprotstavio se crvenom teroru.

KOSARJOV, Aleksandar Vasiljevič (1903–1939). Generalni sekretar CK Komsomola (1929–1938), član CK SKP(b) od 1934. Likvidiran.

KOSARJOVA, Lena. Ćerka A. V. Kosarjova.

KOSIOR, Stanislav Vikentjevič (1889–1939). Partijski i državni funkcionar, član VCIK–a, član Politbiroa od 1930; uhapšen s dužnosti prvog sekretara CK SKP(b) za Ukrajinu (1938); streljan.

KRASIKOV, Petar Ananijevič (1870–1939). Jedan od najstarijih Lenjinovih saradnika; javni tužilac (1924–1933), pa potpredsednik Vrhovnog suda (1933–1938); oduzete mu funkcije 1938.

KRASNOV, Anatolij Emanuilovič (pravo prezime Levitin, rođen 1915). Verski publicist, borac Pokreta za građanska prava; proveo više godina u logorima, osuđivan na zatvor i posle 1960. više puta.

KRASNOV, Petar Nikolajevič (1869–1947). Ruski general; jedan od vođa pokreta belih, podigao

donske kozake na Rusku Sovjetsku Republiku; emigrirao 1919. u Nemačku; za vreme drugog svetskog rata obrazovao kozačke jedinice i borio se na strani Nemačke (Krasnovljev korpus); saveznici ga predali Crvenoj armiji; pogubljen.

KRESTINSKI, Nikolaj Nikolajevič (1883–1938). Partijski funkcionar, diplomat; isključen iz Partije 1937; osuđen na smrt na trećem moskovskom procesu i streljan.

KRILENKO, Nikolaj Vasiljevič (1885–1938). Vrhovni komandant ruske vojske posle ubistva Duhonjina; predsednik Vrhovnog vojnog suda, vrhovni javni tužilac, narodni komesar pravde za Rusku Federaciju (1931) pa za SSSR (1936). Streljan.

KRUGLOV, Sergej Nikiforovič (1903–). Čekist, pomoćnik načelnika Smerša (1943–1946), šef NKVD od 1946, ministar MVD (1946–1954, s malim prekidom 1953. posle Staljinove smrti).

KUJBIŠEV, Valerijan Vladimirovič (1888–1935). Partijski i državni rukovodilac, član Politbiroa od 1927, predsednik VSNH od 1926, Gosplana od 1930; umro pod nejasnim okolnostima.

KURSKI, Dmitrij Ivanovič (1874–1932). Narodni komesar za pravosuđe (1918–1928).

KUSKOVA, Jekaterina Dmitrijevna (1869–1958). Članica partije kadeta, njenog levog krila, približila se eserima; emigrirala.

KUZNJECOV, Aleksej Aleksandrovič (1905–1949). Jedan od organizatora odbrane Lenjingrada, sekretar CK od 1946; nestao u »lenjingradskoj aferi«.

LACIS, Martin Ivanovič (pravo ime Sodrabs Jan Fridrihovič 1888–1937). Čekist, visoki funkcioner Čeke između 1918. i 1921; likvidiran.

LARIN, Mihail Aleksandrovič (pravo prezime Lurje, 1882–1932). Ekonomist; bivši menjševik, prišao boljševicima 1917; pristao uz Buharina u vezi s diskusijom o sindikatima.

LELJUŠENKO, Dmitrij Danilovič (1901–1987). Vojni rukovodilac, komandant armije u drugom svetskom ratu.

LEVITAN, Jurij Borisovič (1914–). Radio–spiker, poznat u svoje vreme po zvučnom glasu.

LEVITIN, v. Krasnov, Anatolij.

LIHAČOV, Nikolaj Petrovič (1862–1936). Istoričar, član Akademije nauka SSSR od 1925.

LISENKO, Trofim Denisovič (1898–1976). Predsednik Akademije poljoprivrednih nauka (1938–1956. i 1961–1962), direktor Instituta za genetiku Akademije nauka SSSR (1940–1965); postavio neodrživu teoriju o nasleđu; ometanjem i potkazivanjem naneo velike štete ruskoj genetici i biologiji uopšte.

LORH, Aleksandar Georgijevič (1889–1980). Agrobiolog, selekcionar, posebno se istakao na selekciji krompira.

LORIS–MELIKOV, Mihail Tarpelovič (1825–1888). Ministar unutrašnjih poslova (1880–1881).

LOSKI, Nikolaj Onufrijevič (1870–1965). Filozof (njegova *Logika* prevedena je i na naš jezik); proteran iz zemlje 1922.

LOZOVSKI, Solomon Abramovič (pravo prezime Drizdo, 1878–1952). Revolucionar, književnik i diplomat; zamenik ministra spoljnih poslova (1939–1946); likvidiran.

LUNAČARSKI, Anatolij Vasiljevič (1875–1933). Revolucionar, marksistički teoretičar kulture, komesar narodnog obrazovanja (1917–1929), član Akademije nauka.

LUNJIN, Mihail Sergejevič (1787–1845). Dekabrista, osuđen na 20 godina robije.

LJUBAVSKI, Matvej Kuzmič(1860–1936). Istoričar, član Akademije nauka SSSRod 1929.

MAJSKI, Ivan Mihajlovič (1884–1975). Istoričar i diplomata, zamenik ministra spoljnih poslova (1943–1946): učestvovao na konferencijama u Jalti i u Potsdamu; autor mnogih dela iz novije političke istorije.

MAKARENKO, Anton Semjonovič (1888–1939). Pedagog i pedagoški pisac, organizovao radne kolonije za mlade prestupnike i besprizorne. Dela: *Pedagoška poema, O komunističkoj etici* i dr.

MALINOVSKI, Roman Vaclavovič (1876–1918). Agent carske policije u boljševičkoj partiji, zauzimao u njoj visoke položaje: član CK, lider boljševičke frakcije u Četvrtoj dumi; utekao u inostranstvo 1912, vratio se u Sovjetsku Rusiju 1918; pogubljen.

MANDELJŠTAM, Osip Emiljevič (1891–1938). Pesnik; hapšen 1934. pa opet 1938; umro u jednom logoru kod Vladivostoka.

MARTOV, Julij Osipovič (pravo prezime Zederbaum, 1873–1923). Revolucionar, Lenjinov prijatelj; od rascepa u Socijaldemokratskoj partiji vođa menjševika; emigrirao 1920.

MEK, Nikolaj Karlovič fon (1863–1929). Inženjer; posle revolucije narodni komesar transporta; streljan.

MELJGUNOV, Sergej Petrovič (1876–1956). Istoričar i publicista; jedan od vođa partije socijalista narodnjaka; proteran 1923.

MENŠIKOV, Aleksandar Danilovič (1673–1729). Vojni rukovodilac i državnik; favorit Petra Velikog i Katarine I; prognan u Sibir 1727.

MENŽINSKI, Vjačeslav Rudolfovič (1874–1934). Bliski saradnik Đeržinskoga i njegov naslednik u Državnoj bezbednosti (1926–1934).

MERECKOV, Kiril Afanasjevič (1897–1968). Vojni rukovodilac, maršal Sovjetskog Saveza, komandant armije u drugom svetskom ratu.

MEREŠKOVSKI, Dmitrij Sergejevič (1865–1941). Književnik, muž Zinaide Hipijus; emigrirao posle revolucije.

MIHAILOV, Nikolaj. Naslednik Kosarjova na mestu generalnog sekretara Komsomola, na kojem je ostao do 1952, sekretar CK (1952), šef Državnog komiteta za štampu.

MIKOJAN, Anastas Ivanovič (1895–1978). Partijski i državni rukovodilac; član Politbiora (1935–1966), bliski Staljinov saradnik, savetnik Hruščova u domenu spoljne politike, predsednik Prezidijuma Vrhovnog sovjeta (1964–1965).

MIKOLAJČIK, Stanislav (1901–1966). Poljski političar; vođa Seljačke partije; predsednik poljske vlade u izgnanstvu (1943–1944); 1945. ušao u Privremenu vladu; 1947. napustio zemlju posle pobede komunističke liste na izborima.

MIROVIČ, Vasilij Jakovljević (1740–1764). Potporučnik Smoljenskog pešadijskog puka, organizator neuspelog dvorskog prevrata 1764. u Rusiji u kojem je trebalo svrgnuti Katarinu II, a na presto dovesti zatočenog u Šliseljburškoj tvrđavi Ivana VI Antonoviča.

MJAKOTIN, Venedikt Aleksandrovič (1867–1937). Istoričar i publicista; jedan od osnivača partije socijalista narodnjaka; emigrirao 1918.

MOLOTOV, Vjačeslav Mihailovič (pravo prezime Skrjabin, 1890–1987). Partijski i državni rukovodilac, bliski Staljinov saradnik; član Politbiroa od 1926, predsednik Sovnarkoma (1930–1941), ministar spoljnih poslova (1939–1940. i 1953–1956); uklonjen iz visoke politike.

NABOKOV, Vladimir (pravo prezime Sirin, 1899–1977). Američko–ruski književnik *(Lolita* i dr.); sin Širina, vođe kadeta; emigrirao u Evropu; 1940. prešao u Ameriku. Umro u Švajcarskoj.

NAROKOV, Nikolaj Vladimirovič (pravo prezime Marčenko, 1887–1969). Književnik *(Lažne veličine* i dr.); emigrirao iz Rusije.

NATANSON, Mark Andrejevič (1850–1919). Revolucionar; narodnjak, pa jedan od osnivača i lidera levih esera.

NOVIKOV, Nikolaj Aleksejevič (1744–1818). Književnik, publicist i izdavač; zbog kritičkog stava prema društvenom uređenju zatvoren u Šliseljburškoj tvrđavi pod Katarinom II, oslobođen posle njene smrti.

NOVORUSKI, Mihail Vasiljevič (1861–1925). Revolucionar, član narodnjačke organizacije »Narodna sloboda«; učestvovao 1887. u atentatu na Aleksandra III; osuđen na smrt i zatočen u Šliseljburškoj tvrđavi.

NJEKRASOV, Nikolaj Aleksejevič (1821–1877). Pesnik *(Ko u Rusiji dobro živi* i dr.), pobornik socijalne poezije.

OBOLJENSKI, Jevgenij Petrovič (1796–1865). Knez; dekabrist; ranio generala Miloradoviča, osuđen na robiju.

OLJMINSKI, Mihail Stepanovič (pravo prezime Aleksandrov, 1863–1933). Revolucionar, član narodnjačke tajne organizacije »Narodna sloboda«, zatim Socijaldemokratske partije.

ORDŽONIKIDZE, Grigorij Konstantinovič (1886–1937). Partijski i državni rukovodilac, jedan od organizatora sovjetske industrije, član Politbiroa od 1930; umro u nerazjašnjenim okolnostima.

OSORGIN, Mihail Andrejevič (pravo prezime Iljin, 1878–1942). Novinar i književnik; emigrirao 1922.

PAVLOVA, Ana Pavlovna (1882–1931). Čuvena igračica, članica baletske trupe Djagiljeva.

PALJČINSKI, Petar Akimovič (1878–1929). Rudarski inženjer i ekonomist. Streljan u zatvoru.

PASTERNAK, Boris Leonidovič (1890–1960). Pesnik i romanopisac; Nobelova nagrada 1958, koju pod pritiskom nije primio (posebno za roman *Doktor Živago).*

PESTELJ, Pavel Ivanovič (1793–1826). Jedan od dekabrističkih vođa; pogubljen.

PEŠKOVA, Jekaterina Pavlovna (1876–1965). Prva žena Maksima Gorkoga; osnivač i rukovodilac Političkog crvenog krsta, organizacije za pomoć političkim zatvorenicima, rasturene 1939.

PETERS, Jakov Hristoforovič (1886–1942). Letonski revolucionar, visoki funkcioner Čeke; likvidiran.

PILJNJAK, Boris Andrejevič (pravo prezime Vogau, 1894–1937). Književnik *(Golagodina, Crveno drvo*, *Volga utiče u Kaspijsko more);* uhapšen 1937, streljan ili umro u logoru.

PJATAKOV, Georgij Leonidovič (1890–1937). Partijski i državni rukovodilac; isključen iz Partije prvi put 1927, drugi put 1936, osuđen na smrt u prvom moskovskom procesu, pogubljen.

PLATONOV, Sergej Fjodorovič (1860–1933). Istoričar, član Akademije nauka od 1920. do 1930, isključen iz nje zbog »antisovjetske propagande«.

PLEHANOV, Georgij Valentinovič (1856–1918). Marksistički filozof; prvi počeo širiti marksizam u Rusiji; osnivač marksističke grupe »Oslobođenje rada«, pa zatim jedan od osnivača Socijaldemokratske partije, po njenom rascepu – menjševik; nije odobrio revoluciju.

PLETNJOV, Dmitrij Dmitrijevič (1872–?). Lekar i univerzitetski profesor; na trećem moskovskom procesu optužen za trovanje pacijenata–rukovodilaca i osuđen na 25 godina zatvora.

POBEDONOSCEV, Konstantin Petrovič (1827–1907). Državnik; 1880–1905. na čelu Sinoda Ruske pravoslavne crkve; ideološki branilac samodržavlja; imao velik uticaj na Aleksandra III.

POSTIŠEV, Pavel Petrovič (1888–1940). Partijski rukovodilac, bliski Staljinov saradnik, sekretar CK SKP(b) Ukrajine od 1930, kandidat za člana Politbiroa od 1934; lišen funkcija 1938. i pogubljen.

PROKOPOVIČ, Sergej Nikolajevič (1871–1955). Ekonomist; član partije kadeta; član Privremene vlade 1917; član Komiteta za pomoć žrtvama gladi (1921); proteran 1922.

PUGAČOV, Jemeljan Ivanovič (1742–1775). Vođa seljačkog ustanka za vreme Katarine II; pogubljen.

RADEK, Karl Bernardovič (pravo prezime Sobelsohn, 1885–1939?). Poljski, pa sovjetski revolucionar i partijski i državni rukovodilac, sekretar Izvršnog komiteta Kominterne (1920), član CK SKP(b); isključen iz Partije prvi put 1927, drugi put 1936; na drugom moskovskom procesu osuđen na 10 godina zatvora.

RADIŠČEV, Aleksandar Nikolajevič (1749–1802). Književnik; u *Putovanju iz Petrograda u Moskvu* osudio sistem kmetstva i autokratije, zbog čega je osuđen na smrt, pa mu kazna preinačena u. progonstvo.

RAŽIN, Stjepan (Stenjka) Timofejevič (16307–1671). Vođa seljačkog kozačkog ustanka u oblasti Volge za vreme cara Alekseja Mihajlovića; pogubljen; prešao u legendu u narodnim pesmama.

RAKOVSKA, Jelena. Kći H. G. Rakovskog.

RAKOVSKI, Hristijan (Krste) Georgijevič (1873–1941). Revolucionar socijaldemokrat, bio aktivan u više zemalja, boljševik od 1917, isključen iz Partije prvi put 1927; na trećem moskovskom procesu osuđen na 20 godina zatvora.

RAMZIN, Leonid Konstantinovič (1887–1948). Direktor Termo–tehničkog instituta, član VSNH, osuđen 1930. kao »rukovodilac« »Industrijske partije«, zatim oslobođen i rehabilitovan; Staljinova nagrada 1943.

RANSOM, Artur *(Ransome Arthur,* 1884–1967). Engleski književnik i novinar, izveštač iz SSSR–a za vreme prvog svetskog rata i početkom 20–tih godina; autor nekoliko knjiga o oktobarskoj revoluciji.

RASKOLJNIKOV, Fjodor Fjodorovič (pravo prezime Ilim, 1892–1939). Diplomat i novinar; umro u Parizu u nerasvetljenim okolnostima.

RASPUTIN, Grigorij Jefimovič (1872–1916). Monah, avanturista na carskom dvoru; kao vidovnjak i čudotvorac imao velik uticaj na porodicu Nikole II; ubijen od grupe oficira na čelu s knezom Jusupovom.

REJLI SIDNI DŽORDŽ *(Reilly Sidney George* 1874–1925). Agent tajne britanske službe, član britanske misije u Rusiji posle revolucije, pripremao operacije protiv sovjetskih rukovodilaca; poginuo prilikom tajnog prelaska sovjetsko–finske granice.

RIKOV, Aleksej Ivanovič (1881–1938). Partijski i državni rukovodilac, predsednik Sovnarkoma (1924–1930), član Politbiroa od 1924, isključen iz njega 1929, isključen iz Partije 1937, osuđen na smrt na trećem moskovskom procesu i pogubljen.

RILJEJEV, Kondratij Fjodorovič (1795–1825). Dekabrista; pogubljen.

RISAKOV, Nikolaj Ivanovič (1861–1881). Revolucionar, član narodnjačke tajne organizacije »Narodna sloboda«; učestvovao 1881. u atentatu na Aleksandra II.

RJABUČINSKI, Pavel Pavlovič (1871–1924). Potiče iz poznate porodice ruskih industrijalaca i bankara; aktivni protivnik boljševizma i oktobarske revolucije.

RJUMIN, Mihail Dmitrijevič. Zamenik ministra Državne bezbednosti (1946–1953); osuđen i streljan posle Staljinove smrti.

RJURIK (?–876). Prema starim ruskim letopisima, osnivač ruske dinastije Rjurikoviča, koja je vladala do 1598.

ROKOSOVSKI, Konstantin Konstantinovič (1896–1968). Sovjetski vojni rukovodilac poljskog porekla; zatvaran 1937–1941; komandant armije u 2. sv. ratu; maršal Sovjetskog Saveza; zamenik predsednika vlade i ministar odbrane u Poljskoj od 1949; zamenik ministra odbrane Sovjetskog Saveza od 1956.

ROMANOV, Pantelejmon Sergejevič (1885–1938). Književnik satiričar.

RUDZUTAK, Jan Ernestovič (1887–1938). Partijski i državni rukovodilac, član Politbiroa (1927–1932), narodni komesar saobraćaja (1924–1930), potpredsednik Sovnarkoma od 1926; likvidiran.

SAVINKOV, Boris Viktorovič (1879–1925). Jedan od vođa esera, isključen iz svoje partije 1917; 1918. okupio jednu malu organizaciju za borbu protiv boljševika koja je izazvala nekoliko nemira; emigrirao; uhvaćen na prevaru 1924; poginuo u zatvoru pod nerazjašnjenim okolnostima.

SALTIČIHA, Darja Nikolajevna (pravo prezime Saltikova 1730–1801). Spahinica poznata po svojoj surovosti prema kmetovima, osuđena zbog nje na robiju, umrla u zatvoru. Smatra se da je mučenjem dovela do smrti više od 100 ljudi.

SAMSONOV, Aleksandar Vasiljevič (1859–1914). Ruski general, komandant 2. armije u istočnopruskoj operaciji 1914; posle poraza prouzrokovanog time što je njegova armija bila ostavljena sama, bez sadejstva drugih jedinica, izvršio samoubistvo.

SEREBRJAKOVA, Galina Josifovna (1905–1980). Književnica. Bila u logorima i napisala uspomene iz njih.

SERGIJ RADONEŠKI (1321–1391). Jedan od velikih ruskih svetaca, osnivač Trojice–Sergijevske lavre u Zagorsku, sevemo od Moskve.

SEROV, Ivan Aleksandrovič (1905–). General, visoki funkcioner Državne bezbednosti šef KGB (1954–1958).

SIKORSKI, Vladislav (1881–1943). Poljski general i političar. Obrazovao 1939. vladu u izbeglištvu;

poginuo u avionskoj nesreći.

SKOPCOVA, Jelisaveta Jurjevna (1891–1945), poznata i pod imenom »Majka Marija«. Pesnikinja; emigrirala u Francusku i zamonašila se; ubili je nacisti u koncentracionom logoru u Ravensbriku.

SKRIPNIK, Nikolaj Aleksandrovič (1872–1933). Revolucionar, partijski i državni rukovodilac u Ukrajini, komesar narodnog obrazovanja, pa Sovnarkoma Ukrajine; izvršio samoubistvo.

SKURATOV, Maljuta (pravo ime SKURATOV–BELJSKI Grigorij Lukjanovič, 7–1573). Šef opričnine, vrste policije Ivana Groznoga. Zaveo s opričninom krvavi teror u zemlji; ubio hiljade Novgorođana.

SMIRNOV, Ivan Nikitič (1880–1936). Partijski rukovodilac, isključen iz Partije 1927, osuđen na smrt na prvom moskovskom procesu i streljan.

SOKOLJNIKOV, Grigorij Jakovljevič (1888–1941). Partijski i državni rukovodilac, narodni komesar finansija, potpredsednik Gosplana; oduzete mu funkcije 1936; osuđen na drugom moskovskom procesu na 10 godina, kasnije streljan.

SOLOVJOV, Vladimir Sergejevič (1853–1900). Filozof, religijski mislilac; zastupao sjedinjenje pravoslavne i katoličke crkve; kao publicista istupao protiv carskog terora i antisemitizma; bio u prijateljskim odnosima sa Štrosmajerom, izdao u Zagrebu *Istoriju i budućnost teokratije I;* uticao na simboliste i Bloka.

STANISLAVSKI, Konstantin Sergejevič (pravo prezime Aleksejev, 1863–1938). Slavni režiser.

STEPUN, Fjodor Avgustovič (1884–1965). Književnik, istoričar i sociolog; proteran iz Rusije 1922.

STOLIPIN, Pjotr Arkadjevič (1862–1911). Caristički državnik; ministar unutrašnjih poslova i prvi ministar (1906–1911).

SURIKOV, Vasilij Ivanovič (1848–1916). Slikar.

SUHANOV, Nikolaj Nikolajevič (pravo prezime Himmer, 1882–1940). Poljoprivredni stručnjak; menjševički publicist; osuđen 1931. kao vođa nekakve tajne menjševičke organizacije, oslobođen, pa opet osuđen 1939.

SVEČIN, Alekandar Andrejevič (1878–1935). Vojni rukovodilac i teoretičar, profesor Vojne akademije »Frunze« i Generalštabne akademije; streljan.

SVERDLOV, Jakov Mihajlovič (1885–1919). Partijski i državni rukovodilac; sekretar CK, predsednik VCIK–a (1917–1919).

ŠALAMOV, Varlam Tihonovič (1907–1981). Književnik; proveo 17 godina u logorima Kolime, o kojima je ostavio čuvenu zbirku kratkih priča i crtica *Priče s Kolime.*

ŠALJAPIN, Fjodor Tihonovič (1873–1938). Operski pevač; posle revolucije emigrirao.

ŠČERBAKOV, Aleksandar Sergejevič (1901–1945). Partijski rukovodilac; za vreme drugog svetskog rata šef Političke uprave Crvene armije i informativne agencije Informacioni biro.

ŠEJNIN, Lav Romanovič (1906–1967). Pisac policijskih i špijunskih romana.

ŠEŠKOVSKI, Stepan Ivanovič (1727–1793). Visoki policijski funkcioner pod Katarinom II, poznat po surovosti isleđivanja.

ŠMIT, Petar Petrovič (1867–1906). Poručnik Crnomorske flote, jedan od rukovodilaca sevastopoljskog ustanka 1905, zbog čega je pogubljen.

ŠOLOHOV, Mihail Aleksandrovič (1905–1983). Sovjetski pisac *(Tihi Don, Uzorana–ledina* i dr.); Nobelova nagrada 1965; učestvovao i u predstavničkoj vlasti.

ŠULJGIN, Vasilij Vitaljevič (1878–1976). Monarhist. Književnik i novinar; emigrirao u Jugoslaviju; uhapšen 1944. od sovjetske državne bezbednosti, upućen u radni logor, oslobođen 1956; početkom 60–tih godina obratio se ruskoj emigraciji s dva pisma pozivajući je da odustane od borbe protiv Sovjetskog Saveza.

SVERNIK, Nikolaj Mihajlovič (1888–1970). Visoki državni i partijski rukovodilac, prvi sekretar CK sindikata (1933–1944. i 1953–1956), predsednik Prezidijuma Vrhovnog sovjeta (1946–1953).

TIHON (svetovno ime Vasilij Ivanovič Belavin, 1865–1925). Patrijarh ruski od 1917.

TIMOFEJEV–RESOVSKI, Nikolaj Vladimirovič (1900–1981). Sovjetski genetičar; radio u Berlinu između 1924. i 1945, gde je i uhapšen; proveo više godina u logorima.

TINJANOV. Jurij Nikolajevič (1895–1943). Književnik i književni kritičar.

TOMSKI, Mihail (1880–1936). Partijski i sindikalni rukovodilac; na čelu sindikata u početku 20–tih godina; član Politbiroa, isključen iz njega 1929; optužen za »desno skretanje«, izvršio samoubistvo.

TROCKI, Lav Davidovič (pravo prezime Bronštejn, 1879–1940). Revolucionar, vođa revolucije 1905. i, s Lenjinom, oktobarske revolucije; bio menjševik, tek kasnije prišao boljševicima; šef sovjetske delegacije na brest–litovskim pregovorima; narodni komesar vojske i mornarice, predsednik Revolucionarnog vojnog sovjeta; osnivač Crvene armije, bio glavni organizator odbrane u građanskom ratu; suprotstavio se Staljinu, isključen iz Partije 1927, proteran iz Sovjetskog Saveza 1929, ubijen u Meksiku od strane agenta NKVD.

TRUBECKOJ, Sergej Petrovič (1790–1860). Knez, jedan od vođa dekabrista, osuđen na smrt pa pomilovan na doživotnu robiju; amnestiran 1856.

TUHAČEVSKI, Mihail Nikolajevič (1893–1937). Vojni rukovodilac, komandant armije za vreme građanskog rata; ugušilac kronštatskog ustanka i tambovskog seljačkog ustanka; načelnik Generalštaba Crvene armije od 1925, zamenik narodnog komesara vojske i mornarice od 1931; streljan.

TUR, Braća Tur. Zajedničko ime dvojice pisaca špijunskih romana koji su stvarali zajedno – Leonida Davidoviča Tubeljskog (1905–1961) i Petra Ljvoviča Rižeja (1908–1978).

TVARDOVSKI, Aleksandar Trifonovič (1910–1971). Sovjetski ruski pesnik i esejist; glavni urednik književnodruštvenog časopisa *Novi svet* (Новий мир) u dva maha; od 1958. kada je po drugi put došao za njegovog urednika, časopis je postao najistaknutije sovjetsko glasilo protiv staljinizma. Autor u Sovjetskom Savezu vrlo poznate poeme *Vasilij Tjorkin.*

ULJANOV, Aleksandar Iljič (1866–1887). Stariji Lenjinov brat, član narodnjačke organizacije »Narodna sloboda«, učestvovao u organizaciji atentata na Aleksandra III 1887, zbog čega je pogubljen.

ULJANOVA (udata Jelizarova), Ana Iljinična (1864–1935). Lenjinova sestra; boljševička aktivistkinja i urednica partijskih listova.

ULJRIH, V. V. Čekist; predsednik Vojnog veća Vrhovnog suda Sovjetskog Saveza, predsedavao mnogim procesima u takozvanim »čistkama«.

URICKI, Mojsej Solomonovič (1873–1918). Partijski boljševički rukovodilac, član CK od 1917, šef petrogradske Čeke (1918); ubijen od strane jednog esera.

UTJOSOV, Leonid Osipovič (1895–1982). Poznati pevač i filmski glumac 30–tih i 40–tih godina.

VALENTINOV, N. (pravo ime Nikolaj Vladislavovič Voljski, 1897–1971). Novinar, ekonomist; boljševik blizak Lenjinu, o kome je napisao i knjigu, zatim menjševik; posle revolucije uređivao jedan ekonomski časopis; emigrirao 1928. god.

VASILJEV–JUŽIN, Mihail Ivanovič (1876–1937). Partijski i državni rukovodilac, potpredsednik Vrhovnog suda SSSR (1924–1937).

VAVILOV, Nikolaj Ivanovič (1887–1943). Čuveni botaničari genetičar; predsednik Akademije poljoprivrednih nauka (1929–1935); direktor Saveznog instituta za kulturu bilja i instituta za genetiku; Lenjinova nagrada 1926; uhapšen 1940. po osnovi potkazivanja Lisenka.

VIŠINSKI, Andrej Januarjevič (1883–1954). Pravnik; bivši menjševik, postao 1920. boljševik; vrhovni tužilac SSSR (1935–1939), tužilac na velikim moskovskim procesima; ministar spoljnih poslova (1949–1953); stalni delegat pri UN, na kojoj dužnosti je i umro.

VLADIMIROV, Miron Konstantinovič (pravo prezime Scherfinkel, 1879–1925). Revolucionar, partijski i privredni rukovodilac.

VLASOV, Andrej Andrejevič (1901–1946). Vojni rukovodilac, komandant 2. armije u drugom svetskom ratu, zarobljen 1942. pošto je njegova armija uništena u nemačkom obruču krivicom viših komandi; u zarobljeništvu organizovao armiju za borbu protiv sovjetske vlasti (na strani Nemaca); 1945. Saveznici ga predali sovjetskim jedinicama.

VOJKOV, Petar Lazarevič (1888–1927). Diplomat, ambasador SSSR u Varšavi od 1924; ubijen u atentatu.

VOLODARSKI V. (pravo ime Goljštejn Mojsej Markovič, 1891–1918). Revolucionar, do 1913. menjševik, posle toga kao emigrant u SAD član američke socijalističke partije; 1917. posle povratka u Rusiju, postaje član boljševičke partije, pa uskoro član Prezidijuma Petrogradskog sovjeta. Posle revolucije komesar za štampu, propagandu i agitaciju, član Prezidijuma VCIK–a; darovit govornik; ubijen u Petrogradu od strane jednog esera.

VOLOŠIN, Maksimilijan Aleksandrovič (1881–1969). Partijski, državni vojni rukovodilac, bliski Staljinov saradnik; narodni komesar vojske i mornarice od 1925; pa odbrane (1934–1940); u drugom svetskom ratu komandant Severozapadnog fronta; predsednik Prezidijuma Vrhovnog sovjeta (1953–1960).

VRANGEL, Petar Nikolajevič (1878–1928). Ruski general; jedan od vojnih rukovodilaca pokreta belih u građanskom ratu, nasledio Denjikina na čelu »Oružanih snaga Juga Rusije«, potučen na Krimu; umro u izgnanstvu; štab mu se neko vreme nalazio u Beogradu.

ZALIGIN, Sergej Pavlovič (1903–). Književnik.

ZAMJATIN, Jevgenij Ivanovič (1884–1937). Književnik, inženjer po obrazovanju; autor više dela, od kojih roman *Mi* (engleski prevod 1931, na ruskom tek 1951. u Americi); emigrirao legalno u Francusku 1931.

ZASULIČ, Vera Ivanovna (1849–1919). Revolucionarka; 1879. pristupila terorističkoj narodnjačkoj organizaciji »Crna deoba«; pokušala ubistvo komandanta mesta u Petrogradu, ali na sudu oslobođena krivice; s Plehanovom osnovala marksističku grupu »Oslobođenje rada«;

prevodilac dela Marksa i Engelsa na ruski jezik.

ZAVALISIN, Dmitrij Irinarhovič (1804–1892). Dekabrist, osuđen na 20 godina robije.

ZINOVJEV, Grigorij Jevsejevič (pravo prezime Apfelbaum, 1883–1936). Istaknuti partijski i državni rukovodilac, jedan iz »stare garde«; član CK od 1907, Politbiroa od 1921, generalni sekretar Kominterne (1919–1926); posle Lenjinove smrti sa Staljinom i Kamenjevom (»trojka«) rukovodio Partijom, kasnije se on i Kamenjev približili Trockom; isključen iz Partije 1927, pa opet vraćen; osuđen na smrt na prvom moskovskom procesu i streljan.

ŽDANOV, Andrej Aleksandrovič (1896–1948). Visoki partijski funkcioner; nasledio 1934. Kirova na mestu sekretara lenjingradske partijske organizacije, član Politbiroa od 1939, posle rata odgovoran za kulturnu politiku i u tom svojstvu vodio besomučnu kampanju protiv intelektualaca.

ŽEBRAK, Antom Romanovič (1901–1965). Sovjetski biolog i genetičar.

ŽELJABOV, Andrej Ivanovič (1851–1881). Revolucionar, jedan od vođa »Narodne slobode«; pogubljen zbog učešća u atentatu na Aleksandra II 1881.

ŽUKOV, Georgij Konstantinovič (1896–1974). Vojni rukovodilac, maršal Sovjetskog Saveza, istakao se u drugom svetskom ratu, rukovodio zauzimanjem Berlina; ministar odbrane (1955–1957); isključen iz vlasti.

SADRŽAJ

D e o   p r v i – KAZNENA INDUSTRIJA

D e o   d r u g i – VEČITI POKRET

Izdavačka radna organizacija
RAD
Beograd, Moše Pijade 12

Za Izdavača
MILOVAN VLAHOVIĆ

*

Redaktor
DRAGO ĆUPIĆ

Korektori
ZORANA BOGUNOVIĆ
ANKA BUKAVAC

Dizajner omota i korica
MILOŠ MAJSTOROVIĆ

*

Štampano
u 10000 primeraka
1988.

Štampa
ČGP DELO
Ljubljana, Titova 35

КАТАЛОГИЗАЦША У ПУБЛИКАЦИИ (CIP)

343.819.5(47)"1918/1956"

СОЛЖЕЊИЦИН, Александар Нсајевич

Arhipelag Gulag : 1918–1956. : pokušaj književnog istraživanja / Aleksandar Solženjicin; [preveo Vidak Rajković]. – Beograd : Rad, 1988. – 3 књ. ; 24 cm. – (Biblioteka Svedočanstva)

Превод дела: Архипелаг Гулаг / Александар Солженицин.

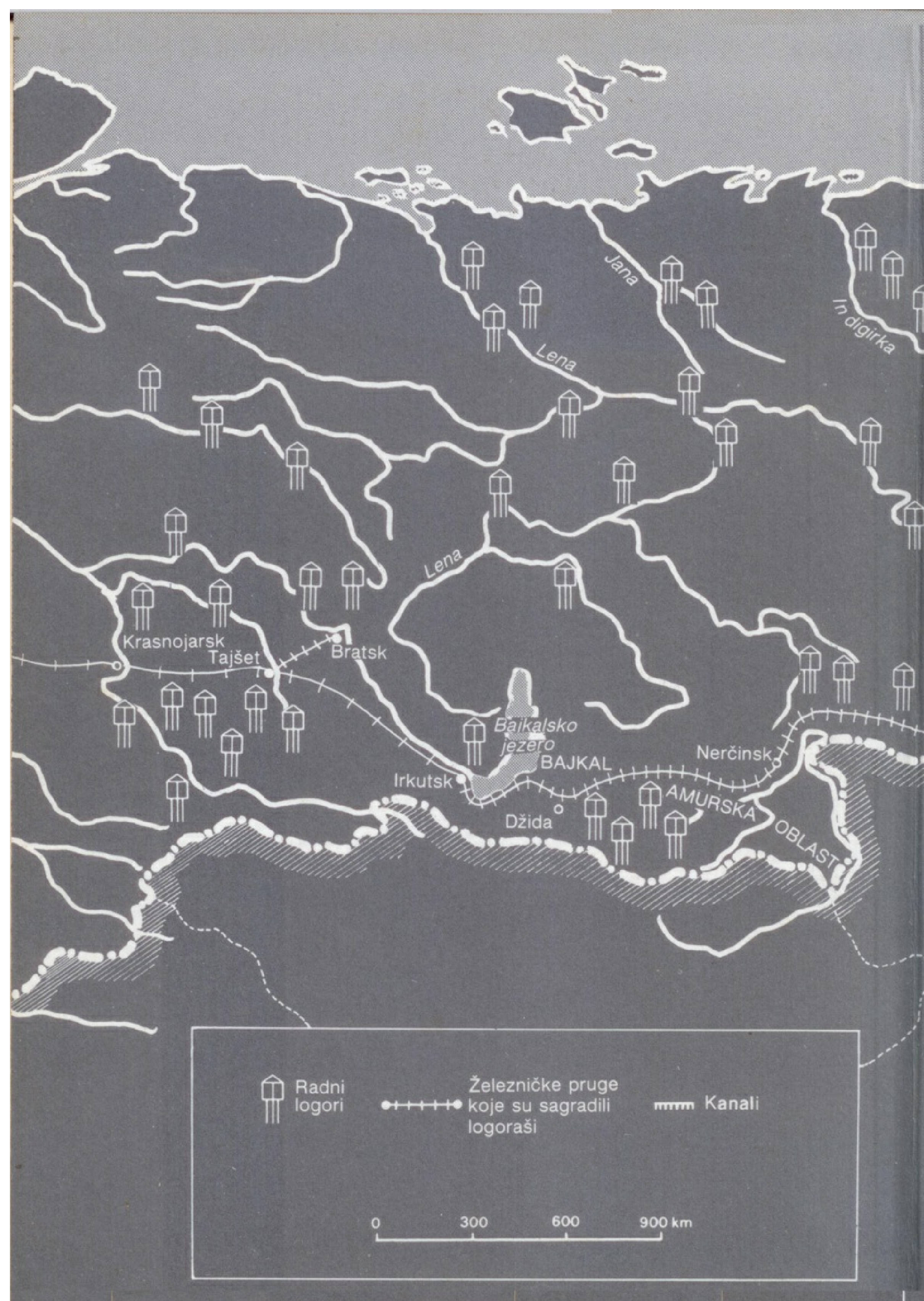
1–2. – 1988. – 465 стр. : илустр.

ISBN 86–09–00111–5

882.929 Солжењицин А. И.

ПК:а. Логори–СССР, 1918–1956
б. Солжекьицин, Александар Нсајевич
(1918–)

Обращено у Народној библиотеци Србије, Београд

Jana
In digirka
Lena
Lena
Krasnojarsk
Tajšet
Bratsk
Bajkalsko jezero
BAJKAL
Nerčinsk
Irkutsk
Džida
AMURSKA OBLAST
Radni logori
Železničke pruge koje su sagradili logoraši
Kanali
0
300
600
900 km

ČUKOTKA
Kolima
Milga
Orotukan
Atka
Ohotsk
Magadan
KAMČATKA
OHOTSKO MORE
Petropavlovsk
Nikolajevsk
SAHALIN
Svobodni
Komsomolsk
Habarovsk
Sovjetska Gavanj
Nahotka
Vladivostok

Veliko dramatično svedočanstvo o proganjanjima, utamničenjima, egzekucijama, mučenjima, logorskom svetu, ukratko o tragediji i teroru u razdoblju Staljinove vladavine. Nezaobilazni oslonac za sva slična ispitivanja, nedvosmisleni ljudski dokument i nezaboravni umetnički monument o sistemu koji je osakatio i uništio milione života. Premašujući granice istoriografskog rada, sociološke, psihološke i antropološke studije, preporađajući smisao i odgovornost književnog stvaranja, ***Arhipelag Gulag*** izrasta u jedno od najneophodnijih dela našeg stoleća i o našem stoleću.

Zasnovano na dokumentima, javnim i tajnim izveštajima, neposrednim kazivanjima, na nizu različitih izvora i ličnih iskustava, ovo upozoravajuće delo je plod mučnih višegodišnjih, nepokolebljivih autorovih istraživanja, pod stalnom pretnjom da će ih policija otkriti i zbrisati im svaki trag.

Zabilješke

[←1]

Zek: u žargonu logora – zatvorenik, logoraš. Postalo od adnjinistrativne oznake *z/k* (заключ– ённый, zatvorenik). Reč je imala i oblike ze–ka, zeka, zak, ali u ovom prevodu ostao je samo oblik zek, onako kako je autor normalno upotrebljava. (op. prev.)

[Sve napomene označene s (op. aut.) potiču od autora a napomene označene s (op. prev.) potiču od prevodioca]

[←2]

Zbornik *Беломорско–Балтийский канал имени Сталина*, posvećen izgradnji ovog kanala. Predgovor *Istina o socijalizmu* napisao je Maksim Gorki. Izdato 1934. god. O Kanalu i zborniku vidi u Trećem delu. (op. prev.)

[←3]

Министерство внутрешних дел (Ministarstvo unutrašnjih poslova). (op. prev.)

[←4]

Главное управление лагерей (Glavna uprava logora). Od značenja Uprave proširilo se na ceo sistem logora i zatvora. U prevodu se upotrebljava u obliku Gulag, odnosno GULag za Upravu (u originalu GULAG i GULag) (op. prev.).

[←5]

Godine 1937, prilikom napada na Institut doktora Kazakova, »komisija« je razbijala bokale s njegovim pronalascima, *lizatima*, a za to vreme svuda uokolo vrvilo je od bogalja, izlečenih ili u toku lečenja, koji su kumili–preklinjali da se sačuva taj čudotvorni lek. (Prema zvaničnoj verziji, lizati su bili otrovi. A zašto onda nisu sačuvani da posluže kao dokazni materijal?) (op. aut.)

[←6]

Individualna parcela što je ostavljana porodici kolhoznika za privatnu upotrebu (za baštui sl.). (op. prev.)

[←7]

Ulica, trg i zgrada u kojoj su smešteni sedište Državne bezbednosti i zatvor. (op. prev.)

[←8]

Государственное политическое управление (Državna politička uprava), tj. uprava Državne bezbednosti. Zamenila je 1922. godine Čeku. (op. prev.)

[←9]

Da bi izabrao prebivalište, sovjetskom građaninu bila je potrebna dozvola Državne bezbednosti. Na proputovanju morao se u mestu u kojem se zadrži prijaviti miliciji u roku od 24 časa. (op. prev.)

[←10]

Posle ubistva Kirova, u zimu 1934/35. godine. (op. prev.)

[←11]

Kontraobaveštajna služba u armiji. Ime postalo od »смерть шпионам« (smrt špijunima). (op. prev.)

[←12]

Ulica Ohotni rjad i hotel Metropol su im na putu prema Lubjanki. (op. prev.)

[←13]

Čudo veliko: čovek ipak može da opstane i kao čovek! Travkin nije zbog ovoga imao neprilika. Mi smo se nedavno ponovo sreli – zdravo i veselo, i po prvi put se upoznali. On je penzionisani general i inspektor Saveza lovaca. (op. aut.)

[←14]

Zvaničan naziv: Конституционно–демократическая партия (Ustavna demokratska partija). Imala je u programu ustavnu monarhiju i izvesne agrarne reforme. Bila je najjača buržoaska demokratska partija. Posle februarske revolucije učestvovala u vlasti. (op. prev.)

[←15]

Komiteti za podršku novoj vlasti. Pod uticajem levih esera. (op. prev.)

[←16]

Vrsta večernjih kurseva za vojnike. (op. prev.)

[←17]

Вестник НКВД, 1917, br. 1, str. 4. (op. aut.)

[←18]

Ленин: *Собрание сочинений [Sabrana dela]*, 5. izd., t. 35, str. 68. (op. aut.)

[←19]

Isto, 204. (op. aut.)

[←20]

Pre revolucije ovakvu kartu imale su prostitutke. (op. prev.)

[←21]

Isto, 203. (op. aut.)

[←22]

Zemstvo: pre revolucije lokalni organi samouprave, skupštine. U njima su preovladavali predstavnici plemstva. (op. prev.)

[←23]

Kooperanti: članovi privrednih, zanatskih i drugih zadruga–kooperativa, u modi pre revolucije. (op. prev.)

[←24]

VIKŽEL: od »Всероссийский Исполнительный комитет железнодорожников« (Sveruski izvršni komitet sindikata železničkih radnika). Bio pod uticajem menjševika. (op. prev.)

[←25]

Večeka (u originalu: VČK, od »Всероссийская Чрезвы чайная Комиссия по борьбе с контрреволюцией и спекуляцией« – Sveruska vanredna komisija za borbu protiv kontrarevolucije i špekulacija) podrazumeva savezne organe jedinice državne bezbednosti njima potčinjene, za razliku od mesnih organa i jedinica nazivanih prosto: Čeka (ČK). (op. prev.)

[←26]

30. avgusta 1918. Toga dana je eserka Fani Kaplanova izvršila atentat na Lenjina. (op. prev.)

[←27]

Desni eseri: desno krilo partije socijalista–revolucionara (SR, esera). Ova partija se rascepila 1917. (op. prev.)

[←28]

Вестник НКВД, 1918, br. 21–22, str. 1. (op. aut.)

[←29]

Декреты советской власти [Dekreti sovjetske vlasti], 1968, t. 4, str. 627. (op. aut.)

[←30]

Preobraženski puk je osnovan 1687. Bio je elitna gardijska jedinica. Uzeo je aktivno učešće u februarskoj revoluciji i odigrao važnu ulogu. U oktobarskoj revoluciji ostao po strani. (op. prev.)

[←31]

Na sveruskom kongresu sovjeta, jula 1918, anarhisti su imali 4 deputata. (op. prev.)

[←32]

М.Я.Лацис: *2 года борьбы на внутреннем фронте. Популярный обзор деятельно– сти ЧК [Dve godine borbe na unutrašnjem frontu. Popularni pregled rada Čeke]*, Moskva, GIZ, 1920, str. 61. (op. aut.)

[←33]

Ленин: *Собр. соч.,* 5. izd., t. 51, str. 48. (op. aut.)

[←34]

Isto, 47. (op. aut.)

[←35]

Isto, 49. (op. aut.)

[←36]

Solovke: (Соловки, Соловецкие острова) ostrva u Belom moru, u Onješkom zalivu. Prvi logor u sistemu logora u Sovjetskoj Rusiji. (op. prev.)

[←37]

Solženjicin razlikuje: *уголовник*, tj. kriminalac koji je to po »profesiji« i pripada podzemlju, i *бытовик*, isto tako prestupnik iz građanskog prava, ali neorganizovan, a može biti čak i slučajan ili nateran sticajem okolnosti. U prevodu će ovi termini biti upotrebljavani kao kriminalac (lopov, apaš i si.) za prvu kategoriju i *bitovik*, za drugu. U našem pravu ne razlikuje se posebna kategorija prestupa u građanskom pravu u ovom smislu. (op. prev.)

[←38]

Тухачевский: *Борьба с контрареволюционными восстаниями, [Borba s kontrarevolucionarnim uslancima],* u časopisu *Война и революция*, 1926, br. 7/8. (op. aut.)

[←39]

Petropavlovska tvrđava: najčuveniji zatvor carističke represije, u Petrogradu. S obzirom da su kroz njega prošli mnogi revolucionari, među njima i Aleksandar Uljanov, autor kao da naglašava karakter kronštatske pobune. (op. prev.)

[←40]

Kronštatska pobuna. Baltička luka Kronštat (Кронштадт) imala je velike revolucionarne tradicije i znatnu ulogu u oktobarskoj revoluciji. U početku marta 1921. izbio je u njoj ustanak vojnog garnizona, dela baltičke flote i radništva (oko 27000 ustanika), kao posledica teškog stanja u zemlji, gladi, ali i iz političkih uzroka – izbacivanja esera i drugih partija iz vlasti i represije nad njima. Vlast je uzeo Privremeni revolucionarni komitet. Novostvorena 7. armija pod komandom M.Tuhačevskoga (18000 vojnika) nije uspela da slomi ustanak, tako da su morala biti upućena pojačanja u vojsci i dobrovoljcima. Ustanak je ugušen 17/18. marta. Zvanični podaci (Velika sovjetska enciklopedija) govore o 1000 ubijenih ustanika, 527 ubijenih sovjetskih vojnika, o 8000 ustanika prebeglih u Finsku. Ustanak je uzdrmao Sovjetsku Republiku. (op. prev.)

[←41]

Vološin, Maksimilijan Aleksandrovič (1877–1932), pesnik. U građanskom ratu ostao neutralan: pomagao je i belima i crvenima. Pesme iz toga vremena pune su tragike. (op. prev.)

[←42]

Majski je zauzimao, pored ostaloga, i položaj ministra spoljnih poslova. Višinski, bivši menjševik, bio je 1935–1939, u vreme takozvanih velikih procesa, vrhovni javni tužilac. Od 1949. do 1953. ministar spoljnih poslova. (op. prev.)

[←43]

ČK (Čeka). (op. prev.)

[←44]

»Živa crkva« – jedan od više pokreta za »obnovu« pravoslavne crkve u Rusiji, nastalih od 1917. godine (pre oktobarske revolucije). Ovi pokreti su zahtevali prilagođavanje novim uslovima, saradnju sa sovjetskom vlašću. »Živa crkva« je zvanično počela da postoji od 1922. godine i živela do drugog svetskog rata, uvek s malo pristalica. U toku rata, kada joj je savez s Pravoslavnom crkvom bio neophodan, sovjetska vlast je dozvolila da »Živa crkva« bude tiho istisnuta iz crkvene vlasti, i ona je prestala da postoji. (op. prev.)

[←45]

Musavatisti: pripadnici partije »Musavat« (Jednakost); u vreme građanskog rata proglasili su nezavisnost Azerbejdžana, i borili se protiv ustanovljenja sovjetske vlasti u Aziji. (op. prev.)

[←46]

Dašnaci: pripadnici Dašnakcutjuna – jermenske buržoaske nacionalističke partije (1890–1921). Godine 1921. ova partija je podigla narodni ustanak protiv sovjetske vlasti i bila pobeđena. (op. prev.)

[←47]

Basmači: pripadnici pokreta za nacionalno oslobođenje naroda Srednje Azije između 1917. i 1926. godine s panislamskim idejama. Borili se protiv uspostavljanja sovjetske vlasti u Turkestanu. (op. prev.)

[←48]

Lično plemstvo je davano visokim činovnicima. Nije bilo nasledno. (op.prev.)

[←49]

Šliseljburg: tvrđava, posle Petropavlovske tvrđave, drugi po značaju zatvor carske Rusije. (op.prev.)

[←50]

Izgleda da je ovaj monarhista ubio iz lične osvete. P.L. Vojkov je u svojstvu komesara za snabdevanje na Uralu rukovodio operacijom uklanjanja tragova iza masakra nad carskom porodicom (uklanjanje tragova izvedeno je tako što su sekirom i pilom iskomadani, pa spaljeni i pepeo rasut). (op. aut.)

[←51]

SLON, od: Соловецкий Лагерь Особого Назначения: Solovački logor specijalne namene. Istovremeno, kod autora aluzija i na životinju. (op.prev.)

[←52]

U originalu: VSNH (od Высший Совет Народного Хозяйства). (op. prev.)

[←53]

Gosplan: od Государственный Плановой Комитет: Državni komitet za plan. (op.prev.)

[←54]

NKPS, od Народный Комиссариат Путей Сообщения: Ministarstvo saobraćaja.–(op.prev.)

[←55]

MOGES, od Московское Объединение Государственных Электростанций: Moskovske udružene državne elektrocentrale. (op.prev.)

[←56]

OGPU, od Объединенное ГПУ: Udruženje državnih političkih uprava. (op.prev.)

[←57]

A.F.Veličko, vojni inženjer, bivši profesor Vojne akademije Vrhovnog štaba, bio je pri carskom ministarstvu rata na čelu Uprave za saobraćaj. Streljan je! Kako bi nam četrdeset prve on valjao! (op. aut.)

[←58]

U originalu: Трудовая Крестьянская Партия, a dalje: TKP. Ova sigla će ostati i u prevodu. (op.prev.)

[←59]

Osuđen na izolator, Kondratjev je u njemu oboleo od pomračenja svesti i umro. Umro je i Jurovski. Čajanov je nakon pet godina izolacije prognan u Alma–Atu. Četrdeset osme je ponovo zatvoren. (op. aut.)

[←60]

»Radnička opozicija«, pokret u sindikatima i partiji nastao 1920. oko Šljapnikova i Aleksandre Kolontaj. Tražila nezavisnost sindikata od partije i vlasti. (op.prev.)

[←61]

»Desna opozicija«: tako je nazvan teorijski otpor kolektivizaciji koji su mlako zagovarali Buharin, Rikov, Tomski i drugi u toku 1928–1929. U stvari, bila je to samo jedna od struja mišljenja u diskusiji i nije se radilo o nekakvoj opoziciji Partiji. Napad na ovu »opoziciju« iskorišćen je da bi se nesmetano i svim sredstvima obavila kolektivizacija. (op.prev.)

[←62]

Nepovac: u originalu »нэпман«: čovek koji se u vreme NEP–a na zakonit ili na nezakonit način obogatio (seljaci, zanatlije, posrednici i dr.) (op.prev.).

[←63]

Kolima: reka i oblast u magadanskoj administrativnoj oblasti, na krajnjem severoistoku SSSR. Nalazišta zlata. Najzloglasniji logori. (op.prev.)

[←64]

Reč »кулак« imala je prvobitno značenje »pesnica«. U našem jeziku je rusizam. (op.prev.)

[←65]

U originalu: подкулачник. Kod nas u doba kolektivizacije (osnivanja seljačkih radnih zadruga) upotrebljavane su sintagme: blizak kulacima, saveznik kulaka (*kulaci i njima bliski, kulaci i njihovi saveznici*)**.** (op. prev.)

[←66]

MTS: mašinsko–traktorska stanica, traktorski i mašinski servis za veći broj kolhoza. Samostalan od kolhoza. Tokom vremena dobio šira ovlašćenja i nametnuo se kolhozima. (op. prev.)

[←67]

Na nemačkom: Shutzbund. Sukobi su se odigrali u julu 1927. (op. prev.)

[←68]

»Slobodni filozofi«: filozofsko–religiozno udruženje. Osnovano 1919, prestalo da postoii oko 1922. (op. prev.)

[←69]

Članom 58T počinje Posebni deo ovog Zakonika. (op. prev.)

[←70]

Član 54 u ukrajinskom Krivičnom zakoniku odgovara članu 58 u KZ RSFSR. (op. prev.)

[←71]

От тюрем к воспитательным учреждениям. Сборник Института Уголовной политики, pod redakcijom Višinskoga, Советское законодательство, M., 1934, str. 36. (op. aut.)

[←72]

Ako baš hoćete, špijuniranje nije bila isključivo Staljinova idiotska bolest. Svi što su dolazili do privilegija odmah su otkrivali koliko je ono dobra stvar. Ono je postalo prirodno opravdanje za već nastalu sveopštu tajanstvenost, za embargo na informacije, za suđenje iza zatvorenih vrata, za režim propusnica, za ograđene dače i za specijalne tajne prodavnice. Iza blindaža za odbranu od špijuna narod nije mogao da pogleda i da vidi kako se birokratija dogovara, lenjstvuje, greši, kako jede i kako se zabavlja. (op. aut.)

[←73]

PŠ, u izgovoru »peše«, od »подозрение в шпионаже«; NŠ (»enše«) od »недоказанный шпионаж«; SVPŠ (»sevepeše«) od »связи ведущие к подозрению в шпионаже«.

[←74]

Ленин: *Собр. соч.,* 5. izd., t. 45, str. 190. (op.aut.)

[←75]

Trudodan je radni dan u kolhozu za svakog kolhoznika, radna dnevnica. Reč preuzeta svojevremeno i u naš jezik. (op. prev.)

[←76]

Zatvor. (op. prev.)

[←77]

Izvršni komiteti (rejona, oblasti, grada) odgovaraju formalno našim današnjim izvršnim većima, dakle društveni su a ne partijski organi. Gradovi s preko 100.000 stanovnika čine posebne, gradske administrativne jedinice. (op. prev.)

[←78]

»Nova opozicija« veže se za Lenjingrad i Zinovjeva, sekretara gubernijskog komiteta Lenjingrada. Nastala je preuzimanjem ideja »stare« opozicije Trockoga. Teoretičari i predvodnici bili su joj Zinovjev i Kamenjev. Na XIV kongresu istupila je s konkretnim predlozima: smena Staljina i vraćanje levih, tada već likvidiranih, partija u vlast. Trocki je na ovom kongresu ostao pasivan. Pokret je imao dosta pristalica u Partiji, a posebno u Lenjingradu, zbog čega i ova aluzija. Vrhunac delovanja »nove opozicije« bio je 1926, kad joj se pridružio i Trocki. Te godine je bilo čak i uličnih mitinga, koje je organizovala opozicija, i sukoba. (op. prev.)

[←79]

»Aplauzi koji prelaze u ovacije«: tipična formula za izveštavanje sa skupova iz vremena kulta ličnosti, rasprostranjena i u drugim komunističkim partijama onoga vremena. (op. prev.)

[←80]

Osetija: Severno–Osetinska Autonomna Sovjetska Republika, na Severnom Kavkazu. (op. prev.)

[←81]

KVŽD, od Китайско–восточная железная дорога: Kinesko–istočna železnica. (op. prev.)

[←82]

Letonci su uvek uzimali vidno učešće u revoluciji. 5. i 6. jula 1918, prilikom hapšenja i rasterivanja deputata levih esera i u sukobima sledećih dana letonski radnički odredi odigrali su presudnu ulogu. (op. prev.)

[←83]

Petorica od ovih su mučeni u toku istražnog postupka i podlegli su pre suđenja. Dvadeset četvorica su umrla u logorima. Trideseti, Ivan Aristaulovič Punič, vratio se i rehabilitovan je. (Da je i on umro, mi ne bismo naveli slučaj ovih trideset lica, kao što i celi milioni ostaju nepomenuti.) Mnogobrojni »svedoci« iz ove afere danas napreduju u Sverdlovsku: ili su funkcioneri s kadrovskih lista, ili uživaoci nacionalne penzije. Selekcija po Darvinu. (op. aut.)

[←84]

ČS, od »член семьи«. (op. prev.)

[←85]

Raskulačiti: oduzeti imanje, ili zatvoriti, prognati, pa imanje predati kolhozu ili sovhozu. Termin upotrebljavan i kod nas. (op. prev.)

[←86]

Od zatvora ka vaspitnim ustanovama, str. 63. (op. aut.)

[←87]

Godine 1946 (12.7.46. br. 8/5/u) došlo je do potrebe za donošenjem odluke Plenuma Vrhovnog suda SSSR: *Kazna se može primeniti isključivo na lica koja su učinila određeni prestup* (!). Ali se i dalje kažnjavalo ne obazirući se na to. (op. aut.)

[←88]

Ježov je nasledio Jagodu na čelu NKVD 1936. godine. (op. prev.)

[←89]

U Katinu, šumi blizu Smolenska, otkrivena je 1943. godine, zajednička grobnica od nekog masovnog pokolja. Kasnije je ustanovljeno da se radi o oko 15.000 žrtava, najviše oficira bivše poljske armije. (op. prev.)

[←90]

Armija Sikorskog–Andersa: po nalogu poljske vlade u Londonu, Vladislav Anders, general, zapovednik poljskih trupa u Sovjetskom Savezu, prešao je sa svojom vojskom na Bliski istok i ratovao na strani saveznika. Njegov Drugi poljski korpus posebno se istakao u operacijama u Italiji. Posle rata Anders se nije vratio u Poljsku. (op. prev.)

[←91]

Kao kad bi kod nas bilo prezime »Pršutić«. (op. prev.)

[←92]

Kao kad bi kod nas bilo prezime »Spletkarević«. (op. prev.)

[←93]

Ostarbajteri, »istočni« radnici, tj. radnici iz Sovjetskog Saveza u fašističkoj Nemačkoj (mobilisani). (op. prev.)

[←94]

Aul: kavkasko selo. (op. prev.)

[←95]

Porazno je da je na Zapadu, gde je političke tajne nemoguće duže vremena čuvati – one se sve neizbežno probijaju u štampu – upravo tajna ove izdaje brižljivo čuvana i odlično sačuvana od strane britanske i američke vlade. To je poslednja ili jedna od poslednjih tajni drugog svetskog rata. Iako sam i sam sretao ove ljude po zatvorima i logorima, ja četvrt veka nisam mogao verovati da zapadna javnost n i š t a ne zna o ovoj po svojim razmerama grandioznoj operaciji, u kojoj su zapadne vlade izručile odmazdi i smrti obične sovjetske građane. Tek su 1973 (u *Sanday Oklahoman,* 21. jan.) informacije o ovome ugledale svet, u članku Julijusa Epštejna. Uzimam ovde slobodu da mu se u ime mnogih umrlih i malog broja živih zahvalim. No ovde je štampan samo jedan raspareni dokument, mali izvadak iz dosijea o prinudnoj repatrijaciji u Sovjetski Savez, tajnog dosijea koji mora da ima više tomova. »Pošto su proveli dve godine u rukama britanskih vlasti, u ludom osećanju da su bezbedni, Rusi behu uhvaćeni na spavanju, ne shvatiše čak ni da je to repatrijacija... Bili su to, uglavnom, obični seljaci, lično gnevni na boljševike.« Engleske vlasti su ih tretirale »kao ratne zločince: izručile su ih protiv njihove volje u ruke ljudi od kojih se nije mogla očekivati nepristrasnost«. Svi su upućeni na Arhipelag da na njemu pomru. Kojem delu sveta i koliki kontigent bi se usudile zapadne vlade ovako predati a da se ne prepadnu od gneva javnog mnenja u svojim zemljama? [Napomena iz 1973. god.] (op. aut.)

[←96]

Otadžbinska vojska (Armia Krajovva) bila je pod rukovodstvom izbegličke vlade u Londonu. Tokom rata izvodila manje akcije i diverzije. Podigla je varšavski ustanak, koji se završio tragično i za nju i za Varšavu. (op. prev.)

[←97]

Po Stepanu Banderi, koji je bio na čelu pokreta ukrajinskih nacionalista u vreme ratanekoliko godina posle njega. (op. prev.)

[←98]

Ovim izrazom preveden je termin »палочки«, znak što je unošen u kolhozni dnevnik u rubrici za određenog kolhoznika kao potvrda da je odradio taj trudodan. (op. prev.)

[←99]

Što se same smrtne kazne tiče, ona je samo za kratko vreme prebacila veo preko lica, da bi ga dve i po godine kasnije (januara 1950) odbacila uz zlokobno keženje. (op. aut.)

[←100]

Aluzija na jedno od načela teorije istorijskog materijalizma, prema kojem istorijska ličnost samo delimično utiče na tok istorije, sve drugo je rezultat ekonomsko–istorijskih faktora. (op. prev.)

[←101]

VAT, VAD, PZ, od, prema redu navođenja: восхваление американской техники; восхваление американской демократии; преклонение перед Западом. (op. prev.)

[←102]

Markosovi partizani: radikalno krilo grčkog pokreta otpora (ELAS). Nije priznalo sporazume sa saveznicima i njegove pristalice su se povukle u šume, gde je organizovana revolucionarna vojska pod komandom generala Markosa. Pokret je slomljen 1949. godine. (op. prev.)

[←103]

»Lekarska zavera« ili »afera belih mantila« »otkrivena« je u januaru 1953. Jedna lekarka je lažno oklevetala neke lekare – univerzitetske profesore da su u lečenju istaknutih rukovodilaca primenjivali pogrešne terapije. Prema Hruščovljevom Tajnom referatu, lično Staljin je zapleo ovu aferu. Lekari su pohapšeni i »priznali«. Međutim, Staljin je uskoro umro i lekari su oslobođeni i rehabilitovani. U napomeni uz tekst u izdanju 1973. godine autor je izneo pretpostavku daje afera bila namontirana da se nađe izgovor za deportovanje Jevreja prema mestima progonstva. U ovom izdanju napomena je izostala. (op. prev.)

[←104]

Doktoru S., po svedočenju A. P. K–va. (op. a.ut)

[←105]

H. S. T–eu. (op. aut.)

[←106]

Boljševici su direktni naslednici Socijaldemokratske partije. (op. prev.)

[←107]

Car Rusije od 1645. do 1676. godine. (op. prev.)

[←108]

Biron, Ernest–Johan, bio je favorit carice Ane Joanovne. U vreme njene vladavine (1730. do 1740) imao je neograničenu vlast, poznatu po samovolji i policijskom teroru. (op. prev.)

[←109]

Deo I, glava 8. (op. aut.)

[←110]

A. A. Ahmatova me je uveravala da je u to sasvim sigurna. Dala mi je, štaviše, i ime čekiste koji je ovo izmislio (J. Agranov, čini mi se). (op. aut.)

[←111]

Сапропел: Odbor za proučavanje i eksploataciju goriva od materija u raspadanju. (op. prev.)

[←112]

Član 93 Zakona o krivičnom postupku bio je izričit: »Anonimna dostava može da prouzrokuje pokretanje krivičnog postupka.« (Ne treba se čuditi reči »krivični« (o originalu »уголовный«, to jest, kriminalni. – op. prev.), jer su svi politički smatrani za kriminalce.). (op. aut.)

[←113]

N. V. Krilenko: *За пять лет* [*Za pet godina*], Moskva–Petrograd, GIZ. 1923, str. 401. (op. aut.)

[←114]

Pobuna u Jaroslavlju bila je od 6. do 21. jula. Podstakli su je eseri. (op. prev.)

[←115]

U Tbilisiju, glavnom gradu Gruzije. (op. prev.)

[←116]

J. Ginzburg piše da je pribegavanje »sredstvima prinude« odobreno u aprilu 1938. V. Šalamov smatra da su mučenja odobrena oko polovine 1938. Stari zatvorenik Mitrović [ovo je verovatno Đorđe Mitrović, Srbin, koji se pojavljuje kasnije na nekoliko mesta. – op. prev..] uveren je da je u to vreme bio donet »dekret o uprošćenom metodu saslušavanja i zameni psihičkih metoda fizičkima«. Ivanov–Razumnik ističe: »Najsuroviji period za saslušavanja bio je sredina 1938. godine.« (op. aut.)

[←117]

Uporedi s 5. amandmanom na Ustav SAD: »Niko nije obavezan da svedoči protiv samoga sebe u krivičnom postupku.« (op. aut.)

[←118]

Staljin je u ovom članku, napadajući »vrtoglavicu od uspeha« i preterivanje u kolektivizaciji, u stvari skidao sa sebe krivicu za sva nasilja počinjena na selu. (op. prev.)

[←119]

Oslovljavanje prezimenom po ocu kod Rusa je znak opuštenosti i bliskosti sa sagovornikom. (op. prev.)

[←120]

Po surovim zakonima ruskog carstva, bliski rođaci su mogli odbiti da daju iskaze. A ako su dali iskaz u prethodnom postupku, mogli su ga povući i ne dozvoliti da on dođe na sudski proces. Čudna stvar: u ono vreme to što poznajete nekog zločinca, ili ste mu rođak, nije moglo da vas tereti!... (op. aut.)

[←121]

A sada ona kaže: »Jedanaest godina nakon toga, prilikom rehabilitacije, dali su mi da pročitam te zapisnike i dobila sam kao neko moralno gađenje. Na šta sam mogla biti ponosna?!...« I ja sam isto osetio prilikom moje, pošto sam saslušao odlomke iz svojih starih zapisnika. Nisam prosto mogao da se prepoznam: kako sam mogao to potpisati, i još misliti da se nisam loše izvukao, da sam čak i pobedio? (op. aut.)

[←122]

Ima tu. Verovatno, mongolske inspiracije. U časopisu *Нива* [*Njiva*] od 15. marta 1914, str. 218. nalazi se crtež mongolskog zatvora: svaki zatvorenik se nalazi u jednom malom sanduku s otvorom kroz koji može proturiti glavu ili primiti hranu. Među sanducima šeta stražar. (op. aut.)

[←123]

Jer ima i takvih koji su time počeli u svojoj mladosti – kao stražar pored čoveka na kolenima. Oni danas sigurno imaju visoke činove, a deca su im poodrasla. (op. aut.)

[←124]

U istoimenoj priči. Devojčica, junakinja priče je opterećena u kući u kojoj služi. (op. prev.)

[←125]

Uostalom, nekakva inspekcija je bila do te mere nemoguća i toliko je istina da je n i k a d a nije bilo – da je 1953, kada je jedna komisija ušla u ćeliju bivšeg ministra bezbednosti Abakumova, tada u zatvoru, ovaj prsnuo u smeh, misleći da se radi o mistifikaciji. (op. aut.)

[←126]

Godine 1918, moskovski revolucionarni sud sudio je nekom bivšem stražaru iz carskih zatvora, po imenu Bondar. U optužnici se, kao primer najviše surovosti, navodilo da je »j e d n o m udario nekog političkog zatvorenika tako da mu je prsla bubna opna«. (N. V. Krilenko: *Za pet godina*, str. 16.) (op. aut.)

[←127]

U stvari, samo do 1956, kada je oslobođen. (op. prev.)

[←128]

A istraga je trajala 8–10 meseci. »A naš Klim Vorošilov je, ne boj se, u ovakvoj samici bio – govorili su ljudi (a da li je uopšte i bio?). (op. aut.)

[←129]

U »unutrašnjem« zatvoru u Vladimiru, 1948, opet u ćeliji 3x3 metra stalno je bilo po 30 osoba! (S. Potapov) U krasnodarskom GPU, 1937 – č e ti r i čoveka na $1m^{2}$– poda. (op. aut.)

[←130]

Uistinu, on je v o d i o brigadu na paradi, ali je ipak zbog nečega n i j e pokrenuo. Ništa – to mu nije uzeto u obzir. Ipak, nakon univerzalnih mučenja, on je dobio... deset godina po odluci OSO. Toliko su i sami žandarmi sumnjali u svoja dostignuća.(op. aut.)

[←131]

Abakumov, Viktor Semjonovič. Od 1946. ministar Državne bezbednosti. Zatvoren 1953. u vezi s »lekarskom aferom«. (op. prev.)

[←132]

Rjumin, Mihail Dmitrijevič, zamenik ministra Državne bezbednosti (Abakumova) od 1946. do 1953. Osuđen i streljan odmah posle Staljinove smrti. (op. prev.)

[←133]

Новый мир [*Novi Svet*], 1962, br. 4. R. Peresvetov. (op. aut.)

[←134]

Odmardeljati u našem šatrovačkom žargonu znači izdržati kaznu zatvora. (op. prev.)

[←135]

С. П. Мельгунов: *Воспоминания и дневники* [*Sećanja i dnevnici*], sv. 1, Pariz 1964, str. 139. (op. aut.)

[←136]

Gazda: u našem šatrovačkom žargonu označava vođu lopovske bande. (op. prev.)

[←137]

Još jedan naš školski drug, K. Simonjanc, umalo da nam se nije pridružio u zatvoru. Kako mi je laknulo kada sam saznao da je ostao na slobodi! Ali, dvadeset godina posle toga on mi piše: »Iz tvojih radova vidi se da si ti isključiv kad pišeš o životu... Ti objektivno postaješ stegonoša fašizirane reakcije na Zapadu, u Zapadnoj Nemačkoj i u SAD, na primer... Lenjin, koga, siguran sam u to, ti i dalje kao nekada ceniš i voliš, i naši dobri stari Marks i Engels teško bi te osudili. Porazmisli o tome!« A ja mislim: ah, kakva šteta što i tebe nisu onda strpali! Ti ni sam ne znaš koliko si s tim izgubio!... (op. aut.)

[←138]

Autor je kao dete stanovao deset godina u neposrednoj blizini ovog zatvora. (op. prev.)

[←139]

Policaji: pomoćna policija u nemačkoj službi regrutovana od mesnog stanovništva na zaposednutim područjima. (op. prev.)

[←140]

U pripoveci *Smrt Ivana Iljiča.* (op. prev.)

[←141]

Operativni delegat, kratko oper, predstavnik je Državne bezbednosti u društvenim i privrednim organizacijama koji je zadužen da vodi računa o političkoj situaciji među građanima. U logorskom žargonu zvao se kum. U prevodu su zadržana sva tri naziva. (op. prev.)

[←142]

Jungsturm: omladinska organizacija u Nemačkoj. Nemci su jungšturmovcima zvali i sovjetske pionire. (op. prev.)

[←143]

Kao kad bi kod nas bili u istom mestu i u istoj službi: Trut, Čapra, Čorbić, Hitrohvatalo. Dva poslednja prezimena kod nas bi približno glasila: Grabljač, Vukoder. (op. prev.)

[←144]

Роман Гуль: *Дзержинский* [*Đeržinski*], Pariz, 1936. (op. aut.)

[←145]

VOHR (u prevodu Vohra) – militarizovana straža (u originalu: Военизиранная охрана), ranije Unutrašnja garda Republike (u originalu: Внутренняя охрана Республики). (op. aut.)

[←146]

U *Prvom krugu* (op. aut.).

[←147]

Uopšte, D. P. Terehov je čovek izuzetne volje (takav je i bio neophodan da bi se u ono nestabilno vreme sudilo staljinistima) i živa duha, bez sumnje. Da su Hruščovljeve reforme bile doslednije, Terehov bi se sigurno istakao. Ovako kod nas zakržljavaju ličnosti za istoriju. (op. aut.)

[←148]

Još nešto iz njegovih ispada velmože: on se sa šefom svojih telohranitelja, Kuznecovom, preoblačio u civilno, išao peške po Moskvi i delio milostinju od Čekinih operativnih novaca. Da tom milostinjom nije slučajno želeo da dušu rastereti od grehova? (op. aut.)

[←149]

To jest oznake u vidu kvadrata (»кубик«) za niže oficire pre nego su oznake premeštene na epolete. Nošene su na našivcima na kragnama. Kod nas, u vojničkom žargonu: čvarci. (op. prev.)

[←150]

Vladimirskim putem (Petrograd – Vladimir – Sibir) vođeni su robijaši od davnina. Sinonim za stradanje, za odlazak na robije. (op. prev.)

[←151]

Maljuta Skuratov je šef opričnine, jedne vrste policije Ivana Groznoga (XVI vek). Zaveo s opričninom krvavi teror u zemlji. (op. prev.)

[←152]

A o onima iz Istočne Nemačke ništa se ne čuje: oni su se, znači, prekovali, oni su na ceni u državnoj službi. (op. aut.)

[←153]

KPZ (DPZ) – ćelija (dom) istražnog zatvora. To jest, mesto gde se kazna ne izdržava nego se vrši istraga. [U originalu: камера (дом) предварительного заключения. Radi se o mestima za privođenje i prethodnu istragu, prema našim standardima. (op. prev.)] (op. aut.)

[←154]

Tačnije, 156 x 209 cm. Kako se to zna? Ovo je trijumf inženjerskog računanja i snažne volje što je Suhanovka nije mogla slomiti; ovo je izračunao Aleksandar Dolgan. On nije dozvolio da klone duhom i siđe s uma, zato je sebi stavio u zadatak da što više broji i računa. U Lefortovu je brojao korake, pretvarao korake u kilometre, prisećao se prema karti koliko je kilometara od Moskve do granice, pa preko Evrope, pa preko Atlantika. Podsticaj mu je bio: vratiti se u mislima kući, u Ameriku. Za godinu dana lefortovske samice on se spustio na dno Atlantskog okeana, kada je bio prebačen u Suhanovku. Ovde, svestan da će malo ko znati nešto reći o tome (ovo što kazujemo sve potiče od njega), on je pronašao kako da ćeliju izmeri. Na dnu zatvorske zdele pročitao je razlomak 10/22 i zaključio da 10 znači prečnik dna, a 22 – prečnik proširenja. Zatim je izvukao nit iz peškira, načinio metar i njime sve ispremerio. Posle toga dao se na iznalaženje mogućnosti kako da spava s t o j e ć i (oslanjajući se pri tom kolenom na stoličicu) i kako da čuvaru stvori utisak da su mu oči otvorene. Pronašao je, i baš zahvaljujući tome izbegao ludilo. (Rjumin ga je mesec dana držao bez sna.) (op. aut.)

[←155]

Ako ste u Velikoj kući u vreme lenjingradske blokade, u njoj može biti i ljudoždera: onih što su jeli ljudsko meso, ili onih što su prodavali ljudsku jetru, nabavljanu u salama za disekciju. Njih su, iz nekog razloga, držali u MGB s političkima. (op. aut.)

[←156]

Iznenadna kontraofanziva nemačkih jedinica 16. decembra 1944. primorala je saveznike na povlačenje u Ardenima. (op. prev.)

[←157]

U originalu: наседка. (op. prev.)

[←158]

Prosto ne smem da kažem: na domaku sedamdesetih godina našeg veka ovi ljudi kao da ponovo izranjaju. Čudno. Ovome se zaista nismo mogli nadati. (op. aut.)

[←159]

Prevod doslovce. U ruskom žargonu »намордник« označava štit na zatvorskom prozoru sa spoljne strane. (op. prev.)

[←160]

Unutrašnji zatvor, to jest GB. (op. aut.)

[←161]

Kratkog kursa istorije SKP(b). (op. prev.)

[←162]

Krstarica na kojoj je 1905. godine došlo do pobune mornara. Mornari su u Konstanci, u Rumuniji, predali brod rumunskim vlastima i zatražili politički azil. (op. prev.)

[←163]

Komuna je oblik seljačke zadruge. Nastala je odmah posle revolucije i postojala do kraja 20–tih godina, do prelaska na kolhoz kao jedini oblik seljačkog udruživanja. Od kolhoza se razlikovala po tome što seljak nije zadržavao »okućnicu«. Sve potrebe je trebalo da podmiruje iz komune. Raspodela dohotka se nije vršila prema uloženom radu nego prema broju »usta«. Komune su obrazovane uglavnom na bivšim plemićkim i manastirskim imanjima.

[←164]

Za snabdevanje Moskve reklamnim panoima. (op. prev.)

[←165]

Personalna penzija daje se za zasluge za partijski i društveni rad, bez obzira na staž. Kod nas, približno: nacionalna penzija. (op. prev.)

[←166]

Omiljena Staljinova tema: svakom uhapšenom članu Boljševičke partije (ili uopšte svakom bivšem revolucionaru) pripisivati službu u carskoj političkoj policiji. Iz neodoljive sumnjičavosti? Ili po intimnom osećanju..., po analogiji?... (op. aut.)

[←167]

U originalu skraćeno: rabfak (od »рабочий факультет«). Opšteobrazovna škola čiji je zadatak bio ubrzana priprema neškolovanih političkih kadrova za visoke škole. Postojale su od 1919. do 30–tih godina. (op. prev.)

[←168]

To jest, za Lava Tolstoja nije znao, a o Alekseju Tolstoju – samo da je deputat, ali ne i da je istaknuti književnik.

[←169]

Poveći prorez u vratima ćelije koji kad se otvori postaje stoćić. Preko njega se obavljaju razgovori, daje hrana, na njemu se potpisujete na zatvorskim papirima. (op. aut.)

[←170]

U moje vreme, ova reč se bila jako proširila. Govorilo se da je dolazila od čuvara Ukrajinaca: »Стой, та не вертухайс!« No, nije na odmet da se navede i engleska reč za tamničara: »turnkey« – vrtiključ. Moguće je da je i kod nas »vertuhaj« onaj ko vrti ključem. (op. aut.)

[←171]

...nego na klasike marksizma–lenjinizma, bez Staljina, razume se. (op. prev.)

[←172]

Kamuflaža za bedu, kao u izrazu »Potemkinova sela«. (op. prev.)

[←173]

Ovome društvu pao je u deo komadić krvožedne moskovske zemlje. Kad pređete Furkasovski prolaz blizu kuće Rostopčina, bio je rastrgnut nevini Vereščagin, a s druge strane ulice Velike Lubjanke. (op. aut.)

[←174]

U originalu: зайчик. U ruskom »зайчик« pored osnovnog značenja »zečić« ima i značenje: odblesak od sunca s nekog ogledala na ekranu, najčešće na zidu sobe. (op. prev.)

[←175]

Ovu konvenciju smo priznali tek 1945. godine. (op. aut.)

[←176]

U originalu: »литерные семьи«, što znači porodice koje su imale pravo na karte označene slovima A ili B, odnosno, pravo na više namirnica i njihov bolji izbor.

[←177]

To jest, iz Španije. (op. prev.)

[←178]

Lotofazi, mitski narod iz *Odiseje* koji su jeli samo lotos. Kad su Odisejevi ljudi okušali ovu hranu, zaboravili su na domovinu, pa ih je Odisej morao silom ukrcati na lađu. (op. prev.)

[←179]

Godine 1974 (u *Ruskoj misli* od 27. juna) jedan bivši zek posvedočio je da je Jurij dobio 25 godina logora i da ih je izdržao na Sahalinu, na gradilištu br. 505. (op. aut.)

[←180]

U žurbi februarske revolucije radikalni novinar Er. Pečerski (*Ранее утро* [*Rana zora*] od 7. marta 1917) hvalisao se da je, ležeći u Moskovskom odeljenju tajne policije, iz dana u dan iz ćelije, kroz okance, posmatrao sav život Odeljenja. Ovim nas je hteo uplašiti užasima Tajne policije, ali pogledajte samo! – kod njih nije bilo čak ni spoljnog poklopca na okancetu! (op. aut.)

[←181]

Ili Komsomol (od Ленинский Комунистический Союз Молодёжи). (op. prev.)

[←182]

Gradić u uljanovskoj oblasti. Udaljen od Moskve oko 900 kilometara. (op. prev.)

[←183]

On je pričao kako je u salu zadrigli Ščerbakov (za vreme rata Sčerbakov je bio načelnik Političke uprave oružanih snaga. – op. prev.) dolazeći u svoj Informacioni biro, mrzeo da gleda ljude, pa su iz kancelarija kroz koje je on morao da prođe ljudi bežali. Imao je običaj da se, sve sopteći od sala, sagne i zavrne ugao ćilima. Teško celom Informacionom birou ako bi našao i trunku prašine.

[←184]

Osim male greške što je vozača pobrkao s gazdom kojeg je vozio, stari prorok se ni u čemu nije prevario. (op. prev.)

[←185]

Monomahova kapa je krznena šubara Vladimira Monomaha, kijevskog kneza iz 11/12. veka, kojom su se, počev od Ivana Groznog, krunisali ruski carevi. (op. prev.)

[←186]

Kada su me 1964. upoznavali sa Hruščovom, jezik me zasvrbeo da mu kažem: »Nikita Sergejeviču, znate li da mi imamo jednog zajedničkog poznanika?« Međutim, rekao sam mu nešto drugo, važnije od bivših zatvorenika.

[←187]

Stih iz pesme Aleksandra Bloka Koraci komandora (Шаги командора). (op. prev.)

[←188]

Tako su iz rata protiv Napoleona dekabristi doneli demokratske ideje. (op. prev.)

[←189]

Mesta velikih poraza Crvene armije. (op. prev.)

[←190]

U originalu igra reči sa: изменник Родине, što je ispravno, i изменник Родины, što bismo mi bukvalno mogli prevesti: domovinin izdajnik, onaj koga je domovina izdala, kao što domovinin miljenik znači: onaj koga domovina voli. (op. prev.)

[←191]

Poštenih knjiga o poslednjem ratu biće sve više, i niko Staljinovu vladu neće drukčije nazvati do vladom bezumlja i izdaje.

[←192]

Jedan od glavnih ratnih zločinaca, bivši načelnik Obaveštajne uprave Radničko–seljačke crvene armije, general–pukovnik Golikov, sada je rukovodio namamljivanjem i kupljenjem repatriranih zarobljenika.

[←193]

U originalu: намордник (brnjica). Tako je, asocijacijom, i progonstvo bivših robijaša nazvano brnjicom, jednako kao i štit sa spoljne strane prozora kojim se onemogućava pogled iz ćelije.

[←194]

Josip Tito je za dlaku umakao toj zloj sudbini. A Popov i Tanev, Dimitrovljevi drugovi s Lajpciškog procesa, oba su svoje odležali. Dimitrovu, pak, Staljin je pripravljao drugu kob. (op. aut.)

[←195]

Nemezida (Nemezis): boginja iz grčke mitologije. Upravljala je sudbinom ljudi i, prema zasluzi, dodeljivala sreću ili nesreću. (op. prev.)

[←196]

PFL od: проверочно–фильтрационный лагерь; ITL od:исправительно–трудовой лагерь (popravno–radni logor). (op. prev.)

[←197]

Vohra, upravo u originalu VOHR, od: Военизиранная охрана Республики, to jest militarizovana straža. (op. prev.)

[←198]

Belo polje s plavim svetoandrejskim krstom. (op. prev.)

[←199]

Promena vlasti i društvenog uređenja u Čehoslovačkoj 1948. godine odvila se uz direktno uplitanje Sovjetskog Saveza. Beneš, predsednik Republike, umro je prirodnom smrću, pospešenom sigurno događajima. Masarik, ministar spoljnih poslova, ubio se, po zvaničnoj verziji, skakanjem kroz prozor. Verzija o nasilnom iskakanju ili izbacivanju nije dokazana. (op. prev.)

[←200]

Taj logor je opisan u knjizi Arijadne Delijanič *Volsfberg–373,* ona je i sama bila u njemu. (Knjiga je štampana u San Francisku, u štampariji »Ruski život«.) (op. aut.)

[←201]

Pa tako, neka nijedan afrički predsednik republike ne bude siguran da mi za desetak godina nećemo doneti zakon na osnovu kojeg ćemo mu moći suditi za ono što on danas radi. Kinezi hoće sigurno, dajmo im samo vremena. (op. aut.)

[←202]

Zbornik *Od zatvora do vaspitnih ustanova* daje (na str. 396) ovaj broj: u amnestiji 1927. amnestirano je 7,3% zatvorenika. U to se lako može poverovati. Ali, premalo nekako za jednu desetogodišnjicu. Od političkih, oslobođeni su žene i deca, kao i oni što im je ostajalo još po nekoliko meseci. U gornjouralskom izolatoru, na primer, od 200 zatočenih bilo je oslobođeno njih dvanaestak. No, koliko god da je amnestija ionako bila mršava, pokajali su se još u toku njenog izvršenja i počeli da je brišu: ponekoga zadržali, ponekome umesto »čistog« oslobođenja dali »osim«. (op. aut.)

[←203]

To jest, 1913. godine. (op. prev.)

[←204]

Možda ih je, ako je verovati onome što se priča, tek u XX veku ustajalost od presitosti dovela do moralnog degradiranja? (op. aut.)

[←205]

A prevarili su se, kučkini sinovi, za samo jednu jedinicu! Podrobnije o velikoj Staljinovoj amnestiji od 7. jula 1945. vidi deo III, glavu 6. (op. aut.)

[←206]

Još jedan sličan vrtić, samo još manji, ali zato i intimniji, video sam mnoge godine kasnije, sada već kao turista, u utvrđenju Trubeckoga u Petropavlovskoj tvrđavi. Turisti su se čudili mraku u hodnicima i ćelijama, a ja sam mislio da s ovakvim vrtom za šetnju sužnji utvrđenja Trubeckoga nisu mogli biti izgubljeni ljudi. Nas su u šetnju izvodili jedino u mrtve kamene bunare. (op. aut.)

[←207]

Особое совещание [Specijalno veće] pri GPU–NKVD. (op. aut.)

[←208]

Zasedali su na sam dan donošenja amnestije; posao ne čeka. (op. aut.)

[←209]

Zbornik *От тюрем к воспитательным учреждениям* [*Od zatvora do vaspitnih ustanova*], Moskva, Советское издательство, 1934. (op. aut.)

[←210]

NPGG: нелегальный переход государственной границы; PŠ: подозрение в шпионаже; SVPŠ: связы ведущие к подозрению в шпионаже; VAS: вынашивание антисоветских настроений; SVE: социально–вредный элемент; ČS: член семьи. (op. prev.)

[←211]

Jedan od vođa stranke »Narodna sloboda« (»Народная воля«) koja je nastala posle rascepa, 1879, narodnjačke organizacije »Zemlja i sloboda« (»Земля и воля«), izabravši put političkog terorizma. (op. prev.)

[←212]

Vera Zasulič: revolucionarka, menjševik, saradnica Plehanova; pucala je na komandanta mesta u Petrogradu. (op. prev.)

[←213]

Mi to s vremena na vreme vidimo na savremenom Zapadu, i to nas ne može oduševiti. Upravo toga se plašio Dostojevski, iskoračivši tako duhovno daleko ispred svojih savremenika. (op. aut.)

[←214]

Grupa Č–na. (op. aut.)

[←215]

Mi za ovo nismo znali. Ispričao nam je list *Izvestija* u julu 1957. godine. (op. aut.)

[←216]

Kako im je Babajev (koji je, istina, bitovik) podviknuo: »Dajte mi, ako hoćete i trista godina b r n j i c e ! Obesite me! Do smrti neću za vas ruku podići, dobročinitelji!« (»Brnjica« ovde znači lišenje građanskih prava.) (op. aut.)

[←217]

Lozovski je danas kandidat medicinskih nauka, živi u Moskvi, i sve mu ide od ruke. Čuljpenjov je vozač trolejbusa. (op. aut.)

[←218]

Serjogin Viktor Andrejevič je sada u Moskvi, radi u preduzeću za opskrbu robom široke potrošnje pri Moskovskom sovjetu. Živi dobro. (op. aut.)

[←219]

I još deset je prošlo – a i dalje takva neprozirna tmora! [Napomena 1978.] (op. aut.)

[←220]

Izvestija od 9. juna 1964. Interesantan je tu pogled na sudsku zaštitu! A 1918. godine V. I.Lenjin je tražio da sudije koje daju blage kazne budu isključene iz partije. (op. aut.)

[←221]

М.Я. Лацис (Судрабс): *Два года борьбы на внутреннем фронте* [*Dve godine borbe na unutrašnjem frontu*], Moskva, GIZ, 1920. (op. aut.)

[←222]

Časopis *Былое* [*Prošlost*]**,** *br. 2 od 14. februara 1907*. (op. aut.)

[←223]

К.Х. Данишевский: *Революционные военные трибуналы* [*Revolucionarni vojni sudovi*], Москва. Реввоентрибунал Республики, 1920. (op. aut.)

[←224]

M.J.Lacis, nav. delo, str., po redu navođenja, 75, 70, 74. (op. aut.)

[←225]

Ленин: *Собр. соч.,* 5. izd., tom 36, str. 210. (op. aut.)

[←226]

Н. В. Криленко: *За пять лет* (1918–1922) [*Za pet godina. Optužne besede na najvećim procesima, održanim u Moskovskom i Vrhovnom revolucionarnom sudu*], Moskva–Petrograd, GIZ, 1923. (op. aut.)

[←227]

Lacis, nav. delo, str. 46. (op. aut.)

[←228]

Русские ведомости. (op. prev.)

[←229]

Crnostotinašima su nazivani pripadnici pogromaške monarhističke organizacije »Crna stotina«, koja je igrala i ulogu tajne policije. (op. prev.)

[←230]

U Moskvi; u to vreme sedište VCIK–a. (op. prev.)

[←231]

Poznati restoran u Petrogradu. (op. prev.)

[←232]

Đeržinski. (op. prev.)

[←233]

To jest, Čeku. (op. prev.)

[←234]

Đeržinski je imao običaj da nosi takvu kabanicu. On je taj koji se javlja kao svedok. (op. prev.)

[←235]

Bivši oficir carske konjičke garde, Firguf, koji se »potom duhovno preporodio«, razdao sve svoje prosjacima i stupio u manastir – no, uostalom, ne znam da li se to razdavanje i zaista desilo. Pa da, ako priznamo duhovne preporode, šta onda ostaje od klasne teorije? (op. aut.)

[←236]

Ленин: *Собр. соч., 5.* izd., tom 51, str. 48. (op. aut.)

[←237]

В.И. Ленин и А. М. Горький, Москва, Академия наук, 1961, str. 263. (op. aut.)

[←238]

Vrhtrib: od Верховный трибунал, Vrhovni tribunal. U daljem tekstu: Vrhovni revolucionarni sud. (op. prev.)

[←239]

На чужой стороне [*U tuđini*]. Историко–литературные сборники под редакцией С. П. Мельгунова. Berlin–Prag. (op. aut.)

[←240]

С.П. Мельгунов: *Суд истории над интелигенцией*, III, 1923. (op. aut.)

[←241]

С. А. Котляровский: *Национальный центр в Москве в* 1918, VIII, 1924. (op. aut.)

[←242]

Spec: od specijalist, stručnjak. (op. prev.)

[←243]

Криленко: *За пять лет (1918–1922). Обвинительные речи по процессам заслушанным в Московском и Верховном революционных Трибуналах* [*Za pet godina (1918–1922). Optužni govori na sudskim procesima u Moskovskom i Vrhovnom revolucionarnom sudu*], Moskva–Petrograd, GIZ, 1923, str. 381. (op. aut.)

[←244]

Собрание узаконений РСФСР [*Zbornik zakonskih propisa RSFSR*], 1922, br. 4, str. 42. (op. aut.)

[←245]

U Čehovljevoj drami *Višnjik,* drugi čin. (op. prev.)

[←246]

»Srebrni vek« ruske umetnosti i književnosti računa se od kraja 90–tih godina do 1914. (op. prev.)

[←247]

Prema akmeizam, futurizam: pravci u umetnosti i književnosti. (op. prev.)

[←248]

U prvoj polovini XIV veka. (op. prev.)

[←249]

Smutnoe vreme: vreme bezvlašća, između smrti Borisa Godunova i dolaska na presto Mihaila Romanova (1605–1613), koje su označile pobune seljaka, borba lažnih naslednika o vlast, najezde Poljaka i Šveđana. (op. prev.)

[←250]

Pariz, Zadruga, 1922. i samizdat, 1967. (op. aut.)

[←251]

Članci *Crkva i glad* i *Kako će biti oduzete crkvene dragocenosti*. (op. aut.)

[←252]

Građu sam uzeo iz: *Очерки по истории церковной смуты* [*Ogledi iz istorije crkvene smute*] Anatolija Krasnova–Levitina. Deo I, samizdat, 1962. i: *Zapisnici sa saslušanja patrijarha Tihona***,** tom V sudskog procesa. (op. aut.)

[←253]

Kao, recimo, proglas iz Viborgska, za koji je carska vlada dala po 3 meseca zatvora. (op. aut.)

[←254]

Ленин: *Собр. соч.*. 5. izd., tom 45, str. 189. (op. aut.)

[←255]

Na istom mestu, tom 39, str. 404–405. (op. aut.)

[←256]

Na istom mestu, tom 45, str. 190. (op. aut.)

[←257]

U našem jeziku prezime bi glasilo: Graktalo. (op. prev.)

[←258]

Belopostavaši, u originalu »белоподкладчики«: studenti–snobovi koji su se izdvajali tako što su nosili postave od bele svile. (op. prev.)

[←259]

Član Prezidijuma VCIK–a, komesar za štampu, propagandu i agitaciju, poznati govornik; ubijen je u januaru 1918, u Petrogradu, na putu na neki miting. (op. prev.)

[←260]

Upravo Borisa Bažanova, sekretara najviših organa partije i Staljinovog iz prve polovine 20––tih godina, koji je bio emigrirao i u napisima otkrivao tajne partijskog i državnog aparata. (op. prev.)

[←261]

Jer je, ubivši Mirbaha, nemačkog ambasadora, dao boljševicima povod da uklone esere iz vlasti i sami zavladaju (događaji iz jula 1918). (op. prev.)

[←262]

Ленин: *Собр. соч.,* 5. izd., t. 54, str. 265–266. (op. aut.)

[←263]

Krilenko: Za pet godina. .., str. 437. (op. prev.)

[←264]

U Šahtama (Шахты), gradu u rostovskoj oblasti RSFSR, u donjeckom basenu, centru industrije uglja. (op. prev.)

[←265]

MGU, od Московский государственный университет Moskovski državni univerzitet. (op. prev.)

[←266]

A članovi su bili stari revolucionari Vasiljev–Južin i Antonov–Saratovski. Simpatično je bilo već samo prostodušno zvučanje njihovih prezimena. Lako se pamte. Iznenada, 1962. g. čitamo u Izvestijama nekrologe žrtvama represije – i ko to potpisuje? Dugovečni Antonov–Saratovski! Možda je i sam okusio? Ali, – o v i h se ne seća. (op. aut.)

[←267]

Pravda od 24. maja 1928, str. 3. (op. aut.)

[←268]

Izvestija od 24. maja 1929 (op. aut.)

[←269]

Proces Industrijskoj partiji. (op. aut.)

[←270]

Proces Industrijskoj partiji, str. 453. (op. aut.)

[←271]

Hunvejbini: kineski crveni gardisti u takozvanoj kulturnoj revoluciji 60–tih godina. (op. prev.)

[←272]

Ko li je tu strelicu nacrtao Krilenku na kutiji duvana? Da nije onaj koji će četrdeset prve promozgati svu našu odbranu? (op. aut.)

[←273]

U originalu: TKP, od Трудовая Крестьянская Партия. (op. prev.)

[←274]

STO, od Совет Труда и Обороны: Sovjet rada i odbrane. (op. prev.)

[←275]

Deo I, glava 2, str. 38. (op. aut.)

[←276]

Morozov: verovatno Sava, jedan iz porodice Morozovih, čija su četiri preduzeća držala u XX veku, do revolucije, skoro svu tekstilnu industriju Rusije. (op. prev.)

[←277]

Иванов–Разумник: *Тюрмы и ссылки* [*Tamnice i progonstva*], »Čehov«, Njujork, 1953.

[←278]

Eto kako se kod n a s govorilo 1930, onda kada se Mao još uvek mogao brojati u momke. (op. aut.)

[←279]

Pismo M. Jakuboviča Vrhovnom tužiocu SSSR, 1967 (Arhiv Samizdata, Minhen,br. AS150). (op. aut.)

[←280]

Ne brkati ga s generalštabnim pukovnikom Jakubovičem, koji je u isto vreme i na istim konferencijama predstavljao ministarstvo rata. (op. aut.)

[←281]

Zvanični organ Socijaldemokratske partije Nemačke, izlazio s prekidima, od 1876. do 1933. (op. aut.)

[←282]

Bukvalno prevedeno: »kojih sam postao svestan«. Formula da se izrazi slaganje s kritikom, u ovom slučaju s optužnicom. (op. prev.)

[←283]

I ova zla kob – da po moranju ili iskreno pruža pomoć našim mučiteljima – snašla je Jakuboviča, sada već starca, i 1974: u invalidskom domu kod Karagande došli su kod njega čekisti i dobili razgovor, članak, pa čak i film njegovog istupanja protiv *Arhipelaga*. No, vezani sopstvenim uputama, čekisti ovome nisu dali širi publicitet; naime, Jakubovič je i dalje ostajao nepoželjan čovek. Ipak su ga i 1978. uvukli u laži protiv mene. (op. aut.) [Napomene iz 1978. god. (op. prev.)]

[←284]

Svi ovi podaci su iz 41. toma enciklopedijskog rečnika *Granat,* u kojem su sabrani autobiografski. ili pouzdani biografski prikazi partijskih radnika SKP(b). (op. aut.)

[←285]

Koba: ilegalni Staljinov nadimak. (op. prev.)

[←286]

Odbranio je jedino Jefima Cejtlina, pa i njega na kratko. (op. aut.)

[←287]

Kakvih se mi samo dragocenih podataka lišavamo govoreći o blagorodnoj starosti Molotova! (op. aut.)

[←288]

U gradu Dorpatu, danas Tartuu u Estoniji. Poznati univerzitet, osnovan još 1802. godine. (op. prev.)

[←289]

Uskoro će se tvoja sopstvena proliti! – S Ježovljevim krdom gebista biće steran i Kljugin, u logoru će ga zaklati doušnik Gubajdulin. (op. aut.)

[←290]

Uopšte govoreći, jedino u tome se prevario. (op. aut.)

[←291]

Izvorni naslov: *Уложение.* Ovaj Zbornik izdat je 1649. godine. (op. prev.)

[←292]

Mirovič, Vasilij Jakovljevič (1740–1764), organizator neuspelog dvorskog prevrata 1764. Nameravao je da svrgne Katarinu II i dovede na presto Ivana VI Antonoviča. Pogubljen. Moskovska kužna pobuna nastala je 1771. u vezi s jednom epidemijom kuge. (op. prev.)

[←293]

Н.С.Таганцев: *Смертная казнь* [*Smrtna kazna*], Petrograd, 1913. (A »delo Taganceva« mi smo već videli u glavi 8.) (op. aut.)

[←294]

Narodovoljci: pripadnici revolucionarne terorističke organizacije »Narodna sloboda« (»Народная воля«). Ova organizacija je delovala osamdesetih godina XIX i početkom XX veka. (op. prev.)

[←295]

U Šliseljburgu je od 1884. do 1906. pogubljeno... 13 ljudi. (op. aut.)

[←296]

Već navođeni pregled *Dve godine borbe...*, str. 75.

[←297]

Kad već poredimo, dodajmo i ovo: za 80 godina najljuće inkvizicije (1420–1498) u čitavoj Španiji bilo je osuđeno na spaljivanje 10 hiljada ljudi, ili 10 na mesec. (op. aut.)

[←298]

U logorskom žargonu nazvan tako jer je donet 7. avgusta. (op. prev.)

[←299]

Svedočenje B., koji je raznosio hranu po ćelijama smrti. (op. aut.)

[←300]

Saltičiha: Spahinica iz druge polovine XVIII veka, poznata po svojoj surovosti prema kmetovima, zbog čega je i osuđena na robiju. Umrla u zatvoru. (op. prev.)

[←301]

Samo, u školama se ne zna da je Saltičiha po presudi (klasnog) suda odležala za svoja zverstva godina podzemne tamnice u Ivanovskom manastiru u Moskvi. (A.S.Prugavin: *Manastirski zatvori,* Posrednik, 1906, str. 39.) (op. aut.)

[←302]

Po ustavu iz 1936. VCIK je zamenjen Vrhovnim sovjetom. Aluzija se sastoji u tome što je Ana Joanovna 1730. ukinula »Vrhovni tajni sovjet« najvišeg plemstva, stvoren 1726. (op. prev.)

[←303]

Družinici (дружиники): pripadnici polumilicijske organizacije, družine, koji se staraju o redu na ulici. (op. prev.)

[←304]

Aleksandrinsko pozorište (Александринский театр), danas Lenjingradski akademski teatar. Osnovano 1832. godine. (op. prev.)

[←305]

Ostrva na ušću Neve, omiljeno izletište Lenjingrađana. (op. prev.)

[←306]

Njujork, »Čehov«, 1952. (op. aut.)

[←307]

Aluzija na pripovetku Leonida Andrejeva *Kazivanje sedam obešenih*. (op. prev.)

[←308]

Aprilske teze: Lenjinov program za partiju boljševika iz aprila 1917. U njima su osnovni zahtevi: obustavljanje rata s Nemačkom, raskidanje s Privremenom vladom i preuzimanje vlasti od strane sovjeta. (op. prev.)

[←309]

Aršin: ovde 0,71 m. (op. prev.)

[←310]

Okanje: izgovaranje *a* u određenim položajima kao *o* (gotoviš umesto gatoviš). To je odlika severnih govora. (op. prev.)

[←311]

Stanovnik Kubana. (op. prev.)

[←312]

Esaul: kozački kapetan. (op. prev.)

[←313]

Острог: stari naziv za zatvor za izdržavanje robije, kazniona. Reč je prvobitno označavala grad utvrđen plotom od visokog i debelog kolja (»*частокол*«). Ne zna se da li je poreklo reči od »остръ«, ili od »стеречь«, čuvati, od koje dolazi i reč »сторож«, stražar.

[←314]

Kazna zatvora (тюремное заключение, zvanični termin). (op. aut.) [U daljem prevodu: kazniona. – (op. prev.)]

[←315]

TON, od »тюрма особого назначения«, zatvor specijalne namene. (op. aut.)

[←316]

U originalu *Запечатленный труд.* Uspomene, nastale između 1929. i 1930. godine. Fignerova posle oktobarske revolucije nije igrala nikakvu političku ulogu. (op. prev.)

[←317]

P. A. Krasikov (onaj isti koji će mitropolita Venijamina osuditi na smrt) u Petropavlovskoj tvrđavi čita *Kapital* (i to samo jednu godinu, oslobođen je). (op. aut.)

[←318]

Aluzija na *Kratki kurs istorije SKP(b),* prvi i osnovni materijal za prorađivanje na političkoj nastavi. (op. prev.)

[←319]
Februar 1917. godine. (op. prev.)

[←320]

U originalu: Шпалерная. Ulica u Lenjingradu. (op. prev.)

[←321]

Zbornik Od zatvora... (op. aut.)

[←322]

Od 1918. nisu se libili da eserke i trudnice bacaju u zatvore. (op. aut.)

[←323]

Kako liči na nacističkog Ajhmana!... (op. aut.)

[←324]

Iz *Posmrtnog marša,* revolucionarne pesme iz 70–80–tih god. XIX veka, koja je pevana na pogrebima revolucionara, najpre narodnjaka. Autor joj nije poznat. (op. prev.)

[←325]

Godine 1925. kamen je izvrnut i natpis sakriven. Vi koji kao turisti doprete i do Solovki – potražite, pogledajte! (op. aut.)

[←326]

Rote Fahne, organ Komunističke partije Nemačke između 1918. i 1939. (op. prev.)

[←327]

Aluzija na miting omladine pred Kazanjskom sabornom crkvom u Petrogradu, 1876. godine, na kojem je govorio mladi Plehanov. (op. prev.)

[←328]

Gernet: *Istorija carskih zatvora*, Moskva, 1963, t. V, glava 8. (op. aut.)

[←329]

Na istom mestu. (op. aut.)

[←330]

Unutrašnji zatvor: zatvor koji je bio direktno pod kontrolom Službe bezbednosti i u centralnoj zgradi NKVD, za razliku od masovnog zatvora, koji se nalazio na periferiji grada. U unutrašnjem zatvoru bilo je obično manje ljudi; to su bili oni čije je strogo izdvajanje bilo od posebnog interesa za NKVD, i takvi su tu ostajali do kraja istrage. (op. prev.)

[←331]

Ne volim ja te reči »levo« i »desno«: one su uslovne, mogu da zamene jedna drugu i ne kazuju suštinu stvari. (op. aut.)

[←332]

Ima i takva mila i fina reč!... Nebo i močvara skupa. (op. aut.)

[←333]

За далью даль. (op. aut.)

[←334]

Aleksandrovski centralni zatvor (kazniona) nalazio se u selu Aleksandrovskom, 76km severozapadno od Irkutska. Pri njemu je od 1889. postojao i etapni zatvor. (op. aut.)

[←335]

Vagonzak: skraćenica od »вагон для заключенных«. (op. prev.)

[←336]

Ovo će zadovoljiti one koji se čude i prebacuju nara: z a š t o s e n i s t e b o r i l i? (op.aut.)

[←337]

Vobla: vrsta ribe iz Kaspijskog jezera. (op. prev.)

[←338]

В мире отверженных. (op. prev.)

[←339]

Funta: oko 409 grama. (op. prev.)

[←340]

Ovo je, čini mi se, nazvano »kult ličnosti Staljina«? (op. aut.)

[←341]

Zbog svega toga je *bagra* (kriminalci) profesionalne revolucionare nazivala »šugavi plemenitaši«. (P.F. Jakubovič) (op. prev.)

[←342]

V. I. Ivanov (sada stanovnik Uhte) devet puta je dobijao član 162 (krađa), pet puta – 82 (bekstvo), sve u svemu 37 godina, i »izdržao« ih za pet–šest godina. (op. aut.)

[←343]

Ovca [u originalu: фраер], to je onaj ko *nije lopov,* tj. nije »Čovek« (s velikim slovom). Ili prostije: *ovce,* to je ono drugo čovečanstvo, ono što ostaje iza lopova. (op. aut.)

[←344]

Dabrovi, to su bogati zekovi koji imaju sa sobom *krpe* i *bacile,* tj. masti. (op. aut.)

[←345]

Opšti radovi, ili »opšti«, jesu svi radovi koji se obavljaju van logora. (op. prev.)

[←346]

Lipsotina (živi mrtvac, živi leš) – ovim sinonimima prevedena je reč »доходяга«, koja u logorskom žargonu označava logoraša koji je doveden do krajnje iscrpljenosti.

Logor za lipsotine – prevod logorske reči »доходиловка«. Ovi logori su bili namenjeni za one koji ne mogu više raditi ili mogu raditi samo lakše poslove.

[←347]

U originalu: исидор, reč iz logorskog žargona. (op. prev.)

[←348]

Slatka Francuska. (op. prev.)

[←349]

Kijevska stanica: jedna od moskovskih železničkih stanica. (op. prev.)

[←350]

История моего современника [*Istorija moga savremenika*], Moskva, 1955, t. VII, str. 166. (op. aut.)

[←351]

Stihovi Majakovskoga iz »Pesme o sovjetskom pasošu«. (op. prev.)

[←352]

Bacili, u žargonu podzemlja: masti. (op. prev.)

[←353]

Osoviahim, od *Общество содействия обороне, авиационному и химическому стро– ительству:* Društvo za ispomoć odbrani, avijacijskoj i hemijskoj izgradnji, dobrovoljna organizacija koja je postojala od 1927. do 1948. godine. (op. prev.)

[←354]

U originalu: Садовое кольцо. Drugi prsten kružnih bulevara oko centra Moskve. (op. prev.)

[←355]
Zona: reč se upotrebljava u dva značenja – 1) ono što je unutar logorske ograde, dakle: logor, i 2) logorska žica, ili druga neka ograda. U prevodu je ova reč upotrebljavana samo u prvom značenju. (op. prev.)

[←356]

Komanda znači da će taj poslednji biti kažnjen. (op. prev.)

[←357]

USVITL [od Управление Северо–Восточных Исправ Труд Лагерей]: Uprava Severoistočnih (to jest kolimskih) popravnih radnih logora. (op. aut.)

[←358]
Poslušajte vi iz »Suda za ratne zločine« Bertranda Rasela! Zašto, recite, zašto vi ovaj material nikako ne uzimate?! Ili vam možda nije po volji? (op. aut.)

[←359]

To jest, Kirov. (op. prev.)

[←360]

Predgrađe Moskve Presnja posle revolucije 1917. dobilo je uz ime dopunu Krasna (Красная), to jest crvena, naročito zbog toga što se u decembru 1905. digla na oružanu pobunu. (op. prev.)

[←361]

Roman Marsela Prusta. (op. prev.)

[←362]

Utjosov: proslavljeni pevač i filmski glumac 30–tih i 40–tih godina. (op. prev.)

[←363]

KVČ, od Культурно–воспитательная часть: kulturno vaspitna služba, jedno od odeljenja logorske administracije. (op. aut.)

[←364]

Žiguljovska vrata (Жигулёвские ворота): klisura kojom protiče Volga kod Kujbiševa. (op. prev.)

[←365]

Jer će nekad i spomenicima biti predstavljena toliko skrivana, skoro i zaboravljena istorija našeg Arhipelaga! Ja, recimo, stalno imam pred očima jedan takav: tamo negde na Kolimi, na nekom uzvišenju stoji Staljin, veličine koju bi on sam sebi poželeo, brkovi mu nekoji metar, kezi se kao pravi komandant logora, jednom rukom vuče dizgine, drugom zamahnuo da ošine bičem po zaprezi, a zaprega su ljudi, njih stotine upregnutih, pet po pet nategli kajase. Nešto tako bi priličilo i na kraju Čuhotke, do Beringovog moreuza. (Ovo sam napisao pre nego što sam pročitao *Bareljef na litici* [od Aldan–Semjonova – (op. prev.).]*:* postoji, dakle, tako nešto i u priči iz logora koja je prošla ispod cenzure. Priča se da je na planini Moguta, nad Volgom, na kilometar od logora, bio takođe uljanim bojama naslikan na litici, za lađe, ogromni Staljin.) (op. aut.)

[←366]

Ja sam se otada raspitivao kod slučajnih poznanika iz Švedske ili kod onih koji putuju u Švedsku kako bi se ova porodica mogla naći, da li su što slušali o nekom na sličan način nestalom čoveku. Umesto odgovora ljudi bi se osmehnuli: Andersen u Švedskoj – to ti je kao kad bi u Rusiji tražio Ivanova; Andersena–milijardera pak nema. I tek sada, nakon 22 godine, prelistavajući poslednji put ovu knjigu, meni je sinulo: zaboga, pa njemu je moralo biti zabranjeno da kazuje pravo prezime! Abakumov mu je zacelo zapretio da će ga, u tom slučaju, uništiti! Tako je on pošao po etapnim zatvorima kao kakav švedski Ivanov. Jedino što je nezabranjenim, drugostepenim detaljima iz svog života mogao u sećanju slučajnih poznanika ostavljati tragove svoga izgubljenog života. Ili, tačnije: on se još uvek nadao da će biti spasen – nada ljudska kao i kod svih grdnih miliona zečića iz ove knjige: ležaće u zatvoru dok ga razgnevljeni Zapad ne oslobodi. On nije shvatao koliko je Istok istrajan. I nije shvatao da t a k v o g tvrdog i upornog, na kakvog se na trulom Zapadu ne nailazi, on nikada neće osloboditi. A možda je on, ko zna, i dandanas u životu. [Napomena iz 1972. godine.] (op. aut.)

[←367]

Garantijka: sledovanje koje Gulag garantuje i kad kažnjenik ne radi. (op. aut.)

[←368]

Ni vino ni voda [u originalu: полуцветной], to su oni koji se primiču svetu kriminalaca, koji nastoje da ih oponašaju, ali još uvek nisu uvedeni u njihovo društvo. (op. aut.)

[←369]

Uostalom, kako P. Jakubovič piše, prodaje kazni bilo je i u prošlom veku, ona je stari zatvorski trik. (op. aut.)

[←370]
Sovjetski Gavanj, Vanino: luke na Tatarskom moreuzu, s druge strane Sahalina, krajnje tačke na jednom kraku Sibirske magistrale. (op. prev.)

[←371]

Surikovljeva slika zove se *Jutro kada su pogubljeni strelci.* (Strelci su stalna vojska ruskih careva u XVI i XVII veku. Kada su se pobunili protiv reformi Petra I, ovaj ih je ukinuo.) (op. prev.)

[←372]

Njegovo pismo upućeno meni, *Literaturnaja gazeta* od 29.11.1962. godine. (op. aut.)

[←373]

Gladni (u našem šatrovačkom žargonu). (op. prev.)

[←374]

Aluzija na jednu scenu iz Ajzenštajnovog filma *Krstarica Potemkin.* (op. prev.)

[←375]

P.Jakubovič: *U svetu odbačenih,* Moskva, 1964. (op. aut.)

[←376]

V. I. Lenjin se 1897. ukrcao na brod »Sveti Nikola« kao slobodan, iz putničkog pristaništa. (op. aut.)

[←377]

Slepi miš: vrsta petrolejske lampe. (op. prev.)

[←378]

Šmon, u logorskom žargonu: pretres. Osim na ovom mestu, svuda je prevođeno rečju »pretres«. (op. prev.)

[←379]

Aluzija na mesto u Staljinovom govoru iz februara 1931, koje se odnosi na zemlje što zaostaju. (op. prev.)

[←380]
Saraška: drugi naziv u logorskom žargonu za »rajska ostrva«. Označava specijalne logore u kojima su okupljeni naučnici i stručnjaci na naučnim projektima. (op. prev.)

[←381]

U prvom krugu. (op. prev.)

[←382]

Asmodej: zao duh. (op. prev.)

[←383]

Aluzija na junaka romana Džeka Londona: *The Star Rover.* (op. prev.)

[←384]

BuTjur: od Бутырская Тюрма [Butirski zatvor]. (op. prev.)

[←385]

To jest 8 kilograma. (op. prev.)

[←386]

Nepovratnik, u originalu »невозвращенец«: neko ko se nije vratio s nekog putovanja u inostranstvo. (op. prev.)

[←387]

Žebrak, Anton Romanovič (1901–1965), čuveni sovjetski genetičar i selekcionar.

[←388]

Brjanska šuma: šuma na jugoistoku od Moskve, poznata po svojim vukovima. (op. prev.)

[←389]

Silabičko–tonska versifikacija zasniva svoj metar na ređanju naglašenih i nenaglašenih slogova. (op. prev.)

[←390]

Ne javlja se, ne čuje se živ Kostja Kijula. Bojim se da stvarno nije u životu. (op. aut.)

[←391]

Četvrto specijalno odeljenje MVD bavilo se razradom naučnih problema snagama naučnika–zatočenika. (op. aut.)

[←392]

Prevod tih stihova bi glasio: Neko jedne pati noći
I osvane on sed vas.
A ja – sav vek lutajući,
I – nijednu sedu vlas! (op. prev.)

[←393]

Šucbundovac: član Schutzbund–a, paravojne organizacije Socijaldemokratske partije Austrije između 1923. i 1934. godine. (V. gl. 2). (op. prev.)

[←394]

U originalu »Уралмашзавод«. Velika fabrika mašina u Sverdlovsku. (op. prev.)